ปทรูปสิทธิมัญชรี

ตัทธิตกัณฑ์

พระพุทธัปปิยเถระ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๑ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๕๔

ปทรูปสิทธิมัญชรี

คัมภีร์อธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ เล่ม ๓ [ตัทธิต]

แปลและอธิบาย พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 000-000-00-0000-0

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๑ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๔

จำนวนพิมพ์ -,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม

พระคันธสาราภิวงศ์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์**
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ซ.กำนันแม้น ๓๖ ถ.กำนันแม้น
แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร
โทรศัพท์/โทรสาร ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔ มือถือ ๐๘๑-๕๖๖-๒๕๔๐
Email : Doramon1914@Yahoo.com

คำอนุโมทนา

เมื่อครั้งที่ข้าพเจ้าได้รับอาราธนานิมนต์จากพระเดชพระคุณ พระธรรมคุณาภรณ์ (เช้า จิตปญฺโญ ป.ธ. ๙ ขณะนั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระเมธีวรคณาจารย์) อดีตเจ้าอาวาสวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ให้เดินทางมาสอนพระไตรปิฎกและวิชาบาลีชั้นสูงในพุทธศักราช ๒๕๐๒ ข้าพเจ้าได้สอนปทรูปสิทธิปกรณ์ คัมภีร์วุตโตทัย และสุโพธาลังการแด่ท่านเจ้าคุณ พร้อมกับสอนวิชาบาลีชั้นสูงและพระไตรปิฎกแก่พระภิกษุสามเณรประมาณ ๒๐๐ รูปในวัดโพธาราม ข้าพเจ้าทราบจากท่านเจ้าคุณว่าในเมืองไทยสมัยนั้นนิยมเรียนคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีของพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งได้นิพนธ์ไว้โดยสังเขปเพื่อเป็นพื้นฐานของการเรียนไวยากรณ์บาลี โดยมิได้ผ่านการศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสอันได้แก่ กัจจายนไวยากรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ สัททนีติปกรณ์ และโมคคัลลานไวยากรณ์ เป็นต้น ที่เรียกโดยย่อว่า “บาลีใหญ่”

กาลต่อมาข้าพเจ้าได้รับอาราธนาจากพระเนมินทะ (อัครมหาบัณฑิต) เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ รูปที่ ๓ ให้มาช่วยงานพระศาสนา ณ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ จึงได้เริ่มต้นเปิดสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ในพุทธศักราช ๒๕๑๖ และนับจากปีพุทธศักราช ๒๕๑๘ เป็นต้นมา พระเดชพระคุณ พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ได้ส่งภิกษุสามเณรจากจิตตภาวันวิทยาลัยมาศึกษาบาลีใหญ่ที่วัดนี้ติดต่อกันหลายปี ปัจจุบันข้าพเจ้าชราภาพลง จึงได้อาศัยศิษย์จิตตภาวันวิทยาลัย เป็นกำลังสำคัญในการสอนหนังสือ คือ พระคันธสาราภิวงศ์, พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต และอาจารย์บุญถนอม นพโสภณ

ข้าพเจ้าเปิดสอนบาลีใหญ่ในสำนักวัดท่ามะโอนี้ด้วยเห็นว่า การศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยยังขาดความละเอียดและสมบูรณ์ อาจส่งผลให้มีความเข้าใจในพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อน และอาจจะนำไปสู่สัทธรรมปฏิรูปขึ้น ดังนั้นตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้จึงได้อุทิศเวลาให้กับการสอนหนังสือเป็นหลัก ปัจจุบันมีศิษย์จากสำนักนี้หลายท่านได้ขยาย

การสอนบาลีใหญ่ในหลายที่ เช่น พระมหาสมปอง มุทิโต สอนที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุฯ กทม. พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร และอาจารย์รุ่งอรุณ จันทร์สงคราม สอนที่วัดจากแดง สมุทรปราการ อาจารย์จำรูญ ธรรมดา และอาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ สอนที่สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ข้าพเจ้าอนุโมทนาความอุตสาหะของท่านเหล่านั้นเป็นอย่างยิ่ง

ในปีพุทธศักราช ๒๕๔๗ พระคันธสาราภิวงศ์ ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ทำการแปลและอธิบายคัมภีร์ปทรูปสิทธิปกรณ์ในวาระครบ ๓๐ ปีแห่งการสอนคัมภีร์นี้ โดยให้ชื่อคัมภีร์ว่า ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑ เพื่อส่งเสริมภูมิปัญญาในภาษาบาลีให้สมบูรณ์ ในปีที่ผ่านมาท่านได้ประพันธ์ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๒ มาถึงปีนี้ ท่านได้ประพันธ์ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓ ในวาระบำเพ็ญกุศลอายุวัฒนมงคล ๙๑ ปีของข้าพเจ้า หนังสือเล่มนี้ไม่เพียงเป็นคำแปลและอธิบายหลักภาษาไว้อย่างเดียว แต่ยังเป็นตำราศึกษาเชิงวิเคราะห์ไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต พร้อมทั้งเปรียบเทียบกับอุทาหรณ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอีกด้วย นับว่าเป็นที่น่าชื่นชมอนุโมทนาอย่างยิ่ง

ศิษย์รูปนี้ของข้าพเจ้าได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณร อายุ ๑๕ ปี และได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศสหภาพพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปี จนจบการศึกษาระดับธรรมาจริยะ (เทียบเท่าเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จากสถาบันของรัฐบาลและสถาบันเอกชนจังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษาได้เกียรตินิยมอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจริยะของสถาบันเอกชนได้รับเกียรตินิยมอันดับสองของประเทศ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าเป็นผู้เหมาะสมที่จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์นี้เพื่อให้เป็นมรดกธรรมฝากไว้ในพระพุทธศาสนา

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้ธรรมะของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทะมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

คำนำของคัมภีร์

ก่อนที่พระบรมบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ได้ทรงประทานมรดกธรรมไว้แก่พุทธบริษัท มรดกธรรมเหล่านั้นคือโลกุตตรธรรม ๙ อันได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ผู้ที่ต้องการจะได้รับมรดกธรรมดังกล่าวควรศึกษาปริยัติธรรมอันเป็นคำสอนของพระพุทธองค์เพื่อให้เข้าใจแนวปฏิบัติอย่างถูกต้องก่อน จึงจะปฏิบัติได้ถูกทางและได้รับผลคือปฏิเวธอันเป็นมรดกธรรมเหล่านั้นได้

- ปริยัตินั้นเปรียบเสมือนแผนที่ชี้ทางให้เดินทางถูกไม่ผิดพลาด
- ปฏิบัติเหมือนการออกเดินทางด้วยตนเอง
- ปฏิเวธเหมือนการบรรลุจุดหมายปลายทาง

ดังนั้น การศึกษาปริยัติคือพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาอันเป็นอรรถาธิบายของพระไตรปิฎกจึงเป็นสิ่งที่สำคัญสำหรับชาวพุทธ นอกจากนั้นแล้ว การเรียนรู้ภาษาบาลีก็นับว่าเป็นการศึกษาปริยัติเช่นกัน เพราะตัวอย่างที่พบในคัมภีร์ไวยากรณ์ก็มาจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถานั้นเอง

ผู้ที่เรียนรู้ภาษาบาลีย่อมจะเกิดความเข้าใจอักขระและบทที่ประกอบใช้ในพากย์ ความเข้าใจทั้งสอง เรียกว่า

๑. อักขรโกสัลลญาณ (ปัญญาฉลาดในอักขระ)

๒. ปทโกสัลลญาณ (ปัญญาฉลาดในบท)

ย่อมส่งผลให้สามารถเข้าใจภาษาและเนื้อความที่สื่อสารด้วยภาษาได้อย่างถูกต้อง ดังนั้น ความเข้าใจภาษาบาลีจึงเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจพระพุทธพจน์ถูกต้อง และเป็นฐานนำไปสู่การปฏิบัติที่ไม่ผิดพลาด และต่อมาผลของการปฏิบัติคือปฏิเวธย่อมเกิดขึ้นแน่นอน ด้วยเหตุนี้ พระเถระในสมัยก่อนของไทย พม่า และลังกาจึงสนับสนุนการศึกษาบาลีอันเป็น

มูลฐานของศาสนาทั้งสาม คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒) ที่แต่งในสมัยพุกามตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ ว่า

อาสวกฺขยลาเภน โหติ สาสนสมฺปทา
อาสวกฺขยลาโภ จ สจฺจาธิคมเหตุโก.

"ความสำเร็จบริบูรณ์ของพระศาสนาย่อมมี ด้วยการบรรลุความหมดสิ้นอาสวะ และการบรรลุความหมดสิ้นอาสวะก็มีการหยั่งเห็นสัจธรรมเป็นเหตุ"

สจฺจาธิคมนํ ตญฺจ ปฏิปตฺติสฺสิตํ มตํ
ปฏิปตฺติ จ สา กามํ ปริยตฺติปรายณา.

"อนึ่ง การหยั่งเห็นสัจธรรมนั้นพึงทราบว่าอาศัยการปฏิบัติ และการปฏิบัตินั้นก็มีการศึกษาปริยัติเป็นที่อาศัยโดยแท้"

ปริยตฺตาภิยุตฺตานํ วิทิตฺวา สทฺทลกฺขณํ
ยสฺมา น โหติ สมฺโมโห อกฺขเรสุ ปเทสุ จ.

ยสฺมา จาโมหภาเวน อกฺขเรสุ ปเทสุ จ
ปาฬิยตฺถํ วิชานนฺติ วิญฺญู สุคตสาสเน.

"โดยเหตุที่ความสบสันในอักขระและบทย่อมไม่มีเพราะผู้หมั่นศึกษาปริยัติได้เข้าใจไวยากรณ์ และบุคคลย่อมเข้าใจเนื้อความของพระบาลีเป็นผู้รู้ในศาสนาของพระสุคตเพราะความไม่สับสนในอักขระและบท"

ปาฬิยตฺถาวโพเธน โยนิโส สตฺถุสาสเน
สปฺปญฺญา ปฏิปชฺชนฺติ ปฏิปตฺติมตนฺทิกา.

"ดังนั้น ผู้มีปัญญาด้วยความเข้าใจเนื้อความของพระบาลีจึงควรปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นผู้ขวนขวายไม่เกียจคร้านในการปฏิบัติ"

โยนิโส ปฏิปชฺชิตฺวา ธมฺมํ โลกุตฺตรํ วรํ
ปาปุณนฺติ วิสุทฺธาย สีลาทิปฏิปตฺติยา.

“เมื่อปฏิบัติด้วยโยนิโสมนสิการแล้ว ย่อมบรรลุโลกุตตรธรรม อันประเสริฐด้วยข้อประพฤติมีศีลเป็นต้นอันหมดจด”

พระโบราณาจารย์ได้เห็นความสำคัญของภาษาบาลีว่า ถ้าภาษานี้สาบสูญไปในวันใด ศาสนาพุทธก็จะหมดสิ้นไปในวันนั้นเช่นกัน จะเห็นได้ว่าหากไม่มีผู้กล่าวถึงประโยคที่เข้าถึงสรณคมน์ว่า **พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ** (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น หรือกุลบุตรที่จะบรรชาเป็นสามเณรไม่อาจกล่าวประโยคข้างต้นได้ หรือภิกษุที่เข้าร่วมสังฆกรรมในการอุปสมบทไม่อาจท่องหรืออ่านกรรมวาจาได้ แม้บุคคลที่จะเป็นอุบาสก อุบาสิกา สามเณร หรือพระภิกษุก็ไม่อาจมีได้ เมื่อหมดพุทธบริษัทเหล่านั้นก็ถือว่าศาสนาพุทธเสื่อมสูญไปด้วยเช่นเดียวกัน

อนึ่ง คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีซึ่งมีสูตรเป็นของตนและเป็นที่นิยมศึกษาอย่างแพร่หลายในปัจจุบันมี ๓ ฉบับ คือ

๑. กัจจายนไวยากรณ์

มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายสูตร วุตติ และอุทาหรณ์โดยละเอียด คือ คัมภีร์นยาสะ (มุขมัตตทีปนี) นยาสปทีปิกา นิรุตติสารมัญชูสา สุตตนิเทศ และกัจจายนวัณณนา เป็นต้น รวมไปถึงคัมภีร์ที่นำกัจจายนสูตรมาเรียงลำดับใหม่ให้เรียนง่ายและอธิบายเพิ่มเติม คือ ปทรูปสิทธิปกรณ์ และพาลาวตาร

๒. โมคคัลลานไวยากรณ์

มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายโดยละเอียด คือ คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาหรือสารัตถวิลาสินี และโมคคัลลานปัญจิกาปทีปะ โดยรวมไปถึงคัมภีร์ที่นำโมคคัลลานสูตรมาเรียงลำดับใหม่เพื่อให้ศึกษาง่ายและอธิบายเพิ่มเติม คือ ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา ปโยคสิทธิ สุสัททสิทธิ สัมพันธจินตา และนิรุตตทีปนี

๓. สัททนีติปกรณ์

มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายความโดยละเอียด คือ สัททนีติฎีกา แต่งโดยพระปัญญาสามิ (ชาวพม่ามักเรียกตามชื่อบ้านเกิดว่า มองถ่องสยาดอ) ท่านพำนักอยู่ที่วัดมังคลารามซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของมันดเลย์ ได้รับสมณศักดิ์จากพระเจ้ามินดงเป็น "พระปัญญาสามิสิริกวิธชมหาธรรมราชาธิราชคุรุ" ท่านผู้แต่งได้ปริวรรตคำอธิบายที่กล่าวไว้ในสัททนีตินิสสัยที่แต่งไว้ด้วยภาษาพม่าใน พ.ศ. ๒๓๘๔ โดยพระชัมพุทีปธชเถระ (พ.ศ. ๒๓๓๐-๒๓๘๕) มาแต่งเป็นภาษาบาลี พระชัมพุทีปธชเถระนั้นเป็นพระเถระผู้เชี่ยวชาญปริยัติ ชาวพม่าเรียกชื่อท่านว่า ยองกันสยาดอ พระเจ้ามินดงทรงพระราชทานสมณศักดิ์เป็น "พระจักกินทาภิสิริสัทธรรมธชมหาธรรมราชาธิราชคุรุ" ท่านได้รับขนานนามเป็นพุทธะสุดท้ายในพุทธะทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระพุทธโฆสาจารย์ และอู พุธ (ในภาษาพม่าออกเสียงเหมือน พุท)

ประเทศพม่านิยมเรียนกัจจายนไวยากรณ์ตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมา จะเห็นได้จากที่สัททนีติปกรณ์ได้อ้างถึงกัจจายนไวยากรณ์ไว้หลายแห่ง ส่วนในประเทศลังกานิยมเรียนคัมภีร์พาลาวตาร ด้วยเห็นว่าเป็นตำราที่เรียนง่ายเนื่องจากการนำกัจจายนสูตรมาเรียงลำดับใหม่ให้ประกอบรูปศัพท์ได้ง่าย เนื้อหาที่มีก็ไม่ละเอียดและพิสดารเหมือนกับปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนประเทศไทยนิยมเรียนคัมภีร์มูลกัจจายน์ที่แต่งโดยพระธรรมกิตติในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ คัมภีร์มูลกัจจายน์นี้มีลำดับกัจจายนสูตรเช่นเดียวกับกัจจายนไวยากรณ์ แต่เป็นตำราแปลและอธิบายกัจจายนไวยากรณ์ย่อๆ โดยเพิ่มเติมคำอธิบายจากปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์อื่น จัดว่าเป็นตำราที่เรียนยากพอสมควร เนื่องจากการเรียงลำดับสูตรตามกัจจายนไวยากรณ์จึงทำให้เป็นตำราเรียนยากเหมือนกัจจายนไวยากรณ์ ส่งผลให้ไม่เป็นที่นิยมเรียนของนักศึกษาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕

ประเทศพม่ามีคำพังเพยว่า "เรียน ๙ ครั้ง เพียงเกิดหน่อแห่งปัญญา" หมายความว่า การเรียนกัจจายนไวยากรณ์ถึง ๙ ครั้งก็ส่งผลให้เกิดความเข้าใจบาลีเล็กน้อย เพราะผู้ที่เรียนคัมภีร์ดังกล่าวจำต้องท่องจำวิธีประกอบรูปศัพท์อีกด้วย ถ้าหากไม่ได้ทบทวนก็จะลืมไป ทำให้ใช้ความเพียรในการเรียนมาก ดังนั้น พระเถราจารย์รุ่นหลังของพม่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมาจึงนิยมสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ ด้วยมีเห็นว่าเป็นตำราเรียน

ง่ายและมีคำอธิบายละเอียดกว่ากัจจายนไวยากรณ์ ที่จริงแล้วผู้เรียนปทรูปสิทธิปกรณ์มักเข้าใจกัจจายนไวยากรณ์ได้ทั้งหมด เพราะปทรูปสิทธิปกรณ์จุเนื้อหามากกว่ากัจจายน-ไวยากรณ์ถึง ๕ เท่า แต่ผู้ที่เรียนกัจจายนไวยากรณ์ไม่อาจเข้าใจปทรูปสิทธิปกรณ์ได้ จำเป็นต้องเรียนโดยละเอียดเหมือนกับผู้ที่ไม่เคยศึกษาไวยากรณ์มาก่อน

เมื่อครั้งที่หลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอได้ดำริที่จะเริ่มเปิดสอนหลักสูตรบาลีใหญ่หรือสัททาวิเสสที่สาบสูญจากเมืองไทยมาแล้วหลายสิบปี ท่านเล็งเห็นความสำคัญของปทรูปสิทธิปกรณ์แล้วตั้งใจจะสอนคัมภีร์นี้ใน พ.ศ. ๒๕๑๕ ประจวบกับอาจารย์สิริ เพชรไชย (ป.ธ.๙) ตรวจชำระคัมภีร์นี้โดยปริวรรตจากอักษรขอมและจัดพิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๐๖ เนื่องในงานบำเพ็ญพระกุศลในมงคลสมัยพระชนมายุครบ ๔๘ พรรษาในวันที่ ๑ เมษายน ๒๕๐๖ ของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอนุสรมงคลการ ขัตติยกุมารในบรมราชจักรีวงศ์ พระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเหตุนี้ การศึกษาบาลีใหญ่ในเมืองไทยจึงดำเนินไปด้วยดีเพราะตำราของอาจารย์สิริ เพชรไชย และการอุปถัมภ์ของพระองค์เจ้าอนุสรมงคลการ มาถึงบัดนี้ กาลเวลาผ่านไปเกือบ ๕๐ ปี วัดท่ามะโอเป็นที่รู้จักของนักการศาสนาทั้งภายในประเทศและต่างประเทศเกี่ยวกับความรู้ภาษาบาลี ในปัจจุบันคณะศิษย์ของวัดท่ามะโอได้กระจายไปสอนบาลีใหญ่ในสำนักต่างๆ ทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด ช่วยสืบทอดปณิธานของหลวงพ่อในการเผยแพร่บาลีใหญ่ให้กว้างไกลสืบไป

หนังสือปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓ ที่ออกมาสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ ก็เป็นผลิตผลอีกอย่างหนึ่งแห่งอุตสาหะของหลวงพ่อ เพราะผู้เขียนได้อธิบายตามเนื้อหาที่ท่านสอนไว้ในอดีต ที่จริงแล้วผู้เขียนได้แปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ เรื่องสนธิกัณฑ์ นามกัณฑ์และการกกัณฑ์ โดยมีชื่อว่า ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๗ และได้แปลและอธิบายเรื่องสมาสกัณฑ์ โดยมีชื่อว่า ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๒ เมื่อต้น พ.ศ. ๒๕๕๒ บัดนี้ได้แปลและอธิบายตัทธิตกัณฑ์ของปทรูปสิทธิปกรณ์สำเร็จจัดพิมพ์เป็นเล่ม ๓ ได้ใน พ.ศ. ๒๕๕๓ ส่วนกัณฑ์อื่นๆ นั้นได้จัดทำจนเกือบเสร็จสมบูรณ์แล้ว และมีโครงการจัดพิมพ์อาขยาตกัณฑ์เป็นเล่ม ๔ และกิตก์กัณฑ์เป็นเล่ม ๕ และ ๖ ในปีต่อไปตามลำดับ

คำแปลที่ได้จัดทำขึ้นใหม่ในคราวนี้นั้น โดยมากจะอาศัยคำแปลที่อาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ แห่งภาควิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต ได้บันทึกไว้เมื่อศึกษาคัมภีร์นี้จากอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ศิษย์วัดท่ามะโอ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๙ เพราะเห็นว่ามีความถูกต้อง เหมาะสม และเข้าใจง่าย แต่ผู้เขียนได้ปรับปรุงบางส่วนและเพิ่มเติมคำอธิบายให้กว้างขวางออกไปราว ๔ ใน ๕ ส่วน ข้าพเจ้าขอขอบคุณอาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ ที่มอบบันทึกนี้ให้แก่ข้าพเจ้านำมาใช้เป็นข้อมูลในการจัดทำหนังสือนี้เผยแพร่เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาต่อไป อนึ่ง คำอธิบายของอาจารย์จำรูญนั้นกล่าวไว้ตามคัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสาฏีกา แต่ผู้เขียนได้เพิ่มเติมคำอธิบายจากปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ปทรูปสิทธิคัณฐิ พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตจำนวนมาก เพราะต้องการจะให้เป็นตำราวิเคราะห์ไวยากรณ์บาลีที่เทียบเคียงกับไวยากรณ์สันสกฤต และวิธีใช้ในวรรณกรรมบาลีอย่างแท้จริง ดังที่ท่านผู้อ่านจะพบในเนื้อหาต่อไป

ผู้เขียนและคณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรมได้ร่วมกันดำเนินงานแปลและอธิบายคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาตามโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘ เป็นต้นมาจนถึงปีนี้คือ พ.ศ. ๒๕๕๓ ภายในระยะเวลา ๖ ปีมานี้ได้แปลและอธิบายคัมภีร์ ๙ เล่ม คือ

๑. อภิธัมมาวตาร	พ.ศ. ๒๕๔๙
๒. เนตติปกรณ์	พ.ศ. ๒๕๕๐
๓. เนตติอรรถกถา	พ.ศ. ๒๕๕๑
๔. เนตติฎีกา	พ.ศ. ๒๕๕๑
๕. ชินาลังการ	พ.ศ. ๒๕๕๒[๑]
๖. สารัตถทีปนี	พ.ศ. ๒๕๕๒[๒] (คำอธิบายมหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค)

---

๑ แทนกังขาวิตรณีฎีกา

๗. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๒ สมาสกัณฑ์) พ.ศ. ๒๕๕๒[๓]

๘. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๓ ตัทธิตกัณฑ์) พ.ศ. ๒๕๕๓[๔]

๙. อัฏฐสาลินี พ.ศ. ๒๕๕๓[๕]

ในเบื้องแรกคณะทำงานตั้งใจว่าจะแปลและอธิบายคัมภีร์ ๙ เล่มให้เสร็จสมบูรณ์ภายในเวลา ๕ ปี แต่เนื่องด้วยบางคัมภีร์ต้องใช้เวลาค้นหาข้อมูลนาน ทำให้ยืดเวลาออกไปอีกหนึ่งปี อย่างไรก็ตาม คณะทำงานรู้สึกภูมิใจที่สามารถดำเนินงานได้ครบทั้ง ๙ คัมภีร์ตามที่ได้ตั้งใจไว้แต่ต้น จึงขอบูชาบัวบาทของอาจารย์ผู้ทรงคุณธรรมอันสูงส่ง ด้วยคัมภีร์ที่เป็นผลผลิตแห่งความอุตสาหะของท่านและคณะทำงานในครั้งนี้

ต้นฉบับบาลีในที่นี้ใช้ฉบับไทยที่พิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๗ โดยมีพระมหาสมปอง มุทิโต วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕ เป็นผู้ชำระร่วมกับผู้แปล โดยฉบับดังกล่าวชำระตามฉบับฉัฏฐสังคีติที่จัดพิมพ์ขึ้นในพุทธศักราช ๒๕๐๘ และฉบับสิงหลที่จัดพิมพ์ขึ้นในคริสต์ศักราช ๑๙๖๑

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือเล่มนี้ ใช้ฉบับมหาจุฬาฯ ทั้งหมด (พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า) ส่วนไวยากรณ์สันสกฤตคือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภาษยะ อ้าง อัธยายะ/ปาทะ/สูตร คัมภีร์กาตันตระเป็นต้นอ้าง ปริจเฉท/สูตร อนึ่ง คัมภีร์ปาณินิหรือปาณินิไวยากรณ์นั้นมาจากชื่อของผู้แต่งคือฤษีปาณินิ จึงเรียกตามชื่อผู้แต่ง ถ้าเป็นคำบาลีจะใช้เป็น ปาณินีย ดังคำว่าปาณินียพฺยากรณ (ไวยากรณ์ของฤษีปาณินิ) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปาณินิโน อิทํ ปาณินียํ ลง อิย ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต

นอกจากนั้น คัมภีร์มุคธโพธฎีกาที่เอ่ยถึงในที่นี้ใช้ฉบับ มุคฺธโพธสํเกฺษปฏีกา ของคิริศจันทรวิทยารัตนะ ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๔๙ ส่วนวรรณกรรมฝ่ายสันสกฤตทั้งหมดได้ใช้ฉบับอักษรเทวนาครี ดังที่ได้อ้างอิงไว้ในบรรณานุกรม

---

๒ แทนกังขาวิตรณี

๓ แทนมูลฎีกา เล่ม ๑

๔ แทนมูลฎีกา เล่ม ๒

๕ แทนมูลฎีกา เล่ม ๓

คัมภีร์นี้เป็นตำราส่วนหนึ่งในโครงการของมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส ซึ่งดำเนินงานแปลและปริวรรตคัมภีร์สัททาวิเสส เพื่อให้กุลบุตรชาวไทยมีโอกาสสืบทอดความรู้ภาษาบาลีจากบุรพาจารย์ ข้าพเจ้าขอกราบขอบคุณพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D) ผู้ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่ง และขอขอบคุณกุศลเจตนาของคณะทำงานที่ช่วยตรวจแก้คำผิด คือ

พระมหาพิเชฏฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙) อาจารย์รุ่งอรุณ จันทร์สงคราม

อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙) คุณอุดมพร สิรสุทธิ

โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณอุดมพร สิรสุทธิ ได้ช่วยพิสูจน์อักษรเป็นอย่างดี พร้อมทั้งจัดทำดรรชนีเพื่อค้นคำ และอาจารย์รุ่งอรุณ จันทร์สงคราม ได้ช่วยตรวจสอบความถูกต้องและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ที่เกี่ยวกับไวยากรณ์ พร้อมทั้งช่วยแก้ไขข้อผิดพลาดและปรับสำนวนเขียนในบางแห่งเพื่อให้หนังสือเล่มนี้เข้าใจง่ายและสมบูรณ์มากขึ้น

ขออนุโมทนากุศลจิต **คุณสุรัตน์ - ช่อพิภพ โอสถานุเคราะห์** ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา และ **สำนักงานกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ (กทช.)** โดยการแนะนำของ คุณอรพรรณ สุวรรณรัตน์ ซึ่งเป็นเจ้าภาพสำคัญในการจัดพิมพ์ พร้อมด้วยเจ้าภาพท่านอื่นๆ ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้จงมีความสุขสวัสดี และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

หวังว่าคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัญชรีนี้จะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษา เพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาบาลี หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

๒๘ ธันวาคม ๒๕๕๓

www.wattamaoh.com

tamaoh24@gmail.com

คำนำของคัมภีร์

ก่อนที่พระบรมบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ได้ทรงประทานมรดกธรรมไว้แก่พุทธบริษัท มรดกธรรมเหล่านั้นคือโลกุตตรธรรม ๙ อันได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ผู้ที่ต้องการจะได้รับมรดกธรรมดังกล่าวควรศึกษาปริยัติธรรมอันเป็นคำสอนของพระพุทธองค์เพื่อให้เข้าใจแนวปฏิบัติอย่างถูกต้องก่อน จึงจะปฏิบัติได้ถูกทางและได้รับผลคือปฏิเวธอันเป็นมรดกธรรมเหล่านั้นได้

- ปริยัตินั้นเปรียบเสมือนแผนที่ชี้ทางให้เดินทางถูกไม่ผิดพลาด
- ปฏิบัติเหมือนการออกเดินทางด้วยตนเอง
- ปฏิเวธเหมือนการบรรลุจุดหมายปลายทาง

ดังนั้น การศึกษาปริยัติคือพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาอันเป็นอรรถาธิบายของพระไตรปิฎกจึงเป็นสิ่งที่สำคัญสำหรับชาวพุทธ นอกจากนั้นแล้ว การเรียนรู้ภาษาบาลีก็นับว่าเป็นการศึกษาปริยัติเช่นกัน เพราะตัวอย่างที่พบในคัมภีร์ไวยากรณ์ก็มาจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถานั้นเอง

ผู้ที่เรียนรู้ภาษาบาลีย่อมจะเกิดความเข้าใจอักขระและบทที่ประกอบใช้ในพากย์ ความเข้าใจทั้งสอง เรียกว่า

๑. อักขรโกสัลลญาณ (ปัญญาฉลาดในอักขระ)

๒. ปทโกสัลลญาณ (ปัญญาฉลาดในบท)

ย่อมส่งผลให้สามารถเข้าใจภาษาและเนื้อความที่สื่อสารด้วยภาษาได้อย่างถูกต้อง ดังนั้น ความเข้าใจภาษาบาลีจึงเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจพระพุทธพจน์ถูกต้อง และเป็นฐานนำไปสู่การปฏิบัติที่ไม่ผิดพลาด และต่อมาผลของการปฏิบัติคือปฏิเวธย่อมเกิดขึ้นแน่นอน ด้วยเหตุนี้ พระเถระในสมัยก่อนของไทย พม่า และลังกาจึงสนับสนุนการศึกษาบาลีอันเป็น

มูลฐานของศาสนาทั้งสาม คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒) ที่แต่งในสมัยพุกามตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ ว่า

อาสวกฺขยลาเภน โหติ สาสนสมฺปทา
อาสวกฺขยลาโภ จ สจฺจาธิคมเหตุโก.

"ความสำเร็จบริบูรณ์ของพระศาสนาย่อมมี ด้วยการบรรลุความหมดสิ้นอาสวะ และการบรรลุความหมดสิ้นอาสวะก็มีการหยั่งเห็นสัจธรรมเป็นเหตุ"

สจฺจาธิคมนํ ตญฺจ ปฏิปตฺติสฺสิตํ มตํ
ปฏิปตฺติ จ สา กามํ ปริยตฺติปรายณา.

"อนึ่ง การหยั่งเห็นสัจธรรมนั้นพึงทราบว่าอาศัยการปฏิบัติ และการปฏิบัตินั้นก็มีการศึกษาปริยัติเป็นที่อาศัยโดยแท้"

ปริยตฺตาภิยุตฺตานํ วิทิตฺวา สทฺทลกฺขณํ
ยสฺมา น โหติ สมฺโมโห อกฺขเรสุ ปเทสุ จ.
ยสฺมา จาโมหภาเวน อกฺขเรสุ ปเทสุ จ
ปาฬิยตฺถํ วิชานนฺติ วิญฺญู สุคตสาสเน.

"โดยเหตุที่ความสบสันในอักขระและบทย่อมไม่มีเพราะผู้หมั่นศึกษาปริยัติได้เข้าใจไวยากรณ์ และบุคคลย่อมเข้าใจเนื้อความของพระบาลีเป็นผู้รู้ในศาสนาของพระสุคตเพราะความไม่สับสนในอักขระและบท"

ปาฬิยตฺถาวโพเธน โยนิโส สตฺถุสาสเน
สปฺปญฺญา ปฏิปชฺชนฺติ ปฏิปตฺติมตนฺทิกา.

"ดังนั้น ผู้มีปัญญาด้วยความเข้าใจเนื้อความของพระบาลีจึงควรปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นผู้ขวนขวายไม่เกียจคร้านในการปฏิบัติ"

โยนิโส ปฏิปชฺชิตฺวา ธมฺมํ โลกุตฺตรํ วรํ
ปาปุณนฺติ วิสุทฺธาย สีลาทิปฏิปตฺติยา.

"เมื่อปฏิบัติด้วยโยนิโสมนสิการแล้ว ย่อมบรรลุโลกุตตรธรรมอันประเสริฐด้วยข้อประพฤติมีศีลเป็นต้นอันหมดจด"

พระโบราณาจารย์ได้เห็นความสำคัญของภาษาบาลีว่า ถ้าภาษานี้สาบสูญไปในวันใด ศาสนาพุทธก็จะหมดสิ้นไปในวันนั้นเช่นกัน จะเห็นได้ว่าหากไม่มีผู้กล่าวถึงประโยคที่เข้าถึงสรณคมน์ว่า **พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ** (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น หรือกุลบุตรที่จะบรรชาเป็นสามเณรไม่อาจกล่าวประโยคข้างต้นได้ หรือภิกษุที่เข้าร่วมสังฆกรรมในการอุปสมบทไม่อาจท่องหรืออ่านกรรมวาจาได้ แม้บุคคลที่จะเป็นอุบาสกอุบาสิกา สามเณร หรือพระภิกษุก็ไม่อาจมีได้ เมื่อหมดพุทธบริษัทเหล่านั้นก็ถือว่าศาสนาพุทธเสื่อมสูญไปด้วยเช่นเดียวกัน

อนึ่ง คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีซึ่งมีสูตรเป็นของตนและเป็นที่นิยมศึกษาอย่างแพร่หลายในปัจจุบันมี ๓ ฉบับ คือ

๑. กัจจายนไวยากรณ์

มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายสูตร วุตติ และอุทาหรณ์โดยละเอียด คือ คัมภีร์นยาสะ (มุขมัตตทีปนี) นยาสปทีปิกา นิรุตติสารมัญชูสา สุตตนิเทศ และกัจจายนวัณณนา เป็นต้น รวมไปถึงคัมภีร์ที่นำกัจจายนสูตรมาเรียงลำดับใหม่ให้เรียนง่ายและอธิบายเพิ่มเติม คือ ปทรูปสิทธิปกรณ์ และพาลาวตาร

๒. โมคคัลลานไวยากรณ์

มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายโดยละเอียด คือ คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาหรือสารัตถวิลาสินี และโมคคัลลานปัญจิกาปทีปะ โดยรวมไปถึงคัมภีร์ที่นำโมคคัลลานสูตรมาเรียงลำดับใหม่เพื่อให้ศึกษาง่ายและอธิบายเพิ่มเติม คือ ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา ปโยคสิทธิ สุสัททสิทธิ สัมพันธจินตา และนิรุตตทีปนี

๓. สัททนีติปกรณ์

มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายความโดยละเอียด คือ สัททนีติฎีกา แต่งโดยพระปัญญาสามิ (ชาวพม่ามักเรียกตามชื่อบ้านเกิดว่า มองถ่องสยาดอ) ท่านพำนักอยู่ที่วัดมังคลารามซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของมันดเลย์ ได้รับสมณศักดิ์จากพระเจ้ามินดงเป็น "พระปัญญาสามิ-สิริกวิธชมหาธรรมราชาธิราชคุรุ" ท่านผู้แต่งได้ปริวรรตคำอธิบายที่กล่าวไว้ในสัททนีติ-นิสสัยที่แต่งไว้ด้วยภาษาพม่าใน พ.ศ. ๒๓๘๔ โดยพระชัมพุทีปธชเถระ (พ.ศ. ๒๓๓๐-๒๓๘๕) มาแต่งเป็นภาษาบาลี พระชัมพุทีปธชเถระนั้นเป็นพระเถระผู้เชี่ยวชาญปริยัติ ชาวพม่าเรียกชื่อท่านว่า ยองกันสยาดอ พระเจ้ามินดงทรงพระราชทานสมณศักดิ์เป็น "พระจักกินทาภิสิริสัทธรรมธชมหาธรรมราชาธิราชคุรุ" ท่านได้รับขนานนามเป็นพุทธะสุดท้ายในพุทธะทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระพุทธโฆสาจารย์ และอู พุธ (ในภาษาพม่าออกเสียงเหมือน พุท)

ประเทศพม่านิยมเรียนกัจจายนไวยากรณ์ตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมา จะเห็นได้จากที่สัททนีติปกรณ์ได้อ้างถึงกัจจายนไวยากรณ์ไว้หลายแห่ง ส่วนในประเทศลังกานิยมเรียนคัมภีร์พาลาวตาร ด้วยเห็นว่าเป็นตำราที่เรียนง่ายเนื่องจากการนำกัจจายนสูตรมาเรียงลำดับใหม่ให้ประกอบรูปศัพท์ได้ง่าย เนื้อหาที่มีก็ไม่ละเอียดและพิสดารเหมือนกับปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนประเทศไทยนิยมเรียนคัมภีร์มูลกัจจายน์ที่แต่งโดยพระธรรมกิตติในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ คัมภีร์มูลกัจจายน์นี้มีลำดับกัจจายนสูตรเช่นเดียวกับกัจจายน-ไวยากรณ์ แต่เป็นตำราแปลและอธิบายกัจจายนไวยากรณ์ย่อๆ โดยเพิ่มเติมคำอธิบายจากปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์อื่น จัดว่าเป็นตำราที่เรียนยากพอสมควร เนื่องจากการเรียงลำดับสูตรตามกัจจายนไวยากรณ์จึงทำให้เป็นตำราเรียนยากเหมือนกัจจายนไวยากรณ์ ส่งผลให้ไม่เป็นที่นิยมเรียนของนักศึกษาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕

ประเทศพม่ามีคำพังเพยว่า "เรียน ๙ ครั้ง เพียงเกิดหน่อแห่งปัญญา" หมายความว่า การเรียนกัจจายนไวยากรณ์ถึง ๙ ครั้งก็ส่งผลให้เกิดความเข้าใจบาลีเล็กน้อย เพราะผู้ที่เรียนคัมภีร์ดังกล่าวจำต้องท่องจำวิธีประกอบรูปศัพท์อีกด้วย ถ้าหากไม่ได้ทบทวนก็จะลืมไป ทำให้ใช้ความเพียรในการเรียนมาก ดังนั้น พระเถราจารย์รุ่นหลังของพม่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมาจึงนิยมสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ ด้วยมีเห็นว่าเป็นตำราเรียน

ง่ายและมีคำอธิบายละเอียดกว่ากัจจายนไวยากรณ์ ที่จริงแล้วผู้เรียนปทรูปสิทธิปกรณ์มักเข้าใจกัจจายนไวยากรณ์ได้ทั้งหมด เพราะปทรูปสิทธิปกรณ์จุเนื้อหามากกว่ากัจจายน-ไวยากรณ์ถึง ๕ เท่า แต่ผู้ที่เรียนกัจจายนไวยากรณ์ไม่อาจเข้าใจปทรูปสิทธิปกรณ์ได้ จำเป็นต้องเรียนโดยละเอียดเหมือนกับผู้ที่ไม่เคยศึกษาไวยากรณ์มาก่อน

เมื่อครั้งที่หลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอได้ดำริที่จะเริ่มเปิดสอนหลักสูตรบาลีใหญ่หรือสัททาวิเสสที่สาบสูญจากเมืองไทยมาแล้วหลายสิบปี ท่านเล็งเห็นความสำคัญของปทรูปสิทธิปกรณ์แล้วตั้งใจจะสอนคัมภีร์นี้ใน พ.ศ. ๒๕๑๕ ประจวบกับอาจารย์สิริ เพชรไชย (ป.ธ.๙) ตรวจชำระคัมภีร์นี้โดยปริวรรตจากอักษรขอมและจัดพิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๐๖ เนื่องในงานบำเพ็ญพระกุศลในมงคลสมัยพระชนมายุครบ ๔๘ พรรษาในวันที่ ๑ เมษายน ๒๕๐๖ ของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอนุสรมงคลการ ขัตติยกุมารในบรมราชจักรีวงศ์ พระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเหตุนี้ การศึกษาบาลีใหญ่ในเมืองไทยจึงดำเนินไปด้วยดีเพราะตำราของอาจารย์สิริ เพชรไชย และการอุปถัมภ์ของพระองค์เจ้าอนุสรมงคลการมาถึงบัดนี้ กาลเวลาผ่านไปเกือบ ๕๐ ปี วัดท่ามะโอเป็นที่รู้จักของนักการศาสนาทั้งภายในประเทศและต่างประเทศเกี่ยวกับความรู้ภาษาบาลี ในปัจจุบันคณะศิษย์ของวัดท่ามะโอได้กระจายไปสอนบาลีใหญ่ในสำนักต่างๆ ทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด ช่วยสืบทอดปณิธานของหลวงพ่อในการเผยแพร่บาลีใหญ่ให้กว้างไกลสืบไป

หนังสือปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓ ที่ออกมาสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ ก็เป็นผลิตผลอีกอย่างหนึ่งแห่งอุตสาหะของหลวงพ่อ เพราะผู้เขียนได้อธิบายตามเนื้อหาที่ท่านสอนไว้ในอดีต ที่จริงแล้วผู้เขียนได้แปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ เรื่องสนธิกัณฑ์ นามกัณฑ์และการกกัณฑ์ โดยมีชื่อว่า ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๗ และได้แปลและอธิบายเรื่องสมาสกัณฑ์ โดยมีชื่อว่า ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๒ เมื่อต้น พ.ศ. ๒๕๕๒ บัดนี้ได้แปลและอธิบายตัทธิตกัณฑ์ของปทรูปสิทธิปกรณ์สำเร็จจัดพิมพ์เป็นเล่ม ๓ ได้ใน พ.ศ. ๒๕๕๓ ส่วนกัณฑ์อื่นๆ นั้นได้จัดทำจนเกือบเสร็จสมบูรณ์แล้ว และมีโครงการจัดพิมพ์อาขยาตกัณฑ์เป็นเล่ม ๔ และกิตก์กัณฑ์เป็นเล่ม ๕ และ ๖ ในปีต่อไปตามลำดับ

คำแปลที่ได้จัดทำขึ้นใหม่ในคราวนี้นั้น โดยมากจะอาศัยคำแปลที่อาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ แห่งภาควิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต ได้บันทึกไว้เมื่อศึกษาคัมภีร์นี้จากอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ศิษย์วัดท่ามะโอ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๙ เพราะเห็นว่ามีความถูกต้อง เหมาะสม และเข้าใจง่าย แต่ผู้เขียนได้ปรับปรุงบางส่วนและเพิ่มเติมคำอธิบายให้กว้างขวางออกไปราว ๔ ใน ๕ ส่วน ข้าพเจ้าขอขอบคุณอาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ ที่มอบบันทึกนี้ให้แก่ข้าพเจ้านำมาใช้เป็นข้อมูลในการจัดทำหนังสือนี้เผยแพร่เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาต่อไป อนึ่ง คำอธิบายของอาจารย์จำรูญนั้นกล่าวไว้ตามคัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา แต่ผู้เขียนได้เพิ่มเติมคำอธิบายจากปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ปทรูปสิทธิคัณฐิ พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตจำนวนมาก เพราะต้องการจะให้เป็นตำราวิเคราะห์ไวยากรณ์บาลีที่เทียบเคียงกับไวยากรณ์สันสกฤต และวิธีใช้ในวรรณกรรมบาลีอย่างแท้จริง ดังที่ท่านผู้อ่านจะพบในเนื้อหาต่อไป

ผู้เขียนและคณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรมได้ร่วมกันดำเนินงานแปลและอธิบายคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาตามโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘ เป็นต้นมาจนถึงปีนี้คือ พ.ศ. ๒๕๕๓ ภายในระยะเวลา ๖ ปีมานี้ได้แปลและอธิบายคัมภีร์ ๙ เล่ม คือ

๑. อภิธัมมาวตาร	พ.ศ. ๒๕๔๙
๒. เนตติปกรณ์	พ.ศ. ๒๕๕๐
๓. เนตติอรรถกถา	พ.ศ. ๒๕๕๑
๔. เนตติฎีกา	พ.ศ. ๒๕๕๑
๕. ชินาลังการ	พ.ศ. ๒๕๕๒[๑]
๖. สารัตถทีปนี	พ.ศ. ๒๕๕๒[๒] (คำอธิบายมหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค)

---

๑ แทนกังขาวิตรณีฎีกา

๗. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๒ สมาสกัณฑ์) พ.ศ. ๒๕๕๒[๓]

๘. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๓ ตัทธิตกัณฑ์) พ.ศ. ๒๕๕๓[๔]

๙. อัฏฐสาลินี พ.ศ. ๒๕๕๓[๕]

ในเบื้องแรกคณะทำงานตั้งใจว่าจะแปลและอธิบายคัมภีร์ ๙ เล่มให้เสร็จสมบูรณ์ภายในเวลา ๕ ปี แต่เนื่องด้วยบางคัมภีร์ต้องใช้เวลาค้นหาข้อมูลนาน ทำให้ยืดเวลาออกไปอีกหนึ่งปี อย่างไรก็ตาม คณะทำงานรู้สึกภูมิใจที่สามารถดำเนินงานได้ครบทั้ง ๙ คัมภีร์ตามที่ได้ตั้งใจไว้แต่ต้น จึงขอบูชาบัวบาทของอาจารย์ผู้ทรงคุณธรรมอันสูงส่ง ด้วยคัมภีร์ที่เป็นผลผลิตแห่งความอุตสาหะของท่านและคณะทำงานในครั้งนี้

ต้นฉบับบาลีในที่นี้ใช้ฉบับไทยที่พิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๗ โดยมีพระมหาสมปอง มุทิโต วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฏิ์ คณะ ๒๕ เป็นผู้ชำระร่วมกับผู้แปล โดยฉบับดังกล่าวชำระตามฉบับฉัฏฐสังคีติที่จัดพิมพ์ขึ้นในพุทธศักราช ๒๕๐๘ และฉบับสิงหลที่จัดพิมพ์ขึ้นในคริสต์ศักราช ๑๙๖๑

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือเล่มนี้ ใช้ฉบับมหาจุฬาฯ ทั้งหมด (พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า) ส่วนไวยากรณ์สันสกฤตคือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภาษยะ อ้าง อัธยายะ/ปาทะ/สูตร คัมภีร์กาตันตระเป็นต้นอ้าง ปริจเฉท/สูตร อนึ่ง คัมภีร์ปาณินิหรือปาณินิไวยากรณ์นั้นมาจากชื่อของผู้แต่งคือฤษีปาณินิ จึงเรียกตามชื่อผู้แต่ง ถ้าเป็นคำบาลีจะใช้เป็น ปาณินีย ดังคำว่า ปาณินียพฺยากรณ (ไวยากรณ์ของฤษีปาณินิ) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปาณินิโน อิทํ ปาณินียํ ลง อิย ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต

นอกจากนั้น คัมภีร์มุคธโพธฎีกาที่เอ่ยถึงในที่นี้ใช้ฉบับ มุคฺธโพธสํเกฺษปฏีกา ของคิริศจันทรวิทยารัตนะ ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๔๙ ส่วนวรรณกรรมฝ่ายสันสกฤตทั้งหมดได้ใช้ฉบับอักษรเทวนาครี ดังที่ได้อ้างอิงไว้ในบรรณานุกรม

---

๒ แทนกังขาวิตรณี

๓ แทนมูลฎีกา เล่ม ๑

๔ แทนมูลฎีกา เล่ม ๒

๕ แทนมูลฎีกา เล่ม ๓

คัมภีร์นี้เป็นตำราส่วนหนึ่งในโครงการของมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส ซึ่งดำเนินงานแปลและปริวรรตคัมภีร์สัททาวิเสส เพื่อให้กุลบุตรชาวไทยมีโอกาสสืบทอดความรู้ภาษาบาลีจากบุรพาจารย์ ข้าพเจ้าขอกราบขอบคุณพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D) ผู้ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่ง และขอขอบคุณกุศลเจตนาของคณะทำงานที่ช่วยตรวจแก้คำผิด คือ

พระมหาพิเชฏฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙) อาจารย์รุ่งอรุณ จันทร์สงคราม

อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙) คุณอุดมพร สิรสุทธิ

โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณอุดมพร สิรสุทธิ ได้ช่วยพิสูจน์อักษรเป็นอย่างดี พร้อมทั้งจัดทำดรรชนีเพื่อค้นคำ และอาจารย์รุ่งอรุณ จันทร์สงคราม ได้ช่วยตรวจสอบความถูกต้องและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ที่เกี่ยวกับไวยากรณ์ พร้อมทั้งช่วยแก้ไขข้อผิดพลาดและปรับสำนวนเขียนในบางแห่งเพื่อให้หนังสือเล่มนี้เข้าใจง่ายและสมบูรณ์มากขึ้น

ขออนุโมทนากุศลจิต พลโทนรวีร์ - เสริมสุข ปัทมสถาน พร้อมด้วยญาติมิตรผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับและจัดพิมพ์เพื่อเผยแพร่การศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทย ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้ จงมีความสุขสวัสดี และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

หวังว่าคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัญชรีนี้จะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษา เพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาบาลี หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

๒๘ ธันวาคม ๒๕๕๓

www.wattamaoh.com

tamaoh24@gmail.com

ประวัติผู้แต่ง

คัมภีร์นี้แต่งโดยพระพุทธัปปิยะ ชาวแคว้นโจฬะแถบอินเดียใต้ จึงปรากฏนามว่า โจลิยพุทธัปปิยะ (พระพุทธัปปิยะชาวโจละ) ท่านเดินทางไปเรียนพระปริยัติธรรม ณ ประเทศลังกา โดยฝากตัวเป็นศิษย์ของพระอานันทเถระ แม้ไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่าท่านเกิดในสมัยใด แต่มีนักวิชาการได้สันนิษฐานจากที่ท่านกล่าวไว้ในนิคมคาถาว่าท่านเป็นศิษย์ของพระอานันทเถระผู้มีเกียรติศักดิ์ขจรขจายประดุจธชของลังกา พระอานันทเถระนั้นเป็นผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกา และได้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เพราะคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกาได้กล่าวถึงผู้อาราธนาให้แต่งคัมภีร์ชื่อพระธรรมมิตตะ ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลคนเดียวกับที่กล่าวถึงในคัมภีร์มหาวงศ์ (มหาวงศ์ ปริจเฉทที่ ๕๔ คาถา ๓๕) ว่า

"พระธรรมมิตตะพำนักอยู่ ณ วัดสิตถคามในรัชสมัยพระเจ้ามหินทะ ผู้ครองราชย์ระหว่างพุทธศักราช ๑๔๙๙-๑๕๑๙"

จึงพอสรุปว่า พระพุทธัปปิยะคงกำเนิดในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖

หนังสือ Dictionary of Pali Proper Names (Malalasekara, 1974 : 271) กล่าวว่า

"พระอานันทะผู้แต่งมูลฎีกาเป็นชาวอินเดีย ท่านไปเรียนพระปริยัติธรรมแล้วพำนักอยู่ในลังกาเป็นเวลานาน ต่อมาเป็นเจ้าคณะปกครองภิกษุสงฆ์ฝ่ายวนวาสี คงมีชีวิตอยู่ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๘ หรือ ๙ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ หรือ ๑๕)"

ท่านผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์นี้มีชื่อเสียงเลื่องลือในแคว้นโจละ หรือโจลมณฑล (โกโรมันเดล) ซึ่งก็คือแคว้นทมิฬของอินเดียใต้ที่อยู่ถัดจากแคว้นอันธระ ตั้งแต่แคว้นมัทราสลงไปตามชายฝั่งทะเล และเป็นที่รู้จักในนามว่า พระทีปังกร ท่านเป็นเจ้าอาวาสวัด

สองแห่ง คือพาลาทิจจวิหาร (วัดตะวันหนุ่ม) และวัดจูฬามณิกรรม ชื่อพาลาทิจจวิหาร พบในนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์โดยตรง ส่วนชื่อวัดจูฬามณิกรรมปรากฏในคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์ปัชชมธุ อย่างไรก็ดี ในคัมภีร์พยาขยาของสิงหลที่อธิบายนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์พบชื่อจูฑามณิกรรม ซึ่งเป็นวัดตั้งอยู่ ณ เมืองนาคปัฏฏนะ ในอินเดียทางตอนใต้ ซึ่งมีกษัตริย์ชาวอินโดนีเซียผู้นับถือพระพุทธศาสนาพระนามว่า มารวิชโยต-ตุงควรรมัน เป็นผู้สร้างถวาย

ผลงานของท่านพระพุทธัปปิยะที่รจนาเป็นภาษาบาลีอีกคัมภีร์หนึ่งคือ ปัชชมธุ แปลว่า “คาถาน้ำผึ้ง” คัมภีร์นี้กอปรด้วยคาถา ๑๐๔ บท กล่าวพรรณนาพระพุทธลักษณะตั้งแต่พระอุณาโลมเป็นต้นไปด้วยภาษาอันวิจิตรเพริศแพร้ว บริบูรณ์ด้วยอรรถรสทางวรรณคดีอย่างสูงส่ง และท่านได้แปลคัมภีร์นี้เป็นภาษาสิงหลไว้ด้วย ต่อมาพระเถระชาวพม่าชื่อว่า จักกปาละ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดต่องปอก (วัดเชิงเขา) ในจังหวัดมองลำไย ได้ปริวรรตและแปลคัมภีร์ปัชชมธุเป็นภาษาพม่าในพุทธศักราช ๒๔๙๓ ปัจจุบันคัมภีร์นี้ได้รับการแปลเป็นภาษาไทยอย่างสละสลวยโดยอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๑ และโดยพระคันธสารภิวงศ์ในพุทธศักราช ๒๕๕๐ ในที่นี้จะขอนำเสนอข้อความจากคัมภีร์ปัชชมธุพร้อมทั้งคำแปลในคาถาแรกตามฉบับแปลที่สอง ดังต่อไปนี้

อุณฺณาปปุณฺณสสิมณฺฑลโต คลิตฺวา
ปาทมฺพุชงฺคุลิทลฏฺจสุธาลวานํ
ปนฺตีว สตฺถุ นขปนฺติ ปชา วิเสสํ
ปีเณตุ สุทฺธสุขิตํ มนตุณฺฑปีตา. (ปชฺชมธุ. คาถา ๑)

“ขอพระนขาที่เรียงราย สถิตในกลีบพระองคุลี ณ บัวบาทของพระศาสดา งามดุจสายธารสุธาที่ไหลจากมณฑลแห่งสมบูรณจันทร์คือพระอุณาโลม โปรดยังปวงประชาผู้ดูดดื่มด้วยจะงอยใจให้เอิบอิ่มเป็นสุขล้ำพรรณนา”

สำหรับช่วงสมัยที่พระพุทธัปปิยะมีชีวิตอยู่นั้น มีอีกมติหนึ่งที่กล่าวแตกต่างไป

จากข้างต้นโดยอ้างอิงคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์ปัชชมธุ เขียนโดยพระสิงหลชื่อเทวมิตตะ ที่ได้กล่าวว่า

"พระพุทธัปปิยะผู้แต่งคัมภีร์ปัชชมธุเป็นเจ้าอาวาสวัดทักขิณาราม ซึ่งพระเจ้าสิริสังฆปรากรมพาหุผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติในพุทธศักราช ๑๗๐๓ เป็นผู้สร้างถวาย"

ซึ่งคำกล่าวนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์สารสังคหะซึ่งแต่งโดยพระสิทธัตถะ ศิษย์รูปสุดท้ายของพระพุทธัปปิยะว่า

ทกฺขิณารามปติโน ปิฏกตฺตยธาริโน
พุทฺธปฺปิยวฺหเถรสฺส โย สิสฺสานนฺติโม ยติ.
เตน สิทฺธตฺถนาเมน ธีมตา สุจิวุตฺตินา
เถเรน ลิขิโต เอโส วิจิตฺโต สารสงฺคโห.

(สารสงฺคห. หน้า ๓๒๓-๒๔)

"ภิกษุใดเป็นศิษย์รูปสุดท้ายของท่านพระเถระชื่อว่า พุทธัปปิยะ ผู้ทรงพระไตรปิฎก ปกครองวัดทักขิณาราม ภิกษุนั้นผู้เป็นพระเถระนามว่า สิทธัตถะ ผู้มีปัญญา มีความประพฤติอันหมดจดได้รจนาคัมภีร์สารสังคหะอันวิจิตรนี้ไว้"

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนคิดว่าพระพุทธัปปิยะที่กล่าวถึงนี้คงเป็นภิกษุอีกรูปหนึ่งที่มีฉายาเดียวกัน เพราะชื่อวัดทักขิณารามไม่ปรากฏในตอนท้ายของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวถึงผู้แต่ง และช่วงเวลาที่อ้างก็ห่างจากช่วงระยะที่พระอานันทะผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกามีชีวิตอยู่ถึง ๒๐๐ ปี ทั้งผู้แต่งคัมภีร์สารสังคหะก็มิได้กล่าวบทขยายที่ชี้ชัดว่า ปทรูปสิทฺธิการิโน (เป็นผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์) เพียงแต่กล่าวโดยสามัญว่า ปิฏกตฺตยธาริโน (ผู้ทรงพระไตรปิฎก) ดังนั้นพระสิทธัตถะจึงควร เป็นศิษย์ของพระสิงหลอีกรูปหนึ่งที่มีฉายาเหมือนกัน

หลักฐานที่กล่าวถึงประวัติของพระพุทธัปปิยะ ปรากฏโดยย่อในนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์ปัชชมธุตามลำดับ ดังข้อความต่อไปนี้

วิขฺยาตานนฺทเถรวฺหยวรคุรุนํ ตมฺพปณฺณิทฺธชานํ
สิสฺโส ทีปงฺกราขฺยทฺทมิฬวสุมตีทีปลทฺธปฺปกาโส
พาลาทิจฺจาทิวาสทฺวิตยมธิวสํ สาสนํ โชตยี โย
โสยํ พุทฺธปฺปิยวฺโห ยติ อิมมุชุกํ รูปสิทฺธึ อกาสิ.

(ปทรูปสิทฺธิ. หน้า ๕๐๐)

“ภิกษุนามว่า พุทธัปปิยะ เป็นศิษย์ของอาจารย์ผู้ประเสริฐนามว่า อานันทเถระ ผู้มีชื่อเสียง ผู้เป็นธงของเกาะลังกา พระภิกษุนั้นเป็นผู้มีชื่อเสียงที่ได้รับแล้วดุจประทีปในแผ่นดินทมิฬด้วยนามว่า ทีปังกร ครองอาวาส ๒ แห่งมีพาลาทิจจวิหารเป็นต้น ผู้ยังพระศาสนาให้รุ่งเรือง ได้รจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิอันตรงประเด็นนี้สำเร็จแล้ว”

อานนฺท’รญฺญรตนาทิมหายตินฺท-
นิจฺจปฺปพุทฺธปทุมปฺปิยเสวตงฺคี
พุทฺธปฺปิเยน ฆนพุทฺธคุณปฺปิเยน
เถราลินา รจิตปชฺชมธุํ ปิพนฺตุ. (ปชฺชมธุ. คาถา ๑๐๓)

“ขอมวลชนจงดูดดื่มคาถาน้ำผึ้ง ซึ่งรังสรรค์ไว้โดยภมรคือพระเถระชื่อพุทธัปปิยะ ผู้เคารพรักในพระพุทธคุณยิ่งนัก ผู้ซ่องเสพปทุมชาติอันงามบานสะพรั่งคือพระอานันทวนรัตน์มหาเถระเสมอ”

(คำว่า วนรัตน์ คงจะเป็นสมณศักดิ์ของเจ้าคณะฝ่ายวนวาสี)

ส่วนในปทรูปสิทธิปกรณ์ ฉบับสิงหล พร้อมทั้งคัมภีร์แปลภาษาสิงหลที่เรียกว่า อัตถพยาขยา (เรียกสั้นๆ ว่า คัมภีร์พยาขยา) มีคาถาลงท้าย ๒ บทซึ่งไม่พบในฉบับฉัฏฐสังคายนาดังนี้ว่า

สาติเรกสตฺตรส- ภาณวาเรหิ คนฺถโต
นิฏฺฐิตา รูปสิทฺธีติ ปทสํสิทฺธิสาธินี.

สทา สทฺธาสีลี สติธิติมตี จาคปฏุมา
กตญฺญู โลกญฺญู ปรหิตรโต ฌานนิรโต
อกมฺปี สมฺภาเร ทุรภิภวสํสารคหเน
ภเวยฺยาหํ สมฺโพธิสมธิคมํ ยาว ภวติ. (ปทรูปสิทฺธิ. หน้า ๕๐๐)

"ปกรณ์ชื่อว่า รูปสิทธิ ที่แสดงความสำเร็จแห่งบท จบแล้วด้วยภาณวาร ๑๗ กว่าโดยคัมภีร์ [๑ ภาณวาร = ๒๕๐ คาถา หรือ ๘,๐๐๐ พยางค์]

ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้มีศรัทธา ทรงศีล เพียบพร้อมด้วยสติ สมาธิ และปัญญาเป็นผู้ฉลาดในทาน รู้คุณ รู้โลก ยินดีในการเกื้อกูลผู้อื่น และรื่นรมย์ในฌาน พึงเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในโพธิสมภารตราบจนกระทั่งบรรลุสัมโพธิญาณในชัฏคือสงสารที่ข้ามพ้นได้ยาก"

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระพุทธัปปิยะเป็นหน่อเนื้อพุทธางกูรผู้บำเพ็ญบารมีโพธิสมภารเพื่อบรรลุสัมโพธิญาณโปรดเวไนยชนในกาลภายหน้า แม้ในนิคมคาถาของคัมภีร์ปัชชมธุก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

อิตฺถํ รูปคุณานุกิตฺตนวสา ตํตํหิตาสึสโต
วตฺถานุสฺสติ วตฺติตา อิห ยถา สตฺเตสุ เมตฺตา จ เม
เอวนฺตา หิ ภวนฺตรุตฺตรตรา วตฺตนฺตุ อาโพธิ เม
สํโยโค จ ธเนหิ สตฺตหิ ภเว กลฺยาณมิตฺเตหิ จ. (ปชฺชมธุ. คาถา ๑๐๔)

"โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าผู้หวังประโยชน์เกื้อกูลนั้นๆ ได้เจริญอนุสสติรำลึกถึง คุณของพระไตรรัตน์และแผ่เมตตาแก่สรรพสัตว์ในภพนี้ โดยประการใด การรำลึกถึงคุณของพระไตรรัตน์และการแผ่เมตตานั้นจงเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในภพต่อไปจวบจนข้าพเจ้าบรรลุสัมโพธิญาณโดยประการนั้น ทั้งความเพียบพร้อมด้วยอริยทรัพย์ ๗ และกัลยาณมิตรจงมีแก่ข้าพเจ้าเทอญ"

สาธุ ปโกปิตสฺสาปิ　　มโน นายาติ　วิกฺริยํ
น หิ ตาปยิตุํ สกฺกา　　สาครมฺโภ ติณุกฺกยา.

"จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่แปรปรวน　ดั่งเช่นน้ำในสาครจะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ　หาได้ไม่"

กถามุขํ

๑. สทฺธมฺมรํสิวรชาลิกพุทฺธสูร-
เสฏฺโฐทยา ชนนเขตฺตมหาสรมฺหิ
เวเนยฺยพนฺธุปทุมา วิกสนฺติ ตาหํ
วนฺทามิ มานสตมํ ส ปนูทตํ เม.

๒. สมฺพุทฺธสาสนวรสฺส มโหปการา
นานานิรุตฺตินยทีปนกา ปสตฺถา
โปราณิเกหิ นิชพุทฺธิกตา'ธ สนฺติ
กจฺจายนาทิพหุเภทนิรุตฺติคนฺถา.

๓. กจฺจายนญฺจ จิรกาลตนํ ปสตฺถํ
ตนฺนามเธยฺยยตินา รจิตํ วิคยฺห
กาตนฺต-ปาณินิยมาทิกสกฺกตานิ
สมฺพุทฺธภารติ-ตทฏฺฐกถญฺจ สุฏฺฐุ.

๔. สุตฺตกฺกเมน รจนาย ตุ ตํ สุโพธํ
นาโหสิ รูป'มนุคมฺม ตโต ปสตฺถา
พุทฺธปฺปิเยน รจิตา ปทรูปสิทฺธิ
พุทฺธาคเม สกลโสตุหิตาย ตสฺมา.

๕. นฺยาสปฺปฏูติปริวาริกวณฺณนญฺจ
นิสฺสาย ตญฺจ สุขโพธนสมฺปณีตา
พฺยตฺตํ สุกณฺฑ'มุชุกญฺจ วิธาย พาล-
โพธาย สา ชินคิราพหุการยุตฺตา.

๖. พฺยาขฺยา อิมาย รจิตา ปุริเมหิ สมฺมา
นานา สุภา จ วิวฏตฺถปกาสิกา ยา
ตา จาปิ มาคธิกสกฺกตสทฺทสตฺเถ
นิสฺสาย กุมฺมิ[๑] สุขโพธินิ'มตฺถพฺยาขฺยํ.[๒]

คนฺธสาราภิวํโส

---

[๑]คำว่า กุมฺมิ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + โอ ปัจจัย + มิ วิภัตติ แปลง กร ธาตุกับ โอ ปัจจัย เป็น กุ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๒๓) ว่า กรสฺส โสสฺส กุํ (แปลง กร ธาตุพร้อมทั้ง โอ ปัจจัยเป็น กุํ ในเพราะ มิ และ ม วิภัตติได้บ้าง) ดังอุทาหรณ์ในพระบาลี (ขุ. ชา. ๒๘.๑๗๕๒.๓๑๗) ว่า ธมฺมสฺสาปจิตึ กุมฺมิ (เราจะทำการบูชาธรรม)

[๒] คำว่า อตฺ ใน อตฺถพฺยาขฺยํ เป็นครุต้นสังโยคที่จัดเป็นลหุ ดังคำว่า ทฬฺ ในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๕.๗๖) ว่า น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา (ท่านผู้รู้กล่าวว่าสิ่งนั้นยังไม่ใช่เครื่องจองจำที่มั่นคง) เรื่องนี้กล่าวไว้ในฉันท์สันสกฤตชื่อฉันโทมัญชรี (ปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๑๘) ว่า

ติพฺพปยตโนจฺจารณาตฺร ลฆุตฺตมิติ กณฺฐาภรณํ. ยทุตฺตํ-

ยทา ติพฺพปยตเนน สํโยคาทิสฺส'คารวํ
น ฉนฺโทภงฺคมิจฺจาหุ ตทา โทสาย วิญฺญุโน.

"คัมภีร์[สรัสวดี]กัณฐาภรณะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครุเหล่านี้ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังคำกล่าวว่า "เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้นมีอยู่ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวโทษว่าเสียฉันท์"

กถามุข

๑. เวไนยชนเปรียบเสมือนปทุมชาติแย้มบานในสระน้ำคือชาติเขต [หมื่นจักรวาล] เพราะการอุทัยแห่งพระอาทิตย์ คือ พระจอมมุนีผู้ประเสริฐ ผู้มีพระสัทธรรมอันงามเลิศเป็นข่ายรัศมี ข้าพเจ้าขอน้อมนมัสการพระอาทิตย์ดวงนั้น ขอพระองค์ทรงกำจัดความมืดอันบังเกิดในหทัยของข้าพเจ้าเถิด

๒. คัมภีร์ไวยากรณ์จำนวนมากอันมีกัจจายนะเป็นอาทิ มีอุปการคุณอย่างใหญ่หลวงแก่บวรพระพุทธศาสนา แสดงนัยต่างๆ ทางไวยากรณ์ เป็นที่สรรเสริญ[ของนักปราชญ์] โบราณาจารย์เหล่านั้นได้ประพันธ์ด้วยปรีชาญาณของตน ปรากฏอยู่ในพระศาสนานี้

๓. อนึ่งเล่า คัมภีร์กัจจายนะกำเนิดก่อนนาน[กว่าคัมภีร์ไวยากรณ์อื่น] บัณฑิตยกย่องสรรเสริญ พระภิกษุผู้มีสมัญญาว่ากัจจายนะนั้นประพันธ์ด้วยดีโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤต อันมีคัมภีร์กาตันตระและปาณินิเป็นต้น พร้อมด้วยพระชินพจน์กับคัมภีร์อรรถกถา

๔. แต่คัมภีร์กัจจายนะนั้นมิใช่ไวยากรณ์ที่เข้าใจง่ายเลย เนื่องจากประพันธ์ตามลำดับสูตร ฉะนั้น พระพุทธัปปิยเถระจึงไดประพันธ์ปทรูปสิทธิปกรณ์ตามลำดับอุทาหรณ์ ให้รู้ง่ายกว่าคัมภีร์กัจจายนะนั้น เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษาทั้งปวง ในปริยัติธรรมของพระพุทธเจ้า

๕. คัมภีร์ปทรูปสิทธิอาศัยคัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์อรรถาธิบายที่เกี่ยวข้องอันมีคัมภีร์นยาสะเป็นอาทิ ประพันธ์ขึ้นเพื่อความรู้ง่ายโดยทำให้ชัดเจน แบ่งหมวดหมู่ไว้อย่างดีและตรง เพื่อความรู้ของเยาวชนโดยแท้คัมภีร์นั้นกอปรด้วยคุณูปการมากต่อพระชินพจน์

๖. คัมภีร์อธิบายหลายฉบับที่บริบูรณ์ของคัมภีร์นี้ ซึ่งแสดงข้อความไว้อย่างชัดเจน โบราณาจารย์ได้ประพันธ์ไว้เป็นอย่างดี ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์อธิบายเหล่านั้น พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตจะแต่งคัมภีร์อธิบายที่เข้าใจง่ายต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินยปิฏก มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก มหาวคฺค
วิ. จูฬ.	วินยปิฏก จูฬวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏก
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฏก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ. อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จูฬนิ. อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฏก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฏก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฏี.	กงฺขาวิตรณีฏีกา
กงฺขา. นวฏี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา
ที. ฏี.	ทีฆนิกาย ฏีกา
สี. ฏี.	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฏีกา
ม. ฏี.	มชฺฌิมนิกาย ฏีกา
สํ. ฏี.	สํยุตฺตนิกาย ฏีกา
องฺ. ฏี.	องฺคุตฺตรนิกาย ฏีกา
วิสุทฺธิ. ฏี	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท. ฏี.	ขุทฺทสิกฺขาฏีกา

สารบัญ

กัจจายนสูตร

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมมาสมฺพุทฺธสฺส.

๑. สนฺธิกปฺป สนฺธิกณฺฑ

๑ :*๑. อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต.

๒ : ๒. อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ.

๓ : ๓. ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺจ.

๔ : ๔. ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา.

๕ : ๕. อญฺเญ ทีฆา.

๖ : ๘. เสสา พฺยญฺชนา.

๗ : ๙. วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา.

๘ : ๑๐. อํ อิติ นิคฺคหีตํ.

๙ : ๑๑. ปรสมญฺญา ปโยเค.

๑๐ : ๑๒. ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.

๑๑ : ๑๔. นเย ปรํ ยุตฺเต.

อิติ สนฺธิกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๑๒ : ๑๓. สรา สเร โลปํ.

๑๓ : ๑๕. วา ปโร อสรูปา.

๑๔ : ๑๖. กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต.

๑๕ : ๑๗. ทีฆํ.

๑๖ : ๑๘. ปุพฺโพ จ.

๑๗ : ๑๙. ยเมทนฺตสฺสาเทโส.

๑๘ : ๒๐. วโมทุทนฺตานํ.

๑๙ : ๒๒. สพฺโพ จํ ติ.

๒๐ : ๒๗. โท ธสฺส จ.

๒๑ : ๒๑. อิวณฺโณ ยํ นวา.

๒๒ : ๒๘. เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส.

อิติ สนฺธิกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๒๓ : ๓๖. สรา ปกติ พฺยญฺชเน.

๒๔ : ๓๕. สเร กฺวจิ.

๒๕ : ๓๗. ทีฆํ.

๒๖ : ๓๘. รสฺสํ.

๒๗ : ๓๙. โลปญฺจ ตตฺรากาโร.

๒๘ : ๔๐. ปร เทฺวภาโว ฐาเน.

๒๙ : ๔๒. วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา.

อิติ สนฺธิกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๓๐ : ๕๘. อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหีตํ.

๓๑ : ๔๙. วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

๓๒ : ๕๐. เอเห ญํ.

๓๓ : ๕๑. ส เย จ.

๓๔ : ๕๒. มทา สเร.

๓๕ : ๓๔. ยวมทนตรลา จาคมา.

๓๖ : ๔๗. กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน.

๓๗ : ๕๗. นิคฺคหีตญฺจ.

๓๘ : ๕๓. กฺวจิ โลปํ.

๓๙ : ๕๔. พฺยญฺชเน จ.

๔๐ : ๕๕. ปโร วา สโร.

๔๑ : ๕๖. พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค.

อิติ สนฺธิกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๔๒ : ๓๒. โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ.

๔๓ : ๓๓. ปาสฺส จนฺโต รสฺโส.

๔๔ : ๒๔. อพฺโภ อภิ.

๔๕ : ๒๕. อชฺโฌ อธิ.

๔๖ : ๒๖. เต น วา อิวณฺเณ.

๔๗ : ๒๓. อติสฺส จนฺตสฺส.

๔๘ : ๔๓. กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส.

๔๙ : ๔๔. ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน.

๕๐ : ๔๕. โอ อวสฺส.

๕๑ : ๕๙. อนุปทิฏฺฐานํ วุตฺตโยคโต.

อิติ สนฺธิกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

สนฺธิสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๒. นามกปฺป นามกณฺฑ

๕๒ : ๖๐. ชินวจนยุตฺตํ หิ.

๕๓ : ๖๑. ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต.

๕๔ : ๖๒. ตโต จ วิภตฺติโย.

๕๕ : ๖๓. สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ สฺมา หิ ส นํ สฺมึ สุ.

๕๖ : ๖๔. ตทนุปโรเธน.

๕๗ : ๗๑. อาลปเน สิ คสญฺโญ.

๕๘ : ๒๙. อิวณฺณุวณฺณา ฌลา.

๕๙ : ๑๘๒. เต อิตฺถิขฺยา โป.

๖๐ : ๑๗๗. อา โฆ.

๖๑ : ๘๖. สาคโม เส.

๖๒ : ๒๐๖. สํสาเสฺวกวจเนสุ จ.

๖๓ : ๒๑๗. เอติมาสมิ.

๖๔ : ๒๑๖. ตสฺสา วา.

๖๕ : ๒๑๕. ตโต สสฺส สฺสาย.

๖๖ : ๒๐๕. โฆ รสฺสํ.

๖๗ : ๒๒๙. โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ.

๖๘ : ๑๘๔. อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา.

๖๙ : ๑๘๖. อาทิโต โอ จ.

๗๐ : ๓๐. ฌลานมิยุวา สเร วา.

๗๑ : ๕๐๕. ยวการา จ.

๗๒ : ๑๘๕. ปสญฺญสฺส จ.

๗๓ : ๑๗๔. คาว เส.

๗๔ : ๑๖๙. โยสุ จ.

๗๕ : ๑๗๐. อวํมฺหิ จ.

๗๖ : ๑๗๑. อาวสฺสุ วา.

๗๗ : ๑๗๕. ตโต นมํ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส.

๗๘ : ๓๑. โอ สเร จ.

๗๙ : ๔๖. ตพฺพิปรีตูปปเท พฺยญฺชเน จ.

๘๐ : ๑๗๓. โคณ นํมฺหิ วา.

๘๑ : ๑๗๒. สุหินาสุ จ.

๘๒ : ๑๔๙. อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ.

๘๓ : ๖๗. สรโลโป'มาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ.

๘๔ : ๑๔๔. อโฆ รสฺส'เมกวจนโยสฺวปิ จ.

๘๕ : ๑๕๐. น สิสฺมิ'มนปุํสกานิ.

๘๖ : ๒๒๗. อุภาทิโต นมินฺนํ.

๘๗ : ๒๓๑. อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ.

๘๘ : ๑๔๗. โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ.

๘๙ : ๘๗. สุนํหิสุ จ.

๙๐ : ๒๕๒. ปญฺจาทีน'มตฺตํ.
๙๑ : ๑๙๔. ปติสฺสินีมฺหิ.
๙๒ : ๑๐๐. นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ.
๙๓ : ๑๐๖. สพฺพสฺส วา อํเสสุ.
๙๔ : ๑๐๕. สิมฺหิ วา.
๙๕ : ๑๔๕. อคฺคิสฺสินิ.
๙๖ : ๑๔๘. โยสฺว'กตรสฺโส โฌ.
๙๗ : ๑๕๖. เวโวสุ โล จ.
๙๘ : ๑๘๙. มาตุลาทีน'มานตฺตมี'กาเร.
๙๙ : ๘๑. สฺมาหิสฺมึนํ มฺหาภิมฺหิ วา.
๑๐๐ : ๒๑๔. น ติเมหิ กตากาเรหิ.
๑๐๑ : ๘๐. สุหิสฺว'กาโร เอ.
๑๐๒ : ๒๐๒. สพฺพนามานํ นํมฺหิ จ.
๑๐๓ : ๗๙. อโต เนน.
๑๐๔ : ๖๖. โส.
๑๐๕ : ๐. โส วา.
๑๐๖ : ๓๑๓. ทีโฆเรหิ.
๑๐๗ : ๖๙. สพฺพโยนีน'มาเอ.
๑๐๘ : ๙๐. สฺมาสฺมึนํ วา.
๑๐๙ : ๓๐๔. อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ.
๑๑๐ : ๒๐๑. ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.
๑๑๑ : ๑๗๙. ฆโต นาทีนํ.
๑๑๒ : ๑๘๓. ปโต ยา.
๑๑๓ : ๑๓๒. สขโต คสฺเส วา.
๑๑๔ : ๑๗๘. ฆเต จ.
๑๑๕ : ๑๘๑. น อมฺมาทิโต.
๑๑๖ : ๑๕๗. อกตรสฺสา ลโต ยฺวา'ลปนสฺส เวโว.

๑๑๗ : ๑๒๔. ฌลโต สสฺส โน วา.
๑๑๘ : ๑๔๖. ฒปโต จ โยนํ โลโป.
๑๑๙ : ๑๕๕. ลโต โวกาโร จ.

อิติ นามกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๑๒๐ : ๒๔๓. อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส.
๑๒๑ : ๒๓๓. มยํ โยมฺหิ ปจเม.
๑๒๒ : ๙๙. นฺตุสฺส นฺโต.
๑๒๓ : ๑๐๓. นฺตสฺส เส วา.
๑๒๔ : ๙๘. อา สิมฺหิ.
๑๒๕ : ๑๙๘. อํ นปุํสเก.
๑๒๖ : ๑๐๑. อวณฺณา จ เค.
๑๒๗ : ๑๐๒. โตติตา สสฺมึนาสุ.
๑๒๘ : ๑๐๔. นํมฺหิ ตํ วา.
๑๒๙ : ๒๒๒. อิมสฺสิท'มํสิสุ นปุํสเก.
๑๓๐ : ๒๒๕. อมุสฺสา'ทุํ.
๑๓๑ : ๐. อิตฺถิปุมนปุํสกสงฺขฺยํ.
๑๓๒ : ๒๒๘. โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺว จ.
๑๓๓ : ๒๓๐. ติจตุนฺนํ ติสฺโสจตสฺโส-ตโยจตฺตาโร-ตีณิจตฺตาริ.
๑๓๔ : ๒๕๑. ปญฺจาทีน'มกาโร.
๑๓๕ : ๑๑๘. ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส.
๑๓๖ : ๑๑๙. รญฺญํ นํมฺหิ วา.
๑๓๗ : ๑๑๖. นามฺหิ รญฺญา วา.
๑๓๘ : ๑๒๑. สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ.
๑๓๙ : ๒๔๕. ตุมฺหมฺหากํ ตยิมยิ.
๑๔๐ : ๒๓๒. ตฺวมหํ สิมฺหิ จ.
๑๔๑ : ๒๔๑. ตวมม เส.

๑๔๒ : ๒๔๒. ตุยฺหํมยฺหญฺจ.

๑๔๓ : ๒๓๕. ตํม'มํมฺหิ.

๑๔๔ : ๒๓๔. ตวํมมญฺจ นวา.

๑๔๕ : ๒๓๘. นามฺหิ ตยามยา.

๑๔๖ : ๒๓๖. ตุมฺหสฺส ตุวํตฺว'มํมฺหิ.

๑๔๗ : ๒๔๖. ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺจีสุ โวโน.

๑๔๘ : ๒๔๗. เตเมกวจเนสุ จ.

๑๔๙ : ๒๔๘. น อํมฺหิ.

๑๕๐ : ๒๔๙. วา ตติเย จ.

๑๕๑ : ๒๕๐. พหุวจเนสุ โวโน.

๑๕๒ : ๑๓๖. ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ.

๑๕๓ : ๑๓๘. อ'มาลปเนกวจเน.

๑๕๔ : ๐. สมาเส จ วิภาสา.

๑๕๕ : ๑๓๗. โยสฺวา'โน.

๑๕๖ : ๑๔๒. อาเน สฺมึมฺหิ วา.

๑๕๗ : ๑๔๐. หิวิภตฺติมฺหิ จ.

๑๕๘ : ๑๔๓. สุสฺมิ'มา วา.

๑๕๙ : ๑๓๙. อุ นามฺหิ จ.

๑๖๐ : ๑๙๗. อ กมฺมนฺตสฺส จ.

อิติ นามกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๑๖๑ : ๒๔๔. ตุมฺหมฺเหหิ น'มากํ.

๑๖๒ : ๒๓๗. วา ยฺวปฺปฐโม.

๑๖๓ : ๒๔๐. สสฺสํ.

๑๖๔ : ๒๐๐. สพฺพนามการเต ปฐโม.

๑๖๕ : ๒๐๘. ทฺวนฺทฏฺฐา วา.

๑๖๖ : ๒๐๙. นาญฺญํ สพฺพนามิกํ.

๑๖๗ : ๒๑๐. พหุพฺพีหิมฺหิ จ.

๑๖๘ : ๒๐๓. สพฺพโต นํ สํสานํ.

๑๖๙ : ๑๑๗. ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ.

๑๗๐ : ๒๒๐. สพฺพสฺสิมสฺเส วา.

๑๗๑ : ๒๑๙. อนิมิ นามฺหิ จ.

๑๗๒ : ๒๑๘. อนปุํสกสฺสายํ สิมฺหิ.

๑๗๓ : ๒๒๓. อมุสฺส โม สํ.

๑๗๔ : ๒๑๑. เอตเตสํ โต.

๑๗๕ : ๒๑๒. ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ.

๑๗๖ : ๒๑๓. สสฺมาสฺมึสํสาสฺว'ตฺตํ.

๑๗๗ : ๒๒๑. อิมสทฺทสฺส จ.

๑๗๘ : ๒๒๔. สพฺพโต โก.

๑๗๙ : ๒๐๔. ฆปโต สฺมึสานํ สํสา.

๑๘๐ : ๒๐๗. เนตาหิ สฺมิ'มายยา.

๑๘๑ : ๙๕. มโนคณาทิโต สฺมึนาน'มิอา.

๑๘๒ : ๙๗. สสฺส โจ.

๑๘๓ : ๔๘. เอเตสโม โลเป.

๑๘๔ : ๙๖. ส สเร วาคโม.

๑๘๕ : ๑๑๒. สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต.

๑๘๖ : ๑๐๗. สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ.

๑๘๗ : ๑๐๘. เสเสสุ นฺตุว.

๑๘๘ : ๑๕๕. พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานํ.

๑๘๙ : ๑๑๓. สฺยา จ.

๑๙๐ : ๑๑๔. โยน'มาโน.

๑๙๑ : ๑๓๐. สขโต จาโยโน.

๑๙๒ : ๑๓๕. สฺมิเม.

๑๙๓ : ๑๒๒. พฺรหฺมโต คสฺส จ.

๑๙๔ : ๑๓๑. สขนฺตสฺสิ โนนานํสสุ.

๑๙๕ : ๑๓๔. อาโร หิมฺหิ วา.

๑๙๖ : ๑๓๓. สุนมํสุ วา.

๑๙๗ : ๑๒๕. พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ.

๑๙๘ : ๑๒๓. อุตฺตํ สนาสุ.

๑๙๙ : ๑๕๘. สตฺถุปิตาทีน'มา สิสฺมึ สิโลโป จ.

๒๐๐ : ๑๕๙. อญฺเญสฺ'วารตฺตํ.

๒๐๑ : ๑๖๓. วา นํมฺหิ.

๒๐๒ : ๑๖๔. สตฺถุนตฺตญฺจ.

๒๐๓ : ๑๖๒. อุ สสฺมึ สโลโป จ.

๒๐๔ : ๑๖๗. สกมนฺธาตาทีนญฺจ.

๒๐๕ : ๑๖๐. ตโต โยน'โม ตุ.

๒๐๖ : ๑๖๕. ตโต สฺมิ'มิ.

๒๐๗ : ๑๖๑. นา อา.

๒๐๘ : ๑๖๖. อาโร รสฺส'มิกาเร.

๒๐๙ : ๑๖๘. ปิตาทีน'มสิมฺหิ.

๒๑๐ : ๒๓๙. ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา.

อิติ นามกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๒๑๑ : ๑๒๖. อตฺตนฺโต หิสฺมิ'มนตฺตํ.

๒๑๒ : ๑๒๙. ตโต สฺมึ นิ.

๒๑๓ : ๑๒๗. สสฺส โน.

๒๑๔ : ๑๒๘. สฺมา นา.

๒๑๕ : ๑๔๑. ฌลโต จ.

๒๑๖ : ๑๘๐. ฆปโต สฺมึ ยํ วา.

๒๑๗ : ๑๙๙. โยนํ นิ นปุํสเกหิ.

๒๑๘ : ๑๙๖. อโต นิจฺจํ.

๒๑๙ : ๑๙๕. สึ.

๒๒๐ : ๗๔. เสสโต โลปํ คสิปิ.

๒๒๑ : ๒๘๒. สพฺพาส'มาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ.

๒๒๒ : ๓๒๗. ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ.

๒๒๓ : ๑๘๘. อํ ย'มีโต ปสญฺญโต.

๒๒๔ : ๑๕๓. นํ ฌโต กตรสฺสา.

๒๒๕ : ๑๕๑. โยนํ โน.

๒๒๖ : ๑๕๔. สฺมึ นิ.

๒๒๗ : ๒๗๐. กิสฺส ก เว จ.

๒๒๘ : ๒๗๒. กุ หึหํสุ จ.

๒๒๙ : ๒๒๖. เสเสสุ จ.

๒๓๐ : ๒๖๒. ตฺรโตเถสุ จ.

๒๓๑ : ๒๖๓. สพฺพสฺเส'ตสฺสากาโร วา.

๒๓๒ : ๒๖๗. ตฺเร นิจฺจํ.

๒๓๓ : ๒๖๔. เอ โตเถสุ จ.

๒๓๔ : ๒๖๕. อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ.

๒๓๕ : ๒๘๑. อ ธุนามฺหิ จ.

๒๓๖ : ๒๘๐. เอต รหิมฺหิ.

๒๓๗ : ๑๗๖. อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย.

๒๓๘ : ๑๘๗. นทาทิโต วา อี.

๒๓๙ : ๑๙๐. ณว-ณิก-เณยฺย-ณ-นฺตูหิ.

๒๔๐ : ๑๙๓. ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี.

๒๔๑ : ๑๙๑. นฺตุสฺส ต'มีกาเร.

๒๔๒ : ๑๙๒. ภวโต โภโต.

๒๔๓ : ๑๑๐. โภ เค ตุ.

๒๔๔ : ๗๒. อการปิตาทฺยนฺตาน'มา.

๒๔๕ : ๑๕๒. ฌลปา รสฺสํ.

๒๔๖ : ๗๓. อาการโร วา.

อิติ นามกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๒๔๗ : ๒๖๑. ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย.

๒๔๘ : ๒๖๐. กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ.

๒๔๙ : ๒๖๖. ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ.

๒๕๐ : ๒๖๘. สพฺพโต ธิ.

๒๕๑ : ๒๖๙. กิสฺมา โว.

๒๕๒ : ๒๗๑. หึหํหิญฺจนํ.

๒๕๓ : ๒๗๓. ตมฺหา จ.

๒๕๔ : ๒๗๔. อิมสฺมา หธา จ.

๒๕๕ : ๒๗๕. ยโต หึ.

๒๕๖ : ๐. กาเล.

๒๕๗ : ๒๗๖. กึสพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ.

๒๕๘ : ๒๗๘. ตมฺหา ทานิ จ.

๒๕๙ : ๒๗๙. อิมสฺมา รหิธุนา จ.

๒๖๐ : ๒๗๗. สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา.

๒๖๑ : ๓๖๙. อวณฺโณ เย โลปญฺจ.

๒๖๒ : ๓๙๑. วุฑฺฒสฺส โช อิยิฏฺเฐสุ.

๒๖๓ : ๓๙๒. ปสตฺถสฺส โส จ.

๒๖๔ : ๓๙๓. อนฺติกสฺส เนโท.

๒๖๕ : ๓๙๔. พาฬฺหสฺส สาโธ.

๒๖๖ : ๓๙๕. อปฺปสฺส กณฺ.

๒๖๗ : ๓๙๖. ยุวานญฺจ.

๒๖๘ : ๓๙๗. วนฺตุมนฺตุวีนญฺจ โลโป.

๒๖๙ : ๔๑. ยวตํ ตลณนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ.

๒๗๐ : ๑๒๐. อมฺห ตุมฺห นฺตุ ราช พฺรหฺมตฺต สข สตฺถ ปิตาทีหิ สฺมา นาว.

อิติ นามกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

นามสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๓. นามกปฺป การกกณฺฑ

๒๗๑ : ๘๘ (๓๐๘). ยสฺมา'ทเปติ ภย'มาทตฺเต วา ต'ทปาทานํ.

๒๗๒ : ๓๐๙. ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ.

๒๗๓ : ๓๑๐. รกฺขณตฺถาน'มิจฺฉิตํ.

๒๗๔ : ๓๑๑. เยน วา'ทสฺสนํ.

๒๗๕ : ๓๑๒. ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน-ตฺวาโลปทิสาโยค-วิภตฺตารปฺปโยค-สุทฺธปฺปโมจน-เหตุ-วิวิตฺตปฺปมาณปุพฺพโยค-พนฺธน-คุณวจน-ปญฺห-กถนโถกากตฺตูสุ จ.

๒๗๖ : ๘๔ (๓๐๒). ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา ตํ สมฺปทานํ.

๒๗๗ : ๓๐๓. สิลาฆ-หนุ-ฐา-สป-ธาร-ปิห-กุธ-ทุหิสฺโสสูย-ราธิกฺข-ปจฺจาสุณ-อนุปติคิณ-ปุพฺพกตฺตา-โรจนตฺถ-ตทตฺถ-ตุมตฺถาลมตฺถ-มญฺญา-นาทรปฺปาณินิคตฺยตฺถกมฺมนิ อาสีสตฺถ-สมฺมุติ-ภิยฺย-สตฺตมฺยตฺเถสุ จ.

๒๗๘ : ๙๓ (๓๒๐). โย'ธาโร ต'โมกาสํ.

๒๗๙ : ๘๒ (๒๙๒). เยน วา กยิรเต ตํ กรณํ.

๒๘๐ : ๗๕ (๒๘๕). ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ.

๒๘๑ : ๗๗ (๒๙๔). โย กโรติ ส กตฺตา.

๒๘๒ : ๒๙๕. โย กาเรติ ส เหตุ.

๒๘๓ : ๙๑ (๓๑๖). ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี.

๒๘๔ : ๖๕ (๒๘๓). ลิงฺคตฺเถ ปฐมา.

๒๘๕ : ๗๐. อาลปเน จ.

๒๘๖ : ๘๓ (๒๙๑). กรเณ ตติยา.

๒๘๗ : ๒๙๖. สหาทิโยเค จ.

๒๘๘ : ๗๘ (๒๙๓). กตฺตริ จ.

๒๘๙ : ๒๙๗. เหตฺวตฺเถ จ.

๒๙๐ : ๒๙๘. สตฺตมฺยตฺเถ จ.

๒๙๑ : ๒๙๙. เยนงฺควิกาโร.

๒๙๒ : ๓๐๐. วิเสสเน จ.

๒๙๓ : ๘๕ (๓๐๑). สมฺปทาเน จตุตฺถี.

๒๙๔ : ๓๐๕. นโมโยคาทีสฺวปิ จ.

๒๙๕ : ๘๙ (๓๐๗). อปาทาเน ปญฺจมี.

๒๙๖ : ๓๑๔. การณตฺเถ จ.

๒๙๗ : ๗๖ (๒๘๔). กมฺมตฺเถ ทุติยา.

๒๙๘ : ๒๘๗. กาลทฺธาน'มจฺจนฺตสํโยเค.

๒๙๙ : ๒๘๘. กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต.

๓๐๐ : ๒๘๖. คติพุทฺธิภุชปจหรกรสยาทีนํ การิเต วา.

๓๐๑ : ๙๒ (๓๑๕). สามิสฺมึ ฉฏฺฐี.

๓๐๒ : ๙๔ (๓๑๙). โอกาเส สตฺตมี.

๓๐๓ : ๓๒๑. สามิสฺสราธิปติ-ทายาท-สกฺขิ-ปติภู-ปสุต-กุสเลหิ จ.

๓๐๔ : ๓๒๒. นิทฺธารเณ จ.

๓๐๕ : ๓๒๓. อนาทเร จ.

๓๐๖ : ๒๘๙. กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ.

๓๐๗ : ๒๙๐. ตติยาสตฺตมีนญฺจ.

๓๐๘ : ๓๑๗. ฉฏฺฐี จ.

๓๐๙ : ๓๑๘. ทุติยาปญฺจมีนญฺจ.

๓๑๐ : ๓๒๔. กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี.

๓๑๑ : ๓๒๕. สมฺปทาเน จ.

๓๑๒ : ๓๒๖. ปญฺจมฺยตฺเถ จ.

๓๑๓ : ๓๒๗. กาลภาเวสุ จ.

๓๑๔ : ๓๒๘. อุปธฺยาธิกิสฺสรวจเน.

๓๑๕ : ๓๒๙. มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ.

อิติ นามกปฺเป การกกปฺโป ฉฏฺโฐ กณฺโฑ.

การกสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๔. นามกปฺป สมาสกณฺฑ

๓๑๖ : ๓๓๑. นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ.

๓๑๗ : ๓๓๒. เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.

๓๑๘ : ๓๓๓. ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส.

๓๑๙ : ๓๓๐. อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว.

๓๒๐ : ๓๓๕. โส นปุํสกลิงฺโค.

๓๒๑ : ๓๔๙. ทิคุสฺเส'กตฺตํ.

๓๒๒ : ๓๕๙. ตถา ทฺวนฺเท ปาณิ-ตูริย-โยคฺค-เสนงฺค-ขุทฺทชนฺตุก-วิวิธ-วิรุทฺธ-วิสภาคตฺถา-ทีนญฺจ.

๓๒๓ : ๓๖๐. วิภาสา รุกฺข-ติณ-ปสุ-ธน-ธญฺญ-ชนปทาทีนญฺจ.

๓๒๔ : ๓๓๙. ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย.

๓๒๕ : ๓๔๘. สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ.

๓๒๖ : ๓๔๑. อุเภ ตปฺปุริสา.

๓๒๗ : ๓๕๑. อมาทโย ปรปเทภิ.

๓๒๘ : ๓๕๒. อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ.

๓๒๙ : ๓๕๗. นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท.

๓๓๐ : ๓๔๐. มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท.

๓๓๑ : ๓๕๓. อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ.

๓๓๒ : ๓๔๓. กมฺมธารยสญฺเญ จ.

๓๓๓ : ๓๔๔. อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส.

๓๓๔ : ๓๔๕. สเร อนฺ.

๓๓๕ : ๓๔๖. กทฺ กุสฺส.

๓๓๖ : ๓๔๗. กาปฺปตฺเถสุ จ.

๓๓๗ : ๓๕๐. กฺวจิ สมาสนฺตคตาน'มการนฺโต.

๓๓๘ : ๓๕๖. นทิมฺหา จ.

๓๓๙ : ๓๕๘. ชายาย ตุทํชานิ ปติมฺหิ.

๓๔๐ : ๓๕๕. ธนุมฺหา จ.

๓๔๑ : ๓๓๖. อํ วิภตฺตีน'มการนฺตา อพฺยยีภาวา.

๓๔๒ : ๓๓๗. สโร รสฺโส นปุํสเก.

๓๔๓ : ๓๓๘. อญฺญสฺมา โลโป จ.

อิติ นามกปฺเป สมาสกปฺโป สตฺตโม กณฺโฑ.

สมาสสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๕. นามกปฺป ตทฺธิตกณฺฑ

๓๔๔ : ๓๖๑. วา ณ'ปจฺเจ.

๓๔๕ : ๓๖๖. ณายนณาน วจฺฉาทิโต.

๓๔๖ : ๓๖๗. เณยฺโย กตฺติกาทีหิ.

๓๔๗ : ๓๖๘. อโต ณิ วา.

๓๔๘ : ๓๗๑. ณโว'ปคฺวาทีหิ.

๓๔๙ : ๓๗๒. เณร วิธวาทิโต.

๓๕๐ : ๓๗๓. เยน วา สํสฏฺฐํ ตรติ จรติ วหติ ณิโก.

๓๕๑ : ๓๗๔. ตมธีเต เตนกตาทิ-สนฺนิธาน-นิโยค-สิปฺป-ภณฺฑ-ชีวิกตฺเถสุ จ.

๓๕๒ : ๓๗๖. ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ.

๓๕๓ : ๓๗๘. ชาตาทีน'มิมิยา จ.

๓๕๔ : ๓๗๙. สมูหตฺเถ กณฺณา

๓๕๕ : ๓๘๐. คามชนพนฺธุสหายาทีหิ ตา.

๓๕๖ : ๓๘๑. ตทสฺส ฐานมิโย จ.

๓๕๗ : ๓๘๒. อุปมตฺถายิตตฺตํ.

๓๕๘ : ๓๘๓. ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล.

๓๕๙ : ๓๘๔. อาลุ ตพฺพหุเล.

๓๖๐ : ๓๘๗. ณฺย-ตฺต-ตา ภาเว ตุ.

๓๖๑ : ๓๘๘. ณ วิสมาทีหิ.

๓๖๒ : ๓๘๙. รมณียาทิโต กณฺ.

๓๖๓ : ๓๙๐. วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา.

๓๖๔ : ๓๙๘. ตทสฺสตฺถีติ วี จ.

๓๖๕ : ๓๙๙. ตปาทิโต สี.

๓๖๖ : ๔๐๐. ทณฺฑาทิโต อิกอี.

๓๖๗ : ๔๐๑. มธฺวาทิโต โร.

๓๖๘ : ๔๐๒. คุณาทิโต วนฺตุ.

๓๖๙ : ๔๐๓. สตฺยาทีหิ มนฺตุ.

๓๗๐ : ๔๐๕. สทฺธาทิโต ณ.

๓๗๑ : ๔๐๔. อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิ.

๓๗๒ : ๓๘๕. ตปฺปกติวจเน มโย.

๓๗๓ : ๔๐๖. สงฺขฺยาปูรเณ โม.

๓๗๔ : ๔๐๘. ส ฉสฺส วา.

๓๗๕ : ๔๑๒. เอกาทิโต ทสสฺสี.

๓๗๖ : ๒๕๗. ทเส โส นิจฺจญฺจ.

๓๗๗ : ๐. อนฺเต นิคฺคหีตญฺจ.

๓๗๘ : ๔๑๔. ติ จ.

๓๗๙ : ๒๕๘. ล ทรานํ.

๓๘๐ : ๒๕๕. วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ.

๓๘๑ : ๒๕๔. เอกาทิโต ทสฺส ร สงฺขฺยาเน.

๓๘๒ : ๒๕๙. อฏฺฐาทิโต จ.

๓๘๓ : ๒๕๓. เทฺวกฏฺฐาน'มากาโร วา.

๓๘๔ : ๔๐๗. จตุจฺเฉหิ ถฐา.

๓๘๕ : ๔๐๙. ทฺวิตีหิ ติโย.

๓๘๖ : ๔๑๐. ติเย ทุตาปิ จ.

๓๘๗ : ๔๑๑. เตส'มฑฺฒูปปเทน อฑฺฒุฑฺฒทิวฑฺฒ-ทิยฑฺฒฑฺฒติยา.

๓๘๘ : ๖๘. สรูปาน'เมกเสสฺวสกึ.

๓๘๙ : ๔๑๓. คณเน ทสสฺส ทฺวิ-ติ-จตุ-ปญฺจ-ฉ-สตฺต-อฏฺฐ-นวกานํ วี-ติ-จตฺตาร-ปญฺญา-ฉ-สตฺตาส-นวา โยสุ โยน'ญฺจีสมาสํ ฐิริตีตุติ.

๓๙๐ : ๒๕๖. จตูปปทสฺส โลโป ตุ'ตฺตรปทาทิจสฺส จุโจปิ นวา.

๓๙๑ : ๔๒๓. ย'ทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

๓๙๒ : ๔๑๘. ทฺวาทิโต โก'เนกตฺเถ จ.

๓๙๓ : ๔๑๕. ทสทสกํ สตํ ทสกานํ สตํ สหสฺสญฺจ โยมฺหิ.

๓๙๔ : ๔๑๖. ยาว ตทุตฺตริ ทสคุณิตญฺจ.

๓๙๕ : ๔๑๗. สกนาเมหิ.

๓๙๖ : ๓๖๓. เตสํ โณ โลปํ.

๓๙๗ : ๔๒๐. วิภาเค ธา จ.

๓๙๘ : ๔๒๑. สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตุ ถา.

๓๙๙ : ๔๒๒. กิมิเมหิ ถํ.

๔๐๐ : ๓๖๔. วุทฺธาทิสรสฺส วา'สํโยคนฺตสฺส สเณ จ.

๔๐๑ : ๓๗๕. มา ยูน'มาคโม ฐาเน.

๔๐๒ : ๓๗๗. อาตฺตญฺจ.

๔๐๓ : ๓๕๔. กฺวจา'ทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ.

๔๐๔ : ๓๗๐. เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ.

๔๐๕ : ๓๖๕. อยุวณฺณานญฺจา'โย วุทฺธี.

อิติ นามกปฺเป ตทฺธิตกปฺโป อฏฺฐโม กณฺโฑ.

ตทฺธิตสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๖. อาขฺยาตกปฺป อาขฺยาตกณฺฑ

๔๐๖ : ๔๒๙. อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตีนํ ฉ ปรสฺสปทานิ.

๔๐๗ : ๔๓๙. ปราณฺย'ตฺตโนปทานิ.

๔๐๘ : ๔๓๑. เทฺว เทฺว ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริสา.

๔๐๙ : ๔๔๑. สพฺเพส'เมกาภิธาเน ปโร ปุริโส.

๔๑๐ : ๔๓๒. นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ ปจโม.

๔๑๑ : ๔๓๖. ตุมฺเห มชฺฌิโม.

๔๑๒ : ๔๓๗. อมฺเห อุตฺตโม.

๔๑๓ : ๔๒๗. กาเล.

๔๑๔ : ๔๒๘. วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน.

๔๑๕ : ๔๕๑. อาณตฺยาสิฏฺเฐ'นุตฺตกาเล ปญฺจมี.

๔๑๖ : ๔๕๔. อนุมติปริกปฺปตฺเถสุ สตฺตมี.

๔๑๗ : ๔๖๐. อปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต.

๔๑๘ : ๔๕๖. หิยฺโยปภุติ ปจฺจกฺเข หิยฺยตฺตนี.

๔๑๙ : ๔๖๙. สมีเปชฺชตนี.

๔๒๐ : ๔๗๑. มาโยเค สพฺพกาเล จ.

๔๒๑ : ๔๗๓. อนาคเต ภวิสฺสนฺตี.

๔๒๒ : ๔๗๕. กฺริยาติปนฺเนตีเต กาลาติปตฺติ.

๔๒๓ : ๔๒๖. วตฺตมานา ติ อนฺติ สิ ถ มิ ม, เต อนฺเต เส วฺเห เอ มฺเห.

๔๒๔ : ๔๕๐. ปญฺจมี ตุ อนฺตุ หิ ถ มิ ม, ตํ อนฺตํ สฺสุ วฺโห เอ อามเส.

๔๒๕ : ๔๕๓. สตฺตมี เอยฺย เอยฺยุํ เอยฺยาสิ เอยฺยาถ เอยฺยามิ เอยฺยาม, เอถ เอรํ เอโถ เอยฺยาวฺโห เอยฺยํ เอยฺยามฺเห.

๔๒๖ : ๔๕๙. ปโรกฺขา อ อุ เอ ตฺถ อํ มฺห, ตฺถ เร ตฺโถ วฺโห อึ มฺเห.

๔๒๗ : ๔๕๕. หิยฺยตฺตนี อา อู โอ ตฺถ อํ มฺหา, ตฺถ ตฺถุํ เส วฺหํ อึ มฺหเส.

๔๒๘ : ๔๖๘. อชฺชตนี อี อุํ โอ ตฺถ อึ มฺหา, อา อู เส วฺหํ อํ (อ) มฺเห.

๔๒๙ : ๔๗๒. ภวิสฺสนฺตี สฺสติ สฺสนฺติ สฺสสิ สฺสถ สฺสามิ สฺสาม, สฺสเต สฺสนฺเต สฺสเส สฺสวฺเห สฺสํ สฺสามฺเห.

๔๓๐ : ๔๗๔. กาลาติปตฺติ สฺสา สฺสํสุ สฺเส สฺสถ สฺสํ สฺสามฺหา, สฺสถ สฺสิสุ สฺสเส สฺสวฺเห สฺสึ สฺสามฺหเส.

๔๓๑ : ๔๕๘. หิยฺยตฺตนีสตฺตมีปญฺจมีวตฺตมานา สพฺพธาตุกํ.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๔๓๒ : ๓๖๒. ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา.

๔๓๓ : ๕๒๘. ติช-คุป-กิต-มาเนหิ ขฉสา วา.

๔๓๔ : ๕๓๔. ภุช-ฆส-หร-สุปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ.

๔๓๕ : ๕๓๖. อาย นามโต กตฺตูปมานาทาจาเร.

๔๓๖ : ๕๓๗. อียูปมานา จ.

๔๓๗ : ๕๓๘. นามมฺหาตฺติจฺฉตฺเถ.

๔๓๘ : ๕๔๐. ธาตูหิ เณ-ณย-ณาเป-ณาปยา การิตานิ เหตฺวตฺเถ.

๔๓๙ : ๕๓๙. ธาตุรูเป นามสฺมา ณโย จ.

๔๔๐ : ๔๔๕. ภาวกมฺเมสุ โย.

๔๔๑ : ๔๔๗. ตสฺส จวคฺค-ยการ-วการตฺตํ สธาตฺวนฺตสฺส.

๔๔๒ : ๔๔๘. อิวณฺณาคโม วา.

๔๔๓ : ๔๔๙. ปุพฺพรูปญฺจ.

๔๔๔ : ๕๑๑. ตถา กตฺตริ จ.

๔๔๕ : ๔๓๓. ภูวาทิโต อ.

๔๔๖ : ๕๐๙. รุธาทิโต นิคฺคหีต ปุพฺพญฺจ.

๔๔๗ : ๕๑๐. ทิวาทิโต โย.

๔๔๘ : ๕๑๒. สฺวาทิโต ณุณาอุณา จ.

๔๔๙ : ๕๑๓. กิยาทิโต นา.

๔๕๐ : ๕๑๗. คหาทิโต ปฺป-ณฺหา.

๔๕๑ : ๕๒๐. ตนาทิโต โอยิรา.

๔๕๒ : ๕๒๕. จุราทิโต เณณยา.

๔๕๓ : ๔๔๔. อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมนิ.

๔๕๔ : ๔๔๐. กตฺตริ จ.

๔๕๕ : ๕๓๐. ธาตุปฺปจฺจเยหิ วิภตฺติโย.

๔๕๖ : ๔๓๐. กตฺตริ ปรสฺสปทํ.

๔๕๗ : ๔๒๔. ภูวาทโย ธาตโว.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๔๕๘ : ๔๖๑. กฺวจาทิวณฺณาน’เมกสฺสรานํ เทฺวภาโว.

๔๕๙ : ๔๖๒. ปุพฺโพ’พฺภาโส.

๔๖๐ : ๕๐๖. รสฺโส.

๔๖๑ : ๔๖๔. ทุติยจตุตฺถานํ ปฐมตติยา.

๔๖๒ : ๔๖๗. กวคฺคสฺส จวคฺโค.

๔๖๓ : ๕๓๒. มานกิตานํ วตตฺตํ วา.

๔๖๔ : ๕๐๔. หสฺส โช.

๔๖๕ : ๔๖๓. อนฺตสฺสิ’วณฺณากาโร วา.

๔๖๖ : ๔๘๙. นิคฺคหีตญฺจ.

๔๖๗ : ๕๓๓. ตโต ปามานานํ วามํ เสสุ.

๔๖๘ : ๔๙๒. ฐา ติฏฺโฐ.

๔๖๙ : ๔๙๔. ปา ปิโพ.

๔๗๐ : ๕๑๔. ญาสฺส ชาชํนา.

๔๗๑ : ๔๘๓. ทิสสฺส ปสฺส-ทิสฺส-ทกฺขา วา.

๔๗๒ : ๕๓๑. พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ.

๔๗๓ : ๕๒๙. โก เข จ.

๔๗๔ : ๕๓๕. หรสฺส คี เส.

๔๗๕ : ๔๖๕. พฺรูภูน’มาหภูวา ปโรกฺขายํ.

๔๗๖ : ๔๔๒. คมิสฺส’นฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ.

๔๗๗ : ๔๗๙. วจสฺสชฺชตนิมฺหิ มกาโร โอ.

๔๗๘ : ๔๓๘. อกาโร ทีฆํ หิมิเมสุ.

๔๗๙ : ๔๕๒. หิ โลปํ วา.

๔๘๐ : ๔๙๐. โหติสฺส’เรโหเห ภวิสฺสนฺติมฺหิ สฺสสฺส จ.

๔๘๑ : ๕๒๔. กรสฺส สปฺปจฺจยสฺส กาโห.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๔๘๒ : ๕๐๘. ทาทนฺตสฺสํ มิเมสุ.

๔๘๓ : ๕๒๗. อสํโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต.

๔๘๔ : ๕๔๒. ฆฏาทีนํ วา.

๔๘๕ : ๔๓๔. อณฺเณสุ จ.

๔๘๖ : ๕๔๓. คุหทุสานํ ทีฆํ.

๔๘๗ : ๔๗๘. วจ-วส-วหาทีน'มุกาโร วสฺส เย.

๔๘๘ : ๔๘๑. หวิปริยโย โล วา.

๔๘๙ : ๕๑๙. คหสฺส เฆ ปฺเป.

๔๙๐ : ๕๑๘. หโลโป ณฺหามฺหิ.

๔๙๑ : ๕๒๓. กรสฺส กาสตฺต'มชฺชตนิมฺหิ.

๔๙๒ : ๔๙๙. อสสฺมา มิมานํ มฺหิ-มฺหานฺตโลโป จ.

๔๙๓ : ๔๙๘. ถสฺส ตฺถตฺตํ.

๔๙๔ : ๔๙๕. ติสฺส ตฺถิตฺตํ.

๔๙๕ : ๕๐๐. ตุสฺส ตฺถุตฺตํ.

๔๙๖ : ๔๙๗. สิมฺหิ จ.

๔๙๗ : ๔๗๗. ลภสฺมา อีอึนํ ตฺถ-ตฺถํ.

๔๙๘ : ๔๘๐. กุสสฺมา ที จฺฉิ.

๔๙๙ : ๕๐๗. ทาธาตุสฺส ทชฺชํ.

๕๐๐ : ๔๘๖. วทสฺส วชฺชํ.

๕๐๑ : ๔๔๓. คมิสฺส ฆมฺมํ.

๕๐๒ : ๔๙๓. ยมฺหิ ทาธามาฐาหาปามหมถาทีน'มี.

๕๐๓ : ๔๘๕. ยชสฺสา'ทิสฺสิ.

๕๐๔ : ๔๗๐. สพฺพโต อุํ อึสุ.

๕๐๕ : ๔๘๒. ชรมรานํ ชีรชียฺยมียฺยา วา.

๕๐๖ : ๔๙๖. สพฺพตฺถา'สสฺสา'ทิโลโป จ.

๕๐๗ : ๕๐๑. อสพฺพธาตุเก ภู.

๕๐๘ : ๕๑๕. เอยฺยสฺส ญาโต อิยาญา.

๕๐๙ : ๕๑๖. นาสฺส โลโป ยการตฺตํ.

๕๑๐ : ๔๘๗. โลป'ญฺเจตฺต'มกาโร.

๕๑๑ : ๕๒๑. อุตฺต'โมกาโร.

๕๑๒ : ๕๒๒. กรสฺสา'กาโร จ.

๕๑๓ : ๔๓๕. โอ อว สเร.

๕๑๔ : ๔๙๑. เอ อย.

๕๑๕ : ๕๔๑. เต อาวายา การิเต.

๕๑๖ : ๔๖๖. อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ.

๕๑๗ : ๔๘๘. กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ.

๕๑๘ : ๔๔๖. อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตํ.

๕๑๙ : ๔๕๗. อการาคโม หิยฺยตฺตนี-อชฺชตนี-กาลาติปตฺตีสุ.

๕๒๐ : ๕๐๒. พฺรูโต อี ติมฺหิ.

๕๒๑ : ๔๒๕. ธาตุสฺส'นฺโต โลโป'เนกสฺสรสฺส.

๕๒๒ : ๔๗๖. อิสุยมูนม'นฺโต จฺโฉ วา.

๕๒๓ : ๕๒๖. การิตานํ โณ โลปํ.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

อาขฺยาตสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๗. กิพฺพิธานกปฺป กิพฺพิธานกณฺฑ

๕๒๔ : ๕๖๑. ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ.

๕๒๕ : ๕๖๕. สญฺญาย'ม นุ.

๕๒๖ : ๕๖๗. ปุเร ททา จ อึ.

๕๒๗ : ๕๖๘. สพฺพโต ณฺวุ-ตฺวา-วี วา.

๕๒๘ : ๕๗๗. วิส-รุช-ปทาทิโต ณ.

๕๒๙ : ๕๘๐. ภาเว จ.

๕๓๐ : ๕๘๔. กฺวิ จ.

๕๓๑ : ๕๘๙. ธราทีหิ รมฺโม.

๕๓๒ : ๕๙๐. ตสฺสีลาทีสุ ณี-ตฺวา-วี จ.

๕๓๓ : ๕๙๑. สทฺท-กุธ-จล-มณฺฑตฺถ-รุจาทีหิ ยุ.

๕๓๔ : ๕๙๒. ปาราทิคมิมฺหา รู.

๕๓๕ : ๕๙๓. ภิกฺขาทิโต จ.

๕๓๖ : ๕๙๔. หนตฺยาทีนํ ณุโก.

๕๓๗ : ๕๖๖. นุ นิคฺคหีตํ ปทนฺเต.

๕๓๘ : ๕๙๕. สํหนญฺญาย วา โร โฆ.

๕๓๙ : ๕๕๘. รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน.

๕๔๐ : ๕๔๕. ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา.

๕๔๑ : ๕๕๒. ณฺโย จ.

๕๔๒ : ๕๕๗. กรมฺหา ริจฺจ.

๕๔๓ : ๕๕๕. ภูโตพฺพ.

๕๔๔ : ๕๕๖. วท-มท-คมุ-ยุช-ครหาการาทีหิ ชฺช-มฺม-คฺค-ยฺเหยฺยาคาโร วา.

๕๔๕ : ๕๔๘. เต กิจฺจา

๕๔๖ : ๕๖๒. อญฺเญ กิตฺ.

๕๔๗ : ๕๙๖. นนฺทาทีหิ ยุ.

๕๔๘ : ๕๙๗. กตฺตุกรณปเทเสสุ จ.

๕๔๙ : ๕๕๐. รหาทิโต ณ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

๕๕๐ : ๕๔๖. ณาทโย เตกาลิกา.

๕๕๑ : ๕๙๘. สญฺญายํ ทาธาโต อิ.

๕๕๒ : ๖๐๙. ติ กิจฺจาสิฏฺเจ.

๕๕๓ : ๕๙๙. อิตฺถิย'มติยโว วา.

๕๕๔ : ๖๐๑. กรโต ริริย.

๕๕๕ : ๖๑๒. อตีเต ต-ตวนฺตุ-ตาวี.

๕๕๖ : ๖๒๒. ภาวกมฺเมสุ ต.

๕๕๗ : ๖๐๖. พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ.

๕๕๘ : ๖๐๒. ชิโต อิน สพฺพตฺถ.

๕๕๙ : ๖๐๓. สุปโต จ.

๕๖๐ : ๖๐๔. อีสํทุสูหิ ข.

๕๖๑ : ๖๓๖. อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุํ วา.

๕๖๒ : ๖๓๘. อรหสกฺกาทีสุ จ.

๕๖๓ : ๖๓๙. ปตฺตวจเน อลมตฺเถสุ จ.

๕๖๔ : ๖๔๐. ปุพฺพกาเล'กกตฺตุกานํ ตุน-ตฺวาน-ตฺวา วา.

๕๖๕ : ๖๔๖. วตฺตมาเน มานนฺตา.

๕๖๖ : ๕๗๔. สาสาทีหิ รตฺถุ.

๕๖๗ : ๕๗๕. ปาทิโต ริตุ.

๕๖๘ : ๕๗๖. มานาทีหิ ราตุ.

๕๖๙ : ๖๑๐. อาคมา ตุโก.

๕๗๐ : ๖๑๑. ภพฺเพ อิก.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

๕๗๑ : ๖๒๔. ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

๕๗๒ : ๖๒๕. สาส-ทิสโต ตสฺส ริฏฺโฐ จ.

๕๗๓ : ๖๒๖. สาทิ-สนฺต-ปุจฺฉ-ภนฺช-หํสาทีหิ ฏฺโฐ.

๕๗๔ : ๖๑๓. วสโต อุตฺถ.

๕๗๕ : ๖๑๔. วสฺส วา วุ.

๕๗๖ : ๖๐๗. ธฒภเหหิ ธฒา จ.

๕๗๗ : ๖๒๘. ภนฺชโต คฺโค จ.

๕๗๘ : ๕๖๐. ภุชาทีน'มนฺโต โน ทฺวิ จ.

๕๗๙ : ๖๒๙. วจ วา วุ.

๕๘๐ : ๖๓๐. คุปาทีนญฺจ.

๕๘๑ : ๖๑๖. ตราทีหิ อิณฺโณ.

๕๘๒ : ๖๓๑. ภิทาทิโต อินฺน-อนฺน-อีณา วา.

๕๘๓ : ๖๑๗. สุส-ปจ-สกโต กฺข-กฺกา จ.

๕๘๔ : ๖๑๘. ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ.

๕๘๕ : ๖๑๙. ชนาทีน'มา ติมฺหิ จ.

๕๘๖ : ๖๐๐. คม-ขน-หน-รมาทีน'มนฺโต.

๕๘๗ : ๖๓๒. รกาโร จ.

๕๘๘ : ๖๒๐. ฐาปาน'มิอี จ.

๕๘๙ : ๖๒๑. หนฺเตหิ โห หสฺส โฬ วา อทหนหานํ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

๕๙๐ : ๕๗๙. ณมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรเณสุ.

๕๙๑ : ๕๔๔. หนสฺส ฆาโต.

๕๙๒ : ๕๐๓. วโธ วา สพฺพตฺถ.

๕๙๓ : ๕๖๔. อาการนฺตาน'มาโย.

๕๙๔ : ๕๘๒. ปุร-สมุป-ปรีหิ กโรติสฺส ขขรา วา ตปจฺจเยสุ จ.

๕๙๕ : ๖๓๗. ตเวตุนาทีสุ กา.

๕๙๖ : ๕๕๑. คม-ขน-หนาทีนํ ตุํตพฺพาทีสุ น.

๕๙๗ : ๖๔๑. สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย.

๕๙๘ : ๖๔๓. จนนฺเตหิ รจฺจํ.

๕๙๙ : ๖๔๔. ทิสา สฺวาน-สฺวา'นฺตโลโป จ.

๖๐๐ : ๖๔๕. มหทเภหิ มฺม-ยฺห-ชฺช-พฺภ-ทฺธา จ.

๖๐๑ : ๓๓๔. ตทฺธิต-สมาส-กิตกา นามํวา'ตเวตุนาทีสุ จ.

๖๐๒ : ๖. ทุมฺหิ ครุ.ห

๖๐๓ : ๗. ทีโฆ จ.

๖๐๔ : ๖๘๔. อกฺขเรหิ การ.

๖๐๕ : ๕๔๗. ยถาคมมิกาโร.

๖๐๖ : ๖๔๒. ทธนฺตโต โย กฺวจิ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

๖๐๗ : ๕๗๘. นิคฺคหีต สํโยคาทิ โน.

๖๐๘ : ๖๒๓. สพฺพตฺถ เค คี.

๖๐๙ : ๔๘๔. สทสฺส สีทตฺตํ.

๖๑๐ : ๖๒๗. ยชสฺส สรสฺสิ ฏฺเจ.

๖๑๑ : ๖๐๘. หจตุตฺถาน'มนฺตานํ โท เธ.

๖๑๒ : ๖๑๕. โฑ ฒกาเร.

๖๑๓ : ๕๘๓. คหสฺส ฆร เณ วา.

๖๑๔ : ๕๘๑. ทหสฺส โท ฬํ.

๖๑๕ : ๕๘๖. ธาตฺวนฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.

๖๑๖ : ๕๘๗. วิทนฺเต อู.

๖๑๗ : ๖๓๓. นมกราน'มนฺตานํ นิยุตฺตตมฺหิ.

๖๑๘ : ๕๗๑. น กคตฺตํ จชา ณฺวุมฺหิ.

๖๑๙ : ๕๗๓. กรสฺส จ ตตฺตํ ตุสฺมึ.

๖๒๐ : ๕๔๙. ตุํ-ตุน-ตพฺเพสุ วา.

๖๒๑ : ๕๕๓. การิตํ วิย ณานุพนฺโธ.

๖๒๒ : ๕๗๐. อนกา ยุ-ณฺวูนํ.

๖๒๓ : ๕๕๔. กคา จชานํ.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

กิพฺพิธานสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๘. กิพฺพิธานกปฺป อุณาทิกณฺฑ

๖๒๔ : ๕๖๓. กตฺตริ กิตฺ.

๖๒๕ : ๖๐๕. ภาวกมฺเมสุ กิจฺจ-กฺต-ขตฺถา.

๖๒๖ : ๖๓๔. กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต.

๖๒๗ : ๖๕๒. ขฺยาทีหิ มนฺ ม จ โต วา.

๖๒๘ : ๖๕๓. สมาทีหิ ถมา.

๖๒๙ : ๕๖๙. คหสฺสุ’ปธสฺเส วา.

๖๓๐ : ๖๕๔. มสฺสุสฺส สุสฺส จฺฉร-จฺเฉรา.

๖๓๑ : ๖๕๕. อาปุพฺพจรสฺส จ.

๖๓๒ : ๖๕๖. อล-กล-สเลหิ ลยา.

๖๓๓ : ๖๕๗. ยาณลาณา.

๖๓๔ : ๖๕๘. มถิสฺส ถสฺส โล จ.

๖๓๕ : ๕๕๙. เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา.

๖๓๖ : ๖๕๙. อวสฺสกาธมิเณสุ ณี จ.

๖๓๗ : ๐. อรหสกฺกาทีหิ ตุํ.

๖๓๘ : ๖๖๐. วชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนฺเต.

๖๓๙ : ๕๘๕. กฺวิโลโป จ.

๖๔๐ : ๐. สจชานํ กคา ณานุพนฺเธ.

๖๔๑ : ๕๗๒. นุทาทีหิ ยุณฺวูน’มนานนาคานนกา สการิเตหิ จ.

๖๔๒ : ๕๘๘. อิยตมกิเอสาน’มนฺตสฺสโร ทีฆํ กฺวจิ ทิสสฺส คุณํ โท รํ สกฺขี จ.

๖๔๓ : ๖๓๕. ภฺยาทีหิ มติพุธิปูชาทีหิ จ กฺโต.

๖๔๔ : ๖๖๑. เวปุ-สี-ทว-วมุ-กุ-ทา-ภู-หฺวาทีหิ ถุตฺติมณิมา นิพฺพตฺเต.

๖๔๕ : ๖๖๒. อกฺโกเส นมฺหานิ.

๖๔๖ : ๔๑๙. เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุํ.

๖๔๗ : ๖๖๓. สุนสฺสุนสฺโส’ณวานฺวานูนุนขุนานา.

๖๔๘ : ๖๖๔. ตรุณสฺส สุสุ จ.

๖๔๙ : ๖๖๕. ยุวสฺสุวสฺสุววานุนูนา.

๖๕๐ : ๖๕๑. กาเล วตฺตมานาตีเต ณฺวาทโย.

๖๕๑ : ๖๔๗. ภวิสฺสติ คมาทีหิ ณีฆิณฺ.

๖๕๒ : ๖๔๘. กิริยายํ ณฺวุตโว.

๖๕๓ : ๓๐๖. ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี.

๖๕๔ : ๖๔๙. กมฺมนิ โณ.

๖๕๕ : ๖๕๐. เสเส สฺสํ-นฺตุ-มานานา.

๖๕๖ : ๖๖๖. ฉทาทีหิ ต-ตฺรณฺ.

๖๕๗ : ๖๖๗. วทาทีหิ ณิตฺโต คเณ.

๖๕๘ : ๖๖๘. มิทาทีหิ ตฺติติโย.

๖๕๙ : ๖๖๙. อุสุรนฺชทํสานํ ทํสสฺส ทฑฺโฒ ฒชา จ.

๖๖๐ : ๖๗๐. สูวุสาน'มูวุสาน'มโต โถ จ.

๖๖๑ : ๖๗๑. รนฺชุทาทีหิ ธทิทฺทกิรา กฺวจิ ชทโลโป จ.

๖๖๒ : ๖๗๒. ปฏิโต หิสฺส เหรณฺ-หีรณฺ.

๖๖๓ : ๖๗๓. กฑฺยาทีหิ โก.

๖๖๔ : ๖๗๔. ขาทามคมานํ ขนฺธนฺธคนฺธา.

๖๖๕ : ๖๗๕. ปฏาทีหฺยลํ.

๖๖๖ : ๖๗๖. ปุถสฺส ปุถุปถา'โม วา.

๖๖๗ : ๖๗๗. สสฺวาทีหิ ตุทโว.

๖๖๘ : ๖๗๘. จฺยาทีหิ อีวโร.

๖๖๙ : ๖๗๙. มุนาทีหิ จิ.

๖๗๐ : ๖๘๐. วิทาทีหฺ'ยูโร.

๖๗๑ : ๖๘๑. หนาทีหิ ณุนุตโว.

๖๗๒ : ๖๘๒. กุฏาทีหิ โจ.

๖๗๓ : ๖๘๓. มนุ-ปูร-สุณาทีหิ อุสฺสนุสิสา.

อิติ กิพฺพิธานกปฺเป อุณาทิกปฺโป ฉฏฺโจ กณฺโฑ.

อุณาทิสุตฺตํ นิฏฺจิตํ.

กจฺจายนสุตฺตํ นิฏฺจิตํ.

* **หมายเหตุ** [๑ : ๑. อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต.] เลขแถวหน้า คือเลขตามลำดับกัจจายนสูตร ส่วนเลขแถวหลังเป็นเลขลำดับการทำตัวรูปตามคัมภีร์ปทรูปสิทธิปกรณ์

สุตฺตสงฺคหคาถา

สนฺธิมฺหิ เอกปญฺญาสํ นามมฺหิ ทฺวิสตํ ภเว
อฏฺฐารสาธิกญฺเจว การเก ปญฺจตาลีสํ.
สมาเส อฏฺฐวีสญฺจ ทฺวาสฏฺฐิ ตทฺธิเต มตํ.
อฏฺฐารสสตาขฺยาเต กิเต สุตฺตสตํ ภเว.
อุณาทิมฺหิ จ ปญฺญาสํ สุตฺตเมตํ ปกาสิตํ
กจฺจายเนน เถเรน ติโลกติลเกตุนา.

(การิกาคนฺถ คาถา ๕๑-๕๒)

ตัทธิตกัณฑ์

(กัณฑ์ว่าด้วยตัทธิต)

๑. อปัจจตัทธิต

อถ นามโต เอว วิภตฺยนฺตา อปจฺจาทิอตฺถวิเสเส ตทฺธิตุปฺปตฺตีติ นามโต ปรํ ตทฺธิตวิธานมารภียเต.

การลงตัทธิตปัจจัยย่อมมีท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยวิภัตติเท่านั้นในความหมายเฉพาะมีเหล่ากอเป็นต้น เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวกฎเกณฑ์ตัทธิตที่ลงท้ายนามศัพท์ ณ บัดนี้

[คำว่า นามโต ปรํ (ลงท้ายนามศัพท์) มีการใช้ศัพท์คล้ายคลึงกับคำในประโยคต้นของสมาสกัณฑ์ว่า นามานนฺตรํ (ต่อจากนามกัณฑ์) แต่มีความหมายต่างกัน คือ นาม ศัพท์ในที่นี้ แปลว่า นามศัพท์ ส่วน นาม ศัพท์ใน นามานนฺตรํ แปลว่า นามกัณฑ์ คำแปลนี้คล้อยตามปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (หน้า ๒๘๙, ๒๔๗) ส่วนคัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิ (เล่ม ๒ หน้า ๑) แปล นามโต ปรํ ว่า ท้ายนามกัณฑ์ โดยมุ่งหมายว่าสมาสกัณฑ์ก็นับเข้าในนามกัณฑ์เช่นเดียวกัน

ตัทธิต คือ ปัจจัยประเภทหนึ่งที่ลงในอรรถของนามศัพท์ เพื่อย่อคำของนามศัพท์ที่ใช้แทนนั้น เช่นคำว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ (บุตรของพระวสิษฐ์) ลง ณ ปัจจัยในอรรถ อปจฺจ แล้วลบ อปจฺจ ศัพท์ จากนั้นพฤทธิ์ อ เป็น อา จึงมีรูปว่า วาสิฏฺโฐ ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่งก็ลงตัทธิตปัจจัยในอรรถของกิริยาศัพท์ เช่น ตรติ (ย่อมข้าม), อสฺส อตฺถิ (มีอยู่แก่บุคคลนั้น) โดยเหตุที่ตัทธิตปัจจัยมักลงท้ายนามศัพท์ พระกัจจายนะจึงกล่าวเรื่องตัทธิตต่อจากสมาสนาม

นอกจากนั้น แม้บทที่ลงตัทธิตปัจจัยก็ได้ชื่อว่า ตัทธิต ดังนั้น บทตัทธิตจึงประกอบด้วยนามศัพท์และตัทธิตปัจจัยที่ใช้แทนนามศัพท์เป็นต้นเพื่อย่อคำ

บทตัทธิตแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. **สามัญญวุตติ** ตัทธิตที่มีได้ทั่วไปกับลิงค์ทั้ง ๓ คือ มีรูปได้ทั้ง ๓ ลิงค์นั่นเอง แบ่งเป็น

๑.๑ อปัจจตัทธิต หรือโคตตตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงเหล่ากอ

- วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ = วาสิฏฺโฐ (บุตรของพระวสิษฐ์) คำว่า วาสิฏฺฐ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วสิฏฺฐ ศัพท์ + ณ ปัจจัย ใช้ ณ ปัจจัยแทนที่ อปจฺจ ศัพท์

๑.๒ อเนกัตถตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงอรรถหลายประการ คือ ระคนแล้ว, ข้ามไป, เที่ยวไป, นำไปด้วยสิ่งใด เป็นต้น

- ติเลน สํสฏฺฐํ = เตลิกํ ([โภชนะ]ผสมแล้วด้วยงา) คำว่า เตลิก ประกอบรูปศัพท์มาจาก ติล ศัพท์ + ณิก ปัจจัย ใช้ ณิก ปัจจัยแทนที่ สํสฏฺฐ ศัพท์

๑.๓ อัสสัตถิตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

- คุโณ อสฺส อตฺถีติ = คุณวา (ผู้มีคุณ) คำว่า คุณวนฺตุ ประกอบรูปศัพท์มาจาก คุณ ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย ใช้ วนฺตุ ปัจจัยแทนที่ อสฺส อตฺถิ

๑.๔ สังขยาตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงจำนวน

- ปญฺจนฺนํ ปูรโณ = ปญฺจโม (ที่ ๕) คำว่า ปญฺจม ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปญฺจ ศัพท์ + ม ปัจจัย ใช้ ม ปัจจัยแทนที่ ปูรณ ศัพท์

๒. **ภาวตัทธิต** ตัทธิตที่แสดงความหมายว่า ความเป็น มีลิงค์เฉพาะศัพท์

- อลสสฺส ภาโว = อาลสฺยํ (ความเป็นผู้เกียจคร้าน, ความเกียจคร้าน) คำว่า อาลสฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก อลส ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย ใช้ ณฺย ปัจจัยแทนที่ ภาว ศัพท์และเป็นนปุงสกลิงค์

๓. **อัพยยตัทธิต** ตัทธิตที่เป็นอัพยยศัพท์ จัดเป็นอลิงค์

- เอกสฺมึ วาเร = เอกกฺขตฺตุํ (หนึ่งครั้ง) คำว่า เอกกฺขตฺตุํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก เอก ศัพท์ + กฺขตฺตุํ ปัจจัย ใช้ กฺขตฺตุํ ปัจจัยแทนที่ วาร ศัพท์

แม้ตัทธิตจะแบ่งออกเป็น ๓ ประเภทใหญ่ และตัทธิตอย่างแรกจะแบ่งออกเป็น ๔ ข้อย่อย แต่การเรียกชื่อตัทธิตโดยทั่วไปมักเรียกตามศัพท์ที่ถูกลบไปในรูปวิเคราะห์ เช่น

- บทที่ลบ อปจฺจ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ ดังคำว่า

วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ = วาสิฏฺโฐ (บุตรของพระวสิษฐ์) ชื่อว่า อปัจจตัทธิต

- บทที่ลบ สํสฏฺฐ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ ดังคำว่า

ติเลน สํสฏฺฐํ = เตลิกํ ([โภชนะ]ผสมแล้วด้วยงา) ชื่อว่า สังสัฏฐตัทธิต

- บทที่ลบ ตรติ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ ดังคำว่า

นาวาย ตรตีติ = นาวิโก (ผู้ใดย่อมข้ามด้วยเรือ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า นาวิกะ) ชื่อว่า ตรติ ตัทธิต

ด้วยเหตุนั้น นักไวยากรณ์บาลีชาวพม่าจึงแต่งคำพังเพยว่า “หมาตาย ชื่อว่าหมาตัทธิต หมูตาย ชื่อว่าหมูตัทธิต”]

ตตฺถ ตสฺมา ติวิธลิงฺคโต ปรํ หุตฺวา หิตา สหิตาติ ตทฺธิตา.

ในคำว่า ตัทธิต นั้น ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้ายนามศัพท์ทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า ตัทธิต

[ข้อความนี้แสดงถึงรูปวิเคราะห์ของ ตทฺธิต เป็นปัญจมีตัปปุริสสมาสว่า ตสฺมา หิตาติ ตทฺธิตา (ตัทธิต คือ ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้ายนามศัพท์นั้น) ตามนัยนี้มาจาก ต ศัพท์ + หิต ศัพท์ โดย หิต ศัพท์ (ธา ธาตุ + ต ปัจจัย) ใช้ในความหมายว่า “ประกอบ” ดังคำอธิบายว่า สหิตา (ประกอบไว้) เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ตหิต แล้ว ให้ลงนิคคหิตเป็นอาคมด้วยสูตรว่า นิคฺคหีตญฺจ หลังจากนั้นจึงแปลง หิ เป็น ธิ ด้วยนิปาตนศัพท์ว่า ตทฺธิต ในสูตรว่า ตทฺธิตสมาสกิตกา เป็นต้น แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ทฺ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า มทา ในสูตรว่า มทา สเร ดังที่ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๕๒) กล่าวว่า

มทาติ โยควิภาเคน จ “ตํ ธิตนฺ”ติ เอตฺถ จ นิคฺคหีตสฺส ทกาโร, ตทฺธิตํ.[๑]

“ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า มทา นั่นเทียว แปลงนิคคหิตในคำว่า ตํ ธิตํ นี้เป็น ท อักษร อีกด้วย สำเร็จรูปว่า ตทฺธิตํ”

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ตหิต แล้ว ให้แปลง ห เป็น ธ ด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]) แล้วซ้อน ทฺ เป็น ทฺธ ด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน (การซ้อนพยัญชนะหลังสระย่อมมีในที่สมควร) ดังคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่กล่าวว่า

“ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตี”ติ หการสฺส ธการํ กตฺวา “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”ติ ปรสฺส ทฺวิตฺเต กเต ตทฺธิตสทฺโท โหติ.[๒]

“เมื่อแปลง ห เป็น ธ ด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ แล้วกระทำการซ้อนอักษรหลังด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน แล้ว ศัพท์ว่า ตทฺธิต ย่อมมีได้”

อนึ่ง คำว่า สหิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สห บทหน้า + อิ ธาตุ + ต ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า เป็นไปร่วมกัน คือ ประกอบไว้นั่นเอง คัมภีร์อรรถกถามหานิเทศแสดงความหมายของคำนี้ไว้ ๒ อย่างว่า ประกอบไว้ หรือเป็นอย่างเดียวกัน ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สหิตนฺติ ฆฏิตํ เอกีภูตํ วา สหิตํ เม, อสหิตํ เตติอาทีสุ วิย.[๓]

“คำว่า สหิตํ (เป็นไปร่วมกัน) หมายความว่า ประกอบไว้ หรือเป็นอย่างเดียวกัน ดังเช่นอุทาหรณ์ว่า สหิตํ เม, อสหิตํ เต (เป็นอย่างเดียวกันกับเรา ไม่เป็นอย่างเดียวกันกับท่าน)”

ตามปกติตัทธิตปัจจัยสามารถประกอบไว้ท้ายนามศัพท์ ๓ อย่าง คือ

๑. สุทธนาม

- วาสิฏฺโฐ มาจาก วสิฏฺฐ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอปัจจตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ = วาสิฏฺโฐ (บุตรของพระวสิษฐ์)

- โปริสํ มาจาก ปุริส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในปริมาณตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุริโส ปริมาณมสฺสาติ = โปริสํ (น้ำที่มีบุรุษเป็นปริมาณ, น้ำที่ลึกเท่าความสูงของบุรุษ)

๒. สมาสนาม

- ราชปุริสตฺตํ มาจาก ราชปุริส ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ราชปุริสสฺส ภาโว = ราชปุริสตฺตํ (ความเป็นราชบุรุษ)

๓. ตัทธิตนาม

- ทณฺฑิตฺตํ มาจาก ทณฺฑี ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทณฺฑิโน ภาโว = ทณฺฑิตฺตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า)

สุทธนาม คือ นามจำเพาะ หมายความว่า มีความหมายเฉพาะตนเป็นอย่างๆ มิได้แสดงความหมายทั่วไปเหมือนสรรพนาม หมายถึง นามศัพท์ที่นับเข้าในปุริสาทิคณะเป็นต้น ซึ่งอาจประกอบรูปศัพท์มาจากธาตุผสมกับกิตก์ปัจจัย หรือเป็นศัพท์ที่ไม่สำเร็จมาจากรากศัพท์ เช่น ฆฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า)

สมาสนาม เป็นนามศัพท์ที่เชื่อมบทนามสองบทเข้าเป็นบทเดียวกันที่ลงวิภัตติเดียวกัน ส่วนตัทธิตนามเป็นนามศัพท์ที่ใช้ตัทธิตปัจจัยแทนที่นามศัพท์เป็นต้นเพื่อย่อคำ

ความจริงแล้วคำว่า ติวิธลิงฺคโต (ท้ายนามศัพท์ทั้ง ๓ นั้น) เป็นเยภุยยนัย คือ สำนวนที่กล่าวถึงส่วนใหญ่ จึงอาจลงตัทธิตปัจจัยท้ายอาขยาตที่เป็นอลิงค์ได้เช่นกัน เหมือนคำว่า เอหิปสฺสิโก = เอหิปสฺส + อิก ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหตีติ เอหิปสฺสิโก (ธรรมที่ควรแก่การกระทำอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดู ชื่อว่า เอหิปัสสิกะ) ดังข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ติวิธลิงฺคโตติ เยภุยฺยวเสน วุตฺตํ. ตทฺธิตุปฺปตฺติ ปน อลิงฺคอาขฺยาเตหิปิ “เอหิปสฺสิโก”ติ-อาทีสุปิ โหติเยว.[๔]

“คำว่า ติวิธลิงฺคโต นี้กล่าวไว้โดยความเป็นเยภุยยนัย ก็การลงตัทธิตปัจจัยย่อมมีได้ท้ายอาขยาตที่เป็นอลิงค์ในอุทาหรณ์ว่า เอหิปสฺสิโก เป็นต้น”

ในเรื่องนี้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาแสดงความเห็นที่ต่างกันว่า คำว่า เอหิปสฺส ในที่นี้เป็นอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีรูปคล้ายคลึงกัน ซึ่งในที่นี้ก็คือศัพท์นามที่เหมือนอาขยาตนั่นเอง แม้ในเบื้องแรกบทว่า เอหิ และ ปสฺส จะเป็นอาขยาตก็ตาม แต่ครั้นนำมาประกอบร่วมกันเป็นบทเดียว ก็ถือว่าเป็นบทนามที่ไม่เปลี่ยนรูปเหมือนนิบาต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เอหิ จ ปสฺส จ เอหิปสฺส จึงลงตัทธิตปัจจัยท้ายบทนิบาตนั้นได้ ตัวอย่างอนุกรณศัพท์ที่พบในพระบาลี เช่น จิจฺจิฏายติ (ย่อมส่งเสียงซี่ๆ) จิฏิจิฏายติ (ย่อมส่งเสียงจี๊ดๆ) ปฏปฏนฺติ (ย่อมส่งเสียงปัฏปัฏ) ดังมีคำอธิบายในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๒๘) ว่า

อยํ ปน นววิโธปิ โลกุตฺตรธมฺโม สภาวโตว วิชฺชมาโน, วิคตวลาหเก จ อากาเส สมฺปุณฺณ-จนฺทมณฺฑลํ วิย ปณฺฑุกมฺพเล นิกฺขิตฺตชาติมณิ วิย จ ปริสุทฺโธ, ตสฺมา วิชฺชมานตฺตา ปริสุทฺธตฺตา จ เอหิปสฺสํ อรหตีติ เอหิปสฺสิโก. เอหิปสฺสสทฺโท จายํ เอหิปสฺสาติ เอวํ ปวตฺตสฺส ตฺยาทฺยนฺตปท-สมุทายสฺสานุกรโณ.[๕]

“ส่วนโลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการนี้มีอยู่โดยสภาวะทีเดียว เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์เหมือนวงสมบูรณจันทร์บนท้องฟ้าที่ไร้เมฆ และแก้วมณีแท้ที่วางไว้บนผ้ากัมพลสีเหลืองอ่อน ดังนั้น จึงชื่อว่าเอหิปัสสิกะ เพราะควรให้มาดู เนื่องจากมีอยู่จริงและเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ อนึ่ง ศัพท์ว่า เอหิปสฺส นี้เป็นอนุกรณศัพท์ของหมู่บทอาขยาตที่มี ติ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย ซึ่งดำเนินไปอย่างนี้ว่า เอหิปสฺส (จงมาดู)”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๖๙) กล่าวสรุปว่า ตัทธิตปัจจัยอาจลงท้ายบทอาขยาตได้ เพราะมีลักษณะแสดงเนื้อความได้ (อภิธานลกฺขณ) ดังข้อความในคัมภีร์มหา-ภาษยะ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๓ สูตร ๑๙) ว่า อภิธานลกฺขณา กิตฺตทฺธิตสมาสา, อนภิธานา น ภวิสฺสนฺติ (โดยแท้จริงแล้ว บทกิตก์ บทตัทธิต บทสมาสมีลักษณะแสดงเนื้อความ บทเหล่านั้นย่อมมีไม่ได้เพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ) <มีรูปสันสกฤตว่า อภิธานลกฺษณาะ กฤตฺตทฺธิตสมาสาะ. อนภิธานานฺน ภวิษฺยนฺติ>]

ณาทิปจฺจยานเมตํ อธิวจนํ.

คำว่าตัทธิตนี้เป็นชื่อของปัจจัยมี ณ ปัจจัยเป็นต้น

[คำว่า ตัทธิต เป็นชื่อของปัจจัยจำพวกหนึ่งที่ลงท้ายนามศัพท์และแสดงความหมายของนามศัพท์เป็นต้นได้ นิยมใช้เป็นปุงลิงค์ตาม ปจฺจย ศัพท์ นอกจากนี้ แม้บทที่สำเร็จด้วยตัทธิตปัจจัยก็เรียกโดยอ้อมว่า บทตัทธิต นิยมใช้เป็นนปุงสกลิงค์ตาม ปท ศัพท์ คำว่า ตทฺธิต จึงเป็นได้ทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ดังคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่กล่าวว่า

โส จ ปุมนปุํสกลิงฺโค. ตสฺมา ตทฺธิโตติ วา ตทฺธิตนฺติ วา วตฺตพฺพํ. ตํ หิ ปจฺจยตฺถนามํ.[๖]

"อนึ่ง ศัพท์ว่า ตทฺธิต นั้นเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ดังนั้น จึงควรกล่าวว่า ตทฺธิโต (ตัทธิตปัจจัย) หรือ ตทฺธิตํ (บทตัทธิต) เพราะคำนั้นเป็นปัจจัยและบทนามที่แสดงเนื้อความของปัจจัย"

นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๒๗๖) ยังกล่าวว่า แม้วิธีประกอบรูปศัพท์พิเศษ คือ การลบให้เหลือศัพท์เดียวที่เรียกว่า เอกเสส, การแปลงอักษรในสมาสที่เกี่ยวกับสังขยาศัพท์ก็ได้ชื่อว่าตัทธิต โดยนับเข้าในสังขยาตัทธิต เช่น

ตัวอย่างเอกเสส

- ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา (บุรุษและบุรุษ ชื่อว่า บุรุษหลายคน) [ลบ ปุริส ศัพท์ต้นให้เหลือศัพท์เดียว]
- ทส จ ทส จ วีสติ (สิบและสิบ ชื่อว่า วีสติ) [ลบ ทส ศัพท์ต้นให้เหลือศัพท์เดียว]

ตัวอย่างการแปลงอักษร

- จตฺตาโร จ ทส จ จุทฺทส (สี่กับสิบ ชื่อว่า จุททสะ) หรือ จตูหิ อธิกา ทส จุทฺทส (สิบกับอีกสี่ ชื่อว่า จุททสะ) [ลบ ตุ ของ จตุ และแปลง จ เป็น จุ]
- อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒุฑฺโฒ (ที่ ๔ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัฑฒุฑฒะ) [แปลง จตุตฺถ กับ อฑฺฒ ซึ่งเป็นบทใกล้เป็น อฑฺฒุฑฺฒ]

ท่านผู้แต่งสัททนีติปกรณ์อ้างเหตุผลว่า ตัทธิตมิใช่เป็นชื่อของ ณ ปัจจัยเป็นต้นในอรรถอปัจจะเป็นต้นเท่านั้น แต่ยังเป็นชื่อของวิธีประกอบรูปศัพท์ที่พึงให้สำเร็จด้วยการดำริเป็นต้น จะเห็นได้ว่าวิธีเหล่านั้นกล่าวไว้ในตัทธิตกัณฑ์ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๒๗๖) ว่า

ตทฺธิตนฺติ อปจฺจาทิอตฺเถสุ ปวตฺตานํ ณาทิปจฺจยานํ นามํ. ปริกปฺปาทิวเสน นิปฺผาเทตพฺพสฺส วิธิโนปิ นามํ. เอวญฺหิ สติ ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสาติ จ, ทส จ ทส จ วีสตีติ จ, จตูหิ อธิกา ทส จุทฺทสาติ จ, อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒุฑฺโฒติ จ อาทีนิ ปจฺจยรหิตปทานิปิ ตทฺธิตปทานีติ คเหตพฺพานิ โหนฺติ, นาญฺญถา.[๗]

"คำว่า ตัทธิต เป็นชื่อของ ณ ปัจจัยเป็นต้นที่เป็นไปในอรรถมีอปัจจะเป็นต้น และเป็น

ชื่อของวิธีที่พึงให้สำเร็จโดยเนื่องด้วยการดำริเป็นต้นอีกด้วย เมื่อเป็นดังนี้ แม้บทที่ปราศจากปัจจัยเป็นต้นว่า ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา, ทส จ ทส จ วีสติ, จตูหิ อธิกา ทส จุทฺทส และ อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒุฑฺโฒ ก็พึงถือเอาว่าเป็นบทตัทธิต ไม่พึงถือเอาโดยประการอื่น"

ตามความเห็นในข้างต้นนี้ บทเหล่านั้นแม้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสมาสในเบื้องแรก แต่เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ปุริสปุริส, ทสทส, จตุทส และ อฑฺฒจตุตฺถ ก็มีการอาเทศศัพท์จนกระทั่งสำเร็จเป็นรูปว่า ปุริสา, วีสติ, จุทฺทส และ อฑฺฒุฑฺโฒ บทสำเร็จเหล่านี้จัดเป็นตัทธิตด้วยอำนาจของการอาเทศ ความเห็นของสัททนีติปกรณ์นี้เป็นที่ยอมรับของอาจารย์รุ่นหลัง เช่น คัมภีร์สุตตนิเทศเป็นต้น แต่เนื่องจากท่านพระพุทธัปปิยะมิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ จึงสันนิษฐานได้ว่าพระพุทธัปปิยะคงประสงค์จะให้สังขยาตัทธิตเป็นปูรณตัทธิตเท่านั้น ส่วนการทำเอกเสสและการแปลงอักษรในสังขยาศัพท์เป็นส่วนเพิ่มเติมที่เกี่ยวกับสังขยาศัพท์ในภาษาบาลี ทั้งนี้เพราะท่านเห็นว่ากัจจายนสูตรมิได้เน้นการประกอบรูปศัพท์ แต่เน้นการติดตามของคำมาจากสูตรก่อนเป็นหลักเพื่อย่อคำในสูตร จะเห็นได้ว่าพระพุทธัปปิยะแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปุริสา และ วีสติ ว่าเป็นทวันทสมาส (สูตร ๖๘ และ ๔๑๓) ส่วนบทว่า จุทฺทส เป็นทั้งทวันทสมาสและตัปปุริสสมาส (สูตร ๔๑๒) ส่วนรูปว่า อฑฺฒุฑฺโฒ เป็นตัปปุริส-สมาส (สูตร ๔๑๑) อนึ่ง สูตรหลายสูตรในตัทธิตกัณฑ์ของกัจจายนไวยากรณ์ มีกล่าวไว้ในนามกัณฑ์ของปทรูปสิทธิปกรณ์ เช่น สรูปานเมกเสสฺวสกึ (สูตร ๖๘), วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ (สูตร ๒๕๕), เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน (สูตร ๒๕๔), อฏฺฐาทิโต จ (สูตร ๒๕๙), จตูปปทสฺส โลโป ตุตฺตรปทาทิจสฺส จุ โจปิ นวา (สูตร ๒๕๖), ทเส โส นิจฺจญฺจ (สูตร ๒๕๗) ล ทรานํ (สูตร ๒๕๘) อย่างไรก็ตาม การที่พระอัคควงศ์ผู้แต่งสัททนีติปกรณ์กล่าวถึงวิธีที่พึงให้สำเร็จโดยเนื่องด้วยการดำริเป็นต้นว่าเป็นตัทธิตคงเป็นเพราะท่านเห็นว่าบทที่ทำเอกเสสเป็นต้นเหล่านั้นกล่าวไว้ในตัทธิตกัณฑ์ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

เตสํ วา นามิกานํ หิตา อุปการา ตทฺธิตาติ อนฺวตฺถภูตปรสมญฺญาวเสนาปิ ณาทิปฺปจฺจยาว ตทฺธิตา นาม.

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ที่เกื้อกูล คือเป็นอุปการะแก่คำนามเหล่านั้น ชื่อว่า ตัทธิต

ณ ปัจจัยเป็นต้นนั่นแหละชื่อว่า ตัทธิต โดยคล้อยตามชื่อในไวยากรณ์สันสกฤตอื่นที่เป็นอันวัตถนามอย่างนี้อีกด้วย

[ข้อความว่า เตสํ วา นามิกานํ หิตา อุปการา ตทฺธิตา (อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ที่เกื้อกูล คือเป็นอุปการะแก่คำนามเหล่านั้น ชื่อว่า ตัทธิต) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ตทฺธิต เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาส

อีกอย่างหนึ่งว่า เตสํ หิตา ตทฺธิตา (ตัทธิต คือ ศัพท์ที่เกื้อกูลแก่คำนามเหล่านั้น) หมายความว่า คำนามที่ลงตัทธิตปัจจัยแล้วย่อมมีความหมายเพิ่มขึ้นกว่าปกติ เช่นคำว่า วสิฏฺฐ แปลว่า "พระวสิษฐ์" ต่อมาลงตัทธิตปัจจัยเป็นรูปว่า วาสิฏฺฐ ทำให้มีความหมายเพิ่มขึ้นเป็น "เหล่ากอของพระวสิษฐ์" ตามนัยนี้ หิต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เกื้อกูล ดังคำอธิบายว่า อุปการา (เป็นอุปการะ)

ตามรูปวิเคราะห์แรก ตสฺมา หิตาติ ตทฺธิตา (ตัทธิต คือ ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้ายนามศัพท์นั้น) ชื่อว่าตัทธิตนี้เป็นอันวัตถนามที่กล่าวตามจานทรไวยากรณ์ซึ่งมิได้กล่าวถึงสูตรตั้งชื่อไว้โดยเฉพาะ ส่วนในรูปวิเคราะห์หลังว่า เตสํ หิตา ตทฺธิตา (ตัทธิต คือ ศัพท์ที่เกื้อกูลแก่คำนามเหล่านั้น) เป็นอันวัตถนามที่นำมาจากคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๑ สูตร ๗๖) ซึ่งตั้งสูตรไว้โดยเฉพาะว่า ตทฺธิตา (ตัทธิตปัจจัยทั้งหลาย) <มีรูปสันสกฤตว่า ตทฺธิตาะ.> โดยเป็นอธิการสูตรที่ติดตามไปสูตรอื่นเพื่อตั้งชื่อตัทธิตปัจจัย ดังชื่อว่า ลิงฺค และ สํโยค เป็นต้นที่แม้เป็นปรสมัญญาก็มีความหมายตามศัพท์ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อนฺวตฺถภูตปรสมญฺญาวเสนาปิ (โดยคล้อยตามชื่อในไวยากรณ์สันสกฤตอื่นที่เป็นอันวัตถนามอย่างนี้อีกด้วย)

คำว่า ณาทิปฺปจฺจยาว ตัดบทเป็น ณ + อาทิปจฺจยา + เอว]

"วสิฏฺฐสฺส อปจฺจนฺ"ติ วิคฺคเห "ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต"ติ อิโต ลิงฺคคฺคหณมนุวตฺตเต.

ในรูปวิเคราะห์ว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ (บุตรของพระวสิษฐ์) ศัพท์ว่า ลิงฺค (นามศัพท์) จากสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้สมควรแก่พระชินพจน์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[รูปสำเร็จที่ท่านจะแสดงต่อไปว่า วาสิฏฺโฐ ให้ตั้งรูปเดิมว่า วสิฏฺฐ + อปจฺจ เมื่อลงวิภัตตินามแล้วประกอบเป็นรูปว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ จึงลง ณ ปัจจัยระหว่างบททั้งสองเพื่อแสดงอรรถวิภัตติของบทหน้าและอรรถอปัจจะเป็นต้นของบทหลัง แม้ตัทธิตปัจจัยอื่นก็ลงระหว่างบทเท่านั้น จึงสามารถแสดงอรรถทั้งสองอย่างได้ ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สิกฺกาย ธาริโต ภาโร ยถา กาเชน ธาริโต
ทฺวินฺเนวํ วจนตฺถาย วากฺยมชฺเฌ ภวนฺติ เต.[๕]

"ภาระที่ถูกสาแหรกทรงไว้ ย่อมเป็นอันถูกหาบทรงไว้ ฉันใด ตัทธิตปัจจัยเหล่านั้นย่อมลงในท่ามกลางพากย์ เพื่อประโยชน์แก่การกล่าวอรรถทั้งสองอย่าง ฉันนั้น"

วสิฏฺฐสฺส อปจฺจนฺติ ฉฏฺฐฺยนฺตา ณาทโย'ภยํ
ชาตา ปฐมโต'ปจฺจ- เตกํ คณฺหนฺติ โนภยํ.[๙]

"ตัทธิตปัจจัยมี ณ เป็นต้นย่อมลงในอรรถว่า "บุตรของพระวสิษฐ์" ท้ายบทแรกที่ลงฉัฏฐีวิภัตติเป็นที่สุด [คือ วสิฏฺฐสฺส] ย่อมถือเอาอรรถสองอย่าง [คืออรรถฉัฏฐีวิภัตติของ วสิฏฺฐสฺส และอรรถว่า อปจฺจ] ถ้าลงท้ายบทว่า อปจฺจ ย่อมถือเอาอรรถเดียว ไม่อาจถือเอาอรรถทั้งสอง"

วสิฏฺฐสฺส อปจฺจนฺติ อตฺเถ อิมินา สุตฺเตน วสิฏฺฐมฺหา ณปจฺจโย. โส สามฺยตฺถญฺจ อปจฺจตฺถญฺจ อุภยํ วทติ. ฉฏฺฐี จ อปจฺจปทญฺจ เตน วุตฺตตฺถา นาม โหนฺติ. วสิฏฺฐปทํ ปจฺจเยน สห เอกตฺถํ โหติ. อุภยํ เอกโต หุตฺวา ปุตฺตสฺส นามํ โหตีติ อตฺโถ.[๑๐]

"ลง ณ ปัจจัยท้าย วสิฏฺฐ ศัพท์ด้วยสูตรนี้ในความหมายว่า บุตรของพระวสิษฐ์ ปัจจัยคือ ณ นั้นย่อมแสดงความหมายสองอย่าง คือ อรรถสามี และอรรถว่าบุตร ฉัฏฐีวิภัตติและบทว่า อปจฺจ ชื่อว่าเป็นความหมายที่ ณ ปัจจัยกล่าวถึง บทว่า วสิฏฺฐ มีเนื้อความเป็นอันเดียวกันกับปัจจัย บทและปัจจัยทั้งสองรวมเป็นอันเดียวกันแล้วกลายเป็นชื่อของบุตร"

คำว่า อปจฺจ สำเร็จรูปมาจาก น บทหน้า + ปต ธาตุ (ปตเน = ตกไป) + ณฺย ปัจจัยในกรณสาธนะ โดยแปลง ตฺย เป็น จ แล้วซ้อน จฺ เป็น จฺจ มีรูปวิเคราะห์ ๒ อย่างในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๒๔๐) ว่า

- นรเก น ปตนฺตฺยเนน ชาเตนาติ อปจฺจํ (อปัจจะ คือ บุตรที่ทำให้บิดาไม่ตกนรก)

- น ปตติ น วิจฺฉินฺทติ วํโส เอเตนาติ อปจฺจํ (อปัจจะ คือ บุตรที่ทำให้วงศ์ตระกูลไม่ขาดสูญ)

รูปวิเคราะห์แรกคล้อยตามข้อความในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๓๓) ว่า น ปตนฺติ ปิตโร'เนนาติ อปจฺจํ <มีรูปสันสกฤตว่า น ปตนฺติ ปิตโรเนน.> ส่วนรูปวิเคราะห์หลังกล่าวตามข้อความในคัมภีร์มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๕) ว่า น ปตติ วํโส เยน ตทปจฺจํ <มีรูปสันสกฤตว่า น ปตติ วํโศ เยน ตทปตฺยํ.>

แม้ว่าบทนี้จะมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ แต่หมายถึงบุตรที่เป็นปุงลิงค์และธิดาที่เป็นอิตถีลิงค์ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกากล่าวว่า

ปุตฺเต ธีตริ จ นิจฺจนปุํสโกยํ.[๑๑]

"ศัพท์นี้เป็นนปุงสกลิงค์เสมอ ย่อมมีได้ในบุตรและธิดา"

อปจฺจสทฺโทยํ นิจฺจํ นปุํสเก ปุตฺเต ปุตฺติยญฺจ ภวตีติ.[๑๒]

“ศัพท์ว่า อปจฺจ ศัพท์นี้ที่เป็นไปในนปุงสกลิงค์เสมอ ย่อมมีได้ในบุตรและธิดา”

ตามหลักภาษาโดยทั่วไป ศัพท์บางศัพท์มีเพศทางไวยากรณ์ไม่ตรงตามศัพท์ เช่น คำว่า ทาโร (ภรรยา) มีใช้เป็นปุงลิงค์ แต่หมายถึงสตรี ศัพท์เช่นนี้เรียกว่า สัททลิงค์ คือ มีลิงค์ตามศัพท์ แต่ไม่มีเนื้อความตามศัพท์ ดังนั้น แม้ อปจฺจ ศัพท์ก็จัดเป็นสัททลิงค์เช่นเดียวกัน

แต่อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีพบ อปจฺจ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ และใช้ในความหมายว่า เหล่ากอ ดังข้อความในคัมภีร์สุตตนิบาตและอรรถกถาว่า

ปุรา กปิลวตฺถุมฺหา นิกฺขนฺโต โลกนายโก
อปจฺโจ โอกฺกากราชสฺส สกฺยปุตฺโต ปภงฺกโร.[๑๓]

“พระโอรสของเจ้าศากยะ เป็นเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้าโอกกากะ เสด็จออกผนวชจากกรุงกบิลพัสดุ์ ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก เป็นผู้ก่อความสว่างไสว”

อปจฺโจติ อนฺวํโส.[๑๔]

“คำว่า อปจฺโจ แปลว่า เชื้อพระวงศ์”

แม้ในสีลักขันธวรรคและอรรถกถา ก็พบรูปเป็นปุงลิงค์ พหูพจน์ว่า

เย จ โข เต โภ โคตม มุณฺฑกา สมณกา อิพฺภา กณฺหา พนฺธุปาทาปจฺจา, เตหิปิ เม สทฺธึ เอวํ กถาสลฺลาโป โหติ, ยถริว โภตา โคตเมน.[๑๕]

“แต่ข้าพเจ้ากำลังสนทนากับสมณะศีรษะโล้น ผู้เป็นคนรับใช้ เป็นคนวรรณะต่ำ เป็นเหล่ากอแห่งพระบาทของพรหม เหมือนท่านพระโคดม”

พนฺธุปาทาปจฺจาติ เอตฺถ พนฺธูติ พฺรหฺมา อธิปฺเปโต. ตญฺหิ พฺราหฺมณา ปิตามโหติ โวหรนฺติ. ปาทานํ อปจฺจา ปาทาปจฺจา, พฺรหฺมุโน ปิฏฺฐิปาทโต ชาตาติ อธิปฺปาโย.[๑๖]

“ในคำว่า พนฺธุปาทาปจฺจา (เป็นเหล่ากอแห่งพระบาทของพรหม) นี้ พรหมประสงค์เอาว่าเป็นพันธุ (พวกพ้อง, ญาติ) เพราะพวกพราหมณ์เรียกพรหมนั้นว่า ปิตามหะ (ปู่)

คำว่า ปาทาปัจจะ คือ ชนที่เป็นเหล่ากอแห่งพระบาท ความหมายก็คือ เกิดจากหลังเท้าของพรหม”

สรุปความว่า อปจฺจ ศัพท์ในพระไตรปิฎกใช้เป็นปุงลิงค์เท่านั้น มีความหมายว่า ตระกูล,

เหล่ากอ นอกจากนั้น คัมภีร์มณิสารมัญชูสา (เล่ม ๒ หน้า ๕) แสดงความเห็นว่า อปจฺจ ศัพท์เป็นเอกพจน์ นปุงสกลิงค์เท่านั้น ใช้แสดงกลุ่มบุคคลที่สืบเชื้อสายจากบรรพบุรุษ จัดเป็นศัพท์จยาเปกขา คือ มองหากลุ่ม ส่วนคำว่า ปุตฺตา (บุตร) หรือ มนุสฺสา (มนุษย์) ที่ใช้แทน อปจฺจ ได้ในรูปวิเคราะห์ จัดเป็นอังคาเปกขา คือ มองหาทีละส่วน ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

น ปตนฺติ น ฉิชฺชนฺติ วํสา เอตสฺมาติ อปจฺจํ. จยาเปกฺขาย หิ อปจฺจนฺติ วุตฺตํ. องฺคาเปกฺขาย ปน ปุตฺตาติ มนุสฺสาติ จ วุตฺตํ ยถา อนวชฺชสุขวิปากา เอว ลกฺขณํ อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณาติ.[๑๗]

"วงศ์ตระกูลย่อมไม่ตกไป คือ ไม่ขาดช่วงไปจากกลุ่มบุคคลนั้น เหตุนั้น กลุ่มบุคคลนั้นชื่อว่า อปัจจะ โดยแท้จริงแล้ว ท่านกล่าวว่า อปจฺจํ โดยการมองหากลุ่ม แต่กล่าวว่า ปุตฺตา หรือ มนุสฺสา เพื่อมองหาทีละส่วน ดังคำว่า อนวชฺชสุขวิปากา เอว ลกฺขณํ อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณา (ลักษณะคือความไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุข ชื่อว่า อนวัชชสุขวิปากลักขณะ)"

ในข้อความข้างต้นหมายความว่า อปจฺจ ศัพท์ที่แสดงความหมายโดยตรงว่า ตระกูล มีรูปวิเคราะห์ว่า น ปตนฺติ น ฉิชฺชนฺติ วํสา เอตสฺมาติ อปจฺจํ โดย เอตสฺมา หมายถึง ปุคฺคลสมุทายา (จากกลุ่มบุคคล) หรืออาจแสดงความหมายโดยตรงว่า บุตร โดยมีรูปวิเคราะห์เหมือนกัน แต่ศัพท์ว่า เอตสฺมา หมายถึง ปุตฺตา (จากบุตร)]

๓๖๑. วา ณ'ปจฺเจ.

ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

โณ อ. ณ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคมฺหา* จากนามศัพท์ *อปจฺเจ* ในอรรถอปัจจะ *วา* บ้าง ฯ

[คำว่า ณปจฺเจ ตัดบทเป็น โณ + อปจฺเจ ลบสระ โอ ในเพราะสระ อ หลัง หรือตัดบทเป็น ณ + อปจฺเจ ตามนัยหลังนี้ ณ เป็นอวิภัตติกนิเทศ คือ ศัพท์ที่แสดงโดยไม่ปรากฏวิภัตติ หมายถึง ลง สิ วิภัตติแล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อไม่ให้สงสัยรูปปัจจัย เป็นดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

วา ณปจฺเจติ เอตฺถ ณาติ ปุพฺพสรโลปโต วุตฺโต. อวิภตฺติกนิทฺเทโส วา ปจฺจยสรูปาสนฺเทหตฺโถ.[๑๘]

"คำว่า ณ ในสูตรว่า วา ณปจฺเจ นี้ กล่าวไว้ด้วยการลบสระหน้า หรือเป็นศัพท์แสดงด้วยความไม่ปรากฏวิภัตติ มีประโยชน์เพื่อความไม่สงสัยรูปปัจจัย"

ดังนั้น สูตรนี้จึงควรมีรูปว่า วา ณปจฺเจ แม้รูปว่า ณาปจฺเจ จะไม่ผิดหลักภาษา ก็ควรมีรูปว่า ณปจฺเจ ตามข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาข้างต้น แม้ในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๘๘) ก็มีรูปเหมือนกันว่า วาณปจฺเจ แต่ตัดบทเป็น วา + อณฺ + อปจฺเจ ความจริงแล้ว อณฺ ปัจจัยก็คือ ณ ปัจจัยนั้นเอง โดยสลับสระ อ มาไว้ข้างหลัง เหมือน อุณฺ ปัจจัยในอุณาทิกัณฑ์สันสกฤต ซึ่งเทียบได้กับ ณุ ปัจจัยโดยสลับสระ อุ มาไว้ข้างหลัง

แม้ท่านจะกล่าวถึงการลง ณ ปัจจัยในความหมายว่า บุตร แต่ ณฺ ศัพท์ไม่ใช่ปัจจัย ที่จริงแล้ว อ ศัพท์อันเป็นที่อาศัยของ ณฺ จึงเป็นปัจจัยที่แสดงความหมายดังกล่าว ดังนั้น ณฺ ศัพท์จึงเรียกว่า อนุพันธ์ คือ ศัพท์ที่ดำรงอยู่เพียงชั่วขณะเพื่อเป็นเครื่องหมายให้ทำการพฤทธิ์สระได้ แล้วถูกลบไปโดยไม่ปรากฏในรูปสำเร็จ]

ฉฏฺฐิยนฺตโต ลิงฺคมฺหา ณปฺปจฺจโย โหติ วิกปฺเปน "ตสฺส อปจฺจ"มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่มีฉัฏฐีวิภัตติเป็นที่สุดในความหมายนี้ว่า บุตรของเขา ได้บ้าง

[ข้อความว่า "ได้บ้าง" หมายถึง การลง ณ ปัจจัยเป็นรูปว่า วาสิฏฺโฐ หรือการไม่ลง ณ ปัจจัยโดยใช้เป็นบทนามปกติว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ ดังนั้น จึงประกอบใช้ได้ทั้งสองรูปในประโยคว่า วาสิฏฺโฐ คจฺฉติ หรือ วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ คจฺฉติ (บุตรของพระวสิษฐ์ย่อมไป)

ในนามกัณฑ์ (สูตร ๑๗๖) ท่านกล่าวไว้ว่า ณาทโย ปจฺจยตฺถสฺส สกตฺถสฺสาปิ วาจกา (ปัจจัย[ในตัทธิตและกิตก์]มี ณ ปัจจัยเป็นต้นแสดงความหมายของปัจจัยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่) หมายความว่า ตัทธิตปัจจัยแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. **วาจกปัจจัย** ปัจจัยแสดงความหมาย คือ ปัจจัยที่มีความหมายพิเศษ เช่น วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ = วาสิฏฺโฐ (บุตรของพระวสิษฐ์) ในที่นี้ ณ ปัจจัย ใช้แทน อปจฺจํ

๒. **สกัตถปัจจัย** ปัจจัยที่มีความหมายของบทที่ตนเองประกอบอยู่ คือ ลงปัจจัยแล้วไม่มีความหมายพิเศษเพิ่มเติมขึ้นมาอีก เช่น อสงฺขารเมว = อสงฺขาริกํ (จิตที่ไม่ประกอบด้วยสังขารนั่นแหละ) ในรูปนี้ลง ณิก ปัจจัย ทั้ง อสงฺขาร และ อสงฺขาริก ต่างก็มีความหมายเหมือนกัน

คำว่า ฉฏฺฐิยนฺตโต (มีฉัฏฐีวิภัตติเป็นที่สุด) แม้ว่าจะไม่มีในสูตรและศัพท์ตามมา ก็จัดเป็น

ปักขิปนวุตติที่มีได้โดยปริยาย กล่าวคือ คำว่า อปจฺจํ (บุตร) มองหาสัมพันธ์ว่าเป็นบุตรของใคร ท่านจึงแสดงถึงบทนี้ได้ตามความหมายของ อปจฺจ ศัพท์ในที่นี้ แม้คำว่า ตสฺส ในวุตติก็เป็นปักขิปนวุตติเช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

อปจฺจตฺถสมฺพนฺธิวเสน “ตสฺสาปจฺจนฺ”ติ ลทฺธตฺตา “ณฺฎฺริยนฺตโต”ติ อตฺถโต สิทฺธํ.[๑๙]

“คำว่า ณฺฎฺริยนฺตโต สำเร็จได้โดยอรรถ[ปริยาย] เพราะได้รับเนื้อความว่า ตสฺส อปจฺจํ (บุตรของบุคคลนั้น) โดยการมีความเกี่ยวเนื่องกับอรรถว่า บุตร”]

โส จ-

อนึ่ง ณ ปัจจัยนั้น

๓๖๒. ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา.

ลงปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์ทั้งหลาย

ปจฺจยา อ.ปัจจัย ท. *ปรา* เป็นเบื้องหลัง *ธาตุลิงฺเคหิ* จากธาตุและนามศัพท์ ท. *หุตฺวา* เป็น *โหนฺติ* ย่อมลง ฯ

[ภาษาบาลีเป็นตันติภาษาที่มีแบบแผนละเอียดถี่ถ้วน โดยทั่วไปบทในพากย์ประกอบด้วยส่วนประกอบ ๒ ส่วน คือ

๑. ปกติ รูปเดิม คือ นามศัพท์ (ลิงฺค) และธาตุ โดยนามศัพท์เป็นรูปเดิมของบทนามที่ลงวิภัตติแล้วประกอบใช้พากย์ ส่วนธาตุเป็นรากศัพท์ของบทกริยาอาขยาตและกิตก์

๒. ปัจจัย วิภัตติและปัจจัย โดยวิภัตตินามลงท้ายนามศัพท์ วิภัตติอาขยาตลงท้ายธาตุ ตัทธิตปัจจัยลงท้ายนามศัพท์ อาขยาตปัจจัยลงท้ายธาตุ และกิตก์ปัจจัยก็ลงท้ายธาตุเช่นเดียวกัน

คัมภีร์สัททัตถเภทจินตา (คาถา ๑๐๙) ประพันธ์เรื่องปกติและปัจจัยเป็นคาถาท่องจำว่า

ปกตี ลิงฺคธาเตฺวว วิภตฺติปจฺจยา ปน
ปจฺจโย เกจิ “สฺยาทฺยนฺต- ตฺยาทฺยนฺตา ปกตี”ติ จ.[๒๐]

“ปกติ คือ นามศัพท์และธาตุ ปัจจัย คือ วิภัตติและปัจจัย บางคนกล่าวว่า ปกติ คือ ศัพท์ที่มี สิ หรือ ติ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย”

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๖๒) อธิบายเพิ่มเติมว่า ธาตุ จำแนกเป็น :-

๑. **สุทธธาตุ** คือ ธาตุทั่วไป หมายถึง ศัพท์แสดงกิริยาอาการ เช่น ภู (มี, เป็น), คมุ (ไป), ปจ (หุง) ธาตุประเภทนี้ลงวิกรณปัจจัยตามสมควรแก่หมวดต่างๆ มีหมวด ภู ธาตุ (ภูวาทิคณะ) เป็นต้น ได้รูปว่า ภวติ = ภู + อ + ติ ท่านอนุญาตให้ลงวิภัตติอาขยาตท้าย ภู ธาตุได้ด้วยสูตรนี้

๒. **ธาตุปัจจัย** (ธาตุที่มีธาตุปัจจัยซึ่งมี ข ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้าย) คือ ปัจจัยที่แสดงธาตุ หมายถึง ปัจจัยพวกหนึ่งที่ใช้ประกอบกับธาตุเพื่อให้มีความหมายบางอย่างเพิ่มขึ้นจากอรรถเดิมของธาตุ ปัจจัยเหล่านี้เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว ท่านถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของธาตุเลยทีเดียว บทกริยาที่สำเร็จจากการลงปัจจัยเหล่านี้ก็ถือว่าเป็นธาตุเช่นเดียวกัน เช่น ติติกฺข (ติช ธาตุ + ข ปัจจัย = ติติกฺข) ได้รูปว่า ติติกฺขนฺโต (อดทนอยู่) = ติช ธาตุ + ข ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย + สิ วิภัตติ ท่านอนุญาตให้ลง อนฺต ปัจจัยท้าย ติติกฺข ได้ด้วยสูตรนี้ (ส่วนบทอาขยาตว่า ติติกฺขติ ลง ติ วิภัตติได้ด้วยการอนุญาตในสูตรว่า ธาตุปฺปจฺจเยหิ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติท้ายปัจจัยที่แสดงในอรรถของธาตุ))

นามศัพท์ หมายถึง นามที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุ ปัจจัย วิภัตติ, อุปสรรค, นิบาต, สมาส และนามศัพท์ที่ลงตัทธิตปัจจัย พร้อมทั้งนามศัพท์ที่มีกิตกปัจจัย, กิจจปัจจัย, อิตถีปัจจัย และธาตุปัจจัย ท่านอนุญาตให้ลงวิภัตตินามท้ายศัพท์เหล่านั้นได้ด้วยสูตรนี้

ปัจจัย หมายถึง วิภัตตินามที่มี สิ เป็นต้น และวิภัตติอาขยาตอันมี ติ เป็นต้น พร้อมทั้งตัทธิตปัจจัย, กิตกปัจจัย, กิจจปัจจัย, อิตถีปัจจัย, ธาตุปัจจัย และ การ ปัจจัยเป็นต้นที่ลงด้วยสูตรว่า อกฺขเรหิ การ โดยวิภัตตินามลงท้ายนามศัพท์, วิภัตติอาขยาตลงท้ายธาตุ, ตัทธิตปัจจัยลงท้ายนามศัพท์ และกิตกปัจจัยเป็นต้นลงท้ายธาตุ]

ธาตูหิ ลิงฺเคหิ จ ปจฺจยา ปราว โหนฺตีติ ปริภาสโต อปจฺจตฺถสมฺพนฺธิลิงฺคโต ฉฏฺฐิยนฺตาเยว ปโร โหติ.

ลงปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์ทั้งหลายนั่นเทียว ดังนั้น จึงลง [ณ ปัจจัยนั้น]ท้ายนามศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติเท่านั้น ที่สัมพันธ์กับความหมายว่า บุตร ด้วยปริภาสาสูตรนี้

[ตามปกติ โย วิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์จะแปลงเป็น เอ ด้วยสูตรว่า สพฺพนามการเต ปฐโม (แปลง โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น เอ) แต่ในสูตรว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา นี้ ถึงแม้ว่า ปรา จะเป็นสรรพนามก็ไม่กระจายเป็น ปเร แต่กลับกระจายเป็น ปรา แทน

เมื่อมีตัวอย่างให้เห็นเช่นนี้ ก็ทำให้สามารถแปลง โย ปฐมาวิภัตติท้ายสรรพนามอื่นๆ ที่เป็นกลุ่ม ปุพฺพ ศัพท์เป็น อา ได้บ้าง ท่านจึงกล่าวไว้ในสูตร ๒๐๘ ว่า

พหุวจเน "ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา"ติ เอตฺถ ปราติ นิทฺเทสโต ปุพฺพาทีหิ โยวจนสฺส วิกปฺเปเนกาโร

"ในพหูพจน์ แปลง โย วิภัตติท้าย ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้นเป็น เอ ได้บ้าง เพราะแสดงศัพท์ว่า ปรา ในสูตรว่า ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา นี้"]

ปฏิจฺจ เอตสฺมา อตฺโถ เอตีติ ปจฺจโย, ปตียนฺติ อเนน อตฺถาติ วา ปจฺจโย.

ความหมายอาศัยแล้วย่อมเป็นไปจากปัจจัยนี้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปัจจัย หรือว่า ความหมายย่อมถูกรู้ได้ด้วยปัจจัยนี้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปัจจัย

[หลังจากท่านผู้แต่งได้แสดงความหมายของสูตรโดยรวมไว้ในวุตติแล้ว บัดนี้ท่านจะแสดงรูปวิเคราะห์อันเป็นความหมายของศัพท์ว่า ปจฺจย จึงกล่าวประโยคนี้ขึ้น

รูปวิเคราะห์แรกเป็นอปาทานสาธนะ โดยประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย อุปสรรคคือ ปติ มีความหมายว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) นัยนี้แปลว่า "แดนอาศัยเป็นไปของความหมาย" กล่าวคือ เป็นแดนเกิดของความหมายนั่นเอง ส่วนรูปวิเคราะห์หลังเป็นกรณสาธนะ อิ ธาตุที่มี ปติ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า "รู้" นัยนี้แปลว่า "เครื่องทำให้รู้ความหมาย" กล่าวคือ เครื่องแสดงความหมายนั่นเอง (คำว่า ปตียนฺติ เป็นคำไวพจน์ของ ญายนฺติ)

รูปวิเคราะห์ทั้งสองนี้ระบุถึงคำว่า ปัจจัย ที่เป็นตัทธิตปัจจัยเป็นต้น แต่คำว่า ปจฺจย ยังหมายรวมถึงวิภัตติอันเป็นวิภัตตินามและวิภัตติอาขยาตอีกด้วย ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิฎีกาว่า ปกติโต ปรํ เอตีติ ปจฺจโย (ปัจจัย คือ ศัพท์ที่เป็นไปท้ายปกติ [นามศัพท์และธาตุ]) รูปวิเคราะห์นี้หมายถึงวิภัตติและปัจจัยทั้งสองอย่าง เพราะทั้งสองอย่างนั้นก็ลงท้ายปกติคือนามศัพท์และธาตุตามสมควร คำว่า ปจฺจย ในรูปวิเคราะห์ดังกล่าวประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อ ปัจจัย อุปสรรคคือ ปติ ใช้ในความหมายว่า ปจฺฉา (ภายหลัง)]

"วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"ติ อปจฺจสทฺทสฺส อปฺปโยโค.

การไม่ประกอบศัพท์ว่า อปจฺจ (บุตร) ย่อมมีด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี)

[เริ่มตั้งแต่ประโยคนี้เป็นต้นไป ท่านแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์โดยละเอียด อนึ่ง ท่านให้ลบ อปจฺจ ศัพท์เพราะอรรถของศัพท์นี้ถูก ณ ปัจจัยแสดงไว้แล้ว ดังคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวตารว่า

เณเนวาปจฺจตฺถสฺส วุตฺตตฺตา อปจฺจสทฺทาปฺปโยโค.[๒๑]

"การไม่ประกอบ อปจฺจ ศัพท์ย่อมมี เพราะอรรถว่า อปจฺจ ถูก ณ ปัจจัยกล่าวถึงแล้วนั่นเทียว"

การลบ อปจฺจ ศัพท์ที่คัมภีร์ไวยากรณ์มคธกล่าวไว้นี้ สอดคล้องกับไวยากรณ์สันสกฤตที่ให้ลบ อปตฺย ศัพท์ ดังข้อความในคัมภีร์สารัสวตะและฎีกาว่า

สมาสปจฺจยานํ อิติ ฉฏฺฐีโลโป. ณกาโร วุทฺธตฺโถ.[๒๒]

"ลบฉัฏฐีวิภัตติด้วยสูตรว่า สมาสปจฺจยานํ (ลบวิภัตติของบทสมาส) ณ อักษรมีประโยชน์เพื่อการพฤทธิ์"

สมาสปจฺจยานํ อิติ วิภตฺติโลเป วุตฺตตฺถานมิติ อปจฺจสทฺเท ลุตฺเต อุปคุ อณฺ อิติ ฐิติ ณกาโร วุทฺธตฺโถ อีพตฺโถ จ.[๒๓]

"เมื่อมีการลบวิภัตติด้วยสูตรว่า สมาสปจฺจยานํ (ลบวิภัตติของบทสมาส) และลบ อปจฺจ ศัพท์ตามกฎทั่วไปว่า วุตฺตตฺถานํ (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) เป็นต้น ครั้นตั้งบทว่า อุปคุ + อณฺ แล้ว ณ อักษรมีประโยชน์เพื่อการพฤทธิ์ และมีประโยชน์เพื่อลง อีปฺ ปัจจัย (อี อิตถีปัจจัย)"

วิภัตติของบทสมาสและศัพท์ในท่ามกลางสมาสนั้น แม้จะถูกลบไปแล้ว ความหมายของทั้งสองอย่างนั้นยังคงเหลืออยู่ การที่มีความหมายเหลืออยู่นี้เป็นวิธีอย่างหนึ่งทางไวยากรณ์ที่เรียกว่า สูริยกันตนัย คือ สำนวนที่เหมือนแก้วสุริยกานต์ (แก้วรวมแสง) หมายความว่า ไฟที่เกิดจากแก้วสุริยกานต์ซึ่งกระทบแสงอาทิตย์แล้วนั้น แม้จะนำแก้วสุริยกานต์ไปเก็บไว้ ไฟที่เป็นผลจากแก้วดังกล่าวก็ยังคงมีอยู่ ฉันใด แม้วิภัตติของบทสมาสและศัพท์ท่ามกลางสมาสจะถูกลบไป ความหมายก็ยังคงเหลืออยู่ ฉันนั้น ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถฎีกา (สูตร ๕๑๖) กล่าวคาถาว่า

มณินฺธนาตเป อคฺคิ ตมฺหิ นฏฺเฐ น นสฺสติ
เอวํ ปเท วิภตฺติมฺหิ นฏฺเฐปฺยตฺโถ น นสฺสติ.[๒๔]

"ไฟที่เกิดจากแก้ว[สุริยกานต์] เชื้อไฟ และแสงแดด เมื่อแก้ว[สุริยกานต์]เป็นต้นวิบัติไปแล้ว ย่อมไม่วิบัติไป ฉันใด เมื่อบท[หลัง]และวิภัตติ

[ท้ายบทหน้า]แม้วิบัติไป เนื้อความ[ของบทหลังและวิภัตติท้ายบทหน้า] ย่อมไม่วิบัติไป ฉันนั้น"

คาถานี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์กัจจายนเภทะ (คาถา ๑๔๒) ว่า

มณินฺธนาตเป อคฺคิ ตมฺหิ นฏฺเฐ น นสฺสติ
นฏฺเฐ ปทวิภตฺติมฺหิ ปจฺจยาตฺถํ ปวุจฺจเร.[๒๕]

"ไฟที่เกิดจากแก้ว เชื้อไฟ และแสงแดด เมื่อแก้วเป็นต้นวิบัติไปแล้ว ย่อมไม่วิบัติไป ฉันใด เมื่อบทและวิภัตติแม้วิบัติไป ปัจจัยย่อมแสดงเนื้อความได้ ฉันนั้น"]

"เตสํ วิภตฺติโย โลปา เจ"ติ วิภตฺติโลโป จ.

และลบวิภัตติด้วยสูตรว่า เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ (วิภัตติของบทสมาสทั้งหลายและของบทที่มีเนื้อความประกอบเข้าด้วยกันเหล่านั้น อันบุคคลพึงลบได้บ้าง)

[แม้ในที่นี้ท่านจะไม่ได้กล่าวถึงความเป็นปกติ ก็ต้องทำเป็นปกติก่อนที่จะลบ ณ ปัจจัยด้วยสูตรว่า เตสํ โณ โลปํ ท่านละความเป็นปกติในฐานะที่เข้าใจกันอยู่แล้ว เพราะในสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส ได้กล่าวถึงการทำปกตินามศัพท์ที่เนื่องด้วยตัทธิตปัจจัยอีกด้วย และท่านจะระบุถึงการทำปกติไว้ในสูตรว่า เณยฺโย กตฺติกาทีหิ ต่อไป การมิได้แสดงไว้อย่างนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า มิคปทวลัญชนนัย คือ สำนวนที่เหมือนรอยเท้าเนื้อ หมายความว่า นายพรานได้ออกติดตามเนื้อที่หลบหนีไป เมื่อพบรอยเท้าเนื้อตามทางแล้วไม่พบรอยเท้าเนื้อที่เหยียบบนแผ่นหิน ก็รู้ได้ว่าเนื้อเหยียบผ่านแผ่นหิน ฉันใด การแสดงข้อความเบื้องต้นและเบื้องหลัง แต่ไม่แสดงข้อความในท่ามกลาง ก็เหมือนรอยเท้าเนื้อที่เหยียบไปบนแผ่นหิน ฉันนั้น]

๓๖๓. เตสํ โณ โลปํ.

ณ อนุพันธ์ของปัจจัยเหล่านั้นย่อมถึงการลบ

โณ อ. ณ อักษร *เตสํ ตทฺธิตปจฺจยานํ* ของปัจจัยอันเป็นตัทธิต ท. เหล่านั้น *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ ฯ

[ท่านแสดงการลบ ณ อนุพันธ์ของตัทธิตปัจจัย เช่น ณ ณาน และ ณายน เป็นต้นด้วยสูตรนี้ อักษรที่ถูกลบทิ้งไปนี้เรียกว่า อนุพันธ์ แปลตามศัพท์ว่า อักษรที่ถูกห้าม คือ ไม่ปรากฏในบทสำเร็จ หมายความว่า เป็นศัพท์ที่ดำรงอยู่เพียงชั่วขณะเพื่อเป็นเครื่องหมายให้ทำการพฤทธิ์สระได้ ดังที่จะกล่าวต่อไปในสูตร ๓๖๖ ว่า สพฺพตฺถ ณการานุพนฺโธ วุทฺธตฺโถ (ณ อักษรซึ่งเป็นอนุพันธ์มีประโยชน์เพื่อการพฤทธิ์ในทุกแห่ง) แล้วจึงถูกลบไปโดยไม่ปรากฏในรูปสำเร็จ ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่อธิบายเรื่องอนุพันธ์ไว้ว่า

ปจฺจเยสุ อฏฺฐานสภาวา ยสฺส กสฺสจิ กิจฺจสฺส สญฺญาปนตฺถํ ปยุตฺตา วณฺณา อนุพนฺธา นาม ภวนฺติ. อนุพนฺธียเต ปลาปียเตติ อนุพนฺโธ.[๒๖]

“อักษรที่มีสภาพไม่ตั้งอยู่ในปัจจัย ประกอบไว้เพื่อแสดงให้รู้หน้าที่อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อนุพันธ์ อักษรที่ถูกห้าม คือ ถูกทำให้หายไป ชื่อว่า อนุพันธ์”

ตามนัยข้างต้นนี้คำว่า อนุพนฺธ (อักษรที่ถูกห้าม) สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + พธ ธาตุ (พาเธ = ห้าม) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อนุพนฺธ แปลว่า อักษรที่ถูกลบไปในภายหลัง มีรูปวิเคราะห์ว่า การิย-วเสน อนุ ปจฺฉา พนฺธียเตติ อนุพนฺโธ (อักษรที่ถูกลบไปในภายหลังโดยเนื่องด้วยรูปสำเร็จ ชื่อว่า อนุพันธ์) ตามนัยนี้ พนฺธ ธาตุใช้ในความหมายว่า ลบ ดังคำอธิบายในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๔๓๕) และฎีกาว่า

โย'นุพนฺโธปฺปโยคี. อนุพชฺฌเต อิตฺยนุพนฺโธ. อปฺปยุตฺติ อปฺปโยโค. อนุพนฺโธ โย, โส อปฺปโยคี อนุจฺจารณีโย ภวติ.[๒๗]

“อักษรที่ชื่อว่า อนุพันธ์ ไม่มีการประกอบไว้ อักษรใดย่อมถูกลบ เหตุนั้น อักษรนั้นชื่อว่า อนุพันธ์ การไม่ประกอบ ชื่อว่า อัปปโยคะ อักษรใดชื่อว่า อนุพันธ์ อักษรนั้นไม่มีการประกอบไว้ คือ ไม่พึงออกเสียง”

อนุพชฺฌเต อิติ อนุพนฺโธ. กมฺมนิ ฆญฺ. อนุปุพฺโพยํ พนฺธิริห วิโลปเน วตฺตเต. ยถา โค อนุพชฺฌตมิติ. เอเตนานฺวตฺถพเลเนว อนุพนฺธสญฺญา สิทฺธาติ ทสฺสิตํ.[๒๘]

“อักษรใดย่อมถูกลบ เหตุนั้น อักษรนั้นชื่อว่า อนุพันธ์ ลง ฆญฺ ปัจจัยในกรรมสาธนะ พนฺธ ธาตุที่มี อนุ อยู่หน้านี้ย่อมเป็นไปในการลบในที่นี้ ดังอุทาหรณ์ว่า โค อนุพชฺฌตํ (โคย่อมถูกฆ่า) ท่านแสดงว่าชื่อว่าอนุพันธ์สำเร็จแล้วด้วยกำลังแห่งอันวัตถนามนั้นนั่นแหละ”

กัจจายนไวยากรณ์ตั้งสูตรลบอนุพันธ์ของปัจจัยไว้ทั้งในตัทธิตและกิตก์ แต่โมคคัลลาน-

ไวยากรณ์ถือว่าอนุพันธ์ของปัจจัยเป็นเครื่องสังเกตทางไวยากรณ์ ไม่ปรากฏรูปอยู่จริงๆ จึงไม่ใช่ส่วนหนึ่งของศัพท์ เหมือนกับเงาที่ไม่ใช่ส่วนหนึ่งของร่างกาย ดังนั้น ท่านจึงไม่ตั้งสูตรลบอนุพันธ์ไว้โดยตรง แต่กล่าวถึงปริภาสาสูตร (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๓) ในคัมภีร์นั้นว่า สงฺเกโต'นวยโว'นุพนฺโธ (เครื่องหมายที่มิใช่ส่วนหนึ่ง[ของปกติและปัจจัย] ชื่อว่า อนุพันธ์) โดยรูปวิเคราะห์ของคำว่า อนุพนฺธ ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ กล่าวไว้ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๑ คำอธิบายสูตร ๒๓) ว่า อนุพนฺธียเต วินสฺสเตตฺยนุพนฺโธ (อักษรที่ถูกทำให้พินาศไป ชื่อว่า อนุพันธ์)

อนุปุพฺโพ พนฺธิ วินาสตฺโถติ อาหุ อุจฺจาริตปธํสิตฺตา อนุพนฺธียเต วินสฺสเตตฺยนุพนฺโธติ อิมาย สทฺทพฺยุปฺปตฺติยา วเสน.[๒๙]

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า พนฺธิ ธาตุที่มี อนุ อยู่หน้า มีความหมายว่า พินาศ [พึงทราบการลบ]โดยเนื่องด้วยเหตุเกิดของศัพท์อย่างนี้ว่า อักษรใดย่อมถูกทำให้พินาศไปเพราะละการออกเสียง เหตุนั้น อักษรนั้นชื่อว่า อนุพันธ์”]

เตสํ ตทฺธิตปฺปจฺจยานํ ณานุพนฺธานํ ณกาโร โลปมาปชฺชเต.

ณ อักษรของตัทธิตปัจจัยทั้งหลายซึ่งมี ณ อนุพันธ์เหล่านั้นย่อมถึงการลบ

๓๖๔. วุทฺธาทิสรสฺส วาสํโยคนฺตสฺส สเณ จ.

วา ศัพท์ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ

ให้พฤทธิ์สระต้นและอื่นๆ ที่มิได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยคเท่านั้น ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์

วุทฺธิ จ อ.การพฤทธิ์นั่นเทียว *อาทิสรสฺส วา* แห่งสระต้น ด้วย *อสํโยคนฺตสฺส* อันไม่มีสังโยคเป็นที่สุด *โหติ* ย่อมมี *ปจฺจเย* ในเพราะปัจจัย *สเณ* อันเป็นไปกับด้วย ณ อนุพันธ์ ฯ

วา ศัพท์ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสา ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่วาจาสิลิฏฐะ

ให้พฤทธิ์สระต้นที่มิได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ตามสมควร

วุทฺธิ อ.การพฤทธิ์ *อาทิสรสฺส* แห่งสระต้น *อสํโยคนฺตสฺส* อันไม่มีสังโยคเป็นที่สุด *โหติ* ย่อมมี *ปจฺจเย* ในเพราะปัจจัย *สเณ* อันเป็นไปกับด้วย ณ อนุพันธ์ *วา* ตามสมควร ฯ

[วา ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถสองนัย คือ

๑. **สัมปิณฑนะ** คือ รวบรวมสระของพยัญชนะต้น ตามนัยนี้ คำว่า อาทิสร (สระต้น) หมายถึง อุฬุมฺปิก ที่มีการพฤทธิ์ อุ เป็น โอ สำเร็จรูปว่า โอฬุมฺปิโก เป็นต้น และคำว่า อาทิพฺยญฺชน (สระของพยัญชนะต้น) หมายถึง วสิฏฺจ ที่พฤทธิ์ อ เป็น อา สำเร็จรูปว่า วาสิฏฺจ เป็นต้น

อนึ่ง คำว่า อาทิพฺยญฺชน (สระของพยัญชนะต้น) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิพฺยญฺชนสฺส อยนฺติ อาทิพฺยญฺชโน (อาทิพยัญชนะ คือ สระของพยัญชนะต้น) ลง ณ ปัจจัยในอิทังตัทธิต เพราะไม่มีการพฤทธิ์พยัญชนะโดยประการใดๆ

๒. **วฺวัตถิตวิภาสา** โดยแสดงวิธีทั้ง ๓ อย่าง คือ นิจจวิธิ อนิจจวิธิ และอสันตวิธิ ความหมายของ วา ศัพท์ในอรรถววัตถิตวิภาสา ในสนธิกัณฑ์จนถึงสมาสกัณฑ์ของปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑ และเล่ม ๒ ได้แปลว่า “ตามอุทาหรณ์” แต่ในฉบับนี้ขอแปลว่า “ตามสมควร” จะสอดคล้องกับคำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) ซึ่งเป็นอรรถของ ยถา ศัพท์ และ วา ศัพท์ก็เป็นนิบาตเหมือน ยถา จึงควรมีคำแปลเหมือนกัน

คำว่า วุทฺธาทิสรสฺส ตัดบทเป็น วุทฺธิ + อาทิสรสฺส

คำว่า สณ มีรูปวิเคราะห์ว่า สห เณน โย วตฺตตีติ สโณ (ปัจจัยใดย่อมเป็นไปกับด้วย ณ อนุพันธ์ เหตุนั้น ปัจจัยนั้นชื่อว่า สณะ)]

อาทิสรสฺส วา อาทิพฺยญฺชนสฺส วา อสํโยคนฺตสฺส วุทฺธิ โหติ สณการปฺปจฺจเย ปเร.

ให้พฤทธิ์สระต้น และสระของพยัญชนะต้น ที่มิได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค ในเพราะปัจจัยที่ประกอบกับ ณ อนุพันธ์เบื้องหลัง

[คำว่า อาทิพฺยญฺชนสฺส วา (และสระของพยัญชนะต้น) แสดงข้อความที่ วา ศัพท์รวบรวม แม้คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๔๐๐) ก็กล่าวถึงอรรถของ วา ศัพท์ไว้ว่า วาคฺคหณํ สพฺยญฺชนํ สมฺปิณฺเฑติ (วา ศัพท์ย่อมรวบรวมสระที่เป็นไปร่วมกับพยัญชนะ)]

สํโยโค อนฺโต อสฺสาติ สํโยคนฺโต.

พยัญชนะสังโยคอันเป็นที่สุดย่อมมีแก่สระใด เหตุนั้น สระนั้นชื่อว่า สังโยคันตะ (มีพยัญชนะสังโยคเป็นที่สุด, ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค)

ตทญฺโญ อสํโยคนฺโต.

สระอื่นนอกเหนือจากสระที่ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยคนั้น ชื่อว่า อสังโยคันตะ (สระที่มิได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค)

[คำว่า สํโยคนฺต (สระที่ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค) หมายความว่า คำว่า กุมฺภ, อกฺข เมื่อลงตัทธิตปัจจัยแล้วสำเร็จเป็นรูปว่า กุมฺภิกํ (สิ่งที่สมควรแก่ ๑ กุมภะ), อกฺขิโก (ผู้เล่นด้วยสกา) ไม่ต้องพฤทธิ์ อุ ของ กุ และ อ ของ อกฺ เพราะมีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย แต่อาจพฤทธิ์สระในบทสังโยคได้บ้างในศัพท์เฉพาะบางศัพท์ เช่น โกณฺฑญฺโญ (บุตรของนางกุณฑนี) อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๓) กล่าวว่าการพฤทธิ์สระท้ายพยัญชนะสังโยคมีใช้น้อยมากในภาษามคธ ดังหลักฐานในคัมภีร์นั้นว่า

มาคธิกสทฺเทสุ สํโยคนฺโต เยภุยฺเยนาวุทฺธิโก.[๓๐]

“สระท้ายของพยัญชนะสังโยคในศัพท์ภาษามคธ มักไม่มีการพฤทธิ์เป็นส่วนใหญ่”]

อถ วา ววตฺถิตวิภาสตฺโถยํ วาสทฺโท.

อีกอย่างหนึ่ง วา ศัพท์นี้มีความหมายว่า ววัตถิตวิภาสา

ตทา จ ปกติภูเต ลิงฺเค สรานมาทิสรสฺส อสํโยคนฺตสฺส วุทฺธิ โหติ สณกาเร ตทฺธิตปฺปจฺจเย ปเรติ อตฺโถ.

อนึ่ง ในเวลา [วา ศัพท์มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา]นั้น ความหมายคือ ให้พฤทธิ์สระต้นที่มิได้มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้ายของสระในนามศัพท์ที่ยังมิได้กระจายรูป ในเพราะตัทธิตปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์เบื้องหลัง

เตน-

วาสิฏฺฐาทีสุ นิจฺจายํ อนิจฺโจ’พฺภุมฺปิกาทิสุ
น วุทฺธิ นีลปีตาโท ววตฺถิตวิภาสโต.

เพราะเหตุนั้น :-

“การพฤทธิ์ย่อมมีอย่างแน่นอนในศัพท์ว่า วาสิฏฺจ เป็นต้น
การพฤทธิ์ย่อมมีอย่างไม่แน่นอนในศัพท์ว่า โอฬุมฺปิก เป็นต้น
และย่อมไม่มีการพฤทธิ์ในบทว่า นีล และ ปีต เป็นต้น เพราะ
วา ศัพท์กล่าวกำหนดไว้”

[วา ศัพท์ที่แปลว่า “ได้บ้าง” มักกระทำได้ ๒ วิธี คือ ศัพท์เดียวทำได้ ๒ อย่างเรียกว่า วิกัปปะ (อนิจจวิธิ) แต่ถ้า วา ศัพท์กระทำได้ ๓ วิธี คือ ศัพท์บางศัพท์บังคับให้ทำแน่นอน บางศัพท์ก็ทำได้ ๒ วิธี บางศัพท์ก็ทำไม่ได้เลย วา ศัพท์ชนิดที่กำหนดวิธีการอย่างนี้เรียกว่า ววัตถิตวิภาสา แปลว่า “ตามสมควร”

วา ศัพท์ในสูตรนี้แสดงถึงวิธี ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิธิ เช่น วาสิฏฺจ เป็นต้น

๒. อนิจจวิธิ เช่น โอฬุมฺปิก, อุฬุมฺปิก เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า อุฬุมฺเปน ตรตีติ โอฬุมฺปิโก (ผู้ข้ามด้วยแพ) ลง ณิก ปัจจัยในอรรถว่า ตรติ (ข้าม)

๓. อสันตวิธิ เช่น นีล, ปีต เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า นีเลน รตฺตํ นีลํ (ผ้าย้อมด้วยสีเขียว), ปีเตน รตฺตํ ปีตํ (ผ้าย้อมด้วยสีเหลือง) ลง ณ ปัจจัยในอรรถว่า รตฺต (ย้อม)

คำว่า อนิจฺโจฬุมฺปิกาทิสุ ตัดบทเป็น อนิจฺจา + โอฬุมฺปิก + อาทิสุ]

จสทฺทคฺคหณมวธารณตฺถํ.

การกล่าว จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อการห้าม

[เมื่อใช้ วา ศัพท์ตามนัยแรก คือแปลว่า “และ” ก็ให้ จ ศัพท์แปลว่า “เท่านั้น” โดยทำหน้าที่นิวัตตาปนาวธารณะ ซึ่งห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง โดยห้ามการพฤทธิ์ในรูปว่า อุฬุมฺปิโก เป็นต้น แต่ถ้าใช้ วา ศัพท์เป็นววัตถิตวิภาสา จ ศัพท์นี้ก็ทำหน้าที่วาจาสิลิฏฐะ คือ ทำให้คำสละสลวยเหมือน จ ศัพท์ในสูตรว่า สฺยา จ จะเห็นได้ว่า ในประโยคว่า

ตทา จ ปกติภูเต ลิงฺเค สรานมาทิสรสฺส อสํโยคนฺตสฺส วุทฺธิ โหติ สณกาเร ตทฺธิตปฺปจฺจเย ปเรติ อตฺโถ.

“อนึ่ง ในเวลา [วา ศัพท์มีอรรถว่า ววัตถิตวิภาสา]นั้น ความหมายคือ ให้พฤทธิ์สระต้นที่

มิได้มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้ายของสระในนามศัพท์ที่ยังมิได้กระจายรูป ในเพราะตัทธิตปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์เบื้องหลัง"

ท่านมิได้กล่าวถึง จ ศัพท์ไว้ในที่นี้ อีกอย่างหนึ่ง ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แสดงความเห็นว่า จ ศัพท์อาจทำหน้าที่สัมปิณฑนะก็ได้ โดยรวบรวมศัพท์ว่า สํโยคนฺต (ที่ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค) อุทาหรณ์ว่า โกณฺฑญฺโญ จึงมีได้โดยพฤทธิ์สระ อุ ใน กุณฺ เป็น โอ]

ตสฺสา วุทฺธิยา อนิยมปฺปสงฺเค นิยมตฺถํ ปริภาสมาห.

เมื่อมีความเป็นไปไม่แน่นอนของการพฤทธิ์นั้น [พระกัจจายนะ]ได้กล่าวปริภาสาสูตรเพื่อกำหนดให้แน่นอน

[สระ อ ใน ว ของ วสิฏฺฐ ยังไม่แน่นอนว่าต้องพฤทธิ์เป็น อา, อี, อู หรือ โอ ท่านจึงกล่าวปริภาสาสูตรเพื่อกำหนดให้แน่นอนว่า การพฤทธิ์มี ๓ อย่าง คือ

๑. พฤทธิ์สระ อ เป็น อา

๒. พฤทธิ์สระ อิ, อี เป็น เอ

๓. พฤทธิ์สระ อุ, อู เป็น โอ

ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่พบข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

อยุวณฺณานญฺจาโย วุทฺธีติ นิยมปริภาสาสุตฺตมาหริ.

"พระกัจจายนะนำปริภาสาสูตรที่กำหนดให้แน่นอนมาแสดงว่า อยุวณฺณานญฺจาโย วุทฺธิ"

ในภาษาสันสกฤตจำแนกสระ เอ และ โอ เป็นคุณสระ ส่วนสระ ไอ และ เอา เป็นวฤทธิสระ โดยแบ่งสระออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. มูลสระ สระเดิม มี ๓ อย่าง คือ

๑.๑ รัสสสระ คือ อ อิ อุ ฤ ฦ

๑.๒ ทีฆสระ คือ อา อี อู ฤๅ ฦๅ

๒. คุณสระ สระที่มีเสียงเพิ่มจากมูลสระ คือ มีเสียงยาวกว่าเสียงปกติ ได้แก่ เอ และ โอ สระ เอ เป็นเสียงยาวของสระ อิ อี ส่วนสระ โอ เป็นเสียงยาวของสระ อุ อู

๓. วฤทธิสระ สระที่มีเสียงยาวที่สุดในบรรดาเสียงทีฆะทั้งหลาย ได้แก่ อา (เสียงยาวของ อ) ไอ (เสียงยาวของ เอ) และ เอา (เสียงยาวของ โอ)

สระ ๓ ประเภท					
มูลสระ	อ,อา	อิ,อี	อุ,อู	ฤ,ฤๅ	ฦ,ฦๅ
คุณสระ	-	เอ	โอ	อรฺ	อลฺ
วฤทธิสระ	อา	ไอ	เอา	อารฺ	อาลฺ

คำว่า คุณ แปลตามศัพท์ว่า “เพิ่ม” หมายถึง การมีเสียงยาวกว่าเสียงเดิม ตามหลักภาษายังแปลง ฤ และ ฤๅ เป็น อรฺ และแปลง ฦ และ ฦๅ เป็น อลฺ ทั้งสองเสียงนี้จัดว่าเป็นคุณะประการหนึ่ง แต่มีพยัญชนะผสมด้วย แม้เสียงวฤทธิคือ อารฺ และ อาลฺ ก็มีพยัญชนะผสมเช่นกัน]

๓๖๕. อยุวณฺณานญฺจาโย วุทฺธี.

จ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมการไม่พฤทธิ์ จึงประกอบไว้ท้าย วุทฺธี ศัพท์

พฤทธิ์สระ อ, อิ วัณณะและ อุ วัณณะเป็น อา, เอ และ โอ [ตามลำดับ]ได้บ้าง

วุทฺธี จ อ.การพฤทธิ์ ท. ด้วย *อาโย* คือ อา, เอ และ โอ *อยุวณฺณานํ* ของสระ อ, สระ อิ วัณณะ และสระ อุ วัณณะ ท. *โหนฺติ* ย่อมมี ฯ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ จึงแปลไว้ต่อจากกิริยาคุมพากย์

พฤทธิ์สระ อ, อิ วัณณะและ อุ วัณณะเป็น อา, เอ และ โอ [ตามลำดับ]นั่นเทียว

วุทฺธี อ.การพฤทธิ์ ท. *อาโย* คือ อา, เอ และ โอ *อยุวณฺณานํ* ของสระ อ, สระ อิ วัณณะ และสระ อุ วัณณะ ท. *โหนฺติ* จ ย่อมมี นั่นเทียว ฯ

เตสํ อการอิวณฺณุวณฺณานเมว ยถากฺกมํ อา-เอ-โอ อิจฺเจเต วุทฺธิโย โหนฺติ.

พฤทธิ์ อ อักษร, อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นนั่นแหละเป็นสระเหล่านี้ คือ อา, เอ และ โอ ตามลำดับ

จสทฺทคฺคหณมวุทฺธิสมฺปิณฺฑนตฺถํ อวธารณตฺถํ วา.

จ ศัพท์มีอรรถรวบรวมการไม่พฤทธิ์ หรือว่ามีอรรถย้ำความ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ "ได้บ้าง" คือ รวบรวมการไม่พฤทธิ์ในอุทาหรณ์ว่า อุฬุมฺปิก, นีล และ ปีต เป็นต้น ท่านกล่าวนัยนี้ไว้ตาม วา ศัพท์ในปฐมนัยของสูตรว่า วุทฺธาทิสรสฺส วา เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะที่เป็นสันนิฏฐานาวธารณะ (ย้ำความ) "นั่นเทียว" ท่านกล่าวนัยนี้ไว้ตาม วา ศัพท์ในทุติยนัยของสูตรก่อน หมายความว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ไม่จำเป็นต้องห้ามการพฤทธิ์ในอุทาหรณ์ข้างต้น เพราะ วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสาได้แสดงถึงอนิจจวิธิและอสันตวิธิไว้แล้ว ด้วยเหตุนี้ จ ศัพท์จึงย้ำความว่าให้ทำการพฤทธิ์ อ เป็น อา, สระ อิ วัณณะเป็น เอ และสระ อุ วัณณะเป็น โอ เท่านั้น ไม่ต้องพฤทธิ์ อา, เอ และ โอ ที่มีรูปพฤทธิ์อยู่แล้วโดยธรรมชาติ]

อิ จ อุ จ ยู, ยู เอว วณฺณา ยุวณฺณา, อ จ ยุวณฺณา จ อยุวณฺณา.

อิ และ อุ ชื่อว่า ยุ, วัณณะคือยุ จึงชื่อว่า ยุวัณณะ, อ และยุวัณณะ ชื่อว่า อยุวัณณะ

[คำว่า ยู ตัดบทเป็น อิ + อู มาจากศัพท์เดิมว่า อิ + อุ เข้าสมาสเป็นอสมาหารทวันท-สมาส มีรูปว่า ยุ โดยแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา ลง โย วิภัตติแล้วลบเสีย หลังจากนั้นจึงทีฆะสระ อุ เป็น อู เหมือน ภิกฺขู ศัพท์]

อา จ เอ จ โอ จ อาโย.

อา, เอ และ โอ ชื่อว่า อายะ

[รูปว่า อาโย ตัดบทเป็น อา + เอ + โอ แปลง เอ เป็น ย ด้วยการแบ่งสูตรว่า ยเม ในสูตรว่า ยเมทนฺตสฺสาเทโส เพราะมิใช่ที่สุดของบท หรือแปลง เอ เป็น ย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น หลังจากนั้นจึงลง โย วิภัตติ แล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น]

ปุน วุทฺธิคฺคหณํ "เนคมชานปทา"ติอาทีสุ อุตฺตรปทวุทฺธิภาวตฺถํ.

[ท่านใช้]ศัพท์ว่า วุทฺธิ อีกเพื่อการทำพฤทธิ์บทหลังในตัวอย่างว่า เนคมชาน-ปทา (ชาวนิคมและชาวแคว้น) เป็นต้น

[วุทฺธิ ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า วุทฺธาทิ เป็นต้นที่มีอยู่ก่อนก็ได้ แต่ท่านใส่เข้ามาในสูตรนี้

อีก เพื่อประสงค์ให้ทำการพฤทธิ์ในศัพท์หลัง คือคำว่า ชา ใน ชานปทา หมายความว่า เนคมชานปทา มีรูปวิเคราะห์ว่า นิคมา จ ชนปทา จ นิคมชนปทา (นิคมและแคว้น ชื่อว่า นิคมชนปทะ), นิคมชนปเทสุ ชาตา เนคมชานปทา (ผู้เกิดในนิคมและแคว้น ชื่อว่า เนคมชานปทะ) ลง ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต แล้วพฤทธิ์ อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า วุทฺธาทิ เป็นต้น หลังจากนั้นจึงพฤทธิ์ อ ใน ช เป็น อา ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น ความจริงแล้วการพฤทธิ์ในบทหลังนี้ มิใช่พฤทธิ์ด้วยการกล่าว วุทฺธิ ศัพท์ซ้ำอีก เพราะสูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร ไม่ใช่วิธิสูตร จึงต้องพฤทธิ์ด้วยมหาสูตรดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายรูปว่า องฺคมาคธิโก)

อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายถึงอุทาหรณ์ว่า องฺคมคเธสุ ชาตา องฺคมาคธิกา (ผู้เกิดในแคว้นอังคะและแคว้นมคธ), ปุริมชนปเทสุ ชาตา โปริมชานปทา (ผู้เกิดในแคว้นด้านหน้า)]

เอตฺถ จ "อยุวณฺณานนฺ"ติ ฐานนิยมวจนํ อาโยนํ วุทฺธิภาวปฺปสงฺคนิวตฺตนตฺถํ.

อนึ่ง การกล่าวกำหนดฐานะ[แห่งการพฤทธิ์]ว่า สระ อ, สระ อิ วัณณะ และสระ อุ วัณณะ ในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อห้ามการถึงความพฤทธิ์ อา, เอ และ โอ

[ท่านให้พฤทธิ์เฉพาะ อ, อิ วัณณะและ อุ วัณณะเท่านั้น นั่นก็คือห้ามการพฤทธิ์สระอื่นๆ คือ อา, เอ และ โอ เพราะสระเหล่านั้นเป็นสระประเภทที่เรียกว่า สภาววุทธิ คือ มีรูปพฤทธิ์อยู่แล้วโดยธรรมชาติ

พระพุทธัปปิยะกล่าวข้อความนี้โดยพาดพิงความเห็นของคัมภีร์นยาสะ กล่าวคือ ในการประกอบรูปศัพท์ว่า โคตโม คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า เมื่อลง ณ ปัจจัยเป็นต้นแล้ว ให้พฤทธิ์สระ โอ เป็นสระ โอ ซ้ำอีก เพราะสูตรนี้เป็นปัชชุนนคติกนัย คือ นัยที่มีคติเหมือนฝน โดยที่ฝนอาจตกซ้ำในสถานที่ตกแล้วได้ นัยดังกล่าวเป็นการทำซ้ำวิธีที่คัมภีร์ไวยากรณ์อนุญาตไว้แล้ว แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์คัดค้านการพฤทธิ์ซ้ำข้างต้น มีหลักฐานในคัมภีร์นยาสะว่า

โคตโมติ โคตมสฺส อปจฺจนฺติ อตฺเถ วุตฺตนเยน อิมินา ณปจฺจยาทึ กตฺวา ลกฺขณสฺส ปชฺชุนฺน คติกตฺตา วุทฺธิยาปิ วุทฺธิมฺหิ กเต รูปํ.[๓๑]

"ในความหมายว่า โคตมสฺส อปจฺจํ เมื่อลง ณ ปัจจัยเป็นต้นตามวิธีที่กล่าวไว้แล้วนี้ กระทำวุทธิ[คือ โอ] ของวุทธิ[คือ โอ] อีก เพราะสูตรเป็นปัชชุนนคติกนัย จึงมีรูปว่า โคตโม"

แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๓๐) ก็กล่าวถึงนัยประเภทนี้ว่า

ยสฺมา ปเนตฺถ ปชฺชุนฺนคติกานิปิ ลกฺขณานิ ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา ปุนรุตฺติโทโส อตฺถีติ น วตฺตพฺพํ.[๓๒]

"อนึ่ง แม้ลักษณะที่มีคติเหมือนฝนย่อมปรากฏในเรื่องนี้ ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่าโทษคือการพูดซ้ำมีอยู่"]

ยถา หิ กตวุทฺธีนํ ปุน วุทฺธิ น โหติห
ตถา สภาววุทฺธีนํ อาโยนํ ปุน วุทฺธิ น.

"โดยแท้จริงแล้ว การพฤทธิ์สระที่พฤทธิ์แล้วย่อมไม่มีอีกในคัมภีร์ไวยากรณ์นี้ ฉันใด การพฤทธิ์ อา, เอ และ โอ ที่พฤทธิ์แล้วตามสภาพย่อมไม่มีอีก ฉันนั้น"

[ข้อความนี้กล่าวย้ำข้อความข้างต้นว่า เมื่อพฤทธิ์สระ อ เป็น อา ในคำว่า วาสิฏฺโจ แล้วไม่ต้องทำการพฤทธิ์อีก ฉันใด แม้รูปทีฆะว่า อา, เอ และ โอ ในอุทาหรณ์ว่า นาวิโก (ผู้ข้ามด้วยเรือ), ภารทฺวาโช (บุตรของภารทวาชะ), เอเณยฺโย (ของเนื้อทราย), เวสฺสามิตฺโต (บุตรของวิศวามิตร), โคตโม (บุตรของโคตมะ), โมคฺคลฺลาโน (บุตรของโมคคัลละ) ก็ไม่ต้องพฤทธิ์อีก ฉันนั้น ข้อนี้เหมือนการหุงข้าวที่หุงแล้วอีก ย่อมจะหาประโยชน์มิได้ แม้คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ก็กล่าวว่า

โคตมภารทฺวาชเวสฺสามิตฺตสทฺเทสุ สภาววุทฺธิยา สมฺภวโต อปจฺจตฺเถ วิเสสสฺส รูปตา น โหติ.[๓๓]

"ความเป็นรูปเฉพาะในอรรถอปัจจะย่อมไม่มีในศัพท์ว่า โคตม, ภารทฺวาช และ เวสฺสามิตฺต เพราะมีการพฤทธิ์ตามสภาพ"]

ตโต อการสฺส อากาโร วุทฺธิ.

หลังจากนั้น ให้พฤทธิ์ อ อักษรเป็น อา อักษร

"สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกตี"ติ สรโลปปกติภาวา.

การลบสระหน้าและการปกติสระหลังด้วยสูตรว่า สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมาและในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัยเป็นต้น แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง)

"นเย ปรํ ยุตฺเต"ติ ปรนยนํ กตฺวา ตทฺธิตตฺตา "ตทฺธิตสมาส"อิจฺจาทินา นามพฺยปเทเส กเต ปุเร วิย สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

ครั้นกระทำการนำพยัญชนะหน้าไปสู่สระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปรํ ยุตฺเต (พึงนำพยัญชนะอันปราศจากสระตั้งอยู่ข้างหน้าไปสู่อักษรตัวหลัง ในที่สมควร) แล้ว เมื่อการตั้งชื่อเป็นนามถูกกระทำแล้วด้วยสูตรว่า ตทฺธิตสมาส เป็นต้น เพราะความเป็นตัทธิต การลง สิ วิภัตติเป็นต้นพึงทราบเหมือนรูปก่อน

วาสิฏฺโจ วสิฏฺจสฺส ปุตฺโต วา, วาสิฏฺจา อิจฺจาทิ ปุริสสทฺทสมํ.

รูปว่า วาสิฏฺโจ หรือว่า วสิฏฺจสฺส ปุตฺโต, วาสิฏฺจา เป็นต้นพึงทราบเหมือนกับ ปุริส ศัพท์

[ท่านแสดงไว้ทั้งสองรูปว่า วาสิฏฺโจ หรือ วสิฏฺจสฺส ปุตฺโต เพราะไม่ต้องกระทำให้เป็นตัทธิตก็ได้ เนื่องจากสูตรว่า วา ณปจฺเจ มี วา ศัพท์ประกอบอยู่ด้วย จึงลง ณ ปัจจัยได้บ้าง

พระกัจจายนะกล่าวถึงรูปว่า วาสิฏฺจ โดยคล้อยตามรูปสันสกฤตว่า วาศิษฺจ, วาสิษฺจ แต่ในพระบาลีพบรูปว่า วาเสฏฺจ เท่านั้น จึงแปลง อิ ใน สิ เป็น เอ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๕๒) กล่าวว่า

สาสนานุรูปวเสน ปน อิการสฺส เอการตฺเต กเต วาเสฏฺโจติ นิจฺจํ ภวติ.[๓๔]

“เมื่อแปลง อิ อักษรเป็น เอ อักษรโดยคล้อยตามคัมภีร์ทางศาสนาแล้ว ย่อมมีรูปแน่นอนว่า วาเสฏฺโจ”

ตัวอย่างของศัพท์นี้พบในคัมภีร์สุตตนิบาต วาเสฏฐสูตรว่า

โย หิ โกจิ มนุสฺเสสุ　　โครกฺขํ อุปชีวติ
เอวํ วาเสฏฺจ ชานาหิ　　กสฺสโก โส น พฺราหฺมโณ.[๓๕]

“ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามอาศัยการรักษาโคเลี้ยงชีพ วาเสฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า ผู้นั้นเป็นชาวนา มิใช่พราหมณ์”]

การประกอบรูปศัพท์ วาสิฏฺโจ

ศัพท์เดิมเป็น วสิฏฺจ และ อปจฺจ

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วสิฏฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺจี”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น วสิฏฺจสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อปจฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น อปจฺจํ
ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ (บุตรของพระวสิษฐ์) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้
ลง ณ ปัจจัยในอรรถอปัจจะด้วยสูตรว่า “วา ณปจฺเจ”
ลบวิภัตติท้าย วสิฏฺฐสฺส และ อปจฺจํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”
ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”
ลบ อปจฺจ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”
ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ” (ยังคงเหลือ อ อยู่)
ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “วุทฺธาทิสรสฺส ฯเปฯ สเณ จ”
(วาสิฏฺฐฺ อ)
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
(วาสิฏฺฐฺ อ อ)
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
(วาสิฏฺฐฺ อ)
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น วาสิฏฺฐ
ตั้ง วาสิฏฺฐ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วาสิฏฺฐ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”
แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”
ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ”
นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”
สำเร็จรูปเป็น วาสิฏฺโฐ

ตสฺส นตฺตุปนตฺตาทโยปิ ตทุปจารโต วาสิฏฺฐาเยว.

แม้หลานและเหลนเป็นต้นของพระวสิษฐ์นั้น ก็เรียกว่า วาสิฏฺฐา ได้นั่นเทียว โดยความเป็นสำนวนที่เป็นไปใกล้วาสิฏฐะนั้น

[อุปจาระ (สำนวนที่เป็นไปใกล้) หมายถึง การกล่าวถึงสิ่งหนึ่งแล้วหมายรวมไปถึงอีกสิ่งหนึ่ง เช่น จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ (เห็นรูปด้วยจักษุ) ในที่นี้มิได้หมายถึงมังสจักษุเพียงอย่างเดียวที่เห็นรูป แต่หมายรวมถึงจักขุวิญญาณที่เป็นนามอีกด้วย ในเรื่องนี้เป็นการกล่าวถึงชื่อว่าพระวสิษฐ์ที่เป็นบรรพบุรุษ แต่เจตนาหมายถึงหลานและเหลนเป็นต้นของพระวสิษฐ์นั้น

ตามมติของพระพุทธัปปิยะในคัมภีร์ปทรูปสิทธินี้ อปจฺจ คือ บุตรและธิดา เท่านั้น ส่วนความหมายอื่นๆ เช่น หลาน หรือเหลน เป็นความหมายที่ได้โดยการเทียบเคียงเอาโดยอเภโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน โดยกล่าวถึงบิดาและบุตรให้เหมือนเป็นคนๆ เดียวกัน หรือโดยการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเหตุคือบิดาที่ชื่อว่า วาสิฏฺฐ แต่เจตนาหมายเอาถึงหลานและเหลนที่ชื่อว่า วาสิฏฺฐ อีกด้วย กล่าวคือ มีรูปวิเคราะห์ว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ เหมือนกัน แต่ วาสิฏฺฐ หมายถึง หลานของพระวสิษฐ์ แม้เหลนที่ชื่อว่า วาสิฏฺฐ ก็มีรูปวิเคราะห์เหมือนกัน ต่างกันที่ วาสิฏฺฐ หมายถึง เหลนของพระวสิษฐ์ การใช้เป็นอุปจาระในที่นี้ก็เพื่อห้ามลงปัจจัยซ้อนปัจจัยเป็นรูปว่า วาสิฏฺฐายน ซึ่งลง ณายน ปัจจัยซ้อน ณ ปัจจัย คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๑ สูตร ๙๓) ว่า เอโก โคตฺเต (ลงตัทธิตปัจจัยศัพท์เดียวในโคตตตัทธิต) <มีรูปสันสกฤตว่า เอโก โคตฺเร.> แม้ปทรูปสิทธิฎีกาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

ตทุปจารโตติ วาสิฏฺโฐปจารโต ปุตฺตานมฺปิ ปิตุโคตฺโตปจาโร โลเก สิทฺโธ. ปุตฺตาปิ หิ ปิตูนํ โคตฺตสฺส อุปจาเรน สมาโรปเนน ปิตุโคตฺเตน โวหรียนฺติ. ยถา ทมิโฬ, อนฺธโกติ ปิตุโคตฺเตน โวหรียติ, เอวํ วาสิฏฺฐปุตฺตาทโยปิ “วสิฏฺฐสฺส ปุตฺตา วาสิฏฺฐา”อิจฺเจว วุจฺจนฺติ. ตโต วาสิฏฺฐสฺส ปุตฺตาติ อตฺเถปิ วสิฏฺฐสทฺทโต จ ณปจฺจโยว โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ.[๓๖]

“คำว่า ตทุปจารโต (โดยความเป็นสำนวนที่เป็นไปใกล้วาสิฏฐะนั้น) มีความหมายว่า การเรียกบุตรธิดาโดยตระกูลของบิดาปรากฏแล้ว ในโลกโดยความเป็นสำนวนที่เป็นไปใกล้วาสิฏฐะจริงอย่างนั้น แม้บุตรธิดาทั้งหลายย่อมถูกเรียกด้วยตระกูลของบิดาโดยความเป็นสำนวนที่เป็นไปใกล้ตระกูลของบิดา เช่น คำว่า ทมิโฬ (ผู้เกิดในตระกูลทมิฬ, ชาวทมิฬ), อนฺธโก (ผู้เกิดในตระกูลอันธกะ, ชาวเตลคู) ย่อมถูกเรียกด้วยตระกูลของบิดา ฉันใด แม้บุตรธิดาของวาสิฏฐะเป็นต้นย่อม

กล่าวว่า ‘บุตรธิดาทั้งหลายของบุตรแห่งพระวสิษฐ์ ชื่อว่า วาสิฏฐะ’ ฉันนั้น ดังนั้น จึงลง ณ ปัจจัยเท่านั้นท้าย วสิฏฺฐ ศัพท์ที่เป็นไปแม้ในอรรถว่า บุตรธิดาของบุตรแห่งพระวสิษฐ์”

แม้คัมภีร์มุคธโพธฎีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๑๕) ก็กล่าวว่า

ตสฺมา น ปตติ วํโส เยน ชาเตน ตทปจฺจํ, ตสฺมึ. เตน ปุตฺตโปตฺตปโปตฺตาโท เอวํ กญฺญายํ จ อปจฺจปจฺจโย สิยา ฯเปฯ ตโต จ อปจฺจปจฺจยนฺตา ปุน อปจฺจปจฺจโย น สิยา เอเกเนวาปจฺจปจฺจเยน ตทตฺถสฺสปิ ปติปาทนา.[๓๗]

“ดังนั้น ตระกูลย่อมไม่ตกไปด้วยกลุ่มบุคคลใดที่เกิดขึ้นแล้ว กลุ่มบุคคลนั้นชื่อว่า อปัจจะ [ลงปัจจัยเหล่านี้]ในอรรถอปัจจะนั้น ดังนั้น จึงลงปัจจัยในอปัจจตัทธิตในบุตร หลาน เหลน เป็นต้น และในสตรีก็เช่นเดียวกัน ฯลฯ อนึ่ง อปัจจปัจจัยย่อมไม่ลงท้ายศัพท์ที่ลงท้ายด้วยอปัจจปัจจัยนั้นอีก เพราะอปัจจปัจจัยศัพท์เดียวก็แสดงอรรถเหล่านั้นได้”

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวไว้ข้างต้น อปจฺจ ศัพท์แสดงความหมายโดยตรงว่า บุตรธิดา และยังแสดงความหมายโดยอ้อมว่า ตระกูล, เหล่ากอ เป็นสำนวนทางภาษาซึ่งหมายรวมถึงกลุ่มบุคคลในตระกูลทั้งหมดที่เป็นลูก หลาน เหลน ฯลฯ แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๕๒) และพาลาวตาร (หน้า ๕๘) ระบุว่า อปจฺจ ศัพท์แสดงความหมายโดยตรงว่า ตระกูล ดังข้อความว่า

เอตฺถ จ อปจฺจนฺติ กุลํ วุจฺจติ.[๓๘]

“อนึ่ง ในสูตรนี้ ตระกูลเรียกว่า อปัจจะ”

อปจฺจํ ปปุตฺตปฺปภุติ โคตฺตํ.[๓๙]

“ตระกูลมีหลานเป็นต้น ชื่อว่า อปัจจะ”

อย่างไรก็ตาม ฎีกาใหม่ของพาลาวตารอธิบาย อปจฺจ ศัพท์ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ข้างต้น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อปจฺจํ ปปุตฺตปฺปภุติ โคตฺตนฺติ อปจฺจสทฺทสฺสุปจารตฺโถ วุตฺโต. ปุตฺตสฺส ปุตฺโต ปปุตฺโต. ปปุตฺตาทิกํ โคตฺตญฺจ อปจฺจนาเมน อุปจารตฺถนเยน วุจฺจเต.[๔๐]

“เนื้อความที่กล่าวไว้โดยอ้อมของ อปจฺจ ศัพท์ ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า อปจฺจํ ปปุตฺตปฺปภุติ โคตฺตํ (ตระกูลมีหลานเป็นต้น ชื่อว่า อปัจจะ) บุตรของบุตร ชื่อว่า ปปุตตะ อนึ่ง ตระกูลมีหลานเป็นต้นย่อมกล่าวไว้ด้วยวิธีแสดงเนื้อความโดยอ้อมโดยชื่อว่า อปัจจะ”

ผู้แปลคิดว่าคำอธิบายของฎีกาใหม่ข้างต้นไม่ตรงกับความเห็นของผู้แต่งพาลาวตาร เพราะ

คัมภีร์พาลาวตารระบุความหมายว่า ตระกูล มิได้แสดงว่าเป็นสำนวนทางภาษา โดยกล่าวตามข้อความในคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๑๐๘๙) และพาลมโนรมา (คำอธิบายสูตร ๑๐๘๙) ว่า

อปจฺจํ โปตฺตปภุติ โคตฺตํ.[๔๑]

“ตระกูลมีหลานเป็นต้น ชื่อว่า อปัจจะ”

อปจฺจสทฺโท หิ น อตฺตชปริยาโย, กินฺตุ ปุตฺตโปตฺตาทิสนฺตติปริยาโย น ปตนฺติ นรเก ปิตโร เยน ตทปจฺจมิติ.[๔๒]

“โดยแท้จริงแล้ว อปจฺจ ศัพท์ไม่ใช่คำไวพจน์ของบุตรธิดา แต่เป็นคำไวพจน์ของตระกูลมีบุตรและหลานเป็นต้น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า บิดาย่อมไม่ตกนรกด้วยตระกูลนั้น เหตุนั้น ตระกูลนั้นชื่อว่า อปัจจะ”

อนึ่ง มีข้อสังเกตการใช้คำในเรื่องนี้ว่า คำว่า โปตฺต แปลว่า หลาน คำว่า ปโปตฺต แปลว่า เหลน มาจากศัพท์สันสกฤตว่า เปาตฺร, ปเปาตฺร ในที่นี้ประกอบใช้ ป อุปสรรคท้าย โปตฺร ในความหมายว่า ปโร (ผู้ถัดไป, ผู้เหนือกว่า) ดังคำว่า อาจริยโต ปโร ปาจริโย (ผู้เหนือกว่าอาจารย์ ชื่อว่า ปาจริยะ = อาจารย์ของอาจารย์), อยฺยกโต ปโร ปยฺยโก (ผู้เหนือกว่าปู่, ทวด) จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า โปตฺตโต ปโร ปโปตฺโต (ผู้ถัดไปจากหลาน, เหลน), ส่วน โปตฺต ลง ณ ปัจจัย ในอปัจจตัทธิต = ปุตฺตสฺส อปจฺจํ โปตฺโต]

เอวํ สพฺพตฺถ โคตฺตตทฺธิเต ปฐมปฺปกติโตเยว ปจฺจโย โหติ.

ในโคตตตัทธิตทั้งปวง ลงปัจจัยท้ายนามศัพท์แรกอย่างนี้นั่นเทียว

[บุตรของพระวสิษฐ์ ชื่อว่า วาสิฏฺฐะ ส่วนหลาน เหลน ฯลฯ นั้นไม่ต้องลงปัจจัยต่อๆ กันไป เป็นบุตรของบุตรพระวสิษฐ์ แต่ให้ลงปัจจัยที่ศัพท์แรกคือ วสิฏฺจ เท่านั้น ก็หมายรวมไปถึงทายาทชั้นต่างๆ ได้โดยอเภโทปจาระ หรือโดยการณูปจาระ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

คำว่า ปฐมปฺปกติโต (ท้ายนามศัพท์แรก) คือ บุรุษคนแรกของตระกูล โดยสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๑ สูตร ๙๓) ว่า ปฐมปกติยา อปจฺจํ ภวเตฺยว (ลงอปัจจปัจจัยท้ายนามศัพท์แรก) <มีรูปสันสกฤตว่า ปฺรถมปฺรกฤเตรปตฺยํ ภวเตฺยว.> แม้คัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ คำอธิบายสูตร ๒๘๘) ก็กล่าวว่า อปจฺจสามญฺญวจนิจฺฉายมาทฺยปกติยาเยว (ลงปัจจัยท้ายนามศัพท์แรกในเมื่อต้องการกล่าวถึงเหล่ากอโดยทั่วไป) <มีรูปสันสกฤตว่า อปตฺยสามานฺย-วิวกฺษายมาทฺยปฺรกฤเตเรว.>

นอกจากนั้น จานทรไวยากรณ์ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๑๗) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อาทิโต. อปจฺเจ เย'ณาทโย ภวนฺติ, เต ปรมปฺปกติโต เอว ภวนฺติ. สพฺพปุพฺพชานํ หิ ตทปจฺจํ. อุปจารโต วา ตํสทฺเทนาภิธานํ.[๔๓]

"ลง อณฺ ปัจจัยท้ายนามศัพท์แรก ปัจจัยเหล่าใดมี อณฺ เป็นต้นย่อมลงในอรรถอปัจจะ ปัจจัยเหล่านั้นย่อมลงท้ายนามศัพท์แรกนั่นเทียว โดยแท้จริงแล้ว ตระกูลนั้นเป็นของบุรุษคนแรกกว่าทุกคน อีกอย่างหนึ่ง การกล่าวด้วยศัพท์นั้นย่อมมีโดยอ้อม"]

อิตฺถิยํ ณปฺปจฺจยนฺตตา "ณว-ณิก-เณยฺย-ณ-นฺตูหิ"ติ วาสิฏฺฐสทฺทโต อีปจฺจโย.

ในอิตถีลิงค์ ลง อี ปัจจัยท้าย วาสิฏฺฐ ศัพท์ด้วยสูตรว่า ณว-ณิก-เณยฺย-ณ-นฺตูหิ (ลง อี ปัจจัยท้าย ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ในอิตถีลิงค์ ได้บ้าง) เพราะมี ณ ปัจจัยเป็นที่สุด

[ศัพท์โคตตตัทธิตนี้ เมื่อต้องการทำให้เป็นอิตถีลิงค์ให้ลง อี ปัจจัย เพราะศัพท์เหล่านั้นลงปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์มาก่อน]

สรโลปาทึ กตฺวา อิตฺถิปฺปจฺจยนฺตตฺตา "ตทฺธิตสมาส"อิจฺจาทิสุตฺเต จคฺคหเณน นามพฺยปเทเส กเต สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

เมื่อกระทำการลบสระเป็นต้นแล้วกระทำการตั้งเป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทฺธิตสมาส เป็นต้นเพราะมีอิตถีปัจจัยเป็นที่สุด ให้ลงวิภัตติมี สิ เป็นต้น

[ท่านให้ลบสระหน้าและปกติ อี อิตถีปัจจัย แล้วตั้งให้เป็นนามโดยเอา วาสิฏฺฐ มาลง อี ปัจจัยก่อนตั้งเป็นนาม เมื่อได้รูปแล้วจึงต้องตั้งให้เป็นนามก่อนแจก แล้วจึงลงวิภัตติตามปกติ]

วาสิฏฺฐี กญฺญา, วาสิฏฺฐี วาสิฏฺฐิโย อิจฺจาทิ อิตฺถิสทฺทสมํ.

รูปว่า

[ป. เอก.] วาสิฏฺฐี กญฺญา (สาวน้อยธิดาของพระวสิษฐ์)

[ป. พหุ.] วาสิฏฺฐี วาสิฏฺฐิโย เป็นต้น

พึงทราบเหมือนกับ อิตฺถี ศัพท์

นปุํสเก วาสิฏฺฐํ อปจฺจํ, วาสิฏฺฐานิ อปจฺจานิ อิจฺจาทิ จิตฺตสทฺทสมํ.

ในนปุงสกลิงค์-

รูปว่า

[ป. เอก.] วาสิฏฺฐํ อปจฺจํ (ตระกูลอันเป็นเชื้อสายของพระวสิษฐ์)

[ป. พหุ.] วาสิฏฺฐานิ อปจฺจานิ (ตระกูลทั้งหลายอันเป็นเชื้อสายของพระวสิษฐ์) เป็นต้น พึงทราบเหมือนกับ จิตฺต ศัพท์

[คำว่า วสิฏฺฐ ในบาลี สันสกฤตมีรูปว่า วศิษฺฐ และ วสิษฺฐ จึงแปลว่า พระวสิษฐ์ หรือ พระวศิษฐ์ ก็ได้ ท่านนับเข้าในฤษีจำพวกหนึ่งซึ่งสามารถมีครอบครัวเพื่อสืบทอดตระกูลได้

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่าศัพท์ที่เป็นอปัจจตัทธิตใช้ในลิงค์ทั้ง ๓ จึงแสดงรูปนปุงสกลิงค์ว่า วาสิฏฺฐํ ไว้อีกด้วย แต่คัมภีร์ปทสาธนะ (สูตร ๓๐๕) ปฏิเสธรูปนปุงสกลิงค์ไว้โดยกล่าวว่า อปจฺเจ ตฺวนปุํสกา (ศัพท์ที่ลงในอรรถอปัจจะ มีลิงค์ที่ไม่ใช่นปุงสกลิงค์) ตามมตินี้ ศัพท์ดังกล่าวต้องมีรูปสำเร็จเป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์เท่านั้น ไม่มีรูปนปุงสกลิงค์ เพราะไม่เหมาะสมกับการกล่าวขานด้วยนปุงสกลิงค์ที่ระบุถึงเพศบัณเฑาะก์ เนื่องจากบัณเฑาะก์ไม่อาจสืบทอดวงศ์ตระกูลได้ ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์นั้นว่า ราฆโว (บุตรของรฆุ), ราฆวี (ธิดาของรฆุ) แม้คัมภีร์ปทสาธนฎีกาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

อปจฺจปจฺจยนฺตา สพฺเพ ถิยํ ปุเม จ โหนฺติ. น ตุ นปุํสเก. น หิ นปุํสกํ อปจฺจโวหารมรหติ. เย หิ ปุพฺพเช สนฺตานุปฺปาทฺทวาเรน ปุมาภิธานา นรกโต ตายนฺเต, เต เอว เตสมปจฺจํ อปตนา อปจฺจนฺติ กตฺวา. ตสฺมา อปจฺจตฺเถ ราฆโว ราฆวี, โอปคโว โอปควี อิจฺจาทิกา ถีปุลฺลิงฺคปฺปโยคา เอว โหนฺติ.[๔๔]

"ศัพท์ที่มีปัจจัยลงในอรรถอปัจจะทั้งหมด ย่อมมีได้ในอิตถีลิงค์และปุงลิงค์ ไม่มีในนปุงสกลิงค์ เพราะนปุงสกลิงค์ไม่ควรแก่ชื่อเรียกว่าอปัจจะ โดยแท้จริงแล้ว บุคคลเหล่าใดย่อมรักษาบุรพชน[มีปู่ทวดเป็นต้น]จากนรกที่ได้ชื่อว่า ปุม โดยมีการสืบทอดวงศ์ตระกูลเป็นเหตุ บุคคลเหล่านั้นเป็นตระกูลของปู่ทวดเป็นต้นนั้น โดยความหมายว่าเป็นเหล่ากอ เพราะไม่ให้ตก[นรก] ดังนั้น ในอรรถอปัจจะจึงมีอุทาหรณ์ในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์เท่านั้นว่า ราฆโว (บุตรของรฆุ), ราฆวี (ธิดาของรฆุ), โอปคโว (บุตรของอุปคุ) โอปควี (ธิดาของอุปคุ)"

มติของคัมภีร์ปทสาธนะข้างต้นสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๘๘) ว่า

อปจฺจสามญฺญวิวกฺขายมาทฺยปกติโต เอว. โปตฺตาทิโต ตุ ปสตฺเถ เอวาปจฺเจ ถีวชฺชิเต’-ณาทโย’ภิธียนฺเต.[๕๕]

“เมื่อปรารถนากล่าวถึงอรรถอปัจจะโดยสามัญทั่วไป ให้ลง อณฺ ปัจจัยเป็นต้นท้ายรูปเดิมอันเป็นบรรพบุรุษเท่านั้น ส่วนท้ายบทที่กล่าวถึงหลานเป็นต้น ลง อณฺ ปัจจัยเป็นต้นในอรรถอปัจจะที่น่าสรรเสริญ ซึ่งเว้นอิตถีลิงค์”

อย่างไรก็ตาม ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๕๒) ได้แสดงรูปนปุงสกลิงค์ของศัพท์เหล่านี้ไว้โดยเพิ่มวิเสสยะ คือ กุลํ (ตระกูล) ศัพท์เข้ามา เหมือนที่ปทรูปสิทธิปกรณ์เพิ่ม อปจฺจํ เข้ามา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เอตฺถ ปน “วาเสฏฺโฐ”ติ วุตฺเต วสิฏฺฐสฺส ปุตฺโต วา นตฺตา วา ปนตฺตาทโย วา ตพฺพํเส ชาตา สพฺเพ ปุริสา ลพฺภนฺติ. อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ วาเสฏฺฐสทฺทโต อีปจฺจยํ กตฺวา วาเสฏฺฐีติ ภวติ. เอตฺถ ปน “วาเสฏฺฐี”ติ จ วุตฺเต วสิฏฺฐสฺส ภริยา วา ธีตา วา ตพฺพํเส ชาตา สพฺพา อิตฺถิโย ลพฺภนฺติ. กุลสทฺเท ปน อเปกฺขิเต “วาเสฏฺฐนฺ”ติ ภวติ. “วิรูปกฺขํ อหิราชกุลนฺ”ติอาทีนิ วิย “กาฬาวกญฺจ คงฺเคยฺยนฺ”ติอาทีนิ วิย จ.[๕๖]

“อนึ่ง ในสูตรนี้ เมื่อกล่าวว่า วาสิฏฺโฐ บุรุษทุกคนที่เกิดในวงศ์ตระกูลของพระวสิษฐ์นั้นอันเป็นบุตร หลาน หรือเหลนเป็นต้นของพระวสิษฐ์ ย่อมได้รับชื่อ เมื่อควรกล่าวถึงอิตถีลิงค์ มีรูปว่า วาเสฏฺฐี โดยลง อี ปัจจัยท้าย วาเสฏฺฐ ศัพท์ และในเรื่องนี้ เมื่อกล่าวว่า วาเสฏฺฐี ภรรยา ธิดา หรือสตรีทุกคนที่เกิดในวงศ์ตระกูลของพระวสิษฐ์นั้น อันเป็นธิดาเป็นต้นของพระวสิษฐ์ ย่อมได้รับชื่อ แต่เมื่อมองหา กุล ศัพท์ ย่อมได้รูปว่า วาเสฏฺฐํ ดังคำว่า วิรูปกฺขํ อหิราชกุลํ (ตระกูลพญางูชื่อวิรูปักษ์), กาฬาวกญฺจ คงฺเคยฺยํ (ตระกูลช้างกาฬาวกะ ตระกูลช้างคังเคยยะ) เป็นต้น”]

เอวํ อุปริปิ ตทฺธิตนฺตสฺส ติลิงฺคตา เวทิตพฺพา.

พึงทราบว่า นามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย[สามัญญวุตติ]ตัทธิตปัจจัยเป็นได้ ๓ ลิงค์ แม้ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ภารทฺวาชสฺส ปุตฺโต ภารทฺวาโช, เวสฺสามิตฺตสฺส ปุตฺโต เวสฺสามิตฺโต, โคตมสฺส ปุตฺโต โคตโม.

บุตรของพระภารทวาชะ ชื่อว่า ภารทวาชะ, บุตรของพระวิศวามิตร ชื่อว่า เวสสามิตตะ, บุตรของพระโคตมะ ชื่อว่า โคตมะ

[เวสสามิตตะเป็นฤษีตนหนึ่งในฤษีทั้ง ๑๐ ตนผู้ร่วมกันแต่งคัมภีร์พระเวท ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๙) กล่าวว่า

อฏฺฐโก วามโก วาม เทโว จงฺคีรโส ภคุ
ยมทคฺคิ จ วาสิฏฺโฐ ภารทฺวาโช จ กสฺสโป
เวสฺสามิตฺโตติ มนฺตานํ กตฺตาโร อิสโย อิเม.[๔๗]

"ฤษีเหล่านี้ผู้แต่งคัมภีร์พระเวท คือ อัฏฐกะ, วามกะ, วามเทพ, อังคีรส, ภคุ, ยมทัคคิ, วาสิฏฐะ, ภารทวาชะ, กัสสปะ และเวสสามิตตะ"]

เอตฺถ จ อยุวณฺณตฺตาภาวา อาการาทีนํ น วุทฺธิ โหติ.

อนึ่ง ตัวอย่าง[ว่า ภารทฺวาช] นี้ ไม่พฤทธิ์ อา อักษรเป็นต้นเพราะไม่ใช่สระ อ, สระ อิ วัณณะ หรือสระ อุ วัณณะอยู่ท้าย

[คำว่า ภารทฺวาช พยางค์แรกเป็นเสียง อา อยู่แล้วจึงไม่ต้องพฤทธิ์อีก]

วสุเทวสฺส อปจฺจํ วาสุเทโว, พาลเทโว.

บุตรของพระวสุเทพ ชื่อว่า วาสุเทวะ

พาลเทโว (บุตรของพลเทพ) = พลเทวสฺส อปจฺจํ พาลเทโว.

[พระวาสุเทพ คือ พระกฤษณะผู้เป็นบุตรของพระวสุเทพ (โอรสท้าวศูรราช) และพระนางเทวกี (บุตรีท้าวอุคระเสน) ในนครมถุรา ผู้เป็นอวตารของพระนารายณ์ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ปุราณของสันสกฤต ไม่ใช่พระวาสุเทพผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอุปสาคระและพระนางเทวคัพภาตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของเปตวัตถุ เรื่องอังกุรเปรต (หน้า ๑๒๑) กล่าวว่า พระเจ้าอุปสาคระและพระนางเทวคัพภามีพระโอรสและธิดา ๑๑ พระองค์ คือ อัญชนเทวี วาสุเทพ พลเทพ จันทเทพ สูริยเทพ อัคคิเทพ วรุณเทพ อัชชุนะ ปัชชุนะ ฆฏบัณฑิต และอังกุระ

ชื่อพลเทพในที่นี้คือพลเทพที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาของเปตวัตถุ ซึ่งเป็นพระกนิษฐาของพระวาสุเทพ ไม่ใช่พระพลเทพผู้เป็นพระเชษฐาของพระวาสุเทพดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปุราณ ทั้งนี้เพราะในคัมภีร์วิษณุปุราณและสิริมันตภาควัตปุราณไม่พบเรื่องที่พระพลเทพมีโอรส อีกทั้งชื่อพาลเทพ (บุตรของพลเทพ) ก็ไม่พบในปทานุกรมสันสกฤตมีศัพทัสโตมมหานิธิเป็นต้น

ในวรรณกรรมสันสกฤตได้กล่าวถึงอวตาร ๑๐ ปางของพระวิษณุไว้ ในหนังสือบันทึกการสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ของพระสีลานันทาภิวงศ์ ได้ปริวรรตเป็นบาลีว่า

มจฺโฉ กุมฺโม วราโห จ		นรสีโหถ วามโน
ราโม ราโม จ ราโม จ		พุทฺโธ กกฺกี จ เต ทส.

"อวตาร ๑๐ ปางเหล่านั้น[ของพระวิษณุ] คือ

๑. ปลา (มัตสยาวตาร)		๒. เต่า (กูรมาวตาร)

๓. หมูป่า (วราหาวตาร)		๔. นรสิงห์ (นรสิงหาวตาร)

๕. คนแคระ (วามนาวตาร)

๖. ปรศุราม (พระรามผู้ได้รับขวานเพชร, ปรศุรามาวตาร)

๗. พระราม (พระสวามีของพระนางสีดา, รามาวตาร)

๘. พระราม (พระกฤษณะ, กฤษณาวตาร)

๙. พระพุทธเจ้า (พุทธาวตาร) ๑๐. กัลกี (กัลกิยาวตาร)"]

"จิตฺตโก"ติอาทีสุ ปน สํโยคนฺตตฺตา วุทฺธิ น ภวติ.

แต่ไม่พฤทธิ์ในตัวอย่างว่า จิตฺตโก (บุตรของจิตรกะ) เป็นต้นเพราะลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค

"วจฺฉสฺส อปจฺจนฺ"ติ วิคฺคเห ณมฺหิ สมฺปตฺเต "วา ณปจฺเจ"ติ อิโต "วา"ติ ตทฺธิตวิธาเน สพฺพตฺถ วตฺตเต.

ในรูปวิเคราะห์ว่า วจฺฉสฺส อปจฺจํ (บุตรของพระวัจฉะ) เมื่อ ณ ปัจจัยปรากฏพร้อมแล้ว บทว่า วา (ได้บ้าง) จากสูตรว่า วา ณปจฺเจ (ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏ]ในสูตรทั้งปวงที่ลงตัทธิตปัจจัย

[เมื่อ ณ ปัจจัยอาจลงได้ในรูปวิเคราะห์ว่า วจฺฉสฺส อปจฺจํ (บุตรของพระวัจฉะ) แต่ท่านกล่าวสูตรต่อมาที่แสดงการลง ณายน และ ณาน ปัจจัย จึงมีรูปสำเร็จเป็น วจฺฉายโน และ วจฺฉาโน]

เตน สพฺพตฺถ วากฺยวุตฺติโย ภวนฺติ.

เพราะเหตุนั้น วากยะและวุตติย่อมมีในทุกสูตร

[คำว่า วากฺย คือ ประโยคที่ใช้อยู่ในภาษาที่มิได้เข้าสมาสหรือกระทำให้เป็นตัทธิต ไม่ว่าในไวยากรณ์หรือในพระไตรปิฎก ในปทรูปสิทธิปกรณ์ใช้เรียกรูปวิเคราะห์ (ไม่รวมรูปสำเร็จ) ของสมาสและตัทธิต ส่วนรูปที่สำเร็จมาแล้วเรียกว่า วุตฺติ คือ บทสมาสและตัทธิต

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ในการแสดงความหมายว่า บุตรของพระวัจฉะ เป็นต้น จะกระทำให้เป็นตัทธิตก็ได้ หรือจะไม่กระทำให้เป็นตัทธิตก็ได้ เพราะ วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า วา ณปจฺเจ ทำหน้าที่วิกัปปนะ ถ้าไม่กระทำให้เป็นตัทธิตก็กระจายรูปไปตามธรรมดาที่ท่านเรียกว่า วากฺย แต่ถ้ากระทำให้เป็นตัทธิตก็สำเร็จเป็นศัพท์ตัทธิต ท่านเรียกรูปสำเร็จนี้ว่า วุตฺติ หลักอย่างนี้ใช้กับสูตรการลงตัทธิตปัจจัยทุกสูตรในตัทธิตกัณฑ์

มีข้อสังเกตว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์อนุญาตการประกอบใช้รูปว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ แทนบทตัทธิตว่า วาสิฏฺโฐ ก็ได้ แต่ท่านมิได้ระบุถึงรูปสมาสว่า วสิฏฺฐาปจฺจํ ความจริงรูปนี้ก็มีได้เช่นเดียวกัน การที่ท่านมิได้ระบุไว้ก็คงละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ เพราะบทว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ อาจเข้าสมาสเป็นรูปว่า วสิฏฺฐาปจฺจํ ตามหลักการของสมาส อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑) และโมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบายสูตร ๑) ได้กล่าวถึงรูปทั้งสองไว้ว่า

เวติ วากฺยสมาสวิกปฺปนตฺถํ.[๔๘]

“คำว่า วา มีประโยชน์เพื่อความไม่แน่นอนของวากยะและสมาส”

วากฺยสมาสวิกปฺปนตฺถนฺติ วสิฏฺฐสฺสาปจฺจํ, วสิฏฺฐาปจฺจนฺติ วากฺยสมาสาปิ ปกฺเข ยถา สิยุนฺติ.[๔๙]

“คำว่า วากฺยสมาสวิกปฺปนตฺถํ (มีประโยชน์เพื่อความไม่แน่นอนของวากยะและสมาส) หมายความว่า แม้วากยะว่า วสิฏฺฐสฺสาปจฺจํ และสมาสว่า วสิฏฺฐาปจฺจํ พึงมีได้ตามสมควรในฝ่าย[อื่น]”

อนึ่ง ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๗) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

วิกปฺปวิธานโต ตทฺธิเตน สมาสสฺสาจฺจนฺตํ พาธายาภาวา วสิฏฺฐาปจฺจนฺติปิ โหติ.[๕๐]

“รูปว่า วสิฏฺฐาปจฺจํ ย่อมมีได้บ้าง เพราะตัทธิตไม่ห้ามสมาสอย่างแน่นอน เนื่องด้วยกระทำความไม่แน่นอน[ของตัทธิต]”

สรุปความว่า วากยะและวุตติย่อมมีได้ในสมาสและตัทธิต เช่น

ประเภท	สมาส	ตัทธิต
วากฺย	รญฺโญ ปุตฺโต	วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ, วสิฏฺฐาปจฺจํ
วุตฺติ	ราชปุตฺโต	วาสิฏฺโฐ

ข้อความข้างต้นมีข้อยกเว้นในบทสมาสที่เป็นนิจจสมาส เช่น ปาเทน ปิวตีติ ปาทโป (สิ่งใดย่อมดื่มด้วยราก เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า ปาทปะ = ต้นไม้) และบทตัทธิตที่เป็นศัพท์เฉพาะบางคำ เช่น ทกฺขิณมรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย (ผู้ควรแก่ทักษิณา ชื่อว่า ทักขิเณยยะ) ดังนี้เป็นต้น]

“อปจฺเจ”ติ ปทํ ยาว สํสฏฺจคฺคหณาว วตฺตเต.

บทว่า อปจฺเจ (ในความหมายว่าบุตร) ย่อมตามมา[ปรากฏ]ตราบจนถึง สํสฏฺจ ศัพท์นั่นเทียว

[แม้ วา ศัพท์จากสูตรว่า วา ณปจฺเจ จะตามมาในสูตรที่ลงตัทธิตปัจจัยทุกสูตร แต่คำว่า อปจฺเจ ตามมาถึงสูตรว่า เณร วิธวาทิโต ก่อนหน้าสูตรว่า เยน วา สํสฏฺฐํ ตรติ จรติ วหติ ณิโก เท่านั้น ไม่ติดตามไปสู่สูตร เยน วา เป็นต้น ยาว ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อวธิ (ขอบเขต) ซึ่งในที่นี้คือ มริยาทา (เขตแดน) และบทที่ประกอบกับ ยาว มักลงทุติยาวิภัตติกับปัญจมีวิภัตติเท่านั้น

นิบาต คือ ยาว และ อา อุปสรรค ในที่บางแห่งมีความหมายว่า อวธิ (ขอบเขต) แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. **มริยาทา** เขตแดน คือ สถานที่ซึ่งเป็นภายนอกจากกิริยา เช่น อาปพฺพตา เขตฺตํ (นาจรดภูเขา) หมายความว่า ภูเขามิได้เป็นนา จึงเป็นภายนอกจากกิริยา ตั้งอยู่ (ติฏฺฐติ) ของนา อรรถมริยาทานี้แปลว่า “จรด, ถึง”

๒. **อภิวิธิ** ที่แผ่ไป คือ สถานที่ดำเนินไปโดยมีกิริยาอยู่ภายใน เช่น อาพฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ (เกียรติศักดิ์ฟุ้งขจรถึงพรหมโลก) หมายความว่า เกียรติศักดิ์ฟุ้งขจรถึงพรหมโลก โดยมีกิริยาฟุ้งขจรอยู่ภายใน อรรถอภิวิธินี้แปลว่า “ถึง”]

๓๖๖. ณายนณาน วจฺฉาทิโต.

ลง ณายน ปัจจัยและ ณาน ปัจจัยท้าย วจฺฉ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

ณายนณาน อ. ณายน และ ณาน ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺค-โต* จากนามศัพท์ *วจฺฉาทิโต* อันมี วจฺฉ ศัพท์เป็นต้น *อปจฺเจ* ในอรรถอปัจจะ *วา* บ้าง ฯ

[คำว่า ลิงฺค ตามมาจากสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต ดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๖๑ แต่ในวุตติอธิบายว่า โคตฺตคณโต (กลุ่มศัพท์ที่แสดงโคตร) เพื่อมุ่งจะอธิบายความของ ลิงฺค ศัพท์ในที่นี้ว่าคือ นามศัพท์ที่แสดงโคตร

คำว่า ณายนณาน มีศัพท์เดิมมาจาก ณายนณาน + โย ปฐมาวิภัตติ ลบ โย วิภัตติเพื่อ

ให้ข้อความชัดเจน เรียกว่า อวิภัตติกนิเทศ คือ ศัพท์ที่แสดงด้วยการไม่ปรากฏวิภัตติ ถ้าท่านกล่าวถึงรูปว่า ณายน-ณานา อาจทำให้เข้าใจผิดว่าลง ณายน และ ณานา ปัจจัย จึงลบวิภัตติไป แต่ในบางสูตรก็ลงวิภัตตินามตามปกติ เช่น ชาตาทีนมิมิยา จ, สมูหตฺเถ กณฺณา]

วจฺฉ-กจฺจ อิจฺเจวมาทิโต ฉฏฺฐิยนฺตโต โคตฺตคณโต ณายน-ณาน อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ วา "ตสฺสาปจฺจ"มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ ณายน และ ณาน ท้ายศัพท์โคตรคณะซึ่งลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติมีศัพท์ว่า วจฺฉ, กจฺจ ดังนี้เป็นต้น ในความหมายนี้ว่า บุตรของเขา

[คำว่า วจฺฉ และ กจฺจ เป็นต้นเป็นชื่อของบุรุษคนแรกในตระกูลนั้นๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับคนที่เกิดในตระกูลนั้นทั้งหมด เหมือนคำว่า โคตม (โคดม) ซึ่งใช้เรียกคนที่เกิดในตระกูลนั้นอย่างเดียว ซึ่งในปัจจุบันก็คือ "นามสกุล" นั่นเอง จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าเรียกพระราชบิดาและพระเจ้าอาของพระองค์ว่า โคตม บุคคลอื่นก็เรียกพระองค์โดยโคตรว่า โคตม (ประเพณีนี้น่าจะเป็นประเพณีของคนโบราณเชื้อสายอินโด-ยูโรเปี้ยน <Indo-European> ที่ต่อมาอพยพแยกไปทางอินเดียพวกหนึ่ง ไปทางทวีปยุโรปอีกพวกหนึ่ง จึงมีภาษาและประเพณีคล้ายๆ กัน) พวกพราหมณ์ที่ไม่ใช่ชาวพุทธและไม่นับถือพระพุทธเจ้าจะเรียกพระองค์โดยโคตรว่า สมโณ โคตโม (พระสมณโคดม) แต่ชาวพุทธจะเรียกพระองค์โดยคุณธรรมว่า ภควา (พระผู้มีพระภาค) หรือ สุคต (พระสุคต) ดังนั้น ในประโยคว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส คำว่า ภควโต จึงเป็นวิเสสยะ ส่วนบทอื่นๆ เป็นวิเสสนะ]

สพฺพตฺถ ณการานุพนฺโธ วุทฺธตฺโถ.

ณ อักษรซึ่งเป็นอนุพันธ์มีประโยชน์เพื่อการพฤทธิ์ในทุกแห่ง

[แม้ว่า ณ อนุพันธ์จะเป็นอักษรที่ต้องลบเสมอ แต่ท่านไม่ใช้เป็น อ ปัจจัยก็เพื่ออนุญาตให้ทำการพฤทธิ์ในเพราะ ณ อนุพันธ์ ส่วนปัจจัยที่ไม่มี ณ อนุพันธ์ เช่น อิม และ อิย เป็นต้นไม่อาจส่งผลให้มีการพฤทธิ์ได้ อนึ่ง แม้ลบ ณ อนุพันธ์ไปแล้ว เครื่องหมายของ ณ ปัจจัยคือการพฤทธิ์ก็ยังคงอยู่ ดังปริภาสาในคัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๑๒๒) ว่า

ปจฺจยโลเป ปจฺจยลกฺขณํ.[๕๑]

"เมื่อมีการลบปัจจัย เครื่องหมายของปัจจัยก็ยังมีอยู่"

ประโยคบาลีข้างต้นปริวรรตเป็นรูปสันสกฤตได้ว่า ปรตฺยยโลเป ปรตฺยยลกฺษณมฺ แต่

คัมภีร์มุคธโพธะกล่าวถึงปริภาสาด้วยคำย่อว่า ตฺยโลเป ตฺยลกฺษณมฺ ซึ่งมาจากคำเต็มว่า ปรตฺยยโลเป ปรตฺยยลกฺษณมฺ คำเต็มดังกล่าวนี้พบในคัมภีร์สารัสวตะ (อาขยาตกัณฑ์ สูตร ๑๕๐) อนึ่ง ในฎีกาของสารัสวตะชื่อจันทรกีรติ (เล่ม ๑ หน้า ๙๔) กล่าวถึงปริภาสาที่คล้ายคลึงกันว่า ปจฺจยโลเป ปจฺจย-ลกฺขณํ น ยาติ (เมื่อมีการลบปัจจัย เครื่องหมายของปัจจัยย่อมไม่ปราศจากไป) <มีรูปสันสกฤตว่า ปฺรตฺยยโลเป ปฺรตฺยยลกฺษณํ น ยาติ.>

อนึ่ง ศัพท์ว่าปัจจัยในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตหมายรวมถึงวิภัตตินาม ตัทธิตปัจจัย และกิตก์ปัจจัยทั้งหมด]

เสสํ ปุพฺพสมํ.

วิธีการที่เหลือเหมือนกับรูปที่กล่าวมาแล้ว

สํโยคนฺตตฺตา วุทฺธิอภาโวว วิเสโส.

ความไม่พฤทธิ์เท่านั้นเป็นความแตกต่างกันเพราะศัพท์มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย

วจฺฉายโน วจฺฉาโน วจฺฉสฺส ปุตฺโต วา.

วจฺฉายโน, วจฺฉาโน หรือว่า วจฺฉสฺส ปุตฺโต (บุตรของพระวัจฉะ)

การประกอบรูปศัพท์ วจฺฉายโน

ศัพท์เดิมเป็น วจฺฉ และ อปจฺจ

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วจฺฉ ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น วจฺฉสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อปจฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อปจฺจํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วจฺฉสฺส อปจฺจํ (บุตรของพระวัจฉะ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณายน ปัจจัยในอรรถอปัจจะด้วยสูตรว่า “ณายนณาน วจฺฉาทิโต”

ลบวิภัตติท้าย วจฺฉสฺส และ อปจฺจํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ อปจฺจ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า "เตสํ โณ โลปํ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วจฺฉายน

ตั้ง วจฺฉายน ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วจฺฉายน ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วจฺฉายโน

เอวํ กจฺจสฺส ปุตฺโต กจฺจายโน กจฺจาโน, โมคฺคลฺลสฺส ปุตฺโต โมคฺคลฺลายโน โมคฺคลฺลาโน.

ตัวอย่างว่า

บุตรของพระกัจจะ ชื่อว่า กัจจายนะ หรือ กัจจานะ

บุตรของโมคคัลละ ชื่อว่า โมคคัลลายนะ หรือ โมคคัลลานะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า โมคฺคลฺลายน, โมคฺคลฺลาน ตามนัยนี้หมายถึง บุตรของพราหมณ์ชื่อว่าโมคคัลละ ข้อความนี้กล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาของวิมานวัตถุว่า

โมคฺคลฺลาเนนาติ โมคฺคลฺลานโคตฺตสฺส พฺราหฺมณมหาสาลสฺส ปุตฺตภาวโต โส มหาเถโร โคตฺตวเสน "โมคฺคลฺลาโน"ติ ปญฺญาโต.[๕๒]

"คำว่า โมคฺคลฺลาเนน หมายความว่า พระมหาเถระนั้นปรากฏว่า พระโมคคัลลานะ โดยเนื่องด้วยโคตร เพราะเป็นบุตรของพราหมณ์มหาศาลผู้เป็นโมคคัลลานโคตร"

ที่จริงแล้วข้อความว่า โมคฺคลฺลานโคตฺตสฺส (ผู้เป็นโมคคัลลานโคตร) ควรมีรูปว่า โมคฺคลฺล-โคตฺตสฺส (ผู้เป็นโมคคัลลโคตร) จึงจะมีความสอดคล้องกับรูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ก็กล่าวถึงบิดาว่ามีรูปเป็น โมคฺคลฺล โดยมาจาก มุคฺคล (สันสกฤตเป็น มุทฺคล)

+ ณฺย ปัจจัย แปลงสระ อุ ของ มุ เป็นสระ โอ, ลบสระ อ ใน ล แล้วแปลง ย ใน ณฺย ปัจจัยเป็น ล ดังข้อความว่า

มุคฺคลสทฺทโต ทิจฺจาทิปาฐา ณฺเย อุการสฺส สรานมิจฺจาทินา (๔.๑๒๔) โอกาโร, อนฺตสรโลโป, วคฺคลเสหิ เตติ (๑.๔๙) ยสฺส ลกาโร.[๕๓]

"เมื่อลง ณฺย ปัจจัยท้าย มุคฺคล ศัพท์เพราะกล่าวไว้ใน ทิติ ศัพท์เป็นต้น[ด้วยสูตรว่า ณฺย ทิจฺจาทีหิ (ลง ณฺย ปัจจัยท้าย ทิติ ศัพท์เป็นต้น) ให้แปลงสระ อุ เป็นสระ โอ ด้วยสูตรเป็นต้น[ในปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๔] ว่า สรานอาทิสฺส (พฤทธิ์สระ อ, สระ อิ วัณณะ และสระ อุ วัณณะ อันเป็นหนต้นของสระทั้งหลาย เป็นสระ อา, เอ และ โอ ในเพราะ ณ อนุพันธ์), ลบสระสุดท้าย และแปลง ย เป็น ล ด้วยสูตร[ในปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๙] ว่า วคฺคลเสหิ เต (แปลง ย อักษรที่อยู่ท้ายวรรคอักษร, ล และ ส เป็นวรรคอักษร, ล และ ส เหล่านั้น)"

ในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า โมคฺคลฺลิพฺราหฺมณิยา ปุตฺโต โมคฺคลฺลาโน (บุตรของโมคคัลลีพราหมณี ชื่อว่า โมคคัลลานะ) ส่วนในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๑ หน้า ๒๐) มีรูปต่างกันเล็กน้อยว่า โมคฺคลิพฺราหฺมณิยา ปุตฺโต โมคฺคลฺลาโน (บุตรของโมคคัลลีพราหมณี ชื่อว่า โมคคัลลานะ) ถ้าเป็นบุตรของนางโมคคลี ก็ควรชื่อว่า โมคคลานะ ไม่ใช่ โมคคัลลานะ แต่รูปว่า โมคฺคลฺลาน สอดคล้องกับรูปสันสกฤตว่า เมาทฺคลฺยาน (A Sanskrit-English Dictionary, p. 836 : Sir Monier Monier-Williams) ที่จริงแล้วรูปว่า โมคฺคลี กล่าวตามรูปสันสกฤตว่า เมาทฺคลี โดยลง งีปฺ อิตถีปัจจัย (เทียบได้กับ อี อิตถีปัจจัยในบาลี) แล้วลบ ยฺ อักษร ดังนั้น แม้สันสกฤตจะมีรูปอิตถีลิงค์ว่า เมาทฺคลี ก็ไม่ควรมีบทเดิมว่า โมคฺคลี ในบาลี แต่ควรเป็นรูปว่า โมคฺคลฺลี เพราะมีรูปปุงลิงค์ที่ซ้อนอักษรว่า เมาทฺคลฺย ในสันสกฤต นอกจากนั้น แม้จะลง ณาน ปัจจัยท้าย โมคฺคลี ศัพท์ที่ใช้ตามแบบสันสกฤต เมื่อลบสระ อี แล้ว ลฺ อักษรที่ถูกลบเพราะ งีปฺ ปัจจัย (สันสกฤตเป็น ยฺ อักษรที่ถูกลบไป) ก็จะปรากฏขึ้น จึงควรมีรูปสังโยคว่า ลฺล ใน โมคฺคลฺลาน โดยตั้งรูปวิเคราะห์ตามบาลีว่า โมคฺคลฺลิยา ปุตฺโต โมคฺคลฺลาโน (บุตรของโมคคัลลีพราหมณี ชื่อว่า โมคคัลลานะ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์ตามสันสกฤตว่า โมคฺคลิยา ปุตฺโต โมคฺคลฺลาโน (บุตรของโมคคัลลีพราหมณี ชื่อว่า โมคคัลลานะ)

อนึ่ง ตามข้อความในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๔ สูตร ๑๖๓-๖๕) บรรพบุรุษเรียกว่า มุทฺคล, บุตรเรียกว่า เมาทฺคลิ, หลานและเหลนเป็นต้นเรียกว่า เมาทฺคลฺย ส่วนชื่อว่า เมาทฺคลฺยาน หมายถึง เหลน (แต่บิดา ลุง เป็นต้น และพี่ชายที่ยังมีชีวิตอยู่ก็ได้ชื่อนั้นเหมือนกัน)

นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาบางแห่งพบรูปว่า โมคฺคลิพฺราหฺมณ, โมคฺคลิ-ปุตฺตติสฺสเถร ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า มุคฺคลสฺส อปจฺจํ โมคฺคลิ (บุตรของมุคคละ) โดยลง อิ ปัจจัยในอปัจจตัทธิตเหมือน ทกฺขิ, โมคฺคลิโน ปุตฺโต โมคฺคลิปุตฺโต (บุตรของโมคคลิพราหมณ์)]

เอวํ อคฺคิเวสฺสายโน อคฺคิเวสฺสาโน, กณฺหายโน กณฺหาโน, สากฏายโน สากฏาโน, มุญฺจายโน มุญฺจาโน, กุญฺชายโน กุญฺชาโน อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

อคฺคิเวสฺสายโน อคฺคิเวสฺสาโน (บุตรของอัคคิเวสสะ) = อคฺคิเวสฺสสฺส ปุตฺโต อคฺคิเวสฺสายโน, อคฺคิเวสฺสาโน.

กณฺหายโน กณฺหาโน (บุตรของกัณหะ) = กณฺหสฺส ปุตฺโต กณฺหายโน, กณฺหาโน.

สากฏายโน สากฏาโน (บุตรของสกฏะ) = สกฏสฺส ปุตฺโต สากฏายโน, สากฏาโน.

มุญฺจายโน มุญฺจาโน (บุตรของมุญจะ) = มุญฺจสฺส ปุตฺโต มุญฺจายโน, มุญฺจาโน.

กุญฺชายโน กุญฺชาโน (บุตรของกุญชะ) = กุญฺชสฺส ปุตฺโต กุญฺชายโน, กุญฺชาโน.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในรูปวิเคราะห์ของอปัจจตัทธิต อาจใช้ ปุตฺโต แทน อปจฺจํ ก็ได้ ดังตัวอย่างข้างต้นนี้

คำว่า กุญฺชายโน กุญฺชาโน บางฉบับปรากฏเป็นรูปว่า กุญฺจายโน กุญฺจาโน จัดว่าถูกต้องทั้งสองอย่าง อนึ่ง ศัพท์ว่า กุญฺช เป็นต้นนี้ ตามคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๙๐) จัดเป็นกุญชาทิคณะ ส่วนคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๑ สูตร ๙๘-๙๙) จัดเป็นนฑาทิคณะ

ศัพท์ว่า อคฺคิเวสฺส, กณฺห, สกฏ เหล่านี้เป็นต้น เป็นศัพท์ที่แสดงถึง ต้นตระกูล ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบายสูตร ๒) กล่าวว่า สกฏาทโย โคตฺตาทิสทฺทา (ศัพท์มี สกฏ เป็นต้นเป็นศัพท์แสดงต้นตระกูล)

ในคัมภีร์ฎีกาเก่าของนยาสะชื่อนยาสัปปทีปิกา (คำอธิบายสูตร ๓๔๔) ได้จำแนกโคตรสูง โคตรปานกลาง และโคตรต่ำไว้เป็นคาถาว่า

วาสิฏฺโจ โคตโม เจว กจฺจาโน อคฺคิเวสฺสโน
โมคฺคลฺลาโน จ โคตฺเต โส อุกฺกฏฺโจ โคตฺตตทฺธิเต.
วาสุเทโว จ วจฺโฉ จ สกโฏ นาทโรปิ จ
โคตฺเต โส มชฺฌิโม นาม หีโน กณฺหาทิโคตฺตโก.[๕๔]

“ในโคตตตัทธิต โคตรวาสิฏฐะ โคตมะ กัจจานะ อัคคิเวสสนะ และโมคคัลลานะ โคตรเหล่านั้นเป็นโคตรสูง

โคตรวาสุเทวะ วัจฉะ สกฏะ และนารทะ เป็นโคตรปานกลางในโคตตตัทธิต

ส่วนโคตรกัณหะเป็นต้นเป็นโคตรต่ำ”]

อากติคโณยํ.

กลุ่มศัพท์มี วจฺฉ เป็นต้นนี้เป็นอากติคณะ (กลุ่มศัพท์ที่มีรูปเหมือนกัน)

[อากติ คือ ลักษณะเหมือนกันที่เป็นเครื่องแสดงประเภทของสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้ปรากฏ โดยสำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์อยู่ในคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๖๙) ว่า อากรียเต พฺยญฺชียเต ชาติ เอตายาติ อากติ (อากติ คือ ลักษณะเหมือนกันที่ทำให้ประเภทปรากฏชัดเจน)

อากติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีรูปเหมือนกัน โดยมีลักษณะประกอบรูปศัพท์เป็นอย่างเดียวกันในที่นี้หมายถึงหมู่ศัพท์ที่ลง ณายน และ ณาน ปัจจัย ไม่ลงปัจจัยอื่นมี ณ ปัจจัยเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า อากติยา คเหตพฺโพ คโณ อากติคโณ (อากติคณะ คือ หมู่ศัพท์ที่พึงถือเอาด้วยลักษณะเหมือนกัน) ดังปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๖๖) กล่าวว่า

โคมหึสาทโย วิย อากติยา คเหตพฺโพ คโณ อากติคโณ.[๕๕]

“หมู่ศัพท์ที่พึงถือเอาด้วยลักษณะเหมือนกัน เหมือนโคและกระบือเป็นต้น ชื่อว่า อากติคณะ”

ส่วนโมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ คำอธิบายสูตร ๖๐) แสดงความหมายในเรื่องนี้อีกอย่างหนึ่งว่า อากติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีประเภทเดียวกันเป็นประธาน โดยกล่าวว่า

อากติ ชาติ วุจฺจติ, ตปฺปธาโน คโณ อากติคโณ.[๕๖]

“ประเภทเดียวกันได้ชื่อว่า อากติ, กลุ่มศัพท์ที่มีประเภทเดียวกันนั้นเป็นประธาน ชื่อว่า อากติคณะ”

ตามมตินี้คำว่า อากติคณ มีศัพท์เดิมมาจาก อากติปธานคณ โดยลบ ปธาน ศัพท์ในท่ามกลางสมาส มีรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า อากติปฺปธาโน คโณ อากติคโณ (หมู่ศัพท์ที่มีประเภทเดียวกันเป็นประธาน ชื่อว่า อากติคณะ)

นอกจากนั้น แม้ศัพท์กลุ่มต่างๆ ในนามกัณฑ์ มีปุริสาทิคณะ กัญญาทิคณะ และจิตตาทิ-คณะ เป็นต้น ก็นับเข้าในอากติคณะเช่นเดียวกัน เพราะมีวิธีประกอบรูปศัพท์เหมือนกัน ดังคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๖๐) ได้นำข้อความจากคัมภีร์สารัสวตะและฎีกามาอ้างไว้โดยปริวรรตเป็นบาลีว่า

อากติคโณยํ. สิทฺธํ สทฺทาการํ อุปลพฺภ ตทนุสาเรนาเทสวิธานํ กริยฺยเต ยตฺร, โส อากติ-คโณ.

“กลุ่มศัพท์นี้เป็นอากติคณะ วิธีอาเทศย่อมถูกกระทำไว้ในกลุ่มศัพท์ใด โดยอาศัยลักษณะแห่งศัพท์ที่สำเร็จแล้วคล้อยตามลักษณะแห่งศัพท์นั้น กลุ่มศัพท์นั้นชื่อว่า อากติคณะ”

นนุ สจฺฉนฺทมาเทสา กถํ กรียนฺเต อิจฺจาสงฺกายมาห อากติคโณยนฺติ. ยาทิสี อากติ อาการो ปโยคสฺส ทิสฺสเต, ตาทิโส เอว ปโยโค นิปจฺจเต อิจฺจากติคโณ กถียเต ลกฺขิยานุสาเรน สุตฺตสฺส ปวตฺติ, สิทฺธํ สทฺทาการมุปลพฺภ ตทนุสาเรนาเทสวิธานมิจฺจตฺโถ.

“ท่านกล่าวว่า อากติคโณยํ เพราะมีความสงสัยว่า อาเทศย่อมถูกกระทำตามฉันทะของตนได้อย่างไรหรือ ลักษณะเช่นใดของอุทาหรณ์ย่อมปรากฏ ลักษณะเช่นนั้นนั่นแหละย่อมถูกให้สำเร็จ ความเป็นไปของสูตรโดยคล้อยตามอุทาหรณ์ ย่อมกล่าวว่าเป็นอากติคณะอย่างนี้ ความหมายก็คือ วิธีอาเทศโดยอาศัยลักษณะแห่งศัพท์ที่สำเร็จแล้วคล้อยตามลักษณะแห่งศัพท์นั้น”]

“กตฺติกาย อปจฺจนฺ”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า กตฺติกาย อปจฺจํ (บุตรของนางกัตติกา) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๖๗. เณยฺโย กตฺติกาทีหิ.

ลง เณยฺย ปัจจัยท้าย กตฺติกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร

เณยฺโย อ. เณยฺย ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺเคหิ* จากนามศัพท์ ท. *กตฺติกาทีหิ* อันมี กตฺติกา เป็นต้น *อปจฺเจ* ในอรรถอปัจจะ ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการลง เณยฺย ปัจจัยท้ายศัพท์อิตถีลิงค์ที่เป็น อา การันต์และ อี การันต์ คือ กตฺติกา, วินตา และ โรหิณี เป็นต้น ในวุตติของสูตรนี้จึงกล่าวว่า อาทิ ศัพท์ใน กตฺติกาทีหิ เป็นไปในอรรถว่า ปการะ (เหมือนกัน) คือหมายถึงกลุ่มศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์เหมือนกัน]

อาทิสทฺโทยํ ปกาเร วตฺตเต.

อาทิ ศัพท์นี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปการะ

[คำว่า ปการะ คือ ศัพท์เหมือนกัน หมายถึง ศัพท์ต่างๆ ที่อยู่ในประเภทเดียวกัน ซึ่งในที่นี้คือศัพท์อิตถีลิงค์]

“กตฺติกา วินตา โรหิณี”อิจฺเจวมาทีหิ อิตฺถิยํ วตฺตมาเนหิ ลิงฺเคหิ เณยฺยปฺปจฺจโย โหติ วา “ตสฺสาปจฺจ”มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง เณยฺย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์มี กตฺติกา, วินตา และ โรหิณี เป็นต้นในความหมายนี้ว่า บุตรของนาง ได้บ้าง

วิภตฺติโลเป “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺสา”ติ ปกติภาโว.

เมื่อลบวิภัตติแล้ว ให้กระทำปกติด้วยสูตรว่า ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส (เมื่อวิภัตติถูกลบแล้ว ความเป็นปกติของนามศัพท์ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน ซึ่งมีสระเป็นที่สุดและที่มีอักษรอื่นเป็นที่สุดย่อมมี)

กตฺติเกยฺโย, กตฺติกาย ปุตฺโต วา.

กตฺติเกยฺโย หรือว่า กตฺติกาย ปุตฺโต (บุตรของนางกัตติกา)

การประกอบรูปศัพท์ กตฺติเกยฺโย

ศัพท์เดิมเป็น กตฺติกา และ อปจฺจ

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กตฺติกา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง ส วิภัตติเป็น อาย ด้วยสูตรว่า “ฆโต นาทีนํ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กตฺติกาย

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อปจฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อปจฺจํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กตฺติกาย อปจฺจํ (บุตรของกัตติกา) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง เณยฺย ปัจจัยในอรรถอปัจจะด้วยสูตรว่า “เณยฺโย กตฺติกาทีหิ”

ลบวิภัตติท้าย กตฺติกาย และ อปจฺจํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ อปจฺจ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กตฺติเกยฺย

ตั้ง กตฺติเกยฺย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กตฺติเกยฺย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กตฺติเกยฺโย

[วรรณกรรมสันสกฤตกล่าวว่า กัตติเกยยะ คือ บุตรของพระสิวะชื่อขันธกุมาร โดยเลี้ยงดูด้วยเทพธิดากัตติกา ๖ ตน ในที่นี้ใช้เป็นเอกพจน์ว่า กตฺติกาย โดยชาตยาเปกขนัย คือ การมองหาประเภทเดียวกัน อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๑๑๘) แสดงรูปวิเคราะห์ กตฺติกาเป็นพหูพจน์ว่า กฤตฺติกานามปตฺยํ การฺตฺติเกยะ ซึ่งมีรูปบาลีว่า กตฺติกานํ อปจฺจํ กตฺติเกยฺโย (บุตรของเทพธิดากัตติกาทั้งหลาย)]

เอวํ วินตาย อปจฺจํ เวนเตยฺโย. อิการสฺเสกาโร วุทฺธิ. โรหิณิยา ปุตฺโต โรหิเณยฺโย, คงฺคาย อปจฺจํ คงฺเคยฺโย, ภคินิยา ปุตฺโต ภาคิเนยฺโย, นทิยา ปุตฺโต นาเทยฺโย.

บุตรของพระนางวินตา ชื่อว่า เวนเตยยะ พฤทธิ์ อิ อักษรเป็น เอ อักษร

บุตรของพระนางโรหิณี ชื่อว่า โรหิเณยยะ

บุตรของคงคาเทวี ชื่อว่า คังเคยยะ

บุตรของพี่สาวหรือน้องสาว ชื่อว่า ภาคิเนยยะ (หลาน)

บุตรของนางนที ชื่อว่า นาเทยยะ ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า เวนเตยยะ คือ ครุฑซึ่งเป็นบุตรของเทพธิดาวินตา

คำว่า โรหิเณยยะ คือ เทพพลภัทระซึ่งเป็นบุตรของนางโรหิณีผู้เป็นชายาของวสุเทพ

คำว่า คังเคยยะ คือ พระเจ้าภีมะราชบุตรของพระเจ้าสานตนุผู้เป็นต้นตระกูลของกษัตริย์แคว้นกุรุซึ่งประสูติใกล้แม่น้ำคงคา

คำว่า อิการสฺเสกาโร วุทฺธิ แสดงสัมพันธ์ว่า อิการสฺส วิการสัมพันธะ, เอกาโร วิเสสนะของ วุทฺธิ]

เอวํ อนฺเตยฺโย, อาเหยฺโย, กาเปยฺโย.

ตัวอย่างว่า

อนฺเตยฺโย (บุตรของพี่สาวคนโต) = อนฺติยา ปุตฺโต อนฺเตยฺโย.

อาเหยฺโย (บุตรของนางงู) = อหิยา ปุตฺโต อาเหยฺโย.

กาเปยฺโย (บุตรของนางลิง) = กปิยา ปุตฺโต กาเปยฺโย.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า อนฺติ ในภาษาสันสกฤตหมายถึง เชฏฺฐภคินี คือ พี่สาวคนโต คำว่า อนฺเตยฺโย นี้มีรูปสันสกฤตในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๙๑) ว่า อาตฺเรยฺยะ บาลีเป็นรูปว่า อตฺเตยฺโย โดย อตฺตา ศัพท์แปลว่า มารดา ถ้ากล่าวตามข้อความในคัมภีร์กาตันตระ ก็ควรมีปาฐะว่า อตฺเตยฺโย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตาย ปุตฺโต อตฺเตยฺโย (บุตรของมารดา)]

สุจิยา อปจฺจํ โสเจยฺโย. เอตฺถ อุการสฺโสกาโร วุทฺธิ. พาลาย อปจฺจํ พาเลยฺโย อิจฺจาทิ.

มีตัวอย่างเป็นต้นว่า

บุตรของหญิงซักผ้า ชื่อว่า โสเจยยะ (คนซักผ้า) ในตัวอย่างนี้ พฤทธิ์ อุ อักษร เป็น โอ อักษร

บุตรของหญิงพาล ชื่อว่า พาเลยยะ (คนพาล)

[คำว่า โสเจยฺย แปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า ความสะอาด (สันสกฤตมีรูปว่า เศาเจย) สำเร็จรูปมาจาก สุจิ ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สุจิโน ภาโว โสเจยฺยํ โดยลง เณยฺย ปัจจัยในภาวตัทธิตด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ณยตฺตตา ภาเว ตุ ดังที่ท่านจะกล่าวไว้ในสูตร ๓๘๗ คำดังกล่าวพบในอุทาหรณ์ว่า สีลํ โสเจยฺยปจฺจุปฏฺฐานํ (ศีลมีความสะอาด[ทางกาย วาจา และใจ]เป็นเครื่องปรากฏ) แม้พาลาวตารฎีกาใหม่ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

มหารูปสิทฺธิยํ ตทนุสาเรน สุจิยา อปจฺจํ โสเจยฺโยติ วิคฺคโห วุตฺโต. โส ปน สุจินามิกาย อิตฺถิยา วุตฺเต วตฺตพฺเพ เอว ยุชฺชเต. น ปน โสเจยฺยปจฺจุปฏฺฐานํ อิจฺจาทีสุ ปาเฐสุ อาคตสฺส โสเจยฺย-สทฺทสฺส นิพฺพจเน. ตตฺถ เณยฺยปฺปจฺจโย ภาวตฺโถ. สุจิยา ภาโว โสเจยฺยํ.[๕๗]

“ในคัมภีร์มหารูปสิทธิได้กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า สุจิยา อปจฺจํ โสเจยฺโย โดยคล้อยตามกัจจายนไวยากรณ์นั้น แต่รูปวิเคราะห์นั้นย่อมสมควรเมื่อควรกล่าวถึงหญิงที่มีนามว่าสุจิ (หญิงซักผ้า) มิใช่เมื่อควรกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของ โสเจยฺย ศัพท์ที่พบในปาฐะว่า โสเจยฺยปจฺจุปฏฺฐานํ (มีความสะอาดเป็นเครื่องปรากฏ) เป็นต้น ในปาฐะนั้น เณยฺย ปัจจัยมีอรรถภาวะ ความสะอาด ชื่อว่า โสเจยยะ”

อย่างไรก็ตาม คำนี้อาจประกอบรูปศัพท์มาจาก สุจิ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต เมื่อลง ณฺย ปัจจัยแล้วให้ลบ ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อุ เป็น โอ ซ้อน ยฺ เป็น ยฺย แล้วแปลงสระ อิ ใน จิ เป็น เอ ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

สุจิสทฺทโต ภาเว ยฺยการํ อิการสฺส จ เอการาเทสํ กตฺวา อยํ นิทฺเทโสติ อาห “โสเจยฺยนฺติ สุจิภาโว”ติ.[๕๘]

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า โสเจยฺยนฺติ สุจิภาโว (คำว่า โสเจยฺยํ แปลว่า ความสะอาด) เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า ศัพท์นี้แสดงไว้โดยลง ยฺย อักษร (ณฺย ปัจจัย) ในภาวตัทธิตท้าย สุจิ ศัพท์ และแปลง อิ อักษรเป็น เอ อักษร”]

“ทกฺขสฺสาปจฺจนฺ”ติ วิคฺคเห ณมฺหิ สมฺปตฺเต-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ทกฺขสฺสาปจฺจํ (บุตรของคนฉลาด) เมื่อ ณ ปัจจัยปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๖๘. อโต ณิ วา.

ลง ณิ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

ณิ วา อ. ณิ ปัจจัย ด้วย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคมฺหา* จากนามศัพท์ *อโต* ที่เป็น อ อักษร *อปจฺเจ* ในอรรถอปัจจะ *วา* บ้าง ฯ

[คำว่า อโต (จาก อ อักษร) เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่เรียกว่า เอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงส่วนคือ อ อักษร แต่เจตนาหมายถึงหมู่คือศัพท์ทั้งหมดที่มี อ อักษรอยู่ท้าย ดังนั้น ในวุตติของสูตรนี้จึงอธิบายว่า อการนฺตโต (จาก อ การันต์)]

อการนฺตโต ลิงฺคมฺหา ณิปจฺจโย โหติ วา “ตสฺสาปจฺจ”มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง ณิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ในความหมายนี้ว่า บุตรของเขา ได้บ้าง

ทกฺขิ, ทกฺขี ทกฺขโย, โทณสฺส อปจฺจํ โทณิ.

เช่น ทกฺขิ (บุตรของคนฉลาด), ทกฺขี ทกฺขโย

บุตรของโทณะ ชื่อว่า โทณิ

การประกอบรูปศัพท์ ทกฺขิ

ศัพท์เดิมเป็น ทกฺข และ อปจฺจ

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทกฺข ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น ทกฺขสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อปจฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อปจฺจํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทกฺขสฺส อปจฺจํ (บุตรของคนฉลาด) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณิ ปัจจัยในอรรถอปัจจะด้วยสูตรว่า “อโต ณิ วา”

ลบวิภัตติท้าย ทกฺขสฺส และ อปจฺจํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ อปจฺจ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทกฺขิ

ตั้ง ทกฺขิ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทกฺขิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ทกฺขิ

เอวํ วาสวิ, สกฺยปุตฺติ, นาฏปุตฺติ, ทาสปุตฺติ, ทาสรถิ. วารุณิ, กณฺฑิ, พาลเทวิ, ปาวกิ, ชินทตฺตสฺส อปจฺจํ เชนทตฺติ, สุทฺโธทนิ, อนุรุทฺธิ อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

วาสวิ (บุตรของพระอินทร์) = วาสวสฺส อปจฺจํ วาสวิ.

สกฺยปุตฺติ (บุตรของศากยบุตร) = สกฺยปุตฺตสฺส อปจฺจํ สกฺยปุตฺติ.

นาฏปุตฺติ (บุตรของลูกนักฟ้อน) = นฏปุตฺตสฺส อปจฺจํ นาฏปุตฺติ.

ทาสปุตฺติ (บุตรของลูกทาส) = ทาสปุตฺตสฺส อปจฺจํ ทาสปุตฺติ.

ทาสรถิ (บุตรของทสรถ) = ทสรถสฺส อปจฺจํ ทาสรถิ.

วารุณิ (บุตรของวรุณ) = วรุณสฺส อปจฺจํ วารุณิ.

กณฺฑิ (บุตรของกัณฑ์) = กณฺฑสฺส อปจฺจํ กณฺฑิ.

พาลเทวิ (บุตรของพลเทพ) = พลเทวสฺส อปจฺจํ พาลเทวิ.

ปาวกิ (บุตรของปวกะ, เทพอัคนี) = ปวกสฺส อปจฺจํ ปาวกิ.

บุตรของชินทัต ชื่อว่า เชนทัตติ

สุทฺโธทนิ (บุตรของสุทโธทนะ, เจ้าชายสิทธัตถะ) = สุทฺโธทนสฺส อปจฺจํ สุทฺโธทนิ.

อนุรุทฺธิ (บุตรของอนุรุทธะ) = อนุรุทฺธสฺส อปจฺจํ อนุรุทฺธิ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า กณฺฑิ พบในฉบับฉัฏฐสังคีติ ฉบับสิงหลมีรูปว่า กณฺหิ (บุตรของกัณหะ) ในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๙๒) ไม่พบทั้งสองรูปนี้]

ปุน วาคฺคหเณน อปจฺจตฺเถ ณิกปฺปจฺจโย อทิติอาทิโต ณฺยปฺปจฺจโย จ.

ลง ณิก ปัจจัยในความหมายว่า บุตร ด้วย วา ศัพท์ที่ใส่เข้ามาซ้ำอีก และลง ณฺย ปัจจัยท้าย อทิติ ศัพท์เป็นต้น

[ความจริง วา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า วา ณปจฺเจ แล้ว การกล่าว วา ศัพท์ซ้ำอีกจึงทำให้มีอรรถเกิน นั่นคือ วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมปัจจัยอย่างอื่นเข้าไว้อีก ในคัมภีร์ฎีกาและไวยากรณ์ทั้งหลายมักกล่าวถึงศัพท์เกินในลักษณะนี้เช่นกันโดยกล่าวว่า

สทฺทาธิกา อตฺถาธิโก โหติ.[๕๙]

“อรรถที่เกินมาย่อมมีได้เพราะศัพท์เกินมา”

ปกติ เหสาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺถนฺตรวิญฺญาปนํ.[๖๐]

“โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้อรรถอื่นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบูรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกติ เหสาจริยานํ, ยทิทํ เยน เกนจิ อากาเรน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ.[๖๑]

“โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบูรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกติ เหสาจริยานํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺตโน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ.[๖๒]

"โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้จุดมุ่งหมายของตนด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบูรพาจารย์ทั้งหลาย"]

ยถา สกฺยปุตฺตสฺส ปุตฺโต สกฺยปุตฺติโก.

เช่น บุตรของศากยบุตร ชื่อว่า สักยปุตติกะ

"เตสุ วุทฺธี"ติอาทินา กการสฺส ยกาโร.

แปลง ก อักษรเป็น ย อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

สกฺยปุตฺติโย.

เช่น สกฺยปุตฺติโย (บุตรของศากยบุตร)

[รูปว่า สกฺยปุตฺติโก หรือ สกฺยปุตฺติโย นี้พบในพระไตรปิฎกทั้งสองรูป อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๓๓) แสดงถึงการลง ณิก ปัจจัยในอิทังตัทธิตด้วยสูตรว่า ตสฺสิทํ (ลง ณิก ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนี้ของบุคคลนั้น) มีรูปวิเคราะห์ว่า สกฺยปุตฺตสฺส อยํ สกฺยปุตฺติโก (ผู้เป็นฝ่ายศากยบุตร) นอกจากนั้น คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๕) กล่าวว่า สกฺยปุตฺติโย ที่แปลตามศัพท์ว่า บุตรของศากยบุตร มีความหมายโดยอ้อมว่า สาวกของศากยบุตร ดังข้อความว่า

สกฺยปุตฺตสฺส อปจฺจํ สกฺยปุตฺติโก. ปริยตฺติโปตฺถเกสุ สกฺยปุตฺติกสทฺโท ภิยฺโย น ทิสฺสติ. สกฺยปุตฺติยสทฺโท พหุธา. สมณา สกฺยปุตฺติยาติ เอตฺถาปจฺจสทฺโท สาวกวาจโก อุปจารตฺโถ. สกฺยปุตฺติกสทฺเท กการสฺส เตสุ วุทฺธิโลปาคมาทิสุตฺเตน ยการาเทโส. ตถา สกฺยปุตฺตสฺส สาวโก สกฺยปุตฺติโย.[๖๓]

"บุตรของศากยบุตร ชื่อว่า สักยปุตติกะ ในหนังสือปริยัตติ ศัพท์ว่า สกฺยปุตฺติก ไม่พบมากนัก มีศัพท์ว่า สกฺยปุตฺติย มากกว่า อปจฺจ ศัพท์ในคำว่า สมณา สกฺยปุตฺติยา (สมณะผู้เป็นสาวกของศากยบุตร) มีเนื้อความโดยอ้อมที่แสดงถึงสาวก แปลง ก อักษรใน สกฺยปุตฺติก ศัพท์เป็น ย อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคม เป็นต้น นอกจากนั้น สาวกของศากยบุตร ชื่อว่า สักยปุตติยะ (โดยลง อิย ปัจจัยในอรรถว่า สาวก)"]

เอวํ นาฏปุตฺติโก, เชนทตฺติโก, วิมาตุยา ปุตฺโต เวมาติโก.

ตัวอย่างว่า

นาฏปุตฺติโก (บุตรของลูกนักฟ้อน) = นฏปุตฺตสฺส อปจฺจํ นาฏปุตฺติโก.

เชนทตฺติโก (บุตรของชินทัต) = ชินทตฺตสฺส อปจฺจํ เชนทตฺติโก.

บุตรของแม่เลี้ยง ชื่อว่า เวมาติกะ (ลูกพี่ลูกน้องต่างมารดา)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า เวมาติก มีรูปสันสกฤตว่า ไวมาตฺร (วิมาตฺ ศัพท์ + อณฺ ปัจจัย) และ ไวมาเตฺรย (วิมาตฺ ศัพท์ + ฑกฺ ปัจจัย)]

“อทิติยา ปุตฺโต”ติ อตฺเถ ณฺยปฺปจฺจโย, วุทฺธิ จ.

ในความหมายว่า บุตรของนางอทิติ ให้ลง ณฺย ปัจจัยและพฤทธิ์

[ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔) กล่าวสูตรว่า ณฺย ทิจฺจาทีหิ (ลง ณฺย ปัจจัยท้าย ทิติ ศัพท์เป็นต้นในอรรถอปัจจะ) เช่น เทจฺโจ (บุตรของนางทิติ), อาทิจฺโจ (บุตรของนางอทิติ), โกณฺฑญฺโญ (บุตรของนางกุณฑนี), คคฺคฺโย (บุตรของฤษีคัคคะ), ภาตพฺโย (บุตรของพี่ชายหรือน้องชาย) ในการลง ณฺย ปัจจัยนี้คล้อยตามคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๘๙) ว่า ณฺย คฺคาทีหิ (ลง ณฺย ปัจจัยท้าย คคฺค ศัพท์เป็นต้น) <มีรูปสันสกฤตว่า ณฺย ครฺคาเทะ.>

๓๖๙. อวณฺโณ เย โลปญฺจ.

อ วัณณะและวัณณะอื่นๆ ย่อมถึงการลบ ในเพราะ ย ปัจจัย

อวณฺโณ จ อ.สระ อ วัณณะ ด้วย *อาปชฺชเต* ย่อมถึง *โลปํ* ซึ่งการลบ *เย* ในเพราะ ย ปัจจัย ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการลบสระ อ วัณณะ และ อิ วัณณะในเพราะ ย ปัจจัย ดังนั้น จึงลบ อิ ใน ติ ของ อทิติ เมื่อแปลง ตฺยฺ เป็น จฺ แล้วซ้อนเป็น จฺจฺ ก็มีรูปสำเร็จเป็น อาทิจฺโจ, เทจฺโจ]

อวณฺโณ ตทฺธิตภูเต ยปฺปจฺจเย ปเร โลปมาปชฺชเต.

อ วัณณะย่อมถึงการลบในเพราะ ย ปัจจัยซึ่งเป็นตัทธิตปัจจัยเบื้องหลัง

จสทฺเทน อิวณฺโณปีติ อิการโลโป.

แม้ อิ วัณณะก็ถึงการลบด้วย จ ศัพท์ ด้วยสูตรนี้จึงลบ อิ อักษร

“ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตนฺ”ติ ตฺยการสํโยคสฺส จกาโร.

แปลง ตฺย อักษรสังโยค เป็น จ อักษร ด้วยสูตรว่า ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ญ และ ช อักษรได้บ้าง)

[คำว่า อิวณฺโณปีติ ตัดบทเป็น อิวณฺโณ + อปิ + อิติ

สูตรข้างต้นแสดงถึงการแปลง ตฺย เป็น จฺ, ลฺย เป็น ลฺ, นฺย เป็น ญฺ และ ทฺย เป็น ชฺ ได้บ้าง เมื่อแปลงเป็น จฺ, ลฺ, ญฺ และ ชฺ แล้วให้ซ้อนพยัญชนะตามกฎที่กล่าวว่า ยวตํ ตลนาทีนมาเทโส (พยัญชนะอาเทศของ ต, ล, น เป็นต้น ที่มี ย ตามมา) พึงเทียบดูสูตร ๔๐]

“ปร เทฺวภาโว ฐาเน”ติ ทฺวิตฺตํ.

ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน (การซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระย่อมมีในที่สมควร)

อาทิจฺโจ.

เช่น อาทิจฺโจ (บุตรของนางอทิติ, พระอาทิตย์)

การประกอบรูปศัพท์ อาทิจฺโจ

ศัพท์เดิมเป็น อทิติ และ ปุตฺต

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อทิติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ให้ อิ ท้าย อทิติ ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺถิขฺยา โป”

แปลง ส เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา”

สำเร็จรูปเป็น อทิติยา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุตฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุตฺโต

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อทิติยา ปุตฺโต (บุตรของนางอทิติ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณฺย ปัจจัยท้าย อทิติยา ด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า “อโต ณิ วา”

ลบวิภัตติท้าย อทิติยา และ ปุตฺโต ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ปุตฺต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “วุทฺธาทิสรสฺส ฯเปฯ สเณ จ”
ลบ อิ อักษร (ที่ ติ) ท้าย อทิติ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อวณฺโณ เย โลปญฺจ”
แปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรว่า “ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ”
ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”
สำเร็จรูปเป็น อาทิจฺจ
ตั้ง อาทิจฺจ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อาทิจฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า โส”
แยก ลบ รวม
สำเร็จรูปเป็น อาทิจฺโจ

เอวํ ทิติยา ปุตฺโต เทจฺโจ.

บุตรของนางทิติ ชื่อว่า เทจจะ ก็เช่นเดียวกันนี้

[รูปว่า เทจฺจ ให้พฤทธิ์ อิ เป็น เอ ก่อน แล้วจึงแปลง ตฺย เป็น จ ต่อไป]

“กุณฺฑนิยา ปุตฺโต”ติ อตฺเถ ณฺยปฺปจฺจเย กเต-

เมื่อลง ณฺย ปัจจัยในความหมายว่า บุตรของนางกุณฑนี [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“กฺวจาทิมชฺฌุตฺตเรสู”ติ วตฺตเต.

สองบทว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตเรสุ (ที่พยางค์ต้น, กลาง หรือท้าย ในบางแห่ง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

[คำข้างต้นติดตามมาจากสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง) โดยเปลี่ยนฉัฏฐีวิภัตติเป็นสัตตมีวิภัตติ]

๓๗๐. เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ.

การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศ ย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง

วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ อ.การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศ ท. ด้วย *โหนฺติ* ย่อมมี *เตสุ อาทิมชฺฌุตฺตเรสุ* ในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ท. เหล่านั้น *กฺวจิ* ในบางแห่ง ฯ

[สูตรนี้เป็นหนึ่งในมหาสูตร ๔ สูตร ซึ่งแสดงถึงการพฤทธิ์เป็นต้นในพยางค์ต้น กลาง หรือท้าย คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๘๑) ประพันธ์มหาสูตรเป็นคาถาท่องจำว่า

มหาสุตฺตา เตสุ วุทฺธิ		กฺวจิ ธาตุ จ ปจฺจยา
ทนิฏฺฐา ยทนุปาทิ		จตฺตาริปิ นิปาตนา.[๖๔]

“มหาสูตรมี ๔ สูตรอย่างนี้ คือ เตสุ วุทฺธิ, กฺวจิ ธาตุ, ปจฺจยาทนิฏฺฐา และ ยทนุปฺปนฺนา”

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะว่า

ตตฺถ จ จตฺโรติ จตฺสทฺทโต โยวจนํ กตฺวา ตสฺสิธ ตฺคฺคหเณโนการาเทสํ กตฺวา วคฺคนฺตํ วา

วคฺเค, มหา สเรติ วตฺตมาเน ยวมทนตรลา จาคมาติ วา กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จาติ วตฺตมาเน เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา เจติ วา ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ วา ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ วา รการาคเม กเต โอ สเร จาติ เอตฺถ จคฺคหเณน อุราเทเส วา กเต รูปํ.[๖๕]

"อนึ่ง ในรูปว่า จตุโร เป็นต้นนั้น รูปว่า จตุโร สำเร็จรูปโดยลง โย วิภัตติท้าย จตุ ศัพท์ แปลง โย วิภัตตินั้นเป็น โอ อักษรด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรนี้ [คือ สูตรว่า ตโต โยนโม ตุ] แล้วลง ร อักษร เป็นอาคมด้วยสูตรว่า ยวมทนตรลา จาคมา เพราะสูตรว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค และ มหา สเร ติดตาม มาอยู่ หรือด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ เพราะสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ ติดตามมาอยู่ หรือด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ หรือด้วยสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ หรือกระทำการแปลงเป็น อุร ด้วย จ ในสูตรว่า โอ สเร จ นี้ รูป[ว่า จตุโร] ย่อมสำเร็จ"

แม้ข้อความข้างต้นจะมิได้กล่าวถึงสูตรว่า กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทส-โลปาคมา จ ก็นับสูตรนี้เข้าด้วย เพราะในสูตรนั้นมีข้อความว่า

อิมินา นเยน ยตฺถ ยสฺมึ กยิรมาเน น วิรุชฺฌติ, ตํ ตตฺถ กาตพฺพํ. ยญฺหิ ลกฺขเณนานุปปนฺนํ, ตํ สพฺพํ อิมินาว สิชฺฌตีติ.[๖๖]

"ตามนัยนี้เมื่อวิธีใดถูกกระทำอยู่ในรูปใด รูปย่อมไม่ผิด พึงกระทำวิธีนั้นในรูปนั้น โดย แท้จริงแล้ว รูปใดไม่สำเร็จด้วยสูตร รูปทั้งหมดนั้นย่อมสำเร็จด้วยสูตรนี้นั่นแหละ ดังนี้แล"

จ ศัพท์ทำหน้าที่อัญญมัญญสมุจจยะ คือ รวบรวมซึ่งกันและกัน โดยรวบรวมการพฤทธิ์ และการลบเป็นต้นซึ่งกันและกัน]

เตสุ อาทิมชฺฌุตฺตเรสุ อวิหิตลกฺขเณสุ ชินวจนานุปโรเธน กฺวจิ วุทฺธิ-โลป-อาคม-วิการ-วิปรีต-อาเทสา โหนฺตีติ สํโยคนฺตตฺเตปิ อาทิวุทฺธิ.

การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้าย เหล่านั้น ซึ่งไม่มีสูตรกำหนดไว้ ในบางแห่งโดยไม่ขัดแย้งต่อพระชินพจน์ ด้วยสูตรนี้จึงมีการพฤทธิ์สระต้นแม้เมื่อมีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย[สระนั้น]

[การลบเป็นต้นนั้นมีคำอธิบายและอุทาหรณ์ในปทรูปสิทธิฎีกา ดังนี้

๑. **การพฤทธิ์** (วุฑฺฒิ) คือ การเจริญของมาตราโดยความเป็น อา, เอ และ โอ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วฑฺฒนํ วุฑฺฒิ (การเจริญของมาตรา ชื่อว่า วุฑฒิ) หมายถึง การทำเสียงให้ยาวออกไปกว่าเดิม โดยทำสระ อ เป็น อา, สระ อิ อี เป็น เอ และสระ อุ อู เป็น โอ เช่น โกณฺฑญฺโญ (อุ ของ กุ = โอ), องฺคมาคธิกา (อ ของ ม = อา)

๒. **การลบ** (โลป) คือ การพินาศไปของอักษรที่ปรากฏอยู่ (โลโป วิชฺชมานสฺส วินาโส) เช่น ถีนํ ภาโว ทุราชาโน (ถีนํ = อิตฺถีนํ ลบ อิตฺ ต้นพยางค์), กตฺตุกาโม (กตฺตุํกาโม ลบนิคคหิตกลางพยางค์), หนฺตุกาโม (หนฺตุํกาโม ลบนิคคหิตกลางพยางค์), วิญฺญาณญฺจายตนํ (วิญฺญาณานญฺ-จายตนํ ลบ น กลางพยางค์), ทฺวฏฺฐิปฏิปทา (ทฺวาสฏฺฐิปฏิปทา ลบ อาส กลางพยางค์), มตฺยา (มาตุยา ลบ อุ กลางพยางค์), ปฏิสงฺขา โยนิโส (ปฏิสงฺขาย ลบ ย ท้ายพยางค์)

๓. **การลงอาคม** (อาคม) คือ การเกิดขึ้นของอักษรที่ไม่มีอยู่ก่อน (อาคโม อวิชฺช-มานสฺสุปฺปตฺติ) เช่น วุตฺตมิทํ (วุตฺตมิทํ = อุตฺตํ + อิทํ ลง ว อาคมต้นพยางค์), อิสฺสริยํ (ลง อิ อาคมกลางพยางค์), อาลสิยํ (ลง อิ อาคมกลางพยางค์), ปุริมํชาตึ (ลงนิคคหิตอาคมกลางพยางค์), จกฺขุํอนตฺตา (ลงนิคคหิตอาคมท้ายพยางค์)

๔. **การวิการะ** (วิการ) คือ ความเป็นอย่างอื่นของอักษรที่ปรากฏอยู่นั่นเทียว และการทำให้มีสังโยคหรือปราศจากสังโยค (วิชฺชมานสฺเสว อญฺญถตฺตํ วิกาโร, สํโยควิสํโยคกรณานิ จ) เช่น อณณ (อนิณ แปลง น เป็น ณ และแปลง อิ เป็น อ ทำวิการะกลางพยางค์), สกทาคามี (สกิทาคามีแปลง อิ เป็น อ กลางพยางค์), นปฺปชฺชเห วณฺณพลํ (นปฺปชฺชเห ซ้อน ชฺ เป็น ชฺช กลางพยางค์)

๕. **การวิปริต** (วิปรีต) คือ การแปลงกลับกันกับการแปลงปกติ โดยแปลงสระ โอ เป็น อุ และการสับเสียง (วิปรีโต โอการสฺสุการตฺตํ วิปริยโย จ) เช่น อุคฺคเต สูริเย (อวคเต แปลง อว เป็น อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ ต้นพยางค์), ทิคุ (ทิโค แปลง โอ เป็น อุ ท้ายพยางค์) แม้การสับเสียงที่เรียกว่า วิปริยายะ ก็นับเข้าในข้อนี้ เช่น อยิรสฺส (อริยสฺส สับเสียง รย เป็น ยร)

๖. **การอาเทศ** (อาเทส) คือ การแปลงอักษร เช่น เตรส (ติรส แปลง ติ เป็น เต ต้นคำ), ปณฺณวีสติ (ปนฺนวีสติ แปลง นฺน เป็น ณฺณ ต้นคำ), โกรพฺโย (แปลง อุ ใน รุ ของ กุรุ เป็น อว กลางคำ), ภาตพฺโย (แปลง อุ ใน ตุ เป็น อว กลางคำ), สกฺยปุตฺติโย (แปลง ก ของ ณิก ปัจจัยเป็น ย ท้ายคำ)

วิธีประกอบรูปศัพท์ในบางอุทาหรณ์อาจสำเร็จได้ด้วยสูตรเดิม การใช้มหาสูตรในที่นี้อีกก็เพื่อแสดงวิธี คือ ปัชชุนนคติกนัย : นัยที่มีคติเหมือนฝน โดยฝนอาจตกซ้ำในสถานที่ตกแล้วได้

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๖๐) กล่าวถึงความเห็นของโบราณาจารย์ไว้ ๓ มติ เกี่ยวกับอาเทศ วิการะ และวิปริต ดังนี้

๑. อาเทศ คือ ศัพท์ที่แสดงด้วยปฐมาวิภัตติ วิการะ คือ ศัพท์ที่แสดงด้วยทุติยาวิภัตติ วิปริต คือ ชื่อที่มีในกาลก่อนของ โอ อักษรที่แปลงมาจาก อุ อักษร

๒. วิการะ คือ การแปลงสระและพยัญชนะอื่นเป็นอย่างอื่น, การลบพยัญชนะสังโยค ให้เหลือตัวเดียว และการซ้อนพยัญชนะสังโยค

๓. วิปริต คือ การทำทีฆะเป็นรัสสะ, การทำรัสสะเป็นทีฆะ, การลบพยัญชนะสังโยค ให้เหลือตัวเดียว, การซ้อนพยัญชนะสังโยค, การแปลงพยัญชนะเป็นสระ, การแปลงพยัญชนะเป็น พยัญชนะอื่น และการแปลงสระเป็นสระอื่น

ข้อความในสัททนีติปกรณ์เกี่ยวกับความเห็นแรก มีดังนี้

อาเทโส ปฐมานิทฺทิฏฺโฐติ วทนฺติ, วิกาโร ทุติยานิทฺทิฏฺโฐติ, วิปริโต นาม โอการสฺส โปราณิกา สญฺญาติ วทนฺติ.[๖๗]

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ศัพท์ที่แสดงด้วยปฐมาวิภัตติ ชื่อว่า อาเทศ ศัพท์ที่แสดงด้วย ทุติยาวิภัตติ ชื่อว่า วิการะ ชื่อที่มีมาแต่ก่อนของ โอ อักษร ชื่อว่า วิปริต”

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์ที่แสดงด้วยปฐมาวิภัตติ เช่น การแปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วย สูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๔) ว่า อพฺโภ อภิ (แปลง อภิ เป็น อพฺภ ในเพราะสระหลัง) จัด เป็นอาเทศ เพราะแสดงบทการิยะไว้ด้วยปฐมาวิภัตติ คือ อพฺโภ จึงเป็นอาเทศ ส่วนศัพท์ที่แสดง ด้วยทุติยาวิภัตติ เช่น การแปลง ม ของ อมุ ศัพท์เป็น ส ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๗๓) ว่า อมุสฺส โม สํ (ม ของ อมุ ที่มิใช่นปุงสกลิงค์ย่อมถึงความเป็น ส ในเพราะ สิ วิภัตติตามสมควร) จัดเป็นวิการะ เพราะแสดงบทการิยะไว้ด้วยทุติยาวิภัตติ คือ สํ พึงทราบว่าในมตินี้กล่าวตามคัมภีร์ นยาสะ (สูตร ๔๐๔) ว่า

เอตฺถ จ อาเทโสติ ปฐมาย นิทฺทิฏฺโฐ. วิกาโรติ ทุติยาย นิทฺทิฏฺโฐ. วิปรีโต นาม โอการสฺส โปราณกสญฺญา.[๖๘]

“อนึ่ง ในสูตรนี้ ศัพท์ที่แสดงด้วยปฐมาวิภัตติ ชื่อว่า อาเทศ ศัพท์ที่แสดงด้วยทุติยาวิภัตติ ชื่อว่า วิการะ ชื่อที่มีมาแต่ก่อนของ โอ อักษร ชื่อว่า วิปริต”

คัมภีร์กัจจายสุตตัตถะ (สูตร ๕๗๖) ประพันธ์ข้อความในคัมภีร์นยาสะเป็นคาถาท่องจำว่า

ปฐมาย นิทฺทิฏฺฐาเทโส ทุติยาย วิการตา
วิปรีโต โอการสฺส สญฺญา โปราณิกา มตา.[๖๙]

"ศัพท์ที่แสดงด้วยปฐมาวิภัตติ ชื่อว่า อาเทศ ความเป็นวิการะย่อมมีด้วยทุติยาวิภัตติ ชื่อที่มีมาแต่ก่อนของ โอ อักษร พึงทราบว่าเป็นวิปริต"

ข้อความในสัททนีติปกรณ์เกี่ยวกับความเห็นที่ ๒ กล่าวไว้เป็นคาถาหนึ่งบทว่า

อญฺญสฺส อญฺญถาภาโว สญฺโญคสฺส จ เอกตา
สญฺโญคภาโว เจกสฺส วิกาโรติ ปวุจฺจติ.[๗๐]

"ความเป็นอย่างอื่นของสระและพยัญชนะอื่น ความเป็นอักษรตัวเดียวของสังโยค และความเป็นสังโยคของอักษรตัวเดียว ได้ชื่อว่า วิการะ"

ข้อความในสัททนีติปกรณ์เกี่ยวกับความเห็นที่ ๓ กล่าวไว้เป็นคาถาสองบทว่า

รสฺสภาโว จ ทีฆสฺส อโถ รสฺสสฺส ทีฆตา
สญฺโญคภาโว เจกสฺส สญฺโญคสฺส จ เอกตา.

พฺยญฺชนานํ สรตฺตญฺจ อญฺญพฺยญฺชนตาปิ จ
สรสฺส จญฺญสฺสรตา วุจฺจเต วิปรีตตา.[๗๑]

"ความเป็นรัสสะของทีฆะ ความเป็นทีฆะของรัสสะ ความเป็นสังโยคของอักษรตัวเดียว ความเป็นอักษรตัวเดียวของสังโยค ความเป็นสระของพยัญชนะ ความเป็นพยัญชนะอื่น และความเป็นสระอื่นของสระ ได้ชื่อว่า วิปริต"

ตามคำอธิบายที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิฎีกา วิการะและอาเทศไม่มีลักษณะต่างกัน แม้ในมติของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวมาแล้ว ลักษณะของวิการะและอาเทศก็ไม่ต่างกัน ท่านผู้แต่งสัททนีติปกรณ์ก็กล่าวสรุปว่า มติทั้งสามที่นำมาแสดงไว้นั้นมีความขัดแย้งกัน แต่ก็เป็นฐานะที่ผู้ศึกษาควรจดจำไว้ ในคัมภีร์กาตันตรวฤตติฎีกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๔) กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อาคโม'นุปฆาเตน วิกาโร จุปมทฺทนา
อาเทโส จ ปสงฺเคน โลโป สพฺพาปกาสนา.[๗๒]

"การลงอาคมย่อมมีด้วยการไม่เบียดเบียน การวิการะย่อมมีด้วยการเบียดเบียน การอาเทศย่อมมีด้วยการห้าม การลบย่อมมีด้วยการไม่ปรากฏโดยสิ้นเชิง"

ในปทรูปสิทธิฏีกานิสสัยใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คัมภีร์กวิราชะซึ่งเป็นคำอธิบายของคัมภีร์กาตันตระได้แสดงความเห็นของอาจารย์กุลจันทระว่า วณฺณสฺส ฐาเน ภวนฺโต วิกาโร อุจฺจเต. สทฺทสฺส ฐาเน ภวนฺโต อาเทโส อิติ (การเปลี่ยนแปลงอักษรในฐานะของอักษร ได้ชื่อว่า การวิการะ ส่วนการเปลี่ยนแปลงศัพท์ในฐานะของศัพท์ ชื่อว่า การอาเทศ) แต่ในกวิราชะนั้นได้อ้างหลักฐานจากไวยากรณ์สันสกฤตแล้วปฏิเสธความเห็นนั้น]

อีการโลเป นฺยสฺส ณาเทโส.

เมื่อลบ อี อักษรแล้ว ให้แปลง นฺย เป็น ณ

โกณฺฑญฺโญ, กุรุโน ปุตฺโต โกรพฺโย. เอตฺถาปิ เตเนว อุการสฺส อวาเทโส. ภาตุโน ปุตฺโต ภาตพฺโย.

เช่น

โกณฺฑญฺโญ (บุตรของนางกุณฑนี) = กุณฺฑนิยา ปุตฺโต โกณฺฑญฺโญ.

บุตรของเจ้ากุรุ ชื่อว่า โกรัพยะ ในตัวอย่างนี้ การแปลง อุ อักษรเป็น อว ย่อมมีได้ด้วยสูตรนี้เท่านั้น

บุตรของพี่ชายหรือน้องชาย ชื่อว่า ภาตัพยะ

[คำว่า โกรพฺโย และ ภาตพฺโย ลง ณฺย ปัจจัยด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า อโต ณิ วา เมื่อลบ ณ อนุพันธ์แล้วมีรูปเป็น กุรุ + ย, ภาตุ + ย ให้พฤทธิ์ อุ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า วุทฺธาทิ เป็นต้น แล้วแปลง อุ เป็น อว ด้วยสูตรนี้ ต่อมาให้แปลง ว เป็น พ ด้วย จ ศัพท์ใน โท ธสฺส จ]

การประกอบรูปศัพท์ โกณฺฑญฺโญ

ศัพท์เดิมเป็น กุณฺฑนี และ ปุตฺต

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กุณฺฑนี ศัพท์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

ให้ อี ท้าย กุณฺฑนี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า "เต อิตฺถิขฺยา โป"

แปลง ส ท้าย ป เป็น ยา ด้วยสูตรว่า "ปโต ยา"

รัสสะ อี ที่ชื่อว่า ป เป็น อิ ด้วยสูตรว่า "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ"

สำเร็จรูปเป็น กุณฺฑนิยา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุตฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"
แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุตฺโต

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กุณฺฑนิยา ปุตฺโต (บุตรของกุณฑนี) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้
ลง ณฺย ปัจจัยท้าย กุณฺฑนิยา ด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า "อโต ณิ วา"
ลบวิภัตติท้าย กุณฺฑนิยา และ ปุตฺโต ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"
ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"
ลบ ปุตฺต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"
ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า "เตสํ โณ โลปํ"
พฤทธิ์ อุ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ"
ลบ อี (ที่ นี) ท้าย กุณฺฑนี ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "อวณฺโณ เย โลปญฺจ"
(เป็น กุณฺฑนฺ + ย)
แปลง นฺย เป็น ญ ด้วยสูตรว่า "ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ"
ซ้อน ญฺ เป็น ญฺญ ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน"

สำเร็จรูปเป็น โกณฺฑญฺญ

ตั้ง โกณฺฑญฺญ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย โกณฺฑญฺญ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"
แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โกณฺฑญฺโญ

[รูปว่า โกณฺฑญฺโญ มาจาก กุณฺฑนี + ณฺย ปัจจัย สระ อุ ข้างหน้าไม่อาจพฤทธิ์ด้วยสูตรว่า วุทฺธาทิสรสฺส วาสํโยคนฺตสฺส สเณ จ เพราะมีสังโยคอยู่หลัง จึงพฤทธิ์ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น ความจริงกฎไวยากรณ์เป็นหลักภาษาที่กล่าวถึงวิธีใช้เป็นส่วนใหญ่ ทุกภาษามีข้อยกเว้นในบางแห่ง เพราะหลักภาษาเกิดขึ้นภายหลังการใช้ภาษาซึ่งอาจจะไม่ตรงตามหลักภาษาโดยทั่วไป การปฏิเสธข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในคัมภีร์ไวยากรณ์จึงมิใช่กฎแน่นอนตายตัว ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริ-ภาเษนทุเสขระว่า

เนน นิทฺทิฏฺฐมนิจฺจํ.[๗๓]

“วิธีที่แสดงด้วย น ปฏิเสธ ไม่แน่นอน”

ปริภาษาข้างต้นมีรูปสันสกฤตว่า นญฺฌฏิตมนิตฺยมฺ ซึ่งอาจปริวรรตตรงตัวเป็นบาลีว่า นฆฏิตมนิจฺจํ (วิธีที่เชื่อมด้วย น ปฏิเสธ ไม่แน่นอน) ส่วนในคำปริวรรตข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๑๓, ๔๐๘, ๕๑๑) ซึ่งปริวรรตตามรูปของสันสกฤตว่า นญา นิรฺทฺทิษฺฏมนิตฺยมฺ พบในวุตติของสูตร ๔๑ ในคัมภีร์กาตันตระว่า น พฺยญฺชเน สรา สนฺเธยฺยา (ในเพราะพยัญชนะ ไม่พึงเชื่อมสระ) <มีรูปสันสกฤตว่า น วฺยญฺชเน สฺวราะ สนฺเธยาะ.>

คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๕) วิจารณ์ความต่างกันในการประกอบรูปศัพท์ระหว่างปทรูปสิทธิปกรณ์กับพาลาวตารว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวการลง ณฺย ปัจจัยในอรรถอปัจจะด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า อโต ณิ วา และอนุญาตการพฤทธิ์ในรูปว่า โกณฺฑญฺโญ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น ส่วนคัมภีร์พาลาวตารกล่าวถึงการลง ณฺย ปัจจัยในอรรถดังกล่าว ด้วยสูตรว่า ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ และอนุญาตการพฤทธิ์ด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า วุทฺธาทิสรสฺส วา เป็นต้น แล้วกล่าวสรุปว่ามติของคัมภีร์ทั้งสองไม่ผิด การที่ท่านกล่าวไว้เช่นนี้คงเป็นเพราะไวยากรณ์เป็นบัญญัติของนักภาษาที่ตั้งขึ้นให้สอดคล้องกับพระชินพจน์เท่านั้น]

“อุปคุสฺส อปจฺจนฺ”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า อุปคุสฺส อปจฺจํ (บุตรของอุปคุ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๗๑. ณโวปคฺวาทีหิ.

ลง ณว ปัจจัยท้าย อุปคุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

ณว อ. ณว ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺเคหิ* จากนามศัพท์ ท. *โอปคฺวาทีหิ* อันมี อุปคุ เป็นต้น *อปจฺเจ* ในอรรถอปัจจะ *วา* บ้าง ฯ

[คำว่า ณโวปคฺวาทีหิ ตัดบทเป็น ณว + อุปคุ + อาทีหิ]

อุปคุมนุอิจฺเจวมาทีหิ อุการนฺเตหิ โคตฺตคเณหิ ณวปฺปจฺจโย โหติ วา “ตสฺสา-ปจฺจ”มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง ณว ปัจจัยท้ายนามศัพท์อุการันต์ซึ่งมี อุปคุ และ มนุ เป็นต้นอย่างนี้ ที่เป็นโคตรคณะในความหมายนี้ว่า บุตรของเขา

อาทิสทฺทสฺส เจตฺถ ปการวาจกตฺตา อุการนฺตโตเยวายํ.

อนึ่ง ในสูตรนี้ ณว ปัจจัยนี้ย่อมลงท้ายนามศัพท์ อุ การันต์เท่านั้นเพราะ อาทิ ศัพท์กล่าวความเหมือนกัน

[อาทิ ศัพท์ละคำที่อยู่ในประเภทเดียวกัน นั่นคือ นามศัพท์ อุ การันต์เท่านั้น]

โอปคโว, โอปควี, โอปควํ, มนุโน อปจฺจํ มานโว, “มานุโส”ติ ณปฺปจฺจเย สาคเม จ กเต รูปํ. ภคฺคุโน อปจฺจํ ภคฺคโว, ปณฺฑุโน อปจฺจํ ปณฺฑโว, อุปวินฺทุสฺส อปจฺจํ โอปวินฺทโว อิจฺจาทิ.

โอปคโว, โอปควี, โอปควํ (บุตรของอุปคุ) = อุปคุสฺส อปจฺจํ โอปคโว, โอปควี, โอปควํ.

บุตรของพระมนู (ปฐมกษัตริย์ที่ชาวโลกสมมติขึ้นในสมัยต้นกัป) ชื่อว่า มานวะ

เมื่อลง ณ ปัจจัยและลง ส อาคมแล้วรูปว่า มานุโส ย่อมสำเร็จ

บุตรของภัคคุ ชื่อว่า ภัคควะ

บุตรของพระเจ้าปัณฑุ ชื่อว่า ปัณฑวะ (ปาณฑพ)

บุตรของอุปวินทุ ชื่อว่า โอปวินทวะ

ดังนี้เป็นต้น

[คำว่า ปณฺฑว มีรูปเป็นสันสกฤตว่า ปาณฺฑว (บุตรของพระเจ้าปัณฑุหรือปาณฑุ) คือ ปาณฑพ หมายถึง บุตรทั้ง ๕ ของปาณฑุ อันได้แก่ ยุธิเฐียร และอนุภราดาทั้ง ๔ ของเธอ คือ อรชุน พลเทพ ภีมเสน และวาสุเทพ

รูปว่า โอปวินฺทว พบเป็นรูปว่า โอปวินฺทวิ ด้วยการลง ณิ ปัจจัย พบตัวอย่างในสูตร ๔๑๖ ของคัมภีร์มุคธโพธะอีกด้วย (สันสกฤตอนุญาตให้ลง ษฺณิ ปัจจัยเป็นรูปว่า เอาปวินฺทวิ)

รูปว่า มานุส มาจาก มนุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย เมื่อประกอบรูปศัพท์เป็น มานุ + อ แล้ว ให้ลง ส อักษรเป็นอาคมด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น หรือด้วยวินาธิการโยควิภาคะในสูตรว่า ส สเร วาคโม เพราะไม่ใช่กลุ่มศัพท์มโนคณะ

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘) ตั้งสูตรว่า มนุโต สฺสสณฺ (ลง สฺส และ สณฺ ปัจจัยท้าย มนุ ศัพท์) ได้รูปว่า มนุสฺโส (มนุ ศัพท์ + สฺส ปัจจัย), มานุโส (มนุ ศัพท์ + สณฺ ปัจจัย) นอกจากนั้น ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๘๓) ยังแสดงว่า มนุสฺส มีรากศัพท์มาจาก มนฺ ธาตุ (โพธเน = รู้) + อุสฺส ปัจจัย ส่วน มานุส มีรากศัพท์มาจาก มนฺ ธาตุ + นุส ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มนเต ชานาตีติ มนุสฺโส, มานุโส วา (ผู้ที่รู้ มีรูปว่า มนุสฺโส หรือ มานุโส) ลงปัจจัยดังกล่าวด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๗๓) ว่า มนุปูรสุณาทีหิ อุสฺสนุสิสา (ลง อุสฺส, นุส และ อิส ปัจจัยท้ายธาตุหรือปาฏิปทิกศัพท์มี มนุ, ปูร และ สุณ เป็นต้น)

อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์ และโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘) กล่าวถึงรูปว่า มานว แต่ส่วนของสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๕๗) กล่าวถึงรูปว่า มาณว โดยแปลง น เป็น ณ ที่จริงแล้วในพระบาลีพบรูปว่า มาณว อย่างเดียว แต่สันสกฤตมีใช้ทั้งสองรูป ส่วนคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๕๒) กล่าวว่า มาณว ศัพท์ใช้ในความหมายว่า คนหนุ่ม สัตว์ และโจร ดังนี้

อถาปิ ตรุเณ สตฺเต โจเรปิ มาณโว ภเว.[๗๔]

“มาณว ศัพท์ย่อมมีในความหมายว่า คนหนุ่ม สัตว์ และโจร”

ตามหลักสันสกฤต คำว่า มานว เป็นคำไวพจน์ของ มนุษฺย (บาลีใช้เป็น มนุสฺส = มนุษย์) หมายถึง มนุษย์โดยทั่วไป แต่คำว่า มาณว หมายถึง มนุษย์ที่น่ารังเกียจ เพราะไม่ขยันทำงาน และมนุษย์ที่โง่เขลา เพราะมิได้สาธยายพระเวท ดังคำอธิบายในคัมภีร์ตัตวโพธินี (คำอธิบายสูตร ๑๑๘๕)

อปจฺเจ กุจฺฉิเต มูฬฺเห　　มนุโต อุสฺสคฺคิโก มโต
นการสฺส จ มุทฺธโช　　เตน สิชฺฌติ มาณโว.

"เมื่อกล่าวถึงบุตรของพระมนูที่น่ารังเกียจ และโง่เขลา ลง อณฺ ปัจจัย อันเป็นสามัญญวิธีท้าย มนุ ศัพท์ และแปลง น อักษรเป็นมุทธชอักษร[คือ ณ] ดังนั้น รูปว่า มาณโว จึงสำเร็จ"

ณตฺตวิธานตฺถมิทํ อณสฺส สิทฺธตฺตา. อนธีตเวทตฺตา มูฬฺหตฺตํ, วิหิตานนุฏฺฐานา จ กุจฺฉิตตฺตํ. อิทญฺจ วจนํ พฺราหฺมณมาณโวติ ณตฺตนิปาตนา ลทฺธมิติ อาหุ.[๗๕]

"สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อแปลงเป็น ณ เพราะสำเร็จด้วย อณฺ ปัจจัย ความเป็นคนโง่เขลาย่อมมี เพราะมิได้สาธยายพระเวท และความเป็นคนน่ารังเกียจย่อมมี เพราะไม่ขยันทำงานที่ควรกระทำ อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำนี้มีได้เพราะการให้สำเร็จความเป็น ณ อักษรว่า พฺราหฺมณ-มาณโว (มาณพผู้เป็นพราหมณ์)"]

การประกอบรูปศัพท์ โอปคโว

ศัพท์เดิมเป็น อุปคุ ศัพท์ และ อปจฺจ ศัพท์

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อุปคุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

สำเร็จรูปเป็น อุปคุสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อปจฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อปจฺจํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อุปคุสฺส อปจฺจํ (บุตรของอุปคุ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณว ปัจจัยในอปัจจตัทธิตด้วยสูตรว่า "ณโวปคฺวาทีหิ"

ลบวิภัตติท้าย อุปคุสฺส และ อปจฺจํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ อปจฺจ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อุ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “วุทฺธาทิสรสฺส ฯเปฯ สเณ จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โอปคว

ตั้ง โอปคว ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย โอปคว ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โอปคโว

“วิธวาย อปจฺจนฺ”ติ อตฺเถ-

ในความหมายว่า บุตรของหญิงหม้าย [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๗๒. เณร วิธวาทิโต.

ลง เณร ปัจจัยท้าย วิธวา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

เณร อ. เณร ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ลิงฺคมฺหา* จากนามศัพท์ *วิธวาทิโต* อันมี วิธวา เป็นต้น *อปจฺเจ* ในอรรถอปัจจะ *วา* บ้าง ฯ

วิธวาทิโต เณรปฺปจฺจโย โหติ วา อปจฺจตฺเถ.

ลง เณร ปัจจัยท้าย วิธวา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

วิคโต ธโว ปติ เอติสฺสาติ วิธวา, เวธเวโร, พนฺธุกิยา อภิสาริณิยา ปุตฺโต พนฺธุเกโร, สมณสฺส อุปชฺฌายสฺส ปุตฺโต ปุตฺตฏฺฐานิยตฺตาติ สามเณโร, นาฬิเกโร อิจฺจาทิ.

สามีของหญิงนี้ปราศจากแล้ว เหตุนั้น หญิงนั้นชื่อว่า วิธวา (หญิงหม้าย)

เวธเวโร (บุตรของหญิงหม้าย) = วิธวาย อปจฺจํ เวธเวโร.

บุตรของหญิงชู้ คือ หญิงหนีตามชู้ ชื่อว่า พันธุเกระ

บุตรของพระสมณะ คือพระอุปัชฌาย์ เพราะควรแก่ฐานะบุตร ชื่อว่า สามเณระ

นาฬิเกโร (บุตรของนางนาฬิกา) = นาฬิกาย ปุตฺโต นาฬิเกโร.

ดังนี้เป็นต้น

[คำว่า พนฺธุกี คือ หญิงชู้ โดยเหตุที่สันสกฤตใช้เป็น พนฺธกี และ พนฺธุกี ทั้งสองรูป ในภาษาบาลีจึงมีใช้ทั้งสองรูปเช่นเดียวกัน แม้ในที่นี้จะกล่าวถึงรูปว่า พนฺธุกี อย่างเดียว แต่ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๒๓๓) กล่าวถึงรูปว่า พนฺธกี ไว้ด้วยบาทคาถาว่า กุลฏา ตุ จ พนฺธกี (หญิงชู้ = กุลฏา, พนฺธกี) ดังนั้น จึงมีรูปที่ลง เณยฺย ปัจจัยว่า พนฺธกิเนยฺย, พนฺธุกิเนยฺย นอกจากนั้น คำว่า พนฺธกินี ก็เป็นคำไวพจน์อีกศัพท์หนึ่งซึ่งลง อินี ปัจจัยแทน อี ปัจจัย ดังข้อความในภิกขุนีวิภังค์ว่า

อถ โข โส ปุริโส ปราชิโต อุชฺฌายติ ขิยฺยติ วิปาเจติ อสฺสมณิโย อิมา มุณฺฑา พนฺธกินิโย. กถญฺหิ นาม อมฺหากํ อุโทสิตํ อจฺฉินฺทาเปสฺสนฺตีติ.[๗๖]

“ลำดับนั้น บุรุษนั้นแพ้คดี จึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า หญิงชู้หัวโล้นเหล่านี้ไม่ใช่สมณะหญิง ไฉนจึงให้ผู้พิพากษาริบโรงเก็บของของเราเล่า”

คำว่า อภิสาริณี แปลว่า หญิงหนีตามชู้ เป็นคำอธิบายของ พนฺธุกิยา (หญิงชู้) ยังมีคำไวพจน์ของศัพท์นี้ที่มีรากศัพท์ใกล้เคียงกัน คือ อภิสาริกา ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๒๓๒) กล่าวว่า

ธวตฺถินี ตุ สงฺเกตํ ยาติ ยา สาภิสาริกา.[๗๗]

“หญิงใดต้องการสามี ไปสู่ที่นัดหมาย หญิงนั้นชื่อว่า อภิสาริกา (หญิงหนีตามชู้)”

คำว่า สามเณร มาจาก สมณ + เณร ปัจจัย คำว่า สมณ หมายถึง พระอุปัชฌาย์ ท่านจึงกล่าวว่า สมณสฺส อุปชฺฌายสฺส (ของพระสมณะ คือพระอุปัชฌาย์) ส่วนคำว่า ตสฺส ปุตฺตฏฺฐานิยตฺตา (เพราะควรแก่ฐานะบุตร) แสดงเหตุของความเป็นบุตรในเรื่องนี้]

อปจฺจตทฺธิตํ

จบ อปัจจตัทธิต

สรุปความว่า ปัจจัยในอปัจจตัทธิตมี ๙ ศัพท์ ดังนี้ คือ

๑. **ณ ปัจจัย :** วา ณปจฺเจ (ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ (บุตรของพระวสิษฐ์)

๒. **ณายน ปัจจัย :** ณายนณาน วจฺฉาทิโต (ลง ณายน ปัจจัยและ ณาน ปัจจัย ท้าย วจฺฉ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- วจฺฉสฺส อปจฺจํ วจฺฉายโน (บุตรของพระวัจฉะ)

๓. **ณาน ปัจจัย :** ณายนณาน วจฺฉาทิโต (ลง ณายน ปัจจัยและ ณาน ปัจจัย ท้าย วจฺฉ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- วจฺฉสฺส อปจฺจํ วจฺฉาโน (บุตรของพระวัจฉะ)

๔. **เณยฺย ปัจจัย :** เณยฺโย กตฺติกาทีหิ (ลง เณยฺย ปัจจัยท้าย กตฺติกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร)

- กตฺติกาย อปจฺจํ กตฺติเกยฺโย (บุตรของนางกัตติกา)

๕. **ณิ ปัจจัย :** อโต ณิ วา (ลง ณิ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- ทกฺขสฺส อปจฺจํ ทกฺขิ (บุตรของคนฉลาด)

๖. **ณิก ปัจจัย :** วา ศัพท์ในสูตรว่า อโต ณิ วา (ลง ณิ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- สกฺยปุตฺตสฺส ปุตฺโต สกฺยปุตฺติโก (บุตรของศากยบุตร)

๗. **ณฺย ปัจจัย :** วา ศัพท์ในสูตรว่า อโต ณิ วา (ลง ณิ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- อทิติยา ปุตฺโต อาทิจฺโจ (บุตรของนางอทิติ)

๘. **ณว ปัจจัย :** ณโวปคฺวาทีหิ (ลง ณว ปัจจัยท้าย อุปคุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- อุปคุสฺส อปจฺจํ โอปคโว (บุตรของอุปคุ)

๙. **เณร ปัจจัย :** เณร วิธวาทิโต (ลง เณร ปัจจัยท้าย วิธวา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- วิธวาย อปจฺจํ เวธเวโร (บุตรของหญิงหม้าย)

อนึ่ง โดยทั่วไปบทตัทธิตมักประกอบด้วยลิงค์ทั้ง ๓ ตามเนื้อความที่สื่อถึง แต่มีตัทธิตปัจจัยบางศัพท์มีอำนาจในการระบุลิงค์ได้ เหมือนบทกิตก์บางศัพท์ที่ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น คมนํ (การไป) ดังนั้น คัมภีร์พาลาวตารจึงกล่าวถึงการประกอบลิงค์ท้ายบทตัทธิตว่า

ตทฺธิตา'ภิเธยฺยลิงฺค- วิภตฺติวจนา สิยุํ
สมูหภาวชา ภิยฺโย สกตฺเถ ณฺโย นปุํสเก
ตา ตุตฺถิยํ นิปาตา เต ธาทิถํปจฺจยนฺตกา.[๗๘]

"ศัพท์ตัทธิตมีลิงค์ วิภัตติ และพจน์ตามเนื้อความที่สื่อถึง

ตัทธิตปัจจัยที่ลงในสมูหตัทธิตและภาวตัทธิต ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์โดยมาก

ณฺย ปัจจัยที่ลงในอรรถสกัตถ์ ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์

ตา ปัจจัยย่อมเป็นไปในอิตถีลิงค์

ปัจจัยมี ธา อยู่ต้นและมี ถํ อยู่ท้ายเหล่านั้นเป็นนิบาต"

ตัวอย่างในเรื่องนี้ มีดังต่อไปนี้

๑. ศัพท์ตัทธิตมีลิงค์ วิภัตติ และพจน์ตามเนื้อความที่สื่อถึง คือ ศัพท์ตัทธิตที่ลง ณ ปัจจัยเป็นต้นนอกจากปัจจัยที่จะกล่าวต่อไปในข้อ ๒-๖ เป็นไปในลิงค์ทั้ง ๓ ตามเนื้อความที่สื่อถึง เช่น

[ปุงลิงค์] วาสิฏฺโฐ ปุตฺโต (บุตรของพระวสิษฐ์)

[อิตถีลิงค์] วาสิฏฺฐี กญฺญา (สาวน้อยธิดาของพระวสิษฐ์)

[นปุงสกลิงค์] วาสิฏฺฐํ อปจฺจํ (บุตรของพระวสิษฐ์)

๒. ตัทธิตปัจจัยที่ลงในสมูหตัทธิต ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์โดยมาก กล่าวคือ กณฺ และ ณ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า สมูหตฺเถ กณฺณา (ลง กณฺ ปัจจัยและ ณ ปัจจัยในความหมายว่า หมู่) เป็นไปในนปุงสกลิงค์โดยมาก และเป็นไปในปุงลิงค์บ้าง เช่น

- กณฺ ปัจจัย เช่น ราชปุตฺตานํ สมูโห = ราชปุตฺตโก (หมู่แห่งพระราชบุตร), ราชปุตฺตานํ สมูโห = ราชปุตฺตกํ (หมู่แห่งพระราชบุตร)

- ณ ปัจจัย เช่น ราชปุตฺตานํ สมูโห = ราชปุตฺโต (หมู่แห่งพระราชบุตร), ทฺวินฺนํ สมูโห ทฺวยํ (หมู่แห่งสิ่งสองสิ่ง ชื่อว่า ทฺวยะ)

๓. ตัทธิตปัจจัยที่ลงในภาวตัทธิต ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์โดยมาก กล่าวคือ

- ณฺย ปัจจัย และ ตฺต ปัจจัย ที่ลงด้วยสูตรว่า ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ (ลง ณฺย ปัจจัย, ตฺต ปัจจัย และ ตา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า ความเป็น) เป็นไปในนปุงสกลิงค์เสมอ เช่น อลสสฺส ภาโว = อาลสฺยํ (ความเกียจคร้าน), มนุสฺสสฺส ภาโว = มนุสฺสตฺตํ (ความเป็นมนุษย์)

- ตฺตน ปัจจัย และ เณยฺย ปัจจัย ที่ลงด้วย ตุ ศัพท์ในสูตร ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ นั้น เป็นไปในนปุงสกลิงค์เสมอ เช่น ปุถุชฺชนสฺส ภาโว = ปุถุชฺชนตฺตนํ (ความเป็นปุถุชน), สุจิสฺส ภาโว = โสเจยฺยํ (ความสะอาด)

- ณ ปัจจัยที่ลงท้ายศัพท์ อ การันต์ด้วยสูตรว่า ณ วิสมาทีหิ (ลง ณ ปัจจัย, ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้าย วิสม ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น) เป็นไปในนปุงสกลิงค์เสมอ เช่น วิสมสฺส ภาโว = เวสมํ (ความไม่สม่ำเสมอ)

- กณฺ ปัจจัยที่ลงท้าย รมณีย ศัพท์เป็นต้นด้วยสูตรว่า รมณียาทิโต กณฺ (ลง กณฺ ปัจจัย, ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้าย รมณีย ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น) เป็นไปในนปุงสกลิงค์เสมอ เช่น รมณียสฺส ภาโว = รามณียกํ (ความเป็นสิ่งน่ารื่นรมย์)

๔. ณฺย ปัจจัยที่ลงในอรรถสกัตถ์ด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วน (โยควิภาคะ) ว่า ณฺยตฺตตา ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์ เช่น กรุณาเยว = การุญฺญํ (ความกรุณานั่นแหละ)

๕. ตา ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ ย่อมเป็นไปในอิตถีลิงค์เสมอ เช่น มนุสฺสสฺส ภาโว = มนุสฺสตา (ความเป็นมนุษย์)

๖. ปัจจัยมี ธา อยู่ต้นและมี ถํ อยู่ท้ายเหล่านั้นเป็นนิบาต มีลิงค์และพจน์ไม่เปลี่ยนแปลงในลิงค์ทั้ง ๓ เช่น เอเกน วิภาเคน = เอกธา (โดยส่วนเดียว)

ในที่นี้กล่าวถึงตัทธิตปัจจัยที่เรียกชื่อว่า อัพยยตัทธิต ซึ่งมีลิงค์และพจน์ไม่เปลี่ยนแปลงในลิงค์ทั้ง ๓ เริ่มตั้งแต่ ธา ปัจจัย เพราะสูตรที่ลง ธา ปัจจัยว่า วิภาเค ธา จ (ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายสังขยาศัพท์ในการจำแนก) เป็นสูตรแรกในเรื่องนี้ (สูตร ๓๙๗) และสูตรที่ลง ถํ ปัจจัยว่า กิมิเมหิ ถํ (ลง ถํ ปัจจัยท้าย กึ และ อิม ศัพท์ในการแสดงปการะ) เป็นสูตรสุดท้าย (สูตร ๓๙๙)

ข้อความที่ได้นำมาอธิบายทั้งหมดนี้เป็นเรื่องที่สำคัญมาก ทำให้ผู้เรียนสามารถเข้าใจลิงค์ของบทตัทธิตเป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่าตัทธิตปัจจัยบางศัพท์สามารถกำหนดลิงค์ของบทสำเร็จได้ เหมือนกิตก์ปัจจัยบางศัพท์เช่นเดียวกัน ถ้าลิงค์เปลี่ยนไปจากเดิมก็แสดงว่าศัพท์นั้นเข้าสมาสกับบทอื่นเป็นพหุพพีหิสมาสที่เปลี่ยนลิงค์ได้ตามเนื้อความที่สื่อถึง แม้คัมภีร์ปทสาธนะที่แต่งหลังคัมภีร์พาลาวตารก็นำคาถาจากคัมภีร์นั้น มาประพันธ์เป็นอีกรูปแบบหนึ่งว่า

ณาทโย'ภิเธยฺยลิงฺคา อปจฺเจ ตฺวนปุํสกา
นปุํสเก สกตฺเถ ณฺโย ภิยฺโย ภาวสมูหชา
ตา ตุตฺถิย'มสงฺขฺยา เต ตฺวาทิจีปจฺจยนฺตกา.[๗๙]

"ณ ปัจจัยเป็นต้น มีลิงค์ตามเนื้อความที่สื่อถึง
ศัพท์ที่ลงในอรรถอปัจจะ มีลิงค์ที่ไม่ใช่นปุงสกลิงค์
ณฺย ปัจจัยที่ลงในอรรถสกัตถ์ ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์
ตัทธิตปัจจัยที่ลงในสมูหตัทธิตและภาวตัทธิต ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์โดยมาก

ตา ปัจจัยย่อมเป็นไปในอิตถีลิงค์

ศัพท์ที่มี โต ปัจจัยอยู่ต้นและ จี ปัจจัยอยู่ท้ายเหล่านั้นเป็นนิบาต”

---

๒. สังสัฏฐาทิอเนกัตถตัทธิต

(ตัทธิตที่มีอรรถมากมายมีอรรถว่าระคน เป็นต้น)

"ติเลน สํสฏฺฐนฺ"ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ติเลน สํสฏฺฐํ ([โภชนะ]ผสมแล้วด้วยงา) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๗๓. เยน วา สํสฏฺฐํ ตรติ จรติ วหติ ณิโก.

ลง ณิก ปัจจัยท้ายตติยาวิภัตตินั้นในอรรถว่า ระคนแล้ว, ข้ามไป, เที่ยวไป, นำไปด้วยสิ่งใด และอรรถอื่นๆ ได้บ้าง

วตฺถุ อ.วัตถุ *สํสฏฺฐํ* ระคนแล้ว *เยน วตฺถุนา วา* ด้วยวัตถุใด ก็ดี ฯ

ปุคฺคโล อ.บุคคล *ตรติ* ย่อมข้าม *เยน วตฺถุนา วา* ด้วยวัตถุใด ก็ดี ฯ

ปุคฺคโล อ.บุคคล *จรติ* ย่อมเที่ยวไป *เยน วตฺถุนา วา* ด้วยวัตถุใด ก็ดี ฯ

ปุคฺคโล อ.บุคคล *วหติ* ย่อมนำไป *เยน วตฺถุนา วา* ด้วยวัตถุใด ก็ดี ฯ

ณิโก อ. ณิก ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *เตสุ อตฺเถสุ* ในอรรถ ท. เหล่านั้น *วา* บ้าง ฯ

[วา ศัพท์ในสูตรนี้ประกอบอยู่ท้าย เยน ศัพท์ ทำหน้าที่อัตถันตรวิกัปปนะ คือ รวบรวมเนื้อความอื่น โดยรวบรวมการลง ณิก ปัจจัยในอรรถอื่นจากอรรถว่า สังสัฏฐะ เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังมี วา ศัพท์อีกศัพท์หนึ่งตามมาจากสูตรว่า วา ณปจฺเจ ทำหน้าที่วิกัปปนะ โดยลง ณิก ปัจจัยไม่แน่นอน ดังนั้นจึงมีรูปว่า เตลิกํ หรือ ติเลน สํสฏฺฐํ ได้ทั้งสองรูป

เยน ศัพท์หมายถึง วตฺถุนา (ด้วยวัตถุใด) แต่ ต ศัพท์หมายถึง อตฺเถสุ (ในอรรถเหล่านั้น) เพราะ ณิก ปัจจัยลงในอรรถของ เยน ข้างหน้าและอรรถว่า สํสฏฺฐํ ตรติ จรติ วหติ ข้างหลัง อรรถของ ย และ ต ในที่นี้จึงไม่เสมอกัน ถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษทางไวยากรณ์ เพราะตัทธิตปัจจัยลงในอรรถวิภัตติของศัพท์หน้าและอรรถหลังว่า สํสฏฺฐ เป็นต้น]

เยน วา สํสฏฺฐํ, เยน วา ตรติ, เยน วา จรติ, เยน วา วหติ, ตโต ตติยนฺตโต ลิงฺคมฺหา เตสุ สํสฏฺฐาทีสฺวตฺเถสุ ณิกปฺปจฺจโย โหติ วา.

ระคนแล้วด้วยสิ่งใดก็ดี, ข้ามด้วยสิ่งใดก็ดี, เที่ยวไปด้วยสิ่งใดก็ดี, นำไปด้วยสิ่งใดก็ดี ให้ลง ณิก ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่มีตติยาวิภัตติอยู่ท้ายนั้นในอรรถมีอรรถว่า ระคนแล้ว เป็นต้นเหล่านั้นได้บ้าง

เตลิกํ โภชนํ. ติเลน อภิสงฺขตนฺติ อตฺโถ.

เตลิกํ โภชนํ (โภชนะผสมแล้วด้วยงา) ความหมายคือ ปรุงแล้วด้วยงา

[คำว่า เตลิกํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ติเลน สํสฏฺฐํ เตลิกํ ลง ณิก ปัจจัยในอรรถว่า สํสฏฺฐ (ระคน, ผสม) เมื่อหมายถึงโภชนะ ก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม โภชนํ ถ้าหมายถึง อาหาโร ก็มีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า เตลิโก หรือถ้าหมายถึง ยาคุ ก็มีรูปอิตถีลิงค์ว่า เตลิกี โดยลง อี อิตถีปัจจัยด้วยสูตรว่า ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ เพราะมี ณิก ปัจจัยอยู่ท้าย จึงลง อา ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย ไม่ได้]

การประกอบรูปศัพท์ เตลิกํ

ศัพท์เดิมเป็น ติล ศัพท์ และ สํสฏฺฐ ศัพท์

ลง นา ตติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ติล ศัพท์ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กตฺตริ จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ติเลน

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สํสฏฺฐ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สํสฏฺฐํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ติเลน สํสฏฺฐํ (โภชนะผสมแล้วด้วยงา) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณิก ปัจจัยในอรรถว่า สํสฏฺฐ ด้วยสูตรว่า “เยน วา สํสฏฺฐํ ตรติ จรติ วหติ ณิโก”

ลบวิภัตติท้าย ติเลน และ สํสฏฺฐํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ สํสฏฺจ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า "เตสํ โณ โลปํ"

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "วุทฺธาทิสรสฺส ฯเปฯ สเณ จ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เตลิก

ตั้ง เตลิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เตลิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เตลิกํ

เตลิกี ยาคุ.

ข้าวยาคูผสมแล้วด้วยงา

คุเฬน สํสฏฺจํ โคฬิกํ.

โภชนะผสมแล้วด้วยน้ำอ้อยงบ ชื่อว่า โคฬิกะ

[คำว่า เตลิกี มีรูปวิเคราะห์โดยคล้อยตาม ยาคุ ว่า ติเลน สํสฏฺจา เตลิกี

ในเวลาแปลรูปวิเคราะห์เหล่านี้ ต้องเพิ่มบทวิเสสยะเข้ามาแปล จึงจะได้ความหมายชัดเจนว่าหมายถึงอะไร แต่ในรูปวิเคราะห์ไม่จำเป็นต้องเพิ่มวิเสสยะดังกล่าว]

เอวํ ฆาติกํ, ทาธิกํ, มาริจิกํ, โลณิกํ.

อุทาหรณ์ว่า

ฆาติกํ (โภชนะผสมแล้วด้วยเนยใส) = ฆเตน สํสฏฺจํ ฆาติกํ.

ทาธิกํ (โภชนะผสมแล้วด้วยนมเปรี้ยว) = ทธินา สํสฏฺจํ ทาธิกํ.

มาริจิกํ (โภชนะผสมแล้วด้วยพริก) = มริเจน สํสฏฺจํ มาริจิกํ.

โลณิกํ (โภชนะผสมแล้วด้วยเกลือ) = โลเณน สํสฏฺจํ โลณิกํ ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า มริจ เป็นอการันต์ นปุงสกลิงค์ แปลว่า “พริก” ส่วนคำว่า มรีจิ เป็นอิการันต์ อิตถีลิงค์ แปลว่า “พยับแดด” หรือเป็นอิการันต์ ปุงลิงค์ และอิตถีลิงค์ แปลว่า “รัศมี”]

นาวาย ตรตีติ นาวิโก, อุฬุมฺเปน ตรตีติ โอฬุมฺปิโก.

ผู้ใดย่อมข้ามด้วยเรือ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า นาวิกะ (ผู้ข้ามด้วยเรือ)

ผู้ใดย่อมข้ามด้วยแพ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า โอฬุมปิกะ (ผู้ข้ามด้วยแพ)

วุทฺธิอภาวปกฺเข อุฬุมฺปิโก.

ในฝ่ายที่ไม่พฤทธิ์ มีรูปว่า อุฬุมฺปิโก

[ท่านแสดงการลง ณิก ปัจจัยในอรรถสังสัฏฐะแล้วจึงแสดงอรรถ ตรติ ต่อมา อุทาหรณ์ก่อนเรียกว่า สํสฏฺฐ ตัทธิต เพราะลบ สํสฏฺฐ ศัพท์ อุทาหรณ์นี้เรียกว่า ตรติ ตัทธิต เพราะลบ ตรติ ศัพท์ การเรียกชื่อตัทธิตนั้นนิยมเรียกตามบทที่ถูกลบไปในบทสำเร็จ ถ้าบทไหนหายไปก็เรียกชื่อตัทธิตตามบทนั้น ดังคำพังเพยพม่ากล่าวว่า “หมาตาย ชื่อว่าหมาตัทธิต หมูตาย ชื่อว่าหมูตัทธิต”

อนึ่ง อรรถของตัทธิตปัจจัยที่คัมภีร์ไวยากรณ์แสดงไว้นั้น เป็นความหมายที่ใช้โดยทั่วไปในพระไตรปิฎก แต่ยังมีอรรถของตัทธิตปัจจัยเป็นจำนวนมากที่คัมภีร์ไวยากรณ์มิได้ระบุไว้โดยตรง อรรถดังกล่าวพบในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระไตรปิฎกและคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายอรรถกถา เช่น ในพระวินัยปิฎก เวรัญชกัณฑ์ มีรูปว่า เวนยิโก โดยคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๙) แสดงรูปวิเคราะห์ของคำนี้ว่า วินยาย ธมฺมํ เทเสตีติ เวนยิโก (ผู้แสดงธรรมเพื่อข่มกิเลส) แม้คัมภีร์ไวยากรณ์จะมิได้แสดงการลง ณิก ปัจจัยในอรรถว่า ธมฺมํ เทเสติ ก็ไม่ผิดหลักภาษา ทั้งนี้เป็นเพราะหลักภาษาเกิดขึ้นภายหลังภาษาและมักกล่าวถึงกฎที่ใช้เป็นส่วนใหญ่ คัมภีร์สมันตปาสาทิกายังกล่าวย้ำข้อความนั้นอีกว่า

วิจิตฺรา หิ ตทฺธิตวุตฺติ.[๔๐]

“โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นไปของตัทธิตเป็นของวิจิตร”

แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลาสูตร ๗๖๔) ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

วิจิตฺรา หิ ตทฺธิตวุตฺตีติ วจนโต ปน อาทิสทฺเทน อญฺเญสุปิ อตฺเถสุ ณิกปจฺจโย เวทิตพฺโพ. กถํ. วิเนตพฺโพติ เวนยิโก, วินยํ วินยาย วา ธมฺมํ เทเสตีติ เวนยิโก.[๔๑]

"อนึ่ง พึงทราบ ณิก ปัจจัยแม้ในความหมายอื่นด้วย อาทิ ศัพท์ดังคำกล่าว[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า วิจิตฺรา หิ ตทฺธิตวุตฺติ (โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นไปของตัทธิตเป็นของวิจิตร) พึงทราบอย่างไร พึงทราบว่า บุคคลใดควรถูกข่ม เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เวนยิกะ หรือบุคคลย่อมแสดงธรรมที่ข่ม[กิเลส] หรือย่อมแสดงธรรมเพื่อข่มกิเลส เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เวนยิกะ"

ในคัมภีร์สารัตถทีปนีได้อธิบายเรื่องนี้โดยยกตัวอย่างอื่นมาเปรียบเทียบไว้ว่า

วิจิตฺรตา เจตฺถ โลกปฺปมาณโต เวทิตพฺพา. ตถา หิ ยสฺมึ ยสฺมึ อตฺเถ ตทฺธิตปฺปโยโค โลกสฺส, ตตฺถ ตตฺถ ตทฺธิตวุตฺติ โลกโต สิทฺธาติ วิจิตฺรา ตทฺธิตวุตฺติ. ตสฺมา ยถา มา สทฺทมกาสีติ วทนฺโต มาสทฺทิโกติ วุจฺจติ, เอวํ วินยาย ธมฺมํ เทเสตีติ เวนยิโกติ วุจฺจตีติ อธิปฺปาโย.[๘๒]

"อนึ่ง พึงทราบความวิจิตรในเรื่องนี้ตามความเข้าใจของชาวโลก กล่าวคือ การประกอบตัทธิตปัจจัยของชาวโลกมีอยู่ในอรรถใดๆ ความเป็นไปของตัทธิตย่อมปรากฏตามชาวโลกในอรรถนั้นๆ ด้วยเหตุนั้น จึงหมายความว่า บุคคลผู้แสดงธรรมเพื่อข่มกิเลส ชื่อว่า เวนยิกะ เหมือนผู้ที่พูดว่าอย่าส่งเสียง ชื่อว่า มาสัททิกะ (ผู้ที่พูดว่าอย่าส่งเสียง)"

คำว่า มาสทฺทิก เป็นบทตัทธิตที่มีรูปวิเคราะห์ว่า มา สทฺทมกาสีติ วทตีติ มาสทฺทิโก (ผู้ที่พูดว่าอย่าส่งเสียง) ลง ณิก ปัจจัยในความหมายว่า อกาสีติ วทติ จึงจัดเป็น อกาสีติ วทติ ตัทธิต

ที่จริงแล้วประโยคว่า วิจิตฺรา หิ ตทฺธิตวุตฺติ มีรูปสันสกฤตว่า วิจิตฺราสฺตทฺธิตวฤตฺตยะ พบในคัมภีร์มหาภาษยะ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๕๖, อัธยายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๓๒, อัธยายะ ๖ ปาทะ ๑ สูตร ๙๙)

นอกจากนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคยังแสดงรูปวิเคราะห์ของ สนฺทิฏฺฐิก ว่า ปสตฺถา ทิฏฺฐิ สนฺทิฏฺฐิ, สนฺทิฏฺฐิยา กิเลเส ชยตีติ สนฺทิฏฺฐิโก (สภาวะชนะกิเลสด้วยความเห็นอันพระอริยะสรรเสริญ) ดังอุทาหรณ์ว่า รเถน ชยตีติ รถิโก (ผู้ชนะด้วยรถ, ทหารประจำรถ) ตามนัยนี้ลง อิก ปัจจัยใน ชยติ ตัทธิต แม้ตัทธิตนี้จะมีที่ใช้น้อย ก็ถือว่าถูก เพราะพบอุทาหรณ์ที่ใช้โดยทั่วไปว่า รถิโก นั่นเอง

ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๖๔) ได้กล่าวถึงคาถาที่แสดงความวิจิตรของตัทธิต-นัยว่า

มาทิสานํ อวิสโย คมฺภีโร ตทฺธิโต นโย
ตสฺมา สพฺพปฺปกาเรน น ตํ สกฺโกมิ ภาสิตุํ.[๘๓]

"ตัทธิตนัยอันลึกซึ้ง มิใช่วิสัยของบุคคลเช่นกับเราทั้งหลาย ดังนั้น
ข้าพเจ้าจึงไม่อาจกล่าวตัทธิตนัยนั้นโดยประการทั้งปวงได้

ปฏิสมฺภิทปฺปตฺตานํ อรหนฺตานเมว โส
วิสโย โหติ ตํ ตสฺมา สกฺกจฺจํ สมฺปฏิจฺฉถ.[๘๔]

"ตัทธิตนัยนั้นเป็นวิสัยของพระอรหันต์ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณแล้วเท่านั้น ดังนั้น ขอเชิญท่านทั้งหลายน้อมรับตัทธิตนัยนั้นโดยเคารพเถิด"]

เอวํ กุลฺลิโก, โคปุจฺฉิโก.

อุทาหรณ์ว่า

กุลฺลิโก (ผู้ข้ามด้วยแพ) = กุลฺเลน ตรตีติ กุลฺลิโก.

โคปุจฺฉิโก (ผู้ข้ามด้วยหางวัว คือ จับหางวัวข้ามน้ำไป) = โคปุจฺเฉน ตรตีติ โคปุจฺฉิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

สกเฏน จรตีติ สากฏิโก.

ผู้ใดย่อมเที่ยวไปด้วยเกวียน เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า สากฏิกะ

เอวํ ปาทิโก, ทณฺฑิโก, ธมฺเมน จรติ ปวตฺตตีติ ธมฺมิโก. สีเสน วหตีติ สีสิโก.

อุทาหรณ์ว่า

ปาทิโก (ผู้เที่ยวไปด้วยเท้า) = ปาเทน จรตีติ ปาทิโก.

ทณฺฑิโก (ผู้เที่ยวไปด้วยไม้เท้า) = ทณฺเฑน จรตีติ ทณฺฑิโก.

ผู้ใดย่อมประพฤติ คือ ดำเนินไปโดยธรรม ชื่อว่า ธัมมิกะ (ผู้ประพฤติโดยธรรม)

ผู้ใดย่อมนำ[สิ่งต่างๆ]ไปด้วยศีรษะ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า สีสิกะ (ผู้นำไปด้วยศีรษะ, ผู้นำสิ่งของเทินศีรษะไป)

ก็เช่นเดียวกันนี้

วาคฺคหเณน อีการสฺส วุทฺธิ น โหติ.

ไม่พฤทธิ์ อี อักษรเพราะ วา ศัพท์

เอวํ อํสิโก, ขนฺธิโก, หตฺถิโก, องฺคุลิโก.

ตัวอย่างว่า

อํสิโก (ผู้นำไปด้วยบ่า) = อํเสน วหตีติ อํสิโก.

ขนฺธิโก (ผู้นำไปด้วยหลัง) = ขนฺเธน วหตีติ ขนฺธิโก.

หตฺถิโก (ผู้นำไปด้วยมือ) = หตฺเถน วหตีติ หตฺถิโก.

องฺคุลิโก (ผู้นำไปด้วยนิ้ว) = องฺคุเลน วหตีติ องฺคุลิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในรูปวิเคราะห์ว่า ติเลน สํสฏฺฐํ เตลิกํ คำว่า สํสฏฺฐํ หมายถึง โภชนํ บทสำเร็จที่เป็นตัทธิตว่า เตลิกํ จึงหมายความถึงโภชนะเช่นเดียวกัน แต่ในรูปวิเคราะห์ที่ประกอบด้วยกริยาอาขยาตว่า นาวาย ตรตีติ นาวิโก เป็นต้น แม้คำว่า ตรติ จะเป็นอาขยาตที่แสดงกิริยาเป็นหลัก แต่ตัทธิต-ปัจจัยที่ลงในอรรถว่า ตรติ แสดงสาธนะมีกัตตุสาธนะเป็นต้นเป็นหลัก มิได้แสดงกิริยาเป็นหลักเหมือนอาขยาต ทั้งนี้เพราะบทตัทธิตก็เป็นนามประเภทหนึ่งใน ๕ ประเภท คือ นามนาม สรรพนาม สมาสนาม ตัทธิตนาม และกิตก์นาม ดังข้อความในคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๔ สูตร ๒) ว่า

กฺริยาปธานตฺเตปิ อาขฺยาตสฺส ตทฺธิโต สภาวา สาธนปธาโน.[๘๕]

“แม้บทอาขยาตมีกิริยาเป็นประธาน ตัทธิตปัจจัยก็มีสาธนะเป็นประธานตามสภาวะ”]

ปุน วาคฺคหเณน อญฺญตฺเถสุปิ ณิกปฺปจฺจโย.

ลง ณิก ปัจจัยในอรรถอื่นๆ ด้วย วา ศัพท์ได้อีก

ปรทารํ คจฺฉตีติ ปารทาริโก, ปถํ คจฺฉตีติ ปถิโก.

ผู้ใดเข้าหาภรรยาของชายอื่น เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า ปารทาริกะ (ผู้มีสัมพันธ์กับภรรยาของชายอื่น)

ผู้ใดไปสู่หนทาง เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า ปถิกะ

“วินยมธีเต, อเวจฺจาธีเต”ติ วา วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า วินยมธีเต (ย่อมสาธยายพระวินัย) หรือในรูปวิเคราะห์ว่า วินยํ อเวจฺจาธีเต (หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วย่อมสาธยายพระวินัย) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า วินยมธีเต ตัดบทเป็น วินยํ + อธีเต

คำว่า อเวจฺจาธีเต ตัดบทเป็น อเวจฺจ + อธีเต

คำว่า อธีเต สำเร็จรูปมาจาก อธิ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + เต วิภัตติ

คำว่า อเวจฺจ สำเร็จรูปมาจาก อว บทหน้า + อิ ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

อเวจฺจาติ อนุคนฺตฺวา. ญาเณน ปวิสิตฺวาติ อตฺโถ.[๗๖]

“คำว่า อเวจฺจ แปลว่า ไปตามแล้ว หมายความว่า หยั่งลงด้วยปัญญาแล้ว”

ไวยากรณ์สันสกฤต คือ คัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๒๙๔) ปรากฏข้อความว่า ตทเวตฺตฺยธีเต วา (ย่อมรู้ หรือย่อมสาธยาย) ส่วนคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๕๙) กล่าวสูตรว่า ตทธีเต ตทฺเวท (ย่อมสาธยายสิ่งนั้น หรือย่อมรู้สิ่งนั้น) ดังนั้น คัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา (สูตร ๓๗๓) จึงวิจารณ์ว่า คำว่า อเวจฺจ น่าจะเป็นการคัดลอกจากสันสกฤตมาไม่ถูกต้อง เพราะในสันสกฤตเป็น เวตฺตฺยธีเต วา (ย่อมรู้ หรือย่อมสาธยาย) โดย เวตฺติ ใช้เหมือน วิทติ ในบาลี จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วินยํ วิทตีติ เวนยิโก (ผู้รู้วินัย) หรือ วินยํ อธีเตติ เวนยิโก (ผู้สาธยายวินัย) แม้ในอรรถกถาของสีลักขันธวรรค อัมพัฏฐสูตร (หน้า ๒๒๓) ฉบับพม่าเดิม ก็มีข้อความว่า พฺยากรณํ อธีเต วิทติ จ (ย่อมสาธยาย หรือย่อมรู้ไวยากรณ์) แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติที่พบในปัจจุบันมีรูปว่า พฺยากรณํ อธียติ เวเทติ จ คำว่า อธียติ (อันเขาย่อมสาธยาย) ไม่ถูกต้อง เพราะไม่ควรมีกรรมรูปในที่นี้ และคำว่า เวเทติ (ย่อมเสวย) ก็ไม่เหมาะสมกับฐานะนี้ อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๔) แสดงรูปวิเคราะห์ตามอรรถกถาของสีลักขันธวรรคฉบับพม่าเดิมว่า พฺยากรณมธีเต ชานาติ วา เวยฺยากรโณ (ย่อมสาธยาย หรือย่อมรู้ไวยากรณ์ ชื่อว่า เวยยากรณะ)

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถฎีกา (คำอธิบายสูตร ๕๒๓) แสดงความเห็นว่า คำว่า อเวจฺจาธีเต ควรจะมีรูปเดิมว่า เวตฺตฺยธีเต แต่คงเกิดจากการจารใบลานผิดต่อๆ กันมาเป็น อเวจฺจาธีเต ถ้ามีรูปว่า วินยํ เวตฺตฺยธีเตติ วา วิคฺคเห (ในรูปวิเคราะห์ว่า วินยํ เวตฺติ [ย่อมรู้พระวินัย] หรือในรูปวิเคราะห์ว่า วินยํ อธีเต [ย่อมสาธยายพระวินัย]) โดยไม่มีคำว่า วินยมธีเต ในประโยคหน้า

ก็จะตรงกับข้อความในคัมภีร์กาตันตระและสอดคล้องกับคัมภีร์ปาณินิอีกด้วย ท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นเห็นว่าข้อความที่พบในปทรูปสิทธิฎีกาเป็นการเพิ่มเติมของผู้ชำระในภายหลัง ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

“ณิโก”ติ วตฺตเต.

บทว่า ณิโก (ลง ณิก ปัจจัย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๗๔. ตมธีเต เตนกตาทิสนฺนิธานนิโยคสิปฺปภณฺฑชีวิกตฺเถสุ จ.

ลง ณิก ปัจจัยในอรรถว่า สาธยายสิ่งนั้น และในอรรถว่า กระทำแล้วด้วยสิ่งนั้นเป็นต้น, นับเข้า, ประกอบ, ศิลปะ, สินค้า และอาชีพ ได้บ้าง

ณิโก อ. ณิก ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ตมธีเต อตฺเถ* จ ในอรรถว่า ย่อมสาธยายซึ่งสิ่งนั้น ด้วย *เตนกตาทิสนฺนิธานนิโยคสิปฺปภณฺฑชีวิกตฺเถสุ* จ ในอรรถว่าอันบุคคลกระทำแล้วด้วยสิ่งนั้นเป็นต้น, การนับเข้า, การประกอบ, ศิลปะ, สินค้า และอาชีพ ท. ด้วย *วา* บ้าง ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อัญญมัญญสมุจจยะ คือ รวบรวมอรรถต่างๆ ที่กล่าวในสูตรนี้

คำว่า เตนกตาทิสนฺนิธานนิโยคสิปฺปภณฺฑชีวิกตฺเถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เตน กตํ เตนกตํ (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- เตนกตํ อาทิ ยสฺสาติ เตนกตาทิ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- เตนกตาทิ จ สนฺนิธานญฺจ นิโยโค จ สิปฺปญฺจ ภณฺฑญฺจ ชีวิกา จ เตนกตาทิสนฺนิธานนิโยคสิปฺปภณฺฑชีวิกา (อสมาหารทวันทสมาส)
- เตนกตาทิสนฺนิธานนิโยคสิปฺปภณฺฑชีวิกา เอว อตฺถา เตนกตาทิสนฺนิธานนิโยคสิปฺปภณฺฑชีวิกตฺถา (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

จตุปฺปทมิทํ.

สูตรนี้มี ๔ บท

[สูตรนี้มี ๔ บท คือ ตํ + อธีเต + เตนกตาทิ ฯเปฯ ชีวิกตฺเถสุ + จ

บทว่า เตนกต เป็นอลุตตสมาสที่ไม่ลบวิภัตติในบทหน้าคือ เตน

แม้ ต ศัพท์มีอยู่แล้วในบทต้นว่า ตมธีเต ท่านก็กล่าว ต ศัพท์ซ้ำอีกในบทว่า เตนกตาทิ เพื่อแสดงว่า กลุ่มศัพท์ที่กล่าวไว้ด้วย ตมธีเต และ เตนกตาทิ นั้นเป็นคนละคณะกัน ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

ทฺวิตคฺคหณํ ปุถเคว วิธานตฺถํ.[๘๗]

"การถือว่า ต สรรพนาม ๒ ศัพท์ มีประโยชน์เพื่อกระทำให้เป็นคนละคณะกัน"]

ตมธีเตติ อตฺเถ, เตน กตาทีสฺวตฺเถสุ จ ตมฺหิ สนฺนิธาโน, ตตฺถ นิยุตฺโต, ตมสฺส สิปฺปํ, ตมสฺส ภณฺฑํ, ตมสฺส ชีวิกา อิจฺเจเตสฺวตฺเถสุ จ ทุติยาทิวิภตฺยนฺเตหิ ลิงฺเคหิ ณิกปฺปจฺจโย โหติ วา.

ลง ณิก ปัจจัยท้ายนามศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วยวิภัตติมีทุติยาวิภัตติเป็นต้นในอรรถว่า สาธยายสิ่งนั้น, ในอรรถทั้งหลายมีกระทำแล้วด้วยสิ่งนั้นเป็นต้น และสิ่งที่นับเข้าในสิ่งนั้น, และในอรรถทั้งหลายเหล่านี้คือ สิ่งที่ประกอบกับสิ่งนั้น, สิ่งนั้นเป็นศิลปะของบุคคลนั้น, สิ่งนั้นเป็นสินค้าของบุคคลนั้น, งานนั้นเป็นอาชีพของบุคคลนั้น ได้บ้าง

[สูตรนี้อนุญาตการลง ณิก ปัจจัยในอรรถว่า อธีเต ของบทหลัง และอรรถทุติยาวิภัตติของบทหน้า ท่านจึงกล่าวว่า ตมธีเต เพื่อแสดงอรรถของบทหน้าและบทหลังทั้งสองอย่าง แม้อรรถว่า เตนกต เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ตํ ศัพท์ใน ตมธีเต หมายถึง สิ่งที่บุคคลสาธยายมีพระวินัยเป็นต้น เช่น วินยํ อธีเต เวนยิโก (ผู้สาธยายพระวินัย) ส่วน เตน หมายถึง ทวารที่เป็นเหตุให้บุคคลกระทำได้ เช่น กาเยน กตํ กายิกํ (กระทำแล้วทางกาย)

นอกจากนี้ ต ศัพท์ใน เตนกต สามารถติดตามมาประกอบกับศัพท์หลังมี นิโยค เป็นต้น ได้อีกด้วย ท่านจึงอธิบายไว้ในวุตติโดยประกอบ ต ศัพท์เป็นวิภัตติต่างๆ ว่า ตมฺหิ สนฺนิธาโน, ตตฺถ นิยุตฺโต, ตมสฺส สิปฺปํ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ทุติยาทิวิภตฺยนฺเตหิ ลิงฺเคหิ (ท้ายนามศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วยวิภัตติมีทุติยาวิภัตติเป็นต้น) หมายถึง บทที่ลงท้ายด้วยวิภัตติ ๔ หมวดซึ่งกล่าวไว้โดยตรงในวุตติของสูตรนี้ คือ

๑. ทุติยาวิภัตติ เช่น ตมธีเต

๒. ตติยาวิภัตติ เช่น เตน กตํ

๓. สัตตมีวิภัตติ เช่น ตมฺหิ สนฺนิธาโน, ตมฺหิ นิยุตฺโต

๔. ปฐมาวิภัตติ เช่น ตมสฺส สิปฺปํ

นอกจากนี้ยังหมายถึงบทที่ลงท้ายด้วยวิภัตติอื่นๆ ด้วย อาทิ ศัพท์ใน เตนกตาทิ เช่น

๕. ฉัฏฐีวิภัตติ เช่น ตสฺส สนฺตกํ (ของของเขา)

๖. จตุตถีวิภัตติ เช่น ตทตฺถาย วตฺตติ (เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สิ่งนั้น)

๗. ปัญจมีวิภัตติ เช่น ตโต อาคโต (มาแล้วจากที่นั้น)

สูตรนี้กล่าวตามคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๒๙๕) ซึ่งปรากฏ อาทิ ศัพท์อยู่ท้าย กีต ศัพท์ในบาทที่ ๔ ความจริงถ้าพระกัจจายนะตั้งสูตรนี้เป็นรูปว่า ตมธีเต เตนกตสนฺนิธานนิโยคสิปฺปภณฺฑ-ชีวิกตฺถาทีสุ จ ก็จะทำให้ อาทิ ศัพท์ปรากฏชัดเจน ข้อความในคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๒๙๕) มีดังนี้

เตน ทีวฺยติ สํสฤษฺฏํ ตรตีกณฺ จรตฺยปิ
ปณฺยาจฺฉิลฺปานฺนิโยคาจฺจ กฺรีตาเทรายุธาทปิ.

คาถาข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีว่า

เตน ทิพฺพติ สํสฏฺจํ ตรตีกณฺ จรตฺยปิ
ปณฺยา สิปฺปา นิโยคา จ กีตาทิโต อายุธาทปิ.

"ลง อิกณฺ ปัจจัยในอรรถว่า เตน ทิพฺพติ (เล่นด้วยสิ่งนั้น), เตน สํสฏฺจํ (ระคนแล้วด้วยสิ่งนั้น), เตน ตรติ (ข้ามไปด้วยสิ่งนั้น), เตน จรติ (เที่ยวไปด้วยสิ่งนั้น), ลงท้ายศัพท์ที่แสดงสิ่งที่ควรขาย, ศัพท์แสดงศิลปะ, ศัพท์แสดงการประกอบ, ศัพท์แสดงสิ่งที่ถูกซื้อเป็นต้น และศัพท์แสดงอาวุธ"]

เวนยิโก.

เช่น เวนยิโก (ผู้สาธยายพระวินัย)

[คำว่า เวนยิก มีรูปวิเคราะห์ ๒ อย่าง คือ

๑. วินยํ อธีเต เวนยิโก (ผู้สาธยายพระวินัย)

๒. วินยํ อเวจฺจาธีเต เวนยิโก (ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายพระวินัย)

ตามนัยแรก ลง ณิก ปัจจัยในอรรถว่า อธีเต (สาธยาย) และนัยหลังลงในอรรถว่า อเวจฺจ อธีเต (หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วย่อมสาธยาย)]

การประกอบรูปศัพท์ เวนยิโก

ศัพท์เดิมเป็น วินย ศัพท์ และ อธีเต ศัพท์

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วินย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุติยา”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วินยํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วินยํ อธีเต (ย่อมสาธยายพระวินัย) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณิก ปัจจัยใน อธีเต ตัทธิตด้วยสูตรว่า “ตมธีเต” เป็นต้น

ลบวิภัตติท้าย วินยํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย วินยํ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ อธีเต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “วุฑฺฒาทิสรสฺส ฯเปฯ สเณ จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวนยิก

ตั้ง เวนยิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เวนยิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวนยิโก

เอวํ สุตฺตนฺติโก, อาภิธมฺมิโก.

อุทาหรณ์ว่า

สุตฺตนฺติโก (ผู้สาธยายพระสูตร) = สุตฺตนฺตํ อธีเต สุตฺตนฺติโก.

อาภิธมฺมิโก (ผู้สาธยายพระอภิธรรม) = อภิธมฺมํ อธีเต อาภิธมฺมิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

“พฺยากรณมธีเต”ติ อตฺเถ ณิกปฺปจฺจยาทิมฺหิ กเต “วุทฺธาทิสรสฺส วาสํโยคนฺตสฺส สเณ จา”ติ วตฺตมาเน-

เมื่อลง ณิก ปัจจัยเป็นต้นในอรรถว่า “ย่อมสาธยายไวยากรณ์” แล้ว เมื่อสูตรว่า วุทฺธาทิสรสฺส วาสํโยคนฺตสฺส สเณ จ (ให้พฤทธิ์สระต้นและอื่นๆ ที่มิได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยคเท่านั้น ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์) ตามมาอยู่ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า พฺยากรณ พบรูปวิเคราะห์ ๓ ประการในคัมภีร์ปทรูปสิทธิปกรณ์ สีลักขันธวรรคฎีกา และศัพทัสโตมมหานิธิตามลำดับว่า

- ยถาสรูปํ สทฺทา พฺยากรียนฺติ เอเตนาติ พฺยากรณํ (พยากรณะ คือ คัมภีร์ที่ใช้แสดงศัพท์ตามรูปของตน) <ปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตร ๕๙๗>

- ตํ ตํ สทฺทํ ตทตฺถญฺจ พฺยากโรติ อาจิกฺขติ เอเตนาติ พฺยากรณํ (พยากรณะ คือ คัมภีร์ที่ใช้แสดงศัพท์และอรรถของศัพท์นั้นๆ) <สีลักขันธวรรคฎีกา หน้า ๓๕๗>

- พฺยากรียนฺเต พฺยุปฺปาทียนฺเต อตฺถวตฺตาย ปติปาทียนฺเต สทฺทา เยนาติ พฺยากรณํ (พยากรณะ คือ คัมภีร์ที่ใช้แสดงศัพท์ให้สำเร็จโดยความมีเนื้อหา) [มีรูปสันสกฤตว่า วฺยากฺริยนฺเต วฺยุทฺปาทฺยนฺเต อรฺถวตฺตยา ปฺรติปาทฺยนฺเต สพฺทา เยน.] <ศัพทัสโตมมหานิธิ หน้า ๔๑๖>]

๓๗๕. มา ยูนมาคโม ฐาเน.

อย่าพฤทธิ์สระต้น คือ อิ และ อุ ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ และให้ลงพฤทธิ์อักษรเป็นอาคมในที่สมควรตามสมควรได้บ้าง

วุทฺธิ อ.การพฤทธิ์ *อาทิสรานํ* ของสระต้น ท. *ยูนํ* คือ อิ และ อุ *มา โหติ* ย่อมไม่มี *ปจฺจเย* ในเพราะปัจจัย *สเณ* อันเป็นไปกับด้วย ณ อนุพันธ์ ฯ *อาคโม* อ.อาคม *วุทฺธิ* คือ พฤทธิ์อักษร *โหติ* ย่อมลง *ฐาเน* ในฐานะ *วา* ตามสมควร จ บ้าง ฯ

[คำว่า ยูนมาคโม ตัดบทเป็น ยูนํ + อาคโม

คำว่า ยูนํ มาจาก ยู ซึ่งตัดบทเป็น อิ + อู มีรูปวิเคราะห์ว่า อิ จ อุ จ ยู (ยู คือ อิ และ อุ)

แปลง อิ เป็น ยฺ ลง โย วิภัตติแล้วลบ โย ทีฆะ อุ เป็น อู เหมือน ภิกฺขู คำนี้เป็นสรูปะใน อาทิสรานํ ซึ่งบทสรูปะนั้นแปลว่า "คือ" โดยไม่ต้องมี อิติ ศัพท์

สูตรว่า วุทฺธาทิสรสฺส วาสํโยคนฺตสฺส สเณ จ ตามมาสู่สูตรนี้ แต่เปลี่ยนจากเอกพจน์ว่า อาทิสรสฺส อสํโยคนฺตสฺส เป็นรูปพหูพจน์ว่า อาทิสรานํ อสํโยคนฺตานํ ในที่นี้แปล วา ศัพท์เป็นอรรถววัตถิตวิภาสาว่า "ตามสมควร" ส่วน จ ศัพท์มีอรรถอวธารณะ แปลว่า "ได้บ้าง"

สูตรนี้ห้ามการพฤทธิ์ อิ เป็น เอ และ อุ เป็น โอ ในเพราะ ณ อนุพันธ์ปัจจัย และลงวุทธิอาคมคือ เอ และ โอ เช่น เวยฺยากรณิโก รูปวิเคราะห์ว่า พฺยากรณํ อธีเต เวยฺยากรณิโก (ผู้สาธยายไวยากรณ์) ที่จริงแล้วคำว่า พฺยากรณ มีศัพท์เดิมมาจาก วิอากรณ จึงห้ามการพฤทธิ์สระ อิ ใน วิ เป็น เอ เพราะถ้าพฤทธิ์เป็น เอ แล้วก็ลง ยฺ อักษรเป็นอาคมไม่ได้ จึงต้องลง เอ เป็นอาคมท้าย วฺ อักษร แล้วแปลง อิ เป็น ยฺ เมื่อซ้อน ยฺ เป็น ยฺย ก็ได้รูปสำเร็จเป็น เวยฺยากรณิโก แม้รูปว่า เนยฺยายิโก ก็มาจาก นิอาย ศัพท์ + ณิก ปัจจัย, โทวาริโก มาจาก ทุอาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยเช่นกัน]

อิ-อุ อิจฺเจเตสํ อาทิสรานํ อสํโยคนฺตานํ มา วุทฺธิ โหติ สเณ, ตเตฺรว วุทฺธิ อาคโม โหติ จ จาเนติ เอการวุทฺธาคโม.

อย่าพฤทธิ์สระต้น คือ อิ และ อุ ที่ไม่มีสังโยคอยู่ท้าย ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ และลงพฤทธิ์อักษรเป็นอาคมในที่มิได้พฤทธิ์นั้นนั่นเทียวในที่สมควร ด้วยสูตรนี้ลง เอ อักษรพฤทธิ์เป็นอาคม

"จาเน"ติ วจนา เจตฺถ ยูนมาเทสภูตโต
ยเวหิ ปุพฺเพว เอโอ- วุทฺธิโย โหนฺติ อาคมา.

อนึ่ง ในสูตรนี้ ลง เอ และ โอ ซึ่งเป็นสระพฤทธิ์ข้างหน้า ย และ ว ที่แปลงมาจาก อิ และ อุ [ตามลำดับ] เพราะคำว่า จาเน (ในที่สมควร)

[คำว่า จาเน (ในที่สมควร) คือ สถานที่ข้างหน้า ย และ ว ที่แปลงมาจาก อิ และ อุ นั้นนั่นเอง]

ยการสฺส ทฺวิภาโว.

กระทำการซ้อน ย อักษร

เวยฺยากรณิโก, นฺยายมธีเตติ เนยฺยายิโก.

เช่น

เวยฺยากรณิโก (ผู้สาธยายไวยากรณ์) = พฺยากรณมธีเต เวยฺยากรณิโก.

ผู้ใดสาธยายคัมภีร์นยายะ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า เนยยายิกะ

การประกอบรูปศัพท์ เวยฺยากรณิโก

ศัพท์เดิมเป็น วฺยากรณ ศัพท์ และ อธีเต ศัพท์

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วฺยากรณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "กมฺมตฺเถ ทุติยา"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วฺยากรณํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า พฺยากรณมธีเต (ย่อมสาธยายไวยากรณ์) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณิก ปัจจัยท้าย วฺยากรณํ ด้วยสูตรว่า "ตมธีเต" เป็นต้น

ลบวิภัตติท้าย วฺยากรณํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย วฺยากรณ ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส" (วฺยากรณ + อธีเต + ณิก)

ลบ อธีเต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค" (วฺยากรณ + ณิก)

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า "เตสํ โณ โลปํ" (วฺยากรณ + อิก)

ไม่พฤทธิ์ แต่ลง เอ อาคมท้าย วฺ ด้วยสูตรว่า "มา ยูนมาคโม จาเน" (วฺเออิอากรณ + อิก)

ในเพราะสระหลังมีเสียงไม่เสมอกัน แปลง อิ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า "อิวณฺโณ ยํ นวา"

(วฺเอยฺอากรณ + อิก)

ซ้อน ยฺ เป็น ยฺย ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน" (วฺเอยฺยฺอากรณ + อิก)

นำ วฺ มาประกอบกับ เอ และนำ ยฺ มาประกอบกับ อา ด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

(เวยฺยากรณ + อิก)

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวยฺยากรณิก

ตั้ง เวยฺยากรณิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เวยฺยากรณิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวยฺยากรณิโก

[ในการประกอบรูปศัพท์ เวยฺยากรณิโก นี้ ยฺ อักษร ใน วฺยา แปลงมาจาก อิ อักษร แต่ให้ถือว่าเป็น อิ อักษรโดยปริยาย ท่านจึงห้ามการพฤทธิ์ อิ เป็น เอ ในอุทาหรณ์นี้ แล้วให้ลงอักษรอาคมคือ เอ และซ้อน ยฺ เป็น ยฺย จึงสำเร็จรูปเป็น เวยฺยากรณิโก ได้ โดยแท้จริงแล้วศัพท์เดิมของเวยฺยากรณิโก คือ วฺยากรณ แต่ให้ตั้งรูปวิเคราะห์ด้วย พฺยากรณ ศัพท์ว่า พฺยากรณมธีเต เพราะพฺยากรณ เป็นศัพท์เฉพาะที่นิยมใช้ โดยไม่นิยมใช้ศัพท์เดิมว่า วฺยากรณ นอกจากนั้น เมื่อลง ณิก ปัจจัยท้าย วฺยากรณ แล้ว ให้ถือว่ามีรูปเป็น วิอากรณ + ณิก ในที่นี้ถือว่า อาเทศ (อักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่) คือ ยฺ ใน วฺยากรณ (วิอากรณ), ยฺ ใน นฺยาย (นิอาย) และ วฺ ใน ทฺวาร (ทุอาร) เป็นเหมือนอาเทสี (อักษรเดิมที่ถูกเปลี่ยนแปลง) คือ อิ และ อุ ดังปริภาสาในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตว่า

ตทาเทสา ตทิว ภวนฺติ.

“อาเทศของศัพท์เดิมนั้น ย่อมเป็นเหมือนศัพท์เดิมนั้น”

ข้อความข้างต้นพบในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๔) คาดว่าคงจะนำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต แต่ไม่ปรากฏในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระที่กล่าวถึงปริภาสาโดยตรง แต่อย่างไรก็ตาม ในบทเพิ่มเติมของคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระนั้นมีปริภาสาสูตรจากคัมภีร์สากฏายนะ (ข้อ ๖๖) ว่า ตทาเทโส ตคฺคหเณน คยฺหเต (อาเทศของศัพท์เดิมนั้น ย่อมถูกถือเอาด้วยศัพท์เดิมนั้น) โดยสันสกฤตมีรูปว่า ตทาเทศสฺ ตทฺคหเณน คฤหฺยเต

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภูตปุพพคติกนัย แปลว่า สำนวนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน ดังคำว่า สตฺต (สัตว์) มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปาทีสุ สชฺชนฺตีติ สตฺตา (บุคคลเหล่าใดย่อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สัตว์) หมายความว่า ผู้ที่มีความยึดติดผูกพันในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ซึ่งก็คือมโนสัมผัสนั่นเอง ชื่อว่า สัตว์ ดังนั้น คำนี้จึงครอบคลุมเหล่าสัตว์ทั้งหมดที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ เปรต อสุรกาย เทวดา พรหม รวมไปถึงพระอรหันต์อีกด้วย เพราะพระอรหันต์นั้นแม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ แล้วยังนับเรียกว่าสัตว์ได้ เพราะเคยยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันทีหลังถือกำเนิด

อนึ่ง ภูตปุพพคติกนัยนี้ยังปรากฏใน ณ อนุพันธ์ปัจจัยของ ณ, ณายน เป็นต้น แม้ ณ อนุพันธ์จะถูกลบไปแล้วด้วยสูตรว่า เตสํ โณ โลปํ (ณ อนุพันธ์ของปัจจัยเหล่านั้นย่อมถึงการลบ) ก็

เหมือนยังมีอยู่ในปัจจัย จึงส่งผลให้มีการพฤทธิ์สระในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ได้ด้วยสูตรว่า วุทฺธาทิสรสฺส วาสํโยคนฺตสฺส สเณ จ (ให้พฤทธิ์สระต้นและอื่นๆ ที่มิได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยคเท่านั้น ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์)

ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๕๐) ตั้งสูตรให้เปลี่ยนรูปเดิมว่า พฺยากรณ เป็นรูปพิสดารว่า วิอากรณ ด้วยสูตรว่า พฺยากรณสฺส สเณ วิอากรณาติ (รูปพิสดารว่า วิอากรณ แห่ง พฺยากรณ ศัพท์ย่อมสำเร็จในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์) แม้รูปเดิมว่า นฺยาย ก็เปลี่ยนเป็นรูปพิสดารว่า นิอาย และ ทฺวาร เปลี่ยนเป็น ทุอร ด้วย (สูตร ๘๕๒) ว่า นฺยายสฺส นิอายาติ (รูปพิสดารว่า นิอาย แห่ง นฺยาย ศัพท์ย่อมสำเร็จในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์) และสูตร ๘๕๔ ว่า ทฺวารสฺส ทุอราติ (รูปพิสดารว่า ทุอร แห่ง ทฺวาร ศัพท์ย่อมสำเร็จในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์)

ที่จริงแล้วการเปลี่ยนพยัญชนะ คือ ยฺ ใน พฺยากรณ เป็น อิ ใน วิ ซึ่งเป็นรูปเดิม หรือการเปลี่ยน วฺ ใน ทฺวาร เป็น อุ ใน ทุ ดังกล่าว สอดคล้องกับหลักภาษาสันสกฤตอีกด้วย เพราะสันสกฤตถือว่าพยัญชนะกึ่งสระมี ๔ เสียง คือ ยฺ, วฺ, รฺ และ ลฺ ใช้แทนสระได้ โดยอาจเปลี่ยนเป็นสระได้นั่นเอง กล่าวคือ อาจแปลง ยฺ เป็น อิ, วฺ เป็น อุ, รฺ เป็น ฤ และ ลฺ เป็น ฦ การแปลงพยัญชนะกึ่งสระ ๔ เสียงเหล่านั้นให้เป็นสระ อิ เป็นต้น เรียกว่า สัมปสารณะ (Contraction) คือการนำเข้าหากันด้วยการเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระเป็นสระ (ดูนิรุตตินัย ๑๐ ประการในสูตร ๓๘๗)

นอกจากนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์มิได้ตั้งสูตรเหมือนวิธีของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านให้พฤทธิ์สระ อิ เป็น เอ, ลง ย อักษรเป็นอาคม ซ้อน ยฺ เป็น ยฺย ก็สำเร็จรูปเป็น เวยฺยากรณิโก ได้ ส่วน โทวาริโก ให้ลง โอ อาคมท้าย ทฺ ด้วยมหาสูตร นอกจากนั้น คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๗๖) ได้กล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์อีกวิธีหนึ่งที่เรียกว่า ปสารณนัย คือ การยืดคำ หมายถึง การเพิ่มพยางค์ในบท จัดเป็นการอาเทศคำสั้นให้ยาวกว่าเดิมโดยแปลง พฺย เป็น วิย, ทฺว เป็น ทุว ดังนั้นคำว่า โทวาริโก จึงมีศัพท์เดิมมาจาก ทฺวาร = ทุวาร แล้วพฤทธิ์สระ อุ เป็น โอ ได้โดยไม่ต้องลง โอ อาคม ท่านยกอุทาหรณ์ของปสารณนัยในพระบาลีมาแสดงว่า

- พฺยากต = วิยากต, พฺยากรณ = วิยากรณ ดังคำว่า วิยากาสิ (ทูลตอบแล้ว) ในเนมิชาดกว่า

ตสฺส ปุฏฺโฐ วิยากาสิ มาตลิ เทวสารถิ
วิปากํ ปาปกมฺมานํ ชานํ อกฺขาสิ'ชานโต.[๘๘]

"มาตลีเทพสารถีถูกพระเจ้าเนมิตรัสถามแล้ว จึงได้ทูลตอบวิบากของเหล่าสัตว์ผู้ทำชั่วไว้ตามที่ทราบแด่พระเจ้าเนมินั้น"

- พฺยตฺต = วิยตฺต ดังคำว่า วิยตฺโต จ (หลักแหลม) ในวิธุรชาดกว่า

ปณฺฑิโต จ วิยตฺโต จ วิภาวี จ วิจกฺขโณ
ขิปฺปํ โมจิย อตฺตานํ มา ภายิตฺถาคมิสฺสติ.[๘๙]

"วิธุรบัณฑิตเป็นคนฉลาดหลักแหลม สามารถแสดงประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ได้แจ้งชัดมีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา คงจะปลดเปลื้องตนได้ฉับพลัน ท่านทั้งหลายอย่ากลัวไปเลย วิธุรบัณฑิตปลดเปลื้องตนได้แล้วจักรีบกลับมา"

- พฺยญฺชน = วิยญฺชน ดังคำว่า วิยญฺชนํ (กับข้าว) ในสังขปาลชาดกว่า

อปรา จ นารี ตรมานรูปา ปคฺคยฺห โสวณฺณมยาย ปาติยา
อเนกสูปํ วิวิธํ วิยญฺชนํ อุปนามยี ภตฺต'มนุรูปํ.[๙๐]

"นารีอื่นอีกนางหนึ่งรีบประคองถาดทองคำ น้อมนำภัตตาหารที่น่าพอใจ มีแกงหลายชนิด และกับหลายอย่างเข้ามา"

- ทฺวาร = ทุวาร ดังคำว่า ทุวารมฺหิ (ที่ประตูเมือง) ในเอกปุปผิยเถราปทานว่า

ทกฺขิณมฺหิ ทุวารมฺหิ ปิสาโจ อาสหํ ตทา
อทฺทสํ วิรชํ พุทฺธํ ปีตรํสึว ภาณุมํ.[๙๑]

"ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นปีศาจอยู่ที่ประตูเมืองด้านทิศใต้ ได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากธุลีคือกิเลส มีพระรัศมีรุ่งเรืองดังดวงจันทร์"

ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๙) กล่าวว่า คำว่า พฺยากต, วิยากต ต่างกันที่วิธีการอาเทศ คือ ถ้าแปลงสระ อิ ใน วิ เป็น ยฺ ก็ได้รูปว่า พฺยากต ถ้าแปลงเป็น อิย ก็ได้รูปว่า วิยากต และยังแสดงการแปลงสระ อุ เป็น วฺ หรือ อุว ได้รูปสองอย่างว่า ทฺวงฺคิกํ = ทุวงฺคิกํ, ภฺวาทิคโณ = ภุวาทิคโณ ตามมตินี้ไม่ถือว่าเป็นปสารณนัย]

เอวํ ตกฺกิโก, เวทิโก, เนมิตฺติโก.

ตัวอย่างว่า ตกฺกิโก (ผู้สาธยายคัมภีร์ตักกะ) = ตกฺกํ อธีเต ตกฺกิโก.

เวทิโก (ผู้สาธยายคัมภีร์พระเวท) = เวทํ อธีเต เวทิโก.

เนมิตฺติโก (ผู้สาธยายคัมภีร์ทายลักษณะ) = นิมิตฺตํ อธีเต เนมิตฺติโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

กาเยน กโต ปโยโค กายิโก, กาเยน กตํ กมฺมํ กายิกํ, วจสา กตํ กมฺมํ วาจสิกํ.

ความพยายามอันบุคคลกระทำแล้วด้วยกาย ชื่อว่า กายิกะ

กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยกาย ชื่อว่า กายิกะ

กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยวาจา ชื่อว่า วาจสิกะ

เอวํ มานสิกํ.

ตัวอย่างว่า

มานสิกํ (กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยใจ) ก็อย่างเดียวกันนี้

เอตฺถ จ “ส สเร วาคโม”ติ สุตฺเตน ปจฺจยสเรปิ สาคโม.

อนึ่ง ในตัวอย่างทั้งสอง[ว่า วาจสิกํ, มานสิกํ] เหล่านี้ ลง ส อาคมแม้ในเพราะสระปัจจัยด้วยสูตรว่า ส สเร วาคโม (ลง ส เป็นอาคมท้ายศัพท์มโนคณะ เป็นต้น ในเพราะสระหลังได้บ้าง)

[ในฉบับพม่าเดิมมีรูปว่า เอตฺถ จ ส สเร วาคโมติ สุตฺเต อนุวตฺติตาทิสทฺเทน ปจฺจเย ปเรปิ สาคโม (อนึ่ง ลง ส อาคม แม้ในตัวอย่างทั้งสองเหล่านี้ เพราะสระปัจจัยด้วย อาทิ ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า ส สเร วาคโม) ส่วนฉบับสิงหล มีรูปต่างกันเพียงคำว่า ปจฺจเย ปเรปิ มีรูปเป็นบทสมาสว่า ปจฺจยสเรปิ แม้คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๗) ก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ โดยกล่าวตามวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๘๔) ว่า ปุน อาทิคฺคหเณน อญฺญสฺมิมฺปิ ปจฺจเย ปเร สการาคโม โหติ. มานสิกํ, วาจสิกํ (ลง ส เป็นอาคมแม้ในเพราะปัจจัยอื่นเบื้องหลังด้วยการถือเอา อาทิ ศัพท์อีก เช่น มานสิกํ = กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยใจ, วาจสิกํ = กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยวาจา)

อย่างไรก็ตาม ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า ววตฺถิตวาสทฺเทน ปจฺจเย สเรปิ สาคโม (ลง ส อาคมแม้ในเพราะสระปัจจัยด้วย วา ศัพท์ที่กำหนด) โดยใช้ตามฉบับตรวจชำระของพระอัคคธัมมาภิวงศ์ (อภยารามสยาดอ) แห่งวัดอภยาราม จังหวัดมันดเลย์ ฉบับแก้ไขนี้ชัดเจนกว่าฉบับพม่าและสิงหล เพราะระบุการลง ส อาคมด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า ส สเร วาคโม (ลง ส เป็นอาคมท้ายศัพท์มโนคณะ เป็นต้น ในเพราะสระหลังได้บ้าง) แต่ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ที่ใช้ปาฐะตามฉบับแปลสิงหลเป็นหลักมีรูปว่า ส สเร วาคโมติ สุตฺเตน ปจฺจยสเรปิ สาคโม ในที่นี้ จึงใช้เป็นรูปนี้ เพราะรูปว่า ววตฺถิตวาสทฺเทน ไม่พบในฉบับสิงหลและฉบับแปลสิงหล]

เถเรหิ กตา สงฺคีติ เถริกา.

การสังคายนาอันพระเถระทั้งหลายกระทำแล้ว ชื่อว่า เถริกา

เอวํ ปญฺจสติกา, สตฺตสติกา.

ตัวอย่างว่า

ปญฺจสติกา (การสังคายนาอันพระเถระ ๕๐๐ รูปกระทำแล้ว) = ปญฺจสเตหิ กตา ปญฺจสติกา.

สตฺตสติกา (การสังคายนาอันพระเถระ ๗๐๐ รูปกระทำแล้ว) = สตฺตสเตหิ กตา สตฺตสติกา.

เอตฺถ “ณวณิกา”ทิสุตฺเต อนุวตฺติตวาคฺคหเณน อีปจฺจโย น โหติ.

ในตัวอย่างทั้งสองนี้ ไม่ลง อี ปัจจัยด้วย วา ศัพท์ที่ตามมาในสูตรที่ขึ้นต้นว่า ณวณิก (ลง อี ปัจจัยท้าย ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ในอิตถีลิงค์ได้บ้าง) [คือ ให้ลง อา อิตถีปัจจัย]

[โดยทั่วไปบทอิตถีลิงค์ที่ลง ณิก ปัจจัย ต้องลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ (ลง อี ปัจจัยท้าย ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ในอิตถีลิงค์ได้บ้าง) เช่น นาวิกี (หญิงผู้ข้ามด้วยเรือ), เตลิกี (ข้าวยาคูผสมแล้วด้วยงา) แต่มีอุทาหรณ์ที่ วา ศัพท์ในสูตรนั้นห้ามไว้ เช่น เถริกา (การสังคายนาอันพระเถระทั้งหลายกระทำแล้ว) มาจาก เถร ศัพท์ + ณิก ปัจจัย ไม่ลง อี ปัจจัย แต่ลง อา ปัจจัยแทน อรรถของ วา ศัพท์ในลักษณะนี้มีลักษณะเหมือนวิกัปปนะนั้นเอง]

สนฺนิธานตฺเถ- สรีเร สนฺนิธานา เวทนา สารีริกา, สารีริกํ ทุกฺขํ.

ในความหมายว่า นับเข้า เช่น

เวทนาที่นับเข้าในร่างกาย ชื่อว่า สารีริกา

สารีริกํ ทุกฺขํ (ทุกข์ที่นับเข้าในร่างกาย) = สรีเร สนฺนิธานํ สารีริกํ.

[สารีริกา คือ เวทนาที่เกิดขึ้นในร่างกาย เช่น ปวดแขน ปวดขา]

เอวํ มานสิกา, มานสิกํ.

ตัวอย่างว่า

มานสิกา (เวทนาที่นับเข้าในใจ, เวทนาทางใจ) = มนสิ สนฺนิธานา มานสิกา.

มานสิกํ (ทุกข์ที่นับเข้าในใจ, ทุกข์ทางใจ) = มนสิ สนฺนิธานํ มานสิกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

นิยุตฺตตฺเถ- ทฺวาเร นิยุตฺโต โทวาริโก.

ในความหมายว่า ประกอบ เช่น

ผู้ประกอบแล้วที่ประตู ชื่อว่า โทวาริกะ (คนประจำอยู่ที่ประตู, คนเฝ้าประตู)

[คำว่า โทวาริก มาจาก ทฺวาร + ณิก คำว่า ทฺวาร มาจาก ทุอาร ในรูปนี้ไม่พฤทธิ์ อุ ใน ทุ เป็น โอ แต่ให้ลง โอ อาคม แล้วแปลง อุ เป็น วฺ จึงสำเร็จรูปเป็น โทวาริก (คำว่า ทฺวาร สำเร็จรูป มาจาก ทุ บทหน้า + อร ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เทฺว ชนา เอตฺถ อรนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ ทฺวารํ (ทวาระ คือ ที่ดำเนินไปของชน สองคน [คนที่เดินเข้าและคนที่เดินออก]))]

เอตฺถ "มา ยูนมาคโม ฐาเน"ติ วการโต ปุพฺเพ โอการาคโม.

ในตัวอย่างนี้ ลง โอ อักษรเป็นอาคมข้างหน้า ว อักษรด้วยสูตรว่า มา ยูน-มาคโม ฐาเน (อย่าพฤทธิ์สระต้น คือ อิ และ อุ ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ และให้ลงพฤทธิ์อักษรเป็นอาคมในที่สมควรตามอุทาหรณ์ได้บ้าง)

เอวํ ภณฺฑาคาริโก, นาคริโก, นวกมฺมิโก, วนกมฺมิโก, อาทิกมฺมิโก, โอทริโก, รถิโก, ปถิโก, อุปาเย นิยุตฺโต โอปายิโก, เจตสิ นิยุตฺตา เจตสิกา.

ตัวอย่างว่า

ภณฺฑาคาริโก (ผู้ประจำภัณฑาคาร) = ภณฺฑาคาเร นิยุตฺโต ภณฺฑาคาริโก.

นาคริโก (ผู้อยู่ในพระนคร, ชาวเมือง) = นคเร นิยุตฺโต นาคริโก.

นวกมฺมิโก (ผู้ประจำงานใหม่) = นวกมฺเม นิยุตฺโต นวกมฺมิโก.

วนกมฺมิโก (ผู้ทำงานในป่า) = วนกมฺเม นิยุตฺโต วนกมฺมิโก.

อาทิกมฺมิโก (ผู้กระทำงานครั้งแรก) [เช่น พระที่ต้องอาบัติเป็นคนแรก] = อาทิกมฺเม นิยุตฺโต อาทิกมฺมิโก.

โอทริโก (ผู้ประกอบในท้อง, คนเห็นแก่ปากท้อง) = อุทเร นิยุตฺโต โอทริโก.

รถิโก (ผู้ประจำอยู่ที่รถ, นายสารถี) = รเถ นิยุตฺโต รถิโก.

ปถิโก (ผู้ประจำอยู่ที่ถนน, คนเดินเท้า) = ปเถ นิยุตฺโต ปถิโก.

ผู้ประกอบแล้วในอุบาย ชื่อว่า โอปายิกะ (คือ ผู้ฉลาดในการทำการงาน, ผู้เหมาะสมแก่การงาน)

ธรรมที่ประกอบในจิต ชื่อว่า เจตสิก

[รูปว่า นาคริโก อาจสำเร็จเป็นรูปว่า นาคโร หรือ นาครโก ด้วยการลง ณ ปัจจัยในชาตตัทธิต (ดู สูตร ๓๗๗)

คำว่า นวกมฺมิโก, วนกมฺมิโก ไม่พฤทธิ์สระ อ ใน น และ ว เป็น อา เหมือน นีล และ ปีต ศัพท์ แต่ฉบับสิงหลมีรูปที่ทำการพฤทธิ์ในบทแรกว่า นาวกมฺมิโก แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๖๔) ก็มีรูปว่า นาวกมฺมิโก เช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ในพระวินัยปิฎกและอรรถกถาพระวินัยพบรูปว่า นวกมฺมิก เท่านั้น ดังหลักฐานในอรรถกถาพระวินัยว่า

นวกมฺมิกนฺติ นวกมฺมาธิฏฺฐายิกํ.[๙๒]

“คำว่า นวกมฺมิกํ (ผู้ประจำงานใหม่) คือ ผู้ทำงานใหม่”

นวกมฺมิโก ภิกฺขุ อนฺโตวสฺเส ตํ อาวาสํ ลภติ.[๙๓]

“ภิกษุผู้ประจำงานใหม่ย่อมได้อาวาสนั้นภายในพรรษา”

ด้วยเหตุนี้ โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๓๔) จึงแสดงการลง อิก ปัจจัย มีรูปสำเร็จเป็น นวกมฺมิโก]

สิปฺปตฺเถ- วีณาวาทนํ วีณา, วีณา อสฺส สิปฺปํ เวณิโก.

ในความหมายว่า ศิลปะ เช่น

การบรรเลงพิณ ชื่อว่า วีณา, การบรรเลงพิณเป็นศิลปะของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เวณิกะ (ผู้มีการบรรเลงพิณเป็นศิลปะ, ผู้ชำนาญการบรรเลงพิณ)

[คำว่า วีณาวาทนํ (การบรรเลงพิณ) แสดงว่า วีณา ศัพท์ที่จะกล่าวถึงในรูปวิเคราะห์ว่า วีณา อสฺส สิปฺปํ เวณิโก เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวโดยอ้อม คือ แม้ วีณา ศัพท์จะแปลว่า พิณ แต่ในที่นี้ให้แปลว่า การบรรเลงพิณ เพราะการบรรเลงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นควบคู่กับพิณ จึงกล่าวถึงการบรรเลงด้วยศัพท์ว่าพิณได้ ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของพาลาวตาร (หน้า ๒๑๑) กล่าวว่า

เอตฺถ วีณาสทฺเทน วีณาวาทนํ ตทุปจารโต วุจฺจเต. เตนาห อตฺร วีเณติ วีณาวาทนนฺติ.[๙๔]

"ในเรื่องนี้ การบรรเลงพิณกล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า วีณา (พิณ) โดยความเป็นสำนวนที่เป็นไปใกล้พิณนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อตฺร วีเณติ วีณาวาทนํ (คำว่า วีณา ในพากย์นี้ คือ การบรรเลงพิณ)"

สำนวนข้างต้นนี้เรียกตามหลักภาษาว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานะที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงฐานีคือสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงที่ตั้งคือพิณ แต่เจตนาหมายถึงการบรรเลงพิณซึ่งอาศัยพิณเป็นที่ตั้ง หรือเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงพิณอันเป็นเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงการบรรเลงพิณอันเป็นผล

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วีณา เป็นอุตตรโลปสมาส มาจากรูปวิเคราะห์ว่า วีณาย วาทนํ วีณา (การบรรเลงพิณ ชื่อว่า วีณา) ดังคำว่า รูปสฺส ภโว รูปํ (ภพของรูปพรหม ชื่อว่า รูปะ)

ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า "บ้านทั้งหมดมา" ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ "ชาวบ้านทั้งหมดมา" ในภาษาไทยมีการใช้คำในลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น "ศาลตัดสิน" คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริงคือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

นอกจากนั้น ยังมีอุปจาระอีกอย่างหนึ่งที่ใช้ใกล้เคียงกับฐานูปจาระ ชื่อว่า ฐานยูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ตรงกันข้ามกับฐานูปจาระ คือผู้พูดกล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่เจตนาหมายถึงที่อาศัยซึ่งเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ได้ ดังคำว่า ธชา อาคจฺฉนฺติ ตามรูปศัพท์แปลว่า "ธงเดินมา" แต่ความหมายที่แท้จริงคือ "ทหารถือธงเดินมา" การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงสิ่งที่อาศัยคือธง แต่หมายถึงที่อาศัยของธงคือทหารผู้ถือธง ในสันสกฤตยกตัวอย่างของฐานยูปจาระว่า ยฏฺฐี ปเวสย, กุนฺเต ปเวสย ตามรูปศัพท์แปลว่า จงให้ไม้เท้าเข้าไป, จงให้หอกเข้าไป แต่ความหมายที่แท้จริงคือ จงให้คนถือไม้เท้าเข้าไป, จงให้คนถือหอกเข้าไป

อนึ่ง ในรูปว่า เวณิก นี้ ให้ตั้งรูปเดิมว่า วีณา ต สิปฺป เมื่อลงวิภัตติแล้วให้ลบ ต และ สิปฺป ด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค รูปอื่นๆ ก็เช่นเดียวกันนี้]

เอวํ ปาณวิโก, โมทิงฺคิโก, วํสิโก.

ตัวอย่างว่า

ปาณวิโก (ผู้ชำนาญการตีบัณเฑาะว์) = ปณโว อสฺส สิปฺปนฺติ ปาณวิโก.

โมทิงฺคิโก (ผู้ชำนาญการตีตะโพน) = มุทิงฺโค อสฺส สิปฺปนฺติ โมทิงฺคิโก.

วํสิโก (ผู้ชำนาญการเป่าขลุ่ย) = วํโส อสฺส สิปฺปนฺติ วํสิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[บัณเฑาะว์ คือ กลองสองหน้าขนาดเล็กชนิดหนึ่งมีหลักอยู่ตอนบน ผูกตุ้มห้อยลงมาทางหน้ากลอง ใช้ไกวให้ตุ้มแกว่งกระทบหน้ากลองทั้งสองข้าง ในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๓๒๑) กล่าวถึงลักษณะของกลองชนิดนี้ว่า

ปณวสณฺฐาโน มชฺเฌ ตนุโก โหติ มูเล อคฺเค จ วิตฺถโต.[๙๕]

"กลองที่มีสัณฐานบัณเฑาะว์ คือ กลองที่มีกลางสอบ หัวและท้ายป่อง"

ตะโพน คือ กลองสองหน้า รูปหัวสอบท้ายสอบกลางป่อง ขึงไว้ด้วยหนังทั้งสองหน้า มีขารอง ตีด้วยฝ่ามือ]

ภณฺฑตฺเถ- คนฺโธ อสฺส ภณฺฑนฺติ คนฺธิโก.

ในความหมายว่า สินค้า เช่น

เครื่องหอมเป็นสินค้าของพ่อค้านั้น เหตุนั้น พ่อค้านั้นชื่อว่า คันธิกะ (พ่อค้าเครื่องหอม)

[ตามปกติ คนฺธ ศัพท์แปลว่า กลิ่น แต่ คนฺธ ศัพท์ในที่นี้แปลว่า เครื่องหอม โดยลง ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า คนฺโธ อสฺส อตฺถีติ คนฺโธ (คันธะ คือ สิ่งที่มีกลิ่นหอม, เครื่องหอม)]

เอวํ เตลิโก, โคฬิโก, ปูวิโก, ปณฺณิโก, ตมฺพูลิโก, โลณิโก.

ตัวอย่างว่า

เตลิโก (พ่อค้าน้ำมัน) = เตลํ อสฺส ภณฺฑนฺติ เตลิโก.

โคฬิโก (พ่อค้าน้ำอ้อยงบ) = คุโฬ อสฺส ภณฺฑนฺติ โคฬิโก.

ปูวิโก (พ่อค้าขนม) = ปูโว อสฺส ภณฺฑนฺติ ปูวิโก.

ปณฺณิโก (พ่อค้าใบไม้ เช่น ใบตอง ใบจาก ฯลฯ) = ปณฺณํ อสฺส ภณฺฑนฺติ ปณฺณิโก.

ตมฺพูลิโก (พ่อค้าใบพลู) = ตมฺพูลํ อสฺส ภณฺฑนฺติ ตมฺพูลิโก.

โลณิโก (พ่อค้าเกลือ) = โลณํ อสฺส ภณฺฑนฺติ โลณิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ชีวิกตฺเถ- อุรพฺภํ หนฺตฺวา ชีวติ, อุรพฺโภ อสฺส ชีวิกาติ วา โอรพฺภิโก.

ในความหมายว่า อาชีพ เช่น

ผู้ฆ่าแกะเลี้ยงชีพ หรือว่า แกะเป็นเครื่องเลี้ยงชีพของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า โอรัพภิกะ (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่าแกะ)

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า อุรพฺภมสฺส ชีวิกาติ วา โอรพฺภิโก แต่ อุรพฺภ เป็นศัพท์ปุงลิงค์ จึงใช้เป็น อุรพฺโภ ตามปทรูปสิทธินิสสัยใหม่และปทรูปสิทธิคัณฐิ นอกจากนั้น คำว่า ชีวิกา (เครื่องเลี้ยงชีพ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ชีว ธาตุ (ชีวเน = เป็นอยู่) + ณฺวุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ชีวนฺติ เอตายาติ ชีวิกา (บุคคลย่อมเป็นอยู่ด้วยสิ่งนี้ เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า ชีวิกา)]

เอวํ มาควิโก.

ตัวอย่างว่า มาควิโก (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่าเนื้อ) = มคํ หนฺตฺวา ชีวตีติ มาควิโก. ก็เช่นเดียวกันนี้

เอตฺถ วการาคโม.

ในตัวอย่างนี้ ลง ว อักษรเป็นอาคม

สูกริโก, สากุณิโก, มจฺฉิโก อิจฺจาทิ.

สูกริโก (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่าสุกร) = สูกรํ หนฺตฺวา ชีวตีติ สูกริโก.

สากุณิโก (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่านก) = สกุณํ หนฺตฺวา ชีวตีติ สากุณิโก.

มจฺฉิโก (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่าปลา) = มจฺฉํ หนฺตฺวา ชีวตีติ มจฺฉิโก.

พึงทราบอย่างนี้เป็นต้น

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงเรื่องนี้เป็นคาถามาตราพฤติว่า

โอรพฺภิกสูกริกา มาควิกา เต จ สากุณิกา
หนฺตฺวา ชีวนฺเตฬก- สูกรมิคปกฺขิโน กมโต.[๙๖]

"บุคคลเหล่าใดฆ่าแกะ สุกร เนื้อ และนก บุคคลเหล่านั้นได้ชื่อว่า โอรัพภิกะ (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่าแกะ), สูกริกะ (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่าสุกร), มาควิกะ (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่าเนื้อ) และสากุณิกะ (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่านก) ตามลำดับ"]

"เตน กตาที"ติ เอตฺถ อาทิคฺคหเณน เตน หตํ, เตน พทฺธํ, เตน กีตํ, เตน ทิพฺพติ, โส อสฺส อาวุโธ, โส อสฺส อาพาโธ, ตตฺถ ปสนฺโน, ตสฺส สนฺตกํ, ตมสฺส ปริมาณํ, ตสฺส ราสิ, ตํ อรหติ, ตมสฺส สีลํ, ตตฺถ ชาโต, ตตฺถ วสติ, ตตฺร วิทิโต, ตทตฺถาย สํวตฺตติ, ตโต อาคโต, ตโต สมฺภูโต, ตทสฺส ปโยชนนฺติ เอวมาทิอตฺเถ จ ณิกปฺปจฺจโย โหติ.

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า เตน กตาทิ (อันบุคคลนั้นกระทำแล้วเป็นต้น) ลง ณิก ปัจจัยในอรรถว่า "ถูกฆ่าแล้วด้วยสิ่งนั้น, ถูกมัดแล้วด้วยสิ่งนั้น, ถูกซื้อแล้วด้วยสิ่งนั้น, เล่นด้วยสิ่งนั้น, สิ่งนั้นเป็นอาวุธของบุคคลนั้น, สิ่งนั้นเป็นความเจ็บป่วยของบุคคลนั้น, เลื่อมใสแล้วในสิ่งนั้น, สิ่งของของบุคคลนั้น, สิ่งนั้นเป็นจำนวนของสิ่งนั้น, กองของสิ่งนั้น, ควรแก่สิ่งนั้น, สิ่งนั้นเป็นปกติของบุคคลนั้น, เกิดแล้วในที่นั้น, อาศัยอยู่ในที่นั้น, ปรากฏแล้วในที่นั้น, เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สิ่งนั้น, มาแล้วจากสถานที่นั้น, เกิดแล้วจากสิ่งนั้น, สิ่งนั้นเป็นประโยชน์ของบุคคลนั้น" อย่างนี้เป็นต้น

[ในคำว่า เอวมาทิอตฺเถ (ในอรรถอย่างนี้เป็นต้น) หมายถึง อรรถสกัตถ์

- อสงฺขาโรเยว อสงฺขาริกํ (อสังขาริกะ คือ สภาพไม่มีสังขารนั่นแหละ)

และอรรถว่า ตตฺร ภตฺติ (ความภักดีในสิ่งนั้น)

- จตุมหาราเช ภตฺติ เอเตสนฺติ จาตุมหาราชิกา (จาตุมหาราชิกา คือ เทวดาผู้ภักดีต่อท้าวจตุมหาราช) ดังที่ท่านจะกล่าวไว้ในตอนท้ายของสูตรนี้

คัมภีร์กัจจานสังเขปแต่งคาถาสรุปความของ อาทิ ศัพท์นี้ว่า

หโต พทฺโธสฺส อาพาโธ อาวุธํ ปริมาณกํ
กีโต ราสิ อรหติ สทฺโธ สนฺตก ทิพฺพติ
อิติ อตฺถา จ เอตฺเถว อาทิสทฺเทน คยฺหเร.[๙๗]

"ด้วย อาทิ ศัพท์ย่อมถือเอาอรรถเหล่านี้ในสูตรนี้อีกด้วย คือ หโต (ถูกฆ่าแล้ว), พทฺโธ (ถูกมัดแล้ว), อสฺส อาพาโธ (ความเจ็บป่วยของบุคคลนั้น), อสฺส อาวุธํ (อาวุธของบุคคลนั้น), อสฺส ปริมาณํ (จำนวนของสิ่งนั้น), กีโต (ถูกซื้อแล้ว), ราสิ (กอง) อรหติ (ควร), สทฺโธ (ผู้เลื่อมใส), สนฺตกํ (สิ่งของ) และทิพฺพติ (เล่น)"

คาถานี้แม้มิได้สรุปความของ อาทิ ศัพท์ไว้ทั้งหมด ก็จัดว่าได้แสดงอรรถส่วนใหญ่ไว้แล้วจึงนำมาอ้างถึงในที่นี้]

ยถา ชาเลน หโต หนตีติ วา ชาลิโก.

เช่น ผู้ถูกฆ่า หรือว่า ผู้ฆ่า ด้วยแห ชื่อว่า ชาลิกะ (ผู้ถูกฆ่าด้วยแหคือปลา, ผู้ฆ่าด้วยแห)

[คำว่า ชาลิก ลง ณิก ปัจจัยในอรรถกรรมสาธนะว่า หต (ถูกฆ่า) หรือในอรรถกัตตุ-สาธนะว่า หนติ (ย่อมฆ่า) คำนี้จึงหมายถึง ปลา นก ที่ถูกฆ่า หรือหมายถึงนายพรานเบ็ด ชาวประมงซึ่งเป็นผู้ฆ่า]

เอวํ พาฬิสิโก, วากริโก.

ตัวอย่างว่า

พาฬิสิโก (ผู้ถูกฆ่าด้วยเบ็ดคือปลา, นายพรานเบ็ด) = พฬิเสน หโต พาฬิสิโก, พฬิเสน หนตีติ พาฬิสิโก.

วากริโก (ผู้ถูกฆ่าด้วยบ่วงคือเนื้อ, นายพรานวางบ่วง) = วากราย หโต วากริโก, วากราย หนตีติ วากริโก. ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า วากรา (บ่วง) พบในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๖๓) ว่า วกา อรณฺ (ลง อรณฺ ปัจจัยท้าย วก ธาตุ) มีรูปวิเคราะห์ว่า วเกติ อาททาติ เอตายาติ วากรา มิคพนฺธนี (วากรา คือ เครื่องดัก[เนื้อ] หมายถึง บ่วงดักเนื้อ) ส่วนสันสกฤตใช้เป็น วาคุริก โดยมีศัพท์เดิมมาจาก วาคุรา แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๕๑๔) ก็กล่าวถึง วาคุริก ศัพท์ว่า

วาคุริโก ชาลิโก ถ ภารวาโห ตุ ภาริโก
เวตนิโก ตุ ภตโก กมฺมกโร'ถ กิงฺกโร
ทาโส จ เจฏโก เปสฺโส ภจฺโจ จ ปริจารโก.[๙๘]

"พรานเนื้อ = วาคุริก, ชาลิก
คนแบกหาม = ภารวาห, ภาริก
ลูกจ้าง = เวตนิก, ภตก, กมฺมกร
ทาส = กิงฺกร, ทาส, เจฏก, เปสฺส, ภจฺจ, ปริจารก"

อนึ่ง คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๕๑๔) ได้กล่าวถึงรูปทั้งสองไว้ว่า วาคุรา มิคพนฺธนชาลํ, ตาย จรตีติ วาคุริโก, วากริโกปิ (ข่ายดักเนื้อ ชื่อว่า วาคุรา ผู้เที่ยวไปด้วยข่ายดักเนื้อนั้น ชื่อว่า วาคุริกะ มีรูปว่า วากริก ได้บ้าง

ในฉบับพม่าพบรูปว่า วากุริโก ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น ในฉบับสิงหลและอัตถพยาขยาแปลสิงหลพบรูปว่า ปารปฺปิโก แต่ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่าควรมีรูปที่ถูกต้องว่า โขรปฺปิโก โดยมาจาก ขุรปฺป (ธนู) + ณิก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ขุรปฺเปน หโต หรือ ขุรปฺเปน หนตีติ โขรปฺปิโก (ผู้ถูกฆ่าด้วยธนูคือเนื้อ, นายพรานธนู) อนึ่ง ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๒๙) พบรูปว่า ปรปฺปิโก (สันสกฤตมีรูปว่า ปรฺปิกะ) ใน จรติ ตัทธิต โดย ปรปฺป (สันสกฤตมีรูปว่า ปรฺป) ใช้ในความหมายว่า เก้าอี้มีล้อ, เก้าอี้ที่คนพิการใช้นั่งเคลื่อนที่ได้ หรือเรือใหญ่ที่ใช้ขนสัตว์มีช้างเป็นต้น ตามความหมายนี้ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปรปฺเปน จรตีติ ปรปฺปิโก (ผู้เที่ยวไปด้วยเก้าอี้มีล้อ, ผู้เที่ยวไปด้วยเรือใหญ่) อย่างไรก็ตาม บทสำเร็จใน จรติ ตัทธิตไม่เหมาะสมกับฐานะนี้]

สุตฺเตน พทฺโธ สุตฺติโก, วรตฺตาย พทฺโธ วารตฺติโก นาโค.

ผู้ถูกมัดแล้วด้วยด้าย ชื่อว่า สุตติกะ

ผู้ถูกมัดแล้วด้วยเชือกหนัง ชื่อว่า วารัตติกะ คือ ช้าง

วตฺเถน กีตํ ภณฺฑํ วตฺถิกํ.

สินค้าที่ซื้อมาด้วยผ้า ชื่อว่า วัตถิกะ (สินค้าที่เอาผ้าไปแลกเปลี่ยนมา)

เอวํ กุมฺภิกํ, ผาลิกํ, โสวณฺณิกํ, สาติกํ.

ตัวอย่างว่า

กุมฺภิกํ (สินค้าที่ซื้อมาด้วย ๑ กุมภะ) = กุมฺเภน กีตํ กุมฺภิกํ.

ผาลิกํ (สินค้าที่ซื้อมาด้วยผาล) = ผาเลน กีตํ ผาลิกํ.

โสวณฺณิกํ (สินค้าที่ซื้อมาด้วยทอง) = สุวณฺเณน กีตํ โสวณฺณิกํ.

สาติกํ (สินค้าที่ซื้อมาด้วยเงิน ๑๐๐ บาท) = สเตน กีตํ สาติกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

อกฺเขน ทิพฺพตีติ อกฺขิโก.

บุคคลย่อมเล่นด้วยสะกา เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อักขิกะ (นักเลงสะกา)

เอวํ สาลากิโก, ตินฺทุกิโก, อมฺพผลิโก.

ตัวอย่างว่า

สาลากิโก (นักพนันทายสลาก) = สลากาย ทิพฺพตีติ สาลากิโก.

ตินฺทุกิโก (นักพนันทายลูกมะพลับ) = ตินฺทุเกน ทิพฺพตีติ ตินฺทุกิโก.

อมฺพผลิโก (นักพนันทายผลมะม่วง) = อมฺพผเลน ทิพฺพตีติ อมฺพผลิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[สลาก คือ สิ่งของเช่นติ้ว ตั๋ว หรือแผ่นกระดาษเล็กๆ เป็นต้น ซึ่งทำเป็นเครื่องหมายกำหนดไว้เนื่องในการเสี่ยงโชคเสี่ยงทายเป็นต้น ฉลากก็ว่า]

จาโป อสฺส อาวุโธติ จาปิโก.

ธนูเป็นอาวุธของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า จาปิกะ (นายขมังธนู)

เอวํ โตมริโก, มุคฺคริโก, โมสลิโก.

ตัวอย่างว่า

โตมริโก (ผู้มีหอกเป็นอาวุธ) = โตมโร อสฺส อาวุโธติ โตมริโก.

มุคฺคริโก (ผู้มีค้อนเป็นอาวุธ) = มุคฺคโร อสฺส อาวุโธติ มุคฺคริโก.

โมสลิโก (ผู้มีสากเป็นอาวุธ) = มุสโล อสฺส อาวุโธติ โมสลิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

วาโต อสฺส อาพาโธติ วาติโก.

ลมเป็นความเจ็บป่วยของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า วาติกะ (ผู้เจ็บป่วยด้วยโรคลม)

เอวํ เสมฺหิโก, ปิตฺติโก.

ตัวอย่างว่า

เสมฺหิโก (ผู้มีเสมหะเป็นโรค) = เสมฺหํ อสฺส อาพาโธติ เสมฺหิโก.

ปิตฺติโก (ผู้ป่วยโรคดีซ่าน) = ปิตฺตํ อสฺส อาพาโธติ ปิตฺติโก ก็เช่นเดียวกันนี้

พุทฺเธ ปสนฺโน พุทฺธิโก.

ผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธิกะ (ผู้เลื่อมใสพระพุทธเจ้า, ชาวพุทธ)

เอวํ ธมฺมิโก, สํฆิโก.

ตัวอย่างว่า

ธมฺมิโก (ผู้เลื่อมใสในพระธรรม) = ธมฺเม ปสนฺโน ธมฺมิโก.

สํฆิโก (ผู้เลื่อมใสในพระสงฆ์) = สํเฆ ปสนฺโน สํฆิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

พุทฺธสฺส สนฺตโก พุทฺธิโก.

สิ่งของของพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธิกะ [เช่น อาหารที่ถวายบูชาพระพุทธเจ้า]

เอวํ ธมฺมิโก, สํฆิโก วิหาโร, สํฆิกา ภูมิ, สํฆิกํ จีวรํ, ปุคฺคลิกํ.

ตัวอย่างว่า

ธมฺมิโก (สิ่งของของพระธรรม, สิ่งที่ถวายบูชาพระธรรม) = ธมฺมสฺส สนฺตโก ธมฺมิโก.

สํฆิโก วิหาโร (วิหารของสงฆ์) = สํฆสฺส สนฺตโก สํฆิโก.

สํฆิกา ภูมิ (ที่ดินของสงฆ์) = สํฆสฺส สนฺตกา สํฆิกา.

สํฆิกํ จีวรํ (จีวรของสงฆ์) = สํฆสฺส สนฺตกํ สํฆิกํ.

ปุคฺคลิกํ (สิ่งของส่วนบุคคล) = ปุคฺคลสฺส สนฺตกํ ปุคฺคลิกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

กุมฺโภ อสฺส ปริมาณนฺติ กุมฺภิกํ.

๑ กุมภะเป็นจำนวนของสิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า กุมภิกะ (มีจำนวน ๑ กุมภะ)

[คำว่า กุมฺภ เป็นมาตราตวงอย่างหนึ่งของอินเดียในสมัยก่อน มีจำนวน ๑๐ อัมพณะ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๘๔) กล่าวว่า สิยา กุมฺโภ ทสมฺพณํ (๑๐ อัมพณะ เป็น ๑ กุมภะ) และ ๑ อัมพณะก็มีจำนวน ๑๑ ทะนาน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๘๔) กล่าวว่า เจกาทส โทณา ตุ อมฺพณํ (๑๑ ทะนานเป็น ๑ อัมพณะ) ดังนั้น ๑ กุมภะจึงเท่ากับ ๑๑๐ ทะนาน]

เอวํ ขาริกํ, โทณิกํ.

ตัวอย่างว่า

ขาริกํ (มีจำนวน ๑ สาแหรก) = ขารี อสฺส ปริมาณนฺติ ขาริกํ.

โทณิกํ (มีจำนวน ๑ ทะนาน) = โทโณ อสฺส ปริมาณนฺติ โทณิกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

กุมฺภสฺส ราสิ กุมฺภิโก, กุมฺภํ อรหตีติ กุมฺภิโก.

กองแห่งกุมภะ ชื่อว่า กุมภิกะ

สิ่งที่สมควรแก่ ๑ กุมภะ ชื่อว่า กุมภิกะ

[สิ่งที่สมควรแก่ ๑ กุมภะ หมายถึง สินค้าที่สมควรแก่สินค้าอีกอย่างหนึ่งที่ตวงได้ ๑ กุมภะ

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ให้เพิ่ม ปริกฺขาโร (สิ่งของ) เป็นประธาน เพราะ สนฺตก ศัพท์มักใช้เป็นนปุงสกลิงค์]

เอวํ โทณิโก, อฏฺฐมาสิโก, กหาปณิโก, อาสีติกา คาถา, นาวุติกา, สาติกํ, สาหสฺสิกํ, สนฺทิฏฺฐมรหตีติ สนฺทิฏฺฐิโก, "เอหิ ปสฺสา"ติ อิมํ วิธึ อรหตีติ เอหิปสฺสิโก.

ตัวอย่างว่า

โทณิโก (สิ่งที่ควรแก่ ๑ ทะนาน) = โทณํ อรหตีติ โทณิโก.

อฏฺฐมาสิโก (สิ่งที่ควรแก่เงิน ๘ มาสก) = อฏฺฐมาสํ อรหตีติ อฏฺฐมาสิโก.

กหาปณิโก (สิ่งที่ควรแก่เงิน ๑ กหาปณะ) = กหาปณํ อรหตีติ กหาปณิโก.

อาสีติกา คาถา (คาถาที่ควรแก่เงิน ๘๐ กหาปณะ) = อสีตึ อรหตีติ อาสีติกา.

นาวุติกา (คาถาที่ควรแก่เงิน ๙๐ กหาปณะ) = นวุตึ อรหตีติ นาวุติกา.

สาติกํ (สิ่งที่ควรแก่เงินร้อยกหาปณะ) = สตํ อรหตีติ สาติกํ.

สาหสฺสิกํ (สิ่งที่ควรแก่เงินพันกหาปณะ) = สหสฺสํ อรหตีติ สาหสฺสิกํ.

ธรรมที่สมควรเห็นด้วยตนเอง ชื่อว่า สันทิฏฐิกะ

ธรรมที่ควรแก่การกระทำอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดู ชื่อว่า เอหิปัสสิกะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า มาส, มาสก เป็นคำไวพจน์กันหมายถึง มาสก คือ เศษหนึ่งส่วนห้าของบาท ซึ่งเมื่อรวม ๔ บาทก็จัดเป็น ๑ กหาปณะ ในสมัยพุทธกาลมีกหาปณะที่ทำด้วยทองบ้าง เงินบ้าง ทองแดงบ้าง หรือทองและเงินที่ผสมทองแดงบ้าง แต่กหาปณะที่เป็นค่าเงินในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ เรียกว่า นีลกหาปณะ คือ กหาปณะที่บริสุทธิ์ไม่มีโทษ โดย นีล มาจาก น + เอล (โทษ) ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๒๐) เอ่ยถึงชื่อนีลกหาปณะไว้อย่างเดียว แต่มิได้แสดงค่าของกหาปณะประเภทนี้ไว้ คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๘) กล่าวว่า นีลกหาปณะทำด้วยทองแท้ซึ่งมีน้ำหนักเท่ากับเมล็ดข้าวเปลือก ๒๐ เม็ด คัมภีร์อุตตรวินิจฉยฎีกา (หน้า ๓๖๔) ได้กล่าวถึงลักษณะของนีลกหาปณะเป็นคาถาว่า

เหมปาทํ สชฺฌุปาทํ ตมฺพปาททฺวยํ หิ โส
มิสฺเสตฺวา รูปมปฺเปตฺวา กาตุํ สตฺเถสุ ทสฺสิโต.[๙๙]

"นีลกหาปณะนั้นแสดงไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายเพื่อผสมทอง ๑ บาท เงิน ๑ บาท และทองแดง ๒ บาทแล้วสร้างเป็นรูปขึ้น"

คำว่า เอหิปสฺสิก เป็นบทตัทธิตที่สำเร็จมาจากการลง ณิก ปัจจัยท้ายอาขยาตว่า เอหิปสฺส

คำว่า อาสีติกา คาถา (คาถาที่ควรแก่เงิน ๘๐ กหาปณะ) หมายความว่า เมื่อสวดคาถานี้แล้วจะได้รับค่าตอบแทนจำนวน ๘๐ กหาปณะ)

แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์จะกล่าวถึงรูปว่า อาสีติก เป็นต้น แต่ในพระไตรปิฎกพบรูปว่า อาสีติย เป็นต้น ซึ่งแปลง ก ของ ณิก ปัจจัยเป็น ย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น ดังคำว่า สกฺยปุตฺติโก = สกฺยปุตฺติโย มีข้อความในคัมภีร์ชาดกว่า

อาสีติยา นาวุติยา จ คาถา
สตารหา จาปิ ภเวยฺย คาถา
ปจฺจตฺตเมว สุตโสม ชานหิ
สาหสฺสิยา นาม กา อตฺถิ คาถา.[๑๐๐]

"คาถาที่ควรแก่เงินแปดสิบและควรแก่เงินเก้าสิบมีอยู่ แม้ควรแก่เงินร้อยก็มี ดูกรพ่อสุตโสม พ่อจงรู้ด้วยตนเอง คาถาที่ควรแก่เงินพันมีที่ไหน"

สันนิษฐานว่าท่านผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ คงจะพบรูปว่า อาสีติกา, นาวุติกา, สาหสฺสิกา จึงกล่าวถึงการลง ณิก ปัจจัยในที่นี้โดยมิได้กล่าวการให้แปลง ก เป็น ย ไว้]

สีลตฺเถ- ปํสุกูลธารณํ ปํสุกูลํ, ตํ สีลมสฺสาติ ปํสุกูลิโก.

ในความหมายว่า ปกติ เช่น

การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล ชื่อว่า ปังสุกูละ, การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลนั้นเป็นปกติของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ปังสุกูลิกะ (ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ)

[คำว่า ตํ เป็นคำแทน ปํสุกูลํ ที่กล่าวไว้ในประโยคแรก

คำว่า ปํสุกูลธารณํ ปํสุกูลํ (การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล ชื่อว่า ปังสุกูละ) แสดงความเป็นฐานูปจาระหรือการณูปจาระของ ปํสุกูล ศัพท์เช่นเดียวกับ วีณา ศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า เวณิโก ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า ปํสุกูลธารณํ ปํสุกูลนฺติ อุปจารโต วุตฺตํ (คำว่า ปํสุกูลธารณํ ปํสุกูลํ กล่าว

ไว้โดยอุปจาระ) อีกอย่างหนึ่ง จัดเป็นอุตตรโลปสมาส มาจากรูปวิเคราะห์ว่า ปํสุกูลสฺส ธารณํ ปํสุกูลํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อุตฺตรปทโลปํ กตฺวา ปุนพฺภวกรณํ ปุโนพฺภโวติ อาห. มโนสมฺผสฺโสติ เอตฺถ มโน วิย จ ปุริมปทสฺส โอการนฺตตา ทฏฺฐพฺพา. อถ วา สีลฏฺเฐน อิก-สทฺเทน คมิยตฺถตฺตา กิริยาวาจกสฺส สทฺทสฺส อทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํ ยถา อปูปภกฺขนสีโล อาปูปิโกติ.[๑๐๑]

"พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ปุนพฺภวกรณํ ปุโนพฺภโว (การทำภพใหม่ ชื่อว่า ปุนัพภวะ) โดยกระทำการลบบทหลัง พึงทราบว่าบทหน้ามี โอ อักษรอยู่ท้าย เหมือน มโน ศัพท์ในคำว่า มโน-สมฺผสฺโส นี้ อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบการไม่พบศัพท์ที่แสดงกิริยา เพราะรู้เนื้อความได้ด้วย อิก ศัพท์ที่มีอรรถว่าปกติ เหมือนผู้มีการกินขนมเป็นปกติ ชื่อว่า อาปูปิกะ"

คำว่า อาปูปิก เป็นอุทาหรณ์จากคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๑๖๑๖) โดยเป็นตัวอย่างของ หิต ตัทธิต ไม่ใช่ตัวอย่างของ สีล ตัทธิตดังที่พระฎีกาจารย์นำมาอ้างไว้ อย่างไรก็ตาม คำว่า อปูป ใน อาปูปิก ก็เป็นอุปจาระเหมือนกัน ดังข้อความในคัมภีร์ดังกล่าว พร้อมทั้งคัมภีร์ฎีกาสองฉบับคือ ตัตวโพธินี และพาลมโนรมา (คำอธิบายสูตร ๑๖๑๖) ว่า

อปูปภกฺขณํ หิตมสฺส อาปูปิโก.[๑๐๒]

"การกินขนมเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อาปูปิกะ (ผู้มีการกินขนมเป็นประโยชน์เกื้อกูล)"

อเนน อปูปสทฺโท อปูปภกฺขเณ ลกฺขณิโก อิติ สูจิตํ.[๑๐๓]

"ด้วยคำนั้นท่านแสดงว่า อปูป ศัพท์เป็นอุปจารศัพท์ในการกินขนม"

อปูปสทฺโท ตพฺภกฺขเณ ลกฺขณิโก อิติ ภาโว.[๑๐๔]

"ความหมายก็คือ อปูป ศัพท์เป็นอุปจารศัพท์ในการกินขนมนั้น"

ที่จริงแล้วในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๔ สูตร ๖๕) มีสูตรว่า หิตํ ภกฺขา (ลง ฐกฺ ปัจจัยในความหมายว่า การกินเป็นประโยชน์เกื้อกูล) <สันสกฤตมีรูปว่า หิตํ ภกฺษา.> และแม้รูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ในสิทธานตเกามุที ก็เป็นอุทาหรณ์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาณินิเช่นเดียวกัน]

เอวํ เตจีวริโก.

ตัวอย่างว่า เตจีวริโก (ผู้ทรงผ้าไตรจีวรเป็นปกติ) = ติจีวรํ สีลมสฺสาติ เตจีวริโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

เอกาสเน โภชนสีโล เอกาสนิโก, รุกฺขมูเล วสนสีโล รุกฺขมูลิโก.

ผู้มีปกติบริโภคในอาสนะเดียว ชื่อว่า เอกาสนิกะ

ผู้มีปกติอาศัยอยู่ที่โคนไม้ ชื่อว่า รุกขมูลิกะ

[รูปวิเคราะห์ข้างต้นเป็นการใช้บทสมาส คือ โภชนสีโล แทน สีลํ อสฺส ศัพท์เท่านั้น แต่มีความหมายเหมือนกัน เวลาประกอบรูปศัพท์อาจตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอกาสเน โภชนสีโล เอกาสนิโก ก็ได้ หรือใช้ สีลํ อสฺส ก็ได้ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เอกาสเน ภุญฺชิตุํ สีลมสฺสาติ เอกาสนิโก (พึงเทียบดูในปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตร ๕๙๐ : ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ)]

ตถา อารญฺญิโก, โสสานิโก.

ตัวอย่างว่า

อารญฺญิโก (ผู้มีปกติอาศัยอยู่ในป่า) = อรญฺเญ วสนสีโล อารญฺญิโก.

โสสานิโก (ผู้มีปกติอาศัยอยู่ในป่าช้า) = สุสาเน วสนสีโล โสสานิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ชาตตฺเถ- อปาเย ชาโต อาปายิโก.

ในความหมายว่า เกิด เช่น

ผู้เกิดแล้วในอบาย ชื่อว่า อาปายิกะ (ผู้เกิดในอบาย)

เอวํ เนรยิโก, สามุทฺทิโก มจฺโฉ.

ตัวอย่างว่า

เนรยิโก (ผู้เกิดในนรก) = นิรเย ชาโต เนรยิโก.

สามุทฺทิโก มจฺโฉ (ปลาที่เกิดในมหาสมุทร, ปลาทะเล) = สมุทฺเท ชาโต สามุทฺทิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

วสฺเสสุ ชาโต วสฺสิโก, วสฺสิกา, วสฺสิกํ ปุปฺผํ, สารทิโก, เหมนฺติโก, วาสนฺติโก, จาตุทฺทีปิโก, ราชคเห ชาโต ราชคเห วสตีติ วา ราชคหิโก ชโน, มคเธสุ ชาโต วสตีติ วา มาคธิโก, มาคธิกา, มาคธิกํ, สาวตฺถิยํ ชาโต วสตีติ วา สาวตฺถิโก, กาปิลวตฺถิโก, เวสาลิโก.

สิ่งที่เกิดแล้วในฤดูฝน มีรูปว่า วสฺสิโก, วสฺสิกา, วสฺสิกํ ปุปฺผํ (ดอกไม้เกิดแล้วในฤดูฝน)

สารทิโก (โรคเกิดในฤดูสารท) = สรเท ชาโต สารทิโก.

เหมนฺติโก (โรคเกิดในฤดูหนาว) = เหมนฺเต ชาโต เหมนฺติโก.

วาสนฺติโก (โรคเกิดในฤดูใบไม้ผลิ) = วสนฺเต ชาโต วาสนฺติโก.

จาตุทฺทีปิโก (สิ่งที่เกิดในทวีป ๔) = จตุทฺทีเป ชาโต จาตุทฺทีปิโก.

ชนผู้เกิดในกรุงราชคฤห์ หรือว่า อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์ ชื่อว่า ราชคหิกะ

ชนผู้เกิดในแคว้นมคธ หรือว่า อาศัยอยู่ในแคว้นมคธ มีรูปว่า มาคธิโก (บุรุษ), มาคธิกา (สตรี), มาคธิกํ (ตระกูล)

ผู้เกิดในกรุงสาวัตถี หรือว่า อาศัยอยู่ในกรุงสาวัตถี ชื่อว่า สาวัตถิกะ

กาปิลวตฺถิโก (ชาวกรุงกบิลพัสดุ์) = กปิลวตฺถุมฺหิ ชาโต กปิลวตฺถุมฺหิ วสตีติ วา กาปิลวตฺถิโก.

เวสาลิโก (ชาวเมืองเวสาลี) = เวสาลิยํ ชาโต เวสาลิยํ วสตีติ วา เวสาลิโก.

[คำว่า วสฺเสสุ ชาโต (สิ่งที่เกิดแล้วในฤดูฝน) ปรากฏเป็นรูปอิตถีลิงค์ในฉบับสิงหลและอัตถพยาขยาว่า วสฺสาสุ ชาโต แท้ที่จริงแล้วว่า คำว่า วสฺส (ฤดูฝน) มีรูปเป็นปุงลิงค์ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๐) กล่าวว่า วสฺโส วสฺสานปาวุสา (ฤดูฝน = วสฺส, วสฺสาน, ปาวุส) แต่สันสกฤตถือว่าเป็นอิตถีลิงค์โดยมีรูปว่า วรฺษา เทียบได้กับคำบาลีว่า วสฺสา ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๓๘๓) กล่าวว่า วสฺสา. ถี. วสฺสนฺตี เมฆา อตฺร. สาวณภทฺทสงฺขาเต มาสทฺวเย อุตุมฺหิ (วสฺสา อิตถีลิงค์ ฝนย่อมตกในฤดูนี้ ย่อมเป็นไปในฤดูสองเดือนกล่าวคือเดือน ๙ และ ๑๐) <มีรูปสันสกฤตว่า วรฺษา. สฺตฺรี. วรฺษนฺติ เมฆา อตฺร. ศฺราวณภาทฺราตฺมเก มาสทฺวเย ฤเตา.> ดังนั้น ศัพท์อิตถีลิงค์ว่า วสฺสาสุ ตามฉบับสิงหลและอัตถพยาขยาจึงไม่ผิด เพราะกล่าวตามสันสกฤต

คำว่า จาตุทฺทีปิโก พบในฉบับสิงหลและอัตถพยาขยาของสิงหล ส่วนฉบับฉัฏฐสังคีติพบ

รูปว่า จาตุทฺทสิโก รูปนี้ไม่อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็น จตุทฺทเส ชาโต จาตุทฺทสิโก (วันที่เกิดมีในดิถีที่ ๑๔, วันขึ้น/แรม ๑๔ ค่ำ) เพราะ จตุทฺทส ศัพท์ไม่อาจแสดงความหมายว่า ดิถีที่ ๑๔ แต่ควรมีรูปวิเคราะห์โดยลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต หรือลง ก อักษรเป็นอาคมว่า จตุทฺทสนฺนํ ปูรณี จาตุทฺทสี, จาตุทฺทสีเยว จาตุทฺทสิโก (ดิถีที่ ๑๔)

คำว่า มาคธิก ที่ลง ณิก ปัจจัยด้วยสูตรนี้ อาจลง ณ ปัจจัยด้วย อญฺญตฺถ ศัพท์ในสูตร ๓๗๖ ว่า ณ ราคา เตนรตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ และอาจลง ก อักษรเป็นอาคมได้บ้าง สำเร็จเป็นรูปว่า มาคโธ, มาคธโก ดังที่ท่านจะกล่าวต่อไปในสูตร ๓๗๗]

โลเก วิทิโต โลกิโก, โลกาย สํวตฺตตีติปิ โลกิโก.

ธรรมที่ปรากฏแล้วในโลก ชื่อว่า โลกิกะ

แม้ธรรมที่เป็นไปเพื่อชาวโลก ก็ชื่อว่า โลกิกะ

ตถา มาติโต อาคตํ มาติกํ, ปิติโต อาคตํ เปตฺติกํ นามํ.

ชื่อที่มาจากมารดา ชื่อว่า มาติกะ

ชื่อที่มาจากบิดา ชื่อว่า เปตติกะ หมายถึง ชื่อ

ก็เช่นเดียวกัน

[คำว่า มาติก คือ ชื่อที่ตั้งโดยเอาชื่อแม่เป็นหลัก เช่น สาริปุตฺโต (บุตรของนางสารี) ส่วน เปตฺติก คือ ชื่อที่ตั้งโดยเอาชื่อพ่อเป็นหลัก เช่น สุทฺโธทนิ (บุตรของสุทโธทนะ) ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๕) พบรูปว่า มาติกวํส (วงศ์ที่มาจากมารดา, วงศ์ฝ่ายมารดา)]

สมฺภูตตฺเถ- มาติโต สมฺภูตํ มตฺติกํ.

ในความหมายว่า เกิด เช่น

ทรัพย์เกิดจากมารดา ชื่อว่า มัตติกะ (ทรัพย์นำมาจากฝ่ายมารดา)

[คำว่า มตฺติก มีศัพท์เดิมมาจาก มาตุ + ณิก ปัจจัย ซ้อน ตฺ เป็น ตฺต แล้วทำรัสสะ อา ใน มา เป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ เป็นต้น]

เอวํ เปตฺติกํ.

ตัวอย่างว่า

เปตฺติกํ (ทรัพย์เกิดจากบิดา) = ปิติโต สมฺภูตํ เปตฺติกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๓๑) กล่าวถึงรูปว่า มตฺติก เท่านั้นในอรรถทั้งสองว่า อาคต และ สมฺภูต ด้วยสูตรว่า ตโต สมฺภูตมาคตํ (ลง ณิก ปัจจัยในความหมายว่า เกิดจากสิ่งนั้น มาจากสิ่งนั้น) มีอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

อิทํ เต ตาต สุทินฺน มาตุ มตฺติกํ อิตฺถิกาย อิตฺถิธนํ, อญฺญํ เปตฺติกํ, อญฺญํ ปิตามหํ. ลพฺภา ตาต สุทินฺน หีนายาวตฺติตฺวา โภคา จ ภุญฺชิตุํ ปุญฺญานิ จ กาตุํ.[๑๐๕]

“ลูกสุทิน นี่คือทรัพย์ฝ่ายมารดาเป็นสมบัติฝ่ายหญิงที่มาจากมารดา ของพ่อมีอีกต่างหาก ส่วนของปู่อีกต่างหาก ลูกสุทินจงกลับมาเป็นคฤหัสถ์เถิด จะได้ใช้สอยทรัพย์สมบัติและทำบุญ”

ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยได้อธิบาย มตฺติก ศัพท์ว่า

มตฺติกนฺติ มาติโต อาคตํ.[๑๐๖]

“คำว่า มตฺติก แปลว่า ทรัพย์ที่มาจากมารดา”

ในคัมภีร์จริยาปิฎกมีอุทาหรณ์ของ มตฺติก ศัพท์ในคาถาว่า

น มยฺหํ มตฺติกํ นามํ นปิ เปตฺติกสมฺภวํ
ชาเตตฺถ เวสฺสวีถิยา ตสฺมา เวสฺสนฺตโร อหุํ.[๑๐๗]

“ชื่อของเรามิได้มาจากฝ่ายมารดา ทั้งมิได้มาจากฝ่ายบิดา เราเกิดที่ถนนของคนค้าขายนี้ เพราะฉะนั้น เราจึงมีนามว่าพระเวสสันดร”

ตามหลักฐานจากวรรณกรรมบาลีที่ยกมาแสดงไว้นี้ ณิก ปัจจัยที่ลงท้าย มาตุ ศัพท์ในอรรถว่า อาคต ควรมีรูปสำเร็จทั้งสองอย่าง คือ มาติก และ มตฺติก]

อุปธิ ตสฺส ปโยชนํ โอปธิกํ.

ขันธ์เป็นผลของกรรมนั้น ชื่อว่า โอปธิกะ (มีขันธ์เป็นผล)

[ข้อนี้หมายความว่า บุคคลทำกรรมไว้แล้ว กรรมที่เขาทำนั้นย่อมส่งผลให้มีขันธ์อย่างนี้ คำว่า อุปธิ แปลตามศัพท์ว่า “ที่ตั้ง” หมายถึง ที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรม

คือกามคุณ ๕ ขันธ์ ๕ กิเลส ๑๐ โลกิยกุศลกรรม และอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท กล่าวไว้ในอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๑๒๖) คือ

๑. กามูปธิ กามคุณ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งสุขและโสมนัส

๒. ขันธูปธิ ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมดที่มีขันธ์เป็นเหตุ

๓. กิเลสูปธิ กิเลส ๑๐ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย

๔. อภิสังขารูปธิ กรรมที่เป็นโลกิยกุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ]

สกตฺเถปิ- อสงฺขาโรเยว อสงฺขาริกํ.

แม้ในความหมายของตน เช่น

สภาพไม่มีสังขาร (ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน) นั่นแหละ ชื่อว่า อสังขาริกะ

[อรรถสกัตถ์ที่ท่านแสดงถึงในที่นี้ และอรรถว่า ภตฺติ ที่จะกล่าวในความหมายต่อไป เป็นอรรถที่ได้รับด้วย อาทิ ศัพท์ในประโยคว่า เอวมาทิอตฺเถ จ ณิกปฺปจฺจโย โหติ (ลง ณิก ปัจจัยในอรรถมีอย่างนี้เป็นต้น) ซึ่งเป็นประโยคที่ระบุถึงเนื้อความของ อาทิ ศัพท์ในคำว่า เตนกตาทิ ในสูตร ๓๗๔

ความหมายของตนที่เรียกว่า สกตฺถ นี้ ไม่มีความหมายอะไรเพิ่มเติม มีเพียงอรรถเดิมเท่านั้น คือ บทเดิมแสดงความหมายอย่างใด ก็มีความหมายของบทเดิมอย่างนั้น ที่จริงแล้ว ทุกศัพท์ในภาษาบาลีต้องมีความหมาย ศัพท์ที่ไม่มีความหมายก็คือนิบาตที่ใช้เป็นปทปูรณะ คือ ทำบทให้เต็มเพื่อความสละสลวยเท่านั้น ส่วนศัพท์อื่นที่ไม่ใช่นิบาตดังกล่าวล้วนมีความหมายทั้งสิ้น ดังนั้นอรรถสกัตถ์ที่เป็นอรรถของปัจจัย และอรรถของศัพท์ตัพภาวะ จึงมีความหมายของบทหน้าที่ตนประกอบร่วม ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๕๕๐) ได้อธิบายลักษณะของสกัตถปัจจัยไว้ว่า สกตฺโถติ สกปทตฺโถ, ปกติลิงฺคปทตฺโถติ วุตฺตํ โหติ (คำว่า สกตฺโถ คือ เนื้อความแห่งบทของตน ความหมายคือเนื้อความแห่งบทที่เป็นปกติศัพท์) เช่น เทโวเยว เทวตา (เทพนั่นแหละ ชื่อว่า เทวตา) ตา ปัจจัยในบทนี้แสดงความหมายว่า เทพ ของบทหน้า โดย เอว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามอรรถอื่น จึงไม่ลงในอรรถสมูหะว่า เทวานํ สมูโห เทวตา (หมู่เทพ ชื่อว่า เทวตา) และไม่ลงในอรรถภาวะว่า เทวสฺส ภาโว เทวตา (ความเป็นเทพ ชื่อว่า เทวตา) มีรูปวิเคราะห์ทีละบทว่า

- สสฺส เอโส สโก (ส ศัพท์ + ก ปัจจัยในอิทังตัทธิต)
- สโก เอว อตฺโถ สกตฺโถ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระ (ข้อ ๑๒๗ หน้า ๔๘๔) กล่าวว่า อนิทฺทิฏฺฐตฺถา ปจฺจยา สกตฺเถ ภวนฺติ (ปัจจัยที่มิได้แสดงความหมายย่อมมีได้ในอรรถสกัตถ์) <มีรูปสันสกฤตว่า อนิรฺทิษฺฏารฺถาะ ปฺรตฺยยาะ สฺวารฺเถ ภวนฺติ.> ดังนั้น สกัตถปัจจัยจึงเป็นปัจจัยที่ลงในอรรถของบทเดิม ในภาษาบาลีนิยมใช้สกัตถปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ

๑. ก ปัจจัย เช่น หีโน เอว หีนโก (คนทรามนั่นแหละ), โปโต เอว โปตโก (ลูกน้อยนั่นแหละ)

๒. ณฺย ปัจจัย เช่น ยถาภูตเมว ยถาภุจฺจํ (ความเป็นจริงนั่นแหละ), กรุณา เอว การุญฺญํ (ความกรุณานั่นแหละ), ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลํ (กรรมที่มีกาลสมควรแล้วนั่นแหละ), อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจํ (อากาศอันไม่มีที่สุดนั่นแหละ)

๓. ตา ปัจจัย เช่น เทโว เอว เทวตา (เทพนั่นแหละ), ปาคุญฺญเมว ปาคุญฺญตา (ความคล่องแคล่วนั่นแหละ), กมฺมญฺญเมว กมฺมญฺญตา (ความควรแก่กิริยานั่นแหละ)

๔. มย ปัจจัย เช่น ทานํ เอว ทานมยํ (ทานนั่นแหละ), สีลํ เอว สีลมยํ (ศีลนั่นแหละ), ภาวนา เอว ภาวนามยํ (ภาวนานั่นแหละ)

๕. ณิก ปัจจัย เช่น อสงฺขาโรเยว อสงฺขาริกํ (สภาพไม่มีสังขารนั่นแหละ), สสงฺขาโรเยว สสงฺขาริกํ (หมู่ปัจจัยที่มีสังขารนั่นแหละ), นามเมว นามิกํ (คำนามนั่นแหละ), อาขฺยาตเมว อาขฺยาติกํ (อาขยาตนั่นแหละ), อุปสคฺโคเยว โอปสคฺคิกํ (อุปสรรคนั่นแหละ), นิปาโตเยว เนปาติกํ (นิบาตนั่นแหละ) ในบางที่แปลง ก เป็น ย เช่น หิริโอตฺตปฺปิยํ (หิริโอตฺตปฺปํ เอว หิริโอตฺตปฺปิยํ)

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๒) กล่าวสูตรว่า สกตฺเถ (ลงปัจจัยในอรรถสกัตถ์) แล้วแสดงถึง ก ปัจจัยดังที่กล่าวไว้ข้างต้น แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๘๔) กล่าวว่าเป็น ก อาคมที่ลงด้วยการกล่าวว่า สพฺพโต ซ้ำอีกในสูตรว่า สพฺพโต โก

คำว่า อสงฺขาริก พบรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี (หน้า ๑๖๘) ว่า

- นตฺถิ สงฺขาโร ยสฺสาติ อสงฺขารํ (จิตที่ไม่มีสังขาร) = น ศัพท์ + สงฺขาร ศัพท์

- อสงฺขารเมว อสงฺขาริกํ (จิตที่ไม่มีสังขารนั่นแหละ) = อสงฺขาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต

คำว่า อสงฺขาริก (อสังขาริกจิต) คือ จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน หมายถึง จิตที่ไม่มีความเพียรที่เกิดจากสภาพกระตุ้นเตือน โดยกล่าวถึงสังขารคือสภาพกระตุ้นเตือน แต่มุ่งให้หมายถึงความเพียร การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึง

เหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสภาพกระตุ้นเตือนอันเป็นเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงความเพียรอันเป็นผล (การใช้เป็นสำนวนในที่นี้มีสาเหตุมาจากสภาพกระตุ้นเตือนไม่มีในจิตที่กำลังเกิดขึ้นนั่นเอง)

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นคำที่กล่าวไว้โดยตรง จึงหมายถึง จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน การกล่าวไว้โดยตรงในเรื่องนี้มุ่งแสดงถึงความไม่มีสังขารเป็นหลัก

แม้คำว่า สสงฺขาริก (จิตที่มีสังขารกระตุ้นเตือน) ก็หมายถึง จิตที่มีความเพียรซึ่งเกิดจากสภาพกระตุ้นเตือน หรือเป็นจิตที่มีสภาพกระตุ้นเตือน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขาเรน สห วตฺตตีติ สสงฺขารํ (จิตที่เป็นไปกับด้วยสังขาร) = ส ศัพท์ + สงฺขาร ศัพท์

- สสงฺขารเมว สสงฺขาริกํ (จิตที่เป็นไปกับด้วยสังขารนั่นแหละ) = สสงฺขาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๒๘-๙) อธิบายว่า คำว่า สงฺขาร (สภาวะปรุงแต่ง) คือ ความเพียรทางกายและวาจาของตน (ปโยคะ) และความเพียรทางใจของตนอันได้แก่การพิจารณาถึงคุณและโทษ พร้อมทั้งการชักชวนทางวาจาของผู้อื่น (อุปายะ)

คำว่า อสงฺขาริก, สสงฺขาริก มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า

- นตฺถิ สงฺขาโร อสฺสาติ อสงฺขาโร, ปจฺจยคโณ (หมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขาร) หมายถึง หมู่ปัจจัยมีอารมณ์และโยนิโสมนสิการเป็นต้นที่ทำให้เกิดมหากุศลจิตซึ่งไม่มีสังขาร

- อสงฺขาเรน อุปฺปนฺนํ อสงฺขาริกํ (จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขาร) = อสงฺขาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อุปฺปนฺน ตัทธิต

- สงฺขาเรน สห วตฺตตีติ สสงฺขาโร, ปจฺจยคโณ (หมู่ปัจจัยที่เป็นไปกับด้วยสังขาร)

- สสงฺขาเรน อุปฺปนฺนํ สสงฺขาริกํ (จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่เป็นไปกับด้วยสังขาร) = สสงฺขาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อุปฺปนฺน ตัทธิต

ตามความเห็นของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี คำว่า อสงฺขาร และ สสงฺขาร เป็นชื่อของจิตเหมือน อสงฺขาริก และ สสงฺขาริก ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า อสงฺขาร และ สสงฺขาร เป็นชื่อของหมู่ปัจจัย ส่วน อสงฺขาริก และ สสงฺขาริก เป็นชื่อของจิต

ในที่นี้ขออธิบายว่า ความเห็นของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารญฺจ.[๑๐๘]

“จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบกับญาณ ไม่มีสังขารดวงหนึ่ง มีสังขารดวงหนึ่ง”

อตฺตโน วา ปรสฺส วา สมุสฺสาหชนิตํ จิตฺตปโยคสงฺขาตํ สงฺขรณํ สงฺขาโร, โส เอตสฺส นตฺถีติ อสงฺขารํ. เตน ปน สห สงฺขาเรน ปวตฺตตีติ สสงฺขารํ.[๑๐๙]

“สังขาร คือ การปรุงแต่งที่เรียกว่าความเพียรทางใจที่เกิดจากความอุตสาหะของตนและผู้อื่น สังขารนั้นไม่มีแก่จิตนั้น เหตุนั้น จิตนั้นชื่อว่า อสังขาร ส่วนจิตที่เป็นไปกับด้วยสังขารนั้นชื่อว่า สสังขาร”

อย่างไรก็ตาม คำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีก็สอดคล้องกับพระดำรัสในคัมภีร์ธรรมสังคณี (ข้อ ๓๙๙ หน้า ๑๑๑) ว่า ยสฺมึ สมเย อกุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาเรน (สมัยใดอกุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ย่อมเกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน) และสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

เอวํ ญาณสมฺปยุตฺตํ หุตฺวา อุปฺปนฺนญฺเจตํ อสงฺขาเรน อปฺปโยเคน อนุปายจินฺตนาย อุปฺปนฺนตฺตา อสงฺขาริกํ นาม ชาตํ.[๑๑๐]

“อนึ่ง มหากุศลจิตดวงแรกที่เกิดขึ้นประกอบกับปัญญาอย่างนี้ ได้ชื่อว่า อสังขาริก (จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขารล้วนๆ) เพราะเกิดขึ้นโดยปราศจากหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขาร คือ ไม่มีความเพียร[ทางกายและวาจาของตน] และไม่มีการดำริถึงอุปายะ [อุบายที่ทำให้เกิดความพากเพียรอันได้แก่การคิดถึงคุณและโทษหรือการชักชวนของผู้อื่น]”

สห สงฺขาเรนาติ สสงฺขาโร. เตน สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน สอุปาเยน ปจฺจยคเณนาติ อตฺโถ. เยน หิ อารมฺมณาทินา ปจฺจยคเณน ปฐมํ มหาจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, เตเนว สปฺปโยเคน สอุปาเยน อิทํ อุปฺปชฺชติ.[๑๑๑]

“หมู่ปัจจัยอันเป็นไปพร้อมกับสภาพกระตุ้นเตือนชื่อว่า สสังขาร หมายความว่า [เกิด]ด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน คือเป็นไปพร้อมกับปโยคะ (ความเพียร) และเป็นไปพร้อมกับอุปายะ (อุบาย) ที่จริงแล้ว มหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยมีอารมณ์เป็นต้นใด จิตดวงที่ ๒ นี้ก็เกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยอันมีปโยคะและอุบายนั้นเหมือนกัน”

คำอธิบายข้างต้นนี้มุ่งแสดงว่า อิก ปัจจัยใน อสงฺขาร อาจใช้ในความหมายว่า อุปปันนะ หรือสกัตถะก็ได้ แม้ข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์จะใกล้เคียงกับมติของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี แต่ท่านใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า อสงฺขาโรเยว ซึ่งหมายถึงจิต (มโน) ไม่ได้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

เอวํ สสงฺขาริกํ, นามเมว นามิกํ.

ตัวอย่างว่า

สสงฺขาริกํ (หมู่ปัจจัยที่มีสังขารนั่นแหละ) = สสงฺขาโรเยว สสงฺขาริกํ.

คำนามนั่นแหละ ชื่อว่า นามิกะ ก็เช่นเดียวกันนี้

เอวํ อาขฺยาติกํ, โอปสคฺคิกํ, เนปาติกํ.

ตัวอย่างว่า

อาขฺยาติกํ (อาขยาตนั่นแหละ) = อาขฺยาตเมว อาขฺยาติกํ.

โอปสคฺคิกํ (อุปสรรคนั่นแหละ) = อุปสคฺโคเยว โอปสคฺคิกํ.

เนปาติกํ (นิบาตนั่นแหละ) = นิปาโตเยว เนปาติกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

จตุมหาราเช ภตฺติ เอเตสนฺติ จาตุมหาราชิกา.

ความภักดีในท้าวจตุมหาราชของเทวดาเหล่านั้นมีอยู่ เหตุนั้น เทวดาเหล่านั้นชื่อว่า จาตุมหาราชิกา (เทวดาผู้ภักดีต่อท้าวจตุมหาราช)

[ตัวอย่างนี้เป็นอุทาหรณ์ในความหมายว่า ภักดีในสิ่งนั้น อนึ่ง คำว่า จตุมหาราช มาจากรูปวิเคราะห์ทิคุสมาสว่า จตฺตาโร มหาราชาโน จตุมหาราชํ (สมาหารทิคุสมาส)]

เอวํ อญฺญตฺเถปิ โยเชตพฺพํ.

แม้ในความหมายอื่นๆ ก็พึงประกอบเช่นเดียวกันนี้

[ปทรูปสิทธิฎีกายกอุทาหรณ์ในความหมายนี้มาแสดงว่า พุทฺเธ ภตฺติ อสฺสาติ พุทฺธิโก (ผู้ภักดีต่อพระพุทธเจ้า)]

"กสาเวน รตฺตนฺ"ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า กสาเวน รตฺตํ ([ผ้า]ย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๗๖. ณ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ.

ลง ณ ปัจจัยและปัจจัยอื่น ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น, ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง

ณ จ อ. ณ ปัจจัย ด้วย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ราคา* จากนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่าน้ำย้อม *เตน รตฺตํ อิติ อตฺเถ* จ ในอรรถว่าย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น ด้วย *ตสฺส อิทํ อิติ อตฺเถ* จ ในอรรถว่าสิ่งนี้ของบุคคลนั้น ด้วย *อญฺญตฺเถสุ* จ ในอรรถอื่น ท. ด้วย *วา* บ้าง ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการลง เณยฺย ปัจจัยในอรรถว่า ตตฺถ ชาโต, ตตฺถ วสติ, ตสฺส หิตํ และ ตํ อรหติ เป็นต้น จึงเป็นการรวบรวมทั้งปัจจัยและอรรถของปัจจัยทั้งสองอย่าง แต่การรวบรวมปัจจัยจัดเป็นอวุตตสมุจจยะ คือ การรวบรวมสิ่งที่ยังมิได้กล่าวไว้ และส่วนการรวบรวมอรรถของปัจจัยจัดเป็นวุตตสมุจจยะ คือ การรวบรวมสิ่งที่กล่าวไว้แล้ว เพราะกล่าวไว้โดยตรงในสูตรว่า ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ ซึ่งมีความหมายว่า ตสฺส อิทํ อิติ อตฺเถ จ (ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น ด้วย) อญฺญตฺเถสุ จ (ในความหมายอื่นๆ ด้วย)

วา ศัพท์จากสูตรว่า วา ณปจฺเจ ติดตามมาปรากฏในทุกสูตร

ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๕๒) พบรูปว่า ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ โดยไม่มีคำว่า เตน รตฺตํ แม้คัมภีร์นยาสะ (คำอธิบายสูตร ๓๕๒) ก็กล่าวว่าสูตรนี้มี ๖ บท คือ ณ ราคา ตสฺส อิทํ อญฺญตฺเถสุ และ จ อีกทั้งอธิบายเพิ่มเติมว่า อรรถว่า เตน รตฺตํ เป็นที่อนุมานรู้ได้จากคำว่า ราคา (นามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม) และคำว่า อญฺญตฺเถสุ (และในความหมายอื่นๆ) แต่เพื่อให้ข้อความชัดเจนขึ้นปทรูปสิทธิปกรณ์จึงเพิ่มคำว่า เตน รตฺตํ เข้ามา]

ราคตฺถวาจกา ลิงฺคมฺหา “เตน รตฺต”มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ “ตสฺเส”ติ ฉฏฺฐิยนฺตโต “อิท”มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ จ อญฺญตฺเถสุ จ ณปฺปจฺจโย โหติ วา.

ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายนี้ว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น, ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติว่า ของสิ่งนั้น ในความหมายนี้ว่า สิ่งนี้ และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง

[คำว่า ราค แปลตามศัพท์ว่า “น้ำย้อม” ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑) ว่า รญฺชเต'เนเนติ ราโค กุสุมฺพาทิ (บุคคลย่อมย้อมด้วยน้ำย้อมนี้ เหตุนั้น น้ำย้อมนั้นชื่อว่า ราคะ คือ ดอกคำเป็นต้น) แต่ในที่นี้เป็นผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่เป็นการกล่าวถึงผลคือน้ำย้อม แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือศัพท์ที่แสดงน้ำย้อม ดังในวุตติได้อธิบายว่า ราคตฺถวาจกา ลิงฺคมฺหา (ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม) แม้ปทรูปสิทธิฎีกาก็อธิบายว่า

“ราคตฺถวาจกา ลิงฺคมฺหา”ติ อตฺถาธิคตลิงฺเคน สห อิธ วุตฺตํ. ราคทพฺพสฺส สมานาธิกรณ-ภาวานุปฺปตฺติโต ราคตฺถวาจกาติ อตฺถโต สิทฺธํ.[๑๑๒]

“ในที่นี้กล่าวพร้อมด้วยนามศัพท์ที่ได้รับโดยอรรถปริยายว่า ราคตฺถวาจกา ลิงฺคมฺหา (ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม) คำว่า ราคตฺถวาจกา (แสดงความหมายว่า น้ำย้อม) ปรากฏโดยอรรถปริยาย เพราะตัวน้ำย้อมปราศจากความมีอรรถเสมอกัน[กับ ณ ปัจจัย] [คือ ลงปัจจัยท้ายน้ำย้อมไม่ได้ ต้องลงท้ายศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม”

กล่าวอีกนัยหนึ่งจัดเป็นอเภโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน โดยกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน หรือกล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน การกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน เช่น คำว่า กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน หรือคำว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง ดังหลักฐานในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๑๙) ว่า

เอตฺถ จ ทพฺพาทิวเสน อเภทสฺส จินฺตนสฺส อตฺถวิเสสญาปนตฺถํ วิภาคกปฺปนาวเสน เภทกรณํ ปริยายกถาติ ทฏฺฐพฺพํ ยถา สิลาปุตฺตกสฺส สรีรนฺติ.[๑๑๓]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ การกระทำความดำริอันไม่ต่างกันโดยรูปร่างเป็นต้นให้ต่างกัน ด้วยการจำแนกแจกแจงเพื่อให้รู้ความหมายพิเศษ เป็นคำแสดงโดยปริยายเหมือนคำว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด)”

ส่วนการกล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน เช่นคำว่า ปตฺตํ ภุญฺชติ (กินภาชนะ) ความหมายของคำนี้คือ กินอาหารในภาชนะ โดยกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันคืออาหารและภาชนะให้เหมือนกันด้วยการประกอบใช้ ปตฺต ศัพท์ หรือคำว่า คามธมฺมํ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ข้อประพฤติของบ้าน แต่หมายถึงข้อประพฤติของชาวบ้าน โดยคำว่า คาม (หมู่บ้าน) หมายถึงชาวบ้าน จึงเป็นการกล่าวสิ่งที่ต่างกันคือหมู่บ้านและชาวบ้านให้เหมือนกันด้วยการประกอบใช้ คาม ศัพท์ ดังหลักฐานปรากฏในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

คามธมฺมนฺติ เอตฺถ คามสทฺเทน คามวาสิโน วุตฺตา อเภทูปจาเรนาติ อาห คามวาสิกมนุสฺสานนฺติ.[๑๑๔]

“ชาวบ้านผู้อยู่ในหมู่บ้านถูกกล่าวไว้ด้วย คาม ศัพท์ ในคำว่า คามธมฺมํ นี้ ด้วยการกล่าวโดยไม่ต่างกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า คามวาสิกมนุสฺสานํ (มนุษย์ผู้อยู่ในหมู่บ้าน)”

ในไวยากรณ์สันสกฤตยกตัวอย่างว่า ฆฏากาโส (อากาศคือหม้อ), ปิจรากาโส (อากาศคือหม้อ) ทั้งอากาศและหม้อเป็นคนละอย่างกัน แต่กล่าวไว้เหมือนเป็นอย่างเดียวกัน จึงจัดเป็นอเภทูปจาระ]

กาสาวํ วตฺถํ.

ผ้าย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด = กสาเวน รตฺตํ กาสาวํ.

การประกอบรูปศัพท์ กาสาวํ

ศัพท์เดิมเป็น กสาว ศัพท์ และ รตฺต ศัพท์

ลง นา ตติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กสาว ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กสาเวน

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย รตฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น รตฺตํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กสาเวน รตฺตํ (ย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณ ปัจจัยท้าย กสาเวน ด้วยสูตรว่า “ณ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ”

ลบวิภัตติท้าย กสาเวน และ รตฺตํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ รตฺต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “วุทฺธาทิสรสฺส ฯเปฯ สเณ จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กาสาว

ตั้ง กาสาว ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กาสาว ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์[นปุงสกลิงค์]เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กาสาวํ

เอวํ กาสายํ.

ตัวอย่างว่า

กาสายํ (ผ้าย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด) = กสาเยน รตฺตํ กาสายํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า กสาว และ กสาย เป็นคำไวพจน์กัน ศัพท์เดิมเป็น กสาว เมื่อแปลง ว เป็น ย ก็มีรูปเป็น กสาย ดังอุทาหรณ์ว่า

ทีฆาวุ = ทีฆายุ	อาวุธ = อายุธ	
กาสาว = กาสาย	สาลิลาวก = สาลิลายก	ติณลาวก = ติณลายก]

กุสุมฺเภน รตฺตํ โกสุมฺภํ, หลิทฺทิยา รตฺตํ หาลิทฺทํ, ปตฺตงฺคํ, มญฺชิฏฺฐํ, กุงฺกุมํ, นีเลน รตฺตํ นีลํ.

ผ้าย้อมแล้วด้วยดอกคำ ชื่อว่า โกสุมภะ (ผ้าย้อมดอกคำ)

ผ้าย้อมแล้วด้วยขมิ้น ชื่อว่า หาลิททะ (ผ้าย้อมขมิ้น)

ปตฺตงฺคํ (ผ้าย้อมแล้วด้วยจันทน์แดง) = ปตฺตงฺเคน รตฺตํ ปตฺตงฺคํ.

มญฺชิฏฺฐํ (ผ้าย้อมแล้วด้วยมะหาด) = มญฺชิฏฺเฐน รตฺตํ มญฺชิฏฺฐํ.

กุงฺกุมํ (ผ้าย้อมแล้วด้วยหญ้าฝรั่น) = กุงฺกุเมน รตฺตํ กุงฺกุมํ.

ผ้าย้อมแล้วด้วยสีเขียว ชื่อว่า นีละ

เอวํ ปีตํ.

ตัวอย่างว่า ปีตํ (ผ้าย้อมแล้วด้วยสีเหลือง) ก็เช่นเดียวกันนี้

[ศัพท์ว่า นีล และ ปีต ไม่พฤทธิ์ อี เป็น เอ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ที่ถือว่าเป็นข้อยกเว้นที่เป็นผลของ วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสาในสูตรว่า วุฑฺฒาทิสรสฺส วา เป็นต้น แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑) กล่าวว่า นีล และ ปีต ศัพท์ไม่ใช่บทตัทธิต เพราะไม่มีการพฤทธิ์ แต่เป็นคุณศัพท์ คือ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ เช่น สุกฺกํ (ผ้าขาว) คำนี้มีเหตุเกิดคือสีขาว จึงสามารถแสดงสิ่งของอันเป็นที่ตั้งของคุณลักษณะได้โดยไม่ต้องลงตัทธิตปัจจัย ตามหลักภาษาเรียกว่า ฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานี แต่หมายถึงฐานะ หรือเป็นคุณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงคุณลักษณะ แต่หมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสี แต่เจตนาหมายถึงผ้าที่ประกอบด้วยสี ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

อิธ กสฺมา น โหติ นีลํ ปีตนฺติ. คุณวจนตฺตา วินาปิ เณน ณตฺถสฺสาภิธานโต.[๑๑๕]

"ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ลง ณ ปัจจัยในคำว่า นีลํ ปีตํ เหล่านี้

ตอบว่า : ไม่ลง ณ ปัจจัย เพราะสามารถแสดงความหมายของ ณ ปัจจัยได้โดยปราศจาก ณ ปัจจัย เพราะเป็นคุณศัพท์"

ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๔) ได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

นีลํ วตฺถํ, ปีตํ วตฺถนฺติอาทีสุ ปน นีลปีตาทิสทฺทา คุณสทฺทตฺตา ปจฺจเยน วินา คุณนิสฺสยํ ทพฺพํ วทนฺติ. เอวํ สพฺเพสุ คุณสทฺทชาติสทฺทนามสทฺเทสุ.[๑๑๖]

"ส่วนในอุทาหรณ์ว่า นีลํ วตฺถํ, ปีตํ วตฺถํ เป็นต้น ศัพท์ว่า นีล และ ปีต เป็นต้น ย่อมแสดงทัพพะอันเป็นที่อาศัยของคุณลักษณะได้โดยปราศจากปัจจัย เพราะเป็นคุณศัพท์ ในศัพท์ทั้งหมดที่เป็นคุณศัพท์ ชาติศัพท์ และนามศัพท์ก็เช่นเดียวกันนี้"]

อิทมตฺเถ- มหีสสฺส อิทํ มาหีสํ มํสํ ทธิ สปฺปิ จมฺมาทิกํ วา, สูกรสฺส อิทํ โสกรํ, กจฺจายนสฺส อิทํ กจฺจายนํ พฺยากรณํ.

ในอรรถของ อิทํ ศัพท์ เช่น

ของนี้แห่งกระบือ ชื่อว่า มาหิงสะ หมายถึง เนื้อ นมเปรี้ยว เนยใส หรือหนังเป็นต้น

ของนี้แห่งสุกร ชื่อว่า โสกระ

ไวยากรณ์นี้ของพระกัจจายนะ ชื่อว่า กัจจายนะ หมายถึง คัมภีร์ไวยากรณ์

[คำว่า มหิส, มหีส ใช้ได้ทั้งสองอย่าง โดยคำหลังลงนิคคหิตอาคม

คำว่า โสกรํ พบในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ปทรูปสิทธิคัณฐิ และฉบับพม่าเดิม แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า สูกรํ ในที่นี้ใช้เป็น โสกรํ เพราะต้องทำการพฤทธิ์สระ อู เป็น โอ ในเพราะ ณ ปัจจัย จะเห็นได้ว่าในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๖๕) ก็มีรูปว่า โสกรํ นอกจากนี้ สันสกฤตก็มีรูปพฤทธิ์อักษรว่า เสากร ดังข้อความในคัมภีร์ศัพทกัลปทรุมะ (เล่ม ๕ หน้า ๔๒๒) ว่า เสากระ, ตฺริ. สูกรสฺยามิติ. สูกร + อณฺ สูกรสมฺพนฺธี (เสากร. ติลิงค์ ของนี้แห่งสุกร เหตุนั้น ชื่อว่า เสากระ สูกรศัพท์ + อณฺ ปัจจัย คือ ของที่เนื่องด้วยสุกร)

คำว่า กจฺจายน มีรูปเป็นอปัจจตัทธิตในสูตร ๓๖๖ ว่า ณายนณาน วจฺฉาทิโต (ลง ณายน ปัจจัยและ ณาน ปัจจัยท้าย วจฺฉ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า กจฺจสฺส ปุตฺโต กจฺจายโน (บุตรของพระกัจจะ ชื่อว่า กัจจายนะ)]

เอวํ โสคตํ สาสนํ.

ตัวอย่างว่า

โสคตํ สาสนํ (ศาสนาของพระสุคต) = สุคตสฺส อิทํ โสคตํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปเป็นลิงค์อื่นอีกว่า โสคโต ธมฺโม (ธรรมของพระสุคต), โสคโต สํโฆ (พระสงฆ์ของพระสุคต)

คำว่า พุทธศักราช ในภาษาบาลีใช้เป็น พุทฺธวสฺส ส่วนคำว่า จุลศักราช ในภาษาบาลีใช้เป็น สาก โดยลง ณ ปัจจัยท้าย สก ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สกานํ ราชูนํ อิทํ สากํ, สํวจฺฉรํ (ปีของกลุ่มพระเจ้าสกะ ชื่อว่า สากะ หมายถึง ปี) แม้สันสกฤตก็มีรูปที่คล้ายคลึงกันว่า ศาก โดยสันสกฤตถือว่ามาจาก ศก ศัพท์ + ฆญฺ ปัจจัย (บาลีก็คือ ณ ปัจจัย) ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๔๒๖) กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า สฺวราชฺยาวธิ วตฺสรปฺรวรฺตฺตเก ราชเภเท, ตทีเย วตฺสเร จ ปุ (ย่อมเป็นไปในกษัตริย์กลุ่มหนึ่งที่ตั้งปี เริ่มตั้งแต่พระเจ้าสวราชี และเป็นไปในปีที่เกิดจากกษัตริย์เหล่านั้น เป็นปุงลิงค์)]

“อิสิสฺส อิทนฺ”ติ อตฺเถ ณปฺปจฺจเย กเต วุทฺธิมฺหิ สมฺปตฺเต-

เมื่อลง ณ ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของฤษี แล้ว เมื่อการพฤทธิ์ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สเณ, ยูนมาคโม, จาเน”ติ จ วตฺตเต.

สี่บทว่า สเณ และ ยูนมาคโม จาเน ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๗๗. อาตฺตญฺจ.

แปลง อิ และ อุ เป็น อา และให้ลงอาคม ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ ในที่อันสมควร

ยูนํ อาตฺตํ จ อ.ความเป็น อา แห่ง อิ และ อุ อักษร ท. ด้วย *อาคโม* จ อ.อาคม ด้วย *โหติ* ย่อมมี *ปจฺจเย* ในเพราะปัจจัย *สเณ* อันเป็นไปกับด้วย ณ อนุพันธ์ *จาเน* ในฐานะ ๆ

[สูตรนี้แสดงการแปลง อิ และ อุ เป็น อา ในเพราะ ณ อนุพันธ์ปัจจัย และลง ริ อาคมอีกด้วยในอุทาหรณ์ว่า อาริสฺสํ ที่มาจาก อิสิสฺส อิทํ อาริสฺสํ (สิ่งนี้เป็นของฤษี)]

อิ-อุ อิจฺเจเตสํ อาทิสรานํ อาตฺตญฺจ โหติ สณการปฺปจฺจเย ปเร. จสทฺเทน ริการาคโม จ จาเนติ อิการสฺส อาตฺตํ.

แปลงสระต้นเหล่านี้คือ อิ และ อุ เป็น อา ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์เบื้องหลัง และลง ริ อักษรเป็นอาคมในที่อันสมควรด้วย จ ศัพท์ จึงแปลง อิ อักษรเป็น อา ด้วยสูตรนี้

[จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ โดยรวบรวมวิธีของสูตรนี้ทั้งสองอย่าง เพราะ อาคโม ติดตามมาจากสูตรก่อน จึงทำให้สูตรนี้แสดงวิธี ๒ อย่างได้]

จานาธิการโต อาตฺตํ　　อิสูสภอุชาทินํ
อิสิสฺส ตุ ริการาค-　　โม จาตฺตานนฺตเร ภเว.

แปลง [สระต้น]ของ อิสิ, อุสภ, อุชุ เป็นต้นเป็น อา แล้วลง ริ อักษรเป็นอาคมในที่ติดกับ อา ของ อิสิ เพราะการตามมาของ จาน ศัพท์

[อาทิ ศัพท์ใน อุชาทินํ ละคำว่า มุทุ ดังที่ท่านพระพุทธัปปิยะจะกล่าวต่อไปในสูตร ๓๘๘

จาน ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า มา ยูนมาคโม จาเน จึงแสดงการกำหนดศัพท์ที่แปลง อิ และ อุ เป็น อา ว่ามี ๔ ศัพท์เท่านั้น คือ อิสิ, อุสภ, อุชุ และ มุทุ มีรูปสำเร็จตามลำดับว่า อาริสฺสํ, อาสภํ, อชฺชวํ และ มทฺทวํ

คำว่า จานาธิการโต ตัดบทเป็น จาน + อธิการโต

คำว่า อิสูสภอุชาทินํ ตัดบทเป็น อิสิ + อุสภอุชุ + อาทินํ

คำว่า จาตฺตานนฺตเร ตัดบทเป็น จ + อตฺต + อนนฺตเร]

อาริสฺสํ, อุสภสฺส อิทํ อาสภํ จานํ, อาสภี วาจา.

อาริสฺสํ (สมบัติของฤษี, ถ้อยคำพระเวท) = อิสิสฺส อิทํ อาริสฺสํ (เวทวากฺยํ).

สถานที่นี้เป็นของท่านผู้ประเสริฐ จึงชื่อว่า อาสภะ หมายถึง สถานที่

อาสภี วาจา (ถ้อยคำของท่านผู้ประเสริฐ) = อุสภสฺส อยํ อาสภี.

[ในฉบับพม่าเดิมพบรูปว่า อาริสฺยํ ในปทรูปสิทธิปกรณ์และฎีกา แต่ในฉบับสิงหลพบรูปว่า อาริสฺสํ เท่านั้น ในพยาขยาของสิงหลกล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ว่า “ให้แปลงสระ อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา แล้วแปลง ส ที่ประกอบกับ ย เป็น ส ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวตํ เป็นต้น หลังจากนั้นจึงซ้อนอักษรด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว จาเน” ที่จริงแล้วในภาษาสันสกฤตใช้เป็นรูปว่า อารฺษ ซึ่งปริวรรตเป็นบาลีว่า อารส เพราะฉะนั้น ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่จึงวินิจฉัยว่าควรมีรูปว่า อาริสํ ที่ลง ณ ปัจจัย จึงจะสอดคล้องกับสันสกฤต อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์นยาสะกล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ด้วย ณฺย ปัจจัยโดยสำเร็จเป็น อาริสฺยํ แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉจที่ ๔ สูตร ๑๒๗) ก็กล่าวถึงรูปที่ลง ณฺย ปัจจัย แต่มีรูปสำเร็จเป็น อาริสฺสํ ดังนั้น ในที่นี้จึงใช้เป็น อาริสฺสํ ตามวิธีประกอบรูปศัพท์ที่กล่าวไว้ในพยาขยาของสิงหล และให้มีความสอดคล้องกับรูปสำเร็จที่ปรากฏในโมคคัลลานไวยากรณ์

อนึ่ง ในสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์ข้างต้น ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ อาริสฺส, อาสภ ไว้ ๒ อย่างในอิทังตัทธิตและภาวตัทธิตว่า อิสิโน อิทํ ภาโว วา อาริสฺสํ (สมบัติของฤษี หรือความเป็นแห่งฤษี ชื่อว่า อาริสสะ), อุสภสฺส อิทํ ภาโว วา อาสภํ (สถานที่นี้เป็นของท่านผู้ประเสริฐ หรือความเป็นผู้ประเสริฐ ชื่อว่า อาสภะ) แต่ท่านพระพุทธัปปิยะก็แสดงการลง ณ ปัจจัยท้าย อิสิ และ อุสภ ในอรรถภาวะไว้อีกด้วยสูตร ๓๘๘ ว่า ณ วิสมาทีหิ (ลง ณ ปัจจัย, ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้าย วิสม ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น) โดยกล่าวว่า อิสิสฺส ภาโว อาริสฺสํ (ความเป็นฤษีชื่อว่า อาริสยะ), อาสภํ (ความเป็นผู้ประเสริฐ)

คำว่า อุสภ แปลตามศัพท์ว่า ผู้เปรียบดั่งพญาวัว คือผู้ประเสริฐนั่นเอง ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุสภ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อุสโภ วิยาติ อุสโภ ดังคัมภีร์อรรถกถาของสุตตนิบาต (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๐) กล่าวว่า

อจฺฉมฺภิตตฺเตน อุสภสทิสตาย อุสภํ.[๑๑๗]

“ชื่อว่า ผู้ประเสริฐ เพราะเป็นเช่นกับพญาวัวโดยความอาจหาญไม่สะทกสะท้าน”]

การประกอบรูปศัพท์ อาริสฺสํ

ศัพท์เดิมเป็น อิสิ ศัพท์ และ อิม ศัพท์

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อิสิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น อิสิสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง อิม กับ สิ เป็น อิทํ ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสิทมํสิสุ นปุํสเก”

(อิม + สิ ⟹ อิทํ)

สำเร็จรูปเป็น อิทํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อิสิสฺส อิทํ (สิ่งนี้เป็นของฤษี) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณ ปัจจัยในอรรถว่า อิทํ ด้วยสูตรว่า “ณ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ”

ลบวิภัตติท้าย อิสิสฺส และ อิทํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

(อิทํ ลบแล้วเหลือเพียงศัพท์ว่า อิม)

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ อิม ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ’

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ แปลงสระหน้าเป็น อา และลง ริ อาคมด้วยสูตรว่า “อาตฺตญฺจ”

ให้ อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺณุวณฺณา ฌลา”

ในเพราะสระหลัง แปลง อิ ท้าย สิ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า “ยวการา จ”

นำ ยฺ มาประกอบกับ อ ของ ณ ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

แปลง สฺย เป็น ส ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า “ยวตํ ตลนทการานํ ฯเปฯ จลญชการตฺตํ”

ซ้อน สฺ เป็น สฺส ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”

สำเร็จรูปเป็น อาริสฺส

ตั้ง อาริสฺส ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อาริสฺส ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อาริสฺสํ

อญฺญตฺถคฺคหเณน ปน อวิทูรภโว, ตตฺร ภโว, ตตฺร ชาโต, ตโต อาคโต, โส อสฺส นิวาโส, ตสฺส อิสฺสโร, กตฺติกาทีหิ นิยุตฺโต มาโส, สาสฺส เทวตา, ตมเวจฺจาธีเต, ตสฺส วิสโย เทโส, ตสฺมึ เทเส อตฺถิ, เตน นิพฺพตฺตํ, ตํ อรหติ, ตสฺส วิกาโร, ตมสฺส ปริมาณนฺติ อิจฺเจวมาทีสฺวตฺเถสุ จ ณปฺปจฺจโย.

อนึ่ง ด้วย อญฺญตฺถ ศัพท์ให้ลง ณ ปัจจัยในอรรถอื่นๆ อย่างนี้เป็นต้นว่า “มีอยู่ในสถานที่ไม่ไกล, มีอยู่ในที่นั้น, เกิดแล้วในสถานที่นั้น, มาแล้วจากสถานที่นั้น, สถานที่นั้นเป็นที่อยู่ของบุคคลนั้น, ผู้เป็นใหญ่ของสถานที่นั้น, เดือนประกอบด้วยดาวกัตติกา (ดาวลูกไก่) เป็นต้น, ผู้นั้นเป็นเทวดาของบุคคลนั้น, หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์นั้น, สถานที่เป็นที่อยู่ของบุคคลนั้น, มีอยู่ในท้องถิ่นนั้น, สำเร็จแล้วด้วยสิ่งนั้น, ย่อมควรแก่สิ่งนั้น, วิการของสิ่งนั้น, สิ่งนั้นเป็นปริมาณของสิ่งนั้น”

ยถา วิทิสาย อวิทูเร ภโว เวทิโส คาโม, อุทุมฺพรสฺส อวิทูเร ภวํ โอทุมฺพรํ วิมานํ.

เช่น

ชุมชนมีอยู่ในที่ไม่ไกลจากเมืองวิทิสา ชื่อว่า เวทิสะ หมายถึง หมู่บ้าน

วิมานมีอยู่ในที่ไม่ไกลจากป่ามะเดื่อ ชื่อว่า โอทุมพระ หมายถึง วิมาน

ภวตฺเถ- มนสิ ภวํ มานสํ สุขํ, สาคโม. สเร ภโว สารโส สกุโณ, สารสา สกุณี, สารสํ ปุปฺผํ, อุรสิ ภโว โอรโส ปุตฺโต อุรสิ สํวฑฺฒิตตฺตา, มิตฺเต ภวา เมตฺตา เมตฺตี วา, ปุเร ภวา โปรี วาจา.

ในความหมายว่า มีอยู่ เช่น

สุขมีอยู่ในใจ ชื่อว่า มานสะ หมายถึง สุข มีการลง ส เป็นอาคม

นกอยู่ในสระ ชื่อว่า สารสะ หมายถึง นก, สารสา สกุณี (นางนกในสระ), สารสํ ปุปฺผํ (ดอกไม้ในสระ)

บุตรเกิดในอก ชื่อว่า โอรสะ หมายถึง บุตร เพราะเป็นผู้เจริญเติบโตในอ้อมอก

ธรรมชาติที่มีอยู่ในมิตร ชื่อว่า เมตตา หรือว่า เมตตี

คำพูดที่เป็นไปในเมือง ชื่อว่า โปรี วาจา (คำพูดของชาวเมือง, คำสุภาพ)

[คำว่า เมตฺตา, เมตฺตี ให้ทำการพฤทธิ์สระ อิ ใน มิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น เพราะอยู่หน้าพยัญชนะสังโยค อนึ่ง ศัพท์ทั้งสองเป็นอิตถีลิงค์ที่ลง อา หรือ อี อิตถีปัจจัยทั้งสองอย่าง เช่นเดียวกับคำว่า ทีปนา, ทีปนี (การแสดง), วิภาวนา, วิภาวนี (การแสดง), ยาทิสา, ยาทิสี (เช่นใด), ตาทิสา, ตาทิสี (เช่นนั้น), ตถารูปา, ตถารูปี (เช่นนั้น), กีทิสา, กีทิสี (เช่นไร), เอตาทิสา, เอตาทิสี (เช่นนี้), อีทิสา, อีทิสี (เช่นนี้) เป็นต้น]

ชาตาทีสุ- ปาวุเส ชาโต ปาวุโส เมโฆ, ปาวุสา รตฺติ, ปาวุสํ อพฺภํ, สรเท ชาโต สารโท มาโส, สารทา รตฺติ, สารทํ ปุปฺผํ.

ในความหมายว่า เกิดแล้ว เป็นต้น เช่น

เมฆที่เกิดแล้วในฤดูฝน ชื่อว่า ปาวุสะ หมายถึง ฝน, ปาวุสา รตฺติ (ราตรีในฤดูฝน), ปาวุสํ อพฺภํ (เมฆในฤดูฝน)

เดือนที่เกิดแล้วในฤดูสารท ชื่อว่า สารทะ หมายถึง เดือน, สารทา รตฺติ (ราตรีในฤดูสารท), สารทํ ปุปฺผํ (ดอกไม้ในฤดูสารท)

เอวํ สิสิโร, เหมนฺโต, วสนฺโต, คิมฺโห.

ตัวอย่างว่า

สิสิโร (เดือนในฤดูหนาว) = สิสิเร ชาโต สิสิโร.

เหมนฺโต (เดือนในฤดูน้ำค้าง) = เหมนฺเต ชาโต เหมนฺโต.

วสนฺโต (เดือนในฤดูใบไม้ผลิ) = วสนฺเต ชาโต วสนฺโต.

คิมฺโห (เดือนในฤดูร้อน) = คิมฺเห ชาโต คิมฺโห.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในประเทศอินเดีย ฤดูจำแนกเป็น ๓ ฤดู คือ

๑. ฤดูเหมันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔

๒. ฤดูคิมหันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

๓. ฤดูฝน เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

อีกอย่างหนึ่ง จำแนกเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. ฤดูเหมันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒

๒. ฤดูหนาว เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔

๓. ฤดูวสันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖

๔. ฤดูคิมหันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

๕. ฤดูฝน เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐

๖. ฤดูสารท เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๘-๙) และกังขาวิตรณีฎีกาใหม่ (หน้า ๑๔๒) ว่า

จตุโร จตุโร มาสา กตฺติกกาฬปกฺขโต
กมา เหมนฺตคิมฺหาน- วสฺสานา อุตุโย ทฺวิสุ.[๑๑๘]

"ทุกๆ ๔ เดือนตั้งแต่ข้างแรมแห่งเดือน ๑๒ เป็นฤดู ๓ คือ ฤดูเหมันต์ ฤดูคิมหันต์ และฤดูฝน ตามลำดับ อุตุ ศัพท์เป็นไปในลิงค์ทั้ง ๒ [คือ ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์]"

เหมนฺโต สิสิร'มุตู ฉ วา วสนฺโต จ คิมฺห วสฺสานา
สรโทติ กมา มาสา เทฺว เทฺว วุตฺตานุสาเรน.[๑๑๙]

"อีกอย่างหนึ่ง ทุกๆ ๒ เดือนเป็นฤดู ๖ คือ ฤดูเหมันต์ ฤดูหนาว ฤดูวสันต์ ฤดูคิมหันต์ ฤดูฝน และฤดูสารท ตามลำดับ โดยคล้อยตามเนื้อความที่กล่าวมาแล้ว"

กตฺติกสฺส จ กาฬมฺหา ยาว ผคฺคุนปุณฺณมา
เหมนฺตกาโลติ วิญฺเญยฺโย อฏฺฐ โหนฺติ อุโปสถา.

ผคฺคุนสฺส จ กาฬมฺหา ยาว อาสาฬฺหปุณฺณมา
คิมฺหกาโลติ วิญฺเญยฺโย อฏฺฐ โหนฺติ อุโปสถา.

อาสาฬฺหสฺส จ กาฬมฺหา ยาว กตฺติกปุณฺณมา
วสฺสกาโลติ วิญฺเญยฺโย อฏฺฐ โหนฺติ อุโปสถา.[๑๒๐]

"เวลาตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ พึงทราบว่าเป็นฤดูเหมันต์ มีวันอุโบสถ ๘ วัน เวลาตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ พึงทราบว่าเป็นฤดูคิมหันต์ มีวันอุโบสถ ๘ วัน เวลาตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ พึงทราบว่าเป็นฤดูฝน มีวันอุโบสถ ๘ วัน"

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๕๑) กล่าวไว้อีกอย่างหนึ่งว่า แต่ละฤดูในฤดู ๖ เหล่านี้มี ๒ เดือน คือ

๑. ฤดูเหมันต์ อยู่ระหว่างเดือน ๑ และ ๒
๒. ฤดูหนาว อยู่ระหว่างเดือน ๓ และ ๔
๓. ฤดูวสันต์ อยู่ระหว่างเดือน ๕ และ ๖
๔. ฤดูคิมหันต์ อยู่ระหว่างเดือน ๗ และ ๘
๕. ฤดูฝน อยู่ระหว่างเดือน ๙ และ ๑๐
๖. ฤดูสารท อยู่ระหว่างเดือน ๑๑ และ ๑๒

ดังหลักฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

โส ปน วสฺสาโน อุตุ สาวณโปฏฺฐปาทมาสา, อสฺสยุชกตฺติกมาสา สรโท, มิคสิรผุสฺส-มาสา เหมนฺโต, มาฆผคฺคุนมาสา สิสิโร, จิตฺตเวสาขมาสา วสนฺโต, เชฏฺฐาสาฬฺหมาสา คิมฺโห อุตูติ เวทิตพฺโพ.[๑๒๑]

"อนึ่ง พึงทราบฤดูฝนนั้นว่าเป็นเดือน ๙ และ ๑๐ ฤดูสารทคือเดือน ๑๑ และ ๑๒ ฤดูเหมันต์คือเดือน ๑ และ ๒ ฤดูหนาวคือเดือน ๓ และ ๔ ฤดูวสันต์คือเดือน ๕ และ ๖ ฤดูคิมหันต์คือเดือน ๗ และ ๘"

ข้อความในคัมภีร์กังขาวิตรณีฎีกาใหม่และคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวตามวิธีใช้ทางศาสนาพุทธที่เริ่มนับตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำเป็นต้นไป ส่วนความเห็นของคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวตามวรรณกรรมสันสกฤตที่เริ่มนับตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำเป็นต้นไป เช่น ในคัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๑ วรรค ๔ คาถา ๒๐) กล่าวว่า

ฉ อิเม อุตโว ปุเม มคฺคาทีนํ ยุเค กมา
สํวจฺฉโร วจฺฉโร'ทฺโท หายโน ถี สรโท สมา.

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความดังต่อไปนี้

ษฑมี ฤตวะ ปุํสิ มารฺคาทีนำ ยุไคะ กฺรมาตฺ
สํวตฺสโร วตฺสโร'พฺโท หายโน'สฺตฺรี ศรตฺสมาะ.[๑๒๒]

"ฤดู ๖ เหล่านี้เป็นฤดู[ที่ประกอบ]ด้วยเดือนคู่ตามลำดับเดือน ๑ เป็นต้น ฤตุ ศัพท์ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์

ปี = สํวตฺสร, วตฺสร, อพฺท, หายน, ศรตฺ, สมา, หายน ศัพท์มิใช่อิตถี-ลิงค์ [คือ เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์]"

ที่จริงแล้ว แม้ในคัมภีร์ข้างต้นจะมิได้ระบุว่าเริ่มนับฤดูตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำเป็นต้นไป แต่ท่านกล่าวว่าให้นับตั้งแต่เดือน ๑ เป็นต้นไป และเดือน ๑ เป็นต้นนั้นก็นับตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำ เป็นต้นไป จึงอนุมานรู้ข้อความนี้ได้ ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๙๓) กล่าวถึงฤดู ๖ ประเภทเป็นคาถาว่า

สิสิโร ปุปฺผสมโย คิมฺโห วสฺสา สรโท หิโม
มาฆาทิมาสยุเคหิ ตุ อุตโว ฉ กมา อิเม.

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความดังต่อไปนี้

ศิศิระ ปุษฺปสมโย คฺรีษฺโม วรฺษา ศรทฺธิมะ
มาฆาทิมาสยุคฺไมสฺตุ ฤตวะ ษฏฺ กฺรมาทิเม.[๑๒๓]

"ฤดู ๖ เหล่านี้ คือ ฤดูหนาว ฤดูวสันต์ที่ใบไม้ผลิ ฤดูคิมหันต์ ฤดูฝน ฤดูสารท และฤดูเหมันต์ ย่อมมีตามลำดับด้วยเดือนคู่มีเดือน ๓ เป็นต้น"]

มถุรายํ ชาโต มาถุโร ชโน, มาถุรา คณิกา, มาถุรํ วตฺถํ. มถุราย อาคโต มาถุโร, มถุรา อสฺส นิวาโสติ มาถุโร, มถุราย อิสฺสโร มาถุโร ราชา.

ผู้เกิดแล้วในเมืองมถุรา ชื่อว่า มาถุระ หมายถึง ชน

มาถุรา คณิกา (นางคณิกาชาวเมืองมถุรา) = มถุรายํ ชาตา มาถุรา.

มาถุรํ วตฺถํ (ผ้าเมืองมถุรา) = มถุรายํ ชาตํ มาถุรํ.

ผู้มาแล้วจากเมืองมถุรา ชื่อว่า มาถุระ

เมืองมถุราเป็นที่อยู่ของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มาถุระ

พระราชาผู้เป็นใหญ่ของเมืองมถุรา ชื่อว่า มาถุระ หมายถึง พระราชา

"สพฺพโต โก"ติ เอตฺถ ปุน สพฺพโตคฺคหเณน ตทฺธิตโตปิ กฺวจิ สสรกการาคโม.

ลง ก อักษรพร้อมสระเป็นอาคมท้ายตัทธิตในบางแห่งด้วย สพฺพโต ศัพท์ในสูตรว่า สพฺพโต โก (ลง ก อาคมท้ายศัพท์ทั้งปวงได้บ้าง)

มาถุรโก วา.

รูปว่า มาถุรโก (ชาวเมืองมถุรา) ย่อมมีได้บ้าง

[คำว่า มาถุรก, มาถุร อาจลง กณฺ และ ณ ปัจจัยด้วยสูตร ๓๗๙ ว่า สมูหตฺเถ กณฺณา (ลง กณฺ ปัจจัยและ ณ ปัจจัยในความหมายว่า หมู่) มีรูปวิเคราะห์ว่า มถุรานํ สมูโห มาถุรโก, มาถุโร (หมู่ชาวเมืองมถุรา ชื่อว่า มาถุรกะ หรือ มาถุระ)]

ราชคเห ชาโต, ราชคหา อาคโต, ราชคโห อสฺส นิวาโสติ วา, ราชคหสฺส อิสฺสโรติ วา ราชคโห ราชคหโก วา.

ผู้เกิดแล้วในเมืองราชคฤห์ หรือว่าผู้มาแล้วจากเมืองราชคฤห์ หรือว่าเมืองราชคฤห์เป็นที่อยู่ของบุคคลนั้น หรือว่าผู้เป็นใหญ่ของเมืองราชคฤห์ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ราชคหะ หรือว่า ราชคหกะ

[คำว่า ราชคห, ราชคหก มีความหมาย ๔ อย่างตามที่ท่านแสดงไว้ มิใช่หมายถึงผู้เกิดในเมืองราชคฤห์อย่างเดียว ในพระบาลีจึงพบรูปว่า ราชา มาคโธ พิมฺพิสาโร (พระเจ้าพิมพิสารผู้ทรงเป็นใหญ่ของแคว้นมคธ) ตามนัยนี้คำว่า มาคโธ มีรูปวิเคราะห์ว่า มคธานํ อิสฺสโร มาคโธ โดย มคธ ศัพท์ต้องใช้เป็นพหูพจน์เท่านั้น ดังท่านจะกล่าวต่อไป

นอกจากนั้น ในสูตร ๓๗๕ ท่านกล่าวถึงการลง ณิก ปัจจัยในอรรถว่า ชาต และ วสติ ด้วยสูตรว่า ตมธีเต เป็นต้น จึงมีรูปสำเร็จเป็น ราชคหิโก = ราชคเห ชาโต ราชคเห วสตีติ วา ราชคหิโก (ชนผู้เกิดแล้วในกรุงราชคฤห์ หรือว่า อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์ ชื่อว่า ราชคหิกะ) ในอาฏานาฏิยสูตร มีข้อความว่า

กุมฺภีโร ราชคหิโก เวปุลฺลสฺส นิเวสนํ
ภิยฺโย นํ สตสหสฺสํ ยกฺขานํ ปยิรุปาสติ
กุมฺภีโร ราชคหิโก โสปาคา สมิตึ วนํ.[๑๒๔]

"ยักษ์ชื่อกุมภีระนั้นผู้อยู่ใกล้นครราชคฤห์ วิมานของท้าวเธอคือเขาเวปุลละ ยักษ์แสนเศษแวดล้อมท้าวเธอ แม้ท้าวเธอก็ได้มายังป่าอันเป็นที่ประชุมของภิกษุ"]

เอวํ สาคโล สาคลโก วา, ปาฏลิปุตฺโต ปาฏลิปุตฺตโก วา, เวสาลิยํ ชาโตติอาทิ-อตฺเถ เวสาโล เวสาลโก วา, กุสินาเร ชาโต โกสินาโร โกสินารโก วา.

ตัวอย่างว่า

สาคโล หรือว่า สาคลโก (ชาวเมืองสาคละ) = สาคเล ชาโต สาคโล, สาคลโก.

ปาฏลิปุตฺโต หรือว่า ปาฏลิปุตฺตโก (ชาวเมืองปาฏลีบุตร) = ปาฏลิปุตฺเต ชาโต ปาฏลิปุตฺโต, ปาฏลิปุตฺตโก.

รูปว่า เวสาโล หรือว่า เวสาลโก ย่อมมีในความหมายว่า ผู้เกิดแล้วในเมืองเวสาลี เป็นต้น

ผู้เกิดแล้วในเมืองกุสินารา ชื่อว่า โกสินาระ หรือว่า โกสินารกะ ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า สาคล ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส (ทรัพย์) + อากร (บ่อเกิด) มีรูปวิเคราะห์ว่า สานํ

อากรํ สาคลํ (บ่อเกิดของทรัพย์) แปลง ก เป็น ค และแปลง ร เป็น ล ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๒๐๐) กล่าวว่า สานํ ธนานํ อากรํ อุปฺปตฺติฏฺฐานํ สากโร, โส เอว สาคลํ (บ่อเกิด คือ สถานที่เกิดขึ้นของทรัพย์ ชื่อว่า สากระ ศัพท์ว่า สากระ นั้นนั่นแหละได้ชื่อว่า สาคละ) ดังนั้น ในคัมภีร์มิลินทปัญหา (หน้า ๑) จึงพบรูปว่า สาคล ในประโยคว่า อตฺถิ โยนกานํ นานาปุฏเภทนํ สาคลํ นาม นครํ (นครชื่อว่าสาคละเป็นที่แก้ห่อ[สินค้า]ต่างๆ อันเป็นของชาวโยนกมีอยู่) เมืองสาคละนี้ในปัจจุบันเรียกว่า สิยาลกอท (Sialkot) เป็นเมืองหลวงของแคว้นมัททะที่เรียกว่ารัฐปัญจาบอันเป็นรัฐหนึ่งทางเหนือของอินเดีย ปัจจุบันเมืองนี้ตั้งอยู่ในประเทศปากีสถาน อย่างไรก็ดี ในวรรณกรรมสันสกฤตมีมหาภารตะเป็นต้นพบรูปว่า สากล คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่นำข้อความจากคัมภีร์มหาภารตะ (บรรพ ๑๔ คาถา ๓๒) มาอ้างไว้โดยปริวรรตเป็นบาลีว่า ตโต สากลมเภฺยตฺวา, มทฺทานํ ปุฏเภทนํ (หลังจากนั้นได้เข้าเมืองสากละอันที่แก้ห่อ[สินค้า]ของชาวมัททะทั้งหลาย)

ปทรูปสิทธิฎีกาได้แสดงรูปวิเคราะห์ โกสินาโร โดยประกอบ กุสินารา เป็นอิตถีลิงค์ว่า กุสินาราย ชาโตติอาทินา โกสินาโร (ชื่อว่า โกสินาระ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า กุสินาราย ชาโต เป็นต้น) แต่คำว่า กุสินาร มีรูปเป็นสองลิงค์ คือ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า กุสินาเร ชาโต จึงไม่ผิด อย่างไรก็ตาม ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่มีรูปว่า โกสินาโร โกสินารโก วา เท่านั้น โดยไม่มีรูปวิเคราะห์ และในปทรูปสิทธิฎีกาก็แสดงรูปวิเคราะห์ไว้ จึงสันนิษฐานว่า รูปว่า กุสินาเร ชาโต คงได้รับการเพิ่มเติมในภายหลัง เพราะถ้ามีรูปวิเคราะห์โดยตรงแล้ว คัมภีร์ฎีกาก็ไม่จำเป็นต้องแสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์นี้]

เอวํ สาเกโต สาเกตโก วา, โกสมฺโพ โกสมฺพโก วา, อินฺทปตฺโต อินฺทปตฺตโก วา, กปิลฺโล กปิลฺลโก วา, ภารุกจฺโฉ ภารุกจฺฉโก วา.

ตัวอย่างว่า

สาเกโต หรือว่า สาเกตโก (ชาวเมืองสาเกต) = สาเกเต ชาโต สาเกโต, สาเกตโก.

โกสมฺโพ หรือว่า โกสมฺพโก (ชาวเมืองโกสัมพี) = โกสมฺพิยํ ชาโต โกสมฺโพ, โกสมฺพโก.

อินฺทปตฺโต หรือว่า อินฺทปตฺตโก (ชาวเมืองอินทรปัตร) = อินฺทปตฺเต ชาโต อินฺทปตฺโต, อินฺทปตฺตโก.

กปิลฺโล หรือว่า กปิลฺลโก (ชาวเมืองกบิลล์) = กปิลฺเล ชาโต กปิลฺโล, กปิลฺลโก.

ภารุกจฺโฉ หรือว่า ภารุกจฺฉโก (ชาวเมืองภารุกัจฉะ) = ภารุกจฺเฉ ชาโต ภารุกจฺโฉ, ภารุกจฺฉโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[เมืองภารุกัจฉะเป็นชื่อของเมืองท่าแห่งหนึ่งของอินเดีย ก็คือเมืองท่าสุปปารกะนั้นแหละ เมืองท่านี้อยู่ในรัฐมหาราษฎร์ ห่างจากเมืองสาวัตถี ๑๒๐ โยชน์ ในปัจจุบันมีชื่อว่า เมืองท่าโสประ]

นคเร ชาโต, นครา อาคโต, นคเร วสตีติ วา นาคโร นาครโก วา.

ผู้เกิดแล้วในนคร หรือว่าผู้มาแล้วจากนคร หรือว่าผู้อยู่ในนคร เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า นาคระ หรือ นาครกะ

เอวํ ชานปโท.

ตัวอย่าง ชานปโท (ชาวแว่นแคว้น) = ชนปเท ชาโต ชานปโท.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ชนปทนาเมสุ ปน สพฺพตฺถ พหุวจนเมว ภวติ.

อนึ่ง ความเป็นพหุวจนะย่อมมีในชื่อของแคว้น ในที่ทั้งปวง

[แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์จะระบุความเป็นพหูพจน์ของชื่อแคว้นไว้อย่างเดียว แต่พึงทราบว่าชื่อแคว้นดังกล่าวต้องมีรูปเป็นปุงลิงค์อีกด้วย เนื่องจากชื่อแคว้นต่างๆ มีลิงค์ตามลิงค์ของ ชนปทศัพท์ซึ่งเป็นปุงลิงค์แน่นอน ดังนั้น ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๘๔-๘๕) จึงระบุลิงค์ไว้โดยกล่าวว่า

ปุมฺพหุตฺเต กุรู สกฺกา โกสลา มคธา สิวี
กลิงฺคาวนฺติปญฺจาลา วชฺชี คนฺธารเจตโย.

วงฺคา วิเทหา กมฺโพชา มทฺทา ภคฺคงฺคสีหฬา
กสฺมีรา กาสิปณฺฑวาที สิยุํ ชนปทนฺตรา.[๑๒๕]

“แคว้นเฉพาะแห่งย่อมเป็นไปในปุงลิงค์ พหูพจน์ คือ กุรุ สักกะ โกศล

มคธ สิวี กลิงคะ อวันตี ปัญจาละ วัชชี คันธาระ เจตี วังคะ วิเทหะ กัมโพชะ มัททะ ภัคคะ อังคะ สีหฬะ กัสมีระ กาสี และปัณฑวะ เป็นต้น”

ในที่นี้ท่านแสดงแคว้น ๒๑ แห่ง โดยมี อาทิ ศัพท์ใช้ละแคว้นบางแห่งไว้อีกด้วย เมื่อสืบค้นคัมภีร์อมรโกษพบว่ามิได้ระบุถึงชื่อแคว้นเหล่านี้ไว้ ในพระบาลีมีชื่อแคว้นต่างกัน ๓ ประการ ดังนี้

๑. ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต และอัฏฐกนิบาต กล่าวถึงแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง คือ

แคว้นอังคะ	แคว้นมคธ	แคว้นกาสี	แคว้นโกศล
แคว้นวัชชี	แคว้นมัลละ	แคว้นเจตี	แคว้นวังคะ
แคว้นกุรุ	แคว้นปัญจาละ	แคว้นมัจฉะ	แคว้นสูรเสนะ
แคว้นอัสสกะ	แคว้นอวันตี	แคว้นคันธาระ	แคว้นกัมโพชะ

ดังข้อความในพระบาลีว่า

เสยฺยถาปิ วิสาเข โย อิเมสํ โสฬสนฺนํ มหาชนปทานํ ปหูตรตฺตรตนานํ อิสฺสริยาธิปจฺจํ รชฺชํ กาเรยฺย, เสยฺยถิทํ- องฺคานํ มคธานํ กาสีนํ โกสลานํ วชฺชีนํ มลฺลานํ เจตีนํ วงฺคานํ กุรูนํ ปญฺจาลานํ มจฺฉานํ สูรเสนานํ อสฺสกานํ อวนฺตีนํ คนฺธารานํ กมฺโพชานํ. อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตสฺส อุโปสถสฺส เอตํ กลํ นาคฺฆติ โสฬสึ. ตํ กิสฺส เหตุ. กปณํ วิสาเข มานุสกํ รชฺชํ ทิพฺพํ สุขํ อุปนิธาย.[๑๒๖]

“ดูกรวิสาขา เปรียบเหมือนพระราชาพระองค์ใดพึงครองราชย์ เป็นอิสราธิบดีแห่งแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่งที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการเหล่านี้ คือ

แคว้นอังคะ	แคว้นมคธ	แคว้นกาสี	แคว้นโกศล
แคว้นวัชชี	แคว้นมัลละ	แคว้นเจตี	แคว้นวังคะ
แคว้นกุรุ	แคว้นปัญจาละ	แคว้นมัจฉะ	แคว้นสูรเสนะ
แคว้นอัสสกะ	แคว้นอวันตี	แคว้นคันธาระ	แคว้นกัมโพชะ

การครองราชย์ของพระราชาพระองค์นั้นยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งอุโบสถกอปรด้วยองค์ ๘ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะราชสมบัติของมนุษย์เป็นของเล็กน้อยโดยนำไปเปรียบกับทิพยสุข”

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว โย อิเมสํ โสฬสนฺนํ มหาชนปทานํ ปหูตรตฺตรตนานํ อิสฺสริยาธิปจฺจํ รชฺชํ กาเรยฺย, เสยฺยถิทํ- องฺคานํ มคธานํ กาสีนํ โกสลานํ วชฺชีนํ มลฺลานํ เจตีนํ วงฺคานํ กุรูนํ ปญฺจาลานํ มจฺฉานํ สูรเสนานํ อสฺสกานํ อวนฺตีนํ คนฺธารานํ กมฺโพชานํ. อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตสฺส อุโปสถสฺส เอตํ กลํ นาคฺฆติ โสฬสึ. ตํ กิสฺส เหตุ. กปณํ ภิกฺขเว มานุสกํ รชฺชํ ทิพฺพํ สุขํ อุปนิธาย.[๑๒๗]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนพระราชาพระองค์ใดพึงครองราชย์ เป็นอิสราธิบดีแห่งแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่งที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการเหล่านี้ คือ

แคว้นอังคะ	แคว้นมคธ	แคว้นกาสี	แคว้นโกศล
แคว้นวัชชี	แคว้นมัลละ	แคว้นเจตี	แคว้นวังคะ
แคว้นกุรุ	แคว้นปัญจาละ	แคว้นมัจฉะ	แคว้นสูรเสนะ
แคว้นอัสสกะ	แคว้นอวันตี	แคว้นคันธาระ	แคว้นกัมโพชะ

การครองราชย์ของพระราชาพระองค์นั้นยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งอุโบสถกอปรด้วยองค์ ๘ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะราชสมบัติของมนุษย์เป็นของเล็กน้อยโดยนำไปเปรียบกับทิพยสุข"

๒. ในทีฆนิกาย มหาวรรค ระบุถึงแคว้น ๑๐ แห่ง และในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงแคว้นอีก ๖ แห่งที่มิได้ตรัสไว้โดยตรงในพระบาลี รวมเป็นแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง คือ

แคว้นกาสี	แคว้นโกศล	แคว้นวัชชี	แคว้นมัลละ
แคว้นเจตี	แคว้นวังสะ	แคว้นกุรุ	แคว้นปัญจาละ
แคว้นมัชฉะ	แคว้นสูรเสนะ	แคว้นอังคะ	แคว้นมคธ
แคว้นโยนก	แคว้นกัมโพชะ	แคว้นอัสสกะ	แคว้นอวันตี

ดังข้อความในพระบาลีและอรรถกถาว่า

เตน โข ปน สมเยน ภควา ปริโต ปริโต ชนปเทสุ ปริจารเก อพฺภตีเต กาลงฺกเต อุปปตฺตีสุ พฺยากโรติ กาสิโกสเลสุ วชฺชิมลฺเลสุ เจติวํเสสุ กุรุปญฺจาเลสุ มชฺฌสูรเสเนสุ.[๑๒๘]

"ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงพยากรณ์เหล่าชนผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัยที่ล่วงลับดับชีพไปแล้ว ในแคว้น รอบๆ คือ แคว้นกาสี แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจตี แคว้นวังสะ แคว้นกุรุ แคว้นปัญจาละ แคว้นมัชฉะ และแคว้นสูรเสนะ ในเรื่องการปฏิสนธิ"

องฺคมคธโยนกกมฺโพชอสฺสกอวนฺติรฏฺเฐสุ ปน ฉสุ น พฺยากโรติ. อิเมสํ ปน โสฬสนฺนํ มหาชนปทานํ ปุริเมสุ ทสสุเยว พฺยากโรติ.[๑๒๙]

"พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงพยากรณ์ในแคว้น ๖ แห่งเหล่านี้ คือ แคว้นอังคะ แคว้นมคธ แคว้นโยนก แคว้นกัมโพชะ แคว้นอัสสกะ และแคว้นอวันตี แต่ได้ทรงพยากรณ์ในแคว้น ๑๐ แห่งเบื้องต้นในบรรดาแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง"

๓. ในคัมภีร์จูฬนิเทศ ระบุถึงแคว้น ๑๗ แห่ง คือ

แคว้นอังคะ	แคว้นมคธ	แคว้นกลิงคะ	แคว้นกาสีย์
แคว้นโกศล	แคว้นวัชชี	แคว้นมัลละ	แคว้นเจตีย์
แคว้นวังสะ	แคว้นกุรุ	แคว้นปัญจาละ	แคว้นมัจฉะ
แคว้นสุรเสนะ	แคว้นอัสสกะ	แคว้นอวันตีย์	แคว้นโยนะ
แคว้นกัมโพชะ			

ดังข้อความในพระบาลีว่า

ชนปเทหิ สงฺคตาติ องฺคา จ มคธา จ กลิงฺคา จ กาสิยา จ โกสลา จ วชฺชิยา จ มลฺลา จ เจติยมฺหา จ วํสา จ กุรุมฺหา จ ปญฺจาลา จ มจฺฉา จ สุรเสนา จ อสฺสกา จ อวนฺติยา จ โยนา จ กมฺโพชา จ.[๑๓๐]

"คำว่า ชนปเทหิ สงฺคตา (มาชุมนุมกันจากแคว้นทั้งหลาย) คือ จากแคว้นอังคะ แคว้นมคธ แคว้นกลิงคะ แคว้นกาสี แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจตี แคว้นวังสะ แคว้นกุรุ แคว้นปัญจาละ แคว้นมัจฉะ แคว้นสุรเสนะ แคว้นอัสสกะ แคว้นอวันตี แคว้นโยนะ และแคว้นกัมโพชะ"

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้

๑. ชื่อแคว้นบางแห่งมีศัพท์ต่างกันเล็กน้อย แต่คงจะเรียกได้สองชื่อ เช่น เจตี = เจติย, สูรเสน = สุรเสน, กาสี = กาสีย, มจฺฉ = มชฺฌ, วงฺค = วํส, โยน = โยนก, วชฺชี = วชฺชิย, อวนฺตี = อวนฺตีย

๒. แคว้นใหญ่มีทั้งหมด ๑๖ แคว้น แต่แคว้นเล็กยังมีอีกหลายแห่ง คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาจึงแสดงแคว้นไว้ ๒๑ แคว้น โดยแสดงทั้งแคว้นใหญ่และแคว้นเล็กผสมกัน โดยเพิ่มแคว้นกลิงคะ สิวี วิเทหะ มัททะ ภัคคะ สีหฬะ กัสมีระ และปัณฑวะ จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานี้กล่าวว่า ชนปทนฺตรา (แคว้นเฉพาะแห่ง) มิได้กล่าวว่า มหาชนปทา (แคว้นใหญ่)

๓. ในคัมภีร์อังคุตตรนิกายระบุถึงแคว้นคันธาระซึ่งอยู่ติดกับแคว้นกัสมีระ (แคชเมียร์ในปัจจุบัน) โดยมิได้เอ่ยถึงชื่อแคว้นโยนก แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายกล่าวถึงแคว้นโยนกซึ่งก็คือประเทศกรีซในปัจจุบัน

๔. ในคัมภีร์จูฬนิเทศมีแคว้นเพิ่มมาอีก ๑ แห่ง คือ แคว้นกลิงคะ จัดว่าเป็นแคว้นเล็กที่ไม่นับเข้าในแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์ข้างต้นมิได้ระบุว่าเป็นแคว้นใหญ่ แต่กล่าวถึงแคว้น ๑๗ แห่งโดยสามัญทั่วไป

นอกจากนั้น ในคัมภีร์จูฬนิเทศยังประกอบใช้เป็นเอกพจน์ ในคัมภีร์อรรถกถาของจูฬนิเทศมิได้อธิบายเหตุผลไว้ แต่ผู้เขียนสันนิษฐานว่า ท่านประกอบใช้เป็นเอกพจน์เพื่อให้ปรากฏชื่อ

แคว้นอย่างชัดเจน ขอฝากผู้รู้ให้พิจารณา ไม่เพียงเฉพาะแต่วรรณกรรมบาลีประกอบใช้ชื่อแคว้นเป็นรูปพหูพจน์ แม้ในวรรณกรรมสันสกฤตก็ประกอบเป็นรูปพหูพจน์เช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ตัตวโพธินี (คำอธิบายสูตร ๑๒๙๓) ว่า

ปญฺจาลา องฺคา วงฺคา กลิงฺคา อิจฺจาทโย ชนปทสฺส ยถายถํ พหุวจนาทฺยนฺตา เอว สญฺญา. น ตตฺร ยตฺเนน ลิงฺคสงฺขฺยา ปติปาทนียา.[๑๓๑]

"ศัพท์เป็นต้นว่า ปญฺจาลา องฺคา วงฺคา กลิงฺคา ที่ลงวิภัตติพหูพจน์เป็นต้นตามสมควรเป็นชื่อของแคว้น ไม่พึงให้สำเร็จลิงค์และพจน์ในศัพท์เหล่านั้นด้วยความพยายาม[ในความเป็นปุงลิงค์และพหูพจน์เท่านั้น เพราะเป็นรุฬหีศัพท์]"

เหตุที่ชื่อแคว้นเหล่านี้ปรากฏเป็นรูปพหูพจน์เสมอ ก็เพราะว่ามีราชกุมารผู้ครองแคว้นหลายพระองค์ร่วมกันปกครอง จึงใช้พหูพจน์เรียกเจ้าครองแคว้นเหล่านั้นก่อน ต่อมาจึงใช้แคว้นเป็นพหูพจน์ตามไปด้วยโดยฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวโดยอ้อมด้วยการกล่าวถึงฐานี (เจ้าครองแคว้น) โดยใช้ฐานะ (แคว้น) เป็นชื่อของฐานี ข้อนี้คล้ายกับผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย ด้วยเหตุดังกล่าว ชื่อแคว้นว่า มคธ เป็นต้นจึงเป็นสัญญาศัพท์ที่จัดเป็นรุฬหีนาม คือ ชื่อที่ปรากฏตามที่ชาวโลกเข้าใจกัน ส่วนผู้เกิดในแคว้นมคธ มีรูปวิเคราะห์ว่า มคเธสุ ชาโต มาคโธ, มาคธโก (ผู้เกิดในแคว้นมคธ ชื่อว่า มาคธะ, มาคธกะ = ชาวมคธ) ดังนี้เป็นต้น มีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

โกสเลสุ ชนปเทติ โกสลา นาม ชานปทิโน ราชกุมารา. เตสํ นิวาโส เอโกปิ ชนปโท รุฬฺหีสทฺเทน โกสลาติ วุจฺจติ. ตสฺมึ โกสเลสุ ชนปเท.[๑๓๒]

"คำว่า โกสเลสุ ชนปเท (ในแคว้นโกศล) หมายความว่า เหล่าราชกุมารผู้ครองแคว้นชื่อว่า โกศล แม้แคว้นหนึ่งอันเป็นที่พำนักของราชกุมารเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า โกศล โดยความเป็นรุฬหีศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นสำนวน) [พระผู้มีพระภาคเสด็จเที่ยวไป]ในแคว้นโกศลนั้น"

องฺเคสูติ องฺคา นาม องฺคปาสาทิกตาย เอวํ ลทฺธโวหารา ชานปทิโน ราชกุมารา, เตสํ นิวาโส เอโกปิ ชนปโท รุฬฺหีสทฺเทน องฺคาติ วุจฺจติ, ตสฺมึ องฺเคสุ ชนปเท.[๑๓๓]

"คำว่า องฺเคสุ (ในแคว้นอังคะ) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าอังคะเป็นเหล่าราชกุมารผู้ครองแคว้นที่ได้รับชื่อเรียกอย่างนั้น เพราะเป็นผู้มีอวัยวะน่าเลื่อมใส แม้แคว้นหนึ่งอันเป็นที่พำนักของราชกุมารเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า อังคะ โดยความเป็นรุฬหีศัพท์ [พระผู้มีพระภาคเสด็จเที่ยวไป]ในแคว้นอังคะนั้น"

มคเธสูติ มคธา นาม ชานปทิโน ราชกุมารา, เตสํ นิวาโส เอโกปิ ชนปโท รุฬฺหีสทฺเทน มคธาติ วุจฺจติ, ตสฺมึ มคเธสุ ชนปเท.[๑๓๔]

“คำว่า มคเธสุ (ในแคว้นมคธ) หมายความว่า เหล่าราชกุมารผู้ครองแคว้นชื่อว่า มคธ แม้แคว้นหนึ่งอันเป็นที่พำนักของราชกุมารเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า มคธ โดยความเป็นรุฬหีศัพท์ [พระผู้มีพระภาคเสด็จเที่ยวไป]ในแคว้นมคธนั้น”

กุรูสุ วิหรตีติ กุรู นาม ชานปทิโน ราชกุมารา, เตสํ นิวาโส เอโกปิ ชนปโท รุฬฺหีสทฺเทน กุรูติ วุจฺจติ. ตสฺมึ กุรูสุ ชนปเท.[๑๓๕]

“คำว่า กุรูสุ วิหรติ (ประทับอยู่ในแคว้นกุรุ) หมายความว่า เหล่าราชกุมารผู้ครองแคว้นชื่อว่า กุรุ แม้แคว้นหนึ่งอันเป็นที่พำนักของราชกุมารเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า กุรุ โดยความเป็นรุฬหีศัพท์ [พระผู้มีพระภาคประทับอยู่]ในแคว้นกุรุนั้น”

ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

อกฺขรจินฺตกา หิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ ยุตฺเต วิย อีทิสลิงฺควจนานิ อิจฺฉนฺติ, อยเมตฺถ รุฬฺหี ยถา อญฺญตฺถาปิ กุรูสุ วิหรติ, องฺเคสุ วิหรตีติ จ. ตพฺพิเสสเนปิ ชนปท-สทฺเท ชาติ-สทฺเท เอกวจนเมว.[๑๓๖]

“โดยแท้จริงแล้ว ในฐานะเช่นนี้ นักไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมปรารถนาลิงค์และพจน์เช่นนี้เหมือนลิงค์และพจน์ในศัพท์เดิม (ปกติศัพท์) ข้อนี้เป็นรุฬหีศัพท์ในเรื่องนี้ ดังคำว่า กุรูสุ วิหรติ (ประทับอยู่ในแคว้นกุรุ), องฺเคสุ วิหรติ (ประทับอยู่ในแคว้นอังคะ) ในพากย์อื่น ส่วนใน ชนปท ศัพท์ที่แม้เป็นคำขยายของ โกสล ศัพท์นั้น เป็นเอกพจน์อย่างเดียว เพราะเป็นชาติศัพท์ (ศัพท์ที่กล่าวถึงประเภทเดียวกัน)”

ตามหลักภาษาทั่วไป คำว่า โกสเลสุ เป็นคำขยาย ส่วน ชนปเท เป็นคำที่ถูกขยาย แต่ในอีกมุมมองหนึ่งอาจกล่าวได้ว่า โกสเลสุ เป็นคำที่ถูกขยาย ส่วน ชนปเท เป็นคำขยายก็ได้ ดังคำว่า นีลุปฺปลํ (บัวเขียว) อาจกล่าวว่า นีล ศัพท์เป็นคำขยาย เพราะระบุว่าเป็นสีเขียว ไม่ใช่สีอื่น หรืออาจกล่าวว่า อุปฺปล ศัพท์เป็นคำขยาย เพราะระบุว่าเป็นบัว ไม่ใช่แมลงภู่เป็นต้น ความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะนี้เหมือนฝั่งน้ำฝั่งนี้และฝั่งโน้นที่ไม่แน่นอน โดยขึ้นอยู่กับคนที่ยืนบนฝั่งเป็นหลัก ดังคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๙๘) กล่าวว่า

ยาว ปททฺวยํ กิญฺจิ สมฺพนฺธ'มุปลพฺภเต
วิเสสนวิเสสฺสตฺตํ คมฺยเต ตตฺถ กามโต.[๑๓๗]

"บทสองบทอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมได้รับความเกี่ยวเนื่องกัน ตราบใด ความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะย่อมมีได้ตามปรารถนาในบททั้งสองนั้น ตราบนั้น"

แม้คัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกายก็อธิบายไว้คล้ายคลึงกันว่า

อกฺขรจินฺตกา หิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ ยุตฺเต วิย สลิงฺควจนานิ อิจฺฉนฺติ. อยเมตฺถ รุฬฺหี ยถา อญฺญตฺถาปิ กุรูสุ วิหรติ, องฺเคสุ วิหรตีติ จ. ตพฺพิเสสเน ปน ชนปทสทฺเท ชาติสทฺเท เอกวจนเมว ยถา โกสเลสุ ชนปเทติ.[๑๓๘]

"โดยแท้จริงแล้ว ในฐานะเช่นนี้ นักไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมปรารถนาลิงค์และพจน์ของตนเหมือนลิงค์และพจน์ในศัพท์เดิม (ปกติศัพท์) ข้อนี้เป็นรุฬหีศัพท์ในเรื่องนี้ ดังคำว่า กุรูสุ วิหรติ (ประทับอยู่ในแคว้นกุรุ), องฺเคสุ วิหรติ (ประทับอยู่ในแคว้นอังคะ) ในพากย์อื่น ส่วนใน ชนปท ศัพท์ที่แม้เป็นคำขยายของ โกสล ศัพท์นั้น เป็นเอกพจน์อย่างเดียว เพราะเป็นชาติศัพท์ (ศัพท์ที่กล่าวถึงประเภทเดียวกัน) ดังคำว่า โกสเลสุ ชนปเท (ในแคว้นโกศล)"

ข้อความว่า "นักไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมปรารถนาลิงค์และพจน์ของตนเหมือนลิงค์และพจน์ในศัพท์เดิม" กล่าวถึงมติของนักไวยากรณ์รุ่นก่อนคัมภีร์ปาณินิซึ่งเห็นว่า ในคำว่า ปญฺจาลา ชนปโท (แคว้นที่มีเจ้าปัญจาละ), โกสลา ชนปโท (แคว้นที่มีเจ้าโกศล) คำว่า ปญฺจาล ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปญฺจาล ศัพท์ + อณฺ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจาลา ขตฺติยา สนฺติ อสฺมึ เทเสติ ปญฺจาลา (สถานที่มีเจ้าปัญจาละ) ให้ลบ อณฺ ปัจจัยด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๘๑) ว่า ชนปเท โลโป (เมื่อปรากฏแคว้น ให้ลบ อณฺ ปัจจัย) <มีรูปสันสกฤตว่า ชนปเท ลุปฺ.> หลังจากนั้น จึงตั้งลิงค์และพจน์เหมือนปกติศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ พหูพจน์ว่า ปญฺจาลา ด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๕๑) ว่า โลเป ยุตฺตสฺส วิย พฺยตฺติ-วจนานิ (เมื่อลบปัจจัยแล้ว ลิงค์และพจน์เหมือนลิงค์และพจน์ของปกติศัพท์ย่อมมี) <มีรูปสันสกฤตว่า ลุปิ ยุกฺตวทฺวฺยกฺติวจเน.> ดังนั้น แม้ ปญฺจาล จะเป็นวิเสสนะของ ชนปท ก็มีรูปพหูพจน์ตาม ปญฺจาลา ที่หมายถึงเหล่ากษัตริย์ที่ปกครองเป็นคณะ อนึ่ง อณฺ ปัจจัยที่ลงท้าย ปญฺจาล ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิตนั้น ให้ลงด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๖๗) ว่า ตทสฺมิมตฺถีติ เทเส ตนฺนาเม (เมื่อปรากฏสถานที่ซึ่งมีชื่ออย่างนั้น ลงตัทธิตปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่ในสถานที่นี้) <มีรูปสันสกฤตว่า ตทสฺมินฺนสฺตีติ เทเศ ตนฺนามฺเน.> นอกจากนั้น อาจลง อณฺ ปัจจัยในความหมายอีก ๓ ประการ คือ

- **นิพฺพตฺต** (เกิดแล้ว) ลงด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๖๘) ว่า

เตน นิพฺพตฺตํ (ลง อณฺ ปัจจัยในความหมายว่า เกิดแล้วด้วยบุคคลนั้น) <มีรูปสันสกฤตว่า เตน นิรฺวฤตฺตมฺ.> จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจาเลหิ นิพฺพตฺโต ปญฺจาลา, ชนปโท (แคว้นเกิดแล้วด้วยเจ้าปัญจาละ)

- **นิวาส** (ที่พำนัก) ลงด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๖๙) ว่า ตสฺส นิวาโส (ลงตัทธิตปัจจัยในความหมายว่า ที่พำนักของบุคคลนั้น) <มีรูปสันสกฤตว่า ตสฺย นิวาสะ.> จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจาลานํ นิวาโส ปญฺจาลา, ชนปโท (แคว้นที่พำนักของเจ้าปัญจาละ)

- **อวิทูรภว** (มีอยู่ในที่ไม่ไกล) ลงด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๗๐) ว่า อทูรภโว จ (และลงตัทธิตปัจจัยในความหมายว่า มีอยู่ในที่ไม่ไกล) <มีรูปสันสกฤตว่า อทูรภวศฺจ.> จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจาลานํ อทูรภโว ปญฺจาลา, ชนปโท (แคว้นอันมีอยู่ในที่ไม่ไกลจากเจ้าปัญจาละ)

ในทีฆนิกาย พรหมชาลสูตร มีอุทยานแห่งหนึ่งชื่อว่า อัมพลัฏฐิกา (มะม่วงหนุ่ม) ที่จริงแล้ว ต้นมะม่วงหนุ่มมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ว่า อมฺพลฏฺฐิกา แต่อุทยานที่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ก็ได้ชื่อตามรูปอิตถีลิงค์ข้างต้น โดยไม่เปลี่ยนรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า อมฺพลฏฺฐิกํ ตามนัยนี้คำว่า อมฺพลฏฺฐิกา มีรูปวิเคราะห์ว่า อมฺพลฏฺฐิกาย อวิทูรภวํ อมฺพลฏฺฐิกํ (อุทยานที่มีอยู่ในที่ไม่ไกลจากต้นมะม่วงหนุ่ม) ลง อณฺ ปัจจัยด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๗๐) ว่า อทูรภโว จ (และลงตัทธิตปัจจัยในความหมายว่า มีอยู่ในที่ไม่ไกล) <มีรูปสันสกฤตว่า อทูรภวศฺจ.> ให้ลบ อณฺ ปัจจัยด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๘๒) ว่า วรณาทีหิ จ (ลบ ตัทธิตปัจจัยท้าย วรณา ศัพท์เป็นต้น) <มีรูปสันสกฤตว่า วรณาทิภฺยศฺจ.> หลังจากนั้น จึงตั้งลิงค์และพจน์เหมือนปกติศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ เอกพจน์ว่า อมฺพลฏฺฐิกา ด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๕๑) ว่า โลเป ยุตฺตสฺส วิย พฺยตฺติวจนานิ (เมื่อลบปัจจัยแล้ว ลิงค์และพจน์เหมือนลิงค์และพจน์ของปกติศัพท์ย่อมมี) <มีรูปสันสกฤตว่า ลุปิ ยุกฺตวทฺวฺยกฺติวจเน.> ดังอุทาหรณ์ว่า วรณา นครํ (เมืองแม่น้ำวรณา), โคทา คาโม (หมู่บ้านโคทาวรี) ในอุทาหรณ์ข้างต้น คำว่า วรณา มีรูปวิเคราะห์ว่า วรณา สนฺติ อสฺมึ นคเรติ วรณา (เมืองมีแม่น้ำวรณา), วรณานํ อวิทูรภวํ วรณา (เมืองมีอยู่ในที่ไม่ไกลจากแม่น้ำวรณา) หรือ โคทานํ อวิทูรภโว โคทา (เมืองอยู่ใกล้แม่น้ำโคทาวรี) จะเห็นได้ว่า วรณา ศัพท์แม้เป็นวิเสสนะของ นครํ ก็มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ (แม่น้ำวรณาเป็นแม่น้ำน้อยไหลผ่านภาคเหนือของเมืองพาราณสีไปลงแม่น้ำคงคา) และ โคทา ศัพท์ แม้เป็นวิเสสนะของ คาโม ก็มีรูปอิตถีลิงค์ (แม่น้ำโคทาวรีเป็นแม่น้ำในแถบคาบสมุทรของอินเดีย) มีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาว่า

อถ โข ภควา อมฺพลฏฺฐิกายํ ราชาคารเก เอกรตฺติวาสํ อุปคจฺฉิ สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆน.[๑๓๙]

"ต่อมา พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าประทับแรม ณ พระตำหนักหลวงในอุทยานอัมพลัฏฐิกา พร้อมกับภิกษุสงฆ์"

ตตฺถ อมฺพลฏฺฐิกาติ รญฺโญ อุยฺยานํ. ตสฺส กิร ทฺวารสมีเป ตรุณอมฺพรุกฺโข อตฺถิ, ตํ อมฺพลฏฺฐิกาติ วทนฺติ. ตสฺส อวิทูเร ภวตฺตา อุยฺยานมฺปิ อมฺพลฏฺฐิกาเตฺวว สงฺขฺยํ คตํ.[๑๔๐]

"ในพระบาลีนั้น อุทยานของพระราชา ชื่อว่า อัมพลัฏฐิกา ได้ยินว่า ณ ที่ใกล้ประตูแห่งอุทยานนั้นมีต้นมะม่วงหนุ่มอยู่ ซึ่งคนทั้งหลายเรียกว่า อัมพลัฏฐิกา แม้อุทยานก็พลอยชื่อว่า อัมพ-ลัฏฐิกาด้วย เพราะอยู่ใกล้มะม่วงหนุ่มต้นนั้น"

อมฺพลฏฺฐิกาย อวิทูเร ภวตฺตา อุยฺยานํ อมฺพลฏฺฐิกา ยถา วรุณา นครํ, โคทา คาโมติ.[๑๔๑]

"อุทยานได้ชื่อว่า อัมพลัฏฐิกา เพราะอยู่ใกล้มะม่วงหนุ่ม ดังคำว่า วรุณา นครํ (เมืองแม่น้ำวรณา), โคทา คาโม (หมู่บ้านโคทาวรี)"

อมฺพลฏฺฐิกาติ รญฺโญ อุยฺยานํ. ตสฺส กิร ทฺวารสมีเป ตรุโณ อมฺพรุกฺโข อตฺถิ, ตํ อมฺพลฏฺฐิกาติ วทนฺติ. ตสฺส อวิทูรภวตฺตา อุยฺยานมฺปิ อมฺพลฏฺฐิกาเตฺวว สงฺขฺยํ คตํ วรุณา นครนฺติอาทีสุ วิย.[๑๔๒]

"อุทยานของพระราชา ชื่อว่า อัมพลัฏฐิกา ได้ยินว่า ณ ที่ใกล้ประตูแห่งอุทยานนั้นมีต้นมะม่วงหนุ่มอยู่ ซึ่งคนทั้งหลายเรียกว่า อัมพลัฏฐิกา แม้อุทยานก็พลอยชื่อว่า อัมพลัฏฐิกา ด้วยเพราะอยู่ใกล้มะม่วงหนุ่มต้นนั้น ดังคำว่า วรุณา นครํ (เมืองแม่น้ำวรณา)"

อมฺพสณฺฑานํ อทูรภวตฺตา เอโกปิ โส พฺราหฺมณคาโม อมฺพสณฺฑาเตฺวว พหุวจนวเสน วุจฺจติ ยถา วรณา นครนฺติ.[๑๔๓]

"หมู่บ้านพราหมณ์นั้นแม้มีแห่งเดียว ก็เรียกด้วยความเป็นพหูพจน์ว่า อัมพสัณฑา (ป่ามะม่วง) เพราะอยู่ใกล้ป่ามะม่วง ดังคำว่า วรณา นครํ (เมืองแม่น้ำวรณา)"

ความเห็นของนักไวยากรณ์รุ่นเก่าข้างต้นปรากฏในคัมภีร์ปาณินิตามที่นำมาแสดงไว้แล้ว แต่คัมภีร์ปาณินิ จานทรไวยากรณ์ และกาตันตระเป็นต้นไม่ยอมรับความเห็นดังกล่าว เพราะถือว่า วรณา ศัพท์ไม่ใช่เป็นเพียงชื่อของแม่น้ำวรณาเท่านั้น หากยังเป็นชื่อเมืองอีกด้วยโดยเป็นสำนวนที่ชาวโลกหมายรู้กัน แม้ โคทา ศัพท์ก็ไม่ใช่ชื่อของแม่น้ำโคทาวรีอย่างเดียว หากแต่ยังเป็นชื่อหมู่บ้านอีกด้วย นอกจากนั้น ศัพท์ว่า ปญฺจาลา, โกสลา เป็นต้นก็ไม่ใช่ชื่อของกษัตริย์อย่างเดียว แต่ยังเป็นชื่อแคว้นอีกด้วย ศัพท์ที่ยังแสดงถึงชื่ออื่นจากชื่อเดิมนั้นจัดเป็นรูฬหิศัพท์ คือ ศัพท์ที่เป็นสำนวนซึ่ง

หมายรู้กันทางโลก ไม่อาจตั้งรูปวิเคราะห์และแยกรากศัพท์ตามกฎไวยากรณ์ทั่วไปได้ ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาจึงระบุว่าเป็นรูฬหิศัพท์ แต่คัมภีร์ฎีกากลับนำความเห็นของนักไวยากรณ์รุ่นก่อนมาอ้างไว้ โดยมิได้กล่าวตามคัมภีร์ปาณินิเป็นต้น ในเรื่องนี้ท่านผู้แต่งคัมภีร์ฎีกามิได้อธิบายตามมติของคัมภีร์อรรถกถา เพราะรูฬหิศัพท์ในที่นี้ต้องเป็นศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ ดังคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจ-เฉทที่ ๔ สูตร ๑๙) ได้นำข้อความจากคัมภีร์กาตันตรวฤตติ และกาตันตรวฤตติปัญจิกา มาอ้างไว้ว่า

ตถา วรณา นครสฺสาปิ สญฺญา ปญฺจาลาติ ชนปทสฺสาปิ. ปญฺจาลา วรณาติ โยโค น ทิสฺสเต สญฺญาสทฺทตฺตา.

“เช่นเดียวกันนี้ วรณา ศัพท์เป็นชื่อนครอีกด้วย ศัพท์ว่า ปญฺจาลา ก็เป็นชื่อแคว้นอีกด้วย การประกอบแห่งศัพท์ว่า ปญฺจาลา (แคว้นปัญจาละ) วรณา (เมืองแม่น้ำวรณา) [กับลิงค์และพจน์ของชนบทและนคร] ย่อมไม่ปรากฏ เพราะเป็นสัญญาศัพท์”

วรณา สนฺติ อสฺมึ นคเร วรณานมทูรภวํ วา นครมิจฺจาโท อตฺเณ ตทฺธิตมุปฺปาเทตฺวา วรณา-ทีหิ จ (๔.๒.๘๒) อิติ ตสฺส โลปํ ปุพฺพาจริยา กุพฺพนฺติ. ตโต หิ วรณาสทฺโท นคเรปิ วตฺตติ. ตทยุตฺตํ โลโกปจารโต เอว วรณาสทฺโท นครสฺสาปิ สญฺญา, น เกวลํ รุกฺขสฺเสติ กิมตฺร ตทฺธิตโลเปนาติ. ตถา ปญฺจาลา ขตฺติยา สนฺติ อสฺมึ เทเส ปญฺจาเลหิ วา นิพฺพตฺโต, ปญฺจาลานํ วา นิวาโส, ปญฺจาลาน-มทูรภโว วา เทโสติ จตูสฺวตฺเถสุ อณฺ. ตสฺส ชนปเท โลโป (๔.๒.๘๑) อิจฺจปิ น วตฺตพฺพํ. น เกวลํ ปญฺจาลสทฺโท ขตฺติยานํ สญฺญา, ชนปทสฺสาปิ โลโกปจารโต. ตถา หิ ปุถุชฺชนาปิ ปญฺจาลสทฺทา ชนปทมปิ ปฏิปชฺชนฺติ, น จ เตสํ ปกติปฺปจฺจยวิภาโคหนญฺญาณมตฺถิ. ตสฺมา “ตสฺมึ อตฺถีติ เทเส ตนฺนาเม” “เตน นิพฺพตฺโต” “ตสฺส นิวาโส” “อทูรภโว จ” อิติ น วตฺตพฺพเมว. ยชฺเชวํ วรณา-ปญฺจาลสทฺทา สมานาธิกรณตฺตา กถํ นครชนปทานํ ลิงฺคสงฺขฺยาโย น คณฺหนฺตีติ ตสฺมา ตทฺธิตโลปํ กตฺวา “โลเป ยุตฺตสฺส วิย พฺยตฺติวจนานิ” (๑.๒.๕๑) อิติ ยุตฺตสฺส วิย ภาโว น วตฺตพฺโพตฺยาห ปญฺจาลา วรณาติ. นครชนปทานํ ลิงฺคสงฺขฺยาหิ โยโค สมฺพนฺโธ น ทิสฺสเต กุโต อิจฺจาห สญฺญา-สทฺทตฺตาติ. อีทิสาเยว อมู วิสิฏฺฐลิงฺคสงฺขฺยกา นครชนปทานํ สญฺญตฺเตน ปสิทฺธา. อโต สญฺญาเยว ปมาณมิติ. ตถา จ ภควา ปาณินิ ยุตฺตวพฺภาวโลปานํ ปฏิเสธมาห “ตทสิสฺสํ สญฺญาปมาณตฺตา” (๑.๒.๕๓) “โลโป โยคปฺปขฺยานา” (๑.๒.๕๔) อิติ.

“บูรพาจารย์ทั้งหลายให้ลงตัทธิตปัจจัยในความหมายว่า วรณา สนฺติ อสฺมึ นคเร (ไม้กุ่มทั้งหลายมีอยู่ในนครนี้) หรือว่า วรณานมทูรภวํ (มีอยู่ในที่ไม่ไกลจากไม้กุ่มทั้งหลาย) หมายถึง นครเป็นต้น แล้วกระทำการลบตัทธิตปัจจัยนั้นด้วยสูตรว่า วรณาทีหิ จ (ปาณินิ. อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒

สูตร ๘๒) เพราะเหตุนั้น ศัพท์ว่า วรณา ย่อมเป็นไปแม้ในนคร ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะ วรณา ศัพท์ยังเป็นชื่อของนครอีกด้วยโดยความเป็นสำนวนทางโลก มิใช่ชื่อของต้นไม้อย่างเดียว ดังนั้น ประโยชน์อะไรด้วยการลบตัทธิตปัจจัยในบทนี้ นอกจากนั้น อณฺ ปัจจัยย่อมลงในความหมาย ๔ ประการ คือ

- ปญฺจาลา ขตฺติยา สนฺติ อสฺมึ เทเส (เจ้าปัญจาละทั้งหลายมีอยู่ในสถานที่นี้)
- ปญฺจาเลหิ นิพฺพตฺโต (สถานที่เกิดขึ้นด้วยเจ้าปัญจาละทั้งหลาย)
- ปญฺจาลานํ นิวาโส (ที่พำนักของเจ้าปัญจาละทั้งหลาย)
- ปญฺจาลานมทูรภโว (มีอยู่ในที่ไม่ไกลจากเจ้าปัญจาละทั้งหลาย)

อีกทั้งไม่ควรกล่าวการลบ อณฺ ปัจจัยนั้นด้วยสูตรว่า ชนปเท โลโป (ปาณินิ. อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๘๑) เพราะ ปญฺจาล ศัพท์มิใช่ชื่อของกษัตริย์อย่างเดียว แต่ยังเป็นชื่อของแคว้นอีกด้วยโดยความเป็นสำนวนทางโลก โดยแท้จริงแล้ว ชาวบ้านทั้งหลายย่อมเข้าใจแคว้นจาก ปญฺจาล ศัพท์ ปัญญาที่คิดแยกแยะปกติและปัจจัยของชาวบ้านเหล่านั้นหามีไม่ ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวสูตรว่า ตสฺมึ อตฺถีติ เทเส ตนฺนาเม, เตน นิพฺพตฺโต, ตสฺส นิวาโส, อทูรภโว จ ถ้าเป็นอย่างนั้น ศัพท์ว่า วรณา และ ปญฺจาล จะไม่ถือเอาลิงค์และพจน์ของ นคร และ ชนปท ศัพท์ได้อย่างไร เพราะมีเนื้อความเสมอกัน ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวความเป็นเหมือนปกติศัพท์ด้วยสูตรว่า โลเป ยุตฺตสฺส วิย พฺยตฺติ-วจนานิ (ปาณินิ. อัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๕๑) โดยลบตัทธิตปัจจัย ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปญฺจาลา-วรณา (การประกอบแห่งศัพท์ว่า ปญฺจาลา (แคว้นปัญจาละ) วรณา (เมืองแม่น้ำวรณา) [กับลิงค์และพจน์ของชนบทและนคร] ย่อมไม่ปรากฏ เพราะเป็นสัญญาศัพท์) เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า สญฺญาสทฺทตฺตา (เพราะเป็นสัญญาศัพท์) เพื่อเฉลยคำถามว่า เหตุใดการประกอบกับลิงค์และพจน์ของชนบทและนครย่อมไม่ปรากฏ ศัพท์เหล่านั้นที่มีลิงค์และพจน์พิเศษเช่นนี้ ปรากฏแล้วโดยความเป็นชื่อของนครและชนบท ดังนั้น ชื่อเท่านั้นจึงเป็นหลักสำคัญ ดังนี้แล ดังจะเห็นได้ว่า ท่านฤษีปาณินิได้ปฏิเสธความเป็นเหมือนปกติศัพท์และการลบ[ตัทธิตปัจจัย]ด้วยสูตร[ในอัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๕๓] ว่า ตทสิสฺสํ สญฺญาปมาณตฺตา (คำ[ที่กล่าวความเป็นเหมือนปกติศัพท์]นั้นไม่ควรกล่าว เพราะมีชื่อเป็นหลักสำคัญ) และด้วยสูตร[ในอัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๕๔] ว่า โลโป โยคปฺปขฺยานา (การลบปัจจัยไม่ควรกล่าว เพราะไม่รู้เนื้อความทีละส่วน[อันเป็นองค์ประกอบว่า วรณา สนฺติ อสฺมึ นคเร ตํ วรณา, นครํ (ไม้กุ่มมีอยู่ในนครนั้น นครนั้นชื่อว่า วรณา คือ นคร)]”

สรุปความว่า ชื่อแคว้นมี โกสล, องฺค และ มคธ เป็นต้น ใช้เป็นปุงลิงค์ พหูพจน์ โดยเป็นสำนวนทางโลก ส่วน ชนปท ศัพท์ที่เป็นวิเสสยะ ใช้เป็นปุงลิงค์ เอกพจน์ ดังประโยคว่า โกสเลสุ ชนปเท (ในแคว้นโกศล), องฺเคสุ ชนปเท (ในแคว้นอังคะ), มคเธสุ ชนปเท (ในแคว้นมคธ) ในที่บางแห่งก็ไม่ประกอบใช้ ชนปท ศัพท์ โดยมีรูปว่า โกสเลสุ วิหรติ (ประทับอยู่ในแคว้นโกศล) ดังนี้เป็นต้น]

ยถา องฺเคสุ ชาโต, องฺเคหิ อาคโต, องฺคา อสฺส นิวาโส, องฺคานํ อิสฺสโร วา องฺโค องฺคโก วา, มาคโธ มาคธโก วา, โกสโล โกสลโก วา, เวเทโห เวเทหโก วา, กมฺโพโช กมฺโพชโก วา, คนฺธาโร คนฺธารโก วา, โสวีโร โสวีรโก วา, สินฺธโว สินฺธวโก วา, อสฺสโก, กาลิงฺโค, ปญฺจาโล, สกฺโก.

เช่น ผู้เกิดในแคว้นอังคะ, ผู้มาแล้วจากแคว้นอังคะ, แคว้นอังคะเป็นที่อยู่ของบุคคลนั้น หรือว่า ผู้เป็นใหญ่ของแคว้นอังคะ ชื่อว่า อังคะ หรือว่า อังคกะ

มาคโธ หรือว่า มาคธโก (ชาวมคธ) = มคเธสุ ชาโต มาคโธ, มาคธโก.

โกสโล หรือว่า โกสลโก (ชาวโกศล) = โกสเลสุ ชาโต โกสโล, โกสลโก.

เวเทโห หรือว่า เวเทหโก (ชาววิเทหะ) = วิเทเหสุ ชาโต เวเทโห, เวเทหโก.

กมฺโพโช หรือว่า กมฺโพชโก (ชาวกัมโพชะ) = กมฺโพเชสุ ชาโต กมฺโพโช, กมฺโพชโก.

คนฺธาโร หรือว่า คนฺธารโก (ชาวคันธาระ) = คนฺธาเรสุ ชาโต คนฺธาโร, คนฺธารโก.

โสวีโร หรือว่า โสวีรโก (ชาวเมืองสุวีระ) = สุวีเรสุ ชาโต โสวีโร, โสวีรโก.

สินฺธโว หรือว่า สินฺธวโก (ชาวสินธุ) = สินฺธูสุ ชาโต สินฺธโว, สินฺธวโก.

อสฺสโก (ชาวอัสสกะ) = อสฺสเกสุ ชาโต อสฺสโก.

กาลิงฺโค (ชาวกลิงคะ) = กลิงฺเคสุ ชาโต กาลิงฺโค.

ปญฺจาโล (ชาวปัญจาละ) = ปญฺจาเลสุ ชาโต ปญฺจาโล.

สกฺโก (ชาวสักกะ) = สกฺเกสุ ชาโต สกฺโก.

[ในรูปว่า สินฺธโว, สินฺธวโก ให้แปลง อุ ท้าย ธุ เป็น อว ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

คำว่า มาคโธ, มาคธโก เป็นต้น มีความหมาย ๔ อย่างเหมือน องฺโค, องฺคโก แต่ในที่นี้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้เพียงอย่างแรกโดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจกัน]

ตถา สุรฏฺเฐ ชาโต, สุรฏฺฐสฺส อิสฺสโร วา โสรฏฺโฐ โสรฏฺฐโก วา.

ตัวอย่างว่า

ผู้เกิดแล้วในเมืองสุรัฏฐ์ หรือว่า ผู้เป็นใหญ่ในเมืองสุรัฏฐ์ ชื่อว่า โสรัฏฐะ หรือว่า โสรัฏฐกะ

ก็เช่นเดียวกัน

เอวํ มหารฏฺโฐ มหารฏฺฐโก วา อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

มหารฏฺโฐ หรือว่า มหารฏฺฐโก (ชาวเมืองมหาราษฎร์) เป็นต้น = มหารฏฺเฐ ชาโต มหารฏฺโฐ, มหารฏฺฐโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

นกฺขตฺตโยเค- กตฺติกาย ปุณฺณจนฺทยุตฺตาย ยุตฺโต มาโส กตฺติโก, มคสิเรน จนฺทยุตฺเตน นกฺขตฺเตน ยุตฺโต มาโส มาคสิโร.

ในที่ประกอบด้วยดาวนักษัตร เช่น

เดือนประกอบด้วยดาวกัตติกา (ดาวลูกไก่) ซึ่งมีพระจันทร์เต็มดวง ชื่อว่า กัตติกะ (เดือน ๑๒)

เดือนประกอบด้วยดาวมฤคศิร (ดาวหัวเนื้อ) ซึ่งมีพระจันทร์[เต็มดวง] ชื่อว่า มาคสิระ (เดือน ๑)

[คำว่า กตฺติกา เป็นรูปอิตถีลิงค์ หมายถึง ดาวกัตติกา ส่วนคำว่า กตฺติก เป็นรูปปุงลิงค์ หมายถึง เดือนที่ประกอบด้วยดาวกัตติกา คือ อยู่ใกล้กับดาวกัตติกาในคืนวันเพ็ญ รูปวิเคราะห์ย่อของ กตฺติก คือ กตฺติกาย ยุตฺโต กตฺติโก ส่วนคำว่า ปุณฺณจนฺทยุตฺตาย (ซึ่งมีพระจันทร์เต็มดวง) เป็น

คำขยายดาวกัตติกาว่าประกอบกับพระจันทร์เต็มดวงในคืนวันเพ็ญ ไม่ใช่ในคืนอื่น โดยความเป็นจริง คำว่า นกฺขตฺตโยเค (ในที่ประกอบด้วยดาวนักษัตร) หมายถึง การที่พระจันทร์ประกอบคืออยู่ใกล้กับดาวนักษัตรนั้นแหละ]

เอวํ ผุสฺเสน ยุตฺโต มาโส ผุสฺโส, มฆาย ยุตฺโต มาโส มาโฆ, ผคฺคุนิยา ยุตฺโต มาโส ผคฺคุโน, จิตฺตาย ยุตฺโต มาโส จิตฺโต, วิสาขาย ยุตฺโต มาโส เวสาโข, เชฏฺฐาย ยุตฺโต มาโส เชฏฺโฐ, อุตฺตราสาฬฺหาย ยุตฺโต มาโส อาสาโฬฺห อาสาฬฺหี วา, สวเณน ยุตฺโต มาโส สาวโณ สาวณี. ภทฺเทน ยุตฺโต มาโส ภทฺโท, อสฺสยุเชน ยุตฺโต มาโส อสฺสยุโช.

เดือนประกอบด้วยดาวบุษยะ (ดาวปุยฝ้าย) ชื่อว่า ผุสสะ (เดือน ๒)

เดือนประกอบด้วยดาวมฆา (ดาวงอนไถ) ชื่อว่า มาฆะ (เดือน ๓)

เดือนประกอบด้วยดาวผัคคุณี (ดาววัว) ชื่อว่า ผัคคุนะ (เดือน ๔)

เดือนประกอบด้วยดาวจิตรา (ดาวต่อมน้ำ) ชื่อว่า จิตตะ (เดือน ๕)

เดือนประกอบด้วยดาววิศาขา (ดาวคันฉัตร) ชื่อว่า เวสาขะ (เดือน ๖)

เดือนประกอบด้วยดาวเชษฐา (ดาวงาช้าง) ชื่อว่า เชฏฐะ (เดือน ๗)

เดือนประกอบด้วยดาวอุตตราสาฬหะ (ดาวราชสีห์ตัวเมีย) ชื่อว่า อาสาฬหะ หรือว่า อาสาฬหี (เดือน ๘)

เดือนประกอบด้วยดาวศรวณะ (ดาวหลักชัย) ชื่อว่า สาวณะ หรือว่า สาวณี (เดือน ๙)

เดือนประกอบด้วยดาวภัททะ (ดาวแรด) ชื่อว่า ภัททะ (เดือน ๑๐)

เดือนประกอบด้วยดาวอัศวยุช (ดาวคู่ม้า) ชื่อว่า อัสสยุชะ (เดือน ๑๑)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า เวสาข เป็นปุงลิงค์ หมายถึง เดือน ๖ แต่ วิสาขา หมายถึง ดาววิศาขา (ดาวคันฉัตร) เป็นอิตถีลิงค์ คัมภีร์อรรถกถาจึงมักใช้เป็น เวสาขปุณฺณมทิวเส (ในวันเพ็ญเดือน ๖) อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งมีรูปว่า วิสาขปุณฺณมทิวเส ตามนัยนี้ให้ลบ ยุตฺต ศัพท์และรัสสะ อา ใน ขา เป็น อ คำนี้มีรูปเดิมมาจาก วิสาขายุตฺตปุณฺณมทิวเส (ในวันเพ็ญที่ประกอบด้วยดาววิสาขา)

ในที่นี้เดือน ๑๑ ใช้เป็นรูปว่า ภทฺท แต่ยังมีอีกรูปหนึ่งว่า โปฏฺฐปาท

เดือนในสมัยพุทธกาลมี ๑๒ เดือน ตามหลักโหราศาสตร์นับปีใหม่โดยเริ่มตั้งแต่เดือน ๕ ในราวเดือนเมษายนในช่วงสงกรานต์ (สํกฺรานฺต = ย้ายปี) คือ

๑. เดือนจิตตะ	เดือน ๕	๒. เดือนเวสาขะ	เดือน ๖
๓. เดือนเชฏฐะ	เดือน ๗	๔. เดือนอาสาฬหะ	เดือน ๘
๕. เดือนสาวณะ	เดือน ๙	๖. เดือนโปฏฐปาทะ	เดือน ๑๐
๗. เดือนอัสสยุชะ	เดือน ๑๑	๘. เดือนกัตติกะ	เดือน ๑๒
๙. เดือนมาคสิระ	เดือน ๑	๑๐. เดือนผุสสะ	เดือน ๒
๑๑. เดือนมาฆะ	เดือน ๓	๑๒. เดือนผัคคุณะ	เดือน ๔

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

จิตฺโต เวสาขเชฏฺฐา จา- สาฬฺโห ทฺวีสุ จ สาวโณ
โปฏฺฐปาทสฺสยุชา จ มาสา ทฺวาทส กตฺติโก.
มาคสิโร ตถา ผุสฺโส กเมน มาฆผคฺคุณา
กตฺติกสฺสยุชา มาสา ปจฺฉิมปุพฺพกตฺติกา.[๑๔๔]

"เดือน ๑๒ ตามลำดับ คือ จิตฺต (เดือน ๕) เวสาข (เดือน ๖) เชฏฺฐ (เดือน ๗) อาสาฬฺห (เดือน ๘) คำนี้เป็นไปในลิงค์ทั้งสอง [คือ อาสาฬฺโห และอาสาฬฺหี] สาวณ (เดือน ๙) โปฏฺฐปาท (เดือน ๑๐) อสฺสยุช (เดือน ๑๑) กตฺติก (เดือน ๑๒) มาคสิร (เดือน ๑) ผุสฺส (เดือน ๒) มาฆ (เดือน ๓) ผคฺคุณ (เดือน ๔)

เดือนกัตติกะและเดือนอัสสยุชะ ชื่อว่า เดือนกัตติกะปลาย (ปัจฉิม-กัตติกะ) และเดือนกัตติกะต้น (ปุพพกัตติกะ)"

ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๒๔) มีคาถาท่องจำว่า

จิตฺโต เวสาโข เชฏฺโฐ จ อาสาโฬฺห สาวโณปิ จ
ปุพฺพุตฺตรภทฺทปโท อสฺสยุโช จ กตฺติโก
มาคสิโร ผุสฺโส มาโฆ ผคฺคุโณติ ทฺเว ทส.[๑๔๕]

"เดือน ๑๒ คือ จิตฺต (เดือน ๕) เวสาข (เดือน ๖) เชฏฺฐ (เดือน ๗)

อาสาฬฺห (เดือน ๘) สาวณ (เดือน ๙) ปุพฺพุตฺตรภทฺทปท (เดือนที่ประกอบด้วยดาวภัททปทะดวงหน้าและดวงหลัง หรือ เดือน ๑๐) อสฺสยุช (เดือน ๑๑) กตฺติก (เดือน ๑๒) มาคสิร (เดือน ๑) ผุสฺส (เดือน ๒) มาฆ (เดือน ๓) ผคฺคุณ (เดือน ๔)”

ในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๒) ประพันธ์เป็นคาถาว่า

จิตฺโต เวสาโข เชฏฺโฐ จ อาสาฬฺหี สาวณมฺปิ จ
ภทฺท’มสฺสยุชญฺเจว กตฺติกํ มาคสีรกํ
ผุสฺโส มาโฆ จ ผคฺคุโณ มาสา ทฺวาทสธา สิยุํ.[๑๔๖]

คาถานี้มีคำแปลเหมือนคาถาต้น ในที่นี้นำมากล่าวไว้เพื่อเป็นเครื่องประเทืองปัญญา การประพันธ์คาถาในรูปแบบต่างๆ ขอให้ผู้สนใจการประพันธ์สังเกตการใช้คำไวพจน์ที่แตกต่างกันในคาถาเหล่านี้ จะทำให้เกิดความเข้าใจหลักการแต่งคาถามากขึ้น

อนึ่ง พึงทราบนักษัตร ๒๗ ดวงตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาเป็นคาถามาตราพฤติว่า

อสฺสยุโช ภรณิตฺถี สกตฺติกา โรหิณีปิ จ
มิคสิรมทฺทา จ ปุนพฺพสุ ผุสฺโส จาสิเลสปิ.
มฆา จ ผคฺคุนี เทฺว จ หตฺถา จิตฺตา จ สาติปิ
วิสาขานุราธา เชฏฺฐา มูลาสาฬฺหา ทุเว ตถา.
สวโณ จ ธนิฏฺฐา จ สตภิสโช ปุพฺพุตฺตรภทฺทปทา
เรวตฺยปีติ กมโต สตฺตาธิกวีสนกฺขตฺตา.[๑๔๗]

“นักษัตรมี ๒๗ ดวงตามลำดับ คือ

๑. ดาวอัศวยุช : ดาวม้า หรือ ดาวคู่ม้า
๒. ดาวภรณี : ดาวก้อนเส้า
๓. ดาวกฤติกา : ดาวลูกไก่ หรือ ดาวธงสามเหลี่ยม
๔. ดาวโรหิณี : ดาวพราหมี ดาวปลาตะเพียน หรือ ดาวคางหมู
๕. ดาวมฤคศิร : ดาวหัวเนื้อ ดาวหัวเต่า ดาวศีรษะเนื้อ หรือ ดาวศีรษะโค
๖. ดาวอารทรา : ดาวตัวโค หรือ ดาวตาสำเภา

๗. ดาวปุนัพพสู	:	ดาวหัวสำเภา ดาวสำเภาทอง ดาวสะเภา ดาวยามเกา หรือ ดาวตาเรือชัย
๘. ดาวบุษยะ	:	ดาวปุยฝ้าย ดาวพวงดอกไม้ ดาวดอกบัว ดาวโลง ดาวปู ดาวสมอสำเภา หรือ ดาวสิธยะ
๙. ดาวอาศเลษา	:	ดาวเรือน หรือ ดาวนกอยู่ในปล่อง
๑๐. ดาวมฆา	:	ดาวงอนไถ ดาวโคมูตร ดาววานร หรือ ดาวงูผู้
๑๑. ดาวบุรพผลคุนี	:	ดาววัวตัวผู้ หรือ ดาวงูเมีย
๑๒. ดาวอุตรผลคุนี	:	ดาวเพดาน หรือ ดาววัวตัวเมีย
๑๓. ดาวหัสตะ	:	ดาวศอกคู้ หรือ ดาวศีรษะช้าง
๑๔. ดาวจิตรา	:	ดาวต่อมน้ำ ดาวไต้ไฟ หรือ ดาวตาจระเข้
๑๕. ดาวสวาติ	:	ดาวช้างพัง หรือ ดาวงูเหลือม
๑๖. ดาววิศาขา	:	ดาวคันฉัตร หรือ ดาวศีรษะกระบือ
๑๗. ดาวอนุราธา	:	ดาวประจำฉัตร หรือ ดาวนกยูง
๑๘. ดาวเชษฐา	:	ดาวงาช้าง ดาวช้างใหญ่ ดาวคอนาค หรือ ดาวแพะ
๑๙. ดาวมูลา	:	ดาวช้างน้อย หรือ ดาวแมว
๒๐. ดาวบุพพาสาฬหะ	:	ดาวสัปคับช้าง หรือ ดาวราชสีห์ตัวผู้
๒๑. ดาวอุตตราสาฬหะ	:	ดาวแตรงอน หรือ ดาวราชสีห์ตัวเมีย
๒๒. ดาวศรวณะ	:	ดาวหลักชัย หรือ ดาวพระฤาษี
๒๓. ดาวธนิษฐา	:	ดาวศรวิษฐา ดาวเศรษฐี หรือ ดาวไซ
๒๔. ดาวศตภิษัช	:	ดาวพิมพ์ทอง หรือ ดาวยักษ์
๒๕. ดาวปุพพภัททะ	:	ดาวโปฐบท ดาวแรดตัวผู้ หรือ ดาวหัวเนื้อทราย
๒๖. ดาวอุตตรภัททะ	:	ดาวแรดตัวเมีย หรือ ดาวหัวไม้เท้า
๒๗. ดาวเรวดี	:	ดาวปลาตะเพียน หรือ ดาวนาง"]

พุทฺโธ อสฺส เทวตาติ พุทฺโธ.

พระพุทธเจ้าเป็นเทวดาของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า พุทธะ (ผู้มีพระพุทธเจ้าเป็นที่เคารพ, ผู้นับถือพระพุทธเจ้า)

เอวํ โสคโต, มาหินฺโท, ยาโม, โสโม.

ตัวอย่างว่า

โสคโต (ผู้นับถือพระสุคต) = สุคโต อสฺส เทวตาติ โสคโต.

มาหินฺโท (ผู้นับถือพระมเหนทร์ (พระผู้เป็นเจ้าผู้ประเสริฐ, พระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่)) = มหินฺโท อสฺส เทวตาติ มาหินฺโท.

ยาโม (ผู้นับถือพระยม) = ยโม อสฺส เทวตาติ ยาโม.

โสโม (ผู้นับถือจันทรเทพ) = โสโม อสฺส เทวตาติ โสโม ก็เช่นเดียวกันนี้

พฺยากรณํ อเวจฺจาธีเต เวยฺยากรโณ.

ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์ไวยากรณ์ ชื่อว่า เวยยากรณะ (นักไวยากรณ์)

[คำว่า พฺยากรณ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อา บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในสูตร ๕๙๗ ว่า ยถาสรูปํ สทฺทา พฺยากรียนฺติ เอเตนาติ พฺยากรณํ (ศัพท์ทั้งหลายย่อมถูกกล่าวให้ปรากฏอย่างเหมาะสมด้วยคัมภีร์นี้ เหตุนั้น คัมภีร์นี้ชื่อว่า พยากรณะ)]

เอวํ โมหุตฺโต, เนมิตฺโต, องฺควิชฺโช, วตฺถุวิชฺโช.

ตัวอย่างว่า

โมหุตฺโต (ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์หาฤกษ์ยาม) = มุหุตฺตํ อเวจฺจาธีเต โมหุตฺโต.

เนมิตฺโต (ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์ทายลางบอกเหตุ) = นิมิตฺตํ อเวจฺจาธีเต เนมิตฺโต.

องฺควิชฺโช (ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์อังควิทยา, ผู้ทายลักษณะอวัยวะของบุรุษสตรี) = องฺควิชฺชํ อเวจฺจาธีเต องฺควิชฺโช.

วตฺถุวิชฺโช (ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์วัตถุวิทยา, ผู้ทายลักษณะที่ดิน) = วตฺถุวิชฺชํ อเวจฺจาธีเต วตฺถุวิชฺโช ก็เช่นเดียวกันนี้

[ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ พฺราหฺมณ ด้วย ณ ปัจจัยในสูตรนี้ว่า พฺรหฺมํ มนฺตํ อธีเต พฺราหฺมโณ (ผู้สาธยายพระเวท ชื่อว่า พราหมณ์) ลง น อาคมแล้วแปลง น เป็น ณ ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๑-๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า พฺรหฺมํ อณตีติ พฺราหฺมโณ, มนฺเต สชฺฌายตีติ อตฺโถ (บุคคลใดย่อมสวดพระเวท เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า พราหมณ์ ความหมายก็คือ สาธยายพระเวท) ตามนัยนี้มาจาก พฺรหฺม บทหน้า + อณ ธาตุ (สทฺเท = ส่งเสียง) + อ ปัจจัย ทีฆะสระ อ ข้างหน้าเป็น อา ด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ เป็นต้น]

วสาตีนํ วิสโย เทโส วาสาโต, อุทุมฺพรา อสฺมึ ปเทเส สนฺตีติ โอทุมฺพโร เทโส.

สถานที่อันเป็นที่อยู่ของเจ้าชายวสาติทั้งหลาย ชื่อว่า วาสาตะ

ไม้มะเดื่อมีอยู่ในสถานที่นั้น เหตุนั้น สถานที่นั้นชื่อว่า โอทุมพระ หมายถึง สถานที่[มีไม้มะเดื่อ]

[ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่พบรูปว่า วสาทานํ วิสโย เทโส วาสาโท (สถานที่อันเป็นที่อยู่ของราชสีห์ ชื่อว่า วาสาทะ) ตามอัตถพยาขยาของสิงหล แต่รูปว่า วาสาต สอดคล้องกับตัวอย่างที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๕๓) ที่มีรูปเดิมว่า วสาติ เช่นเดียวกัน

คำว่า วิสโย (ที่อยู่) หมายถึง ที่พำนักประจำ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอรรถของ วิสย ศัพท์ไว้ ๕ ประการว่า

เสวิโต เยน โย นิจฺจํ ตตฺถาปิ วิสโย สิยา
รูปาทิเก ชนปเท ตถา เทเส จ โคจเร.[๑๔๘]

"วิสย ศัพท์พึงมีในสถานที่ซึ่งมีรูปารมณ์เป็นต้นอันจักขุวิญญาณเป็นต้น
ซ่องเสพเป็นนิตย์ ในแว่นแคว้น ในสถานที่ และในที่หากิน"]

สหสฺเสน นิพฺพตฺตา สาหสฺสี ปริขา, ปยสา นิพฺพตฺตํ ปายาสํ, สหสฺสํ อรหตีติ สาหสฺสี คาถา, อยโส วิกาโร อายโส.

คูเมืองที่ขุดสำเร็จด้วยเงินพันหนึ่ง ชื่อว่า สาหัสสี หมายถึง คูเมือง

ข้าวทำจากนม ชื่อว่า ปายาสะ

คาถาที่ควรค่าพันหนึ่ง ชื่อว่า สาหัสสี หมายถึง คาถา

วิการของเหล็ก ชื่อว่า อายสะ

[คำว่า สหสฺเสน ในรูปวิเคราะห์ว่า สหสฺเสน นิพฺพตฺตา สาหสฺสี ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะหรือเหตุ จึงแปลว่า ด้วยเงินพันหนึ่ง หรือ เพราะเงินพันหนึ่ง ดังที่คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๘) กล่าวว่า สหสฺเสน เหตุนา กรเณน วา (ด้วยเงินพันหนึ่ง/เพราะเงินพันหนึ่งอันเป็นเหตุหรือกรณะ)

คาถาที่ควรค่าพันหนึ่ง หมายความว่า ควรมอบเงินพันหนึ่งแก่ผู้สาธยายคาถาเป็นรางวัลตอบแทน ในพระบาลียังมีอุทาหรณ์ว่า สหสฺสิโย โดยลง อิย ปัจจัยท้าย สหสฺส ศัพท์ ดังข้อความในคัมภีร์ชาดกว่า

อฏฺจ เต ภาสิตา คาถา　　สพฺพา โหนฺติ สหสฺสิโย
ปฏิคณฺห มหาพฺรหฺเม　　สาเธตํ ตว ภาสิตํ.[๑๔๙]

"ท่านมหาพราหมณ์ คาถาทั้งหมดที่ท่านกล่าวแล้ว ๘ คาถา ควรค่าพันหนึ่ง ท่านจงรับทรัพย์ไปเถิด ภาษิตของท่านนี้ดีนักแล"

ศัพท์ว่า ปย และ อย เป็นมโนคณะ จึงลง ส อักษรเป็นอาคม ได้รูปว่า ปายาส และ อายส เหมือน มานสิก แต่รูปแรกมีการทำทีฆะสระ อ ใน ย เป็น อา ได้รูปว่า ปายาส (ปทรูปสิทธิปกรณ์ใช้เป็นนปุงสกลิงค์ว่า ปายาสํ ตาม อนฺนํ แต่อภิธานัปปทีปิกาใช้เป็นปุงลิงค์ว่า ปายาโส ตาม โอทโน) อย่างไรก็ดี ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า ในวรรณกรรมบาลีพบรูปว่า ปายาโส อาจารย์ทั้งหลายแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปาตพฺโพติ ปาโย, อสิตพฺโพติ อาโส, ปาโย จ โส อาโส จาติ ปายาโส (ข้าวที่ทั้งควรดื่มและกิน) ความเห็นของอาจารย์เหล่านั้นไม่สมควร เพราะพบรูปที่เป็น ช คณะ (๑ ๒ ๑) ในคำว่า มธุปายสํ ของสาริปุตตเถรคาถาว่า

วจีวิญฺญตฺติวิปฺผารา　　อุปฺปนฺนํ มธุปายสํ
สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหํ　　สาชีโว ครหิโต มม.[๑๕๐]

"ถ้าเราจะพึงฉันข้าวมธุปายาสอันเกิดจากการเปล่งวจีวิญญัติ การเลี้ยงชีพของเราก็จะพึงถูกบัณฑิตครหา"

คัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ยังอ้างอิงรูปว่า อายส ซึ่งไม่ทำทีฆะเป็น อายาส แล้วสรุปว่าควรมีรูปเป็น ปายส

แม้คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๑๔๘) และอภิธานัปปทีปิกานิสสัย (คำอธิบายคาถา ๔๑๘) ก็กล่าวว่าควรมีรูปว่า ปายส และแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปยสิ ปยสา วา สงฺขโต ปายโส (ข้าวที่ทำในนม หรือข้าวที่ทำด้วยนม ชื่อว่า ปายสะ) อีกทั้งได้ยกตัวอย่างจากพระบาลีมาอ้างอิงว่า

ตีหิ วิชฺชาหิ สมฺปนฺโน ชาติมา สุตวา พหู
วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน โสมํ ภุญฺเชยฺย ปายสํ.[๑๕๑]

“บุคคลผู้เป็นพราหมณ์โดยกำเนิด จบไตรเพท เป็นพหูสูต พราหมณ์ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤตินั้น จึงควรบริโภคข้าวปายาสนี้”

อหํ โข เวฬุคุมฺพสฺมึ ภุตฺวาน มธุปายสํ
ปทกฺขิณํ สมฺมสนฺโต ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
สานุํ ปฏิคมิสฺสามิ วิเวกมนุพฺรูหยํ.[๑๕๒]

“เราฉันข้าวมธุปายาสใต้พุ่มไผ่ หยั่งเห็นความเกิดและความเสื่อมของขันธ์ทั้งหลายโดยเคารพ จะกลับไปสู่สานุบรรพตที่เราเคยอยู่ แล้วเพิ่มพูนวิเวกต่อไป”

อนึ่ง มติข้างต้นยังสอดคล้องกับสันสกฤตอีกด้วย เพราะสันสกฤตมีรูปว่า ปายส เหมือนกัน ดังหลักฐานในคัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๒ วรรค ๗ คาถา ๒๔) ว่า

ปฤษทาชฺยํ สทฺธฺยาชฺเย ปรมานฺนํ ตุ ปายสมฺ
หวฺยกวฺเย ไทวปิตฺรฺเย อนฺเน ปาตฺรํ สฺรุวาทิกมฺ.[๑๕๓]

“ศัพท์ว่า ปฤษทาชฺย ย่อมเป็นไปในเนยใสที่ผสมกับนมส้ม

ข้าวหุงจากนม = ปรมานฺน, ปายส

หวฺย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยเทวดา, กวฺย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยบิดามารดาผู้เสียชีวิตแล้ว

ทัพพียัญ (ทัพพีที่ใช้สาดเนยใสใส่ไฟยัญ) ชื่อว่า ปาตฺร (ยัญภาชน์, ภาชนะอันใช้ในยัญการบูชา มีถ้วย ชาม จาน ช้อน และทัพพีรูปต่างๆ เป็นต้น)”

มีข้อสังเกตว่า คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๑๘) ในฉบับสิงหลและฉบับพม่าส่วนใหญ่พบรูปว่า ปายาส ดังมีหลักฐานว่า

หพฺยปาเก จรุ มโต สุชา ตุ โหมทพฺพิยํ
ปรมนฺนํ ตุ ปายาโส หพฺยํ ตุ หวิ กถฺยเต.[๑๕๔]

“จรุ ศัพท์พึงทราบว่าเป็นไปในข้าวที่หุงไว้เพื่อบูชายัญ

สุชา ศัพท์ย่อมเป็นไปในทัพพีที่ใช้เพื่อบูชายัญ

ข้าวหุงจากนม = ปรมนฺน, ปายาส

เนยใสที่ใช้ในการบูชายัญ = หพฺย, หวิ กล่าวได้ว่ามีอรรถเหมือนกัน”

เมื่อเทียบดูคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ฉบับสิงหล ฉบับฉัฏฐสังคีติ ฉบับนิสสัยพม่าต่างๆ พร้อมทั้งอภิธานัปปทีปิกาฎีกา พบความต่างกันดังนี้ คือ

- รูปว่า ปายส พบในอภิธานัปปทีปิกานิสสัย ฉบับวิสุทธาราม

- รูปว่า ปายาส พบในฉบับสิงหล ฉบับแปลอังกฤษของพระพุทธทัตตะ ฉบับฉัฏฐสังคีติ นิสสัยเก่าฉบับจ่ออ่องสันถา นิสสัยใหม่ฉบับต่องปอก นิสสัยใหม่ฉบับปขุกกู และอภิธานัปปทีปิกาฎีกา

จะเห็นได้ว่า รูปว่า ปายาส พบในเกือบทุกฉบับที่กล่าวมาข้างต้น และเป็นฐานะที่ควรใช้เป็น ย คณะ (๑ ๒ ๒) ว่า ปายาโส หากว่าพระโมคคัลลานะผู้แต่งอภิธานัปปทีปิกาต้องการใช้เป็นรูป ปายโส ก็น่าจะแต่งบาลีเป็น ปายโส ปรมนฺนํ จ ซึ่งมีความหมายเหมือนกัน แต่ท่านมิได้แต่งไว้เช่นนี้ อนึ่ง ในประโยคร้อยแก้วที่พบในคัมภีร์อรรถกถา มีปรากฏรูปว่า ปายาส เท่านั้น เช่น

ยํ ปน ภควา กปฺปสตสหสฺสาธิกานิ จตฺตาริ อสงฺขเยยฺยานิ ปารมิโย ปูเรตฺวา เอกูนตึสวสฺสกาเล จกฺกวตฺติสิรีนิวาสภูตา ภวนา นิกฺขมฺม อโนมานทีตีเร ปพฺพชิตฺวา ฉพฺพสฺสานิ ปธานโยคํ กตฺวา วิสาขปุณฺณมายํ อุรุเวลคาเม สุชาตาย ทินฺนํ ปกฺขิตฺตทิพฺโพชํ มธุปายาสํ ปริภุญฺชิตฺวา ฯเปฯ สพฺพพุทฺธคุเณ ปฏิวิชฺฌิ, อิทมสฺส ปญฺญากิจฺจํ.[๑๕๕]

“อนึ่งเล่า ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบำเพ็ญพระบารมี ๔ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัปแล้ว เมื่อกาลที่ทรงมีพระชนมายุได้ ๒๙ พรรษา เสด็จออกจากวังประทับอันมีสิริแห่งพระจักรพรรดิราชผนวช ณ ริมฝั่งแม่น้ำอโนมา ทรงบำเพ็ญเพียรตลอด ๖ พรรษา ครั้นถึงวันวิสาขบุรณมี ดิถีเพ็ญเดือน ๖ เสวยมธุปายาสใส่ทิพยโอชา ซึ่งนางสุชาดา บ้านอุรุเวลคามถวาย ฯลฯ ทรงแทงตลอดพระพุทธคุณทั้งปวง นี้เป็นกิจแห่งปัญญาของพระองค์”

ราชา วิภาตาย รตฺติยา จตุสฏฺฐิมตฺเต พฺราหฺมณปาโมกฺเข ปกฺโกสาเปตฺวา หริตูปลิตฺตาย ลาชาทีหิ กตมงฺคลสกฺการาย ภูมิยา มหารหานิ อาสนานิ ปญฺญเปตฺวา ตตฺถ นิสินฺนานํ พฺราหฺมณานํ สปฺปิมธุสกฺกราภิสงฺขตสฺส วรปายาสสฺส สุวณฺณรชตปาติโย ปูเรตฺวา สุวณฺณรชตปาตีเหว ปฏิกุชฺชิตฺวา อทาสิ.[๑๕๖]

“ครั้นสว่างแล้ว พระราชารับสั่งให้เรียกหัวหน้าพราหมณ์จำนวน ๖๔ คน ให้ลาดอาสนะอันมีค่ามากบนพื้นฉาบด้วยของเขียว กระทำมงคลสักการะด้วยข้าวตอกเป็นต้น เมื่อเหล่าพราหมณ์

ทั้งหลายนั่ง ณ ที่นั้นแล้ว ทรงนำถาดทองถาดเงินอันเต็มไปด้วยข้าวปายาสอย่างดี ปรุงด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ครอบด้วยถาดทองถาดเงินอีกทีถวาย”

สา เวสาขปุณฺณมทิวเส อชฺช พลิกมฺมํ กริสฺสามีติ ปาโตว ปายาสํ อนายาสํ ปรมมธุรํ สมฺปฏิปาเทสิ.[๑๕๗]

“ในวันเพ็ญเดือน ๖ นางดำริว่า วันนี้จักทำพลีกรรม พอเช้าตรู่จึงให้จัดข้าวปายาสที่ไม่เหนียวข้น มีรสอร่อยอย่างยิ่ง”

ปริปกฺกญาโณ มหาภินิกฺขมนํ กตฺวา มหาปธานํ ปทหิตฺวา นิโคฺรธมูเล ปายาสํ ปฏิคฺคเหตฺวา เนรญฺชราย ตีเร ปริภุญฺชิตฺวา โพธิมณฺฑํ อารุยฺห อสฺสตฺถรุกฺขมูเล อภิสมฺพุชฺฌิสฺสติ.[๑๕๘]

“พระองค์มีญาณแก่กล้าแล้ว ออกมหาภิเนษกรมณ์ ตั้งความเพียรอันใหญ่หลวง รับข้าวปายาสที่โคนต้นไทร เสวยที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ขึ้นสู่โพธิมณฑล จักตรัสรู้ที่โคนต้นอัสสัตถพฤกษ์”

แม้ในวรรณกรรมบาลีรุ่นหลัง เช่น มหาโพธิวงศ์ และชินจริต ก็พบรูป ปายาส เช่นเดียวกันทั้งในประโยคร้อยแก้วและร้อยกรอง ดังหลักฐานในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

ตโต อุรุเวลาย เสนานินิคเม เสนานิกุฏุมฺพิกสฺส ธีตา สุชาตา วยปฺปตฺตา ตสฺมึ รุกฺเข เอกํ ปตฺถนํ กตฺวา ปริปุณฺณสงฺกปฺปา ตสฺมึ ทิวเส อชฺช พลิกมฺมํ กริสฺสามีติ ปาโตว ปายาสํ อนายาสํ ปรมมธุรํ สมฺปฏิปาเทตฺวา สตสหสฺสคฺฆนิกํ สุวณฺณปาตึ อลงฺกริตฺวา ตตฺถ มธุปายาสํ ปูเรตฺวา อปราย กนกปาติยา ปิทหิตฺวา ฯเปฯ ยถา เม มโนรโถ นิปฺผนฺโน, เอวํ โวปิ นิปฺผชฺชตูติ อติมโนหรคิรมุทีรยิตฺวา ปโมทมานา คตา.[๑๕๙]

“ลำดับนั้น นางสุชาดาผู้เป็นธิดาของกุฎุมพีหัวหน้าในนิคมเสนานี ครั้นเจริญวัยแล้วได้ตั้งความปรารถนาอย่างหนึ่งที่ต้นไม้นั้น เมื่อสำเร็จดั่งที่ดำริไว้ ในวันนั้นจึงคิดว่าเราจักทำพลีกรรมในวันนี้ ให้จัดข้าวปายาสที่ไม่เหนียวข้น มีรสอร่อยอย่างยิ่งไว้ แล้วประดับถาดทองควรค่าแสนหนึ่งใส่ข้าวมธุปายาสไว้ในถาดทองนั้น ปิดไว้ด้วยถาดทองอื่น ฯลฯ แล้วเปล่งคำที่น่ายินดียิ่งว่า มโนรถของดิฉันสำเร็จแล้ว ฉันใด แม้มโนรถของท่านก็จงสำเร็จ ฉันนั้น ปลาบปลื้มอยู่ กลับไปแล้ว”

สมิทฺธปตฺถนา เอกา สุชาตา นาม สุนฺทรี
เหมปาตึ สปายาสํ สีเสนา’ทาย โอนตา.[๑๖๐]

“หญิงงามนางหนึ่งชื่อสุชาดา สำเร็จสมปรารถนาแล้ว ได้นำถาดทอง
พร้อมทั้งข้าวปายาสเทินศีรษะน้อมถวาย”

เทโวติ สญฺญาย อุทคฺคจิตฺตา
ปายาสปาตึ ปวรสฺส ทตฺวา
อาสึสนา อิชฺฌิ ยถา หิ มยฺหํ
ตุยฺหมฺปิ สา สามิ สมิชฺฌิตูติ.[๖๑]

"นางมีจิตร่าเริงยินดีแล้ว ถวายถาดข้าวปายาสแก่พระโพธิสัตว์ผู้ประเสริฐโดยสำคัญว่าเป็นเทพ ทูลว่า นายท่าน ความปรารถนาของดิฉันสำเร็จแล้ว ฉันใด แม้ความปรารถนาของท่านก็จงสำเร็จ ฉันนั้น"

ด้วยเหตุนี้ จึงมีข้อสรุปว่า รูปว่า ปายาส, ปายส มีใช้ทั้งสองอย่าง เหมือน คุรุ และ ครุ ที่มีใช้ทั้งสองอย่าง]

เอวํ โสวณฺโณ.

ตัวอย่างว่า โสวณฺโณ (วิการแห่งทอง) = สุวณฺณสฺส วิกาโร โสวณฺโณ. ก็เช่นเดียวกัน

ปุริโส ปริมาณมสฺสาติ โปริสํ อุทกํ.

บุรุษเป็นปริมาณแห่งน้ำนั้น เหตุนั้น น้ำนั้นชื่อว่า โปริสะ หมายถึง น้ำ (น้ำที่ลึกเท่าความสูงของบุรุษ)

[ปทรูปสิทธิปกรณ์มิได้กล่าวถึง ณ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ไว้ แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๗๕) กล่าวว่ามีได้ในอุทาหรณ์ว่า ปาติโมกฺขเมว ปาติโมกฺโข (ปาติโมกข์นั้นเอง ชื่อว่า ปาติ-โมกขะ) ที่จริงแล้วคำว่า ปาติโมกฺข (ศีลที่ยังบุคคลผู้รักษาให้พ้นไปจากทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น) ประกอบรูปศัพท์มาจากศัพท์ว่า ปาติ (ผู้รักษา) + โมกฺข (ศีลที่ยังให้พ้นไปจากทุกข์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาติ รกฺขตีติ ปาติ (ปา ธาตุ = รักษา + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ปาตึ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ โมเจตีติ ปาติโมกฺขํ (ปาติ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ปาติโมกฺขํ หมายถึง สีลํ (ศีลปาติโมกข์) แล้ว ให้ลง ณ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปาติโมกฺขเมว ปาติโมกฺโข หมายถึง คนฺโถ (คันถปาติโมกข์, คัมภีร์แสดงปาติโมกข์) การลง ณ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์เช่นนี้มีประโยชน์เพื่อการเปลี่ยนลิงค์ คือ เพื่อให้

เปลี่ยนจากนปุงสกลิงค์ที่หมายถึง สีลํ เป็นปุงลิงค์ที่หมายถึง คนฺโถ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์นั้นว่า

เอตฺถ จาขฺยาตคฺคหณํ กสฺมา น กตํ, นนุ อาขฺยาตสฺมิมฺปิ สมาโส ทิสฺสติ โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ โมเจตีติ ปาติโมกฺโขติ สนิพฺพจนสฺส ปทสฺส ทสฺสนโตติ. ตนฺน, ตสฺมิญฺหิ นิพฺพจเน ปาติโมกฺโขติ ปทํ ตทฺธิตวเสน สิชฺฌติ, น สมาสวเสน เอหิปสฺสิโกติ ปทมิวาติ. นนุ จ โภ เอหิปสฺสิโกติ เอตฺถ เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหตีติ อตฺเถ ตทฺธิโต ณิกปจฺจโย ทิสฺสติ, ปาติโมกฺโขติ เอตฺถ ปน ตทฺธิโต ปจฺจโย น ทิสฺสตีติ. ทิสฺสติ เอว ปาติโมกฺโขติ เอตฺถ สกตฺเถ ณปจฺจโย ภวตีติ. นนุ จ โภ ณปจฺจโย อปจฺจเยว ทิสฺสตีติ. น อปจฺเจเยว เตน รตฺตมิจฺจาทีสฺวตฺเถสฺปิ ทิสฺสนโต. ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จาติ หิ ลกฺขณํ วุตฺตนฺติ.[๑๖๒]

“ถามว่า : เหตุใดจึงไม่กระทำ อาขฺยาต ศัพท์ไว้ในสูตรนี้ สมาสย่อมปรากฏแม้ในอาขยาตมิใช่หรือ เพราะพบบทที่มีรูปวิเคราะห์ว่า โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ โมเจตีติ ปาติโมกฺโข (บุคคลใดย่อมรักษาศีลนั้น ศีลย่อมยังบุคคลนั้นให้พ้นไปจากทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปาติโมกข์)

ตอบว่า : คำนั้นไม่สมควร เพราะบทว่า ปาติโมกฺโข ในรูปวิเคราะห์นั้นสำเร็จได้ด้วยความเป็นตัทธิต มิใช่สำเร็จด้วยความเป็นสมาสดังบทว่า เอหิปสฺสิโก

ถามว่า : ท่านผู้เจริญ ในอุทาหรณ์ว่า เอหิปสฺสิโก นี้ ณิก ปัจจัยที่เป็นตัทธิตย่อมปรากฏในความหมายว่า เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหติ (ย่อมควรแก่การกระทำอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดู) ส่วนในบทว่า ปาติโมกฺโข นี้ ตัทธิตปัจจัยย่อมไม่ปรากฏมิใช่หรือ

ตอบว่า : ย่อมปรากฏโดยแท้ ในบทว่า ปาติโมกฺโข นี้ ณ ปัจจัยย่อมลงในอรรถสกัตถ์

ถามว่า : ท่านผู้เจริญ ณ ปัจจัยย่อมปรากฏในอปัจจตัทธิตมิใช่หรือ

ตอบว่า : ย่อมไม่ปรากฏในอปัจจตัทธิตอย่างเดียว เพราะพบแม้ในอรรถว่า เตน รตฺตํ (ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น) เป็นต้น สมจริงดังสูตร[ในกัจจายนไวยากรณ์]กล่าวว่า ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ (ลง ณ ปัจจัยและปัจจัยอื่น ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)”

อย่างไรก็ตาม แม้ปาติโมกข์จะหมายถึงคันถปาติโมกข์ ก็ไม่จำเป็นที่ต้องเปลี่ยนรูปเป็นปุงลิงค์ตามที่สัททนีติปกรณ์กล่าวไว้ เพราะคัมภีร์ชื่อว่าปาติโมกข์ได้โดยการฌูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงศีลอันเป็นเหตุ แต่ก็ยังหมาย

รวมถึงคัมภีร์ที่แสดงศีลอันเป็นผลอีกด้วย ดังอุทาหรณ์ว่า จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ (เห็นรูปด้วยจักษุ) ตามรูปศัพท์แล้วคำว่า จกฺขุนา แปลว่า จักษุ แต่ตามปกติคนจะเห็นรูปด้วยจักษุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณจิตซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักษุ การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาให้หมายถึงผลอีกด้วย (เหตุ = จักษุ, ผล = จักขุวิญญาณ)

นอกจากนั้น รูปปุงลิงค์ว่า ปาติโมกฺโข ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ข้างต้นก็ไม่พบในวรรณกรรมบาลีใดๆ ดังหลักฐานในคัมภีร์กังขาวิตรณีว่า

คนฺโถ ปน ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โชตกตฺตา ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ.[๑๖๓]

"ส่วนคัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น"]

จคฺคหเณน ตตฺถ ชาโต, ตตฺถ วสติ, ตสฺส หิตํ, ตํ อรหตีติอาทีสุ เณยฺยปฺปจฺจโย.

ลง เณยฺย ปัจจัยในความหมายว่า เกิดแล้วในสถานที่นั้น, อาศัยอยู่ในสถานที่นั้น, เกื้อกูลแก่สิ่งนั้น และควรแก่สิ่งนั้น เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์[ในสูตรว่า ณ ราคา เตนรตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ]

พาราณสิยํ ชาโต, วสตีติ วา พาราณเสยฺยโก.

ผู้เกิดแล้วหรือผู้อาศัยอยู่ในกรุงพาราณสี ชื่อว่า พาราณเสยยกะ

ปุเร วิย กการาคโม.

ลง ก อักษรเป็นอาคมเหมือนข้างต้น

เอวํ จมฺเปยฺยโก, สาคเลยฺยโก, มิถิเลยฺยโก ชโน, คงฺเคยฺโย มจฺโฉ, สิลาย ชาตํ เสเลยฺยกํ, กุเล ชาโต โกเลยฺยโก สุนโข, วเน ชาตํ วาเนยฺยํ ปุปฺผํ.

ตัวอย่างว่า

จมฺเปยฺยโก (ชาวจัมปา) = จมฺปายํ ชาโต จมฺเปยฺยโก.

สาคเลยฺยโก (ชาวเมืองสาคละ) = สาคลายํ ชาโต สาคเลยฺยโก.

มิถิเลยฺยโก ชโน (ประชาชนชาวเมืองมิถิลา) = มิถิลายํ ชาโต มิถิเลยฺยโก.

คงฺเคยฺโย มจฺโฉ (ปลาแม่น้ำคงคา) = คงฺคายํ ชาโต คงฺเคยฺโย.

ดอกไม้ที่เกิดแล้วบนศิลา ชื่อว่า เสเลยยกะ (ของหอมที่เป็นดอกไม้ชนิดหนึ่งเกิดบนศิลา)

สุนัขที่เกิดแล้วในครอบครัว ชื่อว่า โกเลยยกะ (สุนัขบ้าน ตรงข้ามกับสุนัขป่า)

ดอกไม้ที่เกิดแล้วในป่า ชื่อว่า วาเนยยะ หมายถึง ดอกไม้

ก็เช่นเดียวกันนี้

เอวํ ปพฺพเตยฺโย มานุโส, ปพฺพเตยฺยา นที, ปพฺพเตยฺยํ โอสธํ, ปถสฺส หิตํ ปาเถยฺยํ, สปติสฺส หิตํ สาปเตยฺยํ ธนํ, ปทีเปยฺยํ เตลํ, มาตุ หิตํ มตฺเตยฺยํ.

ตัวอย่างว่า

ปพฺพเตยฺโย มานุโส (มนุษย์ชาวเขา), ปพฺพเตยฺยา นที (แม่น้ำเกิดจากภูเขา), ปพฺพเตยฺยํ โอสธํ (สมุนไพรเกิดแต่ภูเขา) = ปพฺพเต ชาโต ปพฺพเตยฺโย, ปพฺพเต ชาตา ปพฺพเตยฺยา, ปพฺพเต ชาตํ ปพฺพเตยฺยํ.

เสบียงที่เกื้อกูลแก่หนทาง ชื่อว่า ปาเถยยะ

ทรัพย์ที่เกื้อกูลแก่เจ้าของทรัพย์ ชื่อว่า สาปเตยยะ หมายถึง ทรัพย์

ปทีเปยฺยํ เตลํ (น้ำมันที่เหมาะแก่ประทีป, น้ำมันสำหรับจุดตะเกียง) = ปทีปสฺส หิตํ ปทีเปยฺยํ.

วัตรที่เกื้อกูลแก่มารดา ชื่อว่า มัตเตยยะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า สปติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส (ทรัพย์) + ปติ (เจ้าของ) มีรูปวิเคราะห์ว่า สสฺส ปติ สปติ (เจ้าของทรัพย์ ชื่อว่า สปติ) สาปเตยฺย แปลว่า ทรัพย์ เหมือนกับ ธน เป็นคำไวพจน์ของกันและกัน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๘๕) กล่าวว่า

ปฏิวีโส จ โกฏฺฐาโส อํโส ภาโค ธนํ ตุ โส
ทพฺพํ วิตฺตํ สาปเตยฺยํ วสฺวตฺโถ วิภโว ภเว.[๖๔]

"ส่วน = ปฏิวีส, โกฏฺฐาส, อํส, ภาค
ทรัพย์ = ธน, ส, ทพฺพ, วิตฺต, สาปเตยฺย, วสุ, อตฺถ, วิภว"]

เอวํ เปตฺเตยฺยํ. ทกฺขิณมรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

เปตฺเตยฺยํ (วัตรที่เกื้อกูลแก่บิดา) = ปิตุ หิตํ เปตฺเตยฺยํ.

ผู้ควรแก่ทักษิณา ชื่อว่า ทักขิเณยยะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ทักษิณา คือ ทานเพื่อผลอันเจริญ หมายถึง ทานที่ให้โดยเชื่อกรรมและผลกรรม คำว่า ทกฺขิณา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทกฺข ธาตุ (วุฑฺฒิยํ = เจริญ) + อิณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๔๕) ว่า ทกฺขนฺติ วฑฺฒนฺติ สตฺตา เอตายาติ ทกฺขิณา (เหล่าสัตว์ย่อมเจริญด้วยทานวัตถุนี้ เหตุนั้น ทานวัตถุนั้นชื่อว่า ทักขิณา) ส่วนทานที่ให้เพื่อการบูชาเทพเจ้า เรียกว่า ยัญ คือ การบวงสรวง ไม่ใช่ทักษิณา]

๓๗๘. ชาตาทีนมิมิยา จ.

ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง

อิมิยา จ อ. อิม และ อิย ปัจจัย ท. ด้วย *โหนฺติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *สทฺทานํ* ของศัพท์ ท. *ชาตาทีนํ* อันมี ชาต เป็นต้น *วา* บ้าง ฯ

ชาต อิจฺเจวมาทีนํ สทฺทานํ อตฺเถ อิม-อิย อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ วา.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ อิม และ อิย ในความหมายของศัพท์ว่า ชาต เป็นต้นอย่างนี้ได้บ้าง

ปจฺฉา ชาโต ปจฺฉิโม, ปจฺฉิมา ชนตา, ปจฺฉิมํ จิตฺตํ, อนฺเต ชาโต อนฺติโม, อนฺติมา, อนฺติมํ.

ชนผู้เกิดแล้วในภายหลัง มีรูปว่า

ปจฺฉิโม [ชโน] (ชนผู้เกิดแล้วในภายหลัง) = ปจฺฉา ชาโต ปจฺฉิโม.

ปจฺฉิมา ชนตา (หมู่ชนผู้เกิดแล้วในภายหลัง) = ปจฺฉา ชาตา ปจฺฉิมา.

ปจฺฉิมํ จิตฺตํ (จิตที่เกิดแล้วในภายหลัง, จิตดวงสุดท้ายก่อนสิ้นชีวิต) = ปจฺฉา ชาตํ ปจฺฉิมํ.

ผู้เกิดแล้วในที่สุด มีรูปว่า

อนฺติโม (ชนผู้เกิดแล้วในที่สุด) = อนฺเต ชาโต อนฺติโม.

อนฺติมา (หมู่ชนผู้เกิดแล้วในที่สุด) = อนฺเต ชาตา อนฺติมา.

อนฺติมํ (จิตที่เกิดแล้วในที่สุด) = อนฺเต ชาตํ อนฺติมํ.

[ในวรรณกรรมบาลีพบรูปว่า ปุรตฺถิโม เทโส (สถานที่อันมีในเบื้องหน้า), ปุรตฺถิมา ทิสา (ทิศที่มีในเบื้องหน้า, ทิศตะวันออก) มีศัพท์เดิมมาจาก ปุพฺพ ศัพท์ + ตฺถา ปัจจัยในอรรถสัตตมี แปลง ปุพฺพ เป็น ปุร ด้วยมหาสูตรได้รูปว่า ปุรตฺถา หรือมาจาก ปุร ศัพท์ + ตฺถ ปัจจัยในอรรถสัตตมี ได้รูปว่า ปุรตฺถ เมื่อลง อิม ปัจจัยใน ชาต ตัทธิตแล้ว ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุรตฺถา ชาโต ปุรตฺถิโม (ปุรตฺถา ศัพท์ + อิม ปัจจัย)
- ปุรตฺถ ชาโต ปุรตฺถิโม (ปุรตฺถ ศัพท์ + อิม ปัจจัย)]

การประกอบรูปศัพท์ ปจฺฉิโม

ศัพท์เดิมเป็น ปจฺฉา ศัพท์ และ ชาต ศัพท์

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปจฺฉา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมี”

ลบ สฺมึ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น ปจฺฉา

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ชาต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ชาโต

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปจฺฉา ชาโต (ผู้เกิดแล้วในภายหลัง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิม ปัจจัยในชาตตัทธิตด้วยสูตรว่า “ชาตาทีนมิมิยา จ”

ลบวิภัตติท้าย ชาโต ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย ชาต ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ ชาต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปจฺฉิม

ตั้ง ปจฺฉิม ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปจฺฉิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปจฺฉิโม

เอวํ มชฺฌิโม, ปุริโม, อุปริโม, เหฏฺฐิโม, ปจฺจนฺติโม, โคปฺผิโม, คนฺถิโม.

ตัวอย่างเหล่านี้คือ

มชฺฌิโม (เกิดในท่ามกลาง) = มชฺเฌ ชาโต มชฺฌิโม.

ปุริโม (เกิดในกาลก่อน) = ปุริเม ชาโต ปุริโม.

อุปริโม (เกิดข้างบน) = อุปริ ชาโต อุปริโม.

เหฏฺฐิโม (เกิดข้างล่าง) = เหฏฺฐา ชาโต เหฏฺฐิโม.

ปจฺจนฺติโม (เกิดที่ชายแดน) = ปจฺจนฺเต ชาโต ปจฺจนฺติโม.

โคปฺผิโม (เกิดที่ข้อเท้า) = โคปฺเผ ชาโต โคปฺผิโม.

คนฺถิโม (เกิดที่ข้อ) = คนฺเถ ชาโต คนฺถิโม.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[โคปฺผ แปลว่า ข้อเท้า ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

โคปฺผโก ปาทคณฺฐิปิ ปุเม ตุ ปณฺหิ ปาสนิ
ปาทคฺคํ ปปโท ปาโท ตุ ปโท จรณํ'ถ วา.[๑๖๕]

"โคปฺผก, ปาทคณฺฐิ = ข้อเท้า

ปณฺหิ, ปาสนิ = ส้นเท้า

ปาทคฺค, ปปท = ปลายเท้า

ปาท, ปท, จรณ = เท้า”

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๒๐) ก็แยกรากศัพท์ว่ามาจาก คุป ธาตุ + ผ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า โคปียตีติ โคปฺโผ, จรณคณฺฐิ (สิ่งที่บุคคลคุ้มครอง ชื่อว่า โคปผะ คือ ข้อเท้า)]

ตถา อิยปฺปจฺจเย. มนุสฺสชาติยา ชาโต มนุสฺสชาติโย, มนุสฺสชาติยา, มนุสฺสชาติยํ.

ตัวอย่างใน อิย ปัจจัยก็เช่นเดียวกัน เช่น

ผู้เกิดแล้วในมนุษยชาติ มีรูปว่า มนุสฺสชาติโย, มนุสฺสชาติยา, มนุสฺสชาติยํ

เอวํ อสฺสชาติโย, หตฺถิชาติโย, โพธิสตฺตชาติโย, ทพฺพชาติโย, สมานชาติโย, โลกิโย อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

อสฺสชาติโย (เกิดแล้วในกำเนิดแห่งม้า) = อสฺสชาติยา ชาโต อสฺสชาติโย.

หตฺถิชาติโย (เกิดแล้วในกำเนิดแห่งช้าง) = หตฺถิชาติยา ชาโต หตฺถิชาติโย.

โพธิสตฺตชาติโย (เกิดแล้วในกำเนิดชาติพระโพธิสัตว์) = โพธิสตฺตชาติยา ชาโต โพธิสตฺตชาติโย.

ทพฺพชาติโย (เกิดแล้วในกำเนิดแห่งบัณฑิต) = ทพฺพชาติยา ชาโต ทพฺพชาติโย.

สมานชาติโย (เกิดแล้วในกำเนิดที่เสมอกัน) = สมานชาติยา ชาโต สมานชาติโย.

โลกิโย (เกิดแล้วในโลก) = โลเก ชาโต โลกิโย.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ทพฺพ ศัพท์ใน ทพฺพชาติโย เป็นไปในความหมายว่า บัณฑิต พบในพระบาลีและคำอธิบายว่า

น โข ทพฺพ ทพฺพา เอวํ นิพฺเพเฐนฺติ.[๑๖๖]

“ดูกรทัพพะ บัณฑิตย่อมไม่กล่าวแก้คำกล่าวหาเช่นนี้”

ทพฺพ ทพฺพาติ ทุติโย ทพฺพ-สทฺโท ปณฺฑิตาธิวจโนติ อาห ทพฺพา ปณฺฑิตาติ.[๑๖๗]

“ทพฺพ ศัพท์ที่ ๒ ในปาฐะว่า ทพฺพ ทพฺพา (ดูกรทัพพะ บัณฑิต) เป็นคำไวพจน์ของบัณฑิต ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ทพฺพา ปณฺฑิตา (บัณฑิต)”

แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวถึงความหมายนี้ของ ทพฺพ ศัพท์ไว้ว่า

ทพฺพํ ภพฺเพ คุณาธาเร วิตฺเต จ พุธทารุสุ.[๑๖๘]

“ทพฺพ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สมควร, ที่ตั้งแห่งคุณ, ทรัพย์, บัณฑิต และไม้”]

อาทิคฺคหเณน ตตฺถ นิยุตฺโต, ตทสฺส อตฺถิ, ตตฺถ ภโวติอาทีสฺวปิ อิม-อิยปฺปจฺจยา โหนฺติ.

ลง อิม และ อิย ปัจจัยในความหมายว่า ประกอบแล้วในสถานที่นั้น, สิ่งนั้นมีอยู่แก่สิ่งนั้น และเป็นอยู่ในสถานที่นั้น เป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์

จสทฺเทน อิกปฺปจฺจโย จ.

และลง อิก ปัจจัยด้วย จ ศัพท์

อนฺเต นิยุตฺโต อนฺติโม อนฺติโย อนฺติโก, ปุตฺโต อสฺส อตฺถิ ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ ปุตฺติโม ปุตฺติโก, กปฺโป อสฺส อตฺถีติ กปฺปิโย, ชฏา อสฺส อตฺถีติ ชฏิโย, หานภาโค อสฺส อตฺถีติ หานภาคิโย.

ผู้ประกอบแล้วในที่สุด ชื่อว่า อันติมะ, อันติยะ, อันติกะ

บุตรมีอยู่แก่บุคคลนั้น หรือว่า บุตรมีอยู่ในบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ปุตติมะ, ปุตติกะ

การกระทำให้สมควรมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า กัปปิยะ (ผู้มีการกระทำให้สมควร, กัปปิยการก)

มุ่นผมมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ชฏิยะ

ส่วนแห่งความเสื่อมมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า หานภาคิยะ

[คำว่า หานภาโค แปลว่า ส่วนแห่งความเสื่อม คัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แปลว่า การเข้าถึงความเสื่อม ส่วนปทรูปสิทธิคัณฐิแปลว่า การเสพความเสื่อม

กปฺป ศัพท์ใน กปฺปิย ใช้ในความหมายว่า สมณโวหาร คือ วิธีใช้ของสมณะ หมายถึง การกระทำให้สมควรแก่พระวินัย ดังนั้น คำว่า กปฺปิย จึงแปลตามศัพท์ว่า ผู้มีวิธีใช้ของสมณะ คือ ผู้มีการกระทำให้สมควรนั่นเอง คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๙๙) แสดงความหมายของ กปฺป ศัพท์ไว้ ๑๒ อย่างว่า

กปฺโป กาเล ยุเค เลเส ปญฺญตฺติปรมายุสุ
สทิเส ตีสุ สมณ- โวหารกปฺปพินฺทุสุ
สมนฺตตฺเถนฺตรกปฺปา- ทิเก ตกฺเก วิธิมฺหิ จ.[๑๖๙]

"กปฺป ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า กาล, ยุค, ข้ออ้าง, บัญญัติ [คือชื่อว่าพระกัปปเถระ], อายุขัยที่สูงสุด, ผู้คล้ายกัน (ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์) [เช่น สตฺถุกปฺโป (ผู้คล้ายกับพระศาสดา], วิธีใช้ของสมณะ, กัปปพินทุ, ความหมายว่า รอบด้าน, อันตรกัปเป็นต้น, ความดำริ และการกระทำ"

อนึ่ง คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๑๘) กล่าวว่าให้ลง อิย ปัจจัยใน ยุตฺต ตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า กปฺเปน ยุตฺตํ กปฺปิยํ (สิ่งที่ควรด้วยวิธีใช้ของสมณะ) หรือ กปฺปสฺส ยุตฺตํ กปฺปิยํ (สิ่งที่ควรแก่วิธีใช้ของสมณะ) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

กปฺปิยนฺติ สมณโวหาเรน ยุตฺตํ โวหารสฺส วา ยุตฺตํ อนุรูปํ.[๑๗๐]

"คำว่า กปฺปิยํ (สิ่งที่สมควร) หมายความว่า สิ่งที่สมควรด้วยวิธีใช้ของสมณะ หรือสิ่งที่ควรแก่วิธีใช้ของสมณะ"]

เอวํ จิติภาคิโย.

ตัวอย่างว่า จิติภาคิโย (ผู้มีส่วนแห่งความตั้งมั่น) = จิติภาโค อสฺส อตฺถีติ จิติภาคิโย. ก็เช่นเดียวกันนี้

โพธิสฺส ปกฺเข ภวา โพธิปกฺขิยา, ปญฺจวคฺเค ภวา ปญฺจวคฺคิยา.

ธรรมที่มีในฝ่ายแห่งมรรคญาณ ชื่อว่า โพธิปักขิยะ

ผู้มีในพวก ๕ ชื่อว่า ปัญจวัคคีย์

[โพธิ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า มรรคญาณ เป็นอิตถีลิงค์เท่านั้น ปทรูปสิทธินิสสัยเก่า

จึงกล่าวว่ารูปนี้เป็นลิงควิปัลลาส คือ เปลี่ยนจากอิตถีลิงค์เป็นปุงลิงค์ แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า โพธสฺส คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๐๕) แสดงอรรถของ โพธิ ศัพท์ว่า

โพธิ สพฺพญฺญุตญฺญาเณ- รียมคฺเค จ นาริยํ
ปญฺญตฺติยํ ปุเมสฺสตฺถ- รุกฺขมฺหิ ปุริสิตฺถิยํ.[๑๗๑]

"โพธิ ศัพท์เมื่อเป็นไปในความหมายว่า สัพพัญญุตญาณ อริยมรรค ย่อมเป็นไปในอิตถีลิงค์ เมื่อเป็นไปในความหมายว่า บัญญัติ [คือ ราชกุมารที่ชื่อว่า โพธิ] ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์ เมื่อเป็นไปในความหมายว่า ต้นโพธิ์ ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์"

พระปัญจวัคคีย์ ๕ รูป คือ โกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ และอัสสชิ]

เอวํ ฉพฺพคฺคิยา, อุทริยํ.

ตัวอย่างว่า ฉพฺพคฺคิยา (ผู้มีในพวก ๖) = ฉพฺพคฺเค ภวา ฉพฺพคฺคิยา.

อุทริยํ (อาหารมีในท้อง, อาหารใหม่) = อุทเร ภวํ อุทริยํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในสมัยพุทธกาลมีกลุ่มภิกษุชื่อว่าพระฉัพพัคคีย์ คือ ภิกษุผู้มีในพวก ๖ หมายถึง ภิกษุ ๖ รูป คือ พระปัณฑุกะ พระโลหิตกะ พระเมตติยะ พระภูมชกะ พระอัสสชิ และพระปุนัพพสุกะ แม้ภิกษุบริวารของท่านก็ได้ชื่อว่าพระฉัพพัคคีย์ตามชื่อของผู้นำ พระปัณฑุกะและพระโลหิตกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองสาวัตถี พระเมตติยะและพระภูมชกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองราชคฤห์ พระอัสสชิและพระปุนัพพสุกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่แคว้นกีฏาคิริชนบท

ภิกษุ ๖ รูปเหล่านั้นเป็นสหายกันก่อนออกบวช ต่อมาได้รับอุปสมบทเป็นสัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ พระปัณฑุกะและพระโลหิตกะทั้งสองรูปเป็นผู้ทรงศีล มักติดตามพระพุทธองค์ออกจาริกหลังออกพรรษาแล้ว พวกท่านกับบริวารมักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้ทรงบัญญัติ แต่ไม่ล่วงละเมิดวินัยที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว แต่พระฉัพพัคคีย์อีก ๔ ท่านเป็นพระอลัชชี มักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้ทรงบัญญัติและล่วงละเมิดวินัยที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว

ในสันสกฤตกล่าวถึงกิเลส ๖ อย่าง คือ ความชอบใจ (กาม) ความโกรธ (โกธ) ความโลภ

(โลภ) ความหลง (โมห) ความมัวเมา (มท) และความตระหนี่ (มจฺฉริย) ว่าเป็นอริฉัพพัคคะ คือ พวก ๖ ที่เป็นศัตรูของการอบรมจิต หรือเรียกว่า ศัตรูภายใน (อนฺโตสตฺตุ)]

อตฺตโน อิทนฺติ อตฺตนิยํ. นการาคโม.

สิ่งนี้เป็นของตนเอง เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า อัตตนิยะ (ของตนเอง), ลง น อักษรเป็นอาคม

[อุทาหรณ์ที่ลง น อักษรเป็นอาคมอื่น เช่น ขีณโกลญฺโญ (มีผู้เกิดในสกุลหมดสิ้นแล้ว) มาจาก ขีณ ศัพท์ + โกลญฺญ ศัพท์ คำว่า โกลญฺญ ประกอบรูปศัพท์มาจาก กุล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในชาต ตัทธิต ลง น อักษรเป็นอาคม จากนั้นแปลง นฺย เป็น ญ แล้วจึงซ้อน ญฺ เป็น ญฺญ ดังคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนากล่าวว่า

ขีณโกลญฺโญติ เอตฺถ กุเล ชาตา โกลญฺญา. ณฺยปจฺจโย, นการาคโม. ขีณา โกลญฺญา อสฺสาติ ขีณโกลญฺโญติ วจนตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาห มาติปกฺขปิติปกฺขโตติอาทิ.[๑๗๒]

"พระอรรถกถาจารย์จะแสดงรูปวิเคราะห์ในคำว่า ขีณโกลญฺโญ (มีผู้เกิดในสกุลหมดสิ้นแล้ว) นี้ว่า ผู้เกิดในสกุล ชื่อว่า โกลัญญะ ลง ณฺย ปัจจัย ลง น อักษรเป็นอาคม ผู้เกิดในสกุลของบุคคลนั้นหมดสิ้นแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ขีณโกลญฺโญ จึงกล่าวว่า มาติปกฺขปิติปกฺขโต (จากฝ่ายมารดาและฝ่ายบิดา) เป็นต้น"]

จสทฺทคฺคหเณน กิย-ย-ณฺยปฺปจฺจยา จ.

และลง กิย ปัจจย, ย ปัจจัย และ ณฺย ปัจจัยด้วย จ ศัพท์

ชาติยา นิยุตฺโต ชาติกิโย.

ผู้ประกอบแล้วในชาติตระกูล ชื่อว่า ชาติกิยะ (ผู้มีชาติตระกูลสูง)

เอวํ อนฺธกิโย.

ตัวอย่างว่า อนฺธกิโย (ผู้ประกอบแล้วในความเป็นคนบอด, ผู้บอดแต่กำเนิด) = อนฺเธ นิยุตฺโต อนฺธกิโย.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ชจฺจนฺเธ นิยุตฺโต ชจฺจนฺธกิโย. สสฺส อยนฺติ สกิโย.

ผู้ประกอบในความเป็นผู้บอดแต่กำเนิด ชื่อว่า ชัจจันธกิยะ (ผู้ตาบอดแต่กำเนิด)

สิ่งนี้เป็นของตนเอง เหตุนั้น สิ่งนี้ชื่อว่า สกิยะ (ของตนเอง)

[ความหมายว่า "ของตน" ใช้ศัพท์ว่า ส, สก, สกิย, นิช ศัพท์เหล่านี้เป็นคำไวพจน์กัน]

เอวํ ปรกิโย.

ตัวอย่างว่า ปรกิโย (ของผู้อื่น) ก็เช่นเดียวกันนี้ = ปรสฺส อยนฺติ ปรกิโย.

ยปฺปจฺจโย สาธุ-หิต-ภว-ชาตาทิอตฺเถสุ.

ลง ย ปัจจัยในอรรถว่า สาธุ (ดี), หิต (เกื้อกูล), ภว (เป็นอยู่) และ ชาต (เกิดแล้ว) เป็นต้น

ยถา กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญํ, สภายํ สาธุ สพฺภํ.

เช่น จิตเหมาะในการงาน ชื่อว่า กัมมัญญะ

ถ้อยคำเหมาะสมในที่ประชุม ชื่อว่า สัพภะ

"ยวตํ ตลนา"ทินา ณการาทิ.

วิธีมีการแปลง [นฺย] เป็น ณ อักษรเป็นอาทิย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า ยวตํ ตลน (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ณ และ ช อักษรได้บ้าง)

เอวํ เมธาย หิตํ เมชฺฌํ ฆตํ, ปาทานํ หิตํ ปชฺชํ เตลํ, รถสฺส หิตา รจฺฉา, คาเม ภโว คมฺโม, คเว ภวํ คพฺยํ. "โอ สเร จา"ติ สุตฺเต จสทฺเทน ยปฺปจฺจเย ปเรปิ อวาเทโส. กวิมฺหิ ภวํ กพฺยํ, ทิวิ ภวา ทิพฺยา, ถนโต ชาตํ ถญฺญํ, ธนาย สํวตฺตตีติ ธญฺญํ.

ตัวอย่างเหล่านี้ คือ

น้ำมันเนยที่เกื้อกูลแก่พิธีบูชายัญ ชื่อว่า เมชฌะ หมายถึง เนยใส (เนยใสสำหรับพิธีบูชายัญ)

น้ำมันที่เป็นประโยชน์แก่เท้า ชื่อว่า ปัชชะ หมายถึง น้ำมัน (น้ำมันทาเท้า, น้ำมันที่ใช้ทาเท้าให้หายเมื่อยในเวลาเดินทางไกล)

ถนนที่เป็นประโยชน์แก่รถ ชื่อว่า รัจฉา

ความประพฤติที่เป็นอยู่ในหมู่บ้าน ชื่อว่า คัมมะ (ความประพฤติของชาวบ้าน, เมถุนธรรม)

น้ำนมที่เป็นไปในโค ชื่อว่า คัพยะ (น้ำนมโค), แปลง [โอ ของ โค ศัพท์] เป็น อว ในเพราะ ย ปัจจัยเบื้องหลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โอ สเร จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และแปลงสระอื่นๆ ในสมาส เป็น อว ในเพราะสระหลัง)

ถ้อยคำเป็นไปในกวี ชื่อว่า กัพยะ

กามคุณเป็นไปในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพยะ

น้ำนมเกิดจากถัน ชื่อว่า ถัญญะ

วัตถุเป็นไปเพื่อทรัพย์ ชื่อว่า ธัญญะ (ธัญชาติ ๗)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า คมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า คาเม ภโว คมฺโม (ความประพฤติที่เป็นอยู่ในหมู่บ้าน ชื่อว่า คัมมะ) โดยลง ย ปัจจัยใน ภว ตัทธิต หมายถึง กามสุขัลลิกานุโยค คือ การขวนขวายในกามสุข หรือ เมถุนธรรมนั่นเอง ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา (สํ. อ. ๑.๓๗๙, ปฏิสํ. อ. ๒.๒๕๑, สารตฺถ. ๓.๒๐๖, วิมติ. ๒.๑๑๖) กล่าวถึงการลงตัทธิตปัจจัยใน สนฺตก ตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า คามานํ สนฺตโก คมฺโม (ความประพฤติอันเป็นของชาวบ้าน ชื่อว่า คัมมะ)

เมธ ศัพท์ใน เมธาย หิตํ เมชฺฌํ (น้ำมันเนยที่เกื้อกูลแก่พิธีบูชายัญ ชื่อว่า เมชฌะ) เป็น นปุงสกลิงค์ ใช้ในความหมายว่า พลีกรรม คือ พิธีบูชายัญ สันสกฤตมีรูปว่า เมธ เช่นเดียวกัน ประกอบ รูปศัพท์มาจาก เมธ ธาตุ วเธ เมธายญฺจ (ในการฆ่า และบูชา)

คำว่า คพฺย มาจาก โค + ย แปลง โอ เป็น อว แปลง ว เป็น พ แล้วลบ อ ใน พ ด้วย สูตรว่า อวณฺโณ เย โลปญฺจ

ส่วนคำว่า กพฺย มาจาก กวิ + ย ลบสระ อิ ด้วยสูตรว่า อวณฺโณ เย โลปญฺจ เช่นเดียวกัน

คำว่า กพฺย ในสันสกฤตมีรูปว่า กาวฺย ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๑๒๐) แสดง

รูปวิเคราะห์ว่า กวิโน กมฺมํ กพฺยํ (กัพยะ คือ งานของกวี) คำว่า กพฺย นี้เป็นคำบาลีที่เจือสันสกฤต รูปบาลีแท้ของคำนี้ คือ กพฺพ โดยแปลง พฺย เป็น พ แล้วซ้อน พฺ เป็น พฺพ แม้คำว่า ทิพฺย ก็มีรูปบาลีจริงๆ ว่า ทิพฺพ ดังคำว่า ทิพฺพจกฺขุ (ตาทิพย์) ความจริงแล้วสันสกฤตใช้เป็น ทิวฺย, กาวฺย แต่บาลีมีรูปสองอย่างเป็นแบบบาลีแท้และบาลีเจือสันสกฤตว่า ทิพฺย ทิพฺพ, กพฺย กพฺพ

ธัญชาติ ๗ กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๕๐) ว่า

มุคฺคาทิเก'ปรณฺณญฺจ ปุพฺพณฺณํ สาลิอาทิเก
สาลิ วีหิ จ กุทฺรูโส โคธุโม วรโก ยโว
กงฺคูติ สตฺต ธญฺญานิ นีวาราที ตุ ตพฺภิทา.[๑๗๓]

"อปรณฺณ ศัพท์ย่อมเป็นไปในถั่วเป็นต้น (อปรัณณชาติ คือ สิ่งที่เกิดภายหลังในเวลาต้นกัป) ส่วน ปุพฺพณฺณ ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวสาลีเป็นต้น (ปุพพัณณชาติ คือ สิ่งที่เกิดก่อนในเวลาต้นกัป)

ธัญชาติ ๗ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ข้าวฟ่างใหญ่ ข้าวละมาน ข้าวฟ่างเล็ก ลูกเดือย หญ้ากับแก้

ศัพท์ว่า นีวาร (ข้าวเปลือกที่เกิดเองในป่า) เป็นต้นเป็นธัญชาติชนิดหนึ่ง"]

ณฺยปฺปจฺจโย- ปริสายํ สาธุ ปาริสชฺโช. ทการาคโม. สมณานํ หิตา สามญฺญา ชนา, พฺราหฺมณานํ หิตา พฺราหฺมญฺญา, อรูเป ภวา อารุปฺปา อิจฺจาทิ.

ลง ณฺย ปัจจัย เช่น

ผู้เหมาะสมในที่ประชุม ชื่อว่า ปาริสัชชะ, ลง ท อักษรเป็นอาคม[ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น]

ผู้เกื้อกูลแก่สมณะทั้งหลาย ชื่อว่า สามัญญะ หมายถึง ชน

ผู้เกื้อกูลแก่พราหมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า พราหมัญญะ

ฌานทั้งหลายที่เป็นไปในอรูปภูมิ ชื่อว่า อารุปปะ [คือ อรูปฌาน ๔]

ดังนี้เป็นต้น

[คำว่า ปาริสชฺช (ผู้เหมาะสมในที่ประชุม) คือ ผู้เข้าร่วมประชุม หมายถึง ผู้เป็นบริวารนั่นเอง ในพรหมโลกแต่ละชั้นมีการจำแนกรูปพรหมออกเป็น ๓ จำพวก คือ

๑. พรหมปาริสัชชะ คือ พรหมบริวาร

๒. พรหมปุโรหิต คือ พรหมที่ปรึกษาของท้าวมหาพรหม

๓. มหาพรหม คือ พรหมกษัตริย์ที่ปกครองพรหมโลกนั้นๆ

พรหมเหล่านี้มีระดับชั้นต่างกันด้วยอำนาจของฌานที่บรรลุ คือ ผู้ที่บรรลุฌานในระดับชำนาญจะไปเกิดเป็นท้าวมหาพรหม ผู้ที่บรรลุฌานในระดับปานกลางจะไปเกิดเป็นพรหมปุโรหิต ส่วนผู้ที่บรรลุฌานในระดับต่ำจะไปเกิดเป็นพรหมปาริสัชชะ

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๑๘๗) แสดงความหมายของ ปาริสชฺช ศัพท์ไว้ ๒ ประการว่า

- ผู้มีในที่ประชุม = ปริสติ ภวาติ ปาริสชฺชา (ปริสา ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)
- ผู้เกิดในที่ประชุม = ปริสติ ชาตาติ ปาริสชฺชา (ปริสา ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต)

ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า

- สมณานํ หิตา สามญฺญา ชนา (ผู้เกื้อกูลแก่สมณะทั้งหลาย ชื่อว่า สามัญญะ หมายถึง ชน)
- พฺราหฺมณานํ หิตา พฺราหฺมญฺญา (ผู้เกื้อกูลแก่พราหมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า พราหมัญญะ)

แต่ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ที่ใช้พยาขยาของสิงหลเป็นหลักได้กล่าวถึงรูปว่า สมณานํ หิตา สามญฺญา คุณา (คุณธรรมที่เกื้อกูลแก่สมณะทั้งหลาย ชื่อว่า สามัญญะ หมายถึง คุณธรรม[มีศีลเป็นต้น]), พฺราหฺมณานํ หิตา พฺรหฺมญฺญา (คัมภีร์ที่เกื้อกูลแก่พราหมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า พรัหมัญญะ) คือ คัมภีร์พระเวท ในที่นี้ใช้ตามฉบับสังคีติ เพราะมีเนื้อความที่หมายถึงบุคคลซึ่งสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์เปตวัตถุว่า

มตฺเตยฺยา โหถ เปตฺเตยฺยา กุเล เชฏฺฐาปจายิกา
สามญฺญา โหถ พฺรหฺมญฺญา เอวํ สคฺคํ คมิสฺสถ.[๑๗๔]

"ขอท่านทั้งหลายจงเกื้อกูลมารดา จงเกื้อกูลบิดา ประพฤติอ่อนน้อมต่อท่านผู้ใหญ่ในสกุล เป็นผู้เกื้อกูลสมณะ เกื้อกูลพราหมณ์ ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ ท่านทั้งหลายจักไปสู่สวรรค์"

ในพระบาลีข้างต้น พบรูปว่า พฺรหฺมญฺญา โดยกระทำรัสสะ อา ใน รา เป็น อ แม้รูปนี้จะไม่เหมือนกับรูปว่า พฺราหฺมญฺญา ในปทรูปสิทธิปกรณ์ก็สอดคล้องกับปาฐะในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ถึงในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบาย สูตร ๕๙) ก็กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า พฺราหฺมณสฺส

ภาโว พฺรหฺมญฺญํ (ความเป็นพราหมณ์ ชื่อว่า พรัหมัญญะ) แล้วระบุให้ทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๓) ว่า พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา (เป็นทีฆะและรัสสะในเพราะพยัญชนะ) ดังนั้น แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์จะมิได้กล่าวถึงการทำรัสสะในรูปนี้ ก็อาจทำได้ตามข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา

อนึ่ง คำว่า สมณะ ในเรื่องนี้ไม่ได้หมายถึงนักบวชโดยทั่วไป แต่หมายถึงพระอรหันต์ผู้ระงับกิเลสแล้ว โดยมาจากรูปวิเคราะห์ว่า ปาปานิ สเมสีติ สมโณ (ผู้ยังบาปให้สงบแล้ว ชื่อว่า สมณะ) <สมุ ธาตุ = สงบ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะและอดีตกาล> แม้คำว่า พราหมณ์ ก็มิได้หมายถึงคนวรรณะพราหมณ์ แต่หมายถึงพระอรหันต์ผู้ลอยบาปได้แล้ว โดยมาจากรูปวิเคราะห์ว่า วาหิตา อณา ปาปา เยนาติ พฺราหฺมโณ (ผู้ลอยบาปได้แล้ว ชื่อว่า พราหมณ์) <วาหิต ศัพท์ + อณ ศัพท์ แปลง วาหิต เป็น พฺราหฺม> ดังคำอธิบายในอรรถกถาของเปตวัตถุ (หน้า ๑๑๔) ว่า

สามญฺญาติ สมณปูชกา. ตถา พฺรหฺมญฺญาติ พาหิตปาปปูชกาติ อตฺโถ.[๑๗๕]

“คำว่า สามญฺญา (ผู้เกื้อกูลสมณะ) คือ ผู้บูชาสมณะ เช่นเดียวกันนี้ คำว่า พฺรหฺมญฺญา (ผู้เกื้อกูลพราหมณ์) คือ ผู้บูชาบุคคลผู้ลอยบาปได้แล้ว”]

“ราชปุตฺตานํ สมูโห”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ราชปุตฺตานํ สมูโห (หมู่แห่งพระราชบุตรทั้งหลาย) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๗๙. สมูหตฺเถ กณฺณา.

ลง กณฺ ปัจจัยและ ณ ปัจจัยในความหมายว่า หมู่

กณฺณา อ. กณฺ และ ณ ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *สมูหตฺเถ* ในอรรถว่า หมู่ ฯ

[สูตรนี้แสดงการลง กณฺ และ ณ ปัจจัยในสมูหตัทธิต เมื่อลงปัจจัยแล้วให้ลบ ณ อนุพันธ์ไป เช่น ราชปุตฺตานํ สมูโห ราชปุตฺตโก (หมู่แห่งพระราชบุตร) หรือ ราชปุตฺโต (หมู่แห่งพระราชบุตร) บทที่ลง กณฺ ปัจจัยมีรูปเป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ โดยมีรูปว่า ราชปุตฺตโก หรือ ราชปุตฺตกํ]

ฉฏฺฐิยนฺตโต “เตสํ สมูโห”ติ อตฺเถ กณฺ-ณ อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.

ลงปัจจัยเหล่านี้ คือ กณฺ และ ณ ท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติในความหมายว่า หมู่ของสิ่งเหล่านั้น

ราชปุตฺตโก ราชปุตฺตกํ วา, ราชปุตฺโต.

เช่น ราชปุตฺตโก ราชปุตฺตกํ หรือว่า ราชปุตฺโต (หมู่แห่งพระราชบุตร)

การประกอบรูปศัพท์ ราชปุตฺตโก

ศัพท์เดิมเป็น ราชปุตฺต ศัพท์ และ สมูห ศัพท์

ลง นํ ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ราชปุตฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ในเพราะ นํ วิภัตติ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนํหิสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น ราชปุตฺตานํ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สมูห ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สมูโห

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ราชปุตฺตานํ สมูโห (หมู่แห่งพระราชบุตร) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง กณฺ ปัจจัยในสมูหตัทธิตด้วยสูตรว่า “สมูหตฺเถ กณฺณา”

ลบวิภัตติท้าย ราชปุตฺตานํ และ สมูโห ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ สมูห ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

สำเร็จรูปเป็น ราชปุตฺตก

ตั้ง ราชปุตฺตก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ราชปุตฺตก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ราชปุตฺตโก

เอวํ มานุสฺสโก มานุสฺโส, มาถุรโก มาถุโร, โปริสโก โปริโส, วุทฺธานํ สมูโห วุทฺธโก วุทฺโธ.

ตัวอย่างเหล่านี้คือ

มานุสฺสโก หรือว่า มานุสฺโส (หมู่มนุษย์) = มนุสฺสานํ สมูโห มานุสฺสโก, มานุสฺโส.

มาถุรโก หรือว่า มาถุโร (หมู่ชาวเมืองมถุรา) = มถุรานํ สมูโห มาถุรโก, มาถุโร.

โปริสโก หรือว่า โปริโส (หมู่แห่งบุรุษ) = ปุริสานํ สมูโห โปริสโก, โปริโส.

หมู่แห่งผู้เฒ่า ชื่อว่า วุทธกะ หรือว่า วุทธะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

เอวํ มายูรโก มายูโร, กาโปโต, โกกิโล, มาหึสโก มาหึโส, โอฏฺจโก, โอรพฺภโก,

อฏฺจนฺนํ สมูโห อฏฺจโก, ราชานํ สมูโห ราชโก, ภิกฺขานํ สมูโห ภิกฺโข, สิกฺขานํ สมูโห สิกฺโข, ทฺวินฺนํ สมูโห ทฺวยํ.

ตัวอย่างเหล่านี้คือ

มายูรโก หรือว่า มายูโร (ฝูงนกยูง) = มยูรานํ สมูโห มายูรโก, มายูโร.

กาโปโต (ฝูงนกพิราบ) = กโปตานํ สมูโห กาโปโต.

โกกิโล (ฝูงนกดุเหว่า) = โกกิลานํ สมูโห โกกิโล.

มาหึสโก หรือว่า มาหึโส (ฝูงกระบือ) = มหึสานํ สมูโห มาหึสโก, มาหึโส.

โอฏฺจโก (ฝูงอูฐ) = โอฏฺจานํ สมูโห โอฏฺจโก.

โอรพฺภโก (ฝูงแกะ) = อุรพฺภานํ สมูโห โอรพฺภโก.

หมู่แห่งบุคคล ๘ คน ชื่อว่า อัฏฐกะ (หมู่ที่ประกอบด้วยสมาชิก ๘ คน)

หมู่แห่งพระราชา ชื่อว่า ราชกะ

หมู่แห่งภิกษา ชื่อว่า ภิกขะ

หมู่แห่งสิกขาบท ชื่อว่า สิกขะ

หมู่แห่งสิ่งสองสิ่ง ชื่อว่า ทฺวยะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

“เตสุ วุทฺธี”ติอาทินา อิการสฺส อยาเทโส.

แปลง อิ อักษรเป็น อย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

[เมื่อมีรูปว่า ทฺวิ + อ โดยลบ ณ อนุพันธ์แล้ว ให้แปลง อิ ของ ทฺวิ เป็น อย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

ในฉบับฉัฏฐสังคีติ ปทรูปสิทธิคัณฐิ และปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ พบรูปว่า มาหึสโก, มาหึโส ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับเหล่านั้น อย่างไรก็ตาม รูปว่า มาหิสโก, มาหิโส ก็ถูกต้องเช่นกัน

โดยความเป็นจริง วรรณกรรมบาลีในฉบับไทยและสิงหลมักพบรูปที่ลงนิคคหิตเป็นอาคมว่า มหึส ส่วนวรรณกรรมบาลีในฉบับพม่ามักพบรูปอื่นว่า มหิส บทที่คล้ายคลึงกันในลักษณะนี้มีหลายบท เช่น

ฉบับไทยและสิงหล	ฉบับพม่า
อาสิํสนา	อาสีสนา, อาสิสนา
สริํสป	สรีสป
ภิํสน	ภีสน
สุํสุมาร	สุสุมาร]

เอวํ ติณฺณํ สมูโห ตยํ อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า หมู่ของบุคคล ๓ คน ชื่อว่า ตยะ (หมู่ที่ประกอบด้วยสมาชิก ๓ คน) ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า ทฺวย, ตย ปัจจุบันนิยมแปลว่า หมวดสอง, หมวดสาม ดังคำว่า รตนตฺตย (หมวดสามแห่งพระรัตนตรัย) คำแปลข้างต้นคล้อยตามข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ลง ณ ปัจจัยในสมูหตัทธิต แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๙) กล่าวถึงการลง อย ปัจจัยท้าย อุภ, ทฺวิ และ ติ ในความหมายว่า ส่วน (อํส) เช่น อุภย (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ทฺวย (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ตย (หมู่ที่มี ๓ ส่วน) มีรูปวิเคราะห์ว่า อุโภ อํสา อสฺสาติ อุภยํ, เทฺว อํสา อสฺสาติ ทฺวยํ, ตโย อํสา อสฺสาติ ตยํ

นอกจากนี้ ตย ปัจจัยย่อมเป็นไปในความหมายว่า ส่วน เหมือน อุภย, ทฺวย, ตย โดยลง ตย ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์เป็นรูปว่า ทฺวิตยํ (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ติตยํ (หมู่ที่มี ๓ ส่วน), จตุตฺตยํ (หมู่ที่มี ๔ ส่วน), ปญฺจตยํ (หมู่ที่มี ๕ ส่วน), ทสตฺตยํ (หมู่ที่มีสิบส่วน) ด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๔๒) ว่า สงฺขฺยาย อวยเว ตย (ลง ตย ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์ในความหมายว่า หมู่) <มีรูปสันสกฤตว่า สํขฺยายา อวยเว ตยป> มีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว อวยวา อสฺสาติ ทฺวยํ (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ตโย อวยวา อสฺสาติ ติตยํ (หมู่ที่มี ๓ ส่วน) เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า

พบในวุตโตทัยปกรณ์

- อทฺธทฺวิตย (หมู่ที่มีสองส่วนแห่งครึ่ง, สองส่วนครึ่ง) <ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๒๗>
- สตฺติตย (หมู่ที่มีสามส่วนแห่ง ส คณะ, ส คณะ ๓ คณะ) <ปริจเฉทที่ ๔ คาถา ๑๐๙>
- ภตฺติตย (หมู่ที่มีสามส่วนแห่ง ภ คณะ, ภ คณะ ๓ คณะ) <ปริจเฉทที่ ๔ คาถา ๑๐๙>

พบในปกรณ์อื่น

- พาลาทิจฺจาทิวาสทฺวิตย (หมู่ที่มีสองส่วนแห่งวัดมีวัดพาลาทิจจวิหารเป็นต้น, วัดสองแห่งมีวัดพาลาทิจจวิหารเป็นต้น)

ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (หน้า ๖๐๑) กล่าวว่า คำว่า ทฺวิตย ลง ตย ปัจจัยในอัตถัตถตัทธิต (อัสสัตถิตัทธิต) มีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว อวยวา ยสฺสาติ ทฺวิตโย (หมู่ที่มี ๒ ส่วน)]

“สมูหตฺเถ”ติ วตฺตเต.

บทว่า สมูหตฺเถ (ในความหมายว่า หมู่) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๘๐. คามชนพนฺธุสหายาทีหิ ตา.

ลง ตา ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า คาม (หมู่บ้าน), ชน (ประชาชน), พนฺธุ (ญาติ) และ สหาย (เพื่อน) เป็นต้นในความหมายว่า หมู่

ตา อ. ตา ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สทฺเทหิ* จากศัพท์ ท. *คามชนพนฺธุสหายาทีหิ* อันมี คาม, ชน, พนฺธุ และ สหาย เป็นต้น *สมูหตฺเถ* ในอรรถว่า หมู่ ฯ

คาม-ชน-พนฺธุ-สหายอิจฺเจวมาทีหิ ตาปจฺจโย โหติ สมูหตฺเถ.

ลง ตา ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า “คาม, ชน, พนฺธุ และ สหาย” เป็นต้นอย่างนี้ในความหมายว่า หมู่

คามานํ สมูโห คามตา.

หมู่แห่งหมู่บ้าน ชื่อว่า คามตา (หลายๆ หมู่บ้าน)

การประกอบรูปศัพท์ คามตา

ศัพท์เดิมเป็น คาม ศัพท์ และ สมูห ศัพท์

ลง นํ ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย คาม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ในเพราะ นํ วิภัตติ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนํหิสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น คามานํ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สมูห ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สมูโห

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า คามานํ สมูโห (หมู่แห่งหมู่บ้าน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ตา ปัจจัยในสมูหตัทธิตด้วยสูตรว่า “คามชนพนฺธุสหายาทีหิ ตา”

ลบวิภัตติท้าย คามานํ และ สมูโห ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”
ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”
ลบ สมูห ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”
สำเร็จรูปเป็น คามตา
ตั้ง คามตา ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คามตา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”
สำเร็จรูปเป็น คามตา

เอวํ ชนตา, พนฺธุตา, สหายตา, นาครตา.

ตัวอย่างว่า
ชนตา (หมู่ชน) = ชนานํ สมูโห ชนตา.
พนฺธุตา (หมู่ญาติ) = พนฺธูนํ สมูโห พนฺธุตา.
สหายตา (หมู่เพื่อน) = สหายานํ สมูโห สหายตา.
นาครตา (หมู่ชาวพระนคร) = นาครานํ สมูโห นาครตา.
ก็เช่นเดียวกันนี้

[การพฤทธิ์สระนั้นไม่อาจมีได้ด้วย ตา ปัจจัย ดังนั้น คำว่า นาครตา ต้องลง ณ ปัจจัยท้าย นคร ศัพท์โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นคเร ชาตา นาครา (ผู้เกิดในนคร, ชาวเมือง) เมื่อพฤทธิ์สระ อ เป็น อา สำเร็จเป็นรูปว่า นาคร แล้ว จึงลง ตา ปัจจัยท้าย นาคร ศัพท์]

“ตา”ติ โยควิภาเคน สกตฺเถปิ.

ลง ตา ปัจจัยแม้ในความหมายของตนเอง ด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า ตา (ลง ตา ปัจจัย)

เทโวเยว เทวตา.

เช่น เทพนั่นแหละ ชื่อว่า เทวตา

[การลงปัจจัยที่เรียกว่า สกัตถ์ ในความหมายของตนเอง คือ ลงแล้วไม่เกิดความหมายใหม่ ท่านมักลงปัจจัยประเภทนี้เพื่อเปลี่ยนจากลิงค์เดิมนั่นเอง กล่าวคือ เทว ศัพท์เป็นปุงลิงค์ เมื่อลง ตา ปัจจัยเป็นรูปว่า เทวตา ก็เป็นศัพท์ใหม่ที่เป็นอิตถีลิงค์ และเมื่อลง ณ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ซ้อน ตา ปัจจัยอีก ก็มีรูปนปุงสกลิงค์ว่า เทวตํ โดยวิเคราะห์ว่า เทวตาเยว เทวตํ (เทวดานั่นแหละ ชื่อว่า เทวตะ) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๒) กล่าวว่า อปุเม เทวตานิ จ (เทวต ศัพท์ย่อมเป็นไปในลิงค์ที่มิใช่ปุงลิงค์) หมายความว่า รูปว่า เทวต ที่ลง ณ ปัจจัยเป็นนปุงสกลิงค์ และรูปว่า เทวตา ที่ลง ตา ปัจจัยเป็นอิตถีลิงค์ ดังกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๑๒) ว่า

สกตฺถิกา ปกติโต ลิงฺควจนานิ อติวตฺตนฺติ.[๑๗๖]

“ศัพท์ที่ลงสกัตถปัจจัยย่อมล่วงพ้นลิงค์และพจน์จากรูปเดิม”

กฎทั่วไปนี้พบในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระ (ข้อ ๖๐ หน้า ๔๘๒) ว่า สฺวารฺถิกา ปฺรกฤติโต ลิงฺควจนานฺยติวรฺตฺตนฺเต คำนี้ปริวรรตเป็นบาลีได้ว่า สกตฺถิกา ปกติโต ลิงฺควจนานฺยติวตฺตนฺเต]

ตาปจฺจยนฺตสฺส นิจฺจมิตฺถิลิงฺคตา.

ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย ตา ปัจจัยย่อมเป็นอิตถีลิงค์แน่นอน

๓๘๑. ตทสฺส ฐานมิโย จ.

ลง อิย ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นเหตุของสิ่งนั้น และในความหมายอื่น

อิโย อ. อิย ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ตทสฺส ฐานํ อิติ อตฺเถ* จ ในอรรถว่า ตทสฺส ฐานํ ด้วย ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมอรรถอื่นมี หิต (เกื้อกูล) เป็นต้น]

“ตทสฺส ฐาน”มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ ฉฏฺฐิยนฺตโต อิยปฺปจฺจโย โหติ.

ลง อิย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติในความหมายนี้ว่า สิ่งนั้นเป็นเหตุของสิ่งนั้น

[คำว่า ฐานํ ในฎีกาของปทรูปสิทธิปกรณ์อธิบายว่า การณํ (เหตุ) คำนี้จึงหมายถึงเหตุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งผลอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า ติฏฺฐติ เอตฺถาติ ฐานํ (ฐานะ คือ เหตุที่ตั้งของผลมีความมัวเมาเป็นต้น) ในที่นี้ ฐาน ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๔๖) แสดงความหมายของ ฐาน ศัพท์ไว้ ๕ ประการว่า

ฐานํ อิสฺสริโยกาส- เหตูสุ ฐิติยมฺปิ จ.[๑๗๗]

"ฐาน ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ความเป็นใหญ่ สถานที่ตั้ง เหตุ และการตั้งอยู่"]

มทนสฺส ฐานํ มทนิโย, มทนิยา, มทนิยํ, พนฺธนสฺส ฐานํ พนฺธนิยํ.

เหตุแห่งความมัวเมา มีรูปว่า มทนิโย (อาสโว = ของหมักดอง), มทนิยา (สุรา), มทนิยํ (มชฺชํ)

เหตุแห่งความผูกพัน ชื่อว่า พันธนิยะ [รูปของสตรีเป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ มทนิโย

ศัพท์เดิมเป็น มทน ศัพท์ และ ฐาน ศัพท์

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย มทน ศัพท์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

สำเร็จรูปเป็น มทนสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ฐาน ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ฐานํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า มทนสฺส ฐานํ (ที่ตั้งแห่งความมัวเมา) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิย ปัจจัยในฐานตัทธิตด้วยสูตรว่า "ตทสฺส ฐานมิโย จ"

ลบวิภัตติท้าย มทนสฺส และ ฐานํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ ฐาน ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มทนิย

ตั้ง มทนิย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย มทนิย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มทนิโย

เอวํ มุจฺฉนิยํ, รชนิยํ, ขมนิยํ, ทุสฺสนิยํ, อุปาทานิยํ, ปสาทนิยํ.

ตัวอย่างว่า

มุจฺฉนิยํ (เหตุแห่งความหลง, อิฏฐารมณ์) = มุจฺฉนสฺส ฐานํ มุจฺฉนิยํ.

รชนิยํ (เหตุแห่งความชอบใจ, อิฏฐารมณ์) = รชนสฺส ฐานํ รชนิยํ.

ขมนิยํ (เหตุแห่งความทนอยู่ได้, สุขภาพดี) = ขมนสฺส ฐานํ ขมนิยํ.

ทุสฺสนิยํ (เหตุแห่งความไม่ชอบใจ, อนิฏฐารมณ์) = ทุสฺสนสฺส ฐานํ ทุสฺสนิยํ.

อุปาทานิยํ (เหตุแห่งความยึดมั่น, โลกิยารมณ์) = อุปาทานสฺส ฐานํ อุปาทานิยํ.

ปสาทนิยํ (เหตุแห่งความเลื่อมใส, พระสูตร) = ปสาทนสฺส ฐานํ ปสาทนิยํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในฉบับสิงหลบางฉบับและพยาขยาของสิงหลรูปเป็นทีฆะว่า ตทสฺส ฐานมีโย จ แม้คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๖๑) ก็กล่าวถึงการลง อีย ปัจจัย ตามนัยนี้มีรูปสำเร็จว่า มทนียํ, พนฺธนียํ, มุจฺฉนียํ, รชนียํ, ขมนียํ, ทุสฺสนียํ, อุปาทานียํ, ปสาทนียํ และ อุปาทานียา รูปเหล่านี้สามารถพบในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๖๙) ที่กล่าวถึงการลง อนีย ปัจจัยท้าย มท ธาตุเป็นต้นในกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า มชฺชเตเนนาติ มทนียํ (เครื่องมัวเมา) หรือ มชฺชเต อสฺมินฺติ มทนียํ (ที่มัวเมา) แม้คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๘๑) ก็กล่าวถึงรูป มทนีย ไว้ว่า มเทนฺตีติ มทนียาติ กตฺตุสาธนํ ทสฺเสนฺโต มทกราติ อาห (เมื่อพระอรรถกถาจารย์จะแสดงความเป็นกัตตุสาธนะว่า ธรรมใดเป็นเหตุให้มัวเมา เหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า มทนียะ จึงกล่าวว่า มทกรา (กระทำให้มัวเมา)

นอกจากนั้น ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาและโมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบายสูตร ๖๙) ระบุถึงกัจจายนสูตรว่า ตทสฺส ฐานมีโย จ ดังนั้น ในสมัยที่แต่งโมคคัลลานไวยากรณ์ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ คงจะมีรูปที่ลง อีย ปัจจัย ดังข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

มทนียาทิปฺปสิทฺธิยา กจฺจายเนน ตทสฺส ฐานมีโย จาติ สุตฺติตํ.[๑๗๘]

"พระกัจจายนะตั้งสูตรว่า ตทสฺส ฐานมีโย จ เพื่อสำเร็จรูปว่า มทนีย เป็นต้น"

ตทสฺส ฐานมีโย จาติ กจฺจายนสุตฺตสฺสายมตฺโถ ตทสฺส ฐานมิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ ฉฏฺฐิยนฺตโต อียปฺปจฺจโย โหตีติ.[๑๗๙]

"เนื้อความของกัจจายนสูตรว่า ตทสฺส ฐานมีโย จ มีดังนี้ ลง อีย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติในความหมายนี้ว่า สิ่งนั้นเป็นเหตุของสิ่งนั้น"

อนึ่ง แม้ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๖๑) ก็พบรูปว่า อีโย จ และท่านกล่าวถึงอุทาหรณ์ที่ลง อีย ปัจจัยว่า พนฺธนียํ (เหตุแห่งการความผูกพัน) รูปดังกล่าวยังมีความสอดคล้องกับคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๒๙๗) ซึ่งกล่าวถึง อีย ปัจจัยในอรรถว่า เกื้อกูล โดยกล่าวว่า อีโย ตุ หิเต (ส่วน อีย ปัจจัยย่อมลงในอรรถว่า เกื้อกูล) <มีรูปสันสกฤตว่า อียสฺตุ หิเต.> เช่น วจฺฉานํ หิโต วจฺฉีโย, โคทุโห (ผู้เกื้อกูลแก่ลูกวัว หมายถึง คนรีดนม) <มีรูปสันสกฤตว่า วตฺเสภฺโย หิโต วตฺสียะ, โคธุกฺ.>

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาฉบับฉัฏฐสังคีติพบรูปที่ลง อิย ปัจจัยว่า

สํโยชนานํ หิตาติ สํโยชนิยา. คนฺเถหิ คนฺถิตพฺพาติ คนฺถนิยา.[๑๘๐]

"ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ชื่อว่า สังโยชนิยะ ธรรมที่ควรร้อยรัดด้วยเครื่องร้อยรัด ชื่อว่า คันถนิยะ"

สํโยเชตพฺพาติ วา สํโยชนิยา สํโยชเน นิยุตฺตาติ วา.[๑๘๑]

"อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ควรผูกไว้ หรือธรรมที่ประกอบในการผูก ชื่อว่า สังโยชนิยะ"

คนฺถนิยาติ เอตฺถ อยมญฺโญ อตฺโถ. คนฺถกรณํ คนฺถนํ. คนฺถเน นิยุตฺตาติ คนฺถนิยา. คนฺถยิตุํ สกฺกุเณยฺยา คนฺถยิตุํ อรหนฺตีติ วา คนฺถนิยาติ. เอวํ โอฆนิยาทีสุปิ ทฏฺฐพฺพํ.[๑๘๒]

"ในคำว่า คนฺถนิยา นี้ มีข้อความอื่นดังนี้ คือ การกระทำการร้อยรัด ชื่อว่า คันถนะ ธรรมที่ประกอบในการกระทำการร้อยรัด หรือธรรมที่สามารถร้อยรัด หรือธรรมที่ควรแก่การร้อยรัด ชื่อว่า คันถนิยะ พึงทราบนัยนี้แม้ในธรรมที่เป็นโอฆนิยะเป็นต้น"

ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (หน้า ๓๗๒) แสดงความเห็นว่า ฉบับพม่าเดิมมีรูปในคัมภีร์

อรรถกถาและฎีกาข้างต้นว่า สํโยชนียา และ คนฺถนียา อีกทั้งฉบับสิงหล พยาขยาของสิงหล รวมไปถึงสันสกฤตและโมคคัลลานไวยากรณ์ ก็พบรูปที่ลง อีย ปัจจัย ดังนั้น จึงควรมีปาฐะเดิมที่กล่าวถึงการลง อีย ปัจจัยว่า ตทสฺส ฐานมีโย จ

อย่างไรก็ตาม ในปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่กล่าวสรุปว่า โมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวถึงรูปว่า มทนีย เป็นต้นว่าเป็นบทกิตก์ที่ลง อนีย ปัจจัย และกล่าวถึงรูปว่า อุปาทานิย ว่าลง อิย ปัจจัยในความหมายว่า เกื้อกูล ด้วยสูตรในปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๗๐ ว่า อิโย หิเต (ลง อิย ปัจจัยในความหมายว่า เกื้อกูล) แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์ก็กล่าวถึงรูปว่า อุปาทานิย ว่าลง อิย ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ดังนั้น สูตรนี้จึงกล่าวถึงการลง อิย ปัจจัยโดยมีรูปสำเร็จเป็น มทนิย เป็นต้น ความจริงแล้วการลง อิย ปัจจัยนี้ยังสอดคล้องกับฉบับสิงหลบางฉบับ และสูตรของสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๗๓) ว่า อิโย ตทสฺสฏฺฐานมิจฺจตฺเถ (ลง อิย ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นเหตุของสิ่งนั้น) อีกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงได้ข้อสรุปว่าสูตรนี้ควรมีรูปเป็น ตทสฺส ฐานมิโย จ]

จสทฺเทน หิตาทิอตฺเถปิ.

ลง อิย ปัจจัยแม้ในความหมายว่า เกื้อกูล เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์

อุปาทานานํ หิตา อุปาทานิยา อิจฺจาทิ.

เช่น ธรรมที่เกื้อกูลแก่ความยึดมั่น ชื่อว่า อุปาทานิยะ (โลกิยธรรม) ดังนี้เป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ในคำว่า หิตาทิ หมายถึง อารมณ์ โดยลงท้าย อุปาทาน ศัพท์ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อุปาทานานํ อารมฺมณํ อุปาทานิยํ (อารมณ์ของอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานิยะ) ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๗๓) กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของ อุปาทานิย ไว้ ๒ ประการว่า

อุปาทานสํวฑฺฒเนน อุปาทานานํ หิตํ, เตสํ วา อารมฺมณนฺติ อุปาทานิยํ.[๑๘๓]

“ธรรมที่เกื้อกูลแก่ความยึดมั่น โดยทำความยึดมั่นให้เจริญ หรือธรรมที่เป็นอารมณ์ของอุปาทานเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทานิยะ”]

๓๘๒. อุปมตฺถายิตตฺตํ.

ลง อายิตตฺต ปัจจัยในความหมายว่า อุปมา

อายิตตฺตํ อ. อายิตตฺต ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *อุปมตฺเถ* ในอรรถอุปมา ฯ

อุปมตฺเถ อุปมาวาจิลิงฺคโต อายิตตฺตปฺปจฺจโย โหติ.

ลง อายิตตฺต ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่แสดงการเปรียบเทียบในความหมายว่า อุปมา (การเปรียบ)

[คำว่า อุปมตฺถายิตตฺตํ ตัดบทเป็น อุปมา + อตฺเถ + อายิตตฺตํ

คำว่า อุปมาวาจิลิงฺคโต (ท้ายนามศัพท์ที่แสดงการเปรียบเทียบ) แสดงฐานะแห่งการลง อายิตตฺต ปัจจัยว่าลงท้ายนามศัพท์ดังกล่าว ไม่ใช่ลงท้ายนามศัพท์ที่แสดงอุปไมย]

ธูโม วิย ทิสฺสตีติ ธูมายิตตฺตํ.

สิ่งใดย่อมปรากฏเหมือนควัน เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า ธูมายิตัตตะ (สิ่งทึบเหมือนควัน)

[โดยทั่วไปประโยคที่มีการเปรียบเทียบมักมีองค์ประกอบ ๔ ประการ เช่น ปุณฺณจนฺโทว เต มุขํ (พระพักตร์ของพระองค์เปรียบดั่งพระจันทร์เพ็ญ) จำแนกองค์ประกอบได้ดังต่อไปนี้

๑. **อุปมานะ** บทที่นำมาเปรียบ คือ ปุณฺณจนฺโท (พระจันทร์เพ็ญ) สิ่งที่นำมาเปรียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว

๒. **อุปไมย** บทที่ถูกเปรียบ คือ มุขํ (พระพักตร์) สิ่งนี้ไม่เป็นที่รู้จักกันทั่วไป

๓. **อุปมาโชตกะ** บทที่แสดงการเปรียบให้ปรากฏชัดเจน คือ อิว ศัพท์

๔. **อุปมา** ความเสมอเหมือนกันของอุปมานะและอุปเมยยะ คือ ความงามผุดผ่องระหว่างพระพักตร์กับพระจันทร์เพ็ญ

อีกตัวอย่างหนึ่ง เช่น เกสรสีโห วิย พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าทรงเป็นดั่งไกรสรราชสีห์) ในข้อความนี้ ท่านแสดงความเปรียบเพื่อช่วยให้คนเข้าใจว่า พระพุทธเจ้ามีลักษณะอย่างไร บทว่า พุทฺโธ เป็นบทอุปไมย ส่วนบทที่นำมาเปรียบคือ เกสรสีโห เป็นบทอุปมานะ บทอุปมานะนี้เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว เมื่อนำมาเปรียบจะช่วยให้เข้าใจว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีลักษณะสง่างามองอาจเหมือนกับไกรสรราชสีห์นั้น ส่วน วิย ศัพท์เป็นอุปมาโชตกะ แม้ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน สิ่งทึบที่ถูกเปรียบว่าเหมือนควัน เป็นอุปไมย ควัน เป็นอุปมานะ วิย ศัพท์เป็นอุปมาโชตกะ

ปทรูปสิทธิฎีกาได้อธิบายรูปวิเคราะห์และลักษณะของบทอุปมานะว่า

อุปมียติ ปริจฺฉิชฺชติ อตฺถนฺตรเมเตนาติ อุปมานํ, ปสิทฺธํ ยถา “โคสทิโส ควโย”ติ.[๑๘๔]

“เนื้อความอื่นย่อมถูกกำหนดด้วยวัตถุที่รู้จักกันดีนั้น เหตุนั้น วัตถุนั้นชื่อว่า อุปมานะ หมายถึง วัตถุที่รู้จักกันดี เช่น โคสทิโส ควโย (วัวลานเหมือนวัว)”

ในประโยคข้างต้นได้แสดงรูปวิเคราะห์ อุปมานะ เป็นกรณสาธนะ และแสดงว่า มา ธาตุที่มี อุป อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า กำหนด (ปริจฺเฉท) นอกจากนั้น ได้แสดงสิ่งที่ศัพท์สื่อถึง (อภิ-เธยฺยตฺถ) ว่าอุปมานะคือวัตถุที่ปรากฏชัดเจน เช่น โคสทิโส ควโย (วัวลานเหมือนวัว) หมายความว่า คนที่ไม่รู้ว่าวัวลานคือสัตว์ประเภทไหน เมื่อบอกว่าวัวลานเหมือนวัว ก็ทำให้เข้าใจวัวลานได้ดีขึ้นว่าเป็นสัตว์ที่เหมือนวัวทั่วไป ในเรื่องนี้วัวเป็นอุปมานะที่กำหนดวัวลานให้ต่างไปจากสัตว์ประเภทอื่น ส่วนวัวลานเป็นอุปไมย ตามคำอธิบายในคัมภีร์นยายะอันเป็นตรรกะวิทยาฝ่ายสันสกฤต การอนุมานรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่คล้ายคลึงกันโดยกล่าวถึงสิ่งที่รู้จักกันดี ชื่อว่า อุปมานะ ดังข้อความในคัมภีร์ตรรกสังคหะ (อนุมานขัณฑะ ข้อ ๕๘) ว่า

ตถา หิ โกจิ ควยปทตฺถมชานนฺโต กุโตจิ อารญฺญกปุริสโต โคสทิโส ควโย อิติ สุตฺวา วนํ คโต วากฺยตฺถํ สรนฺโต โคสทิสํ ปิณฺฑํ ปสฺสติ, ตทนนฺตรํ “ควยสทฺทวาจฺโจยํ” อิตฺยุปมิติ อุปฺปชฺชเต.[๑๘๕]

“โดยแท้จริงแล้ว ผู้ใดผู้หนึ่งที่ไม่รู้เนื้อความบทว่าวัวลาน ได้ยินว่าวัวลานเหมือนวัวจากบุรุษบ้านนอกคนใดคนหนึ่งแล้วไปสู่ป่า ระลึกถึงความหมายของถ้อยคำอยู่ ย่อมเห็นรูปร่างที่เหมือนวัว ในลำดับต่อจากนั้น การอนุมานรู้ว่า สัตว์นี้เป็นสิ่งที่ คำว่า ควยะ พึงกล่าวถึง ย่อมเกิดขึ้น”

อนึ่ง บทอุปมานะและบทอุปไมยจะต้องมีวิภัตติเดียวกันเสมอ แต่ส่วนลิงค์และพจน์นั้นไม่แน่นอน ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ทั่วไปก็ให้กระจายลิงค์และพจน์เดียวกับบทอุปไมยนั้น เช่นคำว่า พุทฺธํ วิย ภวนฺตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดั่งพระพุทธเจ้า) บทอุปมานะคือ พุทฺธํ เป็นปุงลิงค์, เอกพจน์ และลงทุติยาวิภัตติเหมือนบทอุปไมยคือ ภวนฺตํ

ในคัมภีร์กัจจายนสาระ (คาถา ๙) กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สาธมฺมสาธนํ สิทฺธ- มสิทฺธสฺโสปมานกํ
อุปเมยฺยมสิทฺธํ ตํ ทฺวยเมกวิภตฺติกํ.[๑๘๖]

“สิ่งที่รู้จักกันดีแล้ว ซึ่งยังสิ่งที่ไม่เป็นที่รู้จักให้เป็นที่รู้จักโดยความมีสภาพเหมือนกัน[ด้วยการเปรียบเทียบ] ชื่อว่า อุปมานะ สิ่งที่ไม่รู้จักกันดี ชื่อว่า อุปไมย [บทอุปมานะและบทอุปไมย]ทั้งสองนั้นต้องมีวิภัตติเดียวกัน”

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (สูตร ๑๔) กล่าวถึงลักษณะของอุปไมย อุปมานะ และอุปมา

อปฺปสิทฺธมุปเมยฺยํ ปสิทฺธ'มุปมานกํ
สทิสคุณสมฺพนฺโธ เตสนฺตุ อุปมา สิยา.[๑๘๗]

"สิ่งที่ไม่รู้จักกันดี ชื่อว่า อุปไมย สิ่งที่รู้จักกันดีแล้ว ชื่อว่า อุปมานะ ส่วนความเกี่ยวเนื่องกันโดยคุณลักษณะอันเสมอกัน ของอุปไมยและอุปมานะเหล่านั้น ชื่อว่า อุปมา"]

การประกอบรูปศัพท์ ธูมายิตตฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น ธูม ศัพท์, วิย ศัพท์ และ ทิสฺสติ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ธูม ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ธูโม

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วิย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

สำเร็จรูปเป็น วิย

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ธูโม วิย ทิสฺสติ (ป่าใดย่อมปรากฏเหมือนควัน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อายิตตฺต ปัจจัยในอุปมาตัทธิตด้วยสูตรว่า "อุปมตฺถายิตตฺตํ"

ลบวิภัตติท้าย ธูโม ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของ ธูม ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ วิย และ ทิสฺสติ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ธูมายิตตฺต

ตั้ง ธูมายิตตฺต ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ธูมายิตตฺต ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ธูมายิตตฺตํ

เอวํ ติมิรายิตตฺตํ.

ตัวอย่างว่า ติมิรายิตตฺตํ (สิ่งที่ปรากฏเหมือนหมอก, สิ่งทึบเหมือนหมอก) = ติมิรํ วิย ทิสฺสตีติ ติมิรายิตตฺตํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า ธูมายิตตฺตํ และ ติมิรายิตตฺตํ พบในสังยุตตนิกาย โคธิกสูตร และวักกลิสูตรว่า

เตน โข ปน สมเยน ธูมายิตตฺตํ ติมิรายิตตฺตํ คจฺฉเตว ปุริมํ ทิสํ, คจฺฉติ ปจฺฉิมํ ทิสํ, คจฺฉติ อุตฺตรํ ทิสํ, คจฺฉติ ทกฺขิณํ ทิสํ, คจฺฉติ อุทฺธํ, คจฺฉติ อโธ, คจฺฉติ อนุทิสํ.[๑๘๘]

"อนึ่ง ในสมัยนั้น กลุ่มควันกลุ่มหมอกลอยไปทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง และทิศเฉียง"

คำทั้งสองนั้นแปลโดยอรรถว่า กลุ่มควันกลุ่มหมอก แต่คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า ลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิตท้าย ธูมายิต และ ติมิรายิต ที่มีศัพท์เดิมมาจากนามธาตุว่า ธูมาย (ธูม ศัพท์ + อาย ปัจจัยในอรรถว่า ประพฤติ) หรือ ติมิราย (ติมิร ศัพท์ + อาย ปัจจัยในอรรถว่า ประพฤติ) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ธูโม วิย อาจรตีติ ธูมายิโต (สิ่งที่ประพฤติเหมือนควัน), ติมิโร วิย อาจรตีติ ติมิรายิโต (สิ่งที่ประพฤติเหมือนหมอก) ดังคำอธิบายในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๒๗๒) ว่า

ธูมายิตตฺตนฺติ กฺตานฺตา นามธาตุโต ตฺเตน สิทฺธํ.[๑๘๙]

"บทว่า ธูมายิตตฺตํ สำเร็จแล้วด้วย ตฺต ปัจจัยที่อยู่ท้ายนามธาตุอันมี กฺต ปัจจัยเป็นที่สุด"

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาของสังยุตตนิกายก็อธิบายศัพท์เหล่านี้ว่าประกอบด้วย ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิตว่า

ธูมายิตตฺตนฺติ ธูมายิตภาวํ. ตสฺมึ หิ ขเณ ธูมวลาหกา วิย ติมิรวลาหกา วิย จ อุฏฺฐหึสุ.[๑๙๐]

"คำว่า ธูมายิตตฺตํ คือ ความเป็นสิ่งที่เหมือนควัน เพราะในขณะนั้นปรากฏเหมือนเมฆควันและเมฆหมอก

ธูมายิตตฺตนฺติ ธูมายนภาวํ. ติมิรายิตตฺตนฺติ ติมิรายนภาวํ. ธูมวลาหกํ วิย ติมิรวลาหกํ วิย จาติ อตฺโถ.[๑๙๑]

“คำว่า ธูมายิตตฺตํ คือ ความเป็นสิ่งที่เหมือนควัน คำว่า ติมิรายิตตฺตํ คือ ความเป็นสิ่งที่เหมือนหมอก หมายความว่า สิ่งที่เหมือนเมฆควันและเมฆหมอก”

ธูมายนภาโว ธูมาการตา, ตถา ติมิรายนภาโว.[๑๙๒]

“ความเป็นสิ่งที่เหมือนควัน คือ ความมีลักษณะเหมือนควัน ความเป็นสิ่งที่เหมือนหมอก ก็เช่นเดียวกัน”]

“ตทสฺส ฐานนฺ”ติ วตฺตเต.

คำว่า ตทสฺส ฐานํ (สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๘๓. ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล.

ลง ล ปัจจัยในความหมายว่า อาศัยสิ่งนั้นแล้ว และในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งนั้น

โล อ. ล ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ตนฺนิสฺสิตตฺเถ* จ ในอรรถว่าอาศัยแล้วซึ่งสิ่งนั้น ด้วย *ตทสฺส ฐานํ อิติ อตฺเถ* จ ในอรรถว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น ด้วย ฯ

[คำว่า ตนฺนิสฺสิต มีศัพท์เดิมมาจาก ต + นิสฺสิต ลงนิคคหิตเป็นอาคมท้าย ต แล้วแปลงนิคคหิตเป็น นฺ ตามกฎที่ต้องซ้อนพยัญชนะหรือลงนิคคหิตเป็นอาคม ดังข้อความในคัมภีร์กัจจานัตถทีปนี (สูตร ๓๕๘) ว่า

สมาโส ยตสทฺทานํ　　　นิจฺจํ ปรปเทน เจ
นิคฺคหีตาคโม ปุพฺเพ　　　เทฺวภาโว วา ปรสฺส ตุ.[๑๙๓]

“ถ้าการเชื่อม ย และ ต ศัพท์กับบทหลังมีอยู่แน่นอน ให้ลงนิคคหิตเป็นอาคมในศัพท์แรก หรือซ้อนพยัญชนะในศัพท์หลัง”]

“ตนฺนิสฺสิตนฺ”ติ อตฺเถ, “ตทสฺส ฐานนฺ”ติ อตฺเถ จ ลปฺปจฺจโย โหติ.

ลง ล ปัจจัยในความหมายว่า อาศัยสิ่งนั้นแล้ว และในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น

[คำว่า ตทสฺส ฐานํ ติดตามมาจากสูตรก่อน จึงมีความหมายเพิ่มอีกอย่างหนึ่งว่า ให้ลง ล ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น ตามกฎของสูตรโดยทั่วไป

ตามกฎของการแต่งสูตร ข้อความที่เป็นการี การิยะ และนิมิตตะในสูตรหลัง มักห้ามการีเป็นต้นในสูตรก่อน ถ้าไม่มีการกล่าวซ้ำ ข้อความจากสูตรก่อนอาจตามมาสูตรหลังได้ แต่ถ้ามีการกล่าวซ้ำ ก็เป็นการห้ามข้อความจากสูตรก่อน เช่น ในสูตรว่า สรา สเร โลปํ ท่านกล่าวถึง

สัตตมีนิมิตคือ สเร ไว้แล้ว ในสูตรต่อมาว่า วา ปโร อสรูปา จึงกล่าวปัญจมีนิมิตคือ อสรูปา เพื่อห้ามสัตตมีนิมิต และประธาน คือ ปโร ก็ห้าม สรา จากสูตรก่อน แต่ไม่ห้าม โลปํ จากสูตรก่อน บทว่า โลปํ จึงติดตามมาสูตรหลังได้ ดังหลักฐานในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๗๕) ว่า

การินา หญฺญเต การี การิยํ การิเยน จ
นิมิตฺตํ ตุ นิมิตฺเตน ตสฺเสสมนุวตฺตเต.[๑๙๔]

"การีย่อมเบียดเบียนการี การิยะย่อมเบียดเบียนการิยะ นิมิตตะย่อมเบียดเบียนนิมิตตะ บทที่เหลือจากนั้นย่อมตามมา"

อย่างไรก็ตาม วิธีข้างต้นเป็นสิ่งที่นิยมใช้โดยมากเท่านั้น ดังนั้น แม้สูตรนี้จะมีบทอาธาระว่า ตนฺนิสฺสิตตฺเถ แล้ว ก็ยังมีข้อความที่ติดตามมาจากสูตรก่อนว่า ตทสฺส ฐานนฺติ อตฺเถ ได้อีก ที่จริงแล้วไวยากรณ์เป็นหลักภาษาที่ใช้โดยมาก ดังคำพังเพยพม่าว่า ไวยากรณ์เป็นหลักประกอบใช้โดยมาก ไม่ควรถือว่าแน่นอน เหมือนแก้มของนักเป่าขลุ่ยที่พองบ้างยุบบ้างตามทำนองเสียงขลุ่ย]

ทุฏฺฐุ นิสฺสิตํ, ทุฏฺฐุ ฐานํ วา ทุฏฺฐุลฺลํ, ทุฏฺฐุลฺลา วาจา.

กรรมที่อาศัยความชั่ว หรือว่า กรรมอันเป็นที่ตั้งของความชั่ว ชื่อว่า ทุฏฐุลละ (กรรมอาศัยความชั่ว หรือกรรมอันเป็นที่ตั้งของความชั่ว = กรรมชั่ว), ทุฏฺฐุลฺลา วาจา (ถ้อยคำที่อาศัยความชั่ว, คำหยาบ) = ทุฏฺฐุ นิสฺสิตา ทุฏฺฐุลฺลา.

[บทว่า ทุฏฺฐุ เป็นนิบาต จึงลบ อํ ทุติยาวิภัตติในรูปวิเคราะห์แรก ส่วนในรูปวิเคราะห์หลังให้ลบ ส ฉัฏฐีวิภัตติ]

การประกอบรูปศัพท์ ทุฏฺฐุลฺลํ

ศัพท์เดิมเป็น ทุฏฺฐุ ศัพท์ และ นิสฺสิต ศัพท์

ลง อํ ทุติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทุฏฺฐุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "กมฺมตฺเถ ทุติยา"

ลบ อํ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

สำเร็จรูปเป็น ทุฏฺฐุ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย นิสฺสิต ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น นิสฺสิตํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทุฏฺฐุ นิสฺสิตํ (กรรมที่อาศัยความชั่ว) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ล ปัจจัยในนิสสิตตัทธิตด้วยสูตรว่า “ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล”

ลบวิภัตติท้าย นิสฺสิตํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของ นิสฺสิต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ นิสฺสิต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ซ้อน ลฺ เป็น ลฺล ด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”

สำเร็จรูปเป็น ทุฏฺฐุลฺล

ตั้ง ทุฏฺฐุลฺล ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทุฏฺฐุลฺล ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทุฏฺฐุลฺลํ

ลสฺส ทฺวิภาโว.

มีการซ้อน ล อักษร

เอวํ เวทลฺลํ.

ตัวอย่างว่า เวทลฺลํ (กรรมที่อาศัยความชอบใจ หรือกรรมอันเป็นที่ตั้งของความชอบใจ = กรรมดี) = เวทํ นิสฺสิตํ เวทลฺลํ, เวทสฺส ฐานํ เวทลฺลํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

“อภิชฺฌา อสฺส ปกติ, อภิชฺฌา อสฺส พหุลา”ติ วา วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า อภิชฺฌา อสฺส ปกติ (อภิชฌาเป็นสภาพปกติของบุคคลนั้น) หรือว่า อภิชฺฌา อสฺส พหุลา (อภิชฌาของบุคคลนั้นมีมาก) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า ปกติ ในที่นี้แปลทับศัพท์ว่า สภาพปกติ คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๑๖) นำข้อความจากคัมภีร์อัตถพยาขยานมาแสดงว่า ปกติ ศัพท์ในที่นี้แสดงความหมายว่า มาก โดยกล่าวว่า

อภิชฺฌา อสฺส ปกตีติ เอตฺถ ปกติสทฺโท พหุลตฺถํ นิทสฺเสติ.

“ปกติ ศัพท์ในคำว่า อภิชฺฌา อสฺส ปกติ นี้ แสดงความหมายว่า มาก”]

๓๘๔. อาลุ ตพฺพหุเล.

ลง อาลุ ปัจจัยในความหมายว่า สภาพนั้นมีมาก

อาลุ อ. อาลุ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *ตพฺพหุเล* ที่มีสภาพนั้นนั่นเทียวมาก ฯ

[คำว่า ตพฺพหุล มีรูปวิเคราะห์ว่า ตเทว พหุลํ ตพฺพหุลํ (ตัพพหุละ คือ สภาพนั้นนั่นเทียวมาก)]

ปจมาวิภตฺยนฺตโต อาลุปฺปจฺจโย โหติ “ตทสฺส พหุล”มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง อาลุ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายปฐมาวิภัตติในความหมายนี้ว่า สิ่งนั้นของบุคคลนี้มีมาก

อภิชฺฌาลุ, อภิชฺฌาลู อภิชฺฌาลโว.

เช่น

[ปฐมา] อภิชฺฌาลุ - อภิชฺฌาลู อภิชฺฌาลโว (ผู้มีอภิชฌาเป็นสภาพปกติ, ผู้มีอภิชฌามาก)

การประกอบรูปศัพท์ อภิชฺฌาลุ

ศัพท์เดิมเป็น อภิชฺฌา ศัพท์, ต ศัพท์ และ ปกติ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อภิชฺฌา ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น อภิชฺฌา

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรว่า "สสฺมาสฺมึสํสาสฺวตฺตํ"

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

สำเร็จรูปเป็น อสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปกติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น ปกติ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อภิชฺฌา อสฺส ปกติ (อภิชฌาเป็นสภาพปกติของบุคคลนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อาลุ ปัจจัยในปกติตัทธิตด้วยสูตรว่า "อาลุ ตพฺพหุเล"

ลบวิภัตติท้าย อสฺส ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ ต และ ปกติ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อภิชฺฌาลุ

ตั้ง อภิชฺฌาลุ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อภิชฺฌาลุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น อภิชฺฌาลุ

เอวํ สีตาลุ, ธชาลุ, ทยาลุ.

ตัวอย่างว่า

สีตาลุ (ผู้มีความเย็นเป็นสภาพปกติ, ผู้มีความเย็นมาก) = สีตํ อสฺส ปกติ สีตาลุ, สีตํ อสฺส พหุลํ สีตาลุ.

ธชาลุ (ผู้มีธงเป็นสภาพปกติ, ผู้มีธงมาก) = ธโช อสฺส ปกติ ธชาลุ, ธโช อสฺส พหุโล ธชาลุ.

ทยาลุ (ผู้มีความกรุณาเป็นสภาพปกติ, ผู้มีความกรุณามาก) = ทยา อสฺส ปกติ ทยาลุ, ทยา อสฺส พหุลา ทยาลุ. ก็เช่นเดียวกันนี้

“สพฺพโต โก”ติ เอตฺถ ปุน สพฺพโตคฺคหเณน กการาคโม.

ลง ก อักษรเป็นอาคมด้วย สพฺพโต ศัพท์ที่ใส่เข้ามาในสูตรนี้ว่า สพฺพโต โก อีก

อภิชฺฌาลุโก, อภิชฺฌาลุกา, อภิชฺฌาลุกํ.

เช่น อภิชฺฌาลุโก, อภิชฺฌาลุกา, อภิชฺฌาลุกํ = อภิชฺฌา อสฺส ปกติ อภิชฺฌาลุโก.

เอวํ สีตาลุโก, ทยาลุโก.

ตัวอย่างว่า

สีตาลุโก (ผู้มีความเย็นมาก) = สีตํ อสฺส ปกติ สีตาลุโก.

ทยาลุโก (ผู้มีความกรุณามาก) = ทยา อสฺส ปกติ ทยาลุโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ตถา หีโนว หีนโก.

ตัวอย่างว่า คนทรามนั้นแหละ ชื่อว่า หีนกะ ก็เช่นเดียวกันนี้

[ท่านมุ่งจะกล่าวว่า ก อาคมมิได้แสดงความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นมาอีก โดยเหตุที่ท่านมิได้กล่าวถึง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ จึงมิได้แสดงรูปวิเคราะห์ว่า หีโน เอว หีนโก]

เอวํ โปตโก, กุมารโก, มาณวโก, มุทุโก, อุชุโก, อปฺปมตฺตกํ, โอรมตฺตกํ, สีลมตฺตกํ อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

โปตโก (ลูกน้อย)	กุมารโก (กุมารน้อย)
มาณวโก (หนุ่มน้อย)	มุทุโก (ผู้อ่อนโยน)
อุชุโก (ผู้ซื่อตรง)	อปฺปมตฺตกํ (ศีลมีจำนวนน้อย)
โอรมตฺตกํ (ศีลมีประมาณต่ำ)	สีลมตฺตกํ (เป็นเพียงศีล)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ปทรูปสิทธิปกรณ์มิได้กล่าวถึง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ เพราะเห็นว่าลง ก อักษรเป็นอาคมด้วยการกล่าวว่า สพฺพโต ซ้ำอีกในสูตรว่า สพฺพโต โก ดังนั้น ในคำว่า อภิชฺฌาลุโก จึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อภิชฺฌา อสฺส ปกติ อภิชฺฌาลุโก ไม่ต้องตั้งรูปวิเคราะห์ ๒ ครั้งว่า อภิชฺฌา อสฺส ปกติ อภิชฺฌาลุ, อภิชฺฌาลุ เอว อภิชฺฌาลุโก

คำว่า อปฺปมตฺตก เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปฺปา มตฺตา เอตสฺสาติ อปฺปมตฺตกํ.

(มตฺตา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปมาณ <จำนวน, ประมาณ> ลง ก อาคมท้าย มตฺต ศัพท์ที่ทำรัสสะ อา เป็น อ แล้ว)

- โอรํ มตฺตา เอตสฺสาติ โอรมตฺตกํ.

(มตฺตา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปมาณ ลง ก อาคมท้าย มตฺต ศัพท์ที่ทำรัสสะ อา เป็น อ แล้ว)

- สีลเมว สีลมตฺตกํ.

(มตฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อวธารณ <ตัดสิน> ลง ก อาคมท้าย มตฺต ศัพท์ด้วยการกล่าวว่า สพฺพโต ซ้ำอีกในสูตรว่า สพฺพโต โก)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อปฺปมตฺตก, โอรมตฺตก อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสก่อนแล้วจึงลง ก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตก็ได้ แม้คำว่า สีลมตฺตก ก็ตั้งรูปวิเคราะห์เป็น สีลมตฺตก ก่อน แล้วจึงลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรค (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๐)

มตฺตา วุจฺจติ ปมาณํ มียเต ปริมียเตติ กตฺวา. สมาสนฺตกการเรน อปฺปมตฺตกํ ยถา “พหุปุตฺตโก”ติ, เอวํ โอรมตฺตเกปิ. เอเตเนว “อปฺปา มตฺตา อปฺปมตฺตา, สา เอตสฺสาติ อปฺปมตฺตกนฺ”ติ อาทินา กปจฺจยสฺส สาตฺถกตมฺปิ ทสฺเสติ อตฺถโต อภินฺนตฺตา. มตฺตกสทฺทสฺส อนตฺถกภาวโต สีลเมว

สีลมตฺตกํ. อนตฺถกภาโวติ จ สกตฺถตา ปุริมปทตฺเถเยว ปวตฺตนโต. น หิ สทฺทา เกวลํ อนตฺถกา ภวนฺตีติ อกฺขรจินฺตกา.[๑๙๕]

"จำนวนเรียกว่า มัตตา โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า มียเต ปริมียเตติ มตฺตา (สิ่งที่ถูกนับ ชื่อว่า มัตตา) ชื่อว่า อัปปมัตตกะ โดย ก อักษรที่อยู่ท้ายสมาส ดังคำว่า พหุปุตฺตโก (ผู้มีบุตรมาก) แม้ โอรมตฺตก ศัพท์ก็เช่นเดียวกัน ด้วยข้อความนั้นนั่นเทียว พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า ก ปัจจัยเป็นศัพท์ที่มีความหมายได้อีกด้วยรูปวิเคราะห์ว่า

- อปฺปา มตฺตา อปฺปมตฺตา (จำนวนน้อย ชื่อว่า อัปปมัตตา)
- สา เอตสฺสาติ อปฺปมตฺตกํ (จำนวนน้อยของศีลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น ศีลนั้นชื่อว่า อัปป-มัตตกะ)

เป็นต้น เพราะไม่ต่างกันโดยความหมาย ศีลนั่นแหละ ชื่อว่า สีลมัตตกะ เพราะ มตฺตก ศัพท์เป็นศัพท์ที่ไม่มีความหมาย อนึ่ง ความมีความหมายของตน ชื่อว่า ศัพท์ที่ไม่มีความหมาย เพราะดำเนินไปในอรรถของบทหน้านั่นเอง โดยแท้จริงแล้ว นักไวยากรณ์กล่าวว่า ศัพท์ที่ไม่มีความหมายล้วนๆ หามีไม่"]

"ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตี"ติ อิมินา ปฏิภาคกุจฺฉิตสญฺญานุกมฺปาทิ-อตฺเถสุ กปฺปจฺจโย.

ลง ก ปัจจัยในความหมายว่า คล้ายคลึง, น่ารังเกียจ, ชื่อ และความน่าเอ็นดูเป็นต้นด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้])

ปฏิภาคตฺเถ- หตฺถิโน อิว หตฺถิกา.

ในความหมายว่า คล้ายคลึง เช่น ตุ๊กตานี้คล้ายช้าง ชื่อว่า หัตถิกะ (ตุ๊กตาช้าง)

เอวํ อสฺสกา.

ตัวอย่างว่า อสฺสกา (ตุ๊กตานี้คล้ายม้า) ก็เช่นเดียวกันนี้ = อสฺสา อิว อสฺสกา.

[ในเวสสันดรชาดกมีตัวอย่างของ หตฺถิก ศัพท์ว่า

อิเม โน หตฺถิกา อสฺสา พลิพทฺทา จ โน อิเม
เยหิสฺสุ ปุพฺเพ กีฬาม ตานิ อชฺช ชหามเส.[๑๙๖]

“นี่ตุ๊กตาช้าง ตุ๊กตาม้า ตุ๊กตาวัว พระบิดาทรงปั้นเพื่อให้เราทั้งสองเล่น เราเคยเล่นมาในกาลก่อน วันนี้เราทั้งสองจะต้องละตุ๊กตาเหล่านั้นไป”

ในอรรถกถาชาดกอธิบาย หตฺถิก ศัพท์ว่า

หตฺถิกาติ ตาเตน อมฺหากํ กีฬนตฺถาย กตา หตฺถิกา.[๑๙๗]

“คำว่า หตฺถิกา (ตุ๊กตาช้าง) คือ ตุ๊กตาช้างที่พระบิดาทำเพื่อให้พวกเราเล่น”

ส่วนคำว่า อสฺสา และ พลิพทฺทา ลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์เหล่านั้นแล้วลบ ก ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (การลบปัจจัยย่อมมีได้) มีรูปวิเคราะห์ว่า อสฺสา อิว อสฺสา (อัสสะ คือ ตุ๊กตาม้า), พลิพทฺทา อิว พลิพทฺทา (พลิพัททะ คือ ตุ๊กตาวัว) ในเรื่องนี้คัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐๐) กล่าวถึงขอบเขตของการลบ ก ปัจจัยว่า

อจฺจาสุ ปูชารหาสุ จิตฺตกมฺมทฺธเชสุ จ
อิเว ปฏิภาเค โลโป กสฺส เทวปถาทีสุ.[๑๙๘]

“การลบ ก ปัจจัยย่อมมีในรูปปั้นที่ควรบูชา, รูปจิตรกรรม, รูปธง, อรรถของ อิว ศัพท์ว่า ปฏิภาคะ และ เทวปถ ศัพท์ เป็นต้น”

ตัวอย่างในเรื่องนี้ มีดังนี้ คือ

๑. รูปปั้นที่ควรบูชา เช่น สกฺโก (รูปปั้นพระอินทร์), สิโว (รูปปั้นพระสิวะ), เวสฺสวโณ (รูปปั้นท้าวเวสสุวัณ), มนฺธาตา (รูปปั้นพระเจ้ามันธาตุ) = สกฺกสฺส ปฏิมา สกฺโก, สิวสฺส ปฏิมา สิโว, เวสฺสวณสฺส ปฏิมา เวสฺสวโณ, มนฺธาตุโน ปฏิมา มนฺธาตา.

๒. รูปจิตรกรรม เช่น ภีโม (รูปพระภีมะ), อชฺชุโน (รูปพระอรชุน) = ภีโม อิว ภีโม, อชฺชุโน อิว อชฺชุโน.

๓. รูปธง เช่น สีโห (รูปราชสีห์), ครุโฬ (รูปครุฑ) = สีโห อิว สีโห, ครุโฬ อิว ครุโฬ.

๔. อรรถของ อิว ศัพท์ว่า ปฏิภาคะ เช่น หตฺถี (ตุ๊กตาช้าง) = หตฺถี อิว หตฺถี.

๕. เทวปถ ศัพท์ เป็นต้น เช่น เทวปโถ (ทางที่เหมือนทางแห่งเทพ), หํสปโถ (ทางที่เหมือนทางแห่งหงส์) = เทวปโถ อิว เทวปโถ, หํสปโถ อิว หํสปโถ.]

กุจฺฉิตตฺเถ- กุจฺฉิโต สมโณ สมณโก.

ในความหมายว่า น่ารังเกียจ เช่น

สมณะชั่ว ชื่อว่า สมณกะ

เอวํ พฺราหฺมณโก, มุณฺฑโก, ปณฺฑิตโก, เวยฺยากรณโก.

ตัวอย่างว่า

พฺราหฺมณโก (พราหมณ์ชั่ว) = กุจฺฉิโต พฺราหฺมโณ พฺราหฺมณโก.

มุณฺฑโก (คนโล้นชั่ว) = กุจฺฉิโต มุณฺโฑ มุณฺฑโก.

ปณฺฑิตโก (บัณฑิตชั่ว) = กุจฺฉิโต ปณฺฑิโต ปณฺฑิตโก.

เวยฺยากรณโก (นักไวยากรณ์ทราม, ผู้หลงตนว่าเป็นนักไวยากรณ์) = กุจฺฉิโต เวยฺยากรโณ เวยฺยากรณโก ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า มุณฺฑก เป็นคำที่พราหมณ์ใช้ด่าพระภิกษุในศาสนาพุทธ โดยลง ก ปัจจัยในอรรถว่า กุจฺฉิต นี้ แม้คำว่า อุทฺธุมาตก (ศพขึ้นอืดน่ารังเกียจ) เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตตฺถ มุณฺเฑ มุณฺฑาติ สมเณ จ สมณาติ วตฺตุํ วฏฺเฏยฺย. อยํ ปน หีเฬนฺโต มุณฺฑกา สมณกาติ อาห.[๑๙๙]

“ในพากย์นั้น การกล่าวถึงคนโล้นว่า มุณฺฑา (คนโล้น) และกล่าวถึงสมณะว่า สมณา (สมณะ) ย่อมควร แต่มาณพนี้ดูหมิ่นอยู่ จึงกล่าวว่า มุณฺฑกา (คนโล้นชั่ว) สมณกา (สมณะชั่ว)”

มุณฺฑกา สมณกาติ จ ครหายํ ก-สทฺโท, เตนาห “หีเฬนฺโต”ติ.[๒๐๐]

“อนึ่ง ก ศัพท์ในคำว่า มุณฺฑกา สมณกา ย่อมเป็นไปในการตำหนิ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า หีเฬนฺโต (ดูหมิ่นอยู่)”

ปฏิกฺกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ อุทฺธุมาตนฺติ อุทฺธุมาตกํ.[๒๐๑]

“อีกอย่างหนึ่ง ศพขึ้นอืดน่ารังเกียจ เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เหตุนั้น จึงชื่อว่า อุทฺธุมาตกะ”

กุจฺฉิตํ อุทฺธุมาตํ อุทฺธุมาตกนฺติ กุจฺฉนตฺเถ วา อยํ ก-กาโรติ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ ยถา ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉตีติ.[๒๐๒]

"อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ศพขึ้นอืดน่ารังเกียจ ชื่อว่า อุทธุมาตกะ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ก ศัพท์นี้เป็นไปในความหมายว่า น่ารังเกียจ ดังคำว่า ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ (เกียรติศัพท์อันต่ำช้าย่อมฟุ้งขจรไป)"

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า ก ปัจจัยในตัวอย่างว่า พฺราหฺมณโก (พราหมณ์ชั่ว) เป็นต้น เป็นปัจจัยพิเศษที่มิได้มีรูปตามลิงค์ของบทหลังตามธรรมเนียมของตัทธิตทั่วไป แต่มีรูปตามลิงค์ของบทหน้าซึ่งประกอบร่วมกัน เพราะนิยมใช้เป็นนามนามอันเป็นประธานของประโยคโดยตรง แม้คำว่า อุทฺธุมาตกํ ก็เช่นเดียวกัน]

สญฺญายํ- กตโก, ภฏโก.

ในความหมายว่า ชื่อ เช่น

กตโก (ถ้วยที่กระทำขึ้น) = กโต เอว กตโก.

ภฏโก (คนรับจ้าง) = ภโฏ เอว ภฏโก.

[คำว่า กตโก มีศัพท์เดิมมาจาก กต ศัพท์ แปลว่า สิ่งที่ถูกกระทำขึ้น ลง ต ปัจจัยท้าย กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) ในกรรมสาธนะ เมื่อลง ก ปัจจัยในอรรถสัญญาแล้ว คำนี้ก็ปรากฏใช้ในความหมายว่า ถ้วยที่กระทำขึ้น มิใช่ปรากฏในความหมายอื่นจากนี้ ท่านจึงกล่าวว่าลง ก ปัจจัยในความหมายว่า ชื่อ ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า กตมลฺลกํ (ถ้วยที่กระทำขึ้น) อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาของจูฬวรรคพบรูปว่า กตกํ เป็นนปุงสกลิงค์ ใช้ในความหมายว่า กระเบื้องขัดเท้า ดังข้อความว่า

กตกํ นาม ปทุมกณฺณิกาการํ ปาทฆํสนตฺถํ กณฺฏเก อุฏฺฐาเปตฺวา กตํ.[๒๐๓]

"กระเบื้องที่มีลักษณะเหมือนกลีบบัว สร้างให้เป็นปุ่มขึ้นเพื่อขัดเท้า ชื่อว่า กตกะ"

ส่วน ภฏโก มีศัพท์เดิมมาจาก ภฏ ศัพท์ แปลว่า คนรับจ้าง เมื่อลง ก ปัจจัยแล้วก็ปรากฏใช้ในความหมายนั้น ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า ภติยา ชีวนฺโต (ผู้เลี้ยงชีพด้วยค่าจ้าง) ในความจริงถ้ากล่าวว่าลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ท้ายศัพท์นี้ก็ได้เหมือนกัน แต่ท่านมิได้กล่าวเช่นนั้นเพราะปทรูปสิทธิปกรณ์มิได้แสดง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ จึงถือว่าลง ก ปัจจัยในศัพท์แสดงชื่อของบุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพียงไม่มีความหมายพิเศษเพิ่มขึ้นมาเท่านั้น ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ว่า

กมฺมกาโร นาม ภฏโก อาหตโก.[๒๐๔]

“ชื่อว่า กรรมกร คือ คนรับจ้างชั่วคราว คนงานประจำ”

ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ยังพบรูปว่า ฆฏโก แทน ภฏโก โดยแปลว่า หม้อน้ำใช้รดน้ำ หมายถึง หม้อน้ำขนาดเล็กสำหรับรดน้ำต้นโพธิ์

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๐) แสดงตัวอย่างว่า โมโร วิยาติ โมรโก (นกที่คล้ายนกยูง ชื่อว่า โมรกะ = นกชนิดหนึ่งชื่อโมรกะ) อุทาหรณ์นี้ชัดเจนกว่า กตโก, ภฏโก อนึ่ง ก ปัจจัยที่ลงในอรรถว่า ปฏิภาคะ และสัญญา ให้ลงท้ายศัพท์ที่เป็นไปในอรรถของ อิว ศัพท์ คือ เพิ่ม วิย หรือ อิว เข้ามาในรูปวิเคราะห์ ดังคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๒๐๐๒) กล่าวว่า

อิวตฺเถ กนฺ ภวติ, สมุทาเยน เจ สญฺญา คมฺยเต.[๒๐๕]

“ถ้าชื่อย่อมถูกรู้ได้ด้วยหมู่ศัพท์ กนฺ ปัจจัยย่อมลงในอรรถของ อิว ศัพท์”]

อนุกมฺปายํ- ปุตฺตโก.

ในความหมายว่า น่าเอ็นดู เช่น

ปุตฺตโก (บุตรน้อย, บุตรรัก) = อนุกมฺปิโต ปุตฺโต ปุตฺตโก.

[อุทาหรณ์อีกศัพท์หนึ่งในอรรถนี้ คือ อนุกมฺปิโต วจฺโฉ วจฺฉโก (ลูกวัวน้อย) ส่วนในมัชฌิมปัณณาสก์ ปิยชาติกสูตร พบอุทาหรณ์ว่า เอกปุตฺตโก (บุตรน้อยผู้เดียว), กหํ เอกปุตฺตก (บุตรน้อยผู้เดียว เจ้าอยู่ที่ไหน) ในประโยคว่า

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส คหปติสฺส เอกปุตฺตโก ปิโย มนาโป กาลงฺกโต โหติ. ตสฺส กาลํกิริยาย เนว กมฺมนฺตา ปฏิภนฺติ, น ภตฺตํ ปฏิภาติ. โส อาฬาหนํ คนฺตฺวา กนฺทติ กหํ เอกปุตฺตก, กหํ เอกปุตฺตกาติ.[๒๐๖]

“สมัยนั้นแล บุตรน้อยผู้เดียวซึ่งเป็นที่รักเจริญใจของคหบดีคนหนึ่งเสียชีวิตลง เพราะการเสียชีวิตของเขา การงานก็ไม่เป็นอันทำ อาหารก็ไม่เป็นอันกิน คหบดีนั้นได้ไปยังป่าช้า คร่ำครวญถึงลูกชายว่า บุตรน้อยผู้เดียว เจ้าอยู่ที่ไหน บุตรน้อยผู้เดียว เจ้าอยู่ที่ไหน”

คัมภีร์ปทสังคหะ (ข้อ ๒๓๖) ประพันธ์คาถาสรุปความอรรถของ ก ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา เป็นต้นว่า

ปฏิภาคานุกมฺปาสุ สญฺญากุจฺฉิตหีฬเน
ขุทฺทเก จ สกตฺเถ โก คามโกจฺเจวมาทิสุ.[๒๐๗]

"ก ปัจจัยย่อมลงในความหมายว่า คล้ายคลึง, น่าเอ็นดู, ชื่อ, น่ารังเกียจ, ดูหมิ่น, เล็กน้อย และสกัตถ์ ดังอุทาหรณ์ว่า คามโก (หมู่บ้านเล็ก) เป็นต้น"

ที่จริงแล้วความหมายว่า กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ) และ หีฬน (ดูหมิ่น) มีลักษณะอย่างเดียวกัน ต่างกันเพียงชื่อเรียกเท่านั้น

อุทาหรณ์ของ ก ปัจจัยในอรรถว่า ขุทฺทก (เล็ก) เช่น คามโก (หมู่บ้านเล็ก), วงฺกโก (คันไถเล็ก), รถโก (รถเล็ก), ธนุโก (ธนูเล็ก) ดังข้อความในคัมภีร์มูลปัณณาสก์และอรรถกถาว่า

ส โข โส ภิกฺขเว กุมาโร วุฑฺฒิมนฺวาย อินฺทฺริยานํ ปริปากมนฺวาย ยานิ ตานิ กุมารกานํ กีฬาปนกานิ เตหิ กีฬติ, เสยฺยถิทํ- วงฺกกํ ฆฏิกํ โมกฺขจิกํ จิงฺคุลกํ ปตฺตาฬฺหกํ รถกํ ธนุกํ.[๒๐๘]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุมารนั้นอาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ย่อมเล่นด้วยเครื่องเล่นสำหรับกุมาร คือ คันไถเล็ก ตีไม้หึ่ง หกคะเมน เล่นกังหัน ตวงทราย รถเล็ก ธนูเล็ก"

วงฺกกนฺติ คามทารกานํ กีฬนกํ ขุทฺทกนงฺคลํ ฯเปฯ รถกนฺติ ขุทฺทกรถํ. ธนุกมฺปิ ขุทฺทกธนุเมว.[๒๐๙]

"คำว่า วงฺกกํ (คันไถเล็ก) คือ คันไถเล็กที่เด็กชาวบ้านใช้เล่นกัน ฯลฯ คำว่า รถกํ แปลว่า รถเล็ก แม้คำว่า ธนุกํ ก็คือธนูเล็กนั่นเอง"

ส่วนอุทาหรณ์ในอรรถสกัตถ์ เช่น หีโน เอว หีนโก (คนทรามนั่นแหละ), โปโต เอว โปตโก (ลูกน้อยนั่นแหละ)

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๐) ตั้งสูตรว่า นินฺทาญฺญาตปฺปปฏิภาครสฺสทยาสญฺญาสุ โก (ลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์ที่เป็นไปในความหมายว่า ตำหนิ, สิ่งที่ไม่รู้จัก, น้อย, คล้ายคลึง, สั้น, น่าเอ็นดู และชื่อ) ความหมายว่า นินฺทา ก็คืออรรถ กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ) นั้นเอง ส่วนความหมายอื่นมีอุทาหรณ์ว่า

ความหมายว่า สิ่งที่ไม่รู้จัก

- อญฺญาโต อสฺโส อสฺสโก (ม้าที่ไม่รู้จัก[ว่าเป็นของใคร])

ความหมายว่า น้อย

- อปฺปกํ เตลํ เตลกํ (น้ำมันน้อย)
- อปฺปกํ ฆตํ ฆตกํ (เนยใสน้อย)

ความหมายว่า สั้น

- รสฺโส มานุโส มานุสโก (คนแคระ)
- รสฺโส รุกฺโข รุกฺขโก (ต้นไม้แคระ)
- รสฺโส ปิลกฺโข ปิลกฺขโก (ต้นโพธิ์แคระ)]

ตถา กึยเตตโต ปริมาณตฺเถ ตฺตก-วนฺตุปฺปจฺจยา.

ลง ตฺตก ปัจจัยและ วนฺตุ ปัจจัยในความหมายว่า จำนวน ท้าย กึ, ย, ต และ เอต ศัพท์ได้เช่นเดียวกัน

[คำว่า ตถา ระบุถึงสูตรว่า ยทนุปปนฺนา เป็นต้น จัดเป็นนิบาตที่มีความหมายว่า อนุ-กัฑฒนะ คือ ดึงข้อความจากประโยคต้นมาสู่ประโยคนี้]

กึ ปริมาณมสฺสาติ กิตฺตกํ.

จำนวนเท่าไรมีอยู่แก่สิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า กิตตกะ (มีจำนวนเท่าไร)

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๔) กล่าวถึงการลง ริตฺตก ปัจจัยท้าย กึ ศัพท์แล้วลบ อึ ใน กึ นอกจากนั้น ยังกล่าวถึงรูปอื่นว่า กติ = กึ ศัพท์ + รติ ปัจจัย, กีว = กึ ศัพท์ + รีว ปัจจัย, กีวตก = กึ ศัพท์ + รีวตก ปัจจัย ด้วยสูตรในปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๔ ว่า กิมฺหา รติ-รีว-รีวตก-ริตฺตกา (ลง รติ, รีว, รีวตก และ ริตฺตก ปัจจัยท้าย กึ ศัพท์) มีรูปวิเคราะห์และอุทาหรณ์ตามลำดับว่า

- กึ สงฺขฺยานํ ปริมาณเมสนฺติ กติ (จำนวนคือปริมาณเท่าไรมีอยู่แก่ขันธ์เหล่านั้น เหตุนั้น ขันธ์เหล่านั้นชื่อว่า กติ, ขันธ์มีจำนวนเท่าไร)

เช่น ปญฺจกฺขนฺธา กติ กุสลา, กติ อกุสลา (ขันธ์ ๕ เป็นกุศลเท่าไร อกุศลเท่าไร)

- กึ สงฺขฺยานํ ปริมาณมสฺสาติ กีว (วัตถุมีจำนวนเท่าไร)

เช่น กีว ทูโร อิโต คาโม (หมู่บ้านไกลจากนี้เท่าไร) ลบ สิ วิภัตตท้าย กีว ศัพท์ เพราะใช้เป็นนิบาต

- กึ สงฺขฺยานํ ปริมาณมสฺสาติ กีวตกํ (วัตถุมีจำนวนเท่าไร)

เช่น กีวตกํ ปโหติ สเรน วิญฺญาเปตุํ (สามารถเพื่อให้สัตว์จำนวนเท่าไรรู้ได้ด้วยเสียง), อายุ จ โว กีวตโก นุ สมฺม (สหาย ท่านอายุเท่าไร)

- กึ สงฺขฺยานํ ปริมาณมสฺสาติ กิตฺตกํ (วัตถุมีจำนวนเท่าไร)

เช่น กิตฺตกํ ปจฺฉิมํ นุ โข จีวรํ วิกปฺเปตพฺพํ (จีวรมีขนาดเพียงไรเป็นอย่างต่ำ พึงวิกัปหรือ)]

เอวํ ยตฺตกํ, ตตฺตกํ, เอตฺตกํ.

ตัวอย่างว่า ยตฺตกํ (มีจำนวนเท่าใด) = ยํ ปริมาณํ อสฺสาติ ยตฺตกํ.

ตตฺตกํ (มีจำนวนเท่านั้น) = ตํ ปริมาณํ อสฺสาติ ตตฺตกํ.

เอตฺตกํ (มีจำนวนเท่านี้) = เอตํ ปริมาณํ อสฺสาติ เอตฺตกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า ให้แปลง เอต เป็น เอ ด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ จึงได้รูปว่า เอตฺตก

นอกจากนั้น ในคัมภีร์ธรรมบทพบรูปว่า เอตฺต แทน เอตฺตก ในประโยคว่า อิเมตฺตํ = อิมํ + เอตฺตํ (บุญนี้มีจำนวนเท่านี้) จัดว่าลบ ก อักษรเพื่อรักษาคณะฉันท์ ดังพระบาลีว่า

ปูชารเห ปูชยโต พุทฺเธ ยทิ ว สาวเก
ปปญฺจสมติกฺกนฺเต ติณฺณโสกปริทฺทเว.

เต ตาทิเส ปูชยโต นิพฺพุเต อกุโตภเย
น สกฺกา ปุญฺญํ สงฺขาตุํ อิเมตฺตมปิ เกนจิ.[๒๑๐]

"ผู้บูชาท่านที่ควรบูชา คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกผู้ล่วงพ้นกิเลสเครื่องขวางกั้น หมดโศกหมดปริเทวนา สงบระงับ ปลอดภัยโดยประการทั้งปวง ใครๆ ไม่สามารถจะคำนวณบุญของบุคคลนี้ว่า เขาได้บุญประมาณเท่านี้"

ในปทรูปสิทธิฎีกาแสดงตัวอย่างของ เอตฺตก เป็นลิงค์ทั้งสามว่า เอตฺตกํ ธนํ (ทรัพย์เพียงเท่านี้) เอตฺตกา ภูมิ (พื้นที่เพียงเท่านี้), เอตฺตโก ภาโค (ส่วนเพียงเท่านี้) ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ควรรูปอิตถีลิงค์ว่า เอตฺติกา จะดีกว่า เอตฺตกา เพราะโดยทั่วไปมักแปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก ปัจจัยซึ่งมี อา อิตถีปัจจัยอยู่ท้ายเป็น อิ เช่น ปาปิกา ทิฏฺฐิ (ความเห็นทราม), ภทฺทิกา เทสนา (เทศนาอันงาม) เป็นต้น แต่ความจริงแล้วการแปลงสระ อ เป็น อิ นี้ไม่แน่นอนเสมอไป เพราะพบรูปอิตถีลิงค์ว่า ปาปกา, ภทฺทกา ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาอีกด้วย (ดู สูตร ๓๘๙)]

วนฺตุมฺหิ อาตฺตญฺจ.

อนึ่ง ความเป็น อา ในเพราะ วนฺตุ ปัจจัยย่อมมี[ด้วยมหาสูตร]

ยํ ปริมาณมสฺสาติ ยาวา, ยาวนฺโต. คุณวนฺตุสมํ.

เช่น

จำนวนเท่าใดมีอยู่แก่สิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นได้รูปว่า ยาวา หรือว่า ยาวนฺโต (มีจำนวนเท่าใด, เพียงใด) [ยาวา = เอกพจน์, ยาวนฺโต = พหูพจน์]

[รูปที่เหลือพึงทราบ]เหมือนกับ คุณวนฺตุ ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ ยาวา

ศัพท์เดิมเป็น ย ศัพท์, ปริมาณ ศัพท์ และ ต ศัพท์
(ทำตัวด้วยการลงวิภัตตินามเป็นรูปว่า ยํ ปริมาณํ อสฺส)
ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ยํ ปริมาณํ อสฺส (จำนวนเท่าใดมีอยู่แก่สิ่งนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้
ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย ย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ”
ลบวิภัตติท้าย ยํ ปริมาณํ และ อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”
ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสามด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”
ลบ ปริมาณ และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”
ในเพราะ วนฺตุ ปัจจัย ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ”
สำเร็จรูปเป็น ยาวนฺตุ
ตั้ง ยาวนฺตุ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ยาวนฺตุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อา สิมฺหิ”
แยก ลบ รวม
สำเร็จรูปเป็น ยาวา

เอวํ ตาวา, ตาวนฺโต, เอตฺตาวา, เอตฺตาวนฺโต อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

ตาวา, ตาวนฺโต (เพียงนั้น) = ตํ ปริมาณํ อสฺสาติ ตาวา.

เอตฺตาวา, เอตฺตาวนฺโต (เพียงนี้) = เอตํ ปริมาณํ อสฺสาติ เอตฺตาวา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า เอตาวา, เอตาวนฺโต แม้ในที่นี้แม้ท่านจะมิได้กล่าวถึงการซ้อน ตฺ เป็น ตฺต แต่ควรมีรูปสังโยคดังกล่าว จึงจะคล้อยตามข้อความในสูตร ๔๐ ว่า อาทิสทฺเทน เอตฺโต, เอตฺตาวตา (การซ้อนพยัญชนะย่อมมีด้วย อาทิ ศัพท์ เช่น เอตฺโต เอตฺตาวตา)

คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๖) กล่าวว่า โบราณาจารย์ไม่ปรารถนาให้เป็นตัทธิตในรูปว่า เอตฺตาวา, เอตฺตาวนฺโต ซึ่งรวมไปถึงรูปว่า เอตฺตาวตา ที่มีลักษณะเหมือนกัน เพราะรูปว่า เอตฺตาวตา เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า ปริจเฉทนะ (กำหนด) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๔๑) กล่าวว่า

ยาวตา ตาวตา ยาว ตาว กิตฺตาวตา ตถา
เอตฺตาวตา จ กีเวติ ปริจฺเฉทตฺถวาจกา.[๒๑๑]

“นิบาตว่า ยาวตา ตาวตา ยาว ตาว กิตฺตาวตา เอตฺตาวตา และ กีว แสดงอรรถว่าการกำหนด”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาก็ถือว่าเป็นนิบาต ดังข้อความกล่าวว่า

ยาวตาติ ปริจฺเฉทนิยมตฺเถ นิปาโต.[๒๑๒]

“คำว่า ยาวตา เป็นนิบาตในความหมายว่ากำหนดขอบเขต”

เอตฺตาวตาติ ปริจฺเฉทตฺเถปิ นิปาตนิยมนํ “เอตฺตาวตา โข มหานามา”ติ วิย.[๒๑๓]

“การกำหนดด้วยนิบาตว่า เอตฺตาวตา ย่อมมีในอรรถว่า ปริจเฉทะ (กำหนด) ดังเช่นคำว่า เอตฺตาวตา โข มหานาม (ดูกรมหานาม ด้วยเหตุเพียงเท่านี้) เป็นต้น”

แม้ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๒ คำอธิบายสูตร ๔) ก็กล่าวว่า

ยาวตาติ ตติยนฺตปฏิรูปโก นิปาโต.[๒๑๔]

“คำว่า ยาวตา เป็นนิบาตซึ่งมีรูปเหมือนบทที่มีตติยาวิภัตติอยู่ท้าย”

อนึ่ง นอกจาก ย, ต และ เอต ศัพท์แล้ว วนฺตุ ปัจจัยยังลงท้าย สพฺพ ศัพท์ และทำทีฆะ อ เป็น อา เป็นรูปว่า สพฺพาวนฺต (มีจำนวนทั้งหมด) ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

โส เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. ตถา ทุติยํ. ตถา ตติยํ. ตถา จตุตฺถํ. อิติ

อุทฺธมโธ ติริยํ สพฺพธิ สพฺพตฺตตาย สพฺพาวนฺตํ โลกํ เมตฺตาสหคเตน เจตสา วิปุเลน มหคฺคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน อพฺยาปชฺเชน ผริตฺวา วิหรติ.[๒๑๕]

“ภิกษุนั้นมีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง โดยประการฉะนี้ เธอแผ่ไปตลอดโลกทุกหมู่เหล่าโดยมีตนเสมอกันในสัตว์ทั้งปวงในที่ทุกสถาน ด้วยเมตตาจิตอันไพบูลย์ถึงความยิ่งใหญ่ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่”

นาสฺส กิญฺจิ สพฺพาวโต กายสฺส วิเวกเชน ปีติสุเขน อปฺผุฏํ โหติ.[๒๑๖]

“ไม่มีที่ไหนของร่างกายทุกส่วนอันปีติและสุขซึ่งเกิดจากความสงัดนิวรณ์จะไม่กระทบอยู่”

ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๖) อธิบาย สพฺพาวโต กายสฺส ว่า สพฺพโกฏฺฐาสวโต กายสฺส (ร่างกายที่มีอวัยวะทุกส่วน) และคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓๒๑) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพํ เอตสฺส อตฺถีติ สพฺพวา (มีอวัยวะทุกส่วน) ตามนัยนี้ให้ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย สพฺพ ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิต

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๓) กล่าวถึงการลง อาวนฺตุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สพฺพา จาวนฺตุ (ลง อาวนฺตุ ปัจจัยท้าย สพฺพ ศัพท์และอื่นๆ [คือ ย, ต และ เอต]) ท่านแสดงอุทาหรณ์ว่า สพฺพํ ปริมาณมสฺส สพฺพาวนฺตํ, ยาวนฺตํ, ตาวนฺตํ, เอตาวนฺตํ (จำนวนทั้งหมดมีอยู่แก่สิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า สัพพาวันตะ = มีจำนวนทั้งหมด, ยาวันตะ = เพียงใด, ตาวันตะ = เพียงนั้น, เอตาวันตะ = เพียงนี้)

ในพระไตรปิฎกยังพบรูปว่า ยาวตก, ตาวตก และ ยาวติก, ตาวติก ในลิงค์ทั้งสาม คำว่า ยาวตก, ตาวตก ประกอบรูปศัพท์มาจาก ย หรือ ต ศัพท์ + อาวตก ปัจจัย ลง อาวตก ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๐) ว่า ทิสฺสนฺตญฺเญปิ ปจฺจยา (แม้ปัจจัยอื่น[จากปัจจัยที่กล่าวไว้แล้ว]ย่อมปรากฏ) ส่วน ยาวติก, ตาวติก ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยาว หรือ ตาว ศัพท์ + ณิก ปัจจัย ลง ณิก ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๑) ว่า ตมสฺส ปริมาณํ ณิโก จ (ลง ณิก ปัจจัยและอื่นๆ ในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นจำนวนของสิ่งนั้น) แล้วลง ต อักษรเป็นอาคม ส่วนคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๒๒) ได้กล่าวถึงรูปว่า ยาวตฺก, ยาวติก, ตาวตฺก, ตาวติก ด้วยการลง กนฺ ปัจจัยท้าย ยาวตฺ หรือ ตาวตฺ ศัพท์ (ย หรือ ต ศัพท์ + วตุปฺ ปัจจัย) ด้วยสูตรว่า สงฺขฺยายา อติศทนฺตายาะ กนฺ (ลง กนฺ ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์ยกเว้นศัพท์ที่มี ติ หรือ ศทฺ ปัจจัย อยู่ท้าย) แล้วลง อิฑฺ อาคมได้บ้างด้วยสูตรในอัธยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๒๓

ว่า วโตริฯ วา (ลง อิฯ อาคมหน้า กนฺ ปัจจัยที่อยู่ท้าย วตุปฺ ปัจจัย) ดังนั้น จึงมีรูปสำเร็จที่ไม่ลง อินฺ อาคมว่า ยาวตฺก, ตาวตฺก หรือมีรูปที่ลง อิฯ อาคมว่า ยาวติก, ตาวติก ในลิงค์ทั้งสาม

อุทาหรณ์ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ของบทว่า ยาวติโก ยาวติกา และรูปปุงลิงค์ของ ตาวติโก พบในพระบาลีและอรรถกถา ดังนี้

เตนหานนฺท ยาวติกา ภิกฺขู เวสาลึ อุปนิสฺสาย วิหรนฺติ เต สพฺเพ อุปฏฺฐานสาลายํ สนฺ-นิปาเตหีติ.[๒๑๗]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘อานนท์ ถ้าเช่นนั้นเธอจงเผดียงภิกษุเท่าที่อาศัยกรุงเวสาลีอยู่ทั้งหมดให้ประชุมกันที่ธรรมสภา’”

สพฺเพว สนฺตาติ ยาวติกา ตสฺสา ปริสาย เถรา จ นวา จ มชฺฌิมา จ, เอเต วุจฺจนฺติ สพฺเพว สนฺตาติ.[๒๑๘]

“คำว่า สพฺเพว สนฺตา (ภิกษุที่มีอยู่ทั้งหมด) หมายความว่า ภิกษุในบริษัทนั้นเป็นเถระก็ตาม เป็นนวกะก็ตาม เป็นมัชฌิมะก็ตาม มีจำนวนเท่าใด ภิกษุเหล่านั้นเรียกว่า ภิกษุที่มีอยู่ทั้งหมด”

ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตาติ ยตฺตกา ภิกฺขู ตสฺส อุโปสถกมฺมสฺส ปตฺตา ยุตฺตา อนุรูปา, สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน จตฺตาโร ปกตตฺตา, เต จ โข หตฺถปาสํ อวิชหิตฺวา เอกสีมายํ ฐิตา.[๒๑๙]

“คำว่า ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา (ภิกษุมีประมาณเพียงใดเป็นผู้ควรแก่กรรม) หมาย-ความว่า ภิกษุมีประมาณเพียงใด คือ ภิกษุปกตัตตะ (ผู้มีสภาพปกติ) ๔ รูปโดยขอบเขตอย่างต่ำ เป็นผู้ควรแก่อุโบสถกรรมนั้น ภิกษุเหล่านั้นไม่ละหัตถบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน”

อถโข เต ลิจฺฉวี ยาวติกา ยานสฺส ภูมิ, ยาเนน คนฺตฺวา ยานา ปจฺโจโรหิตฺวา ปตฺติกาว เยน ภควา เตนุปสงฺกมึสุ.[๒๒๐]

“ครั้งนั้น พวกเจ้าลิจฉวีเสด็จขึ้นยานพาหนะไปตลอดพื้นที่ที่ยานพาหนะจะไปได้ แล้วเสด็จลงจากยานพาหนะ ดำเนินไปด้วยพระบาทเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ที่ประทับ”

ยาวติกสทฺโท ยตฺตกปริยาโยติ อาห ยตฺตกาติ.[๒๒๑]

“ยาวติก ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ยตฺตก ศัพท์ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ยตฺตกา (มีประมาณเพียงใด)”

ยาวตา สญฺญาสมาปตฺติโยติ ยตฺตกา สญฺญาสหคตา ฌานสมาปตฺติโย, ตาหิ วุฏฺฐาย อธิคนฺธพฺพตฺตา ตาวติโก เวเนยฺยานํ อญฺญาปฏิเวโธ อรหตฺตสมธิคโม.[๒๒๒]

“คำว่า ยาวตา สญฺญาสมาปตฺติโย (สมาบัติที่เกิดร่วมกับสัญญามีประมาณเพียงใด) หมายความว่า ฌานสมาบัติที่เกิดร่วมกับสัญญามีประมาณเพียงใด การแทงตลอดอรหัตตผล คือ การบรรลุอรหัตตผลของเวไนยชนมีประมาณเพียงนั้นย่อมมีได้ เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลออกจากฌาน-สมาบัติเหล่านั้นแล้วพึงบรรลุได้”

จะเห็นได้ว่า รูปว่า ยาวติก, ตาวติก มีใช้เป็นปุงลิงค์อีกด้วย แต่คัมภีร์นิรุตติทีปนีเข้าใจว่า รูปว่า ยาวตโก เป็นปุงลิงค์ ส่วนรูปว่า ยาวติกา เป็นอิตถีลิงค์อย่างเดียว จึงแยกรากศัพท์ของ ยาว-ติกา เป็นอิตถีลิงค์ไว้ในสูตร ๙๙ และ ๔๙๘ สองนัย คือ

- ยาวตี (ย ศัพท์ + อาวนฺตุ ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิต + อี อิตถีปัจจัย) + ก อาคม + อา อิตถีปัจจัย ทำรัสสะ อี ใน ตี เป็น อิ = ยาวติกา

- ยาว ศัพท์ + ตฺตก ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย ลบ ตฺ ด้วยมหาสูตร แปลงสระ อ ใน ต เป็น อิ = ยาวติกา

ผู้แปลเห็นว่า คำอธิบายของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่กล่าวถึงรูปว่า ยาวติก, ตาวติก เป็นสามลิงค์ สอดคล้องกับสันสกฤต และมีอุทาหรณ์ปรากฏใช้ในพระบาลี จึงเหมาะสมกว่าความเห็นของคัมภีร์นิรุตติทีปนีข้างต้น]

“สุวณฺณสฺส วิกาโร สุวณฺเณน ปกโต”ติ วา วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า สุวณฺณสฺส วิกาโร (รถอันเป็นวิการแห่งทอง) หรือว่า สุวณฺเณน ปกโต (รถอันบุคคลกระทำแล้วด้วยทอง) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า สุวณฺเณน ปกตนฺติ วิคฺคเห ในที่นี้ใช้รูปตามฉบับสิงหล เพราะรูปสำเร็จเป็นปุงลิงค์ว่า โสวณฺณมโย รโถ แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติก็ถือว่าไม่ผิด เพราะเป็นการกล่าวด้วยลิงค์สามัญทั่วไปคือ นปุงสกลิงค์ นอกจากนั้น ปทรูปสิทธิคัณฐิได้กล่าวว่า ในคำว่า วิคฺคเห เป็นลักขณวันตกัตตา และต้องเพิ่มลักขณกิริยาเข้ามาเป็น กเต (อันท่านกระทำแล้ว) จึงมีคำแปลตามมตินี้ว่า “เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์ว่า สุวณฺณสฺส วิกาโร สุวณฺเณน ปกโต แล้ว ให้ลง มย ปัจจัย” โดยนำคำในสูตรที่จะกล่าวต่อไปมาเพิ่มเป็นประธานและกิริยาคุมพากย์ในประโยคนี้ว่า มยปฺปจฺจโย โหติ]

๓๘๕. ตปฺปกติวจเน มโย.

ลง มย ปัจจัยในความหมายที่แสดงสิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น

มโย อ. มย ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ตปฺปกติวจเน* ในอรรถกล่าวซึ่งวัตถุที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยวัตถุนั้น ฯ

ตปฺปกติวจนตฺเถ มยปฺปจฺจโย โหติ.

ลง มย ปัจจัยในความหมายที่แสดงสิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น

[คำว่า วจน ในที่บางแห่งหมายถึงศัพท์ แต่ในบางแห่งก็หมายถึงอรรถ ในสูตรนี้หมายถึงอรรถ ดังนั้น วุตติของสูตรนี้จึงกล่าวว่า วจนตฺเถ (ในความหมายที่แสดง) อันที่จริงแล้ว ศัพท์หรือเสียงพูดเป็นเครื่องแสดงเนื้อความที่ผู้พูดต้องการสื่อสาร ส่วนอรรถเป็นสิ่งที่ศัพท์แสดงถึง ดังนั้น คำว่า วจน จึงมีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- วุจฺจติ เอเตนาติ วจนํ หมายถึง ศัพท์ (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- วุจฺจตีติ วจนํ หมายถึง อรรถ (ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ในคัมภีร์ฎีกากล่าวถึงความหมาย วจน ศัพท์ไว้สองประการข้างต้นว่า

ภควาติ วจนํ เสฏฺฐนฺติ เสฏฺฐวาจกํ วจนํ เสฏฺฐคุณสหจรณโต เสฏฺฐนฺติ วุตฺตํ. อถ วา วุจฺจตีติ วจนํ, อตฺโถ, ตสฺมา โย ภควาติ วจเนน วจนีโย อตฺโถ, โส เสฏฺโฐติ อตฺโถ.[๒๒๓]

"บาทคาถาว่า ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ (ศัพท์ว่า ภควา เป็นศัพท์ประเสริฐ) หมายความว่า ศัพท์ที่แสดงความประเสริฐ ได้ชื่อว่าเป็นศัพท์ประเสริฐ เพราะประกอบกับคุณอันประเสริฐ

อีกอย่างหนึ่ง เนื้อความที่บุคคลกล่าวถึง ชื่อว่า วจนะ หมายถึง เนื้อความ ดังนั้น เนื้อความใดอันบุคคลพึงกล่าวด้วยศัพท์ว่า ภควา เนื้อความนั้นประเสริฐ"

วุจฺจติ อตฺโถ เอเตนาติ หิ วจนํ, สทฺโท. อถ วา วุจฺจตีติ วจนํ, อตฺโถ, ตสฺมา โย ภควาติ วจเนน วจนีโย อตฺโถ, โส เสฏฺโฐติ อตฺโถ.[๒๒๔]

"โดยแท้จริงแล้ว บุคคลแสดงเนื้อความด้วยศัพท์นั้น เหตุนั้น ศัพท์นั้นชื่อว่า วจนะ หมายถึง ศัพท์ อีกอย่างหนึ่ง เนื้อความที่บุคคลกล่าวถึง ชื่อว่า วจนะ หมายถึง เนื้อความ ดังนั้น เนื้อความใดอันบุคคลพึงกล่าวด้วยศัพท์ว่า ภควา เนื้อความนั้นประเสริฐ"

อนึ่ง สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๘๙) กล่าวว่า สทฺทนิทฺเทโสว อตฺถนิทฺเทโส (การแสดงเนื้อความย่อมมีได้เหมือนการแสดงศัพท์) และแสดงวุตติพร้อมทั้งอุทาหรณ์ตามลำดับว่า

กฺวจิ อตฺถสฺส นิทฺเทโส สทฺทสฺส นิทฺเทโส วิย โปราเณหิ กโต. เสยฺยถิทํ. ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ. วุจฺจตีติ วจนํ, อตฺโถ. ภควาติ อตฺโถ เสฏฺโฐติ อตฺโถ.[๒๒๕]

"การแสดงเนื้อความในที่บางแห่ง โบราณาจารย์กระทำไว้เหมือนการแสดงศัพท์ เช่น ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ (เนื้อความว่า ภควา เป็นเนื้อความประเสริฐ) เนื้อความที่บุคคลกล่าวถึง ชื่อว่า วจนะ หมายถึง เนื้อความ ความหมายก็คือ เนื้อความว่า ภควา เป็นเนื้อความประเสริฐ"]

ปกรียตีติ ปกติ, เตน ปกติ ตปฺปกติ, ตปฺปกติยา วจนํ กถนํ ตปฺปกติวจนํ.

สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะ ชื่อว่า ปกติ, สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น[มีทองเป็นต้น] ชื่อว่า ตัปปกติ, อรรถแสดงสิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น ชื่อว่า ตัปปกติวจนะ

[ปกติ คือ สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น รถ ภาชนะ เป็นต้น อรรถปกติก็คือ วิการ (วิการ), ปกต (กระทำเฉพาะ), นิพฺพตฺต (เกิดขึ้น) และ นิปฺผนฺน (สำเร็จ) ตามสมควร]

สุวณฺณมโย รโถ โสวณฺณมโย วา, สุวณฺณมยา ภาชนวิกติ, สุวณฺณมยํ ภาชนํ.

สุวณฺณมโย รโถ หรือว่า โสวณฺณมโย (รถอันบุคคลกระทำแล้วด้วยทอง, รถทอง)

สุวณฺณมยา ภาชนวิกติ (ภาชนะอันบุคคลกระทำแล้วด้วยทอง, ถ้วยทอง)

สุวณฺณมยํ ภาชนํ (ภาชนะอันบุคคลกระทำแล้วด้วยทอง, ภาชนะทอง)

[รูปว่า โสวณฺณมโย พฤทธิ์ อุ ใน สุ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ สุวณฺณมโย

ศัพท์เดิมเป็น สุวณฺณ ศัพท์ และ วิการ ศัพท์

ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สุวณฺณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า "สาคโม เส"

สำเร็จรูปเป็น สุวณฺณสฺส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วิการ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วิกาโร

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สุวณฺณสฺส วิกาโร (รถอันเป็นวิการแห่งทอง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง มย ปัจจัยในวิการตัทธิตด้วยสูตรว่า "ตปฺปกติวจเน มโย"

ลบวิภัตติท้าย สุวณฺณสฺส และ วิกาโร ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ วิการ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

สำเร็จรูปเป็น สุวณฺณมย

ตั้ง สุวณฺณมย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สุวณฺณมย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สุวณฺณมโย

เอวํ รูปิยมยํ, รชตมยํ, ชตุมยํ, ทารุมยํ, มตฺติกามยํ, อิทฺธิยา นิพฺพตฺตํ อิทฺธิมยํ.

ตัวอย่างเหล่านี้คือ

รูปิยมยํ (ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยเงิน) = รูปิเยน ปกตํ รูปิยมยํ.

รชตมยํ (ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยเงิน) = รชเตน ปกตํ รชตมยํ.

ชตุมยํ (ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยครั่ง) = ชตุนา ปกตํ ชตุมยํ.

ทารุมยํ (ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยไม้) = ทารุนา ปกตํ ทารุมยํ.

มตฺติกามยํ (ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยดินเหนียว) = มตฺติกาย ปกตํ มตฺติกามยํ.

จีวรที่เกิดแล้วด้วยฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิมยะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

มนโต นิปฺผนฺนา มโนมยา, อยสา ปกตํ อโยมยํ.

สภาพธรรมที่สำเร็จแล้วด้วยใจ ชื่อว่า มโนมยะ

ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยเหล็ก ชื่อว่า อโยมยะ

[ในรูปว่า มโนมยา ลบ โต ปัจจัยในรูปวิเคราะห์ด้วยสูตรว่า เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ เพราะถือว่า โต ปัจจัยเป็นศัพท์ที่ใช้แทนวิภัตติได้ จึงถูกลบด้วยสูตรดังกล่าว

สูตรนี้ตั้งขึ้นตามสูตรคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๔ สูตร ๒๑) ว่า ตปฺปกตวจเน มยฏฺ (เมื่อมีการกล่าวถึงสิ่งที่บุคคลกระทำมาก ลง มยฏฺ ปัจจัยท้ายนามศัพท์นั้น) <มีรูปสันสกฤตว่า ตตฺปฺรกฤตวจเน มยฏฺ.> ในที่นี้ ต ศัพท์หมายถึง ปฐมันตศัพท์, ปกต คือ สิ่งที่บุคคลกระทำมาก, จำนวนมาก ส่วน วจน คือ การกล่าว โดยลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ หรืออาจลง ยุ ปัจจัยนั้นในอธิกรณสาธนะ ก็แปลสูตรอีกอย่างหนึ่งว่า ลง มยฏฺ ปัจจัยในเนื้อความคือที่กล่าวถึงสิ่งที่บุคคลกระทำมากท้ายปฐมันตศัพท์นั้น ตามคำอธิบายในคัมภีร์ปาณินิข้างต้น อักษรคือ ฏฺ ใน มยฏฺ ปัจจัยเป็นเพียงอนุพันธ์ที่ส่งผลให้ลง อี อิตถีปัจจัยในอิตถีลิงค์เท่านั้น และมีอุทาหรณ์ ๒ นัยตามคำแปลทั้งสองว่า

[นัยที่ ๑] อนฺนํ ปกตํ อนฺนมยํ (ข้าวจำนวนมาก ชื่อว่า อันนมยะ) <มีรูปสันสกฤตว่า อนฺนํ ปฺรกฤตมฺ อนฺนมยมฺ.> ลง มยฏฺ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต จึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตามศัพท์หน้า

[นัยที่ ๒] อนฺนํ ปกตํ อสฺมินฺติ อนฺนมโย, ยญฺโญ (ยัญอันเป็นที่มีข้าวจำนวนมาก ชื่อว่า

อันนมยะ หมายถึง ยัญ) <มีรูปสันสกฤตว่า อนฺนํ ปฺรกฤตมสฺมินฺนนฺนมโย ยชฺญะ.> มยฏฺ ปัจจัยมิได้ลงในสกัตถตัทธิต จึงมีรูปเป็นปุงลิงค์ตามศัพท์ที่สื่อถึง คือ ยญฺโญ

พระมหากัจจายนะตั้งสูตรว่า ตปฺปกติวจเน มโย ตามปาณินิสูตรก็จริง แต่มีความหมายต่างกัน ถ้าพิจารณาอุทาหรณ์ของสูตรนี้จะพบว่าท่านให้ลง มย ปัจจัยในความหมายว่า วิการะ ความจริงในคัมภีร์ปาณินิก็มีสูตรอื่นที่แสดงการลง มยฏฺ ปัจจัยในความหมายว่า วิการะ และอวยวะ ส่วนคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๔๒) ได้แสดงอรรถของ มยฏฺ ปัจจัยไว้ในสูตรว่า ปกติยา วิกาเร'วยเว วา'ภกฺขาจฺฉาทเนสุ (ลง มยฏฺ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในความหมายว่า วิการะ และอวยวะนอกจาก[ศัพท์ที่แสดง]ข้าวและเครื่องนุ่งห่ม) <มีรูปสันสกฤตว่า ปฺรกฤเตรฺวิกาเร'วยเว วา'ภกฺษาจฺฉาทนโยะ> ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่ได้สันนิษฐานว่า พระมหากัจจายนะคงจะนำคำว่า ปกติยา จากสูตรของกาตันตระนั้นมาตั้งเป็นคำแรกของสูตรนี้ แต่คำว่า ปกติ ในกาตันตรสูตรนั้นหมายถึงนามศัพท์ซึ่งเป็นที่ลงปัจจัย แต่กัจจายนไวยากรณ์หมายถึงความหมายว่า วิการะ ดังนั้น คาดว่าท่านผู้แต่งวุตติของกัจจายนสูตรนี้คงจะพบความลำบากในการอธิบายเรื่องนี้ จะเห็นได้ว่าวุตติของสูตรนี้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ตามฉบับพม่าไม่เหมือนกับฉบับสิงหล อีกทั้งยังไม่สอดคล้องกับคำอธิบายที่ปรากฏในปทรูปสิทธิฎีกาอีกด้วย กล่าวคือ ในฉบับสิงหลมีข้อความว่า

สา ปกติ อสฺสาติ ตปฺปกติ, วิกาโร. ตสฺส วจเน. อถ วา ปกรียตีติ ปกติ, เตน ปกติ ตปฺปกติ, ตปฺปกติยา วจนํ กถนํ ตปฺปกติวจนํ.

"สภาพปกตินั้นมีอยู่แก่สิ่งที่เปลี่ยนแปลงนั้น เหตุนั้น สิ่งที่เปลี่ยนแปลงนั้นชื่อว่า ตัปปกติ (มีสภาพปกตินั้น) หมายถึง วิการะ (สิ่งที่เปลี่ยนแปลง) [ลง มย ปัจจัย]ในความหมายที่แสดงวิการะอันมีสภาพปกตินั้น อีกอย่างหนึ่ง สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะ ชื่อว่า ปกติ, สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น [มีทองเป็นต้น] ชื่อว่า ตัปปกติ, อรรถแสดงสิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น ชื่อว่า ตัปปกติวจนะ"

คำว่า ตปฺปกติ ตามข้อความข้างต้นมีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วิการะอันมีสภาพปกตินั้น = สา ปกติ อสฺสาติ ตปฺปกติ.
  (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส, ปกติ ศัพท์แปลว่า สภาพปกติ, สภาพเดิม)
- สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น = ปกรียตีติ ปกติ, เตน ปกติ ตปฺปกติ.
  (ตติยาตัปปุริสสมาส, ปกติ ศัพท์แปลว่า สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะ)

ส่วนปทรูปสิทธิฎีกาแสดงรูปวิเคราะห์ตามความเห็นของท่านว่า เตน สุวณฺณาทินา ปกติ กรณํ อสฺสาติ ตปฺปกติ (การกระทำด้วยทองเป็นต้นนั้นมีอยู่แก่สิ่งที่เปลี่ยนแปลงนั้น เหตุนั้น สิ่งที่

เปลี่ยนแปลงนั้นชื่อว่า ตัปปกติ) ความเห็นนี้แสดงว่า คำว่า ปกติ แปลว่า การกระทำ โดย ป อุปสรรค ไม่มีความหมายใดๆ และลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ ส่วนคำว่า ตปฺปกติ มีรูปวิเคราะห์เป็นภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาสว่า เตน ปกติ อสฺสาติ ตปฺปกติ ตามคำอธิบายนี้ คำว่า ตปฺปกติวจเน แปลว่า ในความหมายที่แสดงวิการะอันมีการกระทำด้วยทองเป็นต้นนั้น]

เอตฺถ จ “มโนคณาทีนนฺ”ติ วตฺตมาเน-

อนึ่ง เมื่อบทว่า มโนคณาทีนํ (ของ มโนคณะเป็นต้น) ติดตามมาอยู่[ในสูตรนี้] [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๘๖. เอเตสโม โลเป.

เมื่อลบวิภัตติแล้ว แปลงสระที่สุดของมโนคณะเป็นต้นเหล่านั้นเป็น โอ

โลเป ครั้นเมื่อการลบ *กเต* อันท่านกระทำแล้ว *อนฺโต* อ.ที่สุด *เอเตสํ สทฺทานํ* ของศัพท์ ท. เหล่านี้ *มโนคณาทีนํ* อันมีมโนคณะเป็นต้น *โอ* เป็น โอ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

[แม้สูตรนี้จะมีรูปว่า อนฺโต โอ โหติ โดยเพิ่ม โหติ เข้ามาเป็นกิริยาคุมพากย์ แต่ในวุตติได้อธิบาย โอ เป็นบทที่ลงทุติยาวิภัตติว่า โอตฺตํ (ซึ่งความเป็น โอ) และเพิ่มกิริยาคุมพากย์ว่า อาปชฺชเต (ย่อมถึง) โดยประสงค์จะแสดงการอธิบายในอีกลักษณะหนึ่งซึ่งมีความหมายเหมือนกัน นั่นคือแปลง อ เป็น โอ ดังข้อความในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกาว่า

สจฺฉนฺทโต วจนปวตฺตีติ ญาเยน “เอเตสมนฺโต โอ โหตี”ติ อวตฺวา “โอตฺตมาปชฺชเต”ติ วุตฺตํ อตฺถวิโรธาภาวโต.[๒๒๖]

“ท่านกล่าวว่า ย่อมถึงความเป็น โอ โดยมิได้กล่าวว่า ที่สุดของมโนคณะเหล่านั้นย่อมเป็น โอ เพราะไม่มีการผิดความหมาย ดังกฎทั่วไปว่า ความเป็นไปของศัพท์ย่อมมีได้ตามความปรารถนาของตน”

ที่จริงแล้วการอธิบายวุตติของสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ อาจประกอบใช้วิภัตติ ๓ หมวด คือ ปฐมาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ หรือฉัฏฐีวิภัตติตามความเหมาะสม ดังต่อไปนี้

๑. ลงปฐมาวิภัตติท้ายบทการีและบทการิยะ เช่น ฌลเปหิ ปโร อํโม นิคฺคหีตํ โหติ (อํ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) ดังประโยคว่า เทวทตฺโต ราชา โหติ (เทวทัตเป็นพระราชา)

๒. ลงปฐมาวิภัตติท้ายบทการี และลงทุติยาวิภัตติท้ายบทการิยะ เช่น ฌลเปหิ ปโร อํโม นิคฺคหีตํ ปปฺโปติ (อํ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นนิคคหิต) ดังประโยคว่า เทวทตฺโต รชฺชํ ปาปุณาติ (เทวทัตถึงความเป็นพระราชา)

๓. ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายบทการี และลงปฐมาวิภัตติท้ายบทการิยะ เช่น ฌลเปหิ ปรสฺส อํมสฺส นิคฺคหีตํ โหติ (แปลง อํ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) ดังประโยคว่า รชฺชํ เทวทตฺตสฺส ปาปุณาติ (ความเป็นพระราชาของเทวทัตย่อมมาถึง)

แม้กัจจายนสูตรจะประกอบใช้ปฐมาวิภัตติท้ายบทการีและการิยะตามนัยแรก แต่วุตติของกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ก็อาจไขด้วยวิภัตติอื่นตามนัยที่ ๒ และที่ ๓ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความหลากหลายในการอธิบาย ส่งผลให้ผู้อ่านเข้าใจได้ชัดเจนดียิ่งขึ้น ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๘๒ และ ๒๒) ว่า

เอกสฺเสว หิ อตฺถสฺส นานปฺปกาเรน ปโยโค ทิสฺสติ เทวทตฺตสฺส รชฺชํ ปาปุณาติ. เทวทตฺโต ราชา โหตีติ. น จ ตํ วิรุชฺฌติ. นนุ จ สุตฺตาธิปฺปายสฺสานุวตฺตนโต วุตฺติ. อิธ ปน กสฺมา เอวํ วุตฺตนฺติ. สุตฺตาธิปฺปายทีปนตฺถํ.[๒๒๗]

“โดยแท้จริงแล้ว การประกอบเนื้อความเดียวโดยประการต่างๆ ย่อมปรากฏในประโยคว่า เทวทตฺตสฺส รชฺชํ ปาปุณาติ (ความเป็นพระราชาของเทวทัตย่อมมาถึง) เทวทตฺโต ราชา โหติ (เทวทัตเป็นพระราชา) และข้อนั้นก็ไม่ผิด

ถามว่า : วุตติย่อมมีโดยคล้อยตามจุดมุ่งหมายของสูตรมิใช่หรือ เหตุใดจึงกล่าวไว้อย่างนี้ในสูตรนี้

ตอบว่า : ท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพื่อแสดงจุดมุ่งหมายของสูตร”

เทวทตฺโต ราชา โหตีติอาทีสุ วิย การิยการิโน อเภทวเสน คหิตตฺตา สมานาธิกรณํ กตฺวา ปุพฺโพ จ รสฺโสติ วุตฺตํ. ยตฺถ หิ การิยการีนํ เภทํ กตฺวา คหณํ เทวทตฺโต รชฺชํ ปาปุณาติ รชฺชํ เทวทตฺตสฺส ปาปุณาตีติอาทีสุ วิย. ตตฺถ การิมฺหิ ปฐมาย ยุตฺเต การิยสฺโสปโยเคน นิทฺเทโส โหติ, การิมฺหิ จ ฉฏฺฐิยา ยุตฺเต การิยสฺส ปจฺจตฺเตน นิทฺเทโส โหติ.[๒๒๘]

“พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ปุพฺโพ จ รสฺโส (และสระหน้าเป็นรัสสะ) โดยทำให้มีวิภัตติเสมอกัน เพราะถือเอาการิยะ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ) และการี (ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์) โดยเป็นสิ่งที่ไม่ต่างกัน ดังคำว่า เทวทตฺโต ราชา โหติ (เทวทัตเป็นพระราชา) กล่าวคือ ในสูตรใดถือเอาโดยกระทำการิยะและการีให้ต่างกันดังคำว่า เทวทตฺโต รชฺชํ ปาปุณาติ (เทวทัตย่อมถึงความเป็นพระราชา), รชฺชํ เทวทตฺตสฺส ปาปุณาติ (ความเป็นพระราชาของเทวทัตย่อมมาถึง) ในสูตรนั้นเมื่อการีประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ ก็แสดงการิยะด้วยทุติยาวิภัตติ และเมื่อการีประกอบด้วยฉัฏฐีวิภัตติ ก็แสดงการิยะด้วยปฐมาวิภัตติ”

อนึ่ง กฎทั่วไปว่า สจฺฉนฺทโต วจนปวตฺติ (ความเป็นไปของศัพท์ย่อมมีได้ตามความปรารถนาของตน) ที่ปรากฏในปทรูปสิทธิฎีกา เป็นปริภาสาที่ท่านนำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต เหมือนปริภาสาที่พบในนามกัณฑ์ สูตร ๖๕ ว่า วตฺติจฺฉานุปุพฺพิกา สทฺทปฺปฏิปตฺติ (การประกอบรูปศัพท์มีลำดับตามความต้องการของผู้พูด) เพราะคำว่า นฺยาย หรือ ญาย ที่ปรากฏในปทรูปสิทธิฎีกา ในภาษาบาลีเป็นคำที่กล่าวถึงกฎทั่วไป มีข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ในคัมภีร์ฎีกาว่า

วตฺตุอธิปฺปายานุโรธินี สทฺทปฺปวตฺติ.[๒๒๙]

“การประกอบรูปศัพท์มีสภาพคล้อยตามความปรารถนาของผู้พูด”

วตฺติจฺฉานุคโต สทฺทปฺปโยโค.[๒๓๐]

“การประกอบรูปศัพท์คล้อยตามความปรารถนาของผู้พูด”]

เอเตสํ มโนคณาทีนํ อนฺโต โอตฺตมาปชฺชเต วิภตฺติโลเป กเตติ โอกาโร.

สระท้ายของมโนคณะเป็นต้นเหล่านั้นย่อมถึงความเป็น โอ เมื่อลบวิภัตติแล้ว ด้วยสูตรนี้จึงมีความเป็น โอ อักษร

[แม้ในสูตรจะกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า โลเป ทั้งที่มิได้ระบุว่าเป็นการลบวิภัตติ อีกทั้งไม่มี วิภตฺติ ศัพท์ติดตามมาจากสูตรก่อน ก็จัดว่าเป็นการลบวิภัตติอย่างเดียวตามฐานะที่เหมาะสม เพราะไม่อาจลบสระท้ายของมโนคณะได้ เนื่องจากต้องแปลงสระดังกล่าวเป็น โอ ดังข้อความในคัมภีร์นยาสะว่า

เอตฺถ จ โลเปติ กิญฺจาปิ อนิยเมตฺวา วุตฺตํ, ตถาปิ วิภตฺติโลเปเมวิหาธิปฺเปตนฺติ คเหตพฺพํ. น หิ มโนคณาทีนมนฺโต โลโปปลพฺภติ.[๒๓๑]

“อนึ่ง แม้พระกัจจายนะมิได้กล่าวระบุว่าลบศัพท์ไหนไว้ในสูตรนี้ แต่พึงทราบว่าท่านประสงค์การลบวิภัตติเท่านั้นในที่นี้ เพราะการลบสระที่สุดของมโนคณะเป็นต้นย่อมมีไม่ได้”

อนึ่ง การวินิจฉัยความหมายของศัพท์บาลีนั้น ไม่พึงอาศัยรูปศัพท์อย่างเดียว แต่ต้องวิเคราะห์ตามฐานะที่เกี่ยวข้องเป็นต้นอีกด้วย ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า

ปกรณสํโยควิปฺปโยคสาหจริยวิโรธกาลตฺถาทิวเสน หิ สามญฺญสทฺทานมตฺถวิเสสปฏิปตฺติ.[๒๓๒]

“การรู้เนื้อความของศัพท์สามัญทั่วไปได้โดยพิเศษย่อมมีได้ด้วยฐานะ การประกอบร่วมกัน การประกอบแยกกัน ความเป็นไปร่วมกัน ความขัดแย้ง กาล และเนื้อความ เป็นต้น”

แม้คัมภีร์สัททสารัตถชาลินี (คาถา ๙๓) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา โอจิตฺยา กาลเทสโต
สทฺทตฺถา วิภชียนฺติ น สทฺทาเยว เกวลํ.[๒๓๓]

"ศัพท์และความหมายย่อมถูกจำแนกตามเนื้อความ, ฐานะ, ลิงค์, ความเหมาะสม, กาล และสถานที่ ไม่ควรจำแนกศัพท์อย่างเดียวเท่านั้น"

คาถาข้างต้นยังพบในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาที่อธิบายโมคคัลลานปัญจิกาอีกทอดหนึ่ง มีข้อความต่างกันเพียงเล็กน้อยว่า

อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา โอจิตฺยา เทสกาลโต
สทฺทตฺถา วิภชียนฺเต น สทฺทาเยว เกวลา.[๒๓๔]

อุทาหรณ์ของกฎข้างต้น มีดังต่อไปนี้

๑. **เนื้อความ** เช่น สีโห คายติ (นายสีหะย่อมขับร้อง), สีโห นงฺคุฏฺฐํ จาเลติ (ราชสีห์ย่อมกระดิกหาง) ในอุทาหรณ์แรก คำว่า สีห เป็นนายสีหะ ส่วนในอุทาหรณ์หลัง เป็นสัตว์ดิรัจฉาน

๒. **ฐานะ** เช่น อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา), อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา) อุทาหรณ์แรกนี้กล่าวในขณะอยู่ที่โรงทาน ส่วนอุทาหรณ์หลังกล่าวเมื่อเข้าสงคราม คำว่า อสฺส จึงหมายถึงยาจกหรือม้าตามฐานะที่ต่างกัน (คำว่า อสฺส ที่หมายถึงยาจก ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + สํ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาสว่า นตฺถิ สํ ธนํ เอเตสนฺติ อสฺสา = ผู้ไม่มีทรัพย์)

๓. **ลิงค์** เช่น สุวณฺโณ อุรคํ คณฺหาติ (ครุฑย่อมจับงู), สุวณฺณํ ปพฺพเต ภาติ (ทองย่อมอร่ามสุกใสในภูเขา) ในอุทาหรณ์แรก คำว่า สุวณฺโณ เป็นปุงลิงค์ แปลว่า "ครุฑ" ในอุทาหรณ์หลัง คำว่า สุวณฺณํ เป็นนปุงสกลิงค์ แปลว่า "ทอง"

๔. **ความเหมาะสม** เช่น มุนิ อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ (พระมุนีย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว) อุทาหรณ์นี้แสดงความเหมาะสม เพราะผู้ที่มีจิตสงบแล้วจึงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้มีจิตสงบได้

๕. **กาล** เช่น ตโย ภิกฺขู สนฺนิปาตา สายํ ปีตา (ภิกษุสามรูปประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น) อุทาหรณ์นี้มีบทกัตตาคือ ภิกษุ คำว่า ปีต จึงเป็นกิริยาศัพท์ แปลว่า "ดื่มแล้ว" คือ ดื่มน้ำปานะ มิใช่แปลว่า "สีเหลือง" ดังอุทาหรณ์ว่า ปีตํ ปณฺณํ (ใบไม้สีเหลือง)

๖. **สถานที่** เช่น โรหิตา อุทเก ยนฺติ (ปลาตะเพียนย่อมไปในน้ำ), โรหิตา ถเล ยนฺติ (ละมั่งย่อมไปบนบก) คำว่า โรหิต หมายถึง ปลาตะเพียน หรือละมั่ง ตามสถานที่อยู่ของสัตว์เหล่านั้น

คัมภีร์สัททสารัตถชาลินี (คาถา ๙๔-๙๙) ได้ประพันธ์อุทาหรณ์ข้างต้นเป็นคาถาว่า

สีโห คายติ นงฺคุฏฺฐํ　　สีโห จาเลติ ปาจเก
สีโห จ มาณโว สีโห　　อตฺถโต ญายเต พุโธ.

"ในคำว่า สีโห คายติ, นงฺคุฏฺฐํ สีโห จาเลติ (นายสีหะย่อมขับร้อง ราชสีห์ย่อมกระดิกหาง) บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถว่าเป็นมาณพชื่อสีหะ หรือราชสีห์"

ทานสาลายเก จตฺวา　　สงฺคาเม จ ยถากฺกมํ
อสฺเส อาเนหีติ วุตฺเต　　ทลิทฺโทสฺโสติ ญายเต.

"เมื่อบุคคลอยู่ในโรงทานแล้วกล่าวว่า อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา) หรือบุคคลอยู่ในสงครามแล้วกล่าวว่า อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา) ย่อมทราบว่าเป็นยาจกหรือม้าตามลำดับ"

สุวณฺโณ อุรคํ คณฺเห　　สุวณฺณํ ภาติ ปพฺพเต
วจเน ครุโฬ เหมํ　　กมญฺจ ลิงฺคโต มตํ.

"ในคำว่า สุวณฺโณ อุรคํ คณฺเห, สุวณฺณํ ภาติ ปพฺพเต (ครุฑย่อมจับงู, ทองย่อมอร่ามสุกใสในภูเขา) พึงทราบครุฑและทองตามลำดับโดยลิงค์"

โอจิตฺยํ โลกโต เญยฺยํ　　ปุพฺพาปราวิโรธิตํ
อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา　　ปรํ สเมติ โส มุนิ.

"ความเหมาะสมพึงทราบตามชาวโลกว่าเป็นความไม่ขัดแย้งกันแห่งข้อความหน้าและหลัง เช่น อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ โส มุนิ (พระมุนีย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว)"

ตโย ภิกฺขู สนฺนิปาตา　　สายํ ปีตาติ ภาสิเต
น สามา อิติ วิญฺเญยฺยา　　ยามกาลาติ ญายเต.

"ในคำกล่าวว่า ตโย ภิกฺขู สนฺนิปาตา สายํ ปีตา (ภิกษุสามรูปประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น) ไม่พึงทราบว่าเป็นทอง แต่พึงทราบว่าเป็นยามกาลิก"

อุทเก โรหิตา ยนฺติ　　ถเล ยนฺติ จ โรหิตา
อิติ ปาเจ ปุพฺเพ มจฺฉา　　ปเร ตุ มิคโรหิตา.

"ในคำว่า อุทเก โรหิตา ยนฺติ, ถเล ยนฺติ โรหิตา (ปลาตะเพียนย่อมไปในน้ำ, ละมั่งย่อมไปบนบก) ในคำแรกหมายถึงปลา คำหลังเป็นละมั่ง"

ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี (คาถา ๑๐๐) ยังกล่าวถึงกฎอื่นนอกจากที่กล่าวไว้แล้วว่า

สํโยควิปฺปโยคญฺจ สาหจริยวิโรธโต
สทฺทนฺตรวเสนาปิ สทฺโท วิเสสวาจโก.[๒๓๕]

"ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความเฉพาะได้ตามการประกอบร่วมกัน, การประกอบแยกกัน, ความเป็นไปร่วมกัน, ความขัดแย้ง และศัพท์อื่น[ที่อยู่ใกล้กัน]"

อุทาหรณ์ของกฎข้อนี้ มีดังนี้ คือ

๑-๒. การประกอบร่วมกันและการประกอบแยกกัน

- สวจฺฉํ เธนุมาเนหิ (จงนำแม่โคที่มีลูกโคมา)
- อวจฺฉํ เธนุมาเนหิ (จงนำแม่ม้าที่ไม่มีลูกโคมา)

คำว่า เธนุ ในอุทาหรณ์แรก คือ แม่โค เพราะประกอบร่วมกับลูกโค ส่วนในอุทาหรณ์หลังเป็นแม่ม้าซึ่งไม่เกี่ยวกับลูกโค ความจริงแล้วคำว่า เธนุ อาจแปลว่า แม่โค หรือแม่ม้าก็ได้ตามสมควร

๓. ความเป็นไปร่วมกัน

- สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ)

คำว่า สาริปุตฺต คือ พระสารีบุตรที่มีนามเดิมว่า อุปติสสะ เพราะเป็นอัครสาวกร่วมกับพระโมคคัลลานะ ไม่ใช่พระสารีบุตรอีกรูปหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักในนามว่า หัตถกสารีบุตร เหมือนพระกัสสปเถระซึ่งปรากฏชื่อว่า มหากัสสปะ (พระกัสสปใหญ่) เพื่อให้ต่างจากพระกัสสปะอีกรูปหนึ่งคือ กุมารกัสสปะ (พระกัสสปะน้อย)

๔. ความขัดแย้ง

- กุสลากุสลา (กุศลและอกุศล) คำว่า กุสล คือ กุศลที่ขัดแย้งกับอกุศล ไม่ใช่หมายถึงคนฉลาด

๕. ศัพท์อื่นที่อยู่ใกล้กัน หรือบริบท

- อชฺชุโน กตวีริโย (ท้าวอรชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

คำว่า อชฺชุน หมายถึง ท้าวอรชุน มิใช่แปลว่า ต้นกุ่ม เพราะบริบทคือ กตวีริโย (เป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

ในคัมภีร์ปโยคสิทธิ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔) ซึ่งแต่งขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ประพันธ์คาถาเกี่ยวกับเรื่องนี้โดยพิสดารว่า

สํโยคา วิปฺปโยคา จ   สาหจริยา วิโรธโต
อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา   สทฺทนฺตรสมีปโต.
สามตฺโถฺยจิตฺยเทเสหิ   กาลพฺยตฺตานุรูปโต
อุปจารกากุเภท-   สมฺพนฺเธหุปลกฺขณา.
วจนา จ ตทงฺคตฺตา   ปธานตฺตาติอาทิหิ
สทฺทตฺถา ปวิภชฺชนฺเต   น สทฺทาเยว เกวลา.[๒๓๖]

"เนื้อความของศัพท์ย่อมถูกจำแนกโดย :-

- การประกอบร่วมกัน - การประกอบแยกกัน
- ความเป็นไปร่วมกัน - ความขัดแย้ง
- เนื้อความ - ฐานะ
- คุณลักษณะ - ความใกล้กับศัพท์อื่น
- ความสามารถ - ความเหมาะสม
- สถานที่ - กาลเวลา
- ความปรากฏชัดตามลิงค์ - ความสมควร
- อุปจาระ (คำที่กล่าวเป็นสำนวน) - อากัปกิริยาพิเศษ
- ความสัมพันธ์ - พจน์
- อุปลักขณนัย (การกล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างแทนสิ่งอื่นทั้งหมด)
- ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น
- ปธานนัย (การแสดงสิ่งที่เป็นหลักสำคัญ แต่หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด) เป็นต้น

บุคคลไม่พึงจำแนกศัพท์อย่างเดียว"

อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ มีตามลำดับ คือ

๑. การประกอบร่วมกัน

- สกิโสรา เธนุ ทียตุ (จงให้แม่ม้าที่มีลูกม้า)

คำว่า เธนุ แปลว่า แม่ม้า เพราะประกอบร่วมกับศัพท์ว่า กิโสร (ลูกม้า)

๒. การประกอบแยกกัน

- อกิโสรา เธนุ อานียตุ (จงนำแม่โคที่ไม่มีลูกม้า)

คำว่า เธนุ แปลว่า แม่โค เพราะไม่ประกอบร่วมกับลูกม้า

๓. ความเป็นไปร่วมกัน

- รามลกฺขณา (พระรามและพระลักษณ์)

คำว่า ราม หมายถึง พระรามผู้เป็นโอรสของท้าวทศรถกับนางสมุทรชา มิใช่ปรศุราม บุตรของฤษีชมทัคคี แม้คำว่า ลกฺขณ ก็หมายถึง พระลักษณ์ผู้เป็นอนุชาของพระราม ไม่ใช่คนอื่น

๔. ความขัดแย้ง

- รามชฺชุนา (พระรามและท้าวอรชุน)

คำว่า ราม หมายถึง พระรามบุตรของภัคควะ และคำว่า อชฺชุน หมายถึง ท้าวอรชุน เพราะทั้งสองคนเป็นศัตรูกัน มิใช่หมายถึงพระรามโอรสของท้าวทศรถ และอรชุนอีกคนหนึ่งผู้เป็นบุตรของสัพยสาจ

๕. เนื้อความ

- สินฺธวมานย, ปวิสามิ รณงฺคณํ (จงนำม้าสินธพมา เราจะเข้าสู่สนามรบ)

คำว่า สินฺธว คือ ม้าสินธพ ตามเนื้อความที่กล่าวถึงการเข้าสู่สนามรบที่ต้องการพาหนะ มิใช่หมายถึงเกลือ

๖. ฐานะ

- สินฺธวมานย (จงนำเกลือมา)

คำว่า สินฺธว แปลว่า “เกลือ” เพราะกล่าวในขณะรับประทานอาหาร จึงหมายถึงเกลือ

๗. คุณลักษณะ

- เทวทตฺตํ ปฐมมุปเวสย สมาราธิตคุรุํ (จงเข้าไปหาเทวทัตผู้ยังครูให้ชื่นชมก่อน)

คำว่า สมาราธิตคุรุํ (ผู้ยังครูให้ชื่นชม) แสดงคุณลักษณะของเทวทัตนั้นว่าเป็นพหูสูต ไม่ใช่เทวทัตธรรมดา เพราะผู้ที่เป็นพหูสูตจึงจะเป็นที่ชื่นชมของครู [คนอินเดียมักอธิษฐานขอบุตรจากพระเจ้า เมื่อได้ลูกก็ตั้งชื่อว่า เทวทัต แปลว่า “เทพประทาน” ชื่อนี้เป็นชื่อทั่วไปของชาวอินเดีย คล้ายกับชื่อไทยว่า สมชาย ชื่อพม่าว่า ม่องม่อง และชื่ออังกฤษว่า John หรือ James ที่นิยมใช้โดยทั่วไป]

๘. ความใกล้กับศัพท์อื่น

- อชฺชุโน กตวีริโย (ท้าวอรชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

คำว่า อชฺชุโน คือ ท้าวอรชุน เพราะเป็นผู้ทำความเพียรในสงคราม ไม่ใช่แปลว่า ต้นกุ่ม

๙. ความสามารถ

- อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง)

คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องและเอวเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนต้องมีท้องตามธรรมชาติของมนุษย์ จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้เช่นนั้น ในบางแห่งเรียกว่า อัญญถานุปปัตติ-นัย คือ นัยที่ไม่สมควรเป็นโดยประการอื่น

๑๐. ความเหมาะสม

- รามสทิโสยํ (บุคคลนี้คล้ายกับพระราม)

คำว่า ราม เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง จึงหมายถึงพระรามโอรสของท้าวทศรถ ไม่ใช่พระรามบุตรของภัคควะ

๑๑. สถานที่

- โปฏฺฐปา (คนดี, คนถ่อย)

คำนี้เป็นคำสรรเสริญในบางท้องถิ่น และเป็นคำด่าในบางท้องถิ่น

๑๒. กาลเวลา

- ปจ (จงต้ม, หุง)

คำนี้ใช้ในแถบอินเดียตอนใต้ เมื่อกล่าวคำนี้ในเวลาเช้า หมายถึง การต้มข้าวต้ม ถ้ากล่าวคำนี้ในเวลาเย็น หมายถึง การหุงข้าว

๑๓. ความปรากฏชัดตามลิงค์

- คามสฺส อฑฺฒํ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน)

- คามสฺส อฑฺโฒ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน)

คำว่า อฑฺฒ ซึ่งเป็นนปุงสกลิงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่เท่ากัน คำว่า คามสฺส อฑฺฒํ จึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งอย่างแท้จริง ส่วน อฑฺฒ ซึ่งเป็นปุงลิงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่ไม่เท่ากัน คำนั้นจึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งโดยอนุมาน แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๕๔) ก็กล่าวว่า อฑฺฒํ วุตฺตํ สเม ภาเค (อฑฺฒ ศัพท์ นปุงสกลิงค์ กล่าวถึงส่วนที่เสมอกัน)

๑๔. ความสมควร

- นรปติ สาธุ รกฺขติ โคมณฺฑลํ (กษัตริย์ย่อมรักษามณฑลแห่งปฐพีไว้ดี)

คำว่า โค แปลว่า ปฐพี ไม่ใช่แปลว่า วัว เพราะการรักษาฝูงวัวไม่สมควรใช้กับพระราชา

๑๕. อุปจาระ

- มญฺจา อุกฺโกสนฺติ (เตียงโห่ร้องอยู่)

คำว่า มญฺจา (เตียง) หมายถึง คนที่อยู่บนเตียง โดยกล่าวถึงฐานะคือเตียง แต่เจตนาหมายถึงคนที่อยู่บนเตียง คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานะคือที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงฐานีคือผู้อาศัย

๑๖. อากัปกิริยาพิเศษ เมื่อถูกคนอื่นกล่าวหาว่าทำในสิ่งที่ตนมิได้กระทำ ก็ทำการขมวดคิ้วด้วยความโกรธแล้วกล่าวว่า อหํ กตวา อมฺหิ (ฉันทำหรือ) การขมวดคิ้วดังกล่าวแสดงว่าตนมิได้กระทำ

๑๗. ความสัมพันธ์

- มาตริ สมฺมา วตฺติตพฺพํ (พึงปรนนิบัติมารดาให้ดี)
- ปิตริ สุสฺสูยิตพฺพํ (พึงเชื่อฟังบิดา)

แม้คำเหล่านี้จะมิได้กล่าวระบุว่า สมาตริ (มารดาของตน), สปิตริ (บิดาของตน) ก็อนุมานรู้ความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับบิดามารดาได้

๑๘. อุปลักขณนัย

- กาเกหิ รกฺขิตพฺพํ ทธิ (พึงรักษาเนยใสจากกา)

คำว่า กาเกหิ (กา) ยังหมายรวมถึงสัตว์อื่นมีสุนัขเป็นต้นอีกด้วย

๑๙. พจน์

- ทารา (ภรรยา)

ใช้เป็นพหูพจน์อย่างเดียว ส่วนถ้าเป็นไปในความหมายว่า การผ่าฟืน ที่มาจาก ทร ธาตุ (วิทารเณ = ทำลาย) ก็มีรูปเป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

๒๐. ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น

- สชฺชิตํ โภชนํ (จัดแจงโภชนาหารแล้ว)

หมายถึง การจัดแจงสิ่งอื่นๆ ที่เนื่องด้วยการรับประทานอาหาร คือ ที่นั่ง แก้วน้ำ และกับข้าว เป็นต้น

๒๑. ปธานนัย

- นิคฺคจฺฉติ อวนินาโถ (พระราชาเสด็จออกแล้ว)

คำว่า อวนินาโถ (พระราชา) ยังหมายรวมถึงอำมาตย์และราชองครักษ์เป็นต้นที่ตามเสด็จพระราชาอีกด้วย

มีข้อสังเกตในเรื่องการประกอบแยกกัน กล่าวคือ คัมภีร์ปโยคสิทธิ ฉบับพม่า (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔) และปโยคสิทธินิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๘) มีข้อความในข้อที่ ๒ ว่า วิปฺปโยคโต- อกิโสรา อานียตูติ ตปฺปฏิเสธา วฬวา เอว ปตียเต ([ตัวอย่าง]โดยการประกอบแยกกัน คือ ในประโยคว่า อกิโสรา อานียตุ = จงนำ[แม่โค]ที่ไม่มีลูกม้ามา โดยย่อมรู้ว่าเป็นแม่ม้าเท่านั้น เพราะการปฏิเสธลูกม้านั้น) แต่ควรมีข้อความว่า ตปฺปฏิเสธา เธนุ เอว ปตียเต (ย่อมรู้ว่าเป็นแม่วัว เพราะการปฏิเสธลูกม้านั้น) จึงจะสมเหตุผล สันนิษฐานว่าประโยคข้างต้นคงจะเกิดการลอกผิดตามประโยคหน้าว่า ตํสํโยคโต วฬวา เอว ปตียเต (ย่อมรู้ว่าเป็นแม่ม้าเท่านั้น เพราะประกอบร่วมกับลูกม้านั้น) เห็นได้จากคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๑๖) อธิบายเรื่องนี้ว่า

สํโยควเสน สวจฺฉํ เธนุมาเนหีติ วุตฺเต คาวีติ วิญฺญายติ, น วฬวา. วิปฺปโยควเสน อวจฺฉํ เธนุมาเนหีติ วุตฺเต วฬวาติ วิญฺญายติ, น คาวี.[๒๓๗]

"อุทาหรณ์ด้วยการประกอบร่วมกัน คือ เมื่อกล่าวว่า สวจฺฉํ เธนุมาเนหิ (จงนำแม่โคที่มีลูกโคมา) ย่อมรู้ว่าเป็นแม่โค ไม่ใช่แม่ม้า

อุทาหรณ์ด้วยการประกอบแยกกัน คือ เมื่อกล่าวว่า อวจฺฉํ เธนุมาเนหิ (จงนำแม่ม้าที่ไม่มีลูกโคมา) ย่อมรู้ว่าเป็นแม่ม้า ไม่ใช่แม่โค"]

คเวน ปกตํ กรีสํ, โคโต นิพฺพตฺตนฺติ วา โคมยํ.

คูถอันโคถ่ายไว้ หรือว่า คูถที่เกิดจากโค ชื่อว่า โคมยะ

การประกอบรูปศัพท์ มโนมยา

ศัพท์เดิมเป็น มน ศัพท์ และ นิปฺผนฺน ศัพท์

ลง โต ปัจจัยท้าย มน ศัพท์ในอรรถตติยาวิภัตติด้วยการแบ่งสูตรว่า กฺวจิ โต ในสูตรว่า "กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ"

ให้ โต ปัจจัยชื่อว่าวิภัตติ ด้วยสูตรว่า "ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย"

สำเร็จรูปเป็น มนโต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย นิปฺผนฺน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น นิปฺผนฺนา

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า มนโต นิปฺผนฺนา (สภาพธรรมที่สำเร็จแล้วด้วยใจ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง มย ปัจจัยในวิการตัทธิตด้วยสูตรว่า “ตปฺปกติวจเน มโย”

ลบวิภัตติท้าย มนโต และ นิปฺผนฺนา ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย นิปฺผนฺน ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ นิปฺผนฺน ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

เมื่อลบวิภัตติแล้ว ให้แปลง อ ของ มน ศัพท์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “เอเตสโม โลเป”

สำเร็จรูปเป็น มโนมย

ตั้ง มโนมย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย มโนมย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนีนมาเอ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มโนมยา

“มโย”ติ โยควิภาเคน สกตฺเถปิ.

[ลง มย ปัจจัย]แม้ในอรรถของตนด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า มโย (ลง มย ปัจจัย)

ทานเมว ทานมยํ, สีลมยํ อิจฺจาทิ.

เช่น ทานนั่นแหละ ชื่อว่า ทานมยะ

สีลมยํ (ศีลนั่นแหละ) = สีลเมว สีลมยํ. ดังนี้เป็นต้น

สํสฏฺฐาทิอเนกตฺถตทฺธิตํ.

จบ ตัทธิตที่มีอรรถมากมายมีอรรถว่า ระคน เป็นต้น

สรุป ปัจจัยในอเนกัตถตัทธิตมี ๒๑ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. **ณิก ปัจจัย :** เยน วา สํสฏฺฐํ ตรติ จรติ วหติ ณิโก (ลง ณิก ปัจจัยท้ายตติยาวิภัตตินั้นในอรรถว่า ระคนแล้ว, ข้ามไป, เที่ยวไป, นำไปด้วยสิ่งใด และอรรถอื่นๆ ได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ระคน เป็นต้น เช่น ติเลน สํสฏฺฐํ เตลิกํ (โภชนะผสมแล้วด้วยงา)

๒. **ณิก ปัจจัย :** ตมธีเต เตนกตาทิสนฺนิธานนิโยคสิปฺปภณฺฑชีวิกตฺเถสุ จ (ลง ณิก ปัจจัยในอรรถว่า สาธยายสิ่งนั้น และในอรรถว่า กระทำแล้วด้วยสิ่งนั้นเป็นต้น, นับเข้า, ประกอบ, ศิลปะ, สินค้า และอาชีพ ได้บ้าง)

- ในอรรถว่า สาธยายสิ่งนั้น เป็นต้น เช่น วินยํ อธีเต เวนยิโก (ผู้สาธยายพระวินัย)

๓. **ณ ปัจจัย :** ณ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ (ลง ณ ปัจจัยและปัจจัยอื่น ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น, ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น เป็นต้น เช่น กสาเวน รตฺตํ กาสาวํ (ผ้าย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด)

๔. **เณยฺย ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า ณ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ (ลง ณ ปัจจัยและปัจจัยอื่น ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น, ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)

- ในอรรถว่า เกิดแล้วในสถานที่นั้น เป็นต้น เช่น พาราณสิยํ ชาโต พาราณเสยฺยโก (ผู้เกิดแล้วในกรุงพาราณสี) ลงด้วย

๕. **อิม ปัจจัย :** ชาตาทีนมิมิยา จ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า เกิดแล้ว เป็นต้น เช่น ปจฺฉา ชาโต ปจฺฉิโม (ชนผู้เกิดแล้วในภายหลัง)

๖. **อิย ปัจจัย :** ชาตาทีนมิมิยา จ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า เกิดแล้ว เป็นต้น เช่น มนุสฺสชาติยา ชาโต มนุสฺสชาติโย (ผู้เกิดแล้วในมนุษยชาติ)

๗. **อิก ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า ชาตาทีนมิมิยา จ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ประกอบแล้ว เป็นต้น เช่น อนฺเต นิยุตฺโต อนฺติโก (ผู้ประกอบแล้วในที่สุด)

๘. **กิย ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า ชาตาทีนมิมิยา จ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ประกอบแล้ว เช่น ชาติยา นิยุตฺโต ชาติกิโย (ผู้ประกอบแล้วในชาติตระกูล)

๙. **ย ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า ชาตาทีนมิมิยา จ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ดี เป็นต้น เช่น กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญํ (จิตเหมาะในการงาน)

๑๐. **ณฺย ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า ชาตาทีนมิมิยา จ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ดี เป็นต้น เช่น ปริสายํ สาธุ ปาริสชฺโช (ผู้เหมาะสมในที่ประชุม)

๑๑. **กณฺ ปัจจัย :** สมูหตฺเถ กณฺณา (ลง กณฺ ปัจจัยและ ณ ปัจจัยในความหมายว่า หมู่)

- ในอรรถว่า หมู่ เช่น ราชปุตฺตานํ สมูโห ราชปุตฺตโก (หมู่แห่งพระราชบุตร)

๑๒. **ณ ปัจจัย :** สมูหตฺเถ กณฺณา (ลง กณฺ ปัจจัยและ ณ ปัจจัยในความหมายว่า หมู่)

- ในอรรถว่า หมู่ เช่น ราชปุตฺตานํ สมูโห ราชปุตฺโต (หมู่แห่งพระราชบุตร)

๑๓. **ตา ปัจจัย :** คามชนพนฺธุสหายาทีหิ ตา (ลง ตา ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า คาม (หมู่บ้าน), ชน (ประชาชน), พนฺธุ (ญาติ), สหาย (เพื่อน) เป็นต้นในความหมายว่า หมู่)

- ในอรรถว่า หมู่ เช่น คามานํ สมูโห คามตา (หมู่แห่งหมู่บ้าน)

- ในอรรถสกัตถ์ด้วยการแบ่งสูตรนี้เป็นสองส่วน (โยควิภาค) เช่น เทโวเยว เทวตา (เทพนั่นแหละ)

๑๔. **อิย ปัจจัย :** ตทสฺส ฐานมิโย จ (ลง อิย ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น และในความหมายอื่น)

- ในอรรถว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น เช่น มทนสฺส ฐานํ มทนิโย (ที่ตั้งแห่งความมัวเมา)

- ในอรรถว่า เกื้อกูล เป็นต้นด้วย จ ศัพท์ เช่น อุปาทานานํ หิตา อุปาทานิยา (ธรรมที่เกื้อกูลแก่ความยึดมั่น)

๑๕. **อายิตตฺต ปัจจัย :** อุปมตฺถายิตตฺตํ (ลง อายิตตฺต ปัจจัยในความหมายว่า อุปมา)

- ในอรรถว่า อุปมา เช่น ธูโม วิย ทิสฺสตีติ ธูมายิตตฺตํ (ป่าทึบสีเขียวเหมือนควัน)

๑๖. **ล ปัจจัย :** ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล (ลง ล ปัจจัยในความหมายว่า อาศัยสิ่งนั้นแล้ว และในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งนั้น)

- ในอรรถว่า อาศัยสิ่งนั้นแล้ว เป็นต้น เช่น ทุฏฺฐุ นิสฺสิตํ ทุฏฺฐุลฺลํ (กรรมที่อาศัยความชั่ว)

๑๗. **อาลุ ปัจจัย :** อาลุ ตพฺพหุเล (ลง อาลุ ปัจจัยในความหมายว่า สภาพนั้นมีมาก)

- ในอรรถว่า สภาพนั้นมีมาก เช่น อภิชฺฌา อสฺส ปกติ อภิชฺฌาลุ (ผู้มีอภิชฌามาก)

๑๘. **ก ปัจจัย :** ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้])

- ในอรรถว่า คล้ายเหมือน เป็นต้น เช่น หตฺถิโน อิว หตฺถิกา (ตุ๊กตาช้าง)

๑๙. **ตฺตก ปัจจัย :** ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ

- ในอรรถว่า จำนวน เช่น กึ ปริมาณมสฺสาติ กิตฺตกํ (มีจำนวนเท่าไร)

๒๐. **วนฺตุ ปัจจัย :** ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ

- ในอรรถว่า จำนวน เช่น ยํ ปริมาณมสฺสาติ ยาวา (มีจำนวนเท่าใด)

๒๑. **มย ปัจจัย :** ตปฺปกติวจเน มโย (ลง มย ปัจจัยในศัพท์ที่แสดงสิ่งที่ถูกกระทำด้วยสิ่งนั้น)

- ในอรรถว่า วิการ เช่น สุวณฺณสฺส วิกาโร สุวณฺณมโย (รถอันเป็นวิการแห่งทอง)

---

๓. ภาวตัทธิต

“อลสสฺส ภาโว”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า อลสสฺส ภาโว (ความเป็นผู้เกียจคร้าน) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๘๗. ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ.

ลง ณฺย ปัจจัย, ตฺต ปัจจัย และ ตา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่าความเป็น

ณฺยตฺตตา ตุ อ. ณฺย, ตฺต และ ตา ปัจจัย ท. ด้วย *โหนฺติ* ย่อมลง *ภาเว* ในอรรถภาวะ ฯ

ฉฏฺฐิยนฺตโต ณฺย-ตฺต-ตา อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ “ตสฺส ภาโว”อิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ ณฺย, ตฺต และ ตา ท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติในความหมายนี้ว่า ความเป็นของบุคคลนั้น

ตุสทฺทคฺคหเณน ตฺตน-เณยฺยาทิปฺปจฺจยา จ.

และลง ตฺตน ปัจจัยและ เณยฺย ปัจจัยเป็นต้นด้วยการกล่าว ตุ ศัพท์

[ตุ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการลง ตฺตน และ เณยฺย ปัจจัยเป็นต้น โดยรวบรวมปัจจัย ๑๒ ศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ ในภาวตัทธิต (กัจจานัตถทีปนี เล่ม ๒ หน้า ๒๒๑) คือ

๑. ตฺตน ปัจจัย

- ปุถุชฺชนสฺส ภาโว ปุถุชฺชนตฺตนํ (ความเป็นปุถุชน)
- เวทนาย ภาโว เวทนตฺตนํ (ความเป็นเวทนา)
- ชายาย ภาโว ชายตฺตนํ (ความเป็นภรรยา)

๒. เณยฺย ปัจจัย

- สุจิสฺส ภาโว โสเจยฺยํ (ความสะอาด)
- อธิปติโน ภาโว อาธิปเตยฺยํ (ความเป็นอธิบดี)
- กวิสฺส ภาโว กาเวยฺยํ (ความเป็นกวี)
- เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ (ความเป็นขโมย)

๓. พฺย ปัจจัย

- ทาสสฺส ภาโว ทาสพฺยํ (ความเป็นทาส)
- วทฺธสฺส ภาโว วทฺธพฺยํ (ความเป็นผู้เจริญ)

๔. วิย ปัจจัย

- ทาสสฺส ภาโว ทาสวิยํ (ความเป็นทาส)

๕. ณ ปัจจัย (พร้อมด้วย ว อาคม)

- วทฺธสฺส ภาโว วทฺธวํ (ความเป็นผู้เจริญ)
- ลชฺชสฺส ภาโว ลชฺชวํ (ความเป็นละอาย)

๖. ล ปัจจัย

- มหนฺตสฺส ภาโว มหลฺลํ (ความใหญ่) [ส่วนคำว่า มหลฺลก ลง ก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า มหลฺลํ อสฺส อตฺถีติ มหลฺลโก, วิหาโร (วิหารที่มีความใหญ่, วิหารใหญ่)]

๗. ต ปัจจัย

- สพฺพญฺญุโน ภาโว สพฺพญฺญุตํ (ความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวง)

๘. ณิก ปัจจัย

- ปุถุชฺชนสฺส ภาโว โปถุชฺชนิโก (ความเป็นปุถุชน)

๙. ณิย ปัจจัย [ณิย ปัจจัยก็คือ ณฺย ปัจจัย + อิ อาคมหน้าปัจจัย]

- ทลิทฺทสฺส ภาโว ทาลิทฺทิยํ (ความจน), อลสสฺส ภาโว อาลสิยํ (ความเกียจคร้าน)

๑๐. อิม ปัจจัย

- อณุโน ภาโว อณิมา (ความเล็ก)
- ลฆิโน ภาโว ลฆิมา (ความเบา)
- มหโต ภาโว มหิมา (ความใหญ่)
- ครุโน ภาโว คริมา (ความหนัก)

๑๑. ฬุหก ปัจจัย

- ทฺวินฺนํ ภาโว เทฺวฬฺหกํ (ความเป็นสอง, ความสงสัย)

๑๒. สฺส ปัจจัย [สฺส ปัจจัยก็คือ ณฺย ปัจจัย + สฺ อาคม]

- สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํ (ความเป็นผู้มีใจดี)

อุทาหรณ์ว่า อณิมา (ความเล็ก) คือ การเนรมิตกายให้เล็กละเอียดจนมองไม่เห็น, ลฆิโน ภาโว ลฆิมา (ความเบา) คือ การเนรมิตกายให้เบาลอยได้, มหโต ภาโว มหิมา (ความใหญ่) คือ การเนรมิตกายให้ใหญ่, ครุโน ภาโว คริมา (ความหนัก) คือ การเนรมิตกายให้หนัก ทั้งหมดนี้นับเข้าในฤทธิ์ ๘ ประการ ดังข้อความในคัมภีร์อมรวิเวก (กัณฑ์ ๑ วรรค ๑ คำอธิบายคาถา ๓๘) ว่า

อณิมา มหิมา เจว　　คริมา ลฆิมา ตถา
ปตฺติ ปากมฺม'มีสิตฺตํ　　วสิตฺตํ จาฏฺฐ สิทฺธิโย.[๒๓๘]

"ฤทธิ์ ๘ ประการ คือ การเนรมิตกายให้เล็ก การเนรมิตกายให้ใหญ่ การเนรมิตกายให้หนัก การเนรมิตกายให้เบา การไปถึง[สถานที่อันตนต้องการ] การเนรมิตกายตามต้องการ[มีการดำดินเป็นต้น] การเป็นใหญ่[กว่าผู้อื่น] และการชำนาญ[ในอินทรีย์มีจักขุนทรีย์เป็นต้น]"

ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๒๓) และศัพทกัลปทรุมะ (เล่ม ๑ หน้า ๒๔) พบคาถาว่า

อณิมา ลฆิมา ปตฺติ　　ปากมฺมํ มหิมา ตถา
อีสิตญฺจ วสิตฺตญฺจ　　ตถา กามาวสายิตา.[๒๓๙]

"การเนรมิตกายให้เล็ก การเนรมิตกายให้เบา การไปถึง[สถานที่อันตนต้องการ] การเนรมิตกายตามต้องการ[มีการดำดินเป็นต้น] การเนรมิตกายให้ใหญ่ การเป็นใหญ่[กว่าผู้อื่น] การชำนาญ[ในอินทรีย์มีจักขุนทรีย์เป็นต้น] และความสำเร็จสมปรารถนา"

ในคาถาข้างต้นนี้ไม่มีข้อความว่า คริมา (การเนรมิตกายให้หนัก) แต่มีข้อความเพิ่มเติมมาอีกอย่างหนึ่งว่า กามาวสายิตา (ความสำเร็จสมปรารถนา) นอกจากนั้น ในคัมภีร์พยาขยาของอมรโกษชื่อทากษิณะ (เล่ม ๑ หน้า ๑๗) มีคาถาคล้ายคลึงกับข้อความในคัมภีร์อมรวิเวกนั้นว่า

อณิมา ลฆิมา ปตฺติ　　คริมา มหิเมสิตา
ปากมฺมํ วสิตา เจติ　　อิสฺสริยฏฺฐก'มุจฺจเต.[๒๔๐]

"[โบราณาจารย์]กล่าวถึงความเป็นใหญ่ ๘ ประการ คือ การเนรมิตกายให้เล็ก การเนรมิตกายให้เบา การไปถึง[สถานที่อันตนต้องการ] การเนรมิตกายให้หนัก การเนรมิตกายให้ใหญ่ การเป็นใหญ่[กว่าผู้อื่น] การเนรมิตกายตามต้องการ[มีการดำดินเป็นต้น] และการชำนาญ[ในอินทรีย์มีจักขุนทรีย์เป็นต้น]"

ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๗) กล่าวถึงฤทธิ์เหล่านี้ว่าเป็นความเป็นใหญ่ ซึ่งเป็นหนึ่งในภคธรรม คือ บุญญาภินิหาร หรือบุญอันยิ่งใหญ่ ๖ ประการของพระผู้มีพระภาค (พระ-ผู้มีบุญญาภินิหาร) ได้แก่ อิสสริยะ (ความเป็นใหญ่), ธัมมะ (โลกุตตรธรรม ๙), ยสะ (เกียรติยศที่ขจรขจายทั่วไตรโลก), สิริ (ความงามเลิศแห่งพระวรกาย), กามะ (ความสำเร็จสมปรารถนา) และปยัตตะ (ความเพียร) ดังข้อความว่า

ยสฺมา จ โลเก อิสฺสริย-ธมฺม-ยส-สิรี-กาม-ปยตฺเตสุ ฉสุ ธมฺเมสุ ภคสทฺโท วตฺตติ. ปรมญฺจสฺส สกจิตฺเต อิสฺสริยํ, อณิมาลฆิมาทิกํ วา โลกิยสมฺมตํ สพฺพาการปริปูรํ อตฺถิ.[๒๔๑]

"อนึ่ง เพราะ ภค ศัพท์ ย่อมเป็นไปในธรรม ๖ ประการในโลก คือ ความเป็นใหญ่ ธรรม ยศ สิริ กามะ และความเพียร ก็ความเป็นใหญ่ในจิตของตนของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นยอดเยี่ยม หรือความเป็นใหญ่ที่สมมติกันทางโลก มีการเนรมิตกายให้เล็กละเอียดและเนรมิตกายให้เบาลอยได้ เป็นต้น ก็ทรงมีอยู่อย่างบริบูรณ์โดยลักษณะทั้งปวง"

ในเรื่องนี้ท่านกล่าวว่า อิสสริยะ คือ ความเป็นใหญ่ในจิตของตน หรือเป็นฤทธิ์ ๘ ประการ มี อณิมา และ ลฆิมา เป็นต้นที่ชาวโลกสมมติไว้ อาทิ ศัพท์ในพากย์นั้นละฤทธิ์ ๖ ประการดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น]

ภวนฺติ เอตสฺมา พุทฺธิสทฺทา อิติ ภาโว. สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตํ วุจฺจติ.

ความเข้าใจและศัพท์ย่อมเกิดจากเหตุนี้ ดังนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ภาวะ กล่าวคือ เหตุแห่งความเป็นไปของศัพท์

[ตามหลักภาษา ภาวะ คือ สาเหตุที่ทำให้บุคคลอื่นเข้าใจและทำให้เกิดการเรียกชื่อ เพื่อแสดงลักษณะของบุคคลที่ประกอบด้วยภาวะนั้น เหมือนคำว่า อาลสฺยํ แปลตามศัพท์ว่า "ความเป็นผู้เกียจคร้าน" หรือ "ภาวะแห่งผู้เกียจคร้าน" ความหมายก็คือ ความเกียจคร้าน ความเกียจคร้านนี้เป็นเหตุให้บุคคลอื่นเข้าใจได้ว่าเป็นคนเกียจคร้าน และเรียกว่า อลโส (คนเกียจคร้าน) ในที่นี้กิริยา

เกียจคร้านเป็นเหตุเกิดแห่งศัพท์ว่า อลโส ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงอธิบายว่า สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตํ วุจฺจติ (กล่าวคือ เหตุแห่งความเป็นไปของศัพท์)

แม้คำว่า โสมนสฺสํ นี้ก็เช่นเดียวกัน มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า สุนฺทรํ มโน สุมโน (จิตดี) หรือวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า สุนฺทรํ มโน เอตสฺสาติ สุมโน (ผู้มีจิตดี) จากนั้นจึงวิเคราะห์เป็นภาวตัทธิตว่า สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํ แปลตามศัพท์ว่า "ภาวะแห่งจิตดี" หรือ "ภาวะแห่งผู้มีจิตดี" ความหมายก็คือ ความโสมนัส ความโสมนัสนี้เป็นเหตุให้บุคคลอื่นเข้าใจว่าเป็นจิตดี และเรียกว่า สุมโน (จิตดี) อีกนัยหนึ่ง ทำให้บุคคลอื่นเข้าใจได้ว่าบุคคลนั้นมีจิตดี และเรียกว่า สุมโน (ผู้มีจิตดี) ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๒๗) ว่า

สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํ, มานสิกสุขเวทนาเยตํ นามํ. เอตฺถ จ สุมนสฺส ภาโวติ ตสฺมึ จิตฺเต ปุคฺคเล วา สุมนาภิธานสฺส วา อยํ โส สุมโนติ สุมนพุทฺธิยา วา ปวตฺตินิมิตฺตนฺติ อตฺโถ. ภาโวติ หิ อภิธานพุทฺธีนํ ปวตฺตินิมิตฺตํ วุจฺจติ. ภวนฺติ ปวตฺตนฺติ อภิธานพุทฺธิโย เอตสฺมินฺติ กตฺวา.[๒๔๒]

"คำว่า โสมนัสสะ คือ ภาวะแห่งจิตดี หรือภาวะแห่งผู้มีจิตดี คำนี้เป็นชื่อของสุขเวทนาทางใจ

อนึ่ง ในพากย์นี้ คำว่า "ภาวะแห่งจิตดี" หรือ "ภาวะแห่งผู้มีจิตดี" หมายถึง เหตุให้เกิดความเข้าใจว่านี้คือผู้มีจิตดี หรือเหตุที่มาของชื่อว่า สุมนะ (มีจิตดี) โดยแท้จริงแล้ว เหตุให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อ เรียกว่า ภาวะ โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า ความเข้าใจและชื่อย่อมมีได้เพราะเหตุนี้ ดังนั้น เหตุนี้จึงชื่อว่า ภาวะ"

ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงรูปวิเคราะห์ของ ภาว เป็นอปาทานสาธนะ โดยประธานของประโยคคือ พุทฺธิสทฺทา (ความเข้าใจและศัพท์) แต่ในคัมภีร์ไวยากรณ์อื่นและฎีกาบางฉบับใช้ประธานคือ อภิธาน-พุทฺธิโย (ชื่อและความเข้าใจ) โดยใช้ อภิธาน (ชื่อ) แทน สทฺท (ศัพท์) ที่จริงแล้วทั้งสองอย่างก็ไม่ต่างกัน เพราะว่าชื่อเรียกก็คือศัพท์บัญญัตินั่นแหละ ดังที่คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๒๗) ได้แสดงรูปวิเคราะห์ของคำนี้เป็นอธิกรณสาธนะโดยประกอบใช้ อภิธานพุทฺธิโย ว่า ภวนฺติ ปวตฺตนฺติ อภิธาน-พุทฺธิโย เอตสฺมินฺติ ภาโว อีกทั้งยังอ้างถึงรูปวิเคราะห์ที่เป็นกรณสาธนะและอปาทานสาธนะตามมติของคัมภีร์อื่นว่า ภวนฺติ พุทฺธิสทฺทา เอเตนาติ ภาโว (เหตุให้เกิดความเข้าใจและชื่อ), ภวนฺติ พุทฺธิสทฺทา เอตสฺมาติ ภาโว (เหตุให้เกิดความเข้าใจและชื่อ) รูปวิเคราะห์ทั้งสามอย่างนี้มีความหมายเหมือนกัน เพราะสรรพนาม คือ เอตสฺมึ, เอเตน, เอตสฺมา หมายถึง เหตุ อันได้แก่ สัททปวัตตินิมิต (เหตุแห่งความเป็นไปของศัพท์)]

วุตฺตญฺจ "ยสฺส คุณสฺส หิ ภาวา ทพฺเพ สทฺทนิเวโส, ตทภิธาเน ณฺย-ตฺต-ตาทโย"ติ.

"สมจริงดังคำกล่าวว่า 'โดยแท้จริงแล้ว การดำรงอยู่แห่งศัพท์ในทัพพะย่อมมีเพราะความมีอยู่แห่งสภาพใด เมื่อมีการกล่าวถึงสภาพนั้น ให้ลงปัจจัยมี ณฺย, ตฺต และ ตา เป็นต้น'"

[ประโยคนี้มาจากคัมภีร์มหาภาษยะ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๑๑๙) มีข้อความในต้นฉบับสันสกฤตว่า

สิทฺธํ ตุ ยสฺย คุณสฺย ภาวาทฺ ทฺรวฺเย ศพฺทนิเวศสฺตทภิธาเน ตฺวตเลา.[๒๔๓]

"ข้อความนี้ย่อมสำเร็จว่า การดำรงอยู่แห่งศัพท์ในทัพพะย่อมมี เพราะความมีอยู่แห่งสภาพใด เมื่อมีการกล่าวถึงสภาพนั้น พึงลงภาวปัจจัย"

คัมภีร์ปทวิจารคัณฐิ (หน้า ๑๘๘) ประพันธ์ข้อความนี้เป็นคาถาว่า

ยคฺคุณสฺส สพฺภาเวน ทพฺเพ สทฺโท ปวตฺตติ
สติ ตพฺพจเน ภาว- ปจฺจโย สมุทีริโต.[๒๔๔]

"ศัพท์ย่อมเป็นไปในทัพพะ เพราะความปรากฏแห่งสภาพใด เมื่อมีการกล่าวถึงสภาพนั้น ภาวปัจจัยย่อมถูกกล่าวไว้"

ความหมายก็คือ เมื่อสิ่งต่างๆ มีสภาพแตกต่างกัน จึงเกิดการบัญญัติศัพท์ขึ้น เมื่อจะกล่าวถึงสภาพนั้นๆ ก็ใช้ปัจจัยข้างต้นเป็นเครื่องหมาย

ภาวะแบ่งออกเป็น ๕ อย่าง คือ

๑. **ชาติ** ประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน

เช่น ชาติบุรุษ เป็นเหตุให้เกิดชาติศัพท์ (ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยประเภท) ว่า ปุริโส (บุรุษ) ที่หมายถึงผู้ชายทุกคน ไม่ว่าจะมีเชื้อชาติ สีผิว หรือรูปร่างสัณฐานต่างกัน ดังนั้น ศัพท์ว่า ปุริสตฺตํ (ความเป็นบุรุษ = ชาติบุรุษ) จึงเป็นเหตุแห่งการบัญญัติชาติศัพท์ หรือคำว่า มนุสฺสตฺตํ (ความเป็นมนุษย์ = ชาติมนุษย์) ก็เป็นเหตุให้เกิดชาติศัพท์ว่า มนุสฺส (มนุษย์) ที่หมายถึงมนุษย์ทุกคน

๒. **คุณะ** คุณลักษณะต่างๆ ทั้งดีและไม่ดี

เช่น ความชั่ว เป็นเหตุให้เกิดคุณศัพท์ (ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ) ว่า พาโล

(คนพาล) ดังนั้น ศัพท์ว่า พาลฺยํ (ความเป็นคนพาล = ความชั่ว) จึงเป็นเหตุแห่งการบัญญัติคุณศัพท์ หรือคำว่า นีลตฺตํ (ความเป็นสีเขียว = สีเขียว) ก็เป็นเหตุให้เกิดคุณศัพท์ว่า นีโล (สีเขียว)

๓. **กิริยา** กิริยาอาการทางกายหรือวาจา

เช่น การขอ เป็นเหตุให้เกิดกิริยาศัพท์ (ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยกิริยา) ว่า ยาจโก (ผู้ขอ) ดังนั้น ศัพท์ว่า ยาจกตฺตํ, ยาจกตา (ความเป็นผู้ขอ = การขอ) จึงเป็นเหตุแห่งการบัญญัติกิริยา-ศัพท์ หรือคำว่า ปาจกตฺตํ (ความเป็นผู้หุง = การหุง) ก็เป็นเหตุให้เกิดกิริยาศัพท์ว่า ปาจโก (ผู้หุง)

๔. **ทัพพะ** บุคคลสิ่งของที่เป็นรูปธรรม

เช่น ไม้เท้า เป็นเหตุให้เกิดทัพพศัพท์ (ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยรูปธรรม) ว่า ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า) ดังนั้น ศัพท์ว่า ทณฺฑิตฺตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า = ไม้เท้า) จึงเป็นเหตุแห่งการบัญญัติทัพพ-ศัพท์

๕. **นามะ** ชื่อ

เช่น ชื่อว่าเทวทัต เป็นเหตุให้เกิดนามศัพท์ (ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ) ว่า เทวทตฺโต (เทวทัต) ดังนั้น ศัพท์ว่า เทวทตฺตตฺตํ (ความเป็นแห่งเทวทัต = ชื่อว่าเทวทัต) จึงเป็นเหตุแห่งการบัญญัตินามศัพท์ หรือคำว่า จนฺทตฺตํ (ความเป็นแห่งจันทร์ = ชื่อว่าจันทร์) ก็เป็นเหตุให้เกิดนามศัพท์ว่า จนฺโท (จันทร์)

ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๖๔) กล่าวถึงอุทาหรณ์ของศัพท์ที่ลงภาวปัจจัยว่า

ยถา จนฺทสฺส ภาโว จนฺทตฺตํ. อิห นามวสา จนฺทสทฺโท จนฺททพฺเพ วตฺตเต, นิมิตฺตสรูปานุ-คตญฺจ ญาณํ. เอวํ มนุสฺสตฺตนฺติ มนุสฺสชาติวสา. ยทาทินา อีสฺส รสฺเส ทณฺฑิตฺตนฺติ ทณฺฑทพฺพสมฺพนฺธา. ปาจกตฺตนฺติ ปจนกฺริยาสมฺพนฺธา. นีลตฺตนฺติ นีลคุณวสา.[๒๔๕]

“ตัวอย่างเช่น ความเป็นจันทร์ ชื่อว่า จันทัตตะ ในอุทาหรณ์นี้ จนฺท ศัพท์ย่อมเป็นไปในทัพพะคือนายจันทร์โดยเนื่องด้วยชื่อ และความเข้าใจที่คล้อยตามสภาพของเหตุ

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า มนุสฺสตฺตํ (ความเป็นมนุษย์) ย่อมเป็นไปโดยเนื่องด้วยชาติมนุษย์ เมื่อทำรัสสะแห่ง อี อักษรด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา เป็นต้น คำว่า ทณฺฑิตฺตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) ย่อมเป็นไปโดยเนื่องด้วยทัพพะคือไม้เท้า คำว่า ปาจกตฺตํ (ความเป็นผู้หุง) ย่อมเป็นไปโดยเนื่องด้วยกิริยาหุง คำว่า นีลตฺตํ (ความเป็นสีเขียว) ย่อมเป็นไปโดยเนื่องด้วยคุณลักษณะคือสีเขียว”

ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาเป็นต้นได้แสดงรูปวิเคราะห์และประเภทของ ภาว ศัพท์ว่า

ภวนฺติ พุทฺธิสทฺทา'สฺมา- ติ ภาโว ส นิมิตฺตกา
ทพฺพ-คุณ-กฺริยา-นาม- ชาติ สทฺทปฺปวตฺติยา.[๒๔๖]

"ความเข้าใจและศัพท์ย่อมเกิดจากเหตุนั้น ดังนั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า ภาวะ ภาวะนั้นเป็นทัพพศัพท์ คุณศัพท์ กิริยาศัพท์ นามศัพท์ และชาติศัพท์ อันเป็นเหตุแห่งความเป็นไปของศัพท์"

โหนฺตฺยสฺมา สทฺทญาณานิ ภาโว โส สทฺทวุตฺติยา
นิมิตฺตภูตํ นามญฺจ ชาติ ทพฺพํ กฺริยา คุโณ.[๒๔๗]

"ศัพท์และความเข้าใจย่อมเกิดขึ้นจากเหตุนั้น ดังนั้น เหตุนั้นชื่อว่า ภาวะ ภาวะนั้นเป็นชื่อ, ชาติ, ทัพพะ, กิริยา และคุณลักษณะ ซึ่งเป็นเหตุเกิดแห่งความเป็นไปของศัพท์"

เยน เยน นิมิตฺเตน พุทฺธิ สทฺโท จ วตฺตเต
ตํ ตํ นิมิตฺตกํ ภาว- ปจฺจเยน มุทีริตํ.
ปฐมํ ชายเต ญาณํ ปจฺฉา สทฺโท ตุ ชายเต
นามาทีสุ นิมิตฺเตสุ ปญฺจสูติ ปวุจฺจติ.[๒๔๘]

"ความเข้าใจและศัพท์ย่อมเป็นไปด้วยเหตุใดๆ เหตุนั้นๆ ถูกกล่าวไว้ด้วยภาวปัจจัย

ความเข้าใจย่อมเกิดก่อน ภายหลังจึงเกิดศัพท์ขึ้นในเหตุมีชื่อเป็นต้น ๕ อย่าง"

มีข้อน่าสังเกตเรื่องภาวปัจจัยในคำว่า มนุสฺสตฺต ดังนี้ กล่าวคือ ในประโยคว่า ทุลฺลโภ มนุสฺสตฺตปฏิลาโภ (การได้รับความเป็นมนุษย์หาได้ยาก) พบในอรรถกถาของทีฆนิกายและสังยุตตนิกาย (ที. อ. ๑.๔๖, สํ. อ. ๑.๒๓๓) แต่ในฉบับพม่าบางฉบับยังพบรูปว่า มนุสฺสตฺตภาโว (อัตภาพของมนุษย์) ในเรื่องนี้ขอชี้แจงว่า คำว่า มนุสฺสตฺต (ความเป็นมนุษย์) หมายถึง ชาติหรือกำเนิดมนุษย์จึงเหมาะสม ส่วนคำว่า มนุสฺสตฺตภาโว หมายถึง ร่างกายของมนุษย์ ถือว่าไม่เหมาะสม เพราะผู้พูดต้องการระบุถึงการได้ถือกำเนิดเป็นมนุษย์ว่าหาได้ยาก มิได้ระบุถึงร่างกายของมนุษย์ แม้การได้ถือกำเนิดเป็นมนุษย์จะเป็นการได้รับร่างกายมนุษย์ด้วยเช่นกัน แต่มีลักษณะต่างกันตรงที่กำเนิดมนุษย์เป็นชาติ ส่วนร่างกายมนุษย์เป็นทัพพะหรือรูปธรรม และผู้พูดต้องการระบุถึงชาติ ดังคำว่า ปุริสตฺตํ (ความเป็นบุรุษ = ชาติบุรุษ) ที่สื่อถึงชาติบุรุษ มิได้สื่อถึงร่างกายของบุรุษ ที่จริงแล้ว คำว่า อตฺตภาว

มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน ภาโว อตฺตภาโว (ความเป็นแห่งตน ชื่อว่า อัตตภาวะ) คำว่า ตน ในที่นี้ คือชื่อและความเข้าใจ ส่วนความเป็นแห่งตน ก็คือร่างกายที่เป็นเหตุให้เกิดชื่อและความเข้าใจแก่ผู้อื่นว่า เขาเป็นคนชื่อนั้น และมีลักษณะอย่างนั้น เป็นต้น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๕๑) แสดงคำไวพจน์ของศัพท์นี้ไว้ ๑๐ อย่างว่า

สรีรํ วปุ คตฺตญฺจาตฺ- ตภาโว โพนฺทิ วิคฺคโห
เทหํ วา ปุริเส กาโย ถิยํ ตนุ กเฬวรํ.[๒๔๙]

"ร่างกาย = สรีร, วปุ, คตฺต, อตฺตภาว, โพนฺทิ, วิคฺคห, เทห เป็นไปใน ปุงลิงค์ได้บ้าง, กาย, ตนุ เป็นไปในอิตถีลิงค์ และ กเฬวร"]

ณฺย-ตฺต-ตฺตนนฺตานํ นิจฺจํ นปุํสกตฺตํ.

บทตัทธิตที่ลงท้ายด้วย ณฺย ปัจจัย, ตฺต ปัจจัยและ ตฺตน ปัจจัยย่อมเป็นนปุงสกลิงค์เสมอ

[บทที่ลง ณฺย ปัจจัย เช่น อาลสฺยํ (ความเป็นผู้เกียจคร้าน), ลง ตฺต ปัจจัย เช่น ปํสุกูลตฺตํ (ความเป็นผ้าบังสุกุล) และลง ตฺตน ปัจจัย เช่น ปุถุชฺชนตฺตนํ (ความเป็นปุถุชน) มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์อย่างเดียว นับเข้าในจิตตาทิคณะ]

ตาปจฺจยนฺตสฺส สภาวโต นิจฺจมิตฺถิลิงฺคตา.

บทตัทธิตที่ลงท้ายด้วย ตา ปัจจัยย่อมเป็นอิตถีลิงค์ตามสภาพเสมอ

[บทที่ลง ตา ปัจจัย เช่น ปํสุกูลิกตา (ความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุล) เป็นอิตถีลิงค์เสมอ ซึ่งนับเข้าในกัญญาทิคณะ จัดว่าเป็นอิตถีลิงค์ตามสภาพ จึงไม่ต้องลง อา อิตถีปัจจัยอีก

คัมภีร์กัจจานัตถทีปนี (สูตร ๓๖๒) ประพันธ์คาถาที่กล่าวถึงลิงค์ของภาวตัทธิตปัจจัยว่า

ณฺย-ตฺต-ตฺตนปจฺจยนฺตํ ปทํ นิจฺจํ นปุํสเก
ตา ตฺวิตฺถิยํ ภเว นิจฺจํ สิยุํ เสสา ยถารหํ.[๒๕๐]

"บทที่มี ณฺย, ตฺต และ ตฺตน ปัจจัยอยู่ท้าย ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์เสมอ ส่วน ตา ปัจจัยย่อมมีได้ในอิตถีลิงค์เสมอ ปัจจัยที่เหลือพึงมีตามสมควร"

ข้อความว่า สิยุํ เสสา ยถารหํ (ปัจจัยที่เหลือพึงมีตามสมควร) หมายความว่า ปัจจัยใน

ภาวตัทธิตที่เหลืออาจใช้ในลิงค์ทั้งสามได้ เช่น ครุโน ภาโว คารโว (ความเป็นผู้หนักแน่น ชื่อว่า คารวะ) [ครุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย], ปรมานํ ภาโว, กมฺมํ วา ปารมี (ความเป็น หรือว่า การกระทำของผู้ประเสริฐ ชื่อว่า ปารมี) [ปรม ศัพท์ + ณ ปัจจัย], โจรสฺส ภาโว โจริกา [โจร ศัพท์ + กณฺ ปัจจัย] แต่ส่วนใหญ่ศัพท์ที่ลง เณยฺย, ณ และ กณฺ ปัจจัยในภาวตัทธิตมักปรากฏในนปุงสกลิงค์โดยมาก]

ณฺยปฺปจฺจโยยํ คุณวจนพฺราหฺมณาทีหิ.

ลง ณฺย ปัจจัยนี้ท้ายศัพท์แสดงคุณลักษณะและ พฺราหฺมณ ศัพท์เป็นต้น

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า คุณวจเน พฺราหฺมณาทีหิ (ท้าย พฺราหฺมณ ศัพท์เป็นต้นในการแสดงคุณลักษณะ) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลซึ่งสอดคล้องกับคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๑๒๔) ว่า คุณวจนพฺราหฺมณาทีหิ กมฺมนิ จ (ลง ษฺยญฺ ปัจจัยท้ายศัพท์แสดงคุณลักษณะและ พฺราหฺมณ ศัพท์เป็นต้น ในอรรถว่า กระทำ และอื่นๆ) <มีรูปสันสกฤตว่า คุณวจนพฺราหฺมณาทิภฺยะ กรฺมณิ จ. เช่น ชฑสฺย ภาวะ กรฺม วา ชาฑฺยมฺ (ความเป็นคนเขลา), พฺราหฺมณฺยมฺ (ความเป็นพราหมณ์), มาณวฺยมฺ (ความเป็นมาณพ)> แม้ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ที่แปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ตามอัตถพยาขยาของสิงหลก็มีรูปเดียวกันนี้]

ตตฺถ “อวณฺโณ เย โลปญฺจา”ติ อวณฺณโลโป อาทิวุทฺธิ.

ลบสระ อ วัณณะในที่ลง ณฺย ปัจจัยนั้นด้วยสูตรว่า อวณฺโณ เย โลปญฺจ (อ วัณณะและวัณณะอื่นๆ ย่อมถึงการลบในเพราะ ย ปัจจัย) และพฤทธิ์สระหน้า

อาลสฺยํ.

เช่น อาลสฺยํ (ความเกียจคร้าน)

การประกอบรูปศัพท์ อาลสฺยํ

ศัพท์เดิมเป็น อลส ศัพท์ และ ภาว ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อลสสฺส ภาโว]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อลสสฺส ภาโว (ความเป็นแห่งคนเกียจคร้าน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณฺย ปัจจัยท้าย อลส ศัพท์ในภาวตัทธิตด้วยสูตรว่า “ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ”

ลบวิภัตติท้าย อลสสฺส และ ภาโว ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ ภาว ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ลบ ณฺ อนุพันธ์ ด้วยสูตรว่า "เตสํ โณ โลปํ"

ลบ อ (ที่ ส) ท้าย อลส ศัพท์ด้วยสูตรว่า "อวณฺโณ เย โลปญฺจ" (เป็น อลสฺ + ย)

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "วุทฺธาทิสรสฺส ฯเปฯ สเณ จ"

สำเร็จรูปเป็น อาลสฺย

ตั้ง อาลสฺย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อาลสฺย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อาลสฺยํ

เอวํ อาโรคฺยํ.

ตัวอย่างว่า อาโรคฺยํ (ความเป็นผู้ไม่มีโรค, ความปราศจากโรค) = อโรคสฺส ภาโว อาโรคฺยํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

อุทคฺคสฺส ภาโว โอทคฺยํ, สขิโน ภาโว สขฺยํ, อณณสฺส ภาโว อาณณฺยํ, วิธวาย ภาโว เวธพฺยํ, ทุพฺพลสฺส ภาโว ทุพฺพลฺยํ, จปลสฺส ภาโว จาปลฺยํ.

ความเป็นผู้มีใจฟูขึ้น ชื่อว่า โอทัคยะ

ความเป็นเพื่อน ชื่อว่า สัขยะ

ความเป็นผู้ปราศจากหนี้ ชื่อว่า อาณัณยะ

ความเป็นแม่หม้าย ชื่อว่า เวธัพยะ

ความเป็นผู้ไร้กำลัง ชื่อว่า ทุพพัลยะ

ความเป็นผู้โลเล ชื่อว่า จาปัลยะ

[คำว่า อณณ มีศัพท์เดิมมาจาก น + อิณ มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อิณํ อสฺสาติ อณโณ

(อณณะ คือ ผู้ไม่มีหนี้) แปลง น เป็น ณ และแปลงสระ อิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น คือ มีศัพท์เดิมมาจาก นอิณ = อนิณ = อณณ ดังปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๘๗) กล่าวว่า

เตสุ วุทฺธีติอาทินา นการิการานํ ณตฺตมตฺตญฺจ.[๒๕๑]

"แปลง น เป็น ณ และแปลงสระ อิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น"]

วิยตฺตสฺส ภาโว เวยฺยตฺติยํ, มจฺฉรสฺส ภาโว มจฺฉริยํ.

ความเป็นผู้ฉลาด ชื่อว่า เวยยัตติยะ

ความเป็นผู้ตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ

เอวํ อิสฺสริยํ, อาลสิยํ, มุณฺฑิยํ, มูฬฺหิยํ.

ตัวอย่างว่า

อิสฺสริยํ (ความเป็นใหญ่) = อิสฺสรสฺส ภาโว อิสฺสริยํ.

อาลสิยํ (ความเกียจคร้าน) = อลสสฺส ภาโว อาลสิยํ.

มุณฺฑิยํ (ความเป็นผู้หัวโล้น) = มุณฺฑสฺส ภาโว มุณฺฑิยํ.

มูฬฺหิยํ (ความหลง) = มูฬฺหสฺส ภาโว มูฬฺหิยํ. ก็เช่นเดียวกันนี้

เอตฺถ "เวยฺยตฺติยนฺ"ติอาทีสุ "เตสุ วุทฺธี"ติอาทินา ยมฺหิ อิการาคโม.

ในตัวอย่างมี เวยฺยตฺติยํ เป็นต้นนี้ ลง อิ อักษรเป็นอาคมในเพราะ ย ปัจจัย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ เวยฺยตฺติยํ

ศัพท์เดิมเป็น วิยตฺต ศัพท์ และ ภาว ศัพท์

[หลังจากลง ณฺย ปัจจัยเป็นต้นแล้ว]

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "วุทฺธาทิสรสฺส ฯเปฯ สเณ จ"

ซ้อน ย เป็น ยฺย ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน" (เป็น เวยฺยตฺตย)

ลง อิ อาคมท้าย เวยฺยตฺต ด้วยสูตรว่า "เตสุ วุทฺธิ" เป็นต้น

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวยฺยตฺติย

ตั้ง เวยฺยตฺติย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เวยฺยตฺติย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวยฺยตฺติยํ

"ปณฺฑิตสฺส ภาโว ปณฺฑิตฺยนฺ"ติอาทีสุ "ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญช-การตฺตนฺ"ติ ตฺยการสํโยคาทีนํ จลญชการาเทสา, ทฺวิตฺตํ.

ในตัวอย่างว่า "ความเป็นบัณฑิต ชื่อว่า ปัณฑิตยะ" มีการแปลง ตฺย อักษร ซึ่งเป็นพยัญชนะสังโยคเป็นต้น เป็น จ, ล, ญ และ ช อักษรด้วยสูตรว่า ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ทข อักษรที่มี ย อักษร ตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ญ และ ช อักษรได้บ้าง) และมีการซ้อนพยัญชนะ

ปณฺฑิจฺจํ, พหุสฺสุตสฺส ภาโว พาหุสฺสจฺจํ.

เช่น ปณฺฑิจฺจํ (ความเป็นบัณฑิต)

ความเป็นผู้มีสุตะมาก ชื่อว่า พาหุสสัจจะ

การประกอบรูปศัพท์ ปณฺฑิจฺจํ

ศัพท์เดิมเป็น ปณฺฑิต ศัพท์ และ ภาว ศัพท์

[หลังจากลง ณฺย ปัจจัยเป็นต้นแล้ว]

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า "เตสํ โณ โลปํ"

ลบ อ (ที่ ต) ท้าย ปณฺฑิต ด้วยสูตรว่า "อวณฺโณ เย โลปญฺจ" (เป็น ปณฺฑิตฺ + ย)

แปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรว่า "ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ"

ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน"

สำเร็จรูปเป็น ปณฺฑิจฺจ

ตั้ง ปณฺฑิจฺจ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปณฺฑิจฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"
แยก ลบ รวม
สำเร็จรูปเป็น ปณฺฑิจฺจํ

"เตสุ วุทฺธี"ติอาทินา อุการสฺส อกาโร.

แปลง อุ อักษรเป็น อ อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

[ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงรูปที่ซ้อน สฺ เป็น สฺส ว่า พาหุสฺสจฺจํ เพราะศัพท์เดิมมาจาก พหุสฺสุต ศัพท์ แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๗) แสดงรูปว่า พาหุสจฺจํ โดยให้ลบ สฺ ต้นสังโยค ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๗) กล่าวว่า

พาหุสจฺจนฺติ ทุติยสฺส อุสฺส อตฺตํ นิปาตนา, สํโยคาทิสการโลโป.[๒๕๒]

"คำว่า พาหุสจฺจํ แปลง อุ ที่ ๒ เป็น อ ด้วยนิปาตนศัพท์[ว่า พาหุสจฺจ] ลบ สฺ อักษรต้นสังโยค"

ที่จริงแล้วการแปลงสระ อุ เป็น อ ใน พาหุสฺสจฺจํ หรือ พาหุสจฺจํ จัดเป็นการกระทำตามอย่าง สจฺจ ศัพท์ ตามหลักนิรุตตินัยเรียกว่า อนุกรณะ คือ การกระทำตามอย่าง (Analogy) ดังนั้นจึงไม่มีรูปว่า พาหุสฺสุจฺจํ หรือ พาหุสุจฺจํ ดังคำว่า สุคฺคติ ทำตามอย่าง ทุคฺคติ, อนุทฺทยา ทำตามอย่าง นิทฺทยา ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง จะกล่าวถึงนิรุตตินัย ๑๐ ประการ (Ten Philological Theory) ที่ใช้หลักภาษาศาสตร์เป็นหลักและนิยมเรียนในมหาวิทยาลัยทั่วโลก มีดังต่อไปนี้

๑. **วิสทิสะ** (Dissimilation) การทำอักษรหน้าและหลังให้ต่างกัน เช่น
- ลางฺคล ⟹ นงฺคล (แปลง ล เป็น น)
- ลลาต ⟹ นลาฏ (แปลง ล เป็น น, แปลง ต เป็น ฏ)
- เมนนฺท ⟹ มิลินฺท (แปลงสระ เอ เป็น อิ และแปลง น เป็น ลิ)

๒. **สทิสะ** (Assimilation) การทำอักษรหน้าและหลังให้เหมือนกันหรือคล้ายคลึงกัน เช่น
- อาลมฺพน ⟹ อารมฺมณ (แปลง ลมฺพ เป็น รมฺม และแปลง น เป็น ณ)
- ปญฺจทส ⟹ ปณฺณรส (แปลง ญฺจ เป็น ณฺณ) = ปนฺนรส (แปลง ณฺณ เป็น นฺน)

- ปทฺ + น = ปนฺน (แปลง ทฺ เป็น นฺ)

- พุธฺ + ต = พุทฺ + ต (แปลง ธฺ เป็น ทฺ ให้เป็นสิถิลเหมือน ต) = พุทฺธ (แปลง ตฺ เป็น ธฺ ให้เป็นโฆสะเหมือน ทฺ)

๓. **ปักขิตตะ** (Epenthesis) การเพิ่มอักษร เช่น

- ปทฺม ⟹ ปทุม (เพิ่มสระ อุ)

- รตฺน ⟹ รตน (เพิ่มสระ อ)

- สฺวปฺน ⟹ สุปิน (เพิ่มสระ อิ)

- เกลฺส ⟹ กิเลส (เพิ่มสระ อิ)

- ชาตฺยา ⟹ ชาติยา (เพิ่มสระ อิ)

- ปฺลวติ ⟹ ปลวติ (เพิ่มสระ อ)

๔. **อนุกรณะ** (Analogy) การกระทำตามอย่าง (ทำเทียม) เช่น

- สุคติ ⟹ สุคฺคติ (ซ้อน คฺ) ทำตามอย่าง ทุคฺคติ

- อนุทยา ⟹ อนุทฺทยา (ซ้อน ทฺ) ทำตามอย่าง นิทฺทยา

- ปุถุชฺชน (ซ้อน ชฺ) ทำตามอย่าง ปฤถคฺชน ในสันสกฤต (ปฤถกฺ + ชน = ปฤถคฺชน แปลง กฺ เป็น คฺ)

- พาหุสฺสจฺจํ หรือ พาหุสจฺจํ (แปลงสระ อุ ใน สุ ของ สุจฺจ เป็น อ) ทำตามอย่าง สจฺจํ

๕. **ปฏิกรณะ** (Compensation) การทำแทน คือ เมื่อลบอักษรเสียงใดเสียงหนึ่งแล้วต้องใช้อักษรเสียงอื่นแทน เพื่อเป็นเครื่องสังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น เช่น

- กรฺ + ตพฺพ = กาตพฺพ (แปลง กรฺ เป็น กา โดยใช้สระ อา แทน รฺ)

- กรฺ + ตุํ = กาตุํ (แปลง กรฺ เป็น กา โดยใช้สระ อา แทน รฺ)

- ลเภยฺยํ + อหํ = ลเภยฺยาหํ (ใช้สระ อา แทนนิคคหิต)

- ปญฺจ + นํ = ปญฺจานํ (ทำทีฆะสระ อ ใน จ เป็น อา ตามกฎทั่วไป) = ปญฺจนฺนํ (ใช้ นฺ แทนสระ อา)

๖. **วิปรีตะ** (Metathesis) การสลับอักษร เช่น

- อหนฺ = อหฺน (สลับสระจาก หฺ ไป นฺ) = อนฺห (สลับ น มาอยู่หน้า หฺ)

- ปริ + อุปาสติ = ปริยฺปาสติ = ปยิรุปาสติ (สลับ ย มาอยู่หน้า รฺ)

- คหฺ + นา + ติ = คหฺ + ณา + ติ = คหฺณาติ = คณฺหาติ (สลับ ณฺ มาอยู่หน้า หฺ)

- อสฺ + มิ = อสฺมิ เมื่อแปลง สฺ เป็น หฺ แล้วได้รูปว่า อหฺมิ = อมฺหิ (สลับ หฺ มาอยู่หลัง มฺ)
- อสฺ + ม = อสฺม เมื่อแปลง สฺ เป็น หฺ แล้วได้รูปว่า อหฺม = อมฺห (สลับ หฺ มาอยู่หลัง มฺ)
- สุสุํมาร = สุํสุมาร (สลับนิคคหิตใน สุ หลังมาไว้ใน สุ หน้า)

๗. **โลปะ** (Elision) การลบอักษร เช่น

- ชาติยา ⟹ ชตฺยา (ลบสระ อิ ใน ติ) ⟹ ชจฺจา
- จตุทฺทส ⟹ จุทฺทส (ลบ ตฺ ใน ตุ)
- ภทนฺเต ⟹ ภนฺเต (ลบ ทฺ)
- ธุร + วยฺห ⟹ โธรวยฺห ⟹ โธรยฺห (ลบ วฺ)
- ปฏิสงฺขาย โยนิโส ⟹ ปฏิสงฺขา โยนิโส (ลบ ยฺ)
- อนุปาทาย ⟹ อนุปาทา (ลบ ยฺ)

๘. **สัมปสารณะ** (Contraction) การนำเข้าหากันด้วยการเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระเป็นสระ โดยทั่วไปกฎไวยากรณ์สันสกฤตอนุญาตให้แปลงสระ อิ เป็น ยฺ, อุ เป็น วฺ, ฤ เป็น รฺ และ ฦ เป็น ลฺ (ส่วนบาลีมีเพียงการแปลง อิ เป็น ยฺ, อุ เป็น วฺ เท่านั้น) แต่ยังอาจเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระมี ๔ เสียง คือ ยฺ, วฺ, รฺ และ ลฺ ให้เป็นสระ อิ, อุ, ฤ และ ฦ ได้ การเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระดังกล่าวให้เป็นสระนี้เรียกว่า สัมปสารณะ คือ การนำเข้าหากันด้วยการเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระเป็นสระ นอกจากนั้น สันสกฤตเรียกสระ เอ และ โอ ว่า สันธยักขระ คือ อักษรที่เชื่อมกัน โดย อ + อิ = เอ และ อ + อุ = โอ

ดังนั้น จึงมีตัวอย่างของสัมปสารณะที่ผสมกับสระอื่นแล้วกลายเป็นสันธยักขระว่า

อย ⟹ ออิ ⟹ เอ, อว ⟹ ออุ ⟹ โอ

ตัวอย่างการแปลง ออิ เป็น เอ	**ตัวอย่างการแปลง ออุ เป็น โอ**
อชฺฌยน ⟹ อชฺเฌน	ยวน ⟹ โยน
อุทยน ⟹ อุเทน	ลวณ ⟹ โลณ
อุชฺชยินี ⟹ อุชฺเชนี	อวกาส ⟹ โอกาส
ปาลยติ ⟹ ปาเลติ	วิอวหาร ⟹ วฺยวหาร ⟹ โวหาร
โจรยติ ⟹ โจเรติ	ภวนฺโต ⟹ โภนฺโต

๙. **เทฺวภาวะ** (Reduplication) การซ้อนพยัญชนะ เช่น

- ชาติ + สร = ชาติสฺสร (ซ้อน สฺ)
- อุป + กิเลส = อุปกฺกิเลส (ซ้อน กฺ)
- ป + กมติ = ปกฺกมติ (ซ้อน กฺ)
- วิ + ป + ยุตฺต = วิปฺปยุตฺต (ซ้อน ปฺ)

๑๐. **ธนิตัตตะ** (Aspiration) การเปลี่ยนสิถิลเป็นธนิต เช่น

- ปรสุ ⟹ ผรสุ (แปลง ปฺ เป็น ผฺ)
- สุกุมาร ⟹ สุขุมาร (แปลง กฺ เป็น ขฺ)
- โคทาวรี ⟹ โคธาวรี (แปลง ทฺ เป็น ธฺ)

อนึ่ง เมื่อรวมสิถิลเข้ากับ สฺ หรือ หฺ อักษร ก็สามารถเปลี่ยนสิถิลเป็นธนิตได้ เช่น

- อสฺ + ติ = อถิ (รวม ตฺ กับ สฺ เป็น ถฺ) = อตฺถิ (ซ้อน ตฺ)
- อสฺ + ตุ = อถุ (รวม ตฺ กับ สฺ เป็น ถฺ) = อตฺถุ (ซ้อน ตฺ)
- วสฺ + ต = วถ (รวม ตฺ กับ สฺ เป็น ถฺ) = วตฺถ (ซ้อน ตฺ)
- วสฺ + ตุ = วถุ (รวม ตฺ กับ สฺ เป็น ถฺ) = วตฺถุ (ซ้อน ตฺ)
- อสฺ + ต = อถ (รวม ตฺ กับ สฺ เป็น ถฺ) = อตฺถ (ซ้อน ตฺ)
- สสฺ + ต = สถ (รวม ตฺ กับ สฺ เป็น ถฺ) = สตฺถ (ซ้อน ตฺ)
- ตทฺ + หิต = ตธิต (รวม ทฺ กับ หฺ เป็น ธฺ) = ตทฺธิต (ซ้อน ทฺ)
- ทุหฺ + ต = ทุธ (รวม ตฺ กับ หฺ เป็น ธฺ) = ทุทฺธ (ซ้อน ทฺ)
- นหฺ + ต = นธ (รวม ตฺ กับ หฺ เป็น ธฺ) = นทฺธ (ซ้อน ทฺ)

นิรุตตินัยทั้ง ๑๐ ประการนี้ อาจประพันธ์เป็นคาถาท่องจำได้ว่า

วิสทิสํ สทิสญฺจ　　ปกฺขิตฺตานุกตีปิ จ
ปฏิกติ วิปรีตํ　　โลโป จ สมฺปสารณํ
ทฺวิตฺตํ ธนิตตฺตญฺจ　　นิรุตฺติขฺยา ทสธา นยา.

"นิรุตตินัย ๑๐ คือ การทำให้ต่างกัน การทำให้เหมือนกัน การเพิ่มอักษร การกระทำตามอย่าง การทำแทน การสลับอักษร การลบอักษร การนำเข้าหากันด้วยการเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระเป็นสระ การซ้อนพยัญชนะ และการเปลี่ยนสิถิลเป็นธนิต"]

เอวํ โปโรหิจฺจํ, อธิปติสฺส ภาโว อาธิปจฺจํ, มุฏฺฐสฺสติสฺส ภาโว มุฏฺฐสฺสจฺจํ. อิวณฺณ-โลโป. กุสลสฺส ภาโว โกสลฺลํ.

ตัวอย่างว่า

โปโรหิจฺจํ (ความเป็นปุโรหิต) = ปุโรหิตสฺส ภาโว โปโรหิจฺจํ.

ความเป็นผู้ใหญ่ ชื่อว่า อาธิปัจจะ

ความเป็นผู้มีสติหลงลืม ชื่อว่า มุฏฐัสสัจจะ, มีการลบสระ อิ วัณณะ[ข้างท้าย]

ความเป็นผู้ฉลาด ชื่อว่า โกสัลละ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า โกสลฺล เป็นภาวตัทธิต หมายถึง กิริยาความฉลาด ปัจจุบันคำนี้นิยมใช้เป็นฉายาของพระภิกษุ บางท่านตั้งรูปวิเคราะห์ให้หมายถึงบุคคลว่า กึ สลฺลํ อสฺสาติ โกสลฺโล (โกสัลละ คือ ผู้มีลูกศรอะไร) แม้รูปวิเคราะห์ข้างต้นจะไม่มีความหมายใดๆ แต่ให้ถือว่าคำนี้เป็นรูฬหินาม คือ ชื่อที่ตั้งตามใจ ดังคำว่า อสฺสกณฺโณ (ต้นหูกวาง) ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า หูม้า

อนึ่ง คำนี้อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอัสสัตถิต่อมาว่า โกสลฺลํ อสฺส อตฺถีติ โกสลฺโล (โกสัลละ คือ ผู้มีความฉลาด) นัยนี้สอดคล้องกับคำบาลีว่า คารโว (ผู้มีความเคารพ) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า คารวํ อสฺส อตฺถีติ คารโว พบหลักฐานในพระบาลีและอรรถกถาว่า

ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา เถเร จ ปริภาสติ
กายสฺส เภทา ทุปฺปญฺโญ ขโต อุปหตินฺทฺริโย
นิรยํ คจฺฉติ ทุมฺเมโธ น จ สิกฺขาย คารโว.[๒๕๓]

"ภิกษุผู้วินิจฉัยอธิกรณ์มีปัญญาทราม โง่เขลา และไม่มีความเคารพในสิกขา บริภาษพระเถระทั้งหลาย เพราะฉันทาคติ โทสาคติ ภยาคติ และโมหาคติ เป็นผู้ขุดตน กำจัดอินทรีย์แล้ว ย่อมเข้าถึงนรกเพราะกายพินาศ"

น จ สิกฺขาย คารโวติ โส ขโต อุปหตินฺทฺริโย ปญฺญาย อภาวโต ทุมฺเมโธ. ตีสุ สิกฺขาสุ อสิกฺขนโต น จ สิกฺขาย คารโว กายสฺส เภทา นิรยเมว อุปคจฺฉติ.[๒๕๔]

"บาทคาถาว่า น จ สิกฺขาย คารโว (และไม่มีความเคารพในสิกขา) หมายความว่า ภิกษุนั้นเป็นผู้ขุดตนแล้ว กำจัดอินทรีย์แล้ว มีปัญญาทราม เพราะไม่มีปัญญา และไม่มีความเคารพในสิกขา เพราะมิได้ปฏิบัติในไตรสิกขา ย่อมเข้าถึงนรกเพราะกายพินาศโดยแท้"

นอกจากนี้ ในคัมภีร์จูฬวรรคพบคำว่า อิสฺสริยาธิปจฺโจ (ผู้มีความเป็นใหญ่และอธิบดี) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อิสฺสริยญฺจ อาธิปจฺจญฺจ อิสฺสริยาธิปจฺจํ, อิสฺสริยาธิปจฺจํ อสฺส อตฺถีติ อิสฺสริยาธิปจฺโจ (อิสสริยาธิปัจโจ คือ ผู้มีความเป็นใหญ่และอธิบดี) ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อิสฺสริยาธิปจฺจนฺติ อิสฺสรภาเวน จ อธิปติภาเวน จ สมนฺนาคตํ.[๒๕๕]

"คำว่า อิสฺสริยาธิปจฺจํ (ผู้มีความเป็นใหญ่และอธิบดี) คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยความเป็นใหญ่และอธิบดี"]

เอวํ เวปุลฺลํ.

ตัวอย่างว่า เวปุลฺลํ (ความไพบูลย์) ก็เช่นเดียวกันนี้ = วิปุลสฺส ภาโว เวปุลฺลํ.

สมานานํ ภาโว สามญฺญํ, คิลานสฺส ภาโว เคลญฺญํ. "กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรา"ทิสุตฺเตน สํโยเค ปเร รสฺสตฺตํ.

ความเป็นแห่งผู้เสมอกัน ชื่อว่า สามัญญะ

ความเจ็บป่วย ชื่อว่า เคลัญญะ, มีการรัสสะ [อา เป็น อ] ในเพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรา (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

[ในที่นี้ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ สามญฺญ เป็นภาวตัทธิตว่า สมานานํ ภาโว สามญฺญํ ตามนัยนี้หมายถึง ความเสมอภาคกัน ในบางที่ก็ลง ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมานํ เอว สามญฺญํ ตามนัยนี้แปลว่า สามัญทั่วไป ดังข้อความในคัมภีร์เนตติอรรถกถาว่า

เอกตฺตตายาติ เอกสฺส ภาโว เอกตฺตํ, เอกตฺตเมว เอกตฺตตา, ตาย เอกตฺตตาย. เอก-สทฺโท เจตฺถ สมานสทฺทปริยาโย, ตสฺมา สามญฺเญนาติ อตฺโถ.[๒๕๖]

"คำว่า เอกตฺตตาย (โดยสามัญทั่วไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า เอกัตตะ คือ ความเสมอกัน คำว่า เอกัตตตา คือ ความเสมอกันนั่นแหละ [พระศาสดาทรงแสดงธรรมเหล่าใดไว้]โดยสามัญทั่วไป อนึ่ง เอก ศัพท์ในคาถานี้เป็นคำไวพจน์ของ สมาน ศัพท์ จึงมีความหมายว่า โดยสามัญทั่วไป"

ในบางที่คำว่า สามญฺญ มาจาก สมณ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สมณสฺส ภาโว สามญฺญํ (ความเป็นสมณะ) หมายถึง กิริยาการออกบวช ดังอุทาหรณ์ว่า สามญฺญผล (ผลแห่งความเป็นสมณะ) ที่พบในสามัญญผลสูตรซึ่งกล่าวถึงผลของการออกบวช

ในภาษาสันสกฤตพบคำว่า สามานฺย ในความหมายสองอย่างแรกที่ลง ณฺย ปัจจัยท้าย สมาน ศัพท์ในภาวตัทธิตและสกัตถตัทธิต ดังข้อความในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๔๗๔) ว่า

สามานฺย น. สมานสฺย ภาวะ ษฺยญฺ. สาทฤศฺยปฺรโยชกธรฺเม ยถา มุขํ ปทฺมมิว สุนฺทร-มิตฺยาเทา เสานฺทรฺยฺยาทิ. สมานเมว สฺวารฺเถ ษฺยญฺ. ทฺรวฺยคุณกรฺมสุ ตุลฺยตยา สฺถิตายำ ชาเตา.[๒๕๗]

"สามานฺย นปุงสกลิงค์ ความเป็นแห่งผู้เสมอกัน [ชื่อว่า สามานยะ] ลง ษฺยญฺ ปัจจัย [บาลีคือ ณฺย ปัจจัย] ย่อมเป็นไปในสภาพที่ประกอบความเสมอกัน เช่น ความงาม เป็นต้น ในอุทาหรณ์ว่า มุขํ ปทฺมมิว สุนฺทรมฺ (ดวงหน้างามดั่งดอกบัว) เป็นความงามเป็นต้น

สิ่งที่เสมอกันนั่นแหละ [ชื่อว่า สามานยะ] ลง ษฺยญฺ ปัจจัย ในอรรถสกัตถ์ ย่อมเป็นไปในประเภทที่ตั้งอยู่โดยความเสมอกันในทัพพะ คุณ และกิริยา"

นอกจากนั้น คำว่า สามญฺญ ยังปรากฏในความหมายว่า ผู้เกื้อกูลแก่สมณะ โดยลง ณฺย ปัจจัยในความหมายว่า หิต (เกื้อกูล) มีรูปวิเคราะห์ว่า สมณานํ หิตา สามญฺญา (ผู้เกื้อกูลแก่สมณะทั้งหลาย ชื่อว่า สามัญญะ) ดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๗๘]

สุหทสฺส ภาโว โสหชฺชํ.

ความเป็นผู้มีใจงาม ชื่อว่า โสหัชชะ

[คำว่า สุหท มีรูปศัพท์เดิมมาจาก สุหทย ลบ ย ด้วยมหาสูตร คือ เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า สุฏฺฐุ หทยํ ยสฺสาติ สุหโท (ผู้มีใจงาม) ส่วน โสหชฺช เป็นรูปภาวตัทธิตที่ลง ณฺย ปัจจัยต่อมา อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๗) กล่าวถึงรูปว่า สุหชฺโช (ผู้มีใจงาม) ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ.ธ. ๒๕.๒๑๙.๕๕) ว่า ญาติมิตฺตา สุหชฺชา จ (ญาติ มิตร และผู้มีใจงาม) ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า สุฏฺฐุ หทยํ ยสฺสาติ สุหทโย แล้วลง ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิตโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สุหทโย เอว สุหชฺโช แล้วจึงลง ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สุหชฺชสฺส ภาโว โสหชฺชํ]

เอวํ เวสารชฺชํ.

ตัวอย่างว่า เวสารชฺชํ (ความแกล้วกล้า) ก็เช่นเดียวกันนี้

กุสีตสฺส ภาโว โกสชฺชํ.

ความเกียจคร้าน ชื่อว่า โกสัชชะ

“เตสุ วุทฺธี”ติอาทินา อีการสฺส อกาโร.

แปลง อี อักษรเป็น อ อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

[ในฉบับฉัฏฐสังคีติพบรูปว่า กุสีทสฺส ภาโว โกสชฺชํ แต่ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า กุสีตสฺส ภาโว โกสชฺชํ โดย กุสีต ประกอบรูปศัพท์มาจาก กุ บทหน้า + สท ธาตุ + อ ปัจจัย แปลง สท เป็น สีท แล้วจึงแปลง ท เป็น ต ส่วนในรูปว่า โกสชฺชํ มีศัพท์เดิมมาจาก กุสีต แปลง ต เป็น ท หลังจากนั้นจึงแปลง ทฺย เป็น ช แล้วจึงซ้อน ชฺ เป็น ชฺช โดยท่านอ้างเหตุผลว่า แม้คำว่า กุสีต มีศัพท์เดิมมาจาก กุสีท แต่ในภาษาบาลีมีใช้คำว่า กุสีต เท่านั้น ไม่มีใช้คำว่า กุสีท ดังประโยคในมัชฌิมนิกายว่า

ปเร กุสีตา ภวิสฺสนฺติ, มยเมตฺถ อารทฺธวีริยา ภวิสฺสามาติ สลฺเลโข กรณีโย.[๒๕๘]

“เธอทั้งหลายควรทำความขัดเกลากิเลสด้วยความคิดว่า ชนเหล่าอื่นจักเกียจคร้าน แต่เราทั้งหลายจักปรารภความเพียรในเรื่องนี้”]

ตถา “ปุริสสฺส ภาโว โปริสนฺ”ติอาทีสุ “ยวตํ ตลนา”ทิสุตฺเต การคฺคหเณน ยวตํ สการกจฏปวคฺคานํ สการกจฏปวคฺคาเทสา.

นอกจากนั้น ในตัวอย่างเป็นต้นว่า “ความเป็นผู้ชาย ชื่อว่า โปริสะ” มีการแปลง ส อักษร, พยัญชนะ ก วรรค, จ วรรค, ฏ วรรค และ ป วรรคที่ตามด้วย ย เป็น ส อักษร, พยัญชนะ ก วรรค, จ วรรค, ฏ วรรค และ ป วรรค ด้วย การ ศัพท์ในสูตรเป็นต้นว่า ยวตํ ตลน (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ญ และ ช อักษรได้บ้าง)

[ในรูปว่า ปุริส + ณฺย แปลง สฺย เป็น ส ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวตํ เป็นต้น]

สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํ.

ความเป็นผู้มีใจดี ชื่อว่า โสมนัสสะ

เอวํ โทมนสฺสํ, โสวจสฺสํ, โทวจสฺสํ. เอตฺถ สการาคโม.

ตัวอย่างว่า โทมนสฺสํ (ความเสียใจ) = ทุมฺมนสฺส ภาโว โทมนสฺสํ.

โสวจสฺสํ (ความว่าง่าย) = สุวจสฺส ภาโว โสวจสฺสํ.

โทวจสฺสํ (ความว่ายาก) = ทุพฺพจสฺส ภาโว โทวจสฺสํ.

ในตัวอย่างเหล่านี้ มีการลง ส อักษรเป็นอาคม

ก็เช่นเดียวกันนี้

[รูปว่า ทุมน, สุวจ, ทุวจ เมื่อลง ณฺย ปัจจัยแล้ว ลง สฺ อาคม แล้วแปลง สฺย เป็น ส แล้วซ้อน สฺ เป็น สฺส หากไม่มีการลง ส อาคมรูปที่สำเร็จด้วย ณฺย ปัจจัยจะเป็น โทมณฺณํ, โสวจฺจํ, โทวจฺจํ แต่เพราะในภาษาที่ใช้ปรากฏรูปว่า โทมนสฺสํ เป็นต้น ท่านจึงแสดงการลง สฺ อาคมเป็นต้นแล้วสำเร็จเป็นรูปว่า โทมนสฺสํ, โสวจสฺสํ, โทวจสฺสํ ทั้งนี้ก็เพื่อให้จำง่าย ตามมุมมองสันสกฤตศัพท์เหล่านี้เป็น สฺ การันตศัพท์ที่มีรากศัพท์มาจาก มนสฺ, วจสฺ การมีรูปสำเร็จอย่างนี้เป็นเพียงการที่รูปเดิมกลับมาปรากฏขึ้นเท่านั้น แม้คำว่า มนสา (มนสฺ + อา), มนโส (มนสฺ + โอ), มนสิ (มนสฺ + อิ) ก็เช่นเดียวกัน]

ตถา นิปกสฺส ภาโว เนปกฺกํ.

เช่นเดียวกันนี้ ความเป็นผู้ฉลาดชื่อว่า เนปักกะ

[ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายอธิบาย เนปกฺก ศัพท์ว่า

นิปโก สโตติ เนปกฺกํ วุจฺจติ ปญฺญา, ตาย สมนฺนาคโตติ นิปโก.[๒๕๙]

"ในคำว่า นิปโก สโต (ผู้ฉลาดมีสติ) ปัญญาได้ชื่อว่า เนปักกะ บุคคลใดเพียบพร้อมด้วยปัญญานั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า นิปกะ"

นั่นเพราะปัญญาที่ได้ชื่อว่า เนปักกะ เป็นวิปัสสนาปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต และเป็นคำไวพจน์ของ สมฺปชญฺญ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๕๔) กล่าวว่า สมฺปชญฺญํ ตุ เนปกฺกํ (สมฺปชญฺญ, เนปกฺก = ปัญญาที่ประกอบด้วยสติ)]

ทฺวิตฺตํ.

มีการซ้อนพยัญชนะ

เอวํ อาธิกฺกํ.

ตัวอย่างว่า

อาธิกฺกํ (ความเป็นใหญ่) = อธิกสฺส ภาโว อาธิกฺกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ทุภคสฺส ภาโว โทภคฺคํ, วาณิชสฺส ภาโว วาณิชฺชํ, ราชิโน ภาโว รชฺชํ, "กฺวจา"ทินา รสฺสตฺตํ. สรูปสฺส ภาโว สารุปฺปํ.

ความเป็นผู้ไร้โชค ชื่อว่า โทภัคคะ

ความเป็นพ่อค้า ชื่อว่า วาณิชชะ

ความเป็นพระราชา ชื่อว่า รัชชะ, มีการรัสสะด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า กฺวจา (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

ความเป็นผู้มีสภาพเสมอกัน ชื่อว่า สารุปปะ (ความเสมอกัน, ความเหมาะสม)

[คำว่า ทุภค มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ภโค ยสฺสาติ ทุภโค (ผู้ไร้โชค) โดย ทุ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า ทุสฺสีโล (ผู้ไม่มีศีล) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สีลํ ยสฺสาติ ทุสฺสีโล

คำว่า สารุปฺป ตามรูปวิเคราะห์ข้างต้นเป็นภาวตัทธิต สำเร็จรูปมาจาก สรูป ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต จึงอาจใช้เป็นประธานในประโยคได้ คำว่า สรูป ตามนัยนี้เป็นพหุพพีหิสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า สมานํ รูปํ อสฺสาติ สรูโป (ผู้มีสภาพเสมอกัน) ความหมายของ สารุปฺป ตามนัยแรกสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๖๔) ซึ่งแสดงรูปวิเคราะห์ สรูป ศัพท์ว่า สมานํ รูปํ เอสนฺติ สรูปา <มีรูปสันสกฤตว่า สมานํ รูปเมษามิติ สรูปาะ.>

อย่างไรก็ตาม ในบางที่ก็ใช้เป็นบทวิเสสนะที่แปลว่า "อันเหมาะสม" ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + รุห ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

สารุปฺปติ ปติรูปํ ภวติ, โสภนํ วา อาโรเปตีติ สารุปฺปํ.[๒๖๐]

"คำว่า สารุปปะ คือ สิ่งที่เหมาะสม หรือสิ่งที่ยกขึ้นสู่ความดีงาม"

ความหมายหลังนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๗ ปาทะ ๓ สูตร ๔๓) ที่กล่าวถึงการแปลง ห เป็น ป ด้วยสูตรว่า รุหสฺส โป'ญฺญตริสฺสํ (ในเพราะปัจจัยอื่น แปลง ห ของ รุห ธาตุเป็น ป) <มีรูปสันสกฤตว่า รุหะ โป'นฺยตรสฺยามฺ> เช่น โรปยติ = โรหยติ (ย่อมให้งอกขึ้น, ย่อมปลูก)]

เอวํ โอปมฺมํ, โสขุมฺมํ.

ตัวอย่างว่า

โอปมฺมํ (ความเหมือนกัน) = อุปมาเยว โอปมฺมํ. [ลง ณฺย ปัจจัยในอรรถสกัตถ์]

โสขุมฺมํ (ความสุขุม, ความละเอียดอ่อน) = สุขุมสฺส ภาโว โสขุมฺมํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[อุทาหรณ์ว่า โอปมฺมํ มีการลง ณฺย ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ ท่านก็นำมาแสดงไว้ในที่นี้ เพราะเป็นตัวอย่างของการแปลง มฺย เป็น ม ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวตํ เป็นต้น จะเห็นได้ว่า ท่านแสดงตัวอย่างของการแปลงด้วย การ ศัพท์ในสูตรข้างต้นตามลำดับตั้งแต่รูปว่า โปริสฺสํ เป็นต้นมา]

ตถสฺส ภาโว ตจฺฉํ, ทุมฺเมธสฺส ภาโว ทุมฺเมชฺฌํ, สมณสฺส ภาโว สามญฺญํ.

ความจริง ชื่อว่า ตัจฉะ

ความเป็นผู้มีปัญญาทราม ชื่อว่า ทุมเมชฌะ

ความเป็นสมณะ ชื่อว่า สามัญญะ

เอวํ พฺราหฺมญฺญํ.

ตัวอย่างว่า

พฺราหฺมญฺญํ (ความเป็นพราหมณ์) = พฺราหฺมณสฺส ภาโว พฺราหฺมญฺญํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

นิปุณสฺส ภาโว เนปุญฺญํ.

ความเป็นผู้ละเอียด ชื่อว่า เนปุญญะ

“ตจฺฉนฺ”ติอาทีสุปิ การคฺคหเณเนว ยวตํ ถ-ธ-ณการานํ ฉ-ฌ-ญ-การาเทสา.

ในตัวอย่างว่า ตจฺฉํ เป็นต้น มีการแปลง ถ, ธ และ ณ อักษรที่มี ย ตามมาเป็น ฉ, ฌ และ ญ อักษรด้วย การ ศัพท์

ตฺต-ตาปจฺจเยสุ- ปํสุกูลิกสฺส ภาโว ปํสุกูลิกตฺตํ, ปํสุกูลิกตา.

ในการลง ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัย เช่น

ความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกูลเป็นวัตร ชื่อว่า ปังสุกูลิกัตตะ หรือ ปังสุกูลิกตา

[ศัพท์บางศัพท์ลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิตแล้วก็ลบไป ทำให้ไม่ปรากฏปัจจัย แต่ในเวลาแปลต้องแปลภาวปัจจัยอีกด้วย เป็นต้นว่า

- รตนํ (ความเป็นรัตนะ) มาจากรูปวิเคราะห์ว่า รตนสฺส ภาโว รตนตฺตํ.
- อตฺตา (ความเป็นคน) มาจาก อตฺตโน ภาโว อตฺตตฺตํ.
- อตฺตนิยํ (ความเป็นของตน) มาจาก อตฺตนิยสฺส ภาโว อตฺตนิยตฺตํ.

ลบ ตฺต ปัจจัยท้าย รตนตฺต, อตฺตตฺต และ อตฺตนิยตฺต ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (การลบปัจจัยย่อมมีได้) ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ, จกฺขุํ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ ภาวปฺปจฺจยโลโป.[๒๖๑]

"ลบภาวปัจจัยในอุทาหรณ์ว่า พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ (ความเป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า) จกฺขุํ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา (จักษุว่างเปล่าจากความเป็นตนหรือความเป็นของตน)"

คำอธิบายข้างต้นสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะ (หน้า ๑๕๗) ว่า

จกฺขุํ โข อานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติเอวมาทีสุ อตฺตภาเวน วา อตฺตนิยภาเวน วาติ อตฺโถ. อิตรถา หิ จกฺขุ อตฺตา วา อตฺตนิยํ วาติ อปฺปฏิสิทฺธเมว สิยา. เอวํ รตนํ ปณีตนฺติ รตนตฺตํ ปณีตํ. รตนภาโว ปณีโตติ อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ. อิตรถา หิ พุทฺโธ เนว รตนนฺติ สิชฺเฌยฺย.[๒๖๒]

"ความหมายคือ [ว่างเปล่า]จากความเป็นตนหรือความเป็นของตน ในพระบาลีว่า จกฺขุํ โข อานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา (ดูกรอานนท์ จักษุว่างเปล่าจากความเป็นตนหรือความเป็นของตน) เป็นต้น มิฉะนั้นแล้วก็ไม่อาจคัดค้านว่าจักษุเป็นตนหรือเป็นของตน เช่นเดียวกันนี้ คำว่า รตนํ ปณีตํ แปลว่า ความเป็นรัตนะอันประณีต พึงทราบข้อความอย่างนี้ว่า ภาวะแห่งรัตนะอันประณีต มิฉะนั้นแล้วอาจสำเร็จความว่าพระพุทธเจ้ามิใช่รัตนะ"

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์จะแสดงตัวอย่างการลบภาวปัจจัยไว้อย่างเดียว แต่ตัทธิตปัจจัยอื่นก็อาจถูกลบได้เช่นเดียวกัน ดังคำว่า ปิตามหํ (ทรัพย์ฝ่ายปู่) มาจาก ปิตามห ศัพท์ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิตามหโต อาคตํ ปิตามหํ (ทรัพย์ที่มาจากปู่) หรือ ปิตามหสฺส อิทํ ปิตามหํ (ทรัพย์ของปู่) โดยความเป็นจริง ณ ปัจจัยเป็นปัจจัยที่ถูกลบแน่นอน แต่ถ้าลบด้วยสูตรปกติ เครื่องหมาย

คือการพฤทธิ์ของ ณ ปัจจัยก็ยังปรากฏอยู่ จึงต้องลบ ณ ปัจจัยด้วยสูตรนี้เพื่อห้ามการพฤทธิ์สระ อิ ใน ปิ เป็น เอ ถ้ามีรูปว่า เปตามหํ ก็จัดว่าไม่ได้ลบ ณ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ เพราะปรากฏการพฤทธิ์ตามกฎทั่วไป ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

เอตฺถ จ ปิตามหนฺติ ตทฺธิตโลปํ กตฺวา เวทิตพฺพํ. เปตามหนฺติ วา ปาโจ.[๒๖๓]

“อนึ่ง ในพากย์นี้ คำว่า ปิตามหํ พึงทราบกระทำการลบตัทธิตปัจจัย หรือมีปาฐะว่า เปตามหํ”

ตทฺธิตโลปํ กตฺวา เวทิตพฺพนฺติ ยถา อญฺญตฺถาปิ ปิตามหํ ธนํ ลทฺธา, สุขํ ชีวติ สญฺชโยติ วุตฺตํ, เอวํ ตทฺธิตโลปํ กตฺวา วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. ปิตามหโต อาคตํ, ปิตามหสฺส วา อิทํ เปตามหํ.[๒๖๔]

“คำว่า ตทฺธิตโลปํ กตฺวา เวทิตพฺพํ (พึงทราบกระทำการลบตัทธิตปัจจัย) หมายความว่า แม้ในที่อื่นได้กล่าวว่า ปิตามหํ ธนํ ลทฺธา, สุขํ ชีวติ สญฺชโย (สญชัยได้ทรัพย์ฝ่ายปู่แล้วยังชีพอยู่เป็นสุข) ฉันใด พึงทราบว่ากล่าวไว้โดยกระทำการลบตัทธิตปัจจัย ฉันนั้น อีกอย่างหนึ่ง ทรัพย์ที่มาจากปู่ หรือทรัพย์ของปู่ ชื่อว่า เปตามหะ”]

เอวํ เตจีวริกตฺตํ เตจีวริกตา, โอทริกตฺตํ โอทริกตา, มนุสฺสตฺตํ มนุสฺสตา ชาติ, นีลตฺตํ นีลตา คุโณ, ยาจกตฺตํ ยาจกตา กฺริยา, ทณฺฑิตฺตํ ทณฺฑิตา ทพฺพํ, สจฺจวาทิตา, ปารมิตา, กตญฺญุตา, สพฺพญฺญุตา, “กฺวจา”ทินา ตาปจฺจเย รสฺสตฺตํ, อปฺปิจฺฉตา, อสํสคฺคตา, ภสฺสารามตา, นิทฺทารามตา, ลหุตา อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

เตจีวริกตฺตํ เตจีวริกตา (ความเป็นผู้ทรงไตรจีวร) = เตจีวริกสฺส ภาโว เตจีวริกตฺตํ, เตจีวริกตา.

โอทริกตฺตํ หรือ โอทริกตา (ความเป็นผู้ประกอบในท้อง, ความเป็นคนเห็นแก่ปากท้อง) = โอทริกสฺส ภาโว โอทริกตฺตํ, โอทริกตา.

มนุสฺสตฺตํ หรือ มนุสฺสตา (ความเป็นมนุษย์) คือ ชาติมนุษย์ = มนุสฺสสฺส ภาโว มนุสฺสตฺตํ, มนุสฺสตา.

นีลตฺตํ หรือ นีลตา (ความเป็นสีเขียว) คือ คุณลักษณะ[สีเขียว] = นีลสฺส ภาโว นีลตฺตํ, นีลตา.

ยาจกตฺตํ หรือว่า ยาจกตา (ความเป็นยาจก) คือ กิริยา = ยาจกสฺส ภาโว ยาจกตฺตํ, ยาจกตา.

ทณฺฑิตฺตํ หรือว่า ทณฺฑิตา (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) คือ สิ่งของ[ไม้เท้า] = ทณฺฑิโน ภาโว ทณฺฑิตฺตํ, ทณฺฑิตา.

สจฺจวาทิตา (ความเป็นผู้กล่าวความสัตย์) = สจฺจวาทิโน ภาโว สจฺจวาทิตา.

ปารมิตา (ความเป็นผู้บริสุทธิ์ในพระนิพพาน) = ปารมิโน ภาโว ปารมิตา.

กตญฺญุตา (ความเป็นผู้รู้คุณ) = กตญฺญุโน ภาโว กตญฺญุตา.

สพฺพญฺญุตา (ความเป็นพระสัพพัญญู), ความเป็นรัสสะในเพราะ ตา ปัจจัย ย่อมมีด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า กฺวจา (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง) = สพฺพญฺญุโน ภาโว สพฺพญฺญุตา.

อปฺปิจฺฉตา (ความเป็นผู้ปรารถนาน้อย) = อปฺปิจฺฉสฺส ภาโว อปฺปิจฺฉตา.

อสํสคฺคตา (ความเป็นผู้ไม่สมาคม) = อสํสคฺคสฺส ภาโว อสํสคฺคตา.

ภสฺสารามตา (ความยินดีในการพูด) = ภสฺสารามสฺส ภาโว ภสฺสารามตา.

นิทฺทารามตา (ความยินดีในการนอน) = นิทฺทารามสฺส ภาโว นิทฺทารามตา.

ลหุตา (ความเบา) = ลหุโน ภาโว ลหุตา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า โอทริก ใน โอทริกตฺตํ หรือ โอทริกตา มีรูปวิเคราะห์ในสูตร มา ยูน'มาคโม ฐาเน ว่า อุทเร นิยุตฺโต โอทริโก (ผู้ประกอบในท้อง, คนเห็นแก่ปากท้อง) ดังนั้น โอทริกตฺตํ หรือ โอทริกตา จึงหมายถึง ความเป็นคนเห็นแก่ปากท้อง ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

โอทริกตฺตํ ฆสฺมรภาโว กุจฺฉิปูรกตา.[๒๖๕]

"ความเป็นผู้ประกอบในท้อง คือ ความเป็นคนเห็นแก่ปากท้อง กล่าวคือ การยังท้องให้อิ่ม"

โอทริกตฺเตน ขาทิโตติ โอทริกภาเวน อามิสเคเธน มิจฺฉาชีเวน ชีวิกากปฺปเนน นาสิต-สีลาทิคุณตาย ขาทิตธมฺมสรีโร.[๒๖๖]

"คำว่า โอทริกตฺเตน ขาทิโต (ผู้ถูกความเป็นคนเห็นแก่ปากท้องครอบงำแล้ว) หมายความว่า ผู้มีสรีระคือธรรมที่ถูกความเป็นคนเห็นแก่ปากท้องคือความติดใจในอาหารครอบงำแล้ว เพราะเป็นผู้มีศีลคุณเป็นต้นถูกทำลายแล้วโดยการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาชีพ"

คำว่า อปฺปิจฺฉ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปฺปา อิจฺฉา ยสฺสาติ อปฺปิจฺโฉ (ผู้มีความปรารถนาน้อย)
- น สํสคฺโค อสํสคฺโค (ผู้ไม่สมาคม)
- ภสฺเส อาราโม ยสฺสาติ ภสฺสาราโม (ผู้มีความยินดีในการพูด)
- นิทฺทาย อาราโม ยสฺสาติ นิทฺทาราโม (ผู้มีความยินดีในการนอน)

คำว่า มนุสฺสตฺตํ หรือ มนุสฺสตา (ความเป็นมนุษย์) คือ ชาติมนุษย์ คัมภีร์ฎีกาที่อธิบายหิโตปเทศ (คำอธิบายคาถา ๒๑๒) กล่าวว่า มนุสฺสตฺตํ มนุสฺสตา, สูรตฺตวิทฺวตฺตาทิกมิติ ภาโว (ความเป็นมนุษย์ ชื่อว่า มนุสสตา ความหมายก็คือ ภาวะมีความกล้าหาญและความมีปัญญาเป็นต้น) <มีรูปสันสกฤตว่า มานุษฺยํ มนุษฺยตา, ศูรตฺววิทฺวตฺตฺวาทิกมิติ ยาวตฺ>

คำว่า ปารมิตา (ความเป็นผู้บริสุทธิ์ในพระนิพพาน) มิใช่มีรูปวิเคราะห์ว่า ปารมิยา ภาโว ปารมิตา (ความเป็นแห่งบารมี) เพราะในภาษาบาลีไม่นิยมใช้ภาวะซ้อนภาวะ และพระพุทธัปปิยะจะกล่าวไว้ในสูตร ๓๘๘ ว่า ปรมานํ ภาโว, กมฺมํ วา ปารมี ทานาทิกฺริยา (ความเป็น หรือว่า การกระทำของผู้ประเสริฐ ชื่อว่า ปารมี คือ การกระทำความดีมีการให้ทานเป็นต้น) จะเห็นได้ว่าคำว่า ปารมี เป็นบทภาวะตามรูปวิเคราะห์ข้างต้นแล้ว คำว่า ปารมี ใน ปารมิตา จึงไม่ควรเป็นบทภาวะอีก เมื่อสังเกตดูศัพท์ที่ลงภาวปัจจัยจะพบว่าภาวปัจจัยมักอยู่ท้ายบทนามที่ระบุบุคคล เช่น สจฺจวาทิตา (ความเป็นผู้กล่าวความสัตย์, การกล่าวความสัตย์), กตญฺญุตา (ความเป็นผู้รู้คุณ) เป็นต้น ดังนั้น คำว่า ปารมี ใน ปารมิตา จึงควรมีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะ แม้สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ก็ยังกล่าวถึงรูปดังกล่าวว่า

อปโร นโย. ปาเร นิพฺพาเน มชฺชติ สุชฺฌติ, สตฺเต จ มชฺเชติ โสเธตีติ ปารมี, มหาปุริโส. ตสฺส ภาโว, กมฺมํ วา ปารมิตา.[๒๖๗]

"อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดย่อมบริสุทธิ์ในพระนิพพาน และยังเหล่าสัตว์ให้บริสุทธิ์ เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า ปารมี หมายถึง พระมหาบุรุษ ความเป็น หรือว่า การกระทำ ของบุคคลนั้น ชื่อว่า ปารมิตา"

ตามนัยนี้คำว่า ปารมิตา แปลว่า ความเป็นผู้บริสุทธิ์ในพระนิพพาน หรือ ความเป็นผู้ยัง

เหล่าสัตว์ให้บริสุทธิ์ในพระนิพพาน โดย ปารมี สำเร็จรูปมาจาก ปาร บทหน้า + มช ธาตุ (บริสุทธิ์) + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ หรือมาจาก ปาร บทหน้า + มช ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณี ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ รูปวิเคราะห์ดังกล่าวนำมาจากคัมภีร์อรรถกถาของจริยาปิฎก (หน้า ๓๒๔) และฎีกาของสีลักขันธวรรค (เล่ม ๑ หน้า ๘๑)

ในคำว่า สพฺพญฺญุตา ให้ทำรัสสะ อู ของ ญู ในเพราะ ตา ปัจจัยด้วยสูตรว่า กฺวจาทิ-มชฺฌุตฺตรานํ เป็นต้น ส่วนคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่าให้ทำรัสสะด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ยทาทินา อีสฺส รสฺเส ทณฺฑิตฺตนฺติ ทณฺฑทพฺพสมฺพนฺธา.[๒๖๘]

“เมื่อรัสสะ อี ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้นแล้ว จึงสำเร็จรูปว่า ทณฺฑิตฺตํ (ทัณฑิตตะ คือ ความเป็นผู้มีไม้เท้า) ย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยทัพพะคือไม้เท้า”]

ตฺตนปจฺจเย- ปุถุชฺชนสฺส ภาโว ปุถุชฺชนตฺตนํ, เวทนตฺตนํ, ชายตฺตนํ.

ในการลง ตฺตน ปัจจัย เช่น

ความเป็นปุถุชน ชื่อว่า ปุถุชชนัตตนะ

เวทนตฺตนํ (ความเป็นเวทนา) = เวทนาย ภาโว เวทนตฺตนํ.

ชายตฺตนํ (ความเป็นภรรยา) = ชายาย ภาโว ชายตฺตนํ.

เณยฺเย- สุจิสฺส ภาโว โสเจยฺยํ.

ในการลง เณยฺย ปัจจัย เช่น

ความสะอาด ชื่อว่า โสเจยยะ

[ในฎีกาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๗๗) พบรูปว่า โสจพฺยํ โดยลง ณฺย ปัจจัยท้าย สุจิ ศัพท์ในภาวตัทธิต แปลงสระ อิ ใน จิ เป็นสระ อุ, แปลงสระ อุ เป็น อวฺ และแปลง วฺ เป็น พฺ มีรูปวิเคราะห์ว่า สุจิสฺส ภาโว โสจพฺยํ (ความสะอาด ชื่อว่า โสจัพยะ) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สุจิสทฺทโต ภาเว ยการํ อิการสฺส จ อุการาเทสํ กตฺวา อยํ นิทฺเทโสติ อาห “โสจพฺยํ สุจิภาโว”ติ.[๒๖๙]

“ศัพท์ว่า โสจพฺยํ นี้แสดงไว้โดยลง ย อักษร [คือ ณฺย ปัจจัย]ท้าย สุจิ ศัพท์ในภาวตัทธิต แล้วแปลง อิ อักษรเป็น อุ อักษร ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า โสจพฺยํ สุจิภาโว (ความสะอาด ชื่อว่า โสจัพยะ)”

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๗๑) มีปรากฏรูปว่า โสเจยฺยนฺติ สีลวเสน สุจิภาโว ดังนั้น คำว่า โสจพฺยํ คงเป็นรูปที่พระฎีกาจารย์พบในฉบับใบลาน จึงอธิบายตามปาฐะที่ท่านพบในสมัยนั้น]

เอวํ อาธิปเตยฺยํ.

ตัวอย่างว่า

อาธิปเตยฺยํ (ความเป็นอธิบดี) = อธิปติโน ภาโว อาธิปเตยฺยํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

กวิสฺส ภาโว กาเวยฺยํ, เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ. มหาวุตฺตินา นการสฺส โลโป.

ความเป็นกวี ชื่อว่า กาเวยยะ

ความเป็นขโมย ชื่อว่า เถยยะ, ลบ น อักษรด้วยมหาสูตร

[คัมภีร์วินยวินิจฉยฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๓) กล่าวตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ข้างต้นว่า เถโน วุจฺจติ โจโร. ตสฺส ภาโว เถยฺยํ. เอตฺถ นการโลโป นิรุตฺตินเยน ทฏฺฐพฺโพ (ขโมยเรียกว่า เถนะ ความเป็นขโมย ชื่อว่า เถยยะ พึงทราบการลบ น อักษรด้วยนิรุตตินัยในคำนี้) อย่างไรก็ตาม คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกากล่าวถึงการลง ณฺย ปัจจัยท้าย เถน ศัพท์ แล้วแปลง น เป็น ย ด้วยนิปาตนสูตร ดังข้อความว่า

เถนสฺส ภาโว กมฺมํ วา เถยฺยํ. เถยฺยนฺติ นสฺส โย นิปาตนา.[๒๗๐]

“ความเป็นขโมย หรือการกระทำของขโมย ชื่อว่า เถยยะ ในบทว่า เถยฺยํ แปลง น เป็น ย ด้วยนิปาตนสูตร”

แม้คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาก็อธิบายตามมติของโมคคัลลานปัญจิกาว่า

เถยฺยสํวาสโกติ เถนนํ เถยฺยํ, นการสฺส ยการํ กตฺวา. เถยฺยาย สํวาสโก อิมสฺสาติ เถยฺยสํวาสโก.[๒๗๑]

"ในคำว่า เถยฺยสํวาสโก (ผู้มีสังวาสเพื่อการขโมย) การขโมย ชื่อว่า เถยยะ โดยแปลง น อักษรเป็น ย อักษร การสังวาสเพื่อการขโมยของบุคคลนี้มีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เถยยสังวาสกะ"

ในคัมภีร์ข้างต้น ท่านประกอบใช้เป็น เถยฺยาย (เพื่อการขโมย) ในรูปวิเคราะห์ตามข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๓๑๐) ว่า เถยฺยาย สํวาโส เอตสฺสาติ เถยฺยสํวาสโก แม้คัมภีร์วินยาลังการฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๓) ก็มีข้อความเดียวกันนี้ แต่คัมภีร์กังขาวิตรณีนวฎีกา (หน้า ๑๗๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า เถยฺเยน สํวาโส เอตสฺสาติ เถยฺยสํวาโส (ผู้มีสังวาสด้วยการขโมย)

นอกจากนั้น คำว่า เถยฺย ในบางแห่งสำเร็จรูปมาจาก เถน ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย ซ้อน ย เป็น ยฺย แล้วลบ น อักษร รูปนี้พบในคำว่า เถยฺยสตฺถ (พ่อค้าเกวียนที่ขโมยแล้วไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า เถยฺย คโต สตฺโถ เถยฺยสตฺโถ ลบ คต ศัพท์กลางสมาส และพบในประโยคว่า ราชานํ วา เถยฺยํ คจฺฉนฺติ (หรือหลอกพระราชาแล้วไป) โดย เถยฺย ศัพท์มีการลงนิคคหิตอาคมเหมือนคำว่า สกฺกจฺจํ (โดยเคารพ) ที่มาจาก สกฺกจฺจ (ส ศัพท์ + กร ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย) ดังข้อความว่า

ราชานํ วา เถยฺยํ คจฺฉนฺตีติ ราชานํ วา เถเนตฺวา วญฺเจตฺวา รญฺโญ สนฺตกํ กิญฺจิ คเหตฺวา อิทานิ น ตสฺส ทสฺสามาติ คจฺฉนฺติ.[๒๗๒]

"คำว่า ราชานํ วา เถยฺยํ คจฺฉนฺติ (หรือหลอกพระราชาแล้วไป) หมายความว่า หรือหลอกพระราชา ได้ถือเอาของอย่างใดอย่างหนึ่งของพระราชาแล้วไปโดยคิดว่าเราจักไม่ให้แก่พระองค์ในบัดนี้"

เถยฺยนฺติ เถเนตฺวา. สกฺกจฺจนฺติอาทีสุ วิย นิคฺคหีตาคโม โหติ. ราชานํ รญฺโญ สนฺตกํ วา เถยฺยํ เถเนตฺวา คจฺฉนฺตีติ อตฺโถ. อิติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาห ราชานํ วา เถเนตฺวาติอาทิ.[๒๗๓]

"คำว่า เถยฺยํ แปลว่า หลอก ลงนิคคหิตเป็นอาคมดังอุทาหรณ์ว่า สกฺกจฺจํ (โดยเคารพ) เป็นต้น ความหมายคือ หลอกพระราชาหรือหลอกเอาของพระราชาแล้วไป พระอรรถกถาจารย์จะแสดงข้อความดังกล่าวนี้ จึงกล่าวว่า ราชานํ วา เถเนตฺวา (หรือหลอกพระราชา) เป็นต้น"]

"ณฺยตฺตตา"ติ โยควิภาเคน กมฺมนิ สกตฺเถ จ ณฺยาทโย.

ลง ณฺย ปัจจัยเป็นต้นในอรรถกระทำ และในอรรถของตนเองด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า ณฺยตฺตตา (ลง ณฺย ปัจจัย, ตฺต ปัจจัย และ ตา ปัจจัย)

[คำว่า กมฺมนิ (อรรถกระทำ) หมายถึง กิริยาการกระทำ และสิ่งที่บุคคลพึงกระทำ เช่น

วีรานํ กมฺมํ วีริยํ (การกระทำของผู้กล้าหาญ) ภิสกฺกสฺส กมฺมํ เภสชฺชํ (สิ่งที่หมอกระทำ) ดังคัมภีร์ตัตวโพธินี (คำอธิบายสูตร ๑๗๘๘) ที่อธิบายสูตรในปาณินิไวยากรณ์ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๑๒๔) กล่าวว่า

กมฺมํ กฺริยา การิยญฺจ. สรีรายาสมาตฺรสาธฺยํ โสจาทิ กฺริยา, สตฺเถน วิหิโต ยาคาทิ การิยํ อิติ เตสํ เภทมาหุ.[๒๗๔]

"อรรถกระทำ คือ การกระทำ และสิ่งที่บุคคลพึงกระทำ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวถึงความต่างกันของอรรถกระทำเหล่านั้นว่า ความโศกเป็นต้นที่พึงให้สำเร็จด้วยความเหนื่อยทางสรีระอย่างเดียว ชื่อว่า การกระทำ การบูชาเป็นต้นที่ทำตามคัมภีร์ ชื่อว่า สิ่งที่บุคคลพึงกระทำ"]

วีรานํ ภาโว กมฺมํ วา วีริยํ, ปริภฏฺฐสฺส กมฺมํ ปาริภฏฺฐฺยํ, ปาริภฏฺฐฺยสฺส ภาโว ปาริภฏฺฐฺยตา.

ความเป็นผู้กล้าหาญ หรือว่า การกระทำของผู้กล้าหาญ ชื่อว่า วีริยะ

การกระทำของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาริภัฏฐยะ (อาการของพระที่ชอบอุ้มเด็ก)

ภาวะแห่งการกระทำของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาริภัฏฐยตา [หมายถึง มหิจฉา ความปรารถนามาก และ ปาปิจฉา ความปรารถนาทราม]

[ในพระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคีติมักพบรูปทีฆะว่า วีริย แต่พระไตรปิฎกฉบับไทยพบรูปว่า วิริย เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า วีริย แล้ว ให้รัสสะ อี เป็น อิ ก็สำเร็จรูปเป็นรูปว่า วิริย ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๖๒) กล่าวว่า วีรสฺส ภาโว วีริยํ, รสฺสตฺเต กเต วิริยํ (ความเป็นผู้กล้าหาญ ชื่อว่า วีริยะ เมื่อทำรัสสะแล้วย่อมได้รูปว่า วิริย) อีกอย่างหนึ่ง คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี (หน้า ๑๙๓) แสดงรูปวิเคราะห์กิตก์ว่า วิธินา อีรยิตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ วีริยํ (วิริยะ คือ สิ่งที่พึงให้ดำเนินไปด้วยวิธี) ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก วิธิ บทหน้า + อีร ธาตุ (เป็นไป) + เณ การิตปัจจัย + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ ลบ ธิ อักษรใน วิธิ เพื่อย่อคำ เมื่อลบสระ อิ ใน วิ แล้วก็นำ วฺ อักษรมาประกอบกับสระ อี จึงมีรูปเดิมว่า วีริย

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๒๗๖) กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ข้างต้นว่าเป็นรูปผสมของกิตก์และสมาส โดยให้วิเคราะห์เป็นกิตก์ก่อนว่า อีรยิตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ อีริยํ แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์สมาสต่อมาว่า วิธินา อีริยํ วีริยํ แต่ความเห็นนี้ไม่เป็นที่ยอมรับของโบราณาจารย์ชาวพม่า เพราะถือว่าบทสำเร็จทุกบทต้องมีใช้ในภาษาบาลี ถ้าเป็นเพียงส่วนหนึ่งของบทซึ่งไม่พบ

ในวรรณกรรมบาลีก็ต้องตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกิตันตสมาส คือ สมาสที่มีกิตก์ปัจจัยอยู่ท้าย ดังอุทาหรณ์ว่า กุมฺภํ กโรตีติ กุมฺภกาโร (ผู้ทำหม้อ, ช่างหม้อ) ที่สำเร็จรูปมาจาก กุมฺภ บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ รูปดังกล่าวไม่อาจตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กโรตีติ กาโร, กุมฺภํ กาโร กุมฺภกาโร เพราะ การ ศัพท์ที่เป็นกัตตุสาธนะไม่มีใช้ในภาษาบาลี เนื่องจากต้องลง ณ ปัจจัยท้ายธาตุที่มีอุปบทอยู่หน้าเท่านั้น ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ปาริภฏฺยตา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปริภฏ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน กมฺม ตัทธิต แล้วจึงลง ตา ปัจจัยในภาวตัทธิตท้าย ปาริภฏฺย ศัพท์อีกทอดหนึ่ง ส่วนวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๔๙) กล่าวว่าให้ลง ตา ปัจจัยท้าย ปาริภฏฺย ในสกัตถตัทธิต ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ปริภฏตีติ ปริภโฏ, ปเรสํ ทารเก ปริหรนฺโต. ปริภฏสฺส กมฺมํ ปาริภฏฺยํ, สา เอว ปาริภฏฺยตา, อลงฺกรณาทินา กุลทารกปริหรณสฺเสตํ นามํ.[๒๗๕]

“ผู้เลี้ยง[เด็ก] ชื่อว่า ปริภฏะ คือ ผู้เลี้ยงเด็กของบุคคลอื่น การกระทำของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาริภัฏยะ การกระทำของภิกษุผู้เลี้ยงเด็กนั่นแหละ ชื่อว่า ปาริภัฏยตา คำนี้เป็นชื่อของการเลี้ยงเด็กในสกุลด้วยการประดับตกแต่งเป็นต้น”]

เอวํ โสวจสฺสตา.

ตัวอย่างว่า

โสวจสฺสตา (ความเป็นผู้ว่าง่าย) = สุวจสฺส กมฺมํ โสวจสฺสํ, โสวจสฺสสฺส ภาโว โสวจสฺสตา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ภิสกฺกสฺส กมฺมํ เภสชฺชํ, พฺยาวฏสฺส กมฺมํ เวยฺยาวจฺจํ, สจสฺส ภาโว กมฺมํ วา สาเจยฺยํ.

สิ่งที่หมอกระทำ ชื่อว่า เภสัชชะ (ยา)

การกระทำของผู้ขวนขวาย ชื่อว่า เวยยาวัจจะ (การขวนขวาย)

ความเป็น หรือว่า การกระทำของผู้หลอกลวง ชื่อว่า สาเฐยยะ (การหลอกลวง)

[ในฉบับสิงหลมีรูปว่า ภิสชสฺส กมฺมํ เภสชฺชํ คัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสาฎีกาจึงกล่าวถึง

รูปวิเคราะห์นี้ เพราะ ภิสช ศัพท์พบในความหมายว่า หมอ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัย-ใหม่และปทรูปสิทธิคัณฐิแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ภิสคฺคสฺส กมฺมํ เภสชฺชํ โดยลบ คฺ ใน คฺค แล้วแปลง คฺย เป็น ช แล้วจึงซ้อน ชฺ เป็น ชฺช อนึ่ง คัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่ารูปวิเคราะห์ข้างต้นเป็นนัยทางไวยากรณ์มคธ ส่วนไวยากรณ์สันสกฤตแสดงรูปวิเคราะห์ที่ปริวรรตเป็นบาลีว่า ภิสชสฺส กมฺมํ เภสชฺชํ หรือ เภสชเมว เภสชฺชํ

ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า ภิสกฺกสฺส อิทนฺติ เภสชฺชํ โดยแปลง กฺย เป็น ชฺช ด้วยสูตรว่า กยานํ กฺกยุคํ ชฺชยุคญฺจ (แปลง กฺย เป็น กฺก คู่หนึ่ง และ ชฺช คู่หนึ่ง) ความจริงแล้วคำว่า ภิสกฺก หรือ ภิสคฺค เป็นคำไวพจน์กัน มาจาก อภิ บทหน้า + สช ธาตุ (จัดแจง) + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (คำอธิบายสูตร ๔๕) ว่า อาโรคฺยํ อภิสชฺเชตีติ ภิสกฺโก (ผู้จัดแจงความไม่มีโรค) เมื่อแปลง ช เป็น ค แล้วให้แปลง ค เป็น ก ดังคำว่า กุลูปโก = กุลูปโค, ขีรูปโก = ขีรูปโค, คีวูปกํ = คีวูปคํ จึงอาจมีรูปว่า ภิสคฺโค ที่ไม่แปลง ค เป็น ก ก็ได้

สรุปความว่า รูปวิเคราะห์ทั้งสองว่า ภิสคฺคสฺส กมฺมํ เภสชฺชํ หรือ ภิสกฺกสฺส อิทนฺติ เภสชฺชํ เป็นนัยทางไวยากรณ์มคธ สอดคล้องกับรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ภิสกฺกสฺส กมฺมํ เตน อนุญฺญาตตฺตาติ เภสชฺชํ. คิลานปจฺจโยว เภสชฺชํ คิลานปจฺจยเภสชฺชํ[๒๗๖]

"สิ่งที่หมอกระทำ เพราะหมอนั้นอนุญาตไว้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า เภสัชชะ เภสัชคือปัจจัยแห่งคนไข้ ชื่อว่า คิลานปัจจยเภสัชชะ"

ภิสกฺกสฺส กมฺมํ เตน วิธาตพฺพโต. เตนาห เตน อนุญฺญาตตฺตาติ.[๒๗๗]

"สิ่งที่หมอกระทำ เพราะหมอนั้นปรุงไว้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เตน อนุญฺญาตตฺตา (เพราะหมอนั้นอนุญาตไว้)"

ภิสกฺกสฺส อิมานิ เตน อนุญฺญาตตฺตาติ เภสชฺชานิ, เยสํ เกสญฺจิ สปฺปายานเมตํ อธิวจนํ.[๒๗๘]

"สิ่งเหล่านี้เป็นของหมอ เพราะหมอนั้นอนุญาตไว้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า เภสัชชะ คำนี้เป็นชื่อของยาที่เหมาะสมอย่างใดอย่างหนึ่ง"

ในคำว่า พฺยาวฏสฺส ฉบับสิงหลมีรูปว่า พฺยาวตสฺส คัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิจึงแสดงรูปวิเคราะห์ตามฉบับสิงหลว่า พฺยาวตสฺส กมฺมํ เวยฺยาวจฺจํ คำว่า พฺยาวฏ สำเร็จมาจาก วิ บทหน้า + อา บทหน้า + วห ธาตุ + ต ปัจจัย เมื่อแปลง ต เป็น ฏ เหมือน ทุกฺกฏ ก็ได้รูปสำเร็จว่า พฺยาวฏ

อนึ่ง คำว่า พฺยาวฏ มาจากศัพท์เดิมว่า วาวฏ ให้แปลง ว เป็น พฺย ด้วยมหาสูตร ดังอุทาหรณ์ว่า พฺยย = วย แม้รูปว่า วาวฏ ก็ปรากฏใช้ในวรรณกรรมบาลีบางแห่งเหมือน พฺยาวฏ เช่น

วาวฏาติ ขาทนตฺถํ คณฺหิตุํ อุปกฺกมนฺตา.[๒๗๙]

“คำว่า วาวฏา (ผู้ขวนขวาย) หมายความว่า ผู้พยายามถือเอาเพื่อเคี้ยวกิน”

กิลาสุโนติ ปโยชนาภาเวน อวาวฏา.[๒๘๐]

“คำว่า กิลาสุโน (เกียจคร้าน) หมายความว่า ไม่ขวนขวายเพราะไม่มีประโยชน์”

ในคำว่า เวยฺยาวจฺจ เมื่อลบ ณ อนุพันธ์แล้วมีรูปว่า เวยฺยาวฏ + ย ให้แปลง ฏฺย เป็น ฏ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวตํ เป็นต้น หลังจากนั้นจึงแปลง ฏ เป็น จฺจ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ ดังคำว่า ภจฺโจ = ภโฏ หรือแปลง ฏ เป็น จ แล้วซ้อน จฺ เป็น จฺจ ก็ได้ ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๑๖) กล่าวถึงการแปลง ฏฺย เป็น จฺจ ด้วยสูตรว่า โฏฺย จฺจยุคํ (แปลง ฏฺย เป็น จฺจ คู่หนึ่ง) นอกจากนั้น ยังมีตัวอย่างที่แปลง ฏฺย เป็น ฏ แล้วซ้อน ฏฺ เป็น ฏฺฏ เช่น นฏสฺส ภาโว นฏฺฏํ (ภาวะของนักฟ้อน, การฟ้อน) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์มิได้กล่าวถึงการแปลงทั้งสองอย่างนี้ไว้ เพราะเป็นศัพท์เฉพาะที่ไม่มีใช้โดยทั่วไป]

สกตฺเถ ปน ยถาภูตเมว ยถาภุจฺจํ, กรุณาเยว การุญฺญํ, ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลํ, อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจํ, กายปาคุญฺญตา อิจฺจาทิ.

อนึ่ง ในอรรถของตนเอง เช่น

ความเป็นจริงนั่นแหละ ชื่อว่า ยถาภุจจะ

ความกรุณานั่นแหละ ชื่อว่า การุญญะ

กรรมที่มีกาลสมควรแล้วนั่นแหละ ชื่อว่า ปัตตกัลละ

อากาศอันไม่มีที่สุดนั่นแหละ ชื่อว่า อากาสานัญจะ

กายปาคุญฺญตา (ความคล่องแคล่วแห่งกายนั่นแหละ) = กายปาคุญฺญํ เอว กายปาคุญฺญตา.

ดังนี้เป็นต้น

[คำว่า ยถาภูต เป็นอัพยยีภาวสมาส โดย ยถา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วิจฉา (การประกอบซ้ำ) มีรูปวิเคราะห์ว่า ยํ ยํ ภูตํ ยถาภูตํ (ความเป็นจริงทุกๆ อย่าง)

คัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๑๐๙) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปตฺตกลฺล ว่า

ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลนฺติ เอตฺถ ปตฺโต กาโล อิมสฺส กมฺมสฺสาติ ปตฺตกาลํ, ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลํ.[๒๘๑]

“ในคำว่า ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ (ถ้ากรรมของสงฆ์มีกาลสมควรแล้ว) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า กาลสมควรแล้วมีอยู่แก่กรรมนี้ เหตุนั้น กรรมนั้นชื่อว่า ปัตตกาละ กรรมที่มีกาลสมควรแล้วนั่นแหละ ชื่อว่า ปัตตกัลละ”

คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๕๕๐) แสดงความเห็นว่า ในบางศัพท์อาจลงตัทธิตปัจจัย ๒ ศัพท์พร้อมกันได้ ดังคำว่า ปาคุญฺญตา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปคุณสฺส ภาโว ปาคุญฺญตา ลง ณฺย และ ตา ปัจจัยในภาวตัทธิตได้ ท่านยกตัวอย่างที่เชื่อมเป็นพหุพพีหิสมาสและลง อี ตัทธิตปัจจัยในอรรถสกัตถ์พร้อมกันว่า พฺรหฺมวณฺโณ วิย วณฺโณ ยสฺส โสยํ พฺรหฺมวณฺณี (ผู้มีผิวพรรณดุจพรหม) อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปาคุญฺญตา อาจตั้งรูปวิเคราะห์ตามธรรมเนียมนิยมโดยลง ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ และมีรูปวิเคราะห์ว่า ปคุณสฺส ภาโว ปาคุญฺญํ, ปาคุญฺญเมว ปาคุญฺญตา ส่วนคำว่า พฺรหฺมวณฺณี ให้ลง อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตท้ายกรรมธารยสมาส โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า พฺรหฺมุโน วณฺโณ พฺรหฺมวณฺโณ, พฺรหฺมวณฺโณ วิย วณฺโณ อสฺส อตฺถีติ พฺรหฺมวณฺณี ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

พฺรหฺมวณฺณี, เทววณฺณีติ เอตฺถ พฺรหฺมุโน วณฺโณ พฺรหฺมวณฺโณ, พฺรหฺมวณฺโณ วิย วณฺโณ อสฺส อตฺถีติ อตฺเถ สติ อีปจฺจโย ปจฺจยตฺโถ เอว โหติ, น สกตฺโถ. พฺรหฺมวณฺโณ วิย วณฺโณ ยสฺส โสยํ พฺรหฺมวณฺณีติ อตฺเถ สติ สกตฺโถเยว. อปิ จ เอกสฺมึ อญฺญปทตฺเถ เทฺว สมาสตทฺธิตา วตฺตนฺตีติปิ ยุชฺชติ, ตถา ปคุณสฺส ภาโว ปาคุญฺญตาติอาทีสุ เทฺว ตทฺธิตปจฺจยา ภาวตฺเถติ.[๒๘๒]

“ในคำว่า พฺรหฺมวณฺณี (ผู้มีผิวพรรณดุจพรหม), เทววณฺณี (ผู้มีผิวพรรณดุจเทพ) นี้ เมื่อมีความหมายว่า ผิวพรรณของพรหม ชื่อว่า พรัหมวัณณะ ผิวพรรณที่เหมือนผิวพรรณของพรหมมีอยู่แก่บุคคลนั้น อี ปัจจัยมีอรรถของปัจจัยโดยแท้ ไม่ใช่อรรถสกัตถ์ แต่เมื่อมีความหมายว่า ผิวพรรณที่เหมือนผิวพรรณของพรหมมีอยู่แก่บุคคลใด บุคคลนั้นชื่อว่า พรัหมวัณณี อี ปัจจัยก็มีอรรถสกัตถ์นั่นเทียว อีกอย่างหนึ่ง ควรกล่าวได้ว่า สมาสและตัทธิตทั้งสองอย่างย่อมเป็นไปได้ในอัญญปทัตถสมาส (พหุพพีหิสมาส) บทหนึ่ง เช่นเดียวกันนี้ ในอุทาหรณ์ว่า ปคุณสฺส ภาโว ปาคุญฺญตา (ความเป็นผู้คล่องแคล่ว ชื่อว่า ปาคุญฺญตา) เป็นต้น ตัทธิตปัจจัยสองศัพท์ย่อมมีได้ในอรรถภาวตัทธิต”]

การประกอบรูปศัพท์ อากาสานญฺจํ

ศัพท์เดิมเป็น อากาส ศัพท์ และ อนนฺต ศัพท์

[ประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของสมาสจนสำเร็จเป็นรูปว่า อากาสานนฺต]

ลง ณฺย ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ด้วยการตัดสูตรให้เหลือ ณฺยตฺตตา ในสูตรว่า "ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ"

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า "เตสํ โณ โลปํ"

ลบ อ อักษร (ที่ ต) ท้าย อากาสานนฺต ด้วยสูตรว่า "อวณฺโณ เย โลปญฺจ"

(เป็น อากาสานนฺตฺ + ย)

แปลง นฺ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า "เตสุ วุทฺธิ" เป็นต้น (เป็น อากาสานํตฺ + ย)

แปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรว่า "ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ"

(เป็น อากาสานํจ)

แปลงนิคคหิตเป็น ญฺ ด้วยสูตรว่า "วคฺคนฺตํ วา วคฺเค"

สำเร็จรูปเป็น อากาสานญฺจ

ตั้ง อากาสานญฺจ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อากาสานญฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า "สึ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อากาสานญฺจํ

[สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๕) กล่าวว่า นสฺส นิคฺคหีตํ ตยานเมโก โจ (แปลง น เป็นนิคคหิต และแปลง ตย เป็น จ)]

“วิสมสฺส ภาโว”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า วิสมสฺส ภาโว (ความเป็นของสิ่งไม่สม่ำเสมอ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า วิสม มีรูปวิเคราะห์ว่า วิคโต สโม อสฺสาติ วิสโม (วิสมะ คือ สิ่งไม่สม่ำเสมอ)]

“ตฺตตา, ภาเว”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ตฺตตา (ลง ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัย) และ ภาเว (ในความหมายว่าความเป็น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๘๘. ณ วิสมาทีหิ.

ลง ณ ปัจจัย, ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้าย วิสม ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่าความเป็น

ณ จ อ. ณ ปัจจัย ด้วย *ตฺตตา* จ อ. ตฺต และ ตา ปัจจัย ท. ด้วย *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สทฺเทหิ* จากศัพท์ ท. *วิสมาทีหิ* อันมี วิสม เป็นต้น *ภาเว* ในอรรถภาวะ ฯ

วิสมอิจฺเจวมาทีหิ ฉฏฺฐิยนฺเตหิ ณปฺปจฺจโย โหติ ตฺตตา จ “ตสฺส ภาโว” อิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง ณ ปัจจัย และลง ตฺต ปัจจัย, ตา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติมี วิสม ศัพท์อย่างนี้เป็นต้น ในความหมายนี้ว่า ความเป็นของบุคคลนั้น

อากติคโณยํ.

กลุ่มศัพท์มี วิสม เป็นต้นนี้เป็นอากติคณะ (กลุ่มศัพท์ที่มีรูปเหมือนกัน)

[อากติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน ในที่นี้คือศัพท์ อ การันต์ที่ลง ณ ปัจจัย อนึ่ง อากติคณะดังกล่าวแสดงไว้ด้วย อาทิ ศัพท์ที่ใช้ในอรรถว่า ปการะ คือ ศัพท์เหมือนกัน หมายถึง ศัพท์ต่างๆ ที่อยู่ในประเภทเดียวกัน หมายความว่า อาทิ ศัพท์ที่แปลว่า “เป็นต้น” เป็นคำ

ที่ใช้แทนเครื่องหมาย ฯลฯ เพื่อละคำหรือข้อความอื่นๆ ซึ่งอยู่ในประเภทเดียวกันกับคำหรือข้อความที่ยกขึ้นกล่าวเป็นตัวอย่างตอนต้น ดังนั้น คำว่า วิสมาทีหิ (ท้าย วิสม ศัพท์เป็นต้น) จึงหมายถึงศัพท์ อ การันต์เหมือน วิสม ซึ่งลง ณ ปัจจัยเช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่าในสูตร ๓๖๗ ว่า เณยฺโย กตฺติกาทีหิ (ลง เณยฺย ปัจจัยท้าย กตฺติกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร) ซึ่งพระพุทธัปปิยะกล่าวว่า อาทิสทฺโทยํ ปกาเร วตฺตเต (อาทิ ศัพท์นี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปการะ) อาทิศัพท์ใน กตฺติกาทีหิ หมายถึง ศัพท์อิตถีลิงค์เหมือน กตฺติกา พึงทราบว่ากลุ่มศัพท์ที่ถือเอาด้วย อาทิศัพท์ในอรรถปการะนี้ชื่อว่า อากติคณะ

นอกจากนั้น ยังมี อาทิ ศัพท์อีกประเภทหนึ่งที่แปลว่า "เป็นต้น" ใช้เพื่อละคำหรือข้อความตอนปลายซึ่งอยู่ในประเภทเดียวกันกับคำหรือข้อความที่ยกขึ้นกล่าวเป็นตัวอย่างตอนต้น เช่น คำว่า อาทโย (มี อ เป็นต้น) ในสูตรว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ (เสียงทั้งหลายมี อ เป็นต้น ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน) จะเห็นได้ว่า อาทิ ศัพท์ใน อาทโย หมายถึง เสียง ๔๐ เสียง ในคัมภีร์นยาสะและปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า อาทิ ศัพท์นั้นใช้ในอรรถว่า มริยาทะ คือ ขอบเขต หมายถึง มีจำนวนจำกัด ส่วน อาทิ ศัพท์ที่ใช้ในอรรถปการะ ไม่มีจำนวนจำกัด

ในคัมภีร์ปาณินิและคัมภีร์อธิบาย (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๑ สูตร ๕๙) เรียกอรรถมริยาทะว่า พยวัตถา กลุ่มศัพท์ที่ประกอบใช้ อาทิ ศัพท์ในอรรถดังกล่าว เป็นศัพท์ที่มีจำนวนจำกัด ชื่อว่า กลุ่มศัพท์ที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า ปจิยนฺเต (ย่อมกล่าวไว้[ในคณปาฐะ]) ส่วนกลุ่มศัพท์ที่ประกอบใช้ อาทิ ศัพท์ในอรรถปการะ ชื่อว่า อากติคณะ เป็นกลุ่มศัพท์ที่ไม่มีจำนวนจำกัด ในไวยากรณ์สันสกฤตได้จำแนกกลุ่มศัพท์ไว้ ๒ ประเภทโดยมีจำนวนจำกัดและไม่มีจำนวนจำกัดตามที่อธิบายไว้โดยย่อ เรื่องนี้จะปรากฏต่อไปในสูตร ๔๒๔ ว่า ภูวาทโย ธาตโว (ภู เป็นต้นชื่อว่า ธาตุ)]

เวสมํ วิสมตฺตํ วิสมตา, สุจิสฺส ภาโว โสจํ สุจิตฺตํ สุจิตา, ครุโน ภาโว คารโว. อาทิวุทฺธิ, "โอ สเร จา"ติ สุตฺเต จสทฺทคฺคหเณน อุการสฺส จ อวาเทโส. ปฏุโน ภาโว ปาฏวํ ปฏุตฺตํ ปฏุตา.

เวสมํ หรือ วิสมตฺตํ หรือ วิสมตา (ความไม่สม่ำเสมอ) = วิสมสฺส ภาโว เวสมํ.

ความเป็นสิ่งสะอาด ชื่อว่า โสจะ หรือ สุจิตตะ หรือ สุจิตา (ความสะอาด)

ความเป็นผู้หนักแน่น ชื่อว่า คารวะ, พฤทธิ์สระต้น และแปลง อุ อักษรเป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โอ สเร จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และแปลงสระอื่นๆ ในสมาส

เป็น อว ในเพราะสระหลัง)

ความหลักแหลม ชื่อว่า ปาฏวะ หรือ ปฏุตตะ หรือ ปฏุตา

[คำว่า วิสม ใน เวสม มีรูปวิเคราะห์ว่า วิคโต สโม อสฺสาติ วิสโม (สิ่งที่มีความสม่ำเสมออันปราศจากแล้ว, สิ่งที่ไม่สม่ำเสมอ)

ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า สันสกฤตใช้เป็น คฤ จึงมีการเปลี่ยนเสียงตามลำดับว่า คฤ ⟹ คร ⟹ ครุ อนึ่ง ในวรรณกรรมบาลีพบ คุรุ หรือ ครุ ทั้งสองแบบ สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๓๔, ๗๘๑, ๘๕๗, ๑๒๓๗) กล่าวถึง ครุ ศัพท์ และในปาฬินยาทิสังคหะ (หน้า ๕๑๘) ก็วินิจฉัยว่า ครุ ศัพท์เป็นคำบาลี ส่วน คุรุ ศัพท์เป็นรูปสันสกฤต คัมภีร์นั้นยังอนุญาตให้ใช้ คุรุ ศัพท์ได้โดยถือว่าเป็นนัยมาจากภาษาสันสกฤต แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒) ก็กล่าวถึง ครุ ศัพท์ ดังนั้นตามมติของคัมภีร์ทั้งสองนั้น ครุ ศัพท์จึงเป็นคำบาลีแท้ การที่คัมภีร์เหล่านั้นมีมติเช่นนี้ก็เนื่องมาจากพบบทตัทธิตคือ คารโว, คารวํ (ครุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย) เมื่อพฤทธิ์ อ ใน ค เป็น คา ก็มีรูปว่า คารโว, คารวํ หากศัพท์เดิมเป็น คุรุ ก็ต้องมีรูปตัทธิตว่า โครโว, โครวํ

อย่างไรก็ตาม พระสังฆรักขิตะผู้เป็นศิษย์ของพระโมคคัลลานะผู้แต่งโมคคัลลานไวยากรณ์ประกอบใช้ คุรุ ศัพท์ในคัมภีร์สุโพธาลังการและสารัตถวิลาสินี (โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา) นอกจากนี้ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๘๕๐) และมณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓) ได้กล่าวว่า คุรุ ศัพท์เป็นคำบาลีแท้ ความเห็นเช่นนี้คงเกิดจากการคิดหาเหตุผลว่า ในภาษาสันสกฤตและปรากฤตที่คล้ายกับบาลีมากกว่าสันสกฤต มีเพียง คุรุ ไม่มี ครุ และในบาลีสามารถแปลง โอ เป็น อา ได้เหมือนคำว่า อชฺชว (อุชุ + ณ), มทฺทว (มุทุ + ณ), อาสภ (อุสภ + ณ) อนึ่ง ในภาษาปรากฤตให้พฤทธิ์ อุ เป็น เอา แล้วแปลง เอา เป็น อา ดังคัมภีร์ปากตประกาศ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๔) กล่าวว่า อา จ เคารเว (แปลงเป็น อา และอื่นๆ ใน เคารว ศัพท์) มีอุทาหรณ์ ๓ ศัพท์ว่า คารวํ, คอุรวํ, โครวํ

สรุปความว่า ในภาษาบาลีมีใช้ทั้งสองรูป คือ คุรุ และ ครุ ตามมติทั้งสองนั้น]

การประกอบรูปศัพท์ เวสมํ

ศัพท์เดิมเป็น วิสม ศัพท์ และ ภาว ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิสมสฺส ภาโว]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิสมสฺส ภาโว (ความเป็นแห่งสิ่งไม่สม่ำเสมอ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณ ปัจจัยในภาวตัทธิตด้วยสูตรว่า “ณ วิสมาทีหิ”

ลบวิภัตติท้าย วิสมสฺส และ ภาโว ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ภาว ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “วุฑฺฒาทิสรสฺส ฯเปฯ สเณ จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวสม

ตั้ง เวสม ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เวสม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวสมํ

“อุชุโน ภาโว อชฺชวํ, มุทุโน ภาโว มทฺทวํ” อิจฺจตฺร “อาตฺตญฺจา”ติ ณมฺหิ อิการุการานํ อาตฺตํ ทฺวิภาโว สํโยเค อาทิรสฺสตฺตญฺจ.

ความซื่อตรง ชื่อว่า อัชชวะ

ความอ่อนโยน ชื่อว่า มัททวะ, ในตัวอย่างนี้ แปลง อิ และ อุ อักษรเป็น อา ในเพราะ ณ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อาตฺตญฺจ (แปลง อิ และ อุ ที่มิได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยคเป็น อา ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ ในที่อันสมควร และให้ลงอาคม[ในที่ไม่พฤทธิ์นั้น]), มีการซ้อนพยัญชนะ และการรัสสะสระหน้าในเพราะพยัญชนะสังโยค

อุชุตา, มุทุตา.

เช่น

อุชุตา (ความซื่อตรง) มุทุตา (ความอ่อนโยน)

เอวํ อิสิสฺส ภาโว อาริสฺยํ, อาสภํ, กุมารสฺส ภาโว โกมารํ, ยุวสฺส ภาโว โยพฺพนํ.

มหาวุตฺตินา นการาคโม. ปรมานํ ภาโว กมฺมํ วา ปารมี ทานาทิกฺริยา. "ณวณิกา"ทิสุตฺเตน อีปจฺจโย. สมคฺคานํ ภาโว สามคฺคี.

ความเป็นฤษี ชื่อว่า อาริสยะ

อาสภํ (ความเป็นผู้ประเสริฐ) = อุสภสฺส ภาโว อาสภํ.

ความเป็นเด็ก, วัยเด็ก ชื่อว่า โกมาระ

ความเป็นหนุ่ม, วัยหนุ่ม ชื่อว่า โยพพนะ, ลง น อักษรเป็นอาคมด้วยมหาสูตร

ความเป็น หรือว่า การกระทำของผู้ประเสริฐ ชื่อว่า ปารมี คือ การกระทำความดีมีการให้ทานเป็นต้น, ลง อี [อิตถี]ปัจจัยด้วยสูตรเป็นต้นว่า ณวณิก (ลง อี ปัจจัยท้าย ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ในอิตถีลิงค์ ได้บ้าง)

ความพร้อมเพรียง ชื่อว่า สามัคคี

[คำว่า โกมาร ในรูปวิเคราะห์ว่า กุมารสฺส ภาโว โกมารํ (ความเป็นเด็ก ชื่อว่า โกมาระ) พบในตัวอย่างว่า โกมารพฺรหฺมจริย (การประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่วัยเด็ก), โกมารพฺรหฺมจารี (ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่วัยเด็ก) คือ บุรุษผู้รักษาศีล ๑๐ เยี่ยงนักบวชในสมัยก่อน ถ้าเป็นสตรีผู้รักษาศีล ๑๐ เช่นนี้ ก็ประกอบ โกมารี ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์มีรูปว่า โกมาริกพฺรหฺมจริย (การประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่วัยเด็ก) ดังตัวอย่างและคำอธิบายในพระบาลีและอรรถกถาฎีกาว่า

โส อฏฺจตฺตาลีสวสฺสานิ โกมารพฺรหฺมจริยํ จรติ มนฺเต อธียมาโน. อฏฺจตฺตาลีสวสฺสานิ โกมารพฺรหฺมจริยํ จริตฺวา มนฺเต อธียิตฺวา อาจริยสฺส อาจริยธนํ ปริเยสติ ธมฺเมเนว, โน อธมฺเมน.[๒๘๓]

"พราหมณ์นั้นประพฤติโกมารพรหมจรรย์ เรียนมนตร์อยู่ตลอด ๔๘ ปี เขาประพฤติโกมารพรหมจรรย์ เรียนมนตร์อยู่ตลอด ๔๘ ปี แสวงหาทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์เพื่ออาจารย์โดยชอบธรรมเท่านั้น [คือ ด้วยการบิณฑบาต] ไม่แสวงหาโดยไม่ชอบธรรม"

กุมารภาวโต ปภุติ จรเณน โกมารพฺรหฺมจริยํ.[๒๘๔]

"ชื่อว่าโกมารพรหมจรรย์ ด้วยการประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่วัยเด็ก"

อิมสฺมึ ชาตเก โพธิสตฺโต โกมารพฺรหฺมจารี อโหสิ.[๒๘๕]

"ในชาดกนี้ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่วัยเด็ก"

สา กปฺปสตสหสฺสํ เทวมนุสฺเสสุ สํสริตฺวา กสฺสปพุทฺธกาเล กิกิสฺส กาสิรญฺโญ เคเห สตฺตนฺนํ

ภคินีนํ อพฺภนฺตรา หุตฺวา วีสติ วสฺสสหสฺสานิ ทส สีลานิ สมาทาย โกมาริกพฺรหฺมจริยํ จรนฺตี สงฺฆสฺส วสนปริเวณํ กาเรตฺวา เอกํ พุทฺธนฺตรํ เทวมนุสฺเสสุ สํสริตฺวา อิมสฺมึ พุทฺธุปฺปาเท ราชคหนคเร เสฏฺฐิ-กุเล ปฏิสนฺธึ คณฺหิ.[๒๘๖]

"นางกุณฑลเหล่านั้นท่องเที่ยวเกิดในเทวดาและมนุษย์ตลอดแสนกัป เกิดอยู่ในระหว่างพี่น้องสาว ๗ นางในพระราชวังของพระเจ้ากาสีพระนามว่ากิกีในสมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ สมาทานศีล ๑๐ ประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่วัยเด็กตลอดสองหมื่นปี ให้สร้างบริเวณที่พำนักแก่สงฆ์ ท่องเที่ยวเกิดในเทวดาและมนุษย์พุทธันดรหนึ่งแล้ว ถือปฏิสนธิในตระกูลเศรษฐีแห่งนครราชคฤห์ในอุบัติสมัยแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์นี้"

ส่วนคำว่า โกมารภจฺจ ใน ชีวโก โกมารภจฺโจ (หมอชีวกโกมารภัจจ์) ประกอบรูปศัพท์มาจาก กุมารภต ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า กุมาเรน ภโต กุมารภโต, กุมารภโต เอว โกมารภจฺโจ (ผู้อันราชกุมารเลี้ยงดูแล้วนั่นแหละ) พฤทธิ์สระ อุ ใน กุ เป็น โอ, แปลง ตฺย เป็น จ แล้วซ้อน จฺ เป็น จฺจ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๕) ว่า

กุมาเรน ภโตติ กุมารภโต, โส เอว โกมารภจฺโจ ยถา ภิสกฺกเมว เภสชฺชํ.[๒๘๗]

"ผู้อันราชกุมารเลี้ยงดูแล้ว ชื่อว่า กุมารภตะ ผู้อันราชกุมารเลี้ยงดูแล้วนั่นแหละชื่อว่า โกมารภัจจะ ดังคำว่า ยานั่นแหละ ชื่อว่า เภสัช"

กุมารภโต เอว โกมารภจฺโจ สกตฺถวุตฺติปจฺจเยน, นิรุตฺตินเยน วา ยถา "ภิสกฺกเมว เภสชฺชนฺ"ติ.[๒๘๘]

"ผู้อันราชกุมารเลี้ยงดูแล้วนั่นแหละชื่อว่า โกมารภัจจะ ด้วยปัจจัยที่แสดงอรรถสกัตถ์ หรือด้วยนิรุตตินัย ดังคำว่า ยานั่นแหละ ชื่อว่า เภสัช"]

๓๘๙. รมณียาทิโต กณฺ.

ลง กณฺ ปัจจัย, ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้าย รมณีย ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น

กณฺ จ อ. กณฺ ปัจจัย ด้วย *ตฺตตา* จ อ. ตฺต และ ตา ปัจจัย ท. ด้วย *โหนฺติ* ย่อม ลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สทฺเทหิ* จากศัพท์ ท. *รมณียาทิโต* อันมี รมณีย เป็นต้น *ภาเว* ใน อรรถภาวะ ฯ

รมณีย อิจฺเจวมาทิโต กณฺปจฺจโย โหติ ตฺต-ตา จ ภาวตฺเถ.

ลง กณฺ ปัจจัย และ ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้ายศัพท์อย่างนี้ว่า รมณีย เป็นต้น ในความหมายว่า ความเป็น

รมณียสฺส ภาโว รามณียกํ รมณียตฺตํ รมณียตา.

ความเป็นสิ่งน่ารื่นรมย์ ชื่อว่า รามณียกะ, รมณียัตตะ หรือ รมณียตา (ความน่ารื่นรมย์)

[คำว่า รมณีย ประกอบรูปศัพท์มาจาก รมุ ธาตุ (กีฬายํ = เล่น) + อนีย ปัจจัยในกรรม-สาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า รมิตพฺโพติ รมณีโย (สิ่งน่ารื่นรมย์)]

การประกอบรูปศัพท์ รามณียกํ

ศัพท์เดิมเป็น รมณีย ศัพท์กับ ภาว ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า รมณียสฺส ภาโว]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า รมณียสฺส ภาโว (ความเป็นแห่งสิ่งน่ารื่นรมย์) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง กณฺ ปัจจัยในภาวตัทธิตด้วยสูตรว่า “รมณียาทิโต กณฺ”

ลบวิภัตติท้าย รมณียสฺส และ ภาโว ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ภาว ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “วุทฺธาทิสรสฺส ฯเปฯ สเณ จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น รามณียก

ตั้ง รามณียก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย รามณียก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น รามณียกํ

เอวํ มานุญฺญกํ มนุญฺญตฺตํ มนุญฺญตา, ปิยรูปกํ ปิยรูปตฺตํ ปิยรูปตา, กลฺยาณกํ กลฺยาณตฺตํ กลฺยาณตา, โจรกํ โจริกา วา, โจรตฺตํ โจรตา, อฑฺฒกํ อฑฺฒตฺตํ อฑฺฒตา อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

มานุญฺญกํ, มนุญฺญตฺตํ หรือ มนุญฺญตา (ความเป็นรูปน่าพึงใจ) = มนุญฺญสฺส ภาโว มานุญฺญกํ, มนุญฺญตฺตํ, มนุญฺญตา.

ปิยรูปกํ, ปิยรูปตฺตํ หรือ ปิยรูปตา (ความเป็นรูปน่ารัก) = ปิยรูปสฺส ภาโว ปิยรูปกํ, ปิยรูปตฺตํ, ปิยรูปตา.

กลฺยาณกํ, กลฺยาณตฺตํ, กลฺยาณตา (ความเป็นคนดี) = กลฺยาณสฺส ภาโว กลฺยาณกํ, กลฺยาณตฺตํ, กลฺยาณตา.

โจรกํ หรือว่า โจริกา, โจรตฺตํ หรือ โจรตา (ความเป็นโจร) = โจรสฺส ภาโว โจรกํ, โจริกา, โจรตฺตํ, โจรตา.

อฑฺฒกํ, อฑฺฒตฺตํ, อฑฺฒตา (ความมั่งคั่ง) = อฑฺฒสฺส ภาโว อฑฺฒกํ, อฑฺฒตฺตํ, อฑฺฒตา ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า มนุญฺญ ประกอบรูปศัพท์มาจาก มน บทหน้า + อา บทหน้า + ญา ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มนํ อา ภุโส ญาเปติ โตเสตีติ มนุญฺญํ (สิ่งที่ยังใจให้ยินดี, สิ่งที่น่าพอใจ) เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า มนอญฺญํ แล้ว ให้แปลง อ ใน น เป็น โอ ด้วยสูตรว่า เอเตสโม โลเป แล้วแปลง โอ เป็น อุ ด้วย อนฺต ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า ปุถุสฺสุ พฺยญฺชเน (แปลงที่สุดของ ปุถ เป็น อุ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง)

ปทรูปสิทธิภาสาฏีกาและปทรูปสิทธิคัณฐิแปล อฑฺฒกํ, อฑฺฒตฺตํ, อฑฺฒตา ว่า “ความเป็นครึ่ง” แต่ในที่นี้แปลว่า “ความมั่งคั่ง” ตามปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ เพราะสันสกฤตมีรูปว่า อาฑฺย ซึ่งตรงกับ อฑฺฒ ที่มีความหมายว่า มั่งคั่ง ในวรรณกรรมบาลีมักพบประโยคว่า อฑฺโฒ มหทฺธโน มหาโภโค (เป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีสมบัติมาก)

ในคำว่า โจริกา ให้แปลงสระ อ เป็น อิ ดังปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า มชฺเฌ อิการาเทโส (แปลงเป็น อิ อักษรในท่ามกลาง) แม้พยาขยาของสิงหลก็ยังกล่าวว่า โจริกาติ เอตฺถ มหาวุตฺตินา

อิการาเทโส (ในอุทาหรณ์ว่า โจริกา นี้ แปลงเป็น อิ อักษรด้วยมหาสูตร) อย่างไรก็ตาม ฉบับฉัฏฐ-สังคีติมีรูปว่า มชฺเฌ อิการาคโม (ลง อิ อักษรเป็นอาคมในท่ามกลาง) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล เพราะควรแปลง สระ อ เป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัยที่มี อา อิตถีปัจจัยอยู่ท้าย แต่ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่กล่าวว่าควรมีรูปว่า อิการาคโม เพราะในคำอธิบายสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้นของปทรูปสิทธิฎีกาท่านได้กล่าวถึงการลงอาคมในท่ามกลาง ดังคำว่า อิสฺสริยํ, อาลสิยํ

ในเรื่องนี้ผู้แปลคิดว่าข้อความที่พบในฉบับสิงหลสมควรกว่า เพราะการแปลงสระ อ เป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัย หรือ ก อาคมที่มี อา อิตถีปัจจัยอยู่ท้ายนั้นเป็นธรรมเนียมของไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต ดังอุทาหรณ์ตัทธิต, สมาส และกิตก์ตามลำดับว่า

อุทาหรณ์ตัทธิต

- สพฺพิกา (หญิงทั้งปวง) = สพฺพา เอว สพฺพิกา (สพฺพา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย) [สันสกฤตมีรูปว่า สรฺวฺวิกา]

- อุฏฺฐิกา (อูฐตัวเมีย) = อุฏฺฐา เอว อุฏฺฐิกา (อุฏฺฐา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย) [สันสกฤตมีรูปว่า อุษฺฏฺริกา]

- ปุตฺติกา (บุตรหญิง) = ปุตฺตภูตา เอว ปุตฺติกา (ปุตฺตภูตา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย) [สันสกฤตมีรูปว่า ปุตฺริกา]

- มุณฺฑิกา (หญิงโล้น) = มุณฺฑา เอว มุณฺฑิกา (มุณฺฑา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย) [สันสกฤตมีรูปว่า มุณฺฑิกา]

- ปีฐิกา (ตั่ง) = ปีฐา เอว ปีฐิกา (ปีฐา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- พาลิกา (เด็กสาว) = พาลา เอว พาลิกา (พาลา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย ทำรัสสะ อา ใน ลา เป็น อ)

- ปาปิกา ทิฏฺฐิ (ความเห็นทราม) = ปาปา เอว ปาปิกา (ปาปา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- ภทฺทิกา เทสนา (เทศนาอันงาม) = ภทฺทา เอว ภทฺทิกา (ภทฺทา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- เอกิกา (หญิงผู้เดียว) = เอกา เอว เอกิกา (เอกา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- หตฺถิโปติกา (ช้างพังน้อย) = หตฺถิโปตา เอว หตฺถิโปติกา (หตฺถิโปตา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- มามิกา (หญิงผู้เป็นของเรา, หญิงผู้ควรนับถือ) = มม อยนฺติ มามิกา (อมฺห ศัพท์ + ณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย แปลง อมฺห เป็น มามก แล้วแปลงสระ อ หน้า ก เป็น อิ)

อุทาหรณ์สมาส

- อปฺปมตฺติกา, อาปตฺติ (อาบัติมีประมาณน้อย) = อปฺปา มตฺตา เอตายาติ อปฺปมตฺติกา (อปฺปา ศัพท์ + มตฺตา ศัพท์ + ก อาคมท้ายสมาส + อา อิตถีปัจจัย)

- พหุทาสิกา, นารี (หญิงผู้มีทาสมาก) = พหู ทาสา เอติสฺสาติ พหุทาสิกา (พหุ ศัพท์ + ทาส ศัพท์ + ก อาคมท้ายสมาส + อา อิตถีปัจจัย

อุทาหรณ์กิตก์

- มหลฺลิกา (หญิงชรา) = อายุมหตฺตํ ลาตีติ มหลฺลิกา (มหนฺต บทหน้า + ลา ธาตุ = ถือเอา + ณฺวุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- กุมฺภการิกา (หญิงผู้ทำหม้อ) = กุมฺภํ กโรตีติ กุมฺภการิกา (กุมฺภ บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ณฺวุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- กมฺมการิกา (หญิงผู้ทำงาน) = กมฺมํ กโรตีติ กมฺมการิกา (กมฺม บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ณฺวุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- อนฺนทายิกา (หญิงผู้ให้ข้าว) = อนฺนํ ททาตีติ อนฺนทายิกา (อนฺน บทหน้า + ทา ธาตุ = ให้ + ณฺวุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- อุปาสิกา (หญิงผู้เข้าไปนั่งใกล้[พระรัตนตรัย]) = อุปาสตีติ อุปาสิกา (อุป บทหน้า + อาส ธาตุ = เข้าไปนั่งใกล้ + ณฺวุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- สาวิกา (หญิงผู้ฟัง) = สุณาตีติ สาวิกา (สุ ธาตุ = ฟัง + ณฺวุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- ธมฺมวาจิกา (หญิงผู้สอนธรรม) = ธมฺมํ วาเจตีติ ธมฺมวาจิกา (ธมฺม บทหน้า + วจ ธาตุ = พูดชัดเจน + เณ การิตปัจจัย + ณฺวุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

อุทาหรณ์ข้างต้นครอบคลุมบทตัทธิตที่ลง ก ปัจจัย, บทสมาสที่ลง ก อาคมท้ายสมาส และบทกิตก์ที่ลง ณฺวุ ปัจจัย ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๗๐) กล่าวถึงการแปลงสระ อ เป็น อิ ในบทกิตก์ว่า กุมฺภการิกา เป็นต้นด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้นเท่านั้น มิได้ระบุถึงการแปลงเป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัย การที่ท่านมิได้กล่าวเรื่องนี้ไว้คงเป็นเพราะกัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึงการลง ก อักษรเป็นอาคม มิได้ระบุถึง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๔๒) กล่าวว่า

อธาตุสฺส กา'สฺยาทิโต เฆ'สฺสิ.[๒๘๙]

"เมื่อมี ฆ [อา อิตถีปัจจัย] อยู่ท้ายศัพท์ที่มิใช่นามศัพท์ซึ่งลง สิ วิภัตติเป็นต้น ให้แปลง อ ที่อยู่หน้า ก อักษรของศัพท์ที่มิใช่ธาตุ เป็น อิ)"

สูตรข้างต้นหมายความว่า คำว่า พาลิกา ลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต หรือคำว่า กุมฺภ-การิกา ลง ณก ปัจจัย (ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์เป็น ณฺวุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อก) เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า พาลกา กุมฺภการกา แล้ว ให้แปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก อักษรเป็น อิ จึงสำเร็จรูปเป็น พาลิกา กุมฺภการิกา

ข้อความว่า "แปลง อ ที่อยู่หน้า ก อักษรของศัพท์ที่มิใช่ธาตุ" หมายความว่า ถ้าเป็นสระ อ ที่อยู่หน้า ก อักษรอันเป็นส่วนหนึ่งของธาตุ เช่น สกา (หญิงผู้สามารถ) = สก ธาตุ (สามารถ) + อ ปัจจัย ก็ไม่ต้องแปลงสระ อ ของ ส เป็น อิ จึงไม่มีรูปว่า สิกา

ข้อความว่า "อยู่ท้ายศัพท์ที่มิใช่นามศัพท์ซึ่งลง สิ วิภัตติเป็นต้น" หมายความว่า ถ้าเป็นนามศัพท์ซึ่งลง สิ วิภัตติเป็นต้น ก็ไม่ต้องแปลงสระ อ เป็นสระ อิ เช่น พหโว ปริพฺพาชกา ยสฺสํ มถุรายนฺติ พหุปริพฺพาชกา, มถุรา (มีปริพาชกมาก คือ เมืองมถุรา) คำว่า ปริพฺพาชก เป็นนามศัพท์ที่ลงวิภัตตินามในรูปวิเคราะห์ จึงไม่แปลงสระ อ หน้า ก เป็น อิ แล้วสำเร็จเป็นรูปว่า พหุปริพฺพาชิกา

โมคคัลลานสูตรข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๒) ว่า เก ปจฺจเย ถีกตาการปเร ปุพฺโพ อกาโร อิการํ (อ อักษรต้นย่อมถึงความเป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัยที่มี อา อักษรซึ่งกระทำไว้ในอิตถีลิงค์อยู่ท้าย) <มีรูปสันสกฤตว่า เก ปฺรตฺยเย สฺตฺรีกฤตาการปเร ปูรฺโว'การ อิการมฺ.> แม้ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๗ ปาทะ ๓ สูตร ๔๔) ก็กล่าวว่า ปจฺจยฏฺฐอากา ปุพฺพสฺส อสฺส อิ อาปฺสฺยาทิโต (แปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก อักษรซึ่งมี อา อันตั้งอยู่ในความเป็นปัจจัย เป็น อิ แม้ อา อิตถีปัจจัยก็อยู่ท้ายศัพท์ที่มิใช่นามศัพท์ซึ่งลง สิ วิภัตติเป็นต้น) <มีรูปสันสกฤตว่า ปฺรตฺยยสฺถาตฺ-กาตฺปูรฺวสฺยาต อิทาปฺยสุปะ.>

ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๒๐๓ และ ๓๑๑) ได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

สงฺคมฺม กโรนฺติ ตนฺติ อุปการิกา. ณฺวุ. เก ปจฺจเย ถีกตาการปเร ปุพฺโพ อกาโร อิการํ. อกาเทโสปิ หิ โกติ วุจฺจติ ยถา เทวทตฺโต ทตฺโตติ. กปจฺจโย วา.[๒๙๐]

"ชนทั้งหลายประชุมกันแล้วย่อมกระทำสิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า อุปการิกา (เชิงเทิน) ลง ณฺวุ ปัจจัย, อ อักษรต้นย่อมถึงความเป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัยที่มี อา อักษรซึ่งกระทำไว้ใน

อิตถีลิงค์อยู่ท้าย โดยแท้จริงแล้ว แม้ อก อาเทศก็เรียกว่า ก ปัจจัย ดังเช่นคำว่า เทวทัต เรียกว่า ทัตตะ[ด้วยเอกเทสโวหารนัย คือ นัยที่กล่าวเพียงบางส่วน] หรือลง ก ปัจจัย”

ยทาทินา เก ปจฺจเย อิตฺถิกตากาเร ปเร ปุพฺโพ อกาโร อิการมาปชฺชเต. เกติ กึ. เจตนา. ปจฺจเยติ กึ. พกา. อิตฺถีติ กึ. ปาจกา.[๒๙๑]

“อ อักษรต้นย่อมถึงความเป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัยที่มี อา อักษรซึ่งกระทำไว้ในอิตถีลิงค์อยู่ท้ายด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา เป็นต้น

ถามว่า : ประโยชน์อะไรด้วยคำว่า เก (ในเพราะ ก ปัจจัย)

ตอบว่า : คำว่า เก มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลงสระ อ เป็น อิ ในอุทาหรณ์ว่า เจตนา [เพราะไม่ใช่ ก ปัจจัย]

ถามว่า : ประโยชน์อะไรด้วยคำว่า ปจฺจเย

ตอบว่า : คำว่า ปจฺจเย (ในเพราะปัจจัย) มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลงในอุทาหรณ์ว่า พกา (นกกระยางทั้งหลาย) [เพราะ ก ใน พกา ไม่ใช่ปัจจัย]

ถามว่า : ประโยชน์อะไรด้วยคำว่า อิตฺถี (อิตถีลิงค์)

ตอบว่า : คำว่า อิตฺถี มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลงในอุทาหรณ์ว่า ปาจกา (พ่อครัวทั้งหลาย) [เพราะเป็นรูปปุงลิงค์ พหูพจน์”]

ภาวตทฺธิตํ.

จบ ภาวตัทธิต

สรุป ปัจจัยในภาวตัทธิตมี ๗ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. **ณฺย ปัจจัย :** ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ (ลง ณฺย ปัจจัย, ตฺต ปัจจัย และ ตา ปัจจัย และปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า ความเป็น)

- อลสสฺส ภาโว อาลสฺยํ (ความเป็นผู้เกียจคร้าน)

๒. **ตฺต ปัจจัย :** ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ.

- ปํสุกูลิกสฺส ภาโว ปํสุกูลิกตฺตํ (ความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกูลเป็นวัตร)

๓. **ตา ปัจจัย :** ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ.

- ปํสุกูลิกสฺส ภาโว ปํสุกูลิกตา (ความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกูลเป็นวัตร)

๔. **ตฺตน ปัจจัย :** ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ.

- ปุถุชฺชนสฺส ภาโว ปุถุชฺชนตฺตนํ (ความเป็นปุถุชน)

๕. **เณยฺย ปัจจัย :** ตุ ศัพท์ในสูตรว่า ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ (ลง ณฺย ปัจจัย, ตฺต ปัจจัย และ ตา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า ความเป็น)

- สุจิสฺส ภาโว โสเจยฺยํ (ความสะอาด)

๖. **ณ ปัจจัย** ในอรรถว่า ความเป็น : ณ วิสมาทีหิ (ลง ณ ปัจจัย, ตฺต ปัจจัย และ ตา ปัจจัยท้าย วิสม ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น)

- วิสมสฺส ภาโว เวสมํ (ความไม่สม่ำเสมอ)

๗. **กณฺ ปัจจัย**ในอรรถว่า ความเป็น : รมณียาทิโต กณฺ (ลง กณฺ ปัจจัย, ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้าย รมณีย ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น)

- รมณียสฺส ภาโว รามณียกํ (ความเป็นสิ่งน่ารื่นรมย์)

---

๔. วิเสสตัทธิต

“สพฺเพ อิเม ปาปา, อยมิเมสํ วิเสเสน ปาโป”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า สพฺเพ อิเม ปาปา, อยมิเมสํ วิเสเสน ปาโป (คนทั้งหมดเหล่านี้เป็นคนบาป, คนนี้เป็นคนบาปยิ่งกว่าคนเหล่านี้) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[กัจจายนไวยากรณ์แสดงรูปวิเคราะห์โดยพิสดารว่า อยญฺจ ปาโป อยญฺจ ปาโป, สพฺเพ อิเม ปาปา, อยมิเมสํ อติสเยน ปาโปติ ปาปตโร (คนนี้เป็นคนบาป คนนี้เป็นคนบาป คนทั้งหมดเหล่านี้เป็นคนบาป, คนนี้เป็นคนบาปยิ่งกว่าคนเหล่านี้) แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงรูปวิเคราะห์ย่อกว่าเดิม ที่จริงแล้วรูปวิเคราะห์สั้นๆ ของประโยคข้างต้น คือ วิเสเสน ปาโปติ ปาปตโร (คนบาปโดยพิเศษ) หรือ อติสเยน ปาโปติ ปาปตโร (คนบาปยิ่ง) โดยประกอบใช้ศัพท์ว่า วิเสเสน (โดยพิเศษ) หรือ อติสเยน (อย่างยิ่ง) นอกจากนั้น ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ยังกล่าวไว้ว่า อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอีกอย่างหนึ่งว่า ปาปานํ วิเสโสติ ปาปตโร (คนยิ่งกว่าคนบาปทั้งหลาย) ก็ได้

อนึ่ง คำว่า อิเมสํ ในคัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แปลเป็นอปาทานว่า “กว่า” ส่วนคัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิแปลไว้ ๒ อย่างว่า “กว่า” หรือ “ในบรรดา” โดยถือว่าลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถอปาทานหรือนิทธารณะ ในคัมภีร์มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๖๒) กล่าวถึงฉัฏฐีวิภัตติในรูปวิเคราะห์ข้างต้นว่าลงในอรรถนิทธารณะ โดยกล่าวว่า นิทฺธารเณ ฉฏฺฐี (ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ) <มีรูปสันสกฤตว่า นิรฺทฺธารเณ ษษฺฐี.> แม้มุคธโพธฎีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๖๒) ก็กล่าวว่า

ตโร จ ตโม จ ตรตมา. เทฺว จ พหโว จ ทฺวิพหโว เตสํ, ทฺวิพหูนมิติ นิทฺธารเณ ฉฏฺฐี. ทฺวินฺนํ มชฺเฌ เอกสฺเสว อุกฺกํโส สมฺภวตีติ ตโต อาห วุตฺติยํ เอกสฺสาติสเย อิติ.[๒๙๒]

“ตร และ ตม ปัจจัย ชื่อว่า ตรตมะ บุคคลสองคนและบุคคลหลายคน ชื่อว่า ทฺวิพหุ [ในท่ามกลาง]แห่งบุคคลเหล่านั้น คำว่า ทฺวิพหูนํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ ความยิ่งยวดแห่งบุคคลผู้เดียวในท่ามกลางแห่งบุคคลทั้งสองย่อมมีได้ ดังนั้น จึงกล่าวไว้ในวุตติว่า เอกสฺสาติสเย (ในความยิ่งยวดแห่งบุคคลผู้เดียว)”

ดังนั้น ประโยคว่า อยมิเมสํ วิเสเสน ปาโป จึงแปลตามไวยากรณ์สันสกฤตว่า คนนี้เป็นคนบาปยิ่งในบรรดาคนเหล่านี้ ที่จริงแล้วในภาษาบาลีและสันสกฤตมีวิธีใช้อย่างหนึ่งเพื่อแสดง

นิทธารณะ ก็คือการประกอบใช้คำว่า มชฺเฌ (ในท่ามกลาง) [สันสกฤตเป็น มธฺเย] หรือ อนฺตเร (ในระหว่าง) [สันสกฤตเป็น อนฺตเร] อย่างไรก็ตาม สนามหลวงไทยบัญญัติให้แปลฉัฏฐีหรือสัตตมีวิภัตติที่ลงในอรรถนิทธารณะว่า บรรดา แต่ถ้าแปลว่า ในบรรดา จะทำให้สอดคล้องกับภาษาไทยมากขึ้น

นอกจากนั้น ฉัฏฐีวิภัตติอาจลงในอรรถอปาทานก็ได้ โดยนับเข้าในวิภัตตอปาทาน คือ อปาทานที่แสดงการจำแนกสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่าดีเลิศกว่าอีกสิ่งหนึ่ง ดังอุทาหรณ์ในสูตร ๓๑๒ ว่า

- อตฺตทนฺโต ตโต วรํ (ผู้มีตนอันฝึกแล้วเป็นผู้ประเสริฐกว่าเหล่าสัตว์อาชาไนยที่ฝึกแล้วนั้น)
- กิญฺจาปิ ทานโต สีลเมว วรํ (ศีลนั่นเทียวประเสริฐกว่าทานเป็นไหนๆ)
- ตโต มยา สุตา อสฺสุตเมว พหุตรํ (ความรู้ที่ยังไม่เคยได้ฟังนั้นแหละ มีมากกว่าความรู้ที่เราได้ฟังมาแล้วนั้น)
- สีลเมว สุตา เสยฺโย (ศีลนั่นแหละประเสริฐกว่าความรู้ที่เราได้ฟังมาแล้ว)]

๓๙๐. วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา.

ลง ตร, ตม, อิสิก, อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัยในความหมายว่า ยิ่ง

ตรตมิสิกิยิฏฺฐา อ. ตร, ตม, อิสิก, อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *วิเสเส* ในอรรถวิเสสะ ฯ

วิเสสตฺเถ ตร-ตม-อิสิก-อิย-อิฏฺฐ อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ ตร, ตม, อิสิก, อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัยในความหมายว่า ยิ่ง

[ปัจจัย ๕ ศัพท์เหล่านี้ใช้แสดงความยิ่งแห่งคุณลักษณะคือความดีหรือความเลวในบุคคลคนหนึ่งจากบุคคลสองคนหรือมากกว่านั้น ดังอุทาหรณ์ว่า วิทฺวตฺตโร (คนฉลาดกว่า), วิทฺวตฺตโม (คนฉลาดที่สุด), มูฬฺหตโร (คนโง่กว่า), มูฬฺหตโม (คนโง่ที่สุด) มีหลักฐานในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตว่า

อิเม ปญฺจ ปจฺจยา คุณวเสนาธิเก เสฏฺฐตฺเถ วา หีนตฺเถ วา ปวตฺตนฺตีติ วทนฺติ.[๒๙๓]

"อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ปัจจัย ๕ ศัพท์เหล่านี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่าประเสริฐหรืออรรถว่าทราม อันยิ่งเกินโดยเนื่องด้วยคุณลักษณะ"

อตฺร ทฏฺฐพฺพํ- สุตฺเต อุกฺกฏฺฐสทฺทํ ปโยชิย วุตฺติยํ อติสยสทฺโท ปยุตฺโต. อสฺสายมธิปฺปาโย- วิทฺวตฺตโร วิทฺวตฺตโม อิติ อิว มูฬฺหตโร มูฬฺหตโม อิจฺจปิ ภวติ. น หิ ปกฏฺฐมตฺเต เอว ตรตมา, ปรนฺตุ อปกฏฺฐสฺส อติสเยปิ. คุณานํ อุกฺกฏฺฐาปกฏฺฐตฺเตปิ ตทติสเย เอว ตรตมปโยชโก.[๒๙๔]

“พึงทราบในสูตรนี้ว่า ท่านโวปเทวะประกอบ อุกฺกฏฺฐ ศัพท์ไว้ในสูตร แล้วประกอบ อติสย ศัพท์ไว้ในวุตติ จุดมุ่งหมายของท่านมีดังนี้ คือ แม้รูปว่า มูฬฺหตโร (คนโง่กว่า) มูฬฺหตโม (คนโง่ที่สุด) ก็มีได้เหมือนรูปว่า วิทฺวตฺตโร (คนฉลาดกว่า), วิทฺวตฺตโม (คนฉลาดที่สุด) เพราะ ตร และ ตม ปัจจัยมิได้เป็นไปในผู้ที่ประเสริฐอย่างเดียว แต่ยังเป็นไปในความยิ่งของผู้ที่ทรามอย่างอื่นอีกด้วย เมื่อมีความประเสริฐหรือความทรามของคุณลักษณะ ให้ประกอบใช้ ตร และ ตม ปัจจัยในความยิ่งแห่งคุณลักษณะเหล่านั้น”]

ปาปตโร, ปาปตรา, ปาปตรํ.

เช่น

[ปุงลิงค์]	ปาปตโร (คนบาปกว่า)
[อิตถีลิงค์]	ปาปตรา (หญิงบาปกว่า)
[นปุงสกลิงค์]	ปาปตรํ (จิตบาปกว่า)

การประกอบรูปศัพท์ ปาปตโร

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ ปาป ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน ปาโป]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน ปาโป (คนบาปโดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ตร ปัจจัยท้าย ปาป ศัพท์ในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา”

ลบวิภัตติท้าย วิเสเสน และ ปาโป ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น ปาปตร

ตั้ง ปาปตร ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปาปตร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปาปตโร

ตโตปิ อธิโก ปาปตโม, ปาปตมา, ปาปตมํ. ปาปิสิโก, ปาปิสิกา, ปาปิสิกํ. ปาปิโย, ปาปิยา, ปาปิยํ. ปาปิฏฺโจ, ปาปิฏฺจา, ปาปิฏฺจํ.

คนบาปยิ่งกว่านั้นอีก มีรูปว่า ปาปตโม, ปาปตมา, ปาปตมํ (คนบาปที่สุด) = วิเสเสน ปาโปติ ปาปตโม.

ปาปิสิโก, ปาปิสิกา, ปาปิสิกํ (คนบาปที่สุด) = วิเสเสน ปาโปติ ปาปิสิโก.

ปาปิโย, ปาปิยา, ปาปิยํ (คนบาปที่สุด) = วิเสเสน ปาโปติ ปาปิโย.

ปาปิฏฺโจ, ปาปิฏฺจา, ปาปิฏฺจํ (คนบาปที่สุด) = วิเสเสน ปาโปติ ปาปิฏฺโจ.

[คำว่า ตโตปิ อธิโก ปาปตโม, ปาปตมา, ปาปตมํ (คนบาปยิ่งกว่านั้นอีก มีรูปว่า ปาปตโม, ปาปตมา, ปาปตมํ) แสดงว่า ตม ปัจจัยแสดงอรรถที่ยิ่งกว่า ตร ปัจจัย สนามหลวงของไทยจึงแปล ปาปตโร ว่า “คนบาปกว่า” และแปล ปาปตโม ว่า “คนบาปที่สุด” จะเห็นได้ว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถ-วิภาวินีได้กล่าวถึงการที่คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะได้แสดงจิตหยาบไปหาจิตประณีตโดยประกอบใช้ ตร และ ตม ปัจจัยตามกฎข้อนี้ว่า

- กามาวจรจิต = หีน (จิตทราม)
- รูปาวจรจิต = อุกฺกฏฺจ (จิตประณีต)
- อรูปาวจรจิต = อุกฺกฏฺจตร (จิตประณีตกว่า)
- โลกุตตรจิต = อุกฺกฏฺจตม (จิตประณีตที่สุด)

ดังข้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี (หน้า ๑๖๗) ว่า

ตสฺมา หีนุกฺกฏฺจุกฺกฏฺจตรตมานุกฺกเมน เตสํ นิทฺเทโส กโต.[๒๙๕]

“ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงกระทำการแสดงจิตเหล่านั้นตามลำดับแห่งจิตทราม, จิตประณีต, จิตประณีตกว่า และจิตประณีตที่สุด”

แม้ในฎีกาของมัชฌิมนิกายและอังคุตตรนิกายก็มีข้อความที่ประกอบใช้ ตร และ ตม ปัจจัยเพื่อแสดงสิ่งที่ยิ่งกว่าและยิ่งที่สุดว่า

ตาสุปิ อุกฺกฏฺฐุกฺกฏฺฐตรุกฺกฏฺฐตมเมว ทสฺเสตุํ กเมน ญาณตฺตยํ วุตฺตํ.[๒๙๖]

"แม้ในบรรดาสมบัติเหล่านั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงญาณ ๓ ไว้ตามลำดับ เพื่อแสดงญาณที่ยิ่ง, ญาณที่ยิ่งกว่า และญาณที่ยิ่งที่สุด [คือ สาวกปารมีญาณ, ปัจเจกโพธิญาณ และอภิสัมโพธิญาณ]"

ข้อความว่า ตโตปิ อธิโก (คนบาปยิ่งกว่านั้นอีก) ยังแสดงว่า ตม, อิสิก, อิย และ อิฏฺฐ แสดงอรรถที่ยิ่งกว่า ตร ปัจจัย ไม่เพียงระบุถึง ตม ปัจจัยอย่างเดียว ดังคัมภีร์พาลาวตารฏีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) กล่าวว่า

ตตฺถ นิทฺทิฏฺฐนเยน ตมาทโย จตฺตาโรปิ ตรโตปิ อธิเก อติสยตฺเถ ภวนฺตีติ เญยฺยา.[๒๙๗]

"แม้ปัจจัย ๔ ศัพท์มี ตม เป็นต้นพึงทราบว่าย่อมมีในอรรถอติสยะอันยิ่งกว่า ตร ปัจจัยอีก ตามนัยที่แสดงไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์นั้น"

ในอติสยปัจจัยทั้ง ๕ ศัพท์เหล่านั้น คัมภีร์ทางศาสนานิยมใช้ ตร และ ตม ปัจจัยมากที่สุด ส่วน อิสิก อิย และ อิฏฺฐ พบในศัพท์เฉพาะเท่านั้น จะเห็นได้ว่ามีใช้รูปว่า ปณีตตโร, ปณีตตโม เท่านั้น ไม่พบรูปว่า ปณีติสิโก, ปณีติโย, ปณีติฏฺโฐ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๗๘๖) ว่า

เอเตสุ ปญฺจสุ ตรตมานํเยว วิเสโส ปญฺญายติ อิมสฺส อธิมุตฺติ มุทุ อิมสฺส มุทุตรา อิมสฺส มุทุตมาติอาทิวจนโต.[๒๙๘]

"ในปัจจัยทั้ง ๕ ศัพท์เหล่านั้น ความพิเศษ[คือการนิยมใช้]ของ ตร และ ตม ปัจจัยเท่านั้นย่อมปรากฏ ดังพระพุทธดำรัสว่า อิมสฺส อธิมุตฺติ มุทุ อิมสฺส มุทุตรา อิมสฺส มุทุตมา (อัธยาศัยของบุคคลนี้ละเอียด อัธยาศัยของบุคคลนี้ละเอียดกว่า อัธยาศัยของบุคคลนี้ละเอียดที่สุด) เป็นต้น"

แม้คัมภีร์พาลาวตารฏีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

เตสุ จ ตรตมา สพฺพสาธารณา. โน ตถา อิสิกาทโย. ตสฺมา อิสิกาทโย ปณีตาทีหิ น ภวนฺติ.[๒๙๙]

"อนึ่ง ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น ตร และ ตม ปัจจัยเป็นศัพท์ที่ใช้ทั่วไปแก่ศัพท์ทั้งหมด ส่วน อิสิก ปัจจัยเป็นต้นมิใช่เช่นนั้น ดังนั้น อิสิก ปัจจัยเป็นต้นจึงไม่ลงท้าย ปณีต ศัพท์เป็นต้น"

วิธีใช้ปัจจัยเหล่านั้น พึงทราบดังนี้คือ

๑. สันสกฤตถือว่า ตร ปัจจัยใช้แสดงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในจำนวนสองคน ส่วน ตม ปัจจัยใช้แสดงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในจำนวนหลายคน ดังสูตรในคัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๔๖๒)

ว่า ตรตมา ทฺวิพหูนเมกุกฺกํเส (เมื่อมีความยิ่งของผู้หนึ่งในบุคคลสองคนหรือจำนวนมาก ให้ลง ตร และ ตม ปัจจัย) <มีรูปสันสกฤตว่า ตรตเมา ทฺวิพหูนาเมโกตฺกรฺเษ.> แม้พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) ก็กล่าวว่า

ทฺวินฺนมนฺตเร เอกสฺส อติสยตฺโถ ตเรน, พหุนฺนมนฺตเร เอกสฺส ตเมน จ สกฺกตภาสายาคตนเยน คมฺยเต.[๓๐๐]

"อรรถอันยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในระหว่างบุคคลสองคน ย่อมรู้ได้ด้วย ตร ปัจจัย ส่วนอรรถอันยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในระหว่างบุคคลหลายคน ย่อมรู้ได้ด้วย ตม ปัจจัย ตามนัยที่มาในภาษาสันสกฤต"

อย่างไรก็ตาม ในภาษาบาลีอาจใช้ ตร ปัจจัยในการกล่าวถึงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในบุคคลหลายคนได้ เช่น

ตตฺร ภิกฺขเว ยฺวายํ ปุคฺคโล ปรหิตาย ปฏิปนฺโน โน อตฺตหิตาย, อยํ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปุคฺคลานํ อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จ. ตตฺร ภิกฺขเว ยฺวายํ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย ปฏิปนฺโน โน ปรหิตาย, อยํ อิเมสํ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จ. ตตฺร ภิกฺขเว ยฺวายํ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย เจว ปฏิปนฺโน ปรหิตาย จ, อยํ อิเมสํ จตุนฺนํ ปุคฺคลานํ อคฺโค จ เสฏฺโฐ จ ปาโมกฺโข จ อุตฺตโม จ ปวโร จ.[๓๐๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในบุคคลสี่จำพวกเหล่านั้น บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง งามกว่าและประณีตกว่า[ใน]บุคคลสองจำพวกแรกเหล่านี้ บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น งามกว่าและประณีตกว่า[ใน]บุคคลสามจำพวกแรกเหล่านี้ ส่วนบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น เป็นเลิศ ประเสริฐ เป็นประธาน สูงสุด ยิ่งใหญ่ที่สุดกว่า[ใน]บุคคลสี่จำพวกเหล่านี้"

๒. สนามหลวงบัญญัติการใช้ปัจจัยเหล่านี้ว่า ตร, อิสิก และ อิย ปัจจัย ใช้ใน วิเสสคุณศัพท์ ส่วน ตม และ อิฏฺฐ ใช้ในอติวิเสสคุณศัพท์ กล่าวคือ ตม และ อิฏฺฐ ปัจจัยมีอรรถยิ่งไปกว่าปัจจัย ๓ ศัพท์ที่เหลือ แต่ความเห็นนี้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น แต่ตรงตามกฎไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวคือ คัมภีร์ปาณินิกล่าวถึงการลง ตร และ อิย ปัจจัยในการแสดงความยิ่งของคนหนึ่งในบรรดาคนสองคน ดังสูตรในอัธยายะ ๕ ปาทะ ๓ สูตร ๕๗ ว่า ทฺวิวจนวิภชฺโชปปเท ตรอิยา (เมื่อควรจำแนกความยิ่งยวดของคนหนึ่งในบรรดาคนสองคน ให้ลง ตร และ อิย ปัจจัยท้ายอุปบท) <มีรูปสันสกฤตว่า ทฺวิวจนวิภชฺโยปปเท ตรพียสุเนา (เมื่อควรจำแนกความยิ่งยวดของคนหนึ่งในบรรดาคนสองคน ให้ลง ตรปฺ และ อียสุนฺ ปัจจัยท้ายอุปบท> และ

กล่าวถึงการลง ตม และ อิฏฺฐ ปัจจัยในการแสดงความยิ่งยวดของคนหนึ่งหรือสองคนในบรรดาคนจำนวนมาก ดังสูตรในอัธยายะ ๕ ปาทะ ๓ สูตร ๕๕ ว่า อติสายเน ตมอิฏฺฐา (ลง ตม และ อิฏฺฐ ปัจจัยในความหมายว่า ยิ่งยวด) <มีรูปสันสกฤตว่า อติศายเน ตมพิษฺฐเนา (ลง ตมปฺ และ อิษฺฐนฺ ปัจจัยในความหมายว่า ยิ่ง)>

นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๘๖) ยังแสดงว่า ปัจจัยเหล่านั้นมักลงท้ายคุณศัพท์ คือ ศัพท์แสดงคุณลักษณะ ไม่นิยมลงท้ายชาติศัพท์และกิริยาศัพท์ จะเห็นได้ว่า ในอุทาหรณ์ว่า ปาปตโร (คนบาปกว่า), ปฏุตโร (ฉลาดกว่า), ปณีตตโร (ประณีตกว่า) คำว่า ปาป, ปฏุ, ปณีต เป็นคุณศัพท์ ดังข้อความว่า

เยภุยฺเยน ตรตมาทโย ปจฺจยา คุณสทฺทโต ปรา โหนฺติ.[๓๐๒]

“โดยมาก ปัจจัยมี ตร และ ตม ปัจจัยเป็นต้นมักลงท้ายคุณศัพท์”

ตามกฎไวยากรณ์สันสกฤต ปัจจัยเหล่านั้นยังลงท้ายชาติศัพท์และกิริยาศัพท์ได้อีกด้วย ดังคัมภีร์กัจจานัตถทีปนี (สูตร ๓๖๓) ได้นำตัวอย่างที่กล่าวไว้ในไวยากรณ์สันสกฤตชื่อว่าสุโพธินีมาแสดงไว้ ดังนี้

ตัวอย่างชาติศัพท์ <มีรูปสันสกฤตว่า เคาตระ, เคาตมะ, อศฺวตระ, อศฺวตมะ, สฺตฺรีตราะ, สฺตฺรีตมาะ>

- โคตโร (โคเก่งกว่า) - โคตโม (โคเก่งที่สุด),
- อสฺสตโร (ม้าเก่งกว่า) - อสฺสตโม (ม้าเก่งที่สุด),
- อิตฺถิตรา (หญิงเก่งกว่า) - อิตฺถิตมา (หญิงเก่งที่สุด)

ตัวอย่างกิริยาศัพท์ <มีรูปสันสกฤตว่า ปาจกตระ, ปาจกตมะ>

- ปาจกตโร (คนหุงเก่งกว่า) - ปาจกตโม (คนหุงเก่งที่สุด)

ตัวอย่างคุณศัพท์ <มีรูปสันสกฤตว่า ศุกฺลตระ, ศุกฺลตมะ, ปฏฺวตระ, ปฏฺวตมะ>

- สุกฺกตโร (ผ้าขาวกว่า) - สุกฺกตโม (ผ้าขาวที่สุด),
- ปฏุตโร (คนฉลาดกว่า) - ปฏุตโม (คนฉลาดที่สุด)]

อติสเยน ปาปิฏฺโจ ปาปิฏฺจตโร.

คนบาปกว่าอย่างมาก ชื่อว่า ปาปิฏฺฐตระ (คนบาปที่สุด)

[อุทาหรณ์ข้างต้นเป็นตัวอย่างของการลงวิเสสปัจจัยซ้อนศัพท์วิเสสตัทธิตได้อีกด้วย แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๖๔) ก็อนุญาตเรื่องนี้ว่า

อติสยนฺตาปิ อติสยปฺปจฺจโย. อติสเยน ปาปิฏฺโจ ปาปิฏฺจตโร.[๓๐๓]

“ลงอติสยปัจจัยท้ายศัพท์ที่มีอติสยปัจจัยอยู่หลังได้อีก เช่น อติสเยน ปาปิฏฺโจ ปาปิฏฺจตโร (คนบาปกว่าอย่างมาก ชื่อว่า ปาปิฏฐตระ)”

คัมภีร์ฎีกาของปทสาธนะชื่อพุทธิปปสาทนี (คำอธิบายสูตร ๓๕๐) ได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

อติสยวาปิ อญฺญาติสยวนฺตาเปกฺขาย อติสยวนฺตตโร ภวติ. เตน อติสยปฺปจฺจยนฺตาปิ ปุนาติสยปฺปจฺจโย โหเตวาติ อาห อติสยนฺตาปิจฺจาทิ.[๓๐๔]

“แม้ศัพท์ที่มีความยิ่งก็มีความยิ่งกว่าโดยมองหาสิ่งที่มีความยิ่งกว่าสิ่งอื่น ดังนั้น จึงลงอติสยปัจจัยท้ายศัพท์ที่มีอติสยปัจจัยอยู่หลังได้อีกทีเดียว ฉะนั้นจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า อติสยนฺตาปิ (ลงอติสยปัจจัยท้ายศัพท์ที่มีอติสยปัจจัยอยู่หลังได้อีก)”

ข้อความทั้งหมดนี้กล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๓ สูตร ๕๕) ที่เป็นคำอธิบายของปาณินิสูตรว่า

ยทา จ ปกฏฺจวตํ ปุน ปกฏฺโจ วิวกฺขฺยเต, ตทาติสายิกานฺตา อปโร ปจฺจโย ภวตฺเยว.[๓๐๕]

“เมื่อใดบุคคลต้องการกล่าวถึงความยิ่งอีกในบรรดาบุคคลที่มีความยิ่ง เมื่อนั้น ปัจจัยอื่นย่อมลงท้ายศัพท์ที่มีปัจจัยแสดงความยิ่งเป็นที่สุด”]

เอวํ ปฏุตโร, ปฏุตโม, ปฏิสิโก, ปฏิโย, ปฏิฏฺโจ.

ตัวอย่างว่า

ปฏุตโร (คนฉลาดกว่า) = วิเสเสน ปฏุ ปฏุตโร.

ปฏุตโม (คนฉลาดที่สุด) = วิเสเสน ปฏุ ปฏุตโม.

ปฏิสิโก (คนฉลาดที่สุด) = วิเสเสน ปฏุ ปฏิสิโก.

ปฏิโย (คนฉลาดที่สุด) = วิเสเสน ปฏุ ปฏิโย.

ปฏิฏฺโจ (คนฉลาดที่สุด) = วิเสเสน ปฏุ ปฏิฏฺโจ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

สพฺเพสํ อติสเยน วโร วรตโร, วรตโม, วริสิโก, วริโย, วริฏฺโจ.

ผู้ประเสริฐกว่าบุคคลทั้งหมดอย่างยิ่ง ชื่อว่า วรตระ, วรตมะ, วริสิกะ, วริยะ, วริฏฐะ

เอวํ ปณีตตโร, ปณีตตโม.

ตัวอย่างว่า

ปณีตตโร (ประณีตกว่า) = วิเสเสน ปณีโตติ ปณีตตโร.

ปณีตตโม (ประณีตที่สุด) = วิเสเสน ปณีโตติ ปณีตตโม.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[มีข้อสังเกตว่า บทที่ลงปัจจัยในวิเสสตัทธิตนั้นต้องมีลิงค์ตามศัพท์หน้าที่ประกอบร่วมกัน ถ้าบทหน้าเป็นปุงลิงค์ ก็มีรูปสำเร็จที่เป็นปุงลิงค์ ถ้าบทหน้าเป็นอิตถีลิงค์ ก็มีรูปสำเร็จเป็นอิตถีลิงค์ เช่น อติสเยน สุภา สุภตรา (หญิงงามกว่า), อติสเยน สุภา สุภตมา (หญิงงามที่สุด), อติสเยน สาธุ สาธุตรา (หญิงดีกว่า), อติสเยน สาธุ สาธุตมา (หญิงดีที่สุด) ดังข้อความในคัมภีร์มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๖๒) ว่า

เอวํ อุกฺกํสตฺถปจฺจยนฺตา ปุพฺพลิงฺคา เอว. วิทฺวตฺตโร วิทฺวตฺตโม. อุภยตฺร วิชฺชาย อุกฺกํโส คมฺยเต. อยํ อิมาสํ อติสเยน สุภา สุภตรา, อิมาสํ อติสเยน สุภา สุภตมา. เอวํ อติสเยน สาธุ สาธุตรา อิจฺจาทิ.[๓๐๖]

“โดยประการดังนี้ ศัพท์ที่มีปัจจัยซึ่งมีอรรถว่ายิ่งอยู่ท้าย มีลิงค์ของบทหน้าแน่นอน เช่น วิทฺวตฺตโร (คนฉลาดกว่า) วิทฺวตฺตโม (คนฉลาดที่สุด) ความยิ่งแห่งความรู้ในบุคคลทั้งสองย่อมเป็นที่รู้ได้ หญิงนี้งามยิ่งกว่าหญิงเหล่านี้ ชื่อว่า สุภตรา หญิงนี้งามยิ่งกว่าหญิงเหล่านี้ ชื่อว่า สุภตมา เช่นเดียวกันนี้ หญิงดีกว่า ชื่อว่า สาธุตรา ดังนี้เป็นต้น”

คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) กล่าวถึงการลง ตม ปัจจัยท้าย อุ อุปสรรคที่ใช้ในความหมายว่า อุกฺกฏฺฐ (ผู้ยิ่งยวด, ผู้เป็นประธาน) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อยเมเตสํ อติสเยน อุกฺกฏฺโจ ปธาโนติ อุตฺตโม (ชนนี้เป็นประธานยิ่งกว่าชนเหล่านั้น เหตุนั้น ชนนี้ชื่อว่า อุตตมะ = ผู้เป็นประธานที่สุด, ผู้ประเสริฐที่สุด) และยังแสดงถึงมติของบางอาจารย์ว่าให้ลง ตร ปัจจัยท้าย อุ อุปสรรค ได้รูปว่า อุตฺตโร (ผู้เป็นประธานกว่า, ผู้ประเสริฐกว่า) อย่างไรก็ตาม คำว่า อุตฺตร ปรากฏเป็นบทกิตก์

ที่สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ตร ธาตุ (ตรเณ = ข้าม) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุตฺตรตีติ อุตฺตโร (ผู้ข้ามไปได้, ผู้ประเสริฐ)]

"สพฺเพ อิเม วุฑฺฒา, อยมิเมสํ วิเสเสน วุฑฺโฒ"ติ อตฺเถ อิย-อิฏฺฐปฺปจฺจยา โหนฺติ.

ลง อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัยในความหมายว่า ชนเหล่านี้ทั้งหมดเป็นผู้สูงอายุแล้ว ชนนี้เป็นผู้สูงอายุยิ่งกว่าชนเหล่านี้

๓๙๑. วุฑฺฒสฺส โช อิยิฏฺเฐสุ.

แปลง วุฑฺฒ เป็น ช ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

โช อ. ช อักษร *วุฑฺฒสฺส* ของ วุฑฺฒ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *อิยิฏฺเฐสุ* ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. ๆ

สพฺพสฺเสว วุฑฺฒสทฺทสฺส โช โหติ อิย-อิฏฺฐ อิจฺเจเตสุ ปจฺจเยสุ.

แปลง วุฑฺฒ ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น ช ในเพราะปัจจัยเหล่านี้คือ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

เชยฺโย เชฏฺโฐ.

เช่น เชยฺโย (ผู้มีอายุมากที่สุด), เชฏฺโฐ (ผู้มีอายุมากที่สุด)

เอตฺถ จ "สรโลปา"ทิสุตฺเต ตุคฺคหเณน โลปมกตฺวา "สรา สเร โลปนฺ"ติ ปุพฺพสเร ลุตฺเต "กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต"ติ เอกาโร.

อนึ่ง ในตัวอย่างนี้ ไม่ลบ[สระหน้า คือ สระท้าย ช] ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง), เมื่อลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ (สระ[หน้า]ทั้งหลายย่อมถึงซึ่งการลบ ในเพราะสระ[หลัง]) แล้ว, แปลง [อิ ที่ อิย] เป็น เอ อักษรด้วยสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต (เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อิ, อี และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอสวัณณะ [คือ เอ โอ] ในบางแห่ง)

[ท่านกล่าวถึงการลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ เพื่อคัดค้านมติของคัมภีร์นยาสะ

กล่าวคือ คัมภีร์นยาสะให้ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น แล้วไม่ให้ปกติสระหลังด้วยความสามารถแห่ง ปกติ ศัพท์ เพราะถือว่าไม่ใช่ฐานะที่ควรทำปกติ แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ปฏิเสธข้อความข้างต้น เพราะถ้าใช้สูตร สรโลโป เป็นต้นก็จำเป็นต้องทำปกติไปด้วย เนื่องจากสูตรนั้นมีวิธีสองอย่างในสูตรเดียว มิฉะนั้นแล้วก็ต้องลบสระหน้าอย่างเดียวด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า สรโลโป มาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ แต่การแบ่งสูตรเช่นนั้นมิได้มีกล่าวไว้ เพราะสูตรว่า สรา สเร โลปํ สามารถใช้ได้ทั่วไปในบทที่ลบสระ ดังนั้น ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงอนุญาตให้ใช้สูตรว่า สรา สเร โลปํ]

การประกอบรูปศัพท์ เชยฺโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ วุฑฺฒ ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน วุฑฺโฒ]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน วุฑฺโฒ (ผู้แก่โดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิย ปัจจัยในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า "วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา"

ลบวิภัตติท้าย วิเสเสน และ วุฑฺโฒ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ในเพราะ อิย ปัจจัย แปลง วุฑฺฒ เป็น ช ด้วยสูตรว่า "วุฑฺฒสฺส โช อิยิฏฺเจสุ"

ห้ามลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า "สรโลโป" เป็นต้น

ลบสระหน้าเพราะสระหลังด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ"

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้แปลง อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

ซ้อน ยฺ เป็น ยฺย ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน"

สำเร็จรูปเป็น เชยฺย

ตั้ง เชยฺย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เชยฺย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เชยฺโย

“อิยิฏฺเฐสู”ติ อธิกาโร, “โช”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า อิยิฏฺเฐสุ (ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ] และบทว่า โช (เป็น ช) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๙๒. ปสตฺถสฺส โส จ.

แปลง ปสตฺถ ศัพท์เป็น ส และอักษรอื่น ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

โส จ อ. ส อาเทศ ด้วย *โช* จ อ. ช อาเทศ ด้วย *ปสตฺถสฺส* ของ ปสตฺถ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *อิยิฏฺเฐสุ* ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. ๆ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า โช มาไว้ในสูตรนี้ ทำให้แปลง ปสตฺถ เป็น ส และ ช ทั้งสองอย่าง]

สพฺพสฺเสว ปสตฺถสทฺทสฺส สาเทโส โหติ โช จ อิยิฏฺเฐสุ.

มีการแปลง ปสตฺถ ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นแหละเป็น ส และ ช ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

อยญฺจ ปสตฺโถ อยญฺจ ปสตฺโถ สพฺเพ อิเม ปสตฺถา, อยมิเมสํ วิเสเสน ปสตฺโถติ เสยฺโย เสฏฺโฐ, เชยฺโย เชฏฺโฐ.

คนนี้เป็นคนประเสริฐ คนนี้ก็เป็นคนประเสริฐด้วย คนเหล่านี้ทั้งหมดเป็นคนประเสริฐ คนนี้ประเสริฐยิ่งกว่าคนเหล่านี้ เหตุนั้น คนนี้ชื่อว่า เสยยะ, เสฏฐะ (ผู้ประเสริฐที่สุด), เชยยะ, เชฏฐะ (ผู้ประเสริฐที่สุด)

[คนทุกคนในพวกนี้เป็นคนประเสริฐ แต่มีอยู่คนหนึ่งประเสริฐกว่าคนเหล่านั้น คนที่ประเสริฐกว่านี้มีรูปว่า เสยฺโย, เสฏฺโฐ (ผู้ประเสริฐที่สุด), เชยฺโย, เชฏฺโฐ (ผู้ประเสริฐที่สุด)

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า เสยฺโย, เชยฺโย ไว้ในสูตรนี้ แม้ในสูตร ๔๐ ก็กล่าวถึงการซ้อน ยฺ เป็น ยฺย ว่า

ยการาทิมฺหิ- นียฺยติ, สูยฺยติ, อภิภูยฺย, วิเจยฺย, วิเนยฺย, เธยฺยํ, เนยฺยํ, เสยฺโย, เชยฺโย, เวยฺยากรโณ

"อุทาหรณ์ใน ย อักษรเป็นต้น เช่น นียฺยติ, สูยฺยติ, อภิภูยฺย, วิเจยฺย, วิเนยฺย, เธยฺยํ, เนยฺยํ, เสยฺโย, เชยฺโย, เวยฺยากรโณ"

แต่คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๒๖๒) กล่าวถึงรูปที่ไม่ซ้อนพยัญชนะสังโยคว่า เสโย, เชโย โดยอ้างเหตุผลว่า ในคัมภีร์นยาสะมิได้กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะไว้ในการประกอบรูปศัพท์ ทั้งสันสกฤตก็ไม่มีรูปว่า เศยะ, เชยะ ที่ซ้อนพยัญชนะเช่นเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตาม พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในนานาประเทศปรากฏรูปว่า เสยฺโย, เชยฺโย จึงควรมีรูปเหล่านี้ตามที่พบใน ปทรูปสิทธิปกรณ์ แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบายสูตร ๑๓๕) ก็กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะใน เชยฺโย ว่า ยการสฺส ทฺวิตฺเต เชยฺโย (เมื่อมีการซ้อน ย อักษร รูปว่า เชยฺโย ย่อมสำเร็จ) จึงสรุปได้ว่าควรซ้อนพยัญชนะใน เชยฺโย, เสยฺโย]

การประกอบรูปศัพท์ เสยฺโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ ปสตฺถ ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน ปสตฺโถ]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน ปสตฺโถ (ผู้ประเสริฐโดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิย ปัจจัยในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า "วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา"

ลบวิภัตติท้าย วิเสเสน และ ปสตฺโถ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ในเพราะ อิย ปัจจัย แปลง ปสตฺถ เป็น ส ด้วยสูตรว่า "ปสตฺถสฺส โส จ"

ห้ามลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรว่า "สรโลโป" เป็นต้น

ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ"

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้แปลง อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า "กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

ซ้อน ยฺ เป็น ยฺย ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน"

สำเร็จรูปเป็น เสยฺย

ตั้ง เสยฺย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เสยฺย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เสยฺโย

๓๙๓. อนฺติกสฺส เนโท.

แปลง อนฺติก ศัพท์เป็น เนท ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

เนโท อ. เนท อาเทศ *อนฺติกสฺส* ของ อนฺติก ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *อิยิฏฺเฐสุ* ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. ๆ

สพฺพสฺเสว อนฺติกสทฺทสฺส เนทาเทโส โหติ อิยิฏฺเฐสุ.

แปลง อนฺติก ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น เนท ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

วิเสเสน อนฺติโกติ เนทิโย เนทิฏฺโฐ.

ผู้ใกล้ยิ่งกว่า เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า เนทิยะ, เนทิฏฐะ (ผู้ใกล้ที่สุด)

การประกอบรูปศัพท์ เนทิโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ อนฺติก ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน อนฺติโก]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน อนฺติโก (ผู้ใกล้โดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิย ปัจจัยในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า "วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา"

ลบวิภัตติท้าย วิเสเสน และ อนฺติโก ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ในเพราะ อิย ปัจจัย แปลง อนฺติก เป็น เนท ด้วยสูตรว่า "อนฺติกสฺส เนโท"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เนทิย

ตั้ง เนทิย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เนทิย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เนทิโย

๓๙๔. พาฬฺหสฺส สาโธ.

แปลง พาฬฺห ศัพท์เป็น สาธ ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

สาโธ อ. สาธ อาเทศ *พาฬฺหสฺส* ของ พาฬฺห ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *อิยิฏฺเฐสุ* ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. ๆ

สพฺพสฺเสว พาฬฺหสทฺทสฺส สาธาเทโส โหติ อิยิฏฺเฐสุ.

แปลง พาฬฺห ศัพท์ทั้งศัพท์นั่นเทียวเป็น สาธ ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

วิเสเสน พาฬฺโหติ สาธิโย สาธิฏฺโฐ.

อาชญาที่รุนแรงยิ่ง เหตุนั้น อาชญานั้นชื่อว่า สาธิยะ, สาธิฏฐะ (อาชญารุนแรงที่สุด)

การประกอบรูปศัพท์ สาธิโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ พาฬฺห ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน พาฬฺโห]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน พาฬฺโห (อาชญาที่รุนแรงโดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิย ปัจจัยในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา”

ลบวิภัตติท้าย วิเสเสน และ พาฬฺโห ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ในเพราะ อิย ปัจจัย แปลง พาฬฺห เป็น สาธ ด้วยสูตรว่า "พาฬฺหสฺส สาโธ"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สาธิย

ตั้ง สาธิย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สาธิย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สาธิโย

๓๙๕. อปฺปสฺส กณฺ.

แปลง อปฺป ศัพท์เป็น กณฺ ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

กณฺ อ. กณฺ อาเทศ *อปฺปสฺส* ของ อปฺป ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *อิยิฏฺเฐสุ* ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. ๒

สพฺพสฺส อปฺปสทฺทสฺส กณฺ โหติ อิยิฏฺเฐสุ.

แปลง อปฺป ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น กณฺ ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

วิเสเสน อปฺโปติ กณิโย กณิฏฺโฐ.

สิ่งนี้เล็กกว่า เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า กณิยะ, กณิฏฐะ (สิ่งเล็กที่สุด, นิ้วก้อย)

[นิ้ว ๕ นิ้วมีชื่อในภาษาบาลีว่า องฺคุฏฺฐ (นิ้วหัวแม่มือ) ตชฺชนี (นิ้วชี้) มชฺฌิมา (นิ้วกลาง) อนามิกา (นิ้วนาง) และ กณิฏฺฐา (นิ้วก้อย) แต่ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๒๖๖) พบรูปว่า กนิฏฺฐา ที่แปลง ณ เป็น น ตามสันสกฤตที่มีรูปว่า กนิษฺฐา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

มณิพนฺธกนิฏฺฐานํ ปาณิสฺส กรโภนฺตรํ
กรสาขางฺคุลี ตา ตุ ปญฺจงฺคุฏฺโฐ จ ตชฺชนี
มชฺฌิมา'นามิกา จาปิ กนิฏฺฐาติ กมา สิยุํ.[๓๐๗]

"สถานที่ระหว่างข้อมือกับนิ้วก้อยของมือ ชื่อว่า กรภ (สันมือ)

กรสาขา, องฺคุลิ = นิ้วมือ

นิ้วมือเหล่านั้นมี ๕ นิ้วตามลำดับ คือ องฺคุฏฺจ (นิ้วหัวแม่มือ) ตชฺชนี (นิ้วชี้) มชฺฌิมา (นิ้วกลาง) อนามิกา (นิ้วนาง) และ กนิฏฺจา (นิ้วก้อย)"]

การประกอบรูปศัพท์ กณิโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ อปฺป ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน อปฺโป]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน อปฺโป (คนหนุ่มโดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิย ปัจจัยในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า "วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺจา"

ลบวิภัตติท้าย วิเสเสน และ อปฺโป ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ในเพราะ อิย ปัจจัย แปลง อปฺป เป็น กณฺ ด้วยสูตรว่า "อปฺปสฺส กณฺ"

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น กณิย

ตั้ง กณิย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กณิย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กณิโย

“วิเสเสน ยุวา”ติ อตฺเถ-

ในความหมายว่า คนหนุ่มกว่า (คนวัยเยาว์กว่า) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“กณฺ” อิติ วตฺตเต.

บทว่า กณฺ (เป็น กณฺ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๙๖. ยุวานญฺจ.

แปลง ยุว ศัพท์เป็น กณฺ ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺจ ปัจจัย

กณฺ อ. กณฺ อาเทศ *ยุวานํ* ของ ยุว ศัพท์ ท. *โหติ* ย่อมมี *อิยิฏฺเจสุ* ในเพราะ อิย และ อิฏฺจ ปัจจัย ท. ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า กณฺ มาไว้ในสูตรนี้

เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ยุวสฺส เพราะมีเพียงศัพท์เดียว แต่พระกัจจายนะกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ยุวานํ เพื่อแสดงให้รู้ถึงวจนวิปัลลาสนัย คือ นัยเปลี่ยนพจน์ โดยเปลี่ยนจากเอกพจน์เป็นพหูพจน์ ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๒๖๗) ว่า

ยุวสฺสาติ วตฺตพฺเพ เอวมกตฺวา ยุวานนฺติ พหุวจนนิทฺเทโส วจนวิปลฺลาสลกฺขณาวิกรณตฺถํ.[๓๐๘]

“เมื่อควรกล่าวว่า ยุวสฺส แต่การแสดงเป็นพหูพจน์ว่า ยุวานํ โดยมิได้กระทำอย่างนั้น มีประโยชน์เพื่อการกระทำลักษณะของวจนวิปัลลาสให้ปรากฏ”]

สพฺพสฺส ยุวสทฺทสฺส กณฺ โหติ อิยิฏฺเจสุ.

แปลง ยุว ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น กณฺ ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺจ ปัจจัย

“เตสุ วุทฺธี”ติอาทินา ณการสฺส นกาโร.

แปลง ณ อักษรเป็น น อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

กนิโย, กนิฏฺโจ.

เช่น กนิโย, กนิฏฺโจ (คนหนุ่มที่สุด, น้องชายคนเล็ก)

[รูปว่า กณิย, กณิฏฺฐ ที่สำเร็จรูปด้วยสูตรว่า อปฺปสฺส กณฺ แปลว่า “สิ่งเล็กที่สุด” คือ นิ้วก้อย เพราะมีการแปลง อปฺป เป็น กณฺ ส่วนรูปว่า กนิย, กนิฏฺฐ ที่สำเร็จรูปด้วยสูตรว่า ยุวานญฺจ แปลว่า “คนหนุ่มที่สุด” คือ น้องชายคนเล็ก เพราะแปลง ยุว เป็น กณฺ แล้วจึงแปลง ณ เป็น น ตามที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๒๖๗) แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๓๗) ก็กล่าวถึง กณิฏฺฐ และ กนิฏฺฐ ตามมติข้างต้นด้วยสูตรว่า กณฺกนาปฺปยุวานํ (ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย แปลง อปฺป ศัพท์เป็น กณฺ และแปลง ยุว ศัพท์เป็น กนฺ) เช่น กณิโย กณิฏฺโฐ (สิ่งเล็กที่สุด), กนิโย กนิฏฺโฐ (คนหนุ่มที่สุด) ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๕๑๖) ก็กล่าวถึงรูปว่า กณิฏฺโฐ โดยแปลง ขุทฺทก เป็น กณฺ ด้วยสูตรว่า ขุทฺทกสฺส กโณ (แปลง ขุทฺทก ศัพท์เป็น กณฺ) แต่มิได้กล่าวถึงรูปว่า กนิฏฺโฐ ด้วยการแปลง อปฺป เป็น กณฺ

แม้คัมภีร์ไวยากรณ์จะกล่าวไว้ดังนี้ แต่ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาก็มักพบรูปว่า กนิย, กนิฏฺฐ ในความหมายทั้งสองอย่าง ทั้งนี้คงเป็นเพราะสันสกฤตมีรูปเป็น น อักษรว่า กนิษฺฐ (บาลีเป็น กนิฏฺฐ) ใช้ในความหมายว่า นิ้วก้อย และน้องชาย (หากใช้ในความหมายว่า น้องชายคนเล็ก สันสกฤตมีรูปเป็น ณ และ น ว่า กณียสฺ, กนียสฺ โดยสันสกฤตให้ลง อียสฺ ปัจจัย) ดังนั้น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๒๙) จึงกล่าวถึงรูปว่า กนิฏฺฐ ไว้เพียงรูปเดียวในคาถาว่า

กนิฏฺโฐ กนิโย ตีสุ อตฺยปฺเปติยุเวปฺยถ.[๓๐๙]

“กนิฏฺฐ และ กนิย เมื่อเป็นไปในไตรลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สิ่งเล็กที่สุด (นิ้วก้อย) และคนหนุ่มที่สุด (น้องชายคนเล็ก)”]

การประกอบรูปศัพท์ กนิโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ ยุว ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน ยุวา]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน ยุวา (คนหนุ่มโดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิย ปัจจัยในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา”

ลบวิภัตติท้าย วิเสเสน และ ยุวา ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ในเพราะ อิย ปัจจัย แปลง ยุว เป็น กณฺ ด้วยสูตรว่า “ยุวานญฺจ”

แปลง ณฺ อักษรเป็น นฺ อักษรด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทฺธิ” เป็นต้น

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต"

สำเร็จรูปเป็น กนิย

ตั้ง กนิย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กนิย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กนิโย

๓๙๗. วนฺตุมนฺตุวีนญฺจ โลโป.

ลบ วนฺตุ ปัจจัย, มนฺตุ ปัจจัยและ วี ปัจจัยในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

โลโป อ.การลบ *วนฺตุมนฺตุวีนํ* แห่ง วนฺตุ, มนฺตุ และ วี ปัจจัย ท. *โหติ* ย่อมมี *อิยิฏฺเฐสุ* ในเพราะ อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า อิยิฏฺฐ มาไว้ในสูตรนี้]

วนฺตุ-มนฺตุ-วี อิจฺเจเตสํ ปจฺจยานํ โลโป โหติ อิยิฏฺเฐสุ.

ลบปัจจัยเหล่านี้คือ วนฺตุ ปัจจัย, มนฺตุ ปัจจัยและ วี ปัจจัย ในเพราะ อิย ปัจจัยและ อิฏฺฐ ปัจจัย

สพฺเพ อิเม คุณวนฺโต, อยมิเมสํ วิเสเสน คุณวาติ คุณิโย คุณิฏฺโฐ. วิเสเสน สติมาติ สติโย สติฏฺโฐ. วิเสเสน เมธาวีติ เมธิโย เมธิฏฺโฐ อิจฺจาทิ.

บุคคลเหล่านี้ทั้งหมดมีคุณความดี บุคคลนี้มีคุณความดียิ่งกว่าบุคคลเหล่านี้ เหตุนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า คุณิยะ, คุณิฏฐะ (ผู้มีคุณความดีที่สุด)

บุคคลนี้มีสติยิ่งกว่า เหตุนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า สติยะ, สติฏฐะ (ผู้มีสติที่สุด)

บุคคลนี้มีปัญญายิ่งกว่า เหตุนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า เมธิยะ, เมธิฏฐะ (ผู้มีปัญญาที่สุด) ดังนี้เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ คุณิโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ คุณวนฺตุ ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน คุณวา]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน คุณวา (ผู้มีคุณโดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิย ปัจจัยในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺจา”

ลบวิภัตติท้าย วิเสเสน และ คุณวา ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ในเพราะ อิย ปัจจัย ลบ วนฺตุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า “วนฺตุมนฺตุวีนญฺจ โลโป”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คุณิย

ตั้ง คุณิย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คุณิย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คุณิโย

วิเสสตทฺธิตํ.

จบ วิเสสตัทธิต

สรุป ปัจจัยในวิเสสตัทธิตมี ๕ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. **ตร ปัจจัย :** วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา (ลง ตร, ตม, อิสิก, อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัย ในความหมายว่า ยิ่ง)

- วิเสเสน ปาโปติ ปาปตโร (คนบาปกว่า)

๒. **ตม ปัจจัย :** วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา.

- วิเสเสน ปาโปติ ปาปตโม (คนบาปที่สุด)

๓. **อิสิก ปัจจัย :** วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา.

- วิเสเสน ปาโปติ ปาปิสิโก (คนบาปที่สุด)

๔. **อิย ปัจจัย :** วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา.

- วิเสเสน ปาโปติ ปาปิโย (คนบาปที่สุด)

๕. **อิฏฺฐ ปัจจัย :** วิเสเส ตรตมิสิกิยิฏฺฐา.

- วิเสเสน ปาโปติ ปาปิฏฺโฐ (คนบาปที่สุด)

---

๕. อัสสัตถิตัทธิต

"เมธา ยสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตี"ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า เมธา ยสฺส อตฺถิ (ปัญญามีอยู่แก่บุคคลใด) หรือว่า เมธา ตสฺมึ วิชฺชติ (ปัญญาย่อมปรากฏในบุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[รูปวิเคราะห์ว่า เมธา ยสฺส อตฺถิ ตสฺมึ วา วิชฺชติ แสดงรูปวิเคราะห์ของอัสสัตถิตัทธิต ๒ อย่าง คือ เมธา ยสฺส อตฺถีติ เมธาวี หรือ เมธา ตสฺมึ วิชฺชตีติ เมธาวี ตามนัยแรกว่า ยสฺส คำนี้แสดงอรรถสามีคือเจ้าของแห่งปัญญา หรือแสดงอรรถสัมปทานคือผู้รับความมีอยู่แห่งปัญญา ส่วนตามนัยหลังว่า ตสฺมึ คำนี้แสดงอรรถอาธาระคือผู้เป็นที่รองรับปัญญา โดยเหตุที่ตัทธิตนี้มีคำว่า อสฺส อตฺถิ ในรูปวิเคราะห์ จึงได้ชื่อว่า อัสสัตถิตัทธิต คือ ตัทธิตที่มีอรรถของ อสฺส อตฺถิ ศัพท์ บางคัมภีร์เรียกชื่อสั้นๆ ว่า อัตถยัตถะ หรืออัตถัตถะ คือ มีอรรถของ อตฺถิ ศัพท์

รูปวิเคราะห์ของอัสสัตถิตัทธิตนี้ มักประกอบใช้คำว่า อสฺส อตฺถิ, เอตสฺส อตฺถิ, ยสฺส อตฺถิ หรือ ตสฺมึ วิชฺชติ เพื่อแสดงอรรถคือความเป็นเจ้าของหรือผู้รับกิริยา/สิ่งของ หรือเพื่อแสดงความเป็นที่รองรับกิริยา ดังนั้น บทสำเร็จของตัทธิตประเภทนี้จึงประกอบด้วยคำแปลว่า "มี" โดยเป็นอรรถของปัจจัย เหมือนพหุพพีหิสมาสซึ่งแปลว่า "มี" โดยเป็นอรรถของอัญญบทที่ถูกลบไปในขณะเชื่อมสมาส

โบราณาจารย์ชาวพม่ามักแปล ยสฺส, อสฺส หรือ เอตสฺส ในรูปวิเคราะห์ของตัทธิตนี้เป็นสามีสัมพันธ์และสัมปทานทั้งสองอย่างในคัมภีร์นิสสัย เพราะถือว่าอาจเป็นบทสามีสัมพันธ์ที่ระบุความเป็นเจ้าของ หรือเป็นบทสัมปทานที่รองรับกิริยา/สิ่งของ เพราะประกอบด้วย อตฺถิ (มีอยู่) ที่มักมองหาสัมปทาน จึงไม่แปลตามสันสกฤตที่ระบุอรรถสามีเท่านั้น แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

คุโณ อสฺส อตฺถีติ คุณวาติ เอตฺถ สทฺทสตฺถนเยน อสฺสาติ ปทํ ฉฏฺฐิยนฺตํ ภวติ. ปาฬินเย อฏฺฐกถานเย จ โอโลกิยมาเน อตฺถิสทฺทโยคโต จตุตฺถิยนฺตํเยว ภวติ.[๓๑๐]

"บทว่า อสฺส ในพากย์นี้ว่า คุโณ อสฺส อตฺถิ เป็นบทที่มีฉัฏฐีวิภัตติอยู่ท้ายตามนัยของคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] เมื่อตรวจดูนัยแห่งพระบาลีและอรรถกถานัย บทนี้มีจตุตถีวิภัตติอยู่ท้ายเพราะประกอบด้วย อตฺถิ ศัพท์"

ท่านอ้างคำว่า จกฺขุมา (ผู้มีจักษุ, พระอาทิตย์) ในบทว่า อุเทตยํ จกฺขุมา เอกราชา (พระอาทิตย์ผู้เป็นดวงตาของโลก ผู้ยิ่งใหญ่พระองค์นี้ เสด็จอุทัยขึ้น) โดยแสดงรูปวิเคราะห์ว่า จกฺขุ เอตสฺส อตฺถีติ จกฺขุมา (จักษุมีอยู่แก่สิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า จักขุมา) ในเรื่องนี้คำว่า เอตสฺส ประกอบใช้เป็นสามีสัมพันธ์ไม่ได้ เพราะเป็นจักษุของมหาชนที่สามารถเห็นแสงสว่างได้ ไม่ใช่จักษุของพระอาทิตย์ ดังนั้น คัมภีร์ดังกล่าวจึงตัดสินว่าตามหลักภาษาบาลี คำว่า อสฺส ควรเป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉัยสาระ (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๐-๓๑) กล่าวว่าในภาษาบาลีเป็นได้ทั้งสัมปทานและสามีสัมพันธ์ทั้งสองอย่าง จะเห็นได้ว่า คำว่า สามี ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ ศัพท์ + อามี ปัจจัย ลงด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๙๐) ว่า สิสฺสเร อามฺยุวามี (เมื่อควรกล่าวถึงเจ้าของ ลง อามี และ อุวามี ปัจจัยท้าย ส ศัพท์ในอรรถแห่งมนฺตุ ปัจจัย) เช่น สามี, สุวามี (ผู้มีทรัพย์, เจ้านาย) มีรูปวิเคราะห์ สํ อสฺส อตฺถีติ สามี, สุวามี คำว่า อสฺส ต้องลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสามีสัมพันธ์เท่านั้น เพราะเป็นเจ้าของทรัพย์

อนึ่ง ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (หน้า ๓๘๘) ได้แสดงความเห็นว่า ตัทธิตนี้สมควรได้ชื่อว่าอัตถัตถตัทธิต คือ ตัทธิตที่มีอรรถของ อตฺถิ (มีอยู่) โดย อตฺถตฺถ ตัดบทเป็น อตฺถิ + อตฺถ แต่โบราณาจารย์ใช้เป็นอัสสัตถิตัทธิต เพราะเห็นรูปสันสกฤตว่า อสฺตฺยตฺถ แต่ความจริงคำว่า อสฺติ ในสันสกฤตก็คือ อตฺถิ ในภาษาบาลีนั่นเอง]

๓๙๘. ตทสฺสตฺถีติ วี จ.

ลง วี ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

วี จ อ. วี ปัจจัย ด้วย *โหติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *อิติ* ว่า *ตํ ธมฺมชาตํ* อ.ธรรมชาตินั้น *อตฺถิ* มีอยู่ *อสฺส ปุคฺคลสฺส* แก่บุคคลนั้น ฯ

ปฐมาวิภตฺยนฺตา “ตทสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชติ” อิจฺเจเตสฺวตฺเถสุ วีปจฺจโย โหติ.

ลง วี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติในความหมายเหล่านี้ คือ สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น หรือว่า ย่อมปรากฏในบุคคลนั้น

เมธา-มายาสทฺเทหิ จายํ.

อนึ่ง วี ปัจจัยนี้ลงท้ายศัพท์ว่า เมธา และ มายา

เมธาวี, เมธาวิโน.

เช่น เมธาวี - เมธาวิโน (ผู้มีปัญญา)

[บทที่ลง มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นในอัสสัตถิตัทธิตอาจแสดงความหมายว่า “มีอยู่” โดยสามัญทั่วไป ดังคำว่า อนฺตวา อยํ โลโก (โลกนี้มีที่สุด) หรือแสดงถึงความหมายแฝงอย่างอื่นมีความมากเป็นต้นอีกด้วย ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๗๘) แสดงความหมายแฝงไว้ ๖ ประการว่า

ปหูเต จ ปสํสายํ นินฺทายํ จาติสายเน
นิจฺจโยเค จ สํสคฺเค โหนฺติเม มนฺตฺวาทโย.[๓๑๑]

“มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นเหล่านี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มาก, การชมเชย, การตำหนิ, ความยิ่ง, การประกอบเป็นนิตย์ และการระคนกัน”

คาถาข้างต้นพบในคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๙๔) ซึ่งปริวรรตเป็นบาลีตามศัพท์ว่า

ภูมนินฺทาปสํสาสุ นิจฺจโยเค’ติสายเน
สํสคฺเค’ตฺถิวิวจฺฉายํ ภวนฺติ มนฺตฺวาทโย.[๓๑๒]

“มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นย่อมลง เมื่อต้องการกล่าวถึงอัสสัตถิตัทธิตในอรรถว่า มาก, การตำหนิ, การชมเชย, การประกอบเป็นนิตย์, ความยิ่ง และการระคนกัน”

ตัวอย่างของอรรถเหล่านี้ คือ

๑. ปหูต (มาก) เช่น โคมา (ผู้มีโค), ธนวา (ผู้มีทรัพย์), รุกฺขวา (สถานที่มีต้นไม้)

๒. ปสํสา (การชมเชย) เช่น ชาติมา (ผู้มีตระกูล), คุณวา (ผู้มีคุณธรรม), รูปี, รูปวา (ผู้มีรูปงาม), สิริมา (ผู้มีสิริ), อายสฺมา (ผู้มีอายุ)

๓. นินฺทา (การตำหนิ) เช่น วลิมา (ผู้มีหนังเหี่ยว), วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก, คนพูดมาก), ปาปี (ผู้มีบาป), กุฏฺฐี (ผู้มีโรคเรื้อน)

๔. อติสายน (ความยิ่ง) เช่น อุทรวตี กญฺญา (หญิงผู้มีท้อง), พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้), วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ, ผู้มีผิวงาม), ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา)

๕. นิจฺจโยค (การประกอบเป็นนิตย์) เช่น ขีริโน รุกฺขา (ต้นไม้ที่มียาง), สติมา (ผู้มีสติ), สีลวา (ผู้มีศีล), อิสฺสุกี (ผู้มีความริษยา), มจฺฉรี (ผู้มีความตระหนี่)

๖. สํสคฺค (การระคนกัน) เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า), หลิทฺทิมา (ยาที่มีขมิ้น, ยาขมิ้นผสมกับยาอื่นๆ)

ในที่นี้ขอแสดงรูปวิเคราะห์ของคำว่า โคมา เป็นต้นในอรรถเหล่านั้น โดยเพิ่ม ปหูต ศัพท์เป็นต้นเข้ามาเพื่อให้ปรากฏความหมายแฝง แต่ในรูปวิเคราะห์จริงๆ ไม่จำเป็นต้องประกอบใช้ ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๗๕) กล่าวว่า เอวํ สพฺพตฺถ ปทตฺถานุรูปํ มนฺตฺวตฺถวิเสโส วตฺตพฺโพ (พึงกล่าวถึงความพิเศษในตัทธิตที่มีอรรถของ มนฺตุ ปัจจัยตามสมควรแก่อรรถของบทในบททั้งหมดอย่างนี้)

ปหูต : มาก

- ปหูตา คาโว ยสฺส สนฺติ โส โคมา (ผู้มีโคมาก)
- ปหูตํ ธนํ ยสฺส โส ธนวา (ผู้มีทรัพย์มาก)
- ปหูตา รุกฺขา ยตฺถ สนฺติ โส รุกฺขวา, ปเทโส (สถานที่มีต้นไม้มาก) ส่วนสถานที่มีต้นไม้น้อยไม่ได้ชื่อว่า รุกขวา

ปสํสา : การชมเชย

- ปสตฺถา ชาติ อสฺส อตฺถีติ ชาติมา (ผู้มีตระกูลน่าชมเชย)
- ปสตฺโถ คุโณ อสฺส อตฺถีติ คุณวา (ผู้มีคุณธรรมน่าสรรเสริญ)
- ปสตฺถํ รูปมสฺส อตฺถีติ รูปี, รูปวา (ผู้มีรูปน่าชมเชย, ผู้มีรูปงาม)
- ปสตฺถา สิริ อสฺส อตฺถีติ สิริมา (ผู้มีสิริน่าชมเชย)
- ปสตฺถํ อายุ อสฺส อตฺถีติ อายสฺมา (ผู้มีอายุน่าชมเชย)

นินฺทา : การตำหนิ

- วลิ อสฺส อตฺถีติ วลิมา (ผู้มีหนังเหี่ยว)
- วาจา อสฺส อตฺถีติ วาจาโล (คนพูดมาก, คนพูดเพ้อเจ้อ)
- ปาโป อสฺส อตฺถีติ ปาปี (ผู้มีบาป)
- กุฏฺฐํ อสฺส อตฺถีติ กุฏฺฐี (ผู้มีโรคเรื้อน)

อติสายน : ความยิ่ง

- อุทรมสฺสา อตฺถีติ อุทรวตี กญฺญา (หญิงผู้มีท้อง)
- พุทฺธิ อสฺส อตฺถีติ พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้)
- วณฺโณ อสฺส อตฺถีติ วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ)
- ปญฺญา อสฺส อตฺถีติ ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา)

คำว่า อติสายน มีศัพท์เดิมมาจาก อติสยน ซึ่งเป็นคำไวพจน์ของ อติสย คำนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก อติ บทหน้า + สิ ธาตุ + ยุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อติสโย อุกฺกํโส อติสายนํ ทำทีฆะสระ อ ใน ส เป็น อา

นิจฺจโยค : การประกอบเป็นนิตย์

- สพฺพทา ขีรเมสมตฺถีติ ขีริโน รุกฺขา (ต้นไม้ที่มียางเสมอ)
- อุปฏฺฐิตา สติ เอตสฺส อตฺถีติ สติมา (ผู้มีสติปรากฏชัดเจน)
- นิจฺจสีลวเสน วิสุทฺธํ สีลํ อสฺส อตฺถีติ สีลวา (ผู้มีศีลบริสุทธิ์โดยเนื่องด้วยนิจศีล),
- สพฺพทา อิสฺสา อสฺส อตฺถีติ อิสฺสุกี (ผู้มีความริษยาเป็นนิตย์)
- สพฺพทา มจฺฉรํ อสฺส อตฺถีติ มจฺฉรี (ผู้มีความตระหนี่เป็นนิตย์)

สํสคฺค : การระคนกัน

- สํสคฺโค ทณฺโฑ อสฺส อตฺถีติ ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้าเกี่ยวเนื่องกับตน),
- สํสคฺคา หลิทฺทา อสฺส อตฺถีติ หลิทฺทิมา (ยาที่มีขมิ้นผสมกัน)

ในตัวอย่างแรกเรียกผู้ที่ถือไม้เท้าว่า ทณฺฑี แต่ไม่เรียกเช่นนั้นในขณะที่ไม่ถือไม้เท้า ในตัวอย่างหลังก็เรียกยาที่ผสมขมิ้นว่า หลิทฺทิมา แต่เมื่อนำขมิ้นออกไปก็ไม่เรียกเช่นนั้น

คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๗๓) กล่าวถึงอุทาหรณ์ว่า ทณฺฑี ในอรรถนิจจโยคะ แต่ไวยากรณ์สันสกฤตถือว่าเป็นอุทาหรณ์ของอรรถสังสัคคะ ดังคัมภีร์ตัตวโพธินี (คำอธิบายสูตร ๑๘๙๔) กล่าวว่า

สํสคฺโค สํโยโค. เตน สํยุตฺตทณฺโฑ เอว อุจฺจเต, น ตุ เคหาวฏฺฐิตทณฺโฑปิ. อิห ทณฺฑปุริสานํ สํโยเค สติปิ ทณฺฑี ปุริโส อิจฺจาทิ วิย ปุริสี ทณฺโฑ, ปุริสวา ทณฺโฑติ นปฺปยุชฺชเต วุตฺตินิยามกสฺส วิลกฺขณสมฺพนฺธสฺส อภาวา.[๓๑๓]

“การระคนกัน ชื่อว่า สังสัคคะ ดังนั้น จึงกล่าวถึงไม้เท้าที่เกี่ยวเนื่อง[กับผู้ถือ]เท่านั้น มิใช่ไม้เท้าที่วางไว้ในเรือน แม้การเกี่ยวเนื่องระหว่างไม้เท้ากับบุรุษมีอยู่ในเรื่องนี้ อุทาหรณ์ว่า ปุริสี ทณฺโฑ (ไม้เท้าที่มีบุรุษ), ปุริสวา ทณฺโฑ (ไม้เท้าที่มีบุรุษ) ย่อมมีไม่ได้ ดังอุทาหรณ์ว่า ทณฺฑี ปุริโส (บุรุษผู้มีไม้เท้า) เป็นต้น เพราะไม่มีความเกี่ยวข้องแห่งลักษณะที่กำหนดความเป็นไป [คือ บุรุษเป็นผู้กำหนดไม้เท้าว่าเกี่ยวเนื่องหรือไม่เกี่ยวเนื่องกับตน มิใช่ไม้เท้าเป็นสิ่งที่กำหนดบุรุษ]”

สุตํ อสฺสตฺถีติ สุตวา. วา-สทฺทสฺส หิ อตฺโถ อตฺถิตามตฺตาทิวเสน อเนกวิโธ. ตถา หิ อนุตวา อยํ โลโก ปริวฏฺฏโมติอาทีสุ อตฺถิตามตฺตํ อตฺโถ. ธนวา โภควา ลาภี อนุนสฺสา”ติ จ อาทีสุ พหุภาโว.

โรควา โหติ โรคาภิภูโต”ติอาทีสุ กายาพาโธ. กุฏฺฐี กุฏฺฐจีวเรนาติอาทีสุ นินฺทา, อิสฺสุกี มจฺฉรี สโจ มายาวิโน เกฏฺภิโนติอาทีสุ อภิณฺหโยโค. ทณฺฑี ฉตฺตี อลมฺพรีติอาทีสุ สํสคฺโค ฯเปฯ สกฺยปุตฺตสฺส สิรีมโต, สีลวโต สีลสมฺปตฺติยา กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉตีติ จ อาทีสุ ปสํสา. ปญฺญวา โหติ อุทยตฺถคามินิยา ปญฺญาย สมนฺนาคโต อริยาย นิพฺเพธิกาย สมฺมา ทุกฺขกฺขยคามินิยาติอาทีสุ อติสโย. อิธาปิ อติสโย ปสํสา วา อตฺโถ. ตสฺมา ยสฺส ปสํสิตํ อติสเยน วา สุตํ อตฺถิ, โส สุตวาติ สํกิเลสวิทฺธํสนสมตฺถํ ปริยตฺติธมฺมสฺสวนํ.”[๓๑๔]

“สิ่งที่เคยสดับไว้มีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า สุตวา (ผู้มีสุตะ) โดยแท้จริงแล้ว ความหมายของ วา ศัพท์[จาก วนฺตุ ปัจจัย]มีหลายประการ โดยจำแนกเป็นความมีอยู่เท่านั้นเป็นต้น กล่าวคือ มีความหมายดังนี้

๑. อตฺถิตามตฺต (ความมีอยู่เท่านั้น) เช่น อนฺตวา อยํ โลโก ปริวฏุโม (โลกนี้กลมมีที่สุด)

๒. พหุภาว (ความมาก) เช่น ธนวา โภควา ลาภี อนฺนสฺส (ผู้มีทรัพย์ มีโภคสมบัติ ได้รับข้าวปลาอาหาร)

๓. กายาพาธ (ความเจ็บป่วยทางกาย) เช่น โรควา โหติ โรคาภิภูโต (เป็นผู้มีโรค ถูกโรคย่ำยีแล้ว)

๔. นินฺทา (การตำหนิ) เช่น กุฏฺฐี กุฏฺฐจีวเรน (ผู้มีโรคเรื้อนด้วยจีวรที่เปื้อนโรคเรื้อน)

๕. อภิณฺหโยค (การประกอบเป็นนิตย์) เช่น อิสฺสุกี มจฺฉรี สโจ (ผู้มักริษยา มักตระหนี่ คดโกง), มายาวิโน เกฏฺภิโน (ผู้มีมารยา มักประจบ)

๖. สํสคฺค (การระคนกัน) เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า), ฉตฺตี (ผู้มีร่ม) อลมฺพรี (ผู้มีไม้ค้ำ) ฯลฯ

๗. ปสํสา (การชมเชย) เช่น สกฺยปุตฺตสฺส สิรีมโต ([ขอนอบน้อม]พระศากยบุตรผู้ทรงพระสิริ), สีลวโต สีลสมฺปตฺติยา กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ (เกียรติศัพท์อันงามแห่งความมีศีลบริบูรณ์ของผู้ทรงศีลย่อมฟุ้งขจรไป)

๘. อติสย (ความยิ่ง) เช่น ปญฺญวา โหติ อุทยตฺถคามินิยา ปญฺญาย สมนฺนาคโต อริยาย นิพฺเพธิกาย สมฺมา ทุกฺขกฺขยคามินิยา (เป็นผู้มีปัญญา เพียบพร้อมด้วยปัญญาที่ดำเนินไปสู่ความเกิดดับ อันเป็นไปเพื่อความดับทุกข์โดยชอบ อันประเสริฐสามารถทำลาย[กิเลส]ได้)

แม้ในบทว่า สุตวา นี้ ก็มีความหมายว่า ความยิ่ง หรือการชมเชย ดังนั้น บุคคลใดมีสิ่งที่เคยสดับไว้ที่น่าชมเชย หรือมีสิ่งที่เคยสดับไว้อย่างยิ่ง บุคคลนั้นชื่อว่า สุตวา (ผู้มีสุตะ) ด้วยเหตุนั้น การฟังปริยัติธรรมจึงสามารถขจัดกิเลสได้”

ข้อความข้างต้นแสดงตัวอย่างของบทตัทธิตที่มีอรรถว่า ปหูต (มาก) เป็นต้น โดยนำตัวอย่างจากพระบาลีมาอ้างไว้ นอกจากนั้น ยังกล่าวถึงอรรถ ๒ อย่างที่สันสกฤตมิได้กล่าวไว้ คือ อตฺถิตามตฺต (ความมีอยู่เท่านั้น) เช่น อนฺตวา อยํ โลโก ปริวฏฺโม (โลกนี้กลมมีที่สุด) และ กายาพาธ (ความเจ็บป่วยทางกาย) เช่น โรควา โหติ โรคาภิภูโต (เป็นผู้มีโรค ถูกโรคย่ำยีแล้ว)]

การประกอบรูปศัพท์ เมธาวี

ศัพท์เดิมเป็น เมธา ศัพท์ ย ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า เมธา และ ยสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เมธา ยสฺส อตฺถิ (ปัญญามีอยู่แก่บุคคลใด) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง วี ปัจจัยท้าย เมธา ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิตด้วยสูตรว่า “ตทสฺสตฺถีติ วี จ”

ลบวิภัตติท้าย เมธา และ ยสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย เมธา และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ยสฺส และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ตั้ง เมธาวี ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เมธาวี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น เมธาวี

[แม้คัมภีร์นยาสะจะกล่าวถึงการลง วี ปัจจัยในอรรถว่า ยสฺส อตฺถิ หรือ ตสฺมึ วิชฺชติ โดยมิได้ระบุถึงการลบศัพท์เหล่านั้นด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค ก็จำเป็นต้องลบศัพท์ดังกล่าว เพราะตัทธิตปัจจัยเป็นตัวแทนของศัพท์ที่ถูกลบไปนั้น ที่จริงแล้ว ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ต้องลบศัพท์ทุกศัพท์ในรูปวิเคราะห์ที่เป็นอรรถของตัทธิตปัจจัย แต่โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่าลงตัทธิตปัจจัยในอรรถว่าอปัจจะเป็นต้น เหมือนกิตก์ปัจจัยลงในอรรถสาธนะ ไม่จำเป็นต้องลบ อปจฺจ ศัพท์เป็นต้นอีก ดังนั้น สูตรที่แสดงการลบศัพท์ในรูปวิเคราะห์ของตัทธิตจึงไม่มีในไวยากรณ์นั้น]

อิตฺถิยํ อีการนฺตตฺตา “ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี”ติ อินี.

ในอิตถีลิงค์ ลง อินี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี (ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกฺขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์ในอิตถีลิงค์และศัพท์อื่นๆ) เพราะศัพท์[ว่า เมธาวี] ลงท้ายด้วย อี อักษร

เมธาวินี, เมธาวินิโย.

เช่น เมธาวินี - เมธาวินิโย (หญิงผู้มีปัญญา)

นปุํสเก เมธาวิ กุลํ.

ในนปุงสกลิงค์ เช่น เมธาวิ กุลํ (ตระกูลมีปัญญา)

เอวํ มายาวี, มายาวินี, มายาวิ จิตฺตํ.

ตัวอย่างว่า มายาวี (บุรุษผู้มีมารยา), มายาวินี (หญิงผู้มีมารยา), มายาวิ จิตฺตํ (จิตซึ่งมีมารยา) ก็เช่นเดียวกันนี้

จคฺคหเณน โส-อิล-ว-อาลาทิปฺปจฺจยา จ.

และลง โส ปัจจัย, อิล ปัจจัย, ว ปัจจัย และ อาล ปัจจัยเป็นต้นด้วย จ ศัพท์

ยถา สุเมธา ยสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ สุเมธโส. รสฺสตฺตํ.

เช่น ปัญญาดีมีอยู่แก่บุคคลใด หรือว่า ย่อมปรากฏในบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า สุเมธโส (ผู้มีปัญญาดี) มีการรัสสะ [อา เป็น อ]

[กัจจายนไวยากรณ์ คัมภีร์นยาสะ และปทรูปสิทธิปกรณ์ ได้กล่าวถึง โส ปัจจัยไว้ใน อัสสัตถิตัทธิต แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๘๘) แสดงถึง ส ปัจจัยด้วยสูตรว่า สุเมธา โส (ลง ส ปัจจัยท้าย สุเมธา ศัพท์) โดยให้เหตุผลว่าบทที่ลง ส ปัจจัยมีรูปเป็น ๓ ลิงค์ เช่น สุเมธโส ปุริโส, สุเมธสา กญฺญา และ สุเมธสํ กุลํ ถ้าลง โส ปัจจัยก็มีรูปในลิงค์ทั้งสามเป็น สุเมธโส เท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อาจริยา ปน โสปจฺจยํ กตฺวา สุเมธโสติ ปทนิปฺผตฺติมิจฺฉนฺติ. ปญฺจปญฺจโสติ เอตฺถาปิ ปญฺจ ปญฺจ อกฺขรา เอเตสํ อตฺถีติ ปญฺจปญฺจโสติ อิจฺฉนฺติ. ตํ น ยุตฺตํ. อิมสฺมิญฺหิ ครูนํ มเต สุเมธโสติ เอก-วจนนฺตํ โหติ, ปญฺจปญฺจโสติ พหุวจนนฺตํ อิติ. โสติ อยํ ปจฺจโย เอกตฺถพหุวตฺถวาจโก โหติ. อยญฺจ นโย นวงฺเค สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน น สุตปุพฺโพ. อยํ ปน อมฺหากํ ขนฺติ- สุเมธโส, สุเมธสา อิจฺจาทิ จ, สุเมธสา, สุเมธสาโย อิจฺจาทิ จ, สุเมธสํ กุลํ, สุเมธสานิ กุลานิ อิจฺจาทิ จ. อยเมว นโย ปาฬิอนุกูโลติ เวทิตพฺโพติ.”[๓๑๕]

“ส่วนอาจารย์ทั้งหลายกระทำ โส ปัจจัยแล้วย่อมปรารถนาบทสำเร็จว่า สุเมธโส แม้ในคำว่า

ปญฺจปญฺจโส นี้ ท่านก็ปรารถนารูปว่า ปญฺจปญฺจโส โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจ ปญฺจ อกฺขรา เอเตสํ อตฺถิ (อักษรกลุ่มละห้าเสียงมีอยู่แก่วรรคเหล่านั้น) ความเห็นนั้นไม่สมควร ที่จริงแล้ว ในความเห็นของครูทั้งหลายนี้ บทว่า สุเมธโส มีเอกพจน์อยู่ท้าย ส่วนบทว่า ปญฺจปญฺจโส มีพหูพจน์อยู่ท้าย แต่ปัจจัยคือ โส นี้แสดงความหมายที่เป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

อนึ่ง นัยข้างต้น[ของครูทั้งหลาย]ไม่เคยสดับมาในพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา ข้าพเจ้ามีความเห็นอย่างนี้ว่า สุเมธโส (บุรุษผู้มีปัญญาดี), สุเมธสา (บุรุษผู้มีปัญญาดีทั้งหลาย) เป็นต้น, สุเมธสา (สตรีผู้มีปัญญาดี), สุเมธสาโย (สตรีผู้มีปัญญาดีทั้งหลาย) เป็นต้น, สุเมธสํ กุลํ (ตระกูลที่มีปัญญาดี), สุเมธสานิ กุลานิ (ตระกูลที่มีปัญญาดีทั้งหลาย) เป็นต้น พึงทราบนัยนี้นั่นเทียวว่าคล้อยตามพระบาลี”

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๙๓) ก็ยังกล่าวถึงการลง ส ปัจจัยท้าย โลม ศัพท์ด้วยสูตรว่า โส โลมา (ลง ส ปัจจัยท้าย โลม ศัพท์[ในอรรถของ มนฺตุ ปัจจัย]) และคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๘๙) กล่าวถึงการลง ส ปัจจัยท้ายศัพท์อื่น คือ สุเมธ และ ภูริเมธ เป็นต้นด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า โส ในสูตรข้างต้น เช่น สุเมธโส (ผู้มีปัญญาดี), ภูริเมธโส (ผู้มีปัญญายิ่งใหญ่) ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ที่เป็นอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ว่า

ตัวอย่างอิตถีลิงค์

- สุโข อิมิสฺสา ปริพฺพาชิกาย ทหราย มุทุกาย โลมสาย สมฺผสฺโส (การสัมผัสนางปริพาชิกาผู้ยังสาวมีขนอ่อนนุ่มนี้เป็นสุข) ตัวอย่างนี้พบในอรรถกถาทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๙)

- ภทฺเท สูริยวจฺฉเส (แม่ภัททาสูริยวัจฉสา), สุเมธเส (แม่คุณผู้เฉลียวฉลาด) บททั้งสองนี้เป็นอาลปนะมีรูปเหมือน กญฺเญ (แน่ะสาวน้อย) พบในทีฆนิกาย มหาวรรคว่า

วนฺเท เต ปิตรํ ภทฺเท ติมฺพรุํ สูริยวจฺฉเส
เยน ชาตาสิ กลฺยาณี อานนฺทชนนี มม.[๓๑๖]

“แม่ภัททาสุริยวัจฉสา ฉันขอกราบท่านติมพรุบิดาของเธอ โดยเหตุที่เธอเกิดมางดงาม ทำให้ฉันปลื้มใจ”

สาลํว น จิรํ ผุลฺลํ ปิตรํ เต สุเมธเส
วนฺทมาโน นมสฺสามิ ยสฺสาเสตาทิสี ปชา.[๓๑๗]

“แม่คุณผู้เฉลียวฉลาด ฉันขอน้อมไหว้บิดาของเธอผู้มีธิดางามเช่นนี้ ดุจต้นสาละที่ผลิดอกใหม่ๆ ฉะนั้น”

ตัวอย่างนปุงสกลิงค์

- โลมสานิ พฺรหานิ จ (มีผมหนา), นวานิ วตฺถานิ สุภานิ เจว, มุทูนิ สุทฺธานิ จ โลมสานิ (ผ้าทั้งหลายยังใหม่ สวยงาม อ่อนนุ่ม บริสุทธิ์ มีขนอ่อน) พบในพระสูตรว่า

พหูนิ นรสีสานิ โลมสานิ พฺรหานิ จ
คีวาสุ ปฏิมุกฺกานิ โกจิเทเวตฺถ กณฺณวา.[๓๑๘]

"ศีรษะของนรชนปรากฏมีเป็นจำนวนมาก และมีผมหนาปกคลุมจนถึงคอ บรรดาคนเหล่านี้ ใครบ้างเล่าที่มีปัญญา"

นวานิ วตฺถานิ สุภานิ เจว มุทูนิ สุทฺธานิ จ โลมสานิ
ทินฺนานิ มิสฺสา กิตกา ภวนฺติ อยํ นุ กึ กมฺมมกาสิ นารี.[๓๑๙]

"ผ้าทั้งหลายยังใหม่ สวยงาม อ่อนนุ่ม บริสุทธิ์ มีขนอ่อน ที่ท่านให้ ย่อมกลายเป็นแผ่นเหล็ก เมื่อก่อนนางเปรตนี้ได้ทำกรรมอะไรไว้หนอ"

สรุปความว่า บทที่ลง ส ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตมีใช้ในไตรลิงค์ ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของอรรถกถาสีลักขันธวรรคว่า

โลมสายาติ ตนุตมฺพโลมตาย อปฺปโลมวติยา. โลมํ เอติสฺสา อตฺถีติ โลมสา. ลิงฺคตฺตเยปิ หิ ส-ปจฺจเยน ปทสิทฺธิมิจฺฉนฺติ สทฺทวิทู.[๓๒๐]

"คำว่า โลมสาย (มีขนอ่อน) คือ นางปริพาชิกาผู้มีขนน้อย โดยมีขนอ่อนสีแดง ขนมีอยู่แก่นางปริพาชิกาใด เหตุนั้น นางปริพาชิกานั้นชื่อว่า โลมสา โดยแท้จริงแล้ว ผู้รู้ไวยากรณ์ย่อมปรารถนาความสำเร็จแห่งบทด้วย ส ปัจจัยแม้ในไตรลิงค์"

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า โดยทั่วไปบทที่ลงอัสสัตถิตัทธิตปัจจัยมักแสดงความหมายว่า มาก (ปหูต) กว่าอรรถปกติทั่วไป คำว่า โลมโส จึงแปลว่า ผู้มีขนดก แต่คำว่า โลมสา ควรแปลว่า ผู้มีขนอ่อน โดย ส ปัจจัยแสดงความหมายว่า ชมเชย (ปสํสา) นอกจากนั้น โลม ศัพท์ยังอาจแสดงความหมายว่า ผม อีกด้วย โดยคำว่า โลมสานิ พฺรหานิ จ คีวาสุ ปฏิมุกฺกานิ แปลว่า และมีผมหนาปกคลุมจนถึงคอ]

เอวํ โลมโส.

ตัวอย่างว่า โลมโส (ผู้มีขนดก) = โลมา อสฺส สนฺตีติ โลมโส.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ปิจฺฉํ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ ปิจฺฉิโล.

ยางของต้นไม้นั้นมีอยู่ หรือว่า ย่อมปรากฏในต้นไม้นั้น เหตุนั้น ต้นไม้นั้นชื่อว่า ปิจฉิละ (ต้นงิ้ว)

เอวํ เผณิโล, ตุณฺฑิโล, ชฏิโล.

ตัวอย่างว่า

เผณิโล (ต้นไม้ที่มีฟอง) = เผณํ อสฺส อตฺถีติ เผณิโล.

ตุณฺฑิโล (ผู้มีจะงอย) = ตุณฺฑํ อสฺส อตฺถีติ ตุณฺฑิโล.

ชฏิโล (ผู้มีมุ่นผม, ชฎิล) = ชฏา อสฺส อตฺถีติ ชฏิโล. ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า เผณิล หมายถึง ต้นไม้ชนิดหนึ่งมีฟองผุดอยู่ในผล คือ ต้นประคำดีควาย

คำว่า ตุณฺฑิล พบในตุณฑิลชาดกที่กล่าวถึงหมูสองตัวที่ชื่อว่า มหาตุณฑิละ (ผู้มีจะงอยใหญ่) และจูฬตุณฑิละ (ผู้มีจะงอยเล็ก) ในภาษาสันสกฤตพบรูปสองอย่างว่า ตุณฺฑิล, ตุนฺทิล และพบศัพท์ว่า ตุณฺฑ, ตุณฺฑิ โดย ตุณฺฑ แปลว่า จะงอย, งวงช้าง, ปากที่น่าตำหนิ ส่วน ตุณฺฑิ แปลว่า คนพูดพล่าม ดังนั้น ตุณฺฑิล ที่มาจาก ตุณฺฑ ศัพท์ + อิล ปัจจัย จึงแปลได้สองนัยว่า ผู้มีจะงอย หรือผู้ปาก (ถ้อยคำ) ที่น่าตำหนิ]

เกสา อสฺส อตฺถีติ เกสโว, วาจาโล อิจฺจาทิ.

ผมมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เกสวะ (ผู้มีผมยาว)

วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก, คนพูดมาก) = วาจา อสฺส อตฺถีติ วาจาโล

ดังนี้เป็นต้น

[อุทาหรณ์อื่นที่ลง ว ปัจจัย พึงทราบดังนี้

- สีลโว (ผู้มีศีลที่รักษาเสมอ) = สีลํ อสฺส อตฺถีติ สีลโว

คำนี้เป็นชื่อของพญานาคสีลวะในสีลวชาดก พบในคัมภีร์อรรถกถาชาดก (เล่ม ๒ หน้า ๑๐๘) ว่า สีลวนฺตตาย จ ปนสฺส สีลวนาคราชาเตฺวว นามํ อโหสิ (ก็แลพญานาคนั้นได้ชื่อว่าสีลวนาคราชนั่นแหละ เพราะเป็นผู้มีศีล)

- อณฺณโว (สถานที่มีน้ำมาก, มหาสมุทร) = อณฺณํ อสฺส อตฺถีติ อณฺณโว

ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๘) กล่าวว่า อณฺณํ ชลํ, ตมสฺสตฺถีติ อณฺณโว (น้ำชื่อว่า อัณณะ น้ำนั้นมีอยู่แก่มหาสมุทรนั้น เหตุนั้น มหาสมุทรนั้นชื่อว่า อัณณวะ)

- มานโว (คนมีมานะมาก) = มานํ อสฺส อตฺถีติ มานโว.

- พลโว (คนมีกำลังมาก) = พลํ อสฺส อตฺถีติ พลโว.

- ราชีโว (สิ่งที่มีเกสรมาก, บัว) = ราชี อสฺส อตฺถีติ ราชีโว.

- คาณฺฑีโว (ธนูซึ่งมีข้อมาก) = คาณฺฑิ อสฺส อตฺถีติ คาณฺฑีโว

ทำทีฆะสระ อิ เป็น อี หรือมีรูปที่ไม่ทำทีฆะว่า คาณฺฑิโว = คาณฺฑิ อสฺส อตฺถีติ คาณฺฑิโว

คำว่า คาณฺฑีโว (ธนูซึ่งมีข้อมาก) คือ ธนูที่แข็งแรงกว่าธนูทั่วไป เป็นธนูของท้าวอรชุน ในคัมภีร์มุคธโพธฎีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๔๗) กล่าวว่า คาณฺฑี คนฺถิ, โส อตฺถิ อสฺส อสฺมึ วา คาณฺฑีโว, อชฺชุนธนุ (ข้อชื่อว่า คาณฑิ ข้อนั้นของธนูนั้นมีอยู่ หรือว่า มีอยู่ในธนูนั้น ชื่อว่า คาณฑีวะ คือ ธนูของท้าวอรชุน) <มีรูปสันสกฤตว่า คาณฺฑี คนฺถิะ, โส'สฺตฺยสฺมินฺ วา คาณฺฑีวะ อรฺชุนธนุะ.> อีกอย่างหนึ่ง คำว่า คาณฺฑี แปลว่า เขาแรด หรือเขาแพะ ดังนั้น คำว่า คาณฺฑีว จึงแปลว่า ธนูเขาแรด หรือธนูเขาแพะ ดังหลักฐานทางคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

คณฺฑสฺส คณฺฑมิคสิงฺคสฺส อยํ คาณฺฑี, สา อสฺส อตฺถีติ คาณฺฑีโว.[๓๒๑]

“เขานี้เป็นของแรด ชื่อว่า คาณฑี เขาแรดนั้นมีอยู่แก่ธนูนั้น เหตุนั้น ธนูนั้นชื่อว่า คาณฑีวะ”

คาณฺฑี เมณฺฑสิงฺคํ อสฺส อตฺถีติ คาณฺฑีวํ, ธนุ.[๓๒๒]

“เขาแพะมีอยู่แก่ธนูนั้น เหตุนั้น ธนูนั้นชื่อว่า คาณฑีวะ คือ ธนู”

คำว่า วาจาล หมายถึง คนพูดมาก, คนพูดเพ้อเจ้อ แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๓๕) ก็กล่าวว่า วาจาโล พหุคารยฺหวเจ (วาจาล ศัพท์ย่อมเป็นไปในผู้กล่าวถ้อยคำที่น่าตำหนิมาก) ส่วนผู้ที่กล่าวคำที่น่าชมเชยมากเรียกว่า วาจามี โดยลง มี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต (สันสกฤตใช้เป็น วาคฺมินฺ บาลีลง มี ปัจจัยแทน มินฺ ปัจจัยในสันสกฤต) ความจริงปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึง อาล ปัจจัย ตามคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๒๕) ที่กล่าวถึงการลง อาลจฺ และ อาฏจฺ ปัจจัยด้วย สูตรว่า อาลชาฏจา พหุภาสินิ (เมื่อควรกล่าวถึงผู้พูดถ้อยคำมาก ให้ลง อาลจฺ และ อาฏจฺ ปัจจัย) <มีรูปสันสกฤตว่า อาลชาฏเจา พหุภาษินิ.> และวารติกะในสูตรข้างต้นก็อธิบายเพิ่มเติมว่า กุจฺฉิเตอิติ วตฺตพฺพํ (พึงกล่าวว่าลงในอรรถน่ารังเกียจ) <มีรูปสันสกฤตว่า กุตฺสิตอิติ วกฺตวฺยมฺ.> แต่โมคคัลลาน-

ไวยากรณ์กล่าวถึงการลง อิล ปัจจัยแล้วให้ลบสระ อิ หลัง จึงมีรูปว่า วาจาล ได้โดยไม่ต้องลงปัจจัยเฉพาะ ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๗) กล่าวว่า

กถํ วาจาโลติ. นินฺทายมิลสฺสาทิโลเป ปโร กฺวจีติ.[๓๒๓]

“ถามว่า : คำว่า วาจาโล ย่อมสำเร็จได้อย่างไร

ตอบว่า : ย่อมสำเร็จเมื่อลบสระหน้าของ อิล ปัจจัยที่เป็นไปในการตำหนิด้วยสูตรว่า ปโร กฺวจิ (ลบสระหลังในที่บางแห่ง)”

อุทาหรณ์อื่นที่ลง อาล ปัจจัย คือ สุขุมาล (ผู้มีความละเอียดอ่อน) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สุขุมํ อสฺส อตฺถีติ สุขุมาโล (สุขุมาลชาติ) นอกจากนั้น คำว่า สุขุมาล อาจมีศัพท์เดิมมาจาก สุกุมาร (สุข + กุมาร ลบ ข) แปลง ร เป็น ล สำเร็จเป็น สุกุมาล และถ้าแปลง ก เป็น ข อีก ก็มีรูปว่า สุขุมาล ดังนั้น รูปว่า สุกุมาร, สุกุมาล, สุขุมาล จึงเป็นคำไวพจน์กัน ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบาย ๒๕๓) ว่า สุโข กุมาโร สุกุมาโร (ผู้ละเอียดอ่อนเป็นสุข ชื่อว่า สุกุมาระ) แม้คำว่า สุกุมาโล, สุขุมาโล ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า สุโข กุมาโร สุกุมาโล หรือ สุโข กุมาโร สุขุมาโล เช่นเดียวกัน อีกอย่างหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบาย ๗๑๖) ว่า โสภนํ กุมารํ กนฺติ ยสฺสาติ สุกุมาโร (ผู้มีความรุ่งโรจน์งาม) ตามนัยนี้เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสที่มาจาก สุ ศัพท์ + กุมาร ศัพท์

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อาลาทิปจฺจยา จ หมายถึง อัสสัตถิตัทธิตปัจจัยอื่นๆ ซึ่งกัจจายน-ไวยากรณ์มิได้กล่าวระบุไว้ คือ

๑. ต ปัจจัย

- ปพฺพํ อสฺส อตฺถีติ ปพฺพโต (สถานที่มีข้อ, ภูเขา)
- วงฺกํ อสฺส อตฺถีติ วงฺกโต (ภูเขามีทางคด, เขาวงกต)

๒. อิน ปัจจัย

- มลํ อสฺส อตฺถีติ มลิโน (ผู้มีมลทิน)
- ผลํ อสฺส อตฺถีติ ผลิโน (ต้นไม้มีผล)

๓. มี ปัจจัย

- วาจา อสฺส อตฺถีติ วาจามี (ผู้มีถ้อยคำ)

๔. อามี ปัจจัย

- สํ อสฺส อตฺถีติ สามี (ผู้มีทรัพย์)

๕. อุวามี ปัจจัย

- สํ อสฺส อตฺถีติ สุวามี (ผู้มีทรัพย์)

๖. ภ ปัจจัย

- ตุนฺทิ อสฺส อตฺถีติ ตุนฺทิโภ (ผู้มีสะดือใหญ่),
- วลิ อสฺส อตฺถีติ วลิโภ (ผู้มีหนังเหี่ยว)

๗. น ปัจจัย

- องฺคํ อสฺสา อตฺถีติ องฺคนา (หญิงผู้มีทรวดทรงงาม)
- วลิ อสฺสา อตฺถีติ วลิโน (ผู้มีหนังเหี่ยว)

นอกจากนี้ โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๕) กล่าวถึง อิต ปัจจัยในสัญชาตตัทธิตว่า สญฺชาตํ ตารกาทิตฺวิโต (ลง อิต ปัจจัยท้าย ตารกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สญฺชาต = เกิดแล้ว) ส่วนสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ ให้ลงด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้] เช่น

- ตารกา สญฺชาตา อสฺสาติ ตารกิตํ, คคนํ (ท้องฟ้ามีดวงดาวปรากฏแล้ว)
- ปุปฺผานิ สญฺชาตานิ อสฺสาติ ปุปฺผิโต, รุกฺโข (ต้นไม้มีดอกเกิดแล้ว)
- ผลานิ สญฺชาตานิ อสฺสาติ ผลิโต, รุกฺโข (ต้นไม้มีผลเกิดแล้ว)
- ปลฺลวานิ สญฺชาตานิ อสฺสาติ ปลฺลวิตา, ลตา (เถาวัลย์มีใบอ่อนเกิดแล้ว)
- ทุกฺขํ สญฺชาตํ อสฺสาติ ทุกฺขิโต (ผู้มีทุกข์เกิดแล้ว)
- สุขํ สญฺชาตํ อสฺสาติ สุขิโต (ผู้มีสุขเกิดแล้ว)
- ปญฺฑา สญฺชาตา อสฺสาติ ปณฺฑิโต (ผู้มีปัญญาเกิดแล้ว)
- ปิปาสา สญฺชาตา อสฺสาติ ปิปาสิโต (ผู้มีความกระหายเกิดแล้ว)
- ชิฆจฺฉา สญฺชาตา อสฺสาติ ชิฆจฺฉิโต (ผู้มีความหิวเกิดแล้ว)
- พฺยาธิ สญฺชาโต อสฺสาติ พฺยาธิโต (ผู้มีโรคเกิดแล้ว)

ในคัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๖) พบรูปวิเคราะห์ของตัทธิตประเภทนี้ว่า พฺยาธิ สญฺชาโต เอตสฺสาติ พฺยาธิตํ. เอส นโย ทุกฺขิตนฺติ เอตฺถาปิ (โรคเกิดแล้วแก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า พยาธิตะ แม้คำว่า ทุกฺขิตํ ก็มีนัยเดียวกัน) ในที่นี้ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ด้วยบทสำเร็จที่ลงทุติยาวิภัตติ เหมือนรูปวิเคราะห์ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า

๑๑๘) ว่า สเทวกนฺติ สห เทเวหิ สเทวกํ (คำว่า สเทวกํ มีรูปวิเคราะห์ว่า กับด้วยเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่า สเทวกะ) ความจริงประโยคเต็มของพระบาลี (องฺ. ติก. ๒๐.๓๖.๑๓๓) ในเรื่องนี้ คือ

อมฺโภ ปุริส น ตฺวํ อทฺทส มนุสฺเสสุ อิตฺถึ วา ปุริสํ วา อาพาธิกํ ทุกฺขิตํ พาฬฺหคิลานํ สเก มุตฺตกรีเส ปลิปนฺนํ เสมานํ อญฺเญหิ วุฏฺฐาปิยมานํ อญฺเญหิ สํเวสิยมานํ.

"บุรุษผู้เจริญ ในหมู่มนุษย์ สตรี หรือบุรุษป่วย ประสบทุกข์ เป็นไข้หนัก นอนจมอยู่ในมูตรและคูถของตน ผู้อื่นต้องช่วยพยุงให้ลุกขึ้น ช่วยป้อนอาหาร เจ้าไม่เคยเห็นบ้างหรือ"

นอกจากนั้น ในทีฆนิกาย พรหมชาลสูตร (หน้า ๓) พบรูปว่า อุปฺปิลาวิตา (ผู้ฮึกเหิม), เจตโส อุปฺปิลาวิตตฺตํ (ความเป็นผู้ฮึกเหิม) มีรูปวิเคราะห์ทีละบทว่า

- อุปฺปลวตีติ อุปฺปิลาวํ (อุปปิลาวะ คือ ใจที่ฟูขึ้น) อุปฺปิลาว = อุ บทหน้า + ปิลุ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ณ ปัจจัย

- สญฺชาตํ อุปฺปิลาวํ เยสนฺติ อุปฺปิลาวิตา (อุปปิลาวิตะ คือ ผู้มีใจฟูขึ้นเกิดแล้ว) = อุปฺปิลาว ศัพท์ + อิต ปัจจัย

- อุปฺปิลาวิตานํ ภาโว อุปฺปิลาวิตตฺตํ (อุปปิลาวิตัตตะ คือ ความเป็นผู้มีใจฟูขึ้นเกิดแล้ว, ความเป็นผู้ฮึกเหิม) = อุปฺปิลาวิต ศัพท์ + ตฺต ปัจจัย

คัมภีร์ฎีกาเก่าของสีลักขันธวรรค (หน้า ๗๓) และคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรค (หน้า ๒๗๕) อธิบายเป็นรูปว่า อุพฺพิลาวิตํ, อุพฺพิลาวิตตฺตํ โดยแสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- อุพฺพิลยตีติ อุพฺพิลํ (อุ บทหน้า + พิล ธาตุ = ทำลาย + อ ปัจจัย)

- อุพฺพิลเมว อุพฺพิลาวิตํ (อุพฺพิล ศัพท์ + ต ปัจจัยในสกัตถตัทธิต ลง อาว อักษรเป็นอาคม)

- อุพฺพิลาวิตสฺส ภาโว อุพฺพิลาวิตตฺตํ (อุพฺพิลาวิต ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต)

แม้การแยกรากศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ทั้งสองจะไม่ผิดหลักภาษา แต่ก็ไม่สอดคล้องกับรูปว่า อุปฺปิลาวิตา และ อุปฺปิลาวิตตฺตํ ที่พบในพระบาลี สันนิษฐานว่าพระฎีกาจารย์คงจะพบปาฐะที่ผิดว่า อุพฺพิลาวิตา, อุพฺพิลาวิตตฺตํ จึงอธิบายรากศัพท์ตามปาฐะที่พบในสมัยนั้น นอกจากนั้น รูปวิเคราะห์ของท่านก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า อุพฺพิลาวิตํ ไม่ตรงกับประธานว่า ตุมฺเห ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

“ตโป อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตี”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ตโป อสฺส อตฺถิ (ตบะมีอยู่แก่บุคคลนั้น) หรือว่า ตโป ตสฺมึ วิชฺชติ (ตบะย่อมปรากฏในบุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ตทสฺสตฺถี”ติ อธิกาโร.

ศัพท์ว่า ตทสฺสตฺถิ (ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๓๙๙. ตปาทิโต สี.

ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

สี อ. สี ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *ตปาทิโต* อันมีตป เป็นต้น *อตฺเถ* ในอรรถ *อิติ* ว่า *ตํ ธมฺมชาตํ* อ.ธรรมชาตินั้น *อตฺถิ* มีอยู่ *อสฺส ปุคฺคลสฺส* แก่บุคคลนั้น ฯ

[อาทิ ศัพท์ใน ตปาทิโต หมายถึง มโนคณะ จึงลง สี ปัจจัยท้ายมโนคณะเท่านั้น อนึ่ง สี และ วี ปัจจัยมักลงท้ายคำคุณศัพท์ เช่น ตปสฺสี (ผู้มีตบะ), เมธาวี (ผู้มีปัญญา) โดย วี ปัจจัยใช้ลงท้ายศัพท์ที่แสดงคุณลักษณะในทางดีหรือไม่ดี ศัพท์ที่แสดงคุณลักษณะในทางดี เช่น เมธาวี (ผู้มีปัญญา) ส่วนศัพท์ที่แสดงคุณลักษณะในทางไม่ดี เช่น มายาวี (บุรุษผู้มีมารยา)]

ตป อิจฺเจวมาทิโต สีปจฺจโย โหติ “ตทสฺสตฺถิ” อิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์อย่างนี้เป็นต้นในความหมายนี้ว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

สสฺส ทฺวิภาโว.

มีการซ้อน ส อักษร

[ปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์นยาสะว่า ให้ซ้อน สฺ อักษร สำเร็จรูปเป็น ตปสฺสี, เตชสฺสี แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๘๙) กล่าวถึงรูปว่า เตชสี ที่ไม่ซ้อน สฺ ดังข้อความว่า

เอตฺถ จ ปุริเมสุ ทฺวีสุ สุขุจฺจารณตฺถํ สสฺส ทฺวิตฺตํ, ปจฺฉิเม ปน สุทฺโธ สกาโร. สกฺกฏญฺญุโน ปน เกจิ สาสนิกา ตโต นยํ คเหตฺวา เตชสฺสีติ สการํ ทฺวิภาวํ กตฺวา ปฐนฺติ, ตถาปิ น โทโส. ปาฬิโปตฺถเกสุ ปน เตชสีติ นิสฺสญฺโญคปทเมว อาคตํ.[๓๒๔]

“อนึ่ง ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ซ้อน ส อักษรเพื่อให้ออกเสียงง่ายในบทสองบทแรก [คือ ตปสฺสี, ยสสฺสี] แต่ในอุทาหรณ์หลัง [คือ เตชสี] มี ส อักษรตัวเดียว ฝ่ายชาวพุทธบางท่านผู้รู้สันสกฤต ถือเอานัยจากสันสกฤตนั้นแล้วออกเสียงโดยซ้อน ส อักษรเป็นรูปว่า เตชสฺสี ถึงอย่างนั้นก็ไม่ผิด แต่ในฉบับใบลานของพระบาลีพบบทที่ไม่ซ้อนพยัญชนะสังโยคว่า เตชสี”]

ตปสฺสี, ตปสฺสิโน, ตปสฺสินี, ตปสฺสิ.

เช่น

[ปุงลิงค์]	ตปสฺสี - ตปสฺสิโน ([บุคคลผู้มีตบะ])
[อิตถีลิงค์]	ตปสฺสินี (หญิงผู้มีตบะ)
[นปุงสกลิงค์]	ตปสฺสิ (ตระกูลซึ่งมีตบะ)

การประกอบรูปศัพท์ ตปสฺสี

ศัพท์เดิมเป็น ตป ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ตป ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ตโป

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ตโป อสฺส อตฺถิ (ตบะมีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง สี ปัจจัยท้าย ตโป ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิตด้วยสูตรว่า “ตปาทิโต สี”

ลบวิภัตติท้าย ตโป และ อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย ตป และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ต และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ซ้อน สฺ อักษรด้วยสูตรว่า “ปร เทฺวภาโว ฐาเน”

ตั้ง ตปสฺสี ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ตปสฺสี ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"
สำเร็จรูปเป็น ตปสฺสี

เอวํ เตชสฺสี, ยสสฺสี, มนสฺสี, ปยสฺสี.

ตัวอย่างว่า

เตชสฺสี (ผู้มีเดช) = เตโช อสฺส อตฺถีติ เตชสฺสี.

ยสสฺสี (ผู้มียศ) = ยโส อสฺส อตฺถีติ ยสสฺสี.

มนสฺสี (ผู้มีใจประเสริฐ) = มโน อสฺส อตฺถีติ มนสฺสี.

ปยสฺสี (สระที่มีน้ำ) = ปโย อสฺส อตฺถีติ ปยสฺสี.

ก็เช่นเดียวกันนี้

“ทณฺโฑ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตี”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ทณฺโฑ อสฺส อตฺถิ (ไม้เท้ามีอยู่แก่บุคคลนั้น) หรือว่า ทณฺโฑ ตสฺมึ วิชฺชติ (ไม้เท้าย่อมปรากฏในบุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๐๐. ทณฺฑาทิโต อิกอี.

ลง อิก ปัจจัยหรือ อี ปัจจัยท้าย ทณฺฑ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

อิกอี อ. อิก และ อี ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *ทณฺฑาทิโต* อันมี ทณฺฑ เป็นต้น *อตฺเถ* ในอรรถ *อิติ* ว่า *ตํ ธมฺมชาตํ* อ.ธรรมชาตินั้น *อตฺถิ* มีอยู่ *อสฺส ปุคฺคลสฺส* แก่บุคคลนั้น ฯ

อาทิสทฺโทยํ ปการตฺโถ.

อาทิ ศัพท์นี้มีความหมายว่า ปการะ

[อรรถว่า ปการะ (เหมือนกัน) คือ ศัพท์ที่ลักษณะอย่างเดียวกันอื่นๆ ซึ่งในที่นี้เป็นคำที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะเหมือนกัน เช่น มาลา (ดอกไม้), ฉตฺต (ร่ม) เป็นต้น]

ทณฺฑ อิจฺเจวมาทิโต อวณฺณนฺตา อิก-อี อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ “ตทสฺสตฺถิ” อิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง อิก ปัจจัยและ อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะซึ่งมี ทณฺฑ ศัพท์อย่างนี้เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

[ในปทรูปสิทธิฎีกาได้อธิบายสาเหตุในการเพิ่มคำว่า อวณฺณนฺตา (ท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะ) ในวุตติของสูตรนี้ว่า

ทณฺฑ อิจฺเจวมาทิโต อวณฺณนฺตาติ เอตฺถ อวณฺณนฺตาติ อิทํ สตฺยาทีหิ มนฺตุ, อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหีติ วจนโต สิทฺธํ.[๓๒๕]

“ในคำว่า ทณฺฑ อิจฺเจวมาทิโต อวณฺณนฺตา (ท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะซึ่งมี

ทณฺฑ ศัพท์อย่างนี้เป็นต้น) นี้ คำว่า อวณฺณนฺตา (ท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะ) นั้นสำเร็จแล้วด้วยคำว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ, อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิ”

ข้อนี้หมายความว่า สูตร สตฺยาทีหิ มนฺตุ กล่าวถึงการลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์เป็นต้น และสูตรว่า อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิ ก็กล่าวถึงการแปลง อุ อักษรของ อายุ ศัพท์เป็น อส ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัย ทำให้ทราบว่า มนฺตุ ปัจจัยเป็นปัจจัยที่ลงท้ายด้วยสระวัณณะอื่นจาก อ วัณณะ คือ สระ อิ วัณณะ, สระ อุ วัณณะ และ โอ อักษร ดังนั้น จึงสามารถอนุมานรู้ว่า วนฺตุ ปัจจัยในสูตรนี้ลงท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะเท่านั้น การอนุมานรู้เช่นนี้คล้อยตามปาริเสสนัย คือ วิธีที่แสดงถึงเนื้อความที่เหลือจากสิ่งที่กล่าวมาแล้วหรือจักกล่าวต่อไป ข้อนี้ไม่เหมือนคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๑๕) ที่ตั้งสูตรโดยเฉพาะเพื่อระบุว่าให้ลง อินฺ ปัจจัยใน ทณฺฑินฺ เป็นต้นท้าย อ การันต์เท่านั้นด้วยสูตรว่า อต อินิฐเนา (ลง อินฺ และ อิฐนฺ ปัจจัยท้าย อ การนต์) เช่น ทณฺฑี = ทณฺฑ + อินฺ, ทณฺฑิกะ = ทณฺฑ + อิฐนฺ]

ทณฺฑิโก ทณฺฑี ทณฺฑิโน ทณฺฑินี.

เช่น ทณฺฑิโก, ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า), ทณฺฑิโน (ผู้มีไม้เท้าหลายคน), ทณฺฑินี (หญิงผู้มีไม้เท้า)

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๐) กล่าวถึงการลงอัสสัตถิตัทธิตปัจจัยศัพท์เดียวบ้าง หลายศัพท์บ้างท้าย ทณฺฑ ศัพท์เป็นต้นในสูตรว่า ทณฺฑาทิตฺวิกอี วา (ลง อิก หรือ อี ปัจจัยท้าย ทณฺฑ ศัพท์เป็นต้นในอรรถของ มนฺตุ ปัจจัย) ดังนี้

พหุลํวิธานา กฺวเจิ เทฺว โหนฺติ, กฺวเจกเมกํว. ทณฺฑิโก ทณฺฑี ทณฺฑวา, คนฺธิโก คนฺธี คนฺธวา, รูปิโก รูปี รูปวา.[๓๒๖]

“ลงปัจจัย ๒ ตัวท้ายศัพท์บางคำ หรือลงปัจจัยตัวเดียวเท่านั้นท้ายศัพท์บางคำ เพราะการประกอบใช้ศัพท์ว่า พหุลํ (โดยมาก) เช่น ทณฺฑิโก ทณฺฑี ทณฺฑวา (ผู้มีไม้เท้า), คนฺธิโก คนฺธี คนฺธวา (สิ่งที่มีกลิ่น), รูปิโก รูปี รูปวา (สิ่งที่มีรูป)”

คัมภีร์มุคธโพธฏีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๔๑) ปฏิเสธการลงอัสสัตถิตัทธิตปัจจัยซ้อนกันสองศัพท์ จึงไม่มีรูปว่า ทณฺฑิกวา, ทณฺฑิกมา เทโส (สถานที่มีผู้มีไม้เท้า) ดังข้อความว่า

เอวํ มนฺตฺวตฺถียสฺมา สรูโป มนฺตฺวตฺถีโย น สิยา. ยถา ธนํ อสฺส อตฺถีติ ธนวา ปุน ธนวา

อสฺส อตฺถีติ อตฺเถ ฌภนฺตาปิ วนฺตุ น สิยา. อสรูปตฺโย สิยา เอว ยถา ญาณํ อสฺส อตฺถิ ญาณี ปุน ญาณิโน อสฺส สนฺติ อิจฺจตฺเถ ญาณิมา ราชา อิติ.[๓๒๗]

“ปัจจัยที่มีอรรถของ มนฺตุ ปัจจัยที่มีรูปเหมือนกันไม่พึงลงท้ายปัจจัยที่มีอรรถของ มนฺตุ ปัจจัยอย่างนี้ เช่น ทรัพย์ของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ธนวา วนฺตุ ปัจจัยไม่พึงลงอีกศัพท์หนึ่งแม้ท้าย ฌพฺ ปรัตยาหาระในความหมายว่า ผู้มีทรัพย์ของพระราชานั้นมีอยู่ [คือ ไม่ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย วนฺตุ ปัจจัย] แต่ปัจจัยที่ลงท้ายปัจจัยที่มีรูปไม่เหมือนกันพึงมีได้แน่นอน เช่น ปัญญาของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ญาณี ลงปัจจัยได้อีกในความหมายว่า ผู้มีปัญญาของพระราชานั้นมีอยู่ ได้รูปว่า ญาณิมา ราชา (พระราชามีผู้มีปัญญา)”

อนึ่ง ในคัมภีร์มุคธโพธฎีกาได้กล่าวว่า

สมานชาตียมนฺตฺวตฺถียปจฺจยนฺตา น สมานชาตีโย มนฺตฺวตฺถียปฺปจฺจโย ภวติ. ทณฺโฑ อสฺส อตฺถิ ทณฺฑิโก, ทณฺฑิโก อสฺส อตฺถีตฺยตฺเถ น ปุน อิโก. กินฺตุ วิรูโป ภวเตฺวว ทณฺฑิกวา. เอวํ ทณฺฑี, โส ยสฺมึ อตฺถิ ทณฺฑิมา เทโส อิจฺจาทิ.

“ปัจจัยที่มีอรรถของ มนฺตุ ปัจจัยที่มีรูปเหมือนกันไม่พึงลงท้ายปัจจัยที่มีอรรถของ มนฺตุ ปัจจัยซึ่งมีรูปเหมือนกัน เช่น ไม้เท้าของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทัณฑิกะ แต่ไม่ลงอิก ปัจจัยซ้ำอีกในความหมายว่า ผู้มีไม้เท้าของสถานที่นั้นมีอยู่ แต่ปัจจัยที่มีรูปต่างกันย่อมมีได้นั่นเทียว ได้รูปว่า ทณฺฑิกวา (สถานที่มีผู้มีไม้เท้า) เช่นเดียวกันนี้ ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า) ผู้มีไม้เท้านั้นมีอยู่ในสถานที่ใด สถานที่นั้นได้รูปว่า ทณฺฑิมา เทโส (สถานที่มีผู้มีไม้เท้า) ดังนี้เป็นต้น”

คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๑๒๑) และกัจจานัตถทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๘) อ้างข้อความข้างต้นว่ามาจากมุคธโพธฎีกา แต่ผู้แปลไม่พบในฉบับฎีกาย่อที่ได้ชื่อว่า สังเกษปฎีกา และฉบับฎีกาใหม่ คาดว่าท่านคงจะนำมาจากฎีกาของมุคธโพธะฉบับใดฉบับหนึ่ง จึงไม่อาจนำต้นฉบับสันสกฤตมาอ้างอิงไว้เพื่อการเปรียบเทียบในเรื่องนี้ได้

ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ของศัพท์ที่ลงอัสสัตถิตัทธิตปัจจัยซ้อนกัน ๒ ศัพท์ว่า อตฺถิกวา ตฺวํ (เธอผู้มีจิตที่มีหน้าที่) ดังหลักฐานในทีฆนิกาย อัมพัฏฐสูตรว่า

อตฺถิกวโต โข ปน เต อมฺพฏฺฐ อิธาคมนํ อโหสิ.[๓๒๘]

“อัมพัฏฐะ เธอผู้มีจิตที่มีหน้าที่ได้มาสู่สถานที่นี้”

คำว่า อตฺถิกวโต ประกอบรูปศัพท์มาจาก อตฺถ ศัพท์ + อิก ปัจจัย + วนฺตุ ปัจจัย + ส วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีจิตที่มีหน้าที่” มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- อตฺโถ เอตสฺส อตฺถีติ อตฺถิกํ (อตฺถ ศัพท์ + อิก ปัจจัย)

- อตฺถิกมสฺส เต อตฺถีติ อตฺถิกวา (อตฺถิก ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย)

คำว่า อตฺถิกวนฺตุ เป็นวิเสสนะของ เต ในพากย์ ดังนั้น ในเวลาตั้งรูปวิเคราะห์ ควรเพิ่ม เต ท้าย อสฺส เข้ามาเพื่อให้เกิดความชัดเจน มิฉะนั้นแล้วอาจทำให้เพิ่มปาฐเสสะว่า ปุคฺคลสฺส ซึ่งไม่เหมาะสมกับสิ่งที่ระบุถึง แม้ในรูปวิเคราะห์ที่หมายถึง อมฺห ศัพท์ ก็ต้องเพิ่มปาฐเสสะว่า เม หรือ มยฺหํ เข้ามาดังข้อความในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๔๗๓) ที่กล่าวถึงรูปวิเคราะห์โดยเพิ่ม ตุมฺห ศัพท์เข้ามาเป็นอัญญบทว่า ปาปํ ลามกกมฺมํ อกตํ ตยาติ อกตปาโป (บาปคือกรรมอันทราม อันท่านมิได้กระทำแล้ว เหตุนั้น ท่านจึงชื่อว่า อกตปาปะ (ผู้มิได้กระทำบาปไว้))

อนึ่ง อตฺถ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า กิจฺจ (หน้าที่) ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

ตตฺถ อาคนฺตฺวา กตฺตพฺพกิจฺจสงฺขาโต อตฺโถ เอตสฺส อตฺถีติ อตฺถิกํ, ตสฺส มาณวสฺส จิตฺตํ. อตฺถิกมสฺส อตฺถีติ อตฺถิกวา, ตสฺส อตฺถิกวโต ตว อิธาคมนํ อโหสีติ อตฺโถ.[๓๒๙]

"ในพากย์นั้น หน้าที่ซึ่งเรียกว่ากิจที่มาแล้วพึงกระทำมีอยู่แก่มาณพนั้น เหตุนั้น มาณพนั้นชื่อว่า อัตถิกะ หมายถึง จิตของมาณพนั้น จิตที่มีหน้าที่มีอยู่แก่เธอนั้น เหตุนั้น เธอนั้นชื่อว่า อัตถิกวา ความหมายก็คือ เธอผู้มีจิตที่มีหน้าที่นั้นได้มาสู่สถานที่นี้"]

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑิโก

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑ ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า ทณฺโฑ และ อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทณฺโฑ อสฺส อตฺถิ (ไม้เท้ามีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิก ปัจจัยท้าย ทณฺโฑ ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิตด้วยสูตรว่า "ทณฺฑาทิโต อิกอี"

ลบวิภัตติท้าย ทณฺโฑ และ อสฺส ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย ทณฺฑ และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ ต และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิก

ตั้ง ทณฺฑิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทณฺฑิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิโก

เอวํ มาลิโก มาลี มาลินี, ฉตฺติโก ฉตฺตี, รูปิโก รูปี, เกสิโก เกสี, สํฆี, ญาณี, หตฺถี อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

มาลิโก, มาลี, มาลินี (ผู้ทรงมาลา) = มาลา อสฺส อตฺถีติ มาลิโก, มาลี.

ฉตฺติโก, ฉตฺตี (ผู้ถือร่ม) = ฉตฺตํ อสฺส อตฺถีติ ฉตฺติโก, ฉตฺตี.

รูปิโก, รูปี (ผู้มีรูปงาม) = รูปํ อสฺส อตฺถีติ รูปิโก, รูปี.

เกสิโก, เกสี (ผู้มีผมงาม) = เกสา อสฺส อตฺถีติ เกสิโก, เกสี.

สํฆี (ผู้มีหมู่) = สํโฆ อสฺส อตฺถีติ สํฆี.

ญาณี (ผู้มีญาณ) = ญาณํ อสฺส อตฺถีติ ญาณี.

หตฺถี (ผู้มีงวง คือ ช้าง) = หตฺโถ อสฺส อตฺถีติ หตฺถี.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า สํฆี (ผู้มีหมู่) เช่น พระพุทธเจ้า หรือเจ้าคณะผู้เป็นเจ้าสำนักที่มีบริวารมาก

กัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มิได้กล่าวถึง ณิก ปัจจัย แต่ในพระไตรปิฎกพบบทที่ลง ณิก ปัจจัยบ้าง เช่น

- อาสีติโก (ผู้มีอายุ ๘๐ ปี) = อสีติ อสฺส อตฺถีติ อาสีติโก (อสีติ ศัพท์ + ณิก ปัจจัย) พบในทีฆนิกาย (ที. ๑๐.๑๖๕.๙๑) และสังยุตตนิกาย (สํ. มหา. ๑๙.๓๗๕.๑๓๓) ว่า อาสีติโก เม วโย วตฺตติ (วัยของเรามีอายุ ๘๐ ปี)

- นาวุติโก (ผู้มีอายุ ๙๐ ปี) = นวุติ อสฺส อตฺถีติ นาวุติโก (นวุติ ศัพท์ + ณิก ปัจจัย) พบในอังคุตตรนิกาย (องฺ. ทุก. ๒๐.๓๙.๖๕) ว่า วุทฺโธ เจปิ พฺราหฺมณ โหติ อาสีติโก วา นาวุติโก วา วสฺสสติโก วา ชาติยา (ดูกรพราหมณ์ ถ้าคนชรามีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปีโดยกำเนิด)

สาเหตุที่ไม่ลง อิก ปัจจัยในบทเหล่านี้ ก็เพราะว่าถ้าลง อิก ปัจจัยเป็นรูปว่า อสีติก, นวุติก

อาจทำให้เข้าใจผิดว่าลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ ส่งผลให้อรรถของอัสสัตถิตัทธิตไม่ปรากฏชัดเจน จึงจำเป็นต้องลง ณิก ปัจจัยในที่นี้]

๔๐๑. มธฺวาทิโต โร.

ลง ร ปัจจัยท้าย มธุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

โร อ. ร ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *มธฺวาทิโต* อันมี มธุ เป็นต้น *อตฺเถ* ในอรรถ *อิติ* ว่า *ตํ ธมฺมชาตํ* อ.ธรรมชาตินั้น *อตฺถิ* มีอยู่ *อสฺส ปุคฺคลสฺส* แก่บุคคลนั้น ฯ

[อาทิ ศัพท์ใน มธฺวาทิโต เป็นไปในอรรถปการะ คือ ศัพท์ที่ลง ร ปัจจัยเหมือนกัน]

มธุอาทิโต รปฺปจฺจโย โหติ “ตทสฺสตฺถี”ติ อตฺเถ.

ลง ร ปัจจัยท้าย มธุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

มธุ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ มธุโร คุโฬ, มธุรา สกฺขรา, มธุรํ ขีรํ. กุญฺชา หนู เอตสฺส สนฺตีติ กุญฺชโร. สพฺพสฺมึ วตฺตพฺเพ มุขมสฺส อตฺถีติ มุขโร. สุสิ อสฺส อตฺถีติ สุสิโร.

ความหวานมีอยู่แก่น้ำอ้อยงบนั้น หรือว่า ปรากฏอยู่ในน้ำอ้อยงบนั้น เหตุนั้น น้ำอ้อยงบนั้นชื่อว่า มธุระ คือ น้ำอ้อยงบ

มธุรา สกฺขรา (น้ำตาลกรวดมีความหวาน) = มธุ อสฺสา อตฺถีติ มธุรา.

มธุรํ ขีรํ (น้ำนมมีความหวาน) = มธุ อสฺส อตฺถีติ มธุรํ.

คางมีอยู่แก่สัตว์นี้ เหตุนั้น สัตว์นั้นชื่อว่า กุญชระ (ช้าง, สัตว์มีคางใหญ่)

ปากมีอยู่แก่บุคคลนั้นในคำที่ควรพูดทั้งหมด[ทั้งที่ดีและไม่ดี] เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มุขระ (คนปากกล้า)

โพรงมีอยู่แก่ต้นไม้นั้น เหตุนั้น ต้นไม้นั้นชื่อว่า สุสิระ

[มธุ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า น้ำผึ้ง หรือความหวาน ท่านให้ลง ร ปัจจัยในความหมาย

หลังเท่านั้น คำว่า มธุร จึงแปลว่า มีความหวาน ไม่แปลว่า มีน้ำผึ้ง ถ้าลง ร ปัจจัยท้าย มธุ ศัพท์ที่มีความหมายว่า น้ำผึ้ง ก็แปลว่า หม้อที่มีน้ำผึ้ง โดยทำรูปวิเคราะห์ว่า มธุ อสฺมึ ฆเฏ อตฺถีติ มธุโร

ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปกา (คาถา ๑๔๘) กล่าวไว้ตามนัยนี้ว่า

กสาโว'นิตฺถิยํ ติตฺโต มธุโร ลวโณ อิเม
อมฺพิโล กฏุโก เจติ ฉ รสา ตพฺพตี ติสุ.[๓๓๑]

"รส ๖ อย่างเหล่านี้ คือ กสาว (รสฝาด) ย่อมเป็นไปในลิงค์ที่มิใช่อิตถีลิงค์ [ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์] ติตฺต (รสขม), มธุร (รสหวาน), ลวณ (รสเค็ม), อมฺพิล (รสเปรี้ยว) และ กฏุก (รสเผ็ด) เมื่อเป็นไปในสิ่งที่มีรสนั้น ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์"

แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๐) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

มธุ อสฺส อตฺถีติ มธุโร, สาทุ. มธุสทฺโทยมตฺเถว ทพฺพวจโน, อตฺถิ รสวาจี. ตตฺถ รสวจนา มธุสทฺทา อยมฺปจฺจโย, น ตุ ทพฺพวจนา อนภิธานโต. มธุมฺหิเยว หิ มธุวิทํ มธุรนฺติ ปยุชฺชนฺติ. ยทิ ทพฺพวจนสฺส คหณํ สิยา, อิหาปิ ปสชฺเชยฺย "มธุ อสฺมึ ฆเฏ อตฺถี"ติ.[๓๓๒]

"ความหวานมีอยู่แก่รสนั้น เหตุนั้น รสนั้นชื่อว่า มธุระ คือ รสหวาน มธุ ศัพท์นี้แสดงวัตถุสิ่งของ[คือน้ำผึ้ง]ก็มี แสดงรสก็มี ในเรื่องนั้น ลงปัจจัยนี้ท้าย มธุ ศัพท์ที่แสดงรส ไม่ลงท้ายศัพท์ที่แสดงวัตถุสิ่งของ เพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ ดังจะเห็นได้ว่า ชาวโลกย่อมประกอบรสหวานนี้ในน้ำผึ้งเท่านั้นว่าเป็นสิ่งที่มีรสหวาน (มธุร) ถ้าพึงถือเอา มธุ ศัพท์ที่แสดงวัตถุสิ่งของ ก็พึงประกอบในที่นี้ได้อีกว่า น้ำผึ้งมีอยู่ในหม้อนี้ เหตุนั้น หม้อนั้นชื่อว่า มธุระ (มีน้ำผึ้ง)"

อนึ่ง คัมภีร์มุคธโพธฎีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๔๗) กล่าวว่า

มธุ มาธุริยมตฺถิ อสฺส อสฺมึ วา มธุโร, รโส. สทฺทสตฺติสภาวโต วิวจฺฉิตตฺเถ เอว ปจฺจโย. ทพฺพาภิธานนฺตุ ตํโยคา มธุโร, คุโฬ. ยถา สุกฺกาทิคุณโยคา สุกฺโก ปโฏ อิจฺจาทิ.[๓๓๓]

"ความหวานของรสนั้นมีอยู่ หรือว่า มีอยู่ในรสนั้น เหตุนั้น รสนั้นชื่อว่า มธุระ หมายถึงรส ลงปัจจัยในความหมายที่ต้องการจะกล่าวถึงเท่านั้น เพราะเป็นความสามารถแห่งศัพท์ ส่วนการกล่าวถึงวัตถุสิ่งของ มีรูปว่า มธุโร, คุโฬ (น้ำอ้อยงบรสหวาน) เพราะประกอบด้วยความหวาน ดังคำว่า สุกฺโก ปโฏ (ผ้าขาว) เพราะประกอบด้วยคุณลักษณะมีความขาวเป็นต้น"

ตามข้อความข้างต้น คำว่า มธุร มีรูปวิเคราะห์เป็นปุงลิงค์อย่างเดียวว่า มธุ อสฺส อตฺถีติ

มธุโร, หรือ มธุ อสฺมึ อตฺถีติ มธุโร (มีความหวาน) หมายถึง รส มิได้หมายถึงน้ำอ้อยงบเป็นต้น จึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็น ๓ ลิงค์ว่า มธุโร, มธุรา, มธุรํ ไม่ได้ แต่เมื่อประกอบกับวิเสสยะ คือ คุโฬ (น้ำอ้อยงบ), สกฺขรา (น้ำตาลกรวด), ขีรํ (นม) ก็เปลี่ยนลิงค์ตามวิเสสยะได้ เหมือน สุกฺก ศัพท์ที่เปลี่ยนได้ ๓ ลิงค์ตามวิเสสยะว่า ปโฏ, สาฏิกา, วตฺถํ (ผ้า)

กุญฺช ศัพท์มีความหมายว่า “คาง” ท่านจึงอธิบายด้วยคำที่มีความหมายชัดเจนว่า หนู (คาง) ทั้งสองคำเหล่านี้ต้องแปลควบคู่กันไป เพราะเป็นการอธิบายด้วยคำไวพจน์เพื่อให้ความหมายปรากฏชัด ไม่ใช่การอธิบายในลักษณะขยายความ แม้ในคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐๗) ก็กล่าวว่า หตฺถิหนุ กุญฺชสทฺเทน อุจฺจเต (คางของช้าง กล่าวไว้ด้วย กุญฺช ศัพท์) <มีรูปสันสกฤตว่า หสฺติหนุ กุญฺชาศพฺเทโนจฺยเต.> อีกอย่างหนึ่ง กุญฺช ศัพท์แปลว่า งา คำว่า กุญฺชร จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า สัตว์มีงายาว ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๐) กล่าวว่า กุญฺโช หนุ ทนฺโต วา อสฺส อตฺถิ กุญฺชโร หตฺถี (คาง หรืองา มีอยู่แก่ช้างนั้น เหตุนั้น ช้างนั้นชื่อว่า กุญชระ คือ ช้าง)

นอกจากนี้ คำว่า กุญฺชร อาจมีความหมายตามรูปกิตก์วิเคราะห์ ๓ ประการว่า

- ผู้รื่นรมย์ในหุบเขา = กุญฺเช คิริตเฏ รมตีติ กุญฺชโร (กุญฺช บทหน้า + รมุ ธาตุ = รื่นรมย์ + กฺวิ ปัจจัย)

- ผู้ส่งเสียงร้องในหุบเขา = กุญฺเช คิริตเฏ รวตีติ กุญฺชโร (กุญฺช บทหน้า + รุ ธาตุ = ส่งเสียง + อ ปัจจัย)

- ผู้ยังแผ่นดินให้คร่ำคร่า = กุํ ปถวึ ชรยตีติ กุญฺชโร (กุ บทหน้า + ชร ธาตุ = เสื่อมวัย + อ ปัจจัย + เณ การิตปัจจัย)

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของวิมานวัตถุ (หน้า ๓๖) ว่า

ตตฺถ กุญฺชโร เต วราโรโหติ กุญฺเช คิริตเฏ รมติ อภิรมติ, ตตฺถ วา รวติ โกญฺจนาทํ นทนฺโต วิจรติ, กุํ วา ปถวึ ตทภิฆาเตน ชรยตีติ กุญฺชโร.[๓๓๓]

“ในคาถานั้น บาทคาถาว่า กุญฺชโร เต วราโรโห (ช้างพาหนะอันประเสริฐของเธอ) หมายความว่า สัตว์ใดย่อมรื่นรมย์ในหุบเขา หรือว่า ย่อมส่งเสียงร้องในหุบเขานั้น คือ บันลือเสียงโกญจนาทเที่ยวไปอยู่ หรือว่า ย่อมยังแผ่นดินให้คร่ำคร่าด้วยการกระทืบแผ่นดินนั้น เหตุนั้น สัตว์นั้นชื่อว่า กุญชระ”

คำว่า มุขร คือ คนปากกล้า หมายถึง คนที่พูดคำทั้งหมดซึ่งดีและไม่ดี ลง ร ปัจจัยในอรรถตำหนิ ที่จริงแล้วประโยคว่า สพฺพสฺมึ วตฺตพฺเพ มุขมสฺส อตฺถีติ มุขโร (ปากมีอยู่แก่บุคคลนั้น

ในเรื่องที่ควรกล่าวทั้งหมด[ทั้งที่ดีและไม่ดี] เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มุขระ) นำมาจากคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐๗) ว่า มุขมสฺสตฺถีติ สพฺพสฺมึ วตฺตพฺเพ, มุขโร <มีรูปสันสกฤตว่า มุข-มสฺยาสฺตีติ สรฺวสฺมินฺ วกฺตวฺเย มุขระ.>

อนึ่ง คำว่า มุขร อาจเทียบกับคำว่า ขร ที่แปลว่า ผู้มีช่องคอใหญ่ มาจากรูปวิเคราะห์ว่า ขํ อสฺส อตฺถีติ ขโร (ผู้มีช่องคอใหญ่ ชื่อว่า ขระ) ดังคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐๗) กล่าวว่า ขมสฺสตฺถีติ กณฺฐวิวรํ มหา, ขโร (ช่องคออันใหญ่ของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ขระ) <มีรูปสันสกฤตว่า ขมสฺยาสฺตีติ กณฺฐวิวรํ มหตฺ, ขระ.> ในบันทึกการสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ของพระสีลานันทาภิวงศ์ได้นำข้อความจากไวยากรณ์สันสกฤตชื่อปทมัญชรีมาอ้างไว้ว่า มุขโร วาจาโล. ตสฺส หิ สพฺพสฺมึ วตฺตพฺเพ มุขมตฺถิ วตฺตพฺพาวตฺตพฺพพฺย วิเวกาภาวา, มุขํ วาจินฺทฺริยํ (มุขระ คือคนปากกล้า เพราะปากของเขามีอยู่ในคำที่ควรพูดทั้งหมด เพราะไม่มีการจำแนกความเป็นคำที่ควรพูดหรือไม่ควรพูด ปาก คือ อินทรีย์อันได้แก่วาจา) <มีรูปสันสกฤตว่า มุขโร วาจาลสฺตสฺย หิ สรฺวสฺมินฺ วกฺตวฺเย มุขมสฺติ วกฺตวฺยาวกฺตวฺยวฺยวิเวกาภาวานฺ, มุขํ วาคินฺทฺริยมฺ.>

อีกอย่างหนึ่งมาจาก มุขขร ลบ ข อักษร ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

มุขราติ มุขขรา. ขรวจนาติ วุตฺตํ โหติ.[๓๓๔]

“คำว่า มุขรา แปลว่า ผู้มีปากกล้า ความหมายคือ ผู้มีถ้อยคำหยาบคาย”

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาจึงอธิบายคำนี้ไว้ทั้งสองนัยว่า

มุขโรติ มุขํ ขรํ เอตสฺสาติ มุขโร. ขการโลโป. อถ วา มุขํ เอตสฺสตฺถีติ มุขโร. มนฺตฺวตฺเถ ปวตฺโต รปจฺจโย นินฺทตฺถวาจโก.[๓๓๕]

“คำว่า มุขโร (คนปากกล้า) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปากอันกล้ามีอยู่แก่บุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มุขระ ลบ ข อักษร อีกอย่างหนึ่ง ปากมีอยู่แก่บุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มุขระ ลง ร ปัจจัยที่แสดงความหมายว่า ตำหนิ ในตัทธิตที่เป็นไปในอรรถของ มนฺตุ ปัจจัย”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์วินยวินิจฉยฎีกากล่าวว่า มุขร แปลว่า “คนพูดมาก, คนพูดพล่าม” โดยอธิบายว่า

สพฺพตฺถ วตฺตพฺเพ มุขมสฺสา อตฺถีติ มุขรี. พหุภาณีติ อตฺโถ.[๓๓๖]

“ปากมีอยู่แก่หญิงนั้นในเรื่องที่ควรพูดทั้งหมด เหตุนั้น หญิงนั้นชื่อว่า มุขรี หมายถึง หญิงพูดมาก”]

การประกอบรูปศัพท์ มธุโร

ศัพท์เดิมเป็น มธุ ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย มธุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น มธุ

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า มธุ อสฺส อตฺถิ (รสหวานมีอยู่แก่น้ำอ้อยงบนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ร ปัจจัยท้าย มธุ ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิตด้วยสูตรว่า “มธฺวาทิโต โร”

ลบวิภัตติท้าย มธุ และ อสฺสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย มธุ และ ต ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ต และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น มธุร

ตั้ง มธุร ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย มธุร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มธุโร

เอวํ รุจิโร, นครํ.

ตัวอย่างว่า

รุจิโร (ผู้มีรัศมี, พระอาทิตย์) = รุจิ อสฺส อตฺถีติ รุจิโร.

นครํ (สถานที่มีเทวาลัย, นคร) = นคา เอตสฺมึ สนฺตีติ นครํ ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า รุจิ ใน รุจิร ใช้ในความหมายว่า รัศมี ส่วน นค ศัพท์ใน นคร ประกอบรูปศัพท์มาจาก น บทหน้า + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า น คจฺฉนฺตีติ นคา (นคะ คือ สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป) ได้แก่ ปราสาทเป็นต้น และเทวาลัย ดังข้อความในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๐) ว่า นคา ปาสาทาทโย ปาสาณมยา เทวตาลยา อสฺมึ สนฺตีติ นครํ (สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป คือ

ปราสาทเป็นต้น และเทวาลัยที่ทำด้วยหิน มีอยู่ในเมืองนี้ เหตุนั้น เมืองนั้นชื่อว่า นคร) นอกจากนั้น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คำอธิบายคาถา ๑๙๘) ได้นำข้อความจากคัมภีร์จินตามณิที่แสดงถึงลักษณะของนครมาอ้างไว้ว่า

วิจิตฺตเทวายตนํ ปาสาทาปณมนฺทิรํ
นครํ ทสฺสเย วิทฺวา ราชมคฺโคปโสภิตํ.[๓๓๗]

"ผู้มีปัญญาพึงแสดงนครที่มีเทวาลัยอันวิจิตร มีปราสาท ร้านตลาด และบ้านเรือน งามด้วยทางหลวง"

ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๒๓๕) กล่าวว่า นค ศัพท์ใน นคร หมายถึง ต้นไม้ หรือภูเขา คำว่า นคร จึงหมายถึง สถานที่มีต้นไม้ หรือสถานที่มีภูเขา, เมือง มีรูปวิเคราะห์ว่า นคา รุกฺขา ปพฺพตา วา สนฺติ อสฺมินฺติ นครํ (สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป คือ ต้นไม้ หรือภูเขา มีอยู่ในเมืองนี้ เหตุนั้น เมืองนั้นชื่อว่า นคร) <มีรูปสันสกฤตว่า นคาะ วฤกฺษาะ ปรฺวฺวตา วา สนฺตฺยสฺมินฺติ นครมฺ.>

ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า นคโร ตามนัยนี้หมายถึงแคว้นที่มีปราสาทเป็นต้นและเทวาลัยมาก โดย นคร ศัพท์เป็นคุณศัพท์ที่ใช้ขยาย ชนปโท รูปนี้พบในคัมภีร์มุคธโพธฎีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๔๗) ที่กล่าวว่า นคโร ชนปโท (แคว้นที่มีปราสาทเป็นต้นและเทวาลัยมาก) <มีรูปสันสกฤตว่า นคโร ชนปทะ> แต่ว่า นคร ศัพท์ที่แปลว่า เมือง ใช้เป็นชาติศัพท์ คือ ศัพท์แสดงประเภทอย่างเดียวกัน ต้องมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ว่า นครี หรือนปุงสกลิงค์ว่า นครํ ไม่มีเป็นรูปปุงลิงค์ว่า นคโร ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๙๘) กล่าวว่า นครมิตฺถี วา (นครํ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ได้บ้าง) ในที่นี้จึงใช้เป็น นครํ ตามฉบับสิงหล แม้คัมภีร์ตัตวโพธินี (คำอธิบายสูตร ๑๙๑๔) ก็กล่าวว่า

นครมิติ นคา รุกฺขา ปพฺพตา จ. ชาติสทฺโทยํ. ตถา จ นครีตฺยตฺร งี ภวติ.[๓๓๘]

"ในคำว่า นครํ สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป คือ ต้นไม้ และภูเขา ศัพท์นี้เป็นชาติศัพท์ นอกจากนั้น คำว่า นครี ลง งี ปัจจัยในรูปนี้"]

"คุโณ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตี"ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า คุโณ อสฺส อตฺถิ (คุณความดีมีอยู่แก่ของบุคคลนั้น) หรือว่า คุโณ ตสฺมึ วิชฺชติ (คุณความดีย่อมปรากฏในบุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๐๒. คุณาทิโต วนฺตุ.

ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

วนฺตุ อ. วนฺตุ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *คุณาทิโต* อันมี คุณ เป็นต้น *อตฺเถ* ในอรรถ *อิติ* ว่า *ตํ ธมฺมชาตํ* อ.ธรรมชาตินั้น *อตฺถิ* มีอยู่ *อสฺส ปุคฺคลสฺส* แก่บุคคลนั้น ฯ

คุณ อิจฺเจวมาทิโต วนฺตุปฺปจฺจโย โหติ "ตทสฺส อตฺถี"ติ อตฺเถ.

ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์อย่างนี้เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

[อาทิ ศัพท์ท้าย คุณาทิโต หมายถึง ศัพท์ อ การันต์และ อา การันต์ที่ลง วนฺตุ ปัจจัย เหมือน คุณ ศัพท์ ดังคำว่า คณวา (ผู้มีหมู่คณะ), ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา) เป็นต้น ศัพท์เหล่านี้ต่างจาก ทณฺฑ ศัพท์ที่แม้เป็น อ การนต์ ก็ลง อิก และ อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ทณฺฑาทิโต อิกอี]

วิภตฺติโลเป นามพฺยปเทเส จ กเต สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

เมื่อลบวิภัตติ และตั้งเป็นนามแล้ว ให้ลงวิภัตติมี สิ เป็นต้น

คุณวนฺตุ สิ.

ลง สิ วิภัตติท้าย คุณวนฺตุ

"สวิภตฺติสฺส, นฺตุสฺสา"ติ อธิกิจฺจ "อา สิมฺหี"ติ อาตฺตํ.

ความเป็น อา ย่อมมีด้วยสูตรว่า อา สิมฺหิ (แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ) เพราะอาศัยสองบทว่า สวิภตฺติสฺส, นฺตุสฺส (แปลง นฺตุ กับวิภัตติ) [หมายความว่า สองบทนี้ตามมาจากสูตรอื่น]

คุณวา ปุริโส.

เช่น คุณวา ปุริโส (บุรุษผู้มีคุณความดี)

[วนฺตุ ปัจจัยที่ในสูตรนี้ ให้ลงท้ายสระ อ วัณณะ ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๗๙) กล่าวว่า วนฺตฺววณฺณา (ลง วนฺตุ ปัจจัยในอรรถอัสสัตถิตัทธิตท้ายสระ อ วัณณะ) เช่น คุณวา (ผู้มีคุณความดี), ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา) แม้สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ก็กล่าวว่า

ปุนฺนปุํสกลิงฺเคหิ อการนฺเตหิ ปายโต
วนฺตุสทฺโท ปโร โหติ ตทนฺตา คุณวาทโย.[๓๓๙]

"วนฺตุ ศัพท์โดยมากลงท้ายศัพท์ อ การันต์ที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ คุณวา ศัพท์เป็นต้นมี วนฺตุ ปัจจัยนั้นอยู่ท้าย"

ในบางที่ก็ลง วนฺตุ ปัจจัยท้ายสระการันต์อื่นได้บ้าง เช่น เวทนาวา (ผู้มีเวทนา), สญฺญาวา (ผู้มีสัญญา), ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา), รสฺมิวา (ผู้มีรัศมี), ยสสฺสิวา (ผู้มีบริวารที่มียศ), มสฺสุวา (ผู้มีหนวด) ดังนี้เป็นต้น นอกจากนั้น อุทาหรณ์ว่า เวทนาวา, สญฺญาวา ไม่ต้องทำรัสสะ อา ใน เวทนา และ สญฺญา เป็น อ เพราะเป็นชื่อเฉพาะ ถ้าทำรัสสะก็อาจทำให้ชื่อเดิมวิบัติไป ส่วนอุทาหรณ์ว่า ปญฺญวา ทำรัสสะได้ เพราะไม่ใช่ชื่อเฉพาะ]

การประกอบรูปศัพท์ คุณวา

ศัพท์เดิมเป็น คุณ ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คุณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คุโณ

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า คุโณ อสฺส อตฺถิ (คุณธรรมมีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิตด้วยสูตรว่า "คุณาทิโต วนฺตุ"

ลบวิภัตติท้าย คุโณ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย คุณ ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ อสฺส และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ตั้ง คุณวนฺตุ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คุณวนฺตุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "อา สิมฺหิ"
แยก ลบ รวม
สำเร็จรูปเป็น คุณวา

เสสํ เณยฺยํ.

วิธีที่เหลือก็พึงทราบเหมือนกัน

เอวํ คณวา, กุลวา อิจฺจาทโย.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า คณวา (ผู้มีหมู่คณะ) = คโณ อสฺส อตฺถีติ คณวา.
กุลวา (ผู้มีตระกูล) = กุลํ อสฺส อตฺถีติ กุลวา. ก็เช่นเดียวกันนี้

อิตฺถิยํ "ณวณิกเณยฺยณนฺตูหี"ติ อีปจฺจโย. "วา"ติ วตฺตมาเน "นฺตุสฺส ตมีกาเร"ติ ตกาโร.

ในอิตถีลิงค์ ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ณว-ณิก-เณยฺย-ณ-นฺตูหิ (ลง อี ปัจจัย ท้าย ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ในอิตถีลิงค์ได้บ้าง) เมื่อบทว่า วา (ได้บ้าง) ตามมาอยู่ แปลง นฺตุ เป็น ต อักษรด้วยสูตรว่า นฺตุสฺส ตมีกาเร (แปลง นฺตุ เป็น ต ในเพราะ อี อักษร เบื้องหลังได้บ้าง)

คุณวตี คุณวนฺตี อิจฺจาทิ.

เช่น คุณวตี คุณวนฺตี (หญิงผู้มีคุณความดี) เป็นต้น

นปุํสเก "อํ นปุํสเก"ติ สวิภตฺติสฺส นฺตุสฺส อมาเทโส.

ในนปุงสกลิงค์ แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น อํ ด้วยสูตรว่า อํ นปุํสเก (ในนปุง-สกลิงค์ แปลง นฺตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติ)

คุณวํ อิจฺจาทิ.

เช่น คุณวํ (จิตที่มีคุณความดี) เป็นต้น

“สติ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตี”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า สติ อสฺส อตฺถิ (สติมีอยู่แก่บุคคลนั้น) หรือว่า สติ ตสฺมึ วิชฺชติ (สติย่อมปรากฏในบุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ตทสฺสตฺถี”ติ วตฺตเต.

บทว่า ตทสฺสตฺถิ (ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๔๐๓. สตฺยาทีหิ มนฺตุ.

ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

มนฺตุ อ. มนฺตุ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สทฺเทหิ* จากศัพท์ ท. *สตฺยาทีหิ* อันมี สติ เป็นต้น *อตฺเถ* ในอรรถ *อิติ* ว่า *ตํ ธมฺมชาตํ* อ.ธรรมชาตินั้น *อตฺถิ* มีอยู่ *อสฺส ปุคฺคลสฺส* แก่บุคคลนั้น ฯ

สติอิจฺเจวมาทีหิ อวณฺณนฺตรหิเตหิ ปจมาวิภตฺยนฺเตหิ ลิงฺเคหิ มนฺตุปฺปจฺจโย โหติ “ตทสฺสตฺถี”ติ อตฺเถ.

ลง มนฺตุ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติมีศัพท์ว่า สติ อย่างนี้เป็นต้น ซึ่งยกเว้นศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะ ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

[คำว่า อวณฺณนฺตรหิเตหิ (ยกเว้นศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะ) แสดงว่าลง มนฺตุ ปัจจัยท้ายศัพท์ที่ลงท้ายด้วยสระวัณณะอื่นจาก อ วัณณะ คือ สระ อิ วัณณะ, สระ อุ วัณณะ และ โอ อักษร ดังอุทาหรณ์ว่า สติมนฺตุ (สติ + มนฺตุ), อายสฺมนฺตุ (อายุ + มนฺตุ) โคมนฺตุ (โค + มนฺตุ) ท่านกล่าวกฎข้อนี้ตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระ-ชินพจน์นั้น) ที่กล่าวมาแล้วในนามกัณฑ์ ดังนั้น อาทิ ศัพท์ท้าย สตฺยาทีหิ หมายถึง ศัพท์ที่มีสระ อิ วัณณะ, สระ อุ วัณณะ และ โอ อักษรอยู่ท้าย

โดยแท้จริงแล้ว คำว่า อวณฺณนฺตรหิเตหิ นี้กล่าวไว้โดยปาริเสสนัย คือ นัยที่แสดงถึงสิ่งที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจักกล่าวต่อไป โดยสูตรว่า ทณฺฑาทิโต อิกอี และ คุณาทิโต

วนฺตุ ซึ่งอยู่หน้าสูตรนี้ แสดงการลง อิก, อี และ วนฺตุ ปัจจัยท้ายสระ อ วัณณะ ดังนั้น วิธีของสูตรนี้จึงเกี่ยวกับสระอื่นจากสระ อ วัณณะ

แม้สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒๓๘) ก็กล่าวถึงหลักของการลง มนฺตุ ปัจจัยไว้เป็นคาถาว่า

อิวณฺณุกาโรกาเรหิ มนฺตุสทฺโท ปโร ภเว
อการนฺตา จิการนฺตา อิมนฺตูติ วิภาวเย.[๓๔๐]

"มนฺตุ ปัจจัยย่อมลงท้ายศัพท์ที่เป็น อิ วัณณะ, อุ อักษร และ โอ อักษร
ส่วน อิมนฺตุ ปัจจัยย่อมลงท้ายศัพท์ อ การันต์และ อิ การันต์"

ตัวอย่างของ อิมนฺตุ ปัจจัย เช่น จนฺทิมา (ผู้มีจันทรเทพ, พระจันทร์), ปาปิมา (ผู้มีบาป), ปุตฺติมา (ผู้มีบุตร) และ คติมา (ผู้มีปัญญา) ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ให้ลง อิ อาคมข้างหน้า มนฺตุ ปัจจัย

แม้คัมภีร์นิรุตติทีปนีก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อิวณฺณุวณฺโณกาเรหิ มนฺตุ. ตตฺถ อิวณฺณนฺเตหิ นิจฺจํ.[๓๔๑]

"ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สระ อิ วัณณะ, สระ อุ วัณณะ และ โอ อักษร ในเรื่องนั้น ลง มนฺตุ ปัจจัยแน่นอนท้ายศัพท์ที่มีสระ อิ วัณณะ อยู่หลัง"

ลงปัจจัยท้าย สระ อิ

- สติมนฺตุ (ผู้มีสติ)
- คติมนฺตุ (ผู้มีปัญญา),
- มติมนฺตุ (ผู้มีปัญญา)
- ธิติมนฺตุ (ผู้มีความตั้งมั่น)

ลงปัจจัยท้าย สระ อี

- อตฺถทสฺสิมา (ผู้เห็นประโยชน์)
- สิริมา (ผู้มีสิริ) [สิริมา ทำรัสสะ อี ใน รี เป็น อิ]

ลงปัจจัยท้าย สระ อุ

- อายสฺมา (ผู้มีอายุ)
- จกฺขุมา (ผู้มีจักษุ)
- พนฺธุมา (ผู้มีพวกพ้อง)
- ภาณุมา (สิ่งที่มีรัศมี, พระอาทิตย์)

ลงปัจจัยท้าย สระ อู

ไม่พบอุทาหรณ์ แต่รูปว่า วธุมา (ผู้มีลูกสะใภ้) ควรมีได้

ลงปัจจัยท้าย สระ โอ

- โคมา (ผู้มีโค)

อนึ่ง คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๗๓) ระบุว่า มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นมักไม่ลงท้ายชาติศัพท์มี โค (วัว), อสฺโส (ม้า), มนุสฺโส (มนุษย์) เป็นต้น คุณศัพท์มี นีโล (ผ้าเขียว), สุกฺโก (ผ้าขาว) เป็นต้น และนามศัพท์มี ติสฺโส (นายติสสะ), ผุสฺโส (นายผุสสะ) เป็นต้น แต่ลงท้ายศัพท์ที่แสดงคุณลักษณะซึ่งไม่อาจกล่าวถึงทัพพะคือบุคคลสิ่งของที่เป็นรูปธรรมได้ เช่น พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้), ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา), รูปวา (ผู้มีรูป), วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ) ดังข้อความว่า

โค, อสฺโส, มนุสฺโส อิจฺจาทีสุ ชาติสทฺเทสุ เตสํ ทพฺพาภิธานสมตฺถตฺตา มนฺตาทโย น โหนฺติ, ตถา นีโล ปโฏ, สุกฺโก ปโฏ อิจฺจาทีสุ คุณสทฺเทสุ ติสฺโส, ผุสฺโส อิจฺจาทีสุ นามสทฺเทสุ จ. เยสํ ปน ทพฺพาภิธานสามตฺถิยํ นตฺถิ, เตเสฺวว โหนฺติ. พุทฺธิมา, ปญฺญวา, รูปวา, วณฺณวา อิจฺจาทิ.[๓๔๒]

"มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นย่อมไม่ลงท้ายชาติศัพท์มี โค, อสฺโส และ มนุสฺโส เป็นต้น เพราะศัพท์เหล่านั้นมีความสามารถในการแสดงถึงทัพพะ เช่นเดียวกันนี้ ย่อมไม่ลงท้ายคุณศัพท์มี นีโล ปโฏ, สุกฺโก ปโฏ เป็นต้น และไม่ลงท้ายนามศัพท์มี ติสฺโส, ผุสฺโส เป็นต้น แต่ศัพท์เหล่าใดไม่มีความสามารถในการแสดงถึงทัพพะ [มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้น]ย่อมลงท้ายศัพท์เหล่านั้น ดังอุทาหรณ์ว่า พุทฺธิมา, ปญฺญวา, รูปวา, วณฺณวา เป็นต้น"

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๗๘) และโมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบายสูตร ๗๘) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

โค อสฺโสติ ชาติสทฺทานํ ทพฺพาภิธานสามตฺถิยา มนฺตฺวาทโย น โหนฺติ, ตถา คุณสทฺทานํ เสโต ปโฏติ, เยสนฺตุ คุณสทฺทานํ ทพฺพาภิธานสามตฺถิยํ นตฺถิ, เตหิ โหนฺเตว "พุทฺธิมา, รูปวา, รสวา, คนฺธวา, ผสฺสวา, สทฺทวา, รสี, รสิโก, รูปี, รูปิโก, คนฺธี, คนฺธิโก"ติ.[๓๔๓]

"มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นย่อมลงไม่ได้ เพราะชาติศัพท์ว่า โค, อสฺโส เป็นต้นสามารถแสดงทัพพะได้ และไม่ลงท้ายคุณศัพท์ว่า เสโต ปโฏ (ผ้าขาว) เช่นเดียวกัน แต่คุณศัพท์เหล่าใดไม่มีความสามารถในการแสดงทัพพะ มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นย่อมลงท้ายคุณศัพท์เหล่านั้นได้ ดังอุทาหรณ์ว่า พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้), รูปวา (ผู้มีรูป), รสวา (สิ่งที่มีรส), คนฺธวา (สิ่งที่มีกลิ่น), ผสฺสวา (ลมที่มีผัสสะ), สทฺทวา (ท้องฟ้าที่มีเสียง), รสี รสิโก (ผู้มีรส[คือรสรักเป็นต้น]), รูปี รูปิโก (ผู้มีรูป), คนฺธี คนฺธิโก (ผู้มีกลิ่น)"

ชาติมนฺตํ หิ ทพฺพมภิธาตุํ ปจฺจโย ภวํ ภเวยฺย, ตญฺจ ทพฺพํ ชาติสทฺทา ชาติมิว สยเมว วทนฺติ ตาทิสสามตฺถิยโยคา, ตสฺมา น เตหิ มนฺตฺวาทโย โหนฺตีติ อธิปฺปาโย.[๓๔๔]

"โดยแท้จริงแล้ว ปัจจัยย่อมลงได้เพื่อแสดงทัพพะที่มีประเภทเดียวกัน และชาติศัพท์ที่แสดงถึงทัพพะนั้นเองได้เหมือนแสดงประเภทเดียวกัน เพราะประกอบด้วยความสามารถเช่นนั้น ดังนั้น จึงไม่ลง มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นท้ายชาติศัพท์เหล่านั้น"

เหตุที่คัมภีร์ไวยากรณ์ปฏิเสธการลงอัสสัตถิตัทธิตปัจจัยท้ายคุณศัพท์ว่า เสโต เป็นต้น ก็เนื่องจากว่าคุณศัพท์เหล่านั้นสามารถแสดงเนื้อความได้ชัดเจนว่าเป็นผ้าขาวแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องลง ณ ปัจจัยแล้วตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เสโต อสฺส อตฺถีติ เสโต (มีสีขาว) แต่ไวยากรณ์สันสกฤตบางคัมภีร์ คือ กาศิกา สิทธานตเกามุที และตัตวโพธินี ได้อนุญาตการลงตัทธิตปัจจัยเหล่านี้ท้ายคุณศัพท์ดังกล่าว ดังข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

คุณวจเนหิ มนฺตุสฺส โลโป วตฺตพฺโพ. สุกฺโก คุโณ อสฺส อตฺถีติ สุกฺโก ปโฏ. กณฺโห, เสโต.[๓๔๕]

"พึงกล่าวการลบ มนฺตุ ปัจจัยท้ายศัพท์แสดงคุณลักษณะ ลักษณะขาวของผ้านั้นมีอยู่ เหตุนั้น ผ้านั้นชื่อว่า สุกกะ (มีความขาว) หมายถึง ผ้า, กณฺโห (มีความดำ), เสโต (มีความขาว)"

คุณวจเนหิ มนฺตุสฺส โลโป อิฏฺโฐ. สุกฺโก คุโณ อสฺส อตฺถีติ สุกฺโก ปโฏ, กณฺโห.[๓๔๖]

"พึงปรารถนาการลบ มนฺตุ ปัจจัยท้ายศัพท์แสดงคุณลักษณะ ลักษณะขาวของผ้านั้นมีอยู่ เหตุนั้น ผ้านั้นชื่อว่า สุกกะ (มีความขาว) หมายถึง ผ้า, กณฺโห (มีความดำ)"

คุณวจเนหีติ คุเณ ตพฺพติ จ ปสิทฺธา เย สุกฺกาทโย, เต เอว คยฺหนฺเต. น ตุ รูปาทโยปิ. เตน รูปี วตฺถมิติ ปโยโค น ภวติ.[๓๔๗]

"คำว่า คุณวจเนหิ (ศัพท์แสดงคุณลักษณะ) หมายความว่า ศัพท์เหล่าใดมี สุกฺก เป็นต้น ปรากฏแล้วในคุณลักษณะและสิ่งที่มีคุณลักษณะนั้น ศัพท์เหล่านั้นเท่านั้นย่อมถูกถือเอา แต่มิใช่ รูป ศัพท์เป็นต้น ดังนั้น จึงไม่มีอุทาหรณ์ว่า รูปี วตฺถํ (ผ้าที่มีรูป) เป็นต้น"

ในคัมภีร์สารัตถทีปนีกล่าวถึงการลบตัทธิตปัจจัยท้ายคุณศัพท์คือ ตึส (๓๐) โดยคล้อยตามไวยากรณ์สันสกฤตข้างต้นว่า

ตึสานีติ ตึส เอเตสมตฺถีติ ตึสานิ, ตึสวนฺตานีติ อตฺโถ, ตึสาธิกานีติ วุตฺตํ โหติ. คุณวจนตฺตา ตทฺธิตโลปํ กตฺวา ตึสานีติ วุตฺตํ.[๓๔๘]

"คำว่า ตึสานิ มีรูปวิเคราะห์ว่า จำนวน ๓๐ มีอยู่แก่คำทักท้วง ๓๐๐ เหล่านั้น เหตุนั้น คำทักท้วง ๓๐๐ เหล่านั้นชื่อว่า ติงสานิ หมายความว่า มีจำนวน ๓๐ ความหมายก็คือ เกินไปด้วยจำนวน ๓๐ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ตึสานิ (มีจำนวน ๓๐) โดยกระทำการลบตัทธิตปัจจัยเพราะเป็นศัพท์แสดงคุณลักษณะ"

คำว่า ตึสานิ (มีจำนวน ๓๐) เป็นวิเสสนะของ สตานิ ในประโยคว่า ตึสานิ ตีณิ สตานิ โหนฺติ (คำทักท้วง ๓๐๐ ที่มีจำนวน ๓๐) ในรูปวิเคราะห์ของ ตึสานิ คำว่า เอเตสํ เป็นบทนปุงสกลิงค์

ที่หมายถึง ติณฺณํ สตานํ ดังนั้น แม้จะแปลว่า คำทักท้วง อันเป็นเนื้อความของบทอิตถีลิงค์ว่า โจทนา ก็คล้อยตามหลักภาษา จึงใช้คำว่า เอเตสํ

อย่างไรก็ตาม ไวยากรณ์ของสันสกฤตบางคัมภีร์เห็นว่าไม่จำเป็นต้องลงตัทธิตปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตท้ายคุณศัพท์ดังกล่าวแล้วลบไป เพราะคุณศัพท์เป็นศัพท์ที่ใช้แสดงคุณลักษณะอยู่แล้ว ดังคัมภีร์กาตันตรวฤตติฎีกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๐๒) กล่าวว่า

เนวํ, สติ สมฺภเว โลโป อารพฺภเต, น หิ ชาติสทฺเทหิ โค อสฺโส อิติ ภาโว. เตสํ ตุ คุณสทฺทานํ ตุลฺยาภิธานสามญฺญํ นตฺถิ, อโต ภวเตฺยว.[๓๔๙]

“ไม่พึงเห็นอย่างนั้น เมื่อมีความสามัญทั่วไป จึงกระทำการลบ หมายความว่า ไม่ทำการลบท้ายชาติศัพท์ว่า โค อสฺโส แต่คุณศัพท์เหล่านั้นไม่มีความสามัญทั่วไป[คือความสามารถ]ในการกล่าวถึงทัพพะที่เสมอกัน ดังนั้น จึงมีการลงตัทธิตปัจจัยได้”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๓) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๙) ก็กล่าวถึงการไม่ลงตัทธิตปัจจัยท้ายคุณศัพท์ว่า

สมฺปสาทนนฺติ สมฺปสาทนํ วุจฺจติ สทฺธา. สมฺปสาทนโยคโต ฌานมฺปิ สมฺปสาทนํ นีลวณฺณโยคโต นีลวตฺถํ วิย.[๓๕๐]

“ในคำว่า สมฺปสาทนํ ศรัทธาได้ชื่อว่า สัมปสาทนะ (สภาวะผ่องใส) แม้ฌานก็ได้ชื่อว่า สัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยศรัทธา เหมือนผ้าเขียวเพราะประกอบด้วยสีเขียว”

ข้อความข้างต้นมาจากประโยคเต็มว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ อวิตกฺกํ อวิจารํ สมาธิชํ ปีติสุขํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรามิ (เราเข้าทุติยฌานอันเป็นสภาวะผ่องใสแห่งจิตภายใน อันพัฒนาสมาธิ ปราศจากวิตก ปราศจากวิจาร อันเกิดจากสมาธิ มีปีติและสุข) คำว่า สมฺปสาทนํ เป็นวิเสสนะของ ฌานํ และเป็นคุณศัพท์เหมือน นีลํ จึงไม่จำเป็นต้องลง ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตท้าย สมฺปสาทน แล้วตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สมฺปสาทนํ อสฺส อตฺถีติ สมฺปสาทนํ (มีสภาวะผ่องใส) เหมือน นีลํ ศัพท์ใน นีลํ วตฺถํ ไม่ต้องลง ณ ปัจจัยและตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นีลํ อสฺส อตฺถีติ นีลํ (มีสีเขียว) ดังคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๔) ว่า

นีลวณฺณโยคโต นีลวตฺถํ วิยาติ นีลโยคโต วตฺถํ นีลํ วิยาติ อธิปฺปาโย. เยน สมฺปสาทเนน โยคา ฌานํ สมฺปสาทนํ. ตสฺมึ ทสฺสิเต สมฺปสาทนํ ฌานนฺติ สมานาธิกรณนิทฺเทเสเนว ตํโยคา ฌาเน ตํสทฺทปฺปวตฺติ ทสฺสิตาติ อวิโรโธ ยุตฺโต.[๓๕๑]

“คำว่า นีลวณฺณโยคโต นีลวตฺถํ วิย (เหมือนผ้าเขียวเพราะประกอบด้วยสีเขียว) หมายความว่า เหมือนผ้าชื่อว่าสีเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว ฌานชื่อว่าสภาวะผ่องใสเพราะประกอบด้วยศรัทธาใด เมื่อศรัทธานั้นได้รับการกล่าวไว้ ฌานจึงเป็นสภาวะผ่องใส ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงความเป็นไปแห่งศัพท์นั้นในฌานเพราะประกอบด้วยศรัทธานั้น ด้วยการแสดงถึงเนื้อความที่เสมอกันนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ ความไม่ผิดพลาดจึงสมควร”]

เสสํ คุณวนฺตุสมํ.

วิธีที่เหลือเหมือนกับ คุณวนฺตุ ศัพท์

สติมา, สติมตี สติมนฺตี สติมํ.

เช่น

[ปุงลิงค์] สติมา (บุคคลผู้มีสติ)

[อิตถีลิงค์] สติมตี สติมนฺตี (หญิงผู้มีสติ)

[นปุงสกลิงค์] สติมํ (จิตที่มีสติ)

[คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๗๔) กล่าวถึงการประกอบใช้ปัจจุบันกาลว่า อตฺถิ (มีอยู่) ในรูปวิเคราะห์อัสสัตถิตัทธิตว่าเป็นการระบุถึงความมีอยู่ในปัจจุบันจริงๆ หากแต่มิใช่หมายถึงการเคยมีอยู่ในอดีตหรือการจะมีต่อไปในอนาคต ดังนั้น คำว่า สติมา จึงแสดงถึงผู้มีสติในปัจจุบันขณะที่มีสภาวธรรมรูปนามปรากฏชัดเจน ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตถา วิชฺชมาเนหิ เอว สติอาทีหิ สติมา อิจฺจาทโย วุจฺจนฺติ, น อตีเตหิ อนาคเตหิ จ อวิชฺชมาเนหิ, กสฺมา อตฺถิสทฺเทน ปจฺจุปฺปนฺเนน นิทฺทิฏฺฐตฺตา. เอวํ ปน สติ กถํ ปุพฺเพปิ ตฺวํ สติมา อาสิ, อนาคเตปิ สติมา ภวิสฺสสีติ อิทํ สิทฺธนฺติ. ตทปิ ตทา วิชฺชมานาย เอว สติยา สิทฺธนฺติ.[๓๕๒]

“นอกจากนั้น บทว่า สติมา เป็นต้น กล่าวไว้ด้วยสติเป็นต้นที่มีอยู่โดยแท้ มิใช่กล่าวไว้ด้วยสติที่ไม่มีอยู่จริงซึ่งเป็นอดีตหรืออนาคต เพราะแสดงด้วย อตฺถิ ศัพท์ที่เป็นปัจจุบัน

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนี้ คำว่า ปุพฺเพปิ ตฺวํ สติมา อาสิ (ท่านเป็นผู้มีสติแล้วแม้ในกาลก่อน), อนาคเตปิ สติมา ภวิสฺสสิ (ท่านจักเป็นผู้มีสติแม้ในอนาคต) นี้ ย่อมสำเร็จได้อย่างไร

ตอบว่า : แม้คำนั้นก็สำเร็จด้วยสติที่มีอยู่ในกาลนั้นนั่นแหละ”

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๗๘) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อตฺถีติ วตฺตมานกาโลปาทานโต ภูตาหิ ภวิสฺสนฺตีหิ วา โคหิ น โคมา. กถํ "โคมา อาสิ, โคมา ภวิสฺสตี"ติ. ตทาปิ วตฺตมานาหิเยว โคหิ โคมา อาสิ ภวิสฺสตีติ ปทนฺตรา กาลนฺตรํ.[๓๕๓]

"บุคคลไม่ชื่อว่า โคมา (ผู้มีโค) ด้วยโคที่เคยมีมาก่อน หรือด้วยโคที่จักมีต่อไป เพราะถือเอาปัจจุบันกาลว่า อตฺถิ (มีอยู่)

ถามว่า : อุทาหรณ์ว่า โคมา อาสิ (เขาเป็นผู้มีโคแล้ว), โคมา ภวิสฺสติ (เขาจักเป็นผู้มีโค) ย่อมมีได้อย่างไร

ตอบว่า : บุคคลชื่อว่า โคมา ด้วยโคที่มีอยู่แม้ในกาลนั้นนั่นแหละ กาลอื่น[คืออดีตกาลและอนาคตกาล]ย่อมมีได้ด้วยบทอื่นว่า อาสิ (มีแล้ว), ภวิสฺสติ (จักมี)"

ข้อความข้างต้นสอดคล้องกับคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤตว่า

อตฺถีติ ปุริสวจนานิ อวิวจฺฉิตานิ, กาโล ตุ วิวจฺฉิโต. ธเน คเต ภาวินิ วา ธนวายนฺติ ปตีตฺยภาวา.[๓๕๔]

"บุรุษและพจน์ของบทว่า อตฺถิ ท่านมิได้ประสงค์จะระบุไว้ [คือ อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมัชฌิมบุรุษหรืออุตตมบุรุษ และเป็นรูปพหูพจน์ก็ได้] แต่ประสงค์จะระบุ[ปัจจุบัน]กาล เพราะปราศจากความเข้าใจว่า บุคคลนี้มีทรัพย์ เมื่อทรัพย์หมดสิ้นแล้วหรือจักมีต่อไป"

คาโว วิชฺชนฺตฺยสฺเสติ วตฺตมานวิหิโต มนฺตุ อาสิ ภวิสฺสตีติ สมฺพนฺธา อตีเต อนาคเต จ สาธุ ภวติ.[๓๕๕]

"มนฺตุ ปัจจัยที่ลงในปัจจุบันกาลโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า คาโว วิชฺชนฺตฺยสฺส (วัวของบุคคลนั้นมีอยู่) เป็นศัพท์ที่ถูกต้อง ลงในอดีตกาลและอนาคตกาล เพราะสัมพันธ์กับศัพท์[ที่เป็นอดีตหรืออนาคต]ว่า อาสิ และ ภวิสฺสติ"]

การประกอบรูปศัพท์ สติมา

ศัพท์เดิมเป็น สติ ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปจมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น สติ

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สติ อสฺส อตฺถิ (สติมีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้
ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิตด้วยสูตรว่า "สตฺยาทีหิ มนฺตุ"
ลบวิภัตติท้าย สติ และ อสฺส ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"
ทำปกติสระท้าย สติ และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"
ลบ อสฺส และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"
ตั้ง สติมนฺตุ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สติมนฺตุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"
ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า "อา สิมฺหิ"
แยก ลบ รวม
สำเร็จรูปเป็น สติมา

เอวํ ธิติมา, คติมา อิจฺจาทโย.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า
ธิติมา (ผู้มีความตั้งมั่น) = ธิติ อสฺส อตฺถีติ ธิติมา.
คติมา (ผู้มีความรู้) = คติ อสฺส อตฺถีติ คติมา.
ก็เช่นเดียวกันนี้

ตถา “อายุ อสฺส อตฺถีติ อายุ มนฺตุ”อิจฺจตฺร-

นอกจากนั้น ในรูปวิเคราะห์นี้ว่า อายุมีอยู่แก่บุคคลนั้น [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ท่านกล่าวคำว่า ตถา (นอกจากนั้น) เพื่อแสดงการลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย อุ การันต์นอกจาก อิ การันต์ที่กล่าวมาแล้ว]

๔๐๔. อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิ.

อุ อักษรของ อายุ ศัพท์ย่อมเป็น อส ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัย

อุกาโร อ. อุ อักษร *อายุสฺส* ของ อายุ ศัพท์ *อส* เป็น อส *โหติ* ย่อมเป็น *มนฺตุมฺหิ* ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัย ฯ

อายุสฺส อุกาโร อส โหติ มนฺตุมฺหีติ อสาเทโส.

อุ อักษรของ อายุ ศัพท์ย่อมเป็น อส ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัย ด้วยสูตรนี้จึงมีการแปลงเป็น อส

[คำว่า อายุสฺสุการาส ตัดบทเป็น อายุสฺส + อุกาโร + อส

ฉบับสิงหลมีรูปในสูตรนี้ว่า อายุสฺสุการาสฺ มนฺตุมฺหิ และในวุตติก็มีรูปว่า อสฺ โหติ ในที่นี้ใช้ตามฉบับฉัฏฐสังคีติ เพราะถือว่า อ อักษรท้าย อส กล่าวไว้เพื่อการออกเสียงง่ายเหมือน ย อาคม เป็นต้น แต่รูปจริงๆ คือการแปลงเป็น อสฺ ซึ่งไม่มีสระท้ายอาเทศ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๖๒) และพาลาวตารฎีกาใหม่ได้กล่าวถึงรูปว่า อายุสฺสุการาสฺ ดังข้อความในฎีกาใหม่นั้นว่า

อายุ อสฺส อตฺถีติ วากฺเย อายุสทฺทโต มนฺตุปฺปจฺจยํ กตฺวา อายุมนฺตุ อิติ ฐิเต การิยํ ทสฺเสนฺเตน “อายุสฺสุการาสฺ มนฺตุมฺหี”ติ สุตฺตมาหฏํ. มนฺตุมฺหิ ปเร อายุสทฺทสฺสุกาโร อสฺ โหตีติ สุตฺตตฺโถ.[๓๕๖]

“ในประโยคว่า อายุมีอยู่แก่บุคคลนั้น เมื่อลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย อายุ ศัพท์แล้วตั้งรูปว่า อายุมนฺตุ อาจารย์ผู้จะแสดงวิธีไวยากรณ์ที่พึงกระทำ ได้นำสูตรมาแสดงว่า อายุสฺสุการาสฺ มนฺตุมฺหิ อรรถของสูตร คือ อุ อักษรของ อายุ ศัพท์ย่อมเป็น อสฺ ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัยที่อยู่ท้าย”]

อายสฺมา.

เช่น อายสฺมา (ผู้มีอายุ)

[คำว่า อายสฺมา เป็นปิยวาจาที่ภิกษุผู้อ่อนกว่าใช้เรียกภิกษุผู้แก่กว่า ดังหลักฐานในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

นวกตเรน ภิกฺขุนา เถรตโร ภิกฺขุ ภนฺเตติ วา อายสฺมาติ วา สมุทาจริตพฺโพ.[๓๕๗]

"ภิกษุที่อ่อนกว่าควรเรียกภิกษุผู้แก่กว่าว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) หรือ อายสฺมา (ผู้มีอายุ)"

อายสฺมาติ ปิยวจนเมตํ, ครุคารวสปฺปติสฺสาธิวจนเมตํ.[๓๕๘]

"คำว่า อายสฺมา นี้เป็นปิยวาจา คำนี้เป็นศัพท์กล่าวถึงภิกษุผู้แก่กว่าที่ควรเคารพพึ่งพิง"

นอกจากนี้ คำว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) ก็เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า อายุ อสฺส อตฺถิ (ผู้มีอายุ) แต่มิได้ประกอบรูปศัพท์มาจาก อายุ ศัพท์ + โส ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต แล้วแปลง ย เป็น ว เพราะบทที่ลง โส ปัจจัยในอรรถข้างต้นไม่ใช่นิบาต แต่บทนี้เป็นนิบาตที่ไม่เปลี่ยนแปลงในเพราะลิงค์ พจน์ และวิภัตติทั้งหมด]

การประกอบรูปศัพท์ อายสฺมา

ศัพท์เดิมเป็น อายุ ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อายุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น อายุ

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อายุ อสฺส อตฺถิ (อายุมีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย อายุ ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิตด้วยสูตรว่า "สตฺยาทีหิ มนฺตุ"

ลบวิภัตติท้าย อายุ และ อสฺส ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย อายุ และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ อสฺส และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัย แปลง อุ ของ อายุ เป็น อสฺ ด้วยสูตรว่า "อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิ"

ตั้ง อายสฺมนฺตุ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อายสฺมนฺตุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อา สิมฺหิ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อายสฺมา

เสสํ สมํ.

วิธีที่เหลือพึงทราบเหมือนกัน

คาโว อสฺส สนฺตีติ โคมา โคมนฺโต, โคมตี โคมนฺตี, โคมํ กุลํ อิจฺจาทิ.

โคทั้งหลายมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น จึงมีรูปว่า โคมา (ผู้มีโค, เศรษฐีโค), โคมนฺโต (ผู้มีโคทั้งหลาย), โคมตี โคมนฺตี (หญิงผู้มีโค), โคมํ กุลํ (ตระกูลมีโค) ดังนี้เป็นต้น

“สทฺธา อสฺส อตฺถี”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า สทฺธา อสฺส อตฺถิ (ศรัทธามีอยู่แก่บุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๐๕. สทฺธาทิโต ณ.

ลง ณ ปัจจัยท้าย สทฺธา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

ณ อ. ณ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *สทฺธาทิโต* อันมี สทฺธา เป็นต้น *อตฺเถ* ในอรรถ *อิติ* ว่า *ตํ ธมฺมชาตํ* อ.ธรรมชาตินั้น *อตฺถิ* มีอยู่ *อสฺส ปุคฺคลสฺส* แก่บุคคลนั้น ฯ

สทฺธา-ปญฺญา อิจฺเจวมาทิโต ณปฺปจฺจโย โหติ “ตทสฺสตฺถิ”อิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ว่า สทฺธา และ ปญฺญา เป็นต้นอย่างนี้ในความหมายนี้ว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

[อาทิ ศัพท์ใน สทฺธาทิโต ณ หมายถึง ศัพท์ อา การันต์ที่ลง ณ ปัจจัยเหมือน สทฺธา ศัพท์ ดังคำว่า ปญฺโญ (ผู้มีปัญญา) อีกทั้งยังรวมถึงศัพท์ อ การันต์อีกด้วย ดังอุทาหรณ์ว่า พุทฺโธ (ผู้มีปัญญา), อมจฺฉโร (ผู้มีความตระหนี่หามิได้, ไม่ใช่ผู้ตระหนี่) ที่จะกล่าวต่อไป]

สทฺโธ ปุริโส, สทฺธา กญฺญา, สทฺธํ กุลํ.

เช่น

[ปุงลิงค์]	สทฺโธ ปุริโส (บุรุษผู้มีศรัทธา)
[อิตถีลิงค์]	สทฺธา กญฺญา (สาวน้อยผู้มีศรัทธา)
[นปุงสกลิงค์]	สทฺธํ กุลํ (ตระกูลที่มีศรัทธา)

การประกอบรูปศัพท์ สทฺโธ

ศัพท์เดิมเป็น สทฺธา ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สทฺธา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น สทฺธา

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สทฺธา อสฺส อตฺถิ (ศรัทธามีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณ ปัจจัยท้าย สทฺธา ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิตด้วยสูตรว่า “สทฺธาทิโต ณ”

ลบวิภัตติท้าย อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย สทฺธา และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ อสฺส และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สทฺธ

ตั้ง สทฺธ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สทฺธ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สทฺโธ

เอวํ ปญฺโญ, อมจฺฉโร.

ตัวอย่างว่า

ปญฺโญ (ผู้มีปัญญา) = ปญฺญา อสฺส อตฺถีติ ปญฺโญ.

อมจฺฉโร (ไม่ใช่ผู้ตระหนี่) = มจฺฉรํ อสฺส อตฺถีติ มจฺฉโร, น มจฺฉโร อมจฺฉโร.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ตถา พุทฺธํ พุทฺธิ อสฺส อตฺถีติ พุทฺโธ อิจฺจาทิ.

นอกจากนั้น มีตัวอย่างเป็นต้นว่า ปัญญามีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า พุทธะ (ผู้มีปัญญา)

[คำว่า พุทฺธ ประกอบรูปศัพท์มาจาก พุธ ธาตุ (ญาเณ = รู้) + ต ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า พุชฺฌนํ พุทฺธํ (ความรู้, ปัญญา) บทว่า พุทฺธิ ในรูปวิเคราะห์เป็นคำไวพจน์ของ พุทฺธํ กล่าวไว้เพื่อแสดงความหมายของ พุทฺธํ โดยใช้ ติ ปัจจัยที่ปรากฏในภาวสาธนะแทน ต ปัจจัย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า พุชฺฌนํ พุทฺธิ ที่จริงแล้วคำว่า พุทฺธิ, พุทฺธ และ โพธ เป็นคำไวพจน์กัน ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

พุทฺธิ พุทฺธํ โพโธติ ปริยายวจนเมตํ.[๓๕๙]

"คำว่า พุทฺธิ, พุทฺธ และ โพธ นี้เป็นคำไวพจน์กัน"

ถ้าบทว่า พุทฺธิ ไม่ใช่คำขยายของ พุทฺธํ ท่านก็ควรกล่าวไว้โดยประกอบ วา ศัพท์ว่า พุทฺธํ พุทฺธิ วา อสฺส อตฺถีติ พุทฺโธ นอกจากนั้น ยังต้องลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย อิ การันต์เป็นรูปว่า พุทฺธิมา (ผู้มีปัญญา) จะลง ณ ปัจจัยท้าย พุทฺธิ ศัพท์ไม่ได้ เพราะ ณ ปัจจัยลงท้ายสระ อ การันต์ และ อา การันต์]

อสฺสตฺถิตทฺธิตํ.

จบ อัสสัตถิตัทธิต

สรุป ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตมี ๑๒ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. **วี ปัจจัย :** ตทสฺสตฺถีติ วี จ (ลง วี ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- เมธา ยสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ เมธาวี (ผู้มีปัญญา)

๒. **โส ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทสฺสตฺถีติ วี จ. [ในบางคัมภีร์ใช้เป็น ส ปัจจัย]

- สุเมธา ยสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ สุเมธโส (ผู้มีปัญญา)

๓. **อิล ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทสฺสตฺถีติ วี จ.

- ปิจฺฉํ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ ปิจฺฉิโล (ต้นไม้มียาง)

๔. **ว ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทสฺสตฺถีติ วี จ.

- เกสา อสฺส อตฺถีติ เกสโว (ผู้มีผมยาว)

๕. **อาล ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทสฺสตฺถีติ วี จ.

- วาจา อสฺส อตฺถีติ วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก)

๖. **สี ปัจจัย :** ตปาทิโต สี (ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- ตโป อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ ตปสฺสี (ผู้มีตบะ)

๗. **อิก ปัจจัย :** ทณฺฑาทิโต อิกอี (ลง อิก ปัจจัยหรือ อี ปัจจัยท้าย ทณฺฑ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- ทณฺโฑ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ ทณฺฑิโก (ผู้มีไม้เท้า)

๘. **อี ปัจจัย :** ทณฺฑาทิโต อิกอี.

- ทณฺโฑ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า)

๙. **ร ปัจจัย :** มธฺวาทิโต โร (ลง ร ปัจจัยท้าย มธุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- มธุ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ มธุโร, คุโฬ (น้ำอ้อยงบที่มีความหวาน)

๑๐. **วนฺตุ ปัจจัย :** คุณาทิโต วนฺตุ (ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- คุโณ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ คุณวา (ผู้มีคุณความดี)

๑๑. **มนฺตุ ปัจจัย :** สตฺยาทีหิ มนฺตุ (ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- สติ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ สติมา (ผู้มีสติ)

๑๒. **ณ ปัจจัย :** สทฺธาทิโต ณ (ลง ณ ปัจจัยท้าย สทฺธา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- สทฺธา อสฺส อตฺถีติ สทฺโธ (ผู้มีศรัทธา)

คัมภีร์สัททสารัตถชาลินี (คาถา ๑๓๘) กล่าวว่า ปัจจัย ๙ ศัพท์ลงในอัสสัตถิตัทธิตตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ว่า

วี โส สี อิก อี โร โณ วนฺตุ มนฺตุ อสฺสตฺถิยํ.[๓๖๐]

"วี โส สี อิก อี ร ณ วนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัย ย่อมลงในอัสสัตถิตัทธิต"

---

๖. สังขยาตัทธิต

“ปญฺจนฺนํ ปูรโณ”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจนฺนํ ปูรโณ (จำนวนเต็มของ ๕) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[พระพุทธัปปิยะจะกล่าวถึงปูรณสังขยา คือ จำนวนที่กล่าวถึงลำดับที่ เช่น ปญฺจโม (ที่ ๕) เป็นต้น พร้อมกับวิธีประกอบรูปศัพท์คุณิตสังขยา คือ สังขยาคูณ เช่น จตุทฺทส (๑๔) เป็นต้น ในสังขยาตัทธิตนี้

การใช้สังขยาศัพท์ในภาษาบาลีมี ๖ ประเภท คือ

๑. คุณิตสังขยา สังขยาคูณ เช่น สมาโส จตุรฏฺฐธา (สมาสมี ๓๒ อย่าง) โดยคำว่า จตุ และ อฏฺฐ ใน จตุรฏฺฐ (๔ x ๘) คูณกันเป็น ๓๒ มีรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ คุณิตา อฏฺฐ จตุรฏฺฐ (แปดคูณด้วยสี่) หรือดังตัวอย่างว่า ทฺวิสตํ (๒๐๐), โสฬสิตฺถิสหสฺสานิ นาริโย สมลงฺกตา (สตรี ๑๖,๐๐๐ นางประดับตกแต่งแล้ว)

๒. มิสสกสังขยา สังขยาบวก เช่น จตุทฺทส (๑๔) มาจาก จตุ (๔) และ ทส (๑๐) ตามหลักภาษาให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า จตฺตาโร จ ทส จ จตุทฺทส (สี่และสิบ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ อธิกา ทส จตุทฺทส (สิบยิ่งด้วยสี่)

๓. สัมพันธสังขยา สังขยาที่สัมพันธ์กับบทสังขยาอื่น เช่น จตุราสีติสหสฺสธมฺมกฺขนฺธา (พระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐) โดยประกอบ สหสฺส ศัพท์เข้ากับบทว่า จตุ เป็น จตุสหสฺส (๔,๐๐๐) และบทว่า อสีติ เป็น อสีติสหสฺส (๘๐,๐๐๐) มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า อสีติ สหสฺสานิ อสีติสหสฺสานิ, จตฺตาริ อสีติสหสฺสานิ จตุราสีติสหสฺสานิ (แปดหมื่นสี่พัน) หรือดังตัวอย่างว่า อฏฺฐสฏฺฐิโยชนสตสหสฺสุพฺเพโธ คิริราชา (จอมเขาสิเนรุสูง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์) ในตัวอย่างนี้คำว่า อฏฺฐ, สฏฺฐิ และ สต สัมพันธ์กับ สหสฺส ทีละศัพท์ จึงเป็นสัมพันธสังขยา

๔. สังเกตสังขยา สังขยาที่หมายรู้กันทางโลก เช่น จนฺท (พระจันทร์) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๑, เนตฺต (ดวงตา) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๒

๕. ปริมาณสังขยา สังขยาที่แสดงจำนวน เช่น ทีโฆ (ยาว), รสฺโส (สั้น), มาโส (เดือน), สํวจฺฉรํ (ปี)

๖. อเนกสังขยา หรืออเนกปริยายสังขยา สังขยาที่นับจำนวนไม่ถ้วน เช่น สตรํสิ ทิวา-กโร (ดวงอาทิตย์มีรัศมีเป็นร้อย), สหสฺสรํสิ (มีรัศมีเป็นพัน)

คัมภีร์วจนัตถโชติกาและฉันโทสารัตถมัญชูสาได้แสดงถึงสังขยา ๖ ประเภท ส่วนคัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวถึงสังขยา ๕ ประเภทว่า

คุณมิสฺสกสมฺพนฺธ- สงฺเกตปริมาณโต
สงฺขฺยาโย ฉพฺพิธา วุตฺตา อเนกปริยายโต.[๓๖๑]

"สังขยามี ๖ ประเภท กล่าวไว้ตามคุณิตสังขยา, มิสสกสังขยา, สัมพันธสังขยา, สังเกตสังขยา, ปริมาณสังขยา และอเนกปริยายสังขยา"

มิสฺสคุณิตสมฺพนฺธ สงฺเกตาเนกเภทโต
สงฺขฺยา ปญฺจวิธา เญยฺยา ปาฬิยา คติญายโต.[๓๖๒]

"สังขยามี ๕ ประเภท พึงทราบโดยจำแนกเป็นมิสสกสังขยา, คุณิตสังขยา, สัมพันธสังขยา, สังเกตสังขยา และอเนกสังขยา ตามนัยที่ดำเนินไปในพระบาลี"

อนึ่ง สังเกตสังขยาข้างต้นยังรวมถึงสังขยาศัพท์ทั่วไป เช่น เอโก (๑), เทฺว (๒), ตโย (๓) และสังขยาที่ใช้อักษรแทนศัพท์ ซึ่งโบราณาจารย์พม่าเรียกว่า ปิฏกสังขยา คือ สังขยาในตำรา แม้จะไม่มีใช้โดยตรงในพระไตรปิฎกก็พบในวรรณกรรมบาลีต่างๆ หรือมีชื่อเรียกว่า วัณณสังขยา คือ การนับด้วยอักษร ดังคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะกล่าวว่า

วณฺณเลขาย ลกฺเขนฺติ สงฺขฺยํ ยตฺถ วิจกฺขณา
วณฺณสงฺขฺยนฺติ ตํ พนฺธํ พนฺธญฺญู กุสลา'พฺรวุํ.[๓๖๓]

"ปราชญ์เขียนสังขยาในบทประพันธ์ใดด้วยวัณณเลข (เลขที่กำหนดด้วยอักษร) ผู้ชำนาญรู้บทประพันธ์เรียกบทประพันธ์นั้นว่า วัณณสังขยา (การนับด้วยอักษร)"

การเรียงตัวอักษรนี้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. นวสังขยา นับ ๙ คือ เริ่มตั้งแต่ ก ถึง ฌ โดย ก เป็น ๑ ฌ เป็น ๙, ตั้งแต่ ฏ ถึง ธ โดย ฏ เป็น ๑ ธ เป็น ๙ และนับตั้งแต่ ย ถึง ฬ โดย ย เป็น ๑ ฬ เป็น ๙

๒. ปัญจสังขยา นับ ๕ คือ เริ่มตั้งแต่ ป ถึง ม โดย ป เป็น ๑ ม เป็น ๕

๓. สุญญะ นับศูนย์ คือ สระ ๘ เสียงอันได้แก่ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ และ ญ น

พึงทราบจำนวนเลขเทียบกับอักษร ตามตารางดังนี้

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๐
ก	ข	ค	ฆ	ง	จ	ฉ	ช	ฌ	ญ
ฏ	ฐ	ฑ	ฒ	ณ	ต	ถ	ท	ธ	น
ป	ผ	พ	ภ	ม					
ย	ร	ล	ว	ศ	ษ	ส	ห	ฬ	สระ

มีหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

กฏยาทิฌธฬนฺตา นวสงฺขฺยา ปกาสิตา
ปาทิมนฺตา ปญฺจสงฺขฺยา สุญฺญา นาม สรา ญนา.[๓๖๔]

"อักษรมี ก, ฏ, ย เป็นต้น มี ฌ, ธ, ฬ เป็นที่สุด กำหนดให้ชื่อว่า นว-สังขยา

อักษรมี ป เป็นต้น มี ม เป็นที่สุด กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา

สระทั้งหลาย และ ญ, น เรียกว่า ศูนย์"

กาทีริตา นวสงฺขฺยา กเมน ฏาทิ ยาทิ จ
ปาทโย ปญฺจสงฺขฺยาติ สุญฺญา นาม สรญฺญนา.[๓๖๕]

"อักษรมี ก เป็นต้น, ฏ เป็นต้น และ ย เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า นว-สังขยา ตามลำดับ

อักษรมี ป เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา

สระ และ ญ, น เรียกว่า ศูนย์"

กาที ฏาที ยการาที นวสงฺขฺยา ปกาสิตา
ปญฺจสงฺขฺยา ปการาที สุญฺญา นาม สรญฺญนา.[๓๖๖]

"อักษรมี ก เป็นต้น, ฏ เป็นต้น และ ย เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า นว-สังขยา

อักษรมี ป เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา

สระ และ ญ, น เรียกว่า ศูนย์"

วิธีนับตามวัณณสังขยานี้ ให้นับอักษรตัวต้นเป็นหลักหน่วย อักษรตัวต่อๆ ไปเป็นหลัก ๑๐ หลัก ๑๐๐ หลัก ๑,๐๐๐ เป็นต้น แล้วแต่จะมีกี่อักษร กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ นับย้อนอักษร จากตัวท้ายมาหาตัวต้น เช่น กหํปายา นับเป็น ก = ๑, หํ = ๘, ปา = ๑, ยา = ๑ เป็น ๑๘๑๑ ถ้าอ่านย้อนจากเลขท้ายเข้ามา ก็จะเป็น ๑๑๘๑ คำว่า กหํปายา นี้เป็นเกณฑ์ลบพุทธศักราชเป็นจุลศักราช และบวกจุลศักราชเป็นพุทธศักราช เช่น ถ้าต้องการทราบว่าพุทธศักราช ๒๕๐๘ ตรงกับจุลศักราชเท่าไร ก็นำเลข ๑๑๘๑ ลบ ๒๕๐๘ ผลลัพธ์คือ ๑๓๒๗ หรือถ้านำเลขจุลศักราช ๑๓๒๗ มาบวกกับ ๑๑๘๑ ก็จะตรงกับพุทธศักราช ๒๕๐๘ ดังนี้เป็นต้น

คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะแสดงตัวอย่างของวัณณสังขยาว่า

อเจตนายํ ปถวี อวิญฺญาย สุขํ ทุขํ
เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน ฉกฺขตฺตุํ สุฎฺฐุ กมฺปยิ.[๓๖๗]

"ปฐพีนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขทุกข์ ได้หวั่นไหวยิ่งแล้ว ๗ ครั้งด้วยอานุภาพของพระเวสสันดร"

คำว่า ฉ ใน ฉกฺขตฺตุํ (๗ ครั้ง) ตามปกติแปลว่า ๖ แต่ในที่เป็นวัณณสังขยา จึงแปลว่า ๗ โดยใช้แทน สตฺต คาถาข้างต้นกล่าวตามข้อความในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า

อเจตนายํ ปถวี อวิญฺญาย สุขํ ทุขํ
สาปิ ทานพลา มยฺหํ สตฺตกฺขตฺตุํ ปกมฺปถ.[๓๖๘]

"ปฐพีนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขทุกข์ แม้ปฐพีนั้นได้หวั่นไหวแล้ว ๗ ครั้งด้วยทานานุภาพของเรา"]

๔๐๖. สงฺขยาปูรเณ โม.

ลง ม ปัจจัยในตัวเต็มของจำนวน (ปูรณสังขยา)

โม อ. ม ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *สงฺขยาปูรเณ* อันเป็นเหตุเต็มของจำนวน ฯ

ปูรยติ สงฺขฺยา อเนนาติ ปูรโณ,

จำนวนย่อมเต็มด้วยลำดับที่นั้น เหตุนั้น ลำดับที่นั้นชื่อว่า ปูรณะ

สงฺขฺยาย ปูรโณ สงฺขฺยาปูรโณ.

ตัวเต็มของจำนวน ชื่อว่า สังขยาปูรณะ

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปูรณ เป็นกรณสาธนะว่า ปูรยติ สงฺขฺยา อเนนาติ ปูรโณ และได้แสดงรูปวิเคราะห์ของ สงฺขฺยาปูรณ เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า สงฺขฺยาย ปูรโณ สงฺขฺยาปูรโณ หมายความว่า เป็นจำนวนสุดท้ายซึ่งทำให้จำนวนของกลุ่มนั้นเต็มได้ อรรถของ สงฺขฺยา ศัพท์ คือ จำนวนที่เป็นกลุ่ม ส่วนอรรถของ ปูรณ ศัพท์ คือ จำนวนบางส่วนที่มีในกลุ่ม เช่น ปญฺจนฺนํ ปูรโณ ปญฺจโม (จำนวนเต็มของบุรุษ ๕ คน, บุรุษที่ ๕) คำว่า ปญฺจ หมายถึง บุรุษ ๕ คน ส่วน ม ปัจจัย หมายถึง บุรุษที่ ๕ แม้ปูรณตัทธิตทั้งหมดก็มีนัยเดียวกันนี้]

ตสฺมึ สงฺขฺยาปูรณตฺเถ ฉฏฺฐิยนฺตโต มปฺปจฺจโย โหติ.

ลง ม ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติ ในความหมายว่า ตัวเต็มของจำนวน

ปญฺจโม, ปญฺจนฺนํ ปูรณี ปญฺจมี.

เช่น

[ปุงลิงค์] ปญฺจโม (ที่ ๕)

[อิตถีลิงค์] จำนวนเต็ม ๕ ชื่อว่า ปัญจมี

“นทาทิโต วา อี”ติ อีปจฺจโย.

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า นทาทิโต วา อี (ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาทิคณะและอื่นๆ)

“อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย”ติ อาปจฺจโย.

ลง อา ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย (ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์)

ปญฺจมา วีริยปารมี, ปญฺจมํ ฌานํ.

เช่น

[อิตถีลิงค์] ปญฺจมา วีริยปารมี (วิริยบารมีเป็นที่ ๕)

[นปุงสกลิงค์] ปญฺจมํ ฌานํ (ฌานที่ ๕)

การประกอบรูปศัพท์ ปญฺจโม

ศัพท์เดิมเป็น ปญฺจ ศัพท์กับ ปูรณ ศัพท์

ลง นํ ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ปญฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

ในเพราะ นํ วิภัตติ ลง นฺ อาคมด้วยสูตรว่า "โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ"

สำเร็จรูปเป็น ปญฺจนฺนํ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปูรณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปูรโณ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจนฺนํ ปูรโณ (เหตุเต็มของ ๕) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ม ปัจจัยท้าย ปญฺจนฺนํ ศัพท์ในปูรณตัทธิตด้วยสูตรว่า "สงฺขฺยาปูรเณ โม"

ลบวิภัตติท้าย ปญฺจนฺนํ และ ปูรโณ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ ปูรณ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

สำเร็จรูปเป็น ปญฺจม

ตั้ง ปญฺจม ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปญฺจม ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปญฺจโม

[รูปอิตถีลิงค์ที่ลง ม ปัจจัย อาจลง อา หรือ อี อิตถีปัจจัยก็ได้ เช่น ปญฺจมา หรือ ปญฺจมี]

เอวํ สตฺตโม, สตฺตมี สตฺตมา, สตฺตมํ. อฏฺฐโม, อฏฺฐมี อฏฺฐมา, อฏฺฐมํ. นวโม, นวมี นวมา, นวมํ. ทสโม, ทสมี ทสมา, ทสมํ อิจฺจาทิ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

สตฺตโม, สตฺตมี สตฺตมา, สตฺตมํ (ที่ ๗) = สตฺตนฺนํ ปูรโณ สตฺตโม.

อฏฺฐโม, อฏฺฐมี อฏฺฐมา, อฏฺฐมํ (ที่ ๘) = อฏฺฐนฺนํ ปูรโณ อฏฺฐโม.

นวโม, นวมี นวมา, นวมํ (ที่ ๙) = นวนฺนํ ปูรโณ นวโม.

ทสโม, ทสมี ทสมา, ทสมํ (ที่ ๑๐) = ทสนฺนํ ปูรโณ ทสโม. ก็เช่นเดียวกันนี้

[อุทาหรณ์ที่พบในพระบาลี เช่น

สตฺตศัพท์

[ปุงลิงค์] สตฺตโม พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๗ [นับจากพระวิปัสสีพุทธเจ้า])

[อิตถีลิงค์] สตฺตมี วิภตฺติ (วิภัตติที่ ๗)

[นปุงสกลิงค์] สตฺตมํ ธนํ (ทรัพย์ที่ ๗) พบในบาทคาถาว่า ปญฺญา เว สตฺตมํ ธนํ (ปัญญานั่นเทียวเป็นทรัพย์ที่ ๗)

อฏฺฐ ศัพท์

[ปุงลิงค์] อฏฺฐโม ปราภโว (ความเสื่อมที่ ๘) พบในบาทคาถาว่า อฏฺฐโม โส ปราภโว (ข้อนั้นเป็นความเสื่อมที่ ๘)

[อิตถีลิงค์] อฏฺฐมี ติถี (ดิถีที่ ๘) พบในบาทคาถาว่า ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี (และดิถีที่ ๘ ใดแห่งปักษ์)

[นปุงสกลิงค์] อฏฺฐมํ จิตฺตํ ([มหากุศล]จิตดวงที่ ๘)

นว ศัพท์

[ปุงลิงค์] นวโม ขโณ (ขณะที่ ๙, ขณะที่มีพระพุทธเจ้าตรัสรู้)

[อิตถีลิงค์] นวมี ติถี (ดิถีที่ ๙) พบในประโยคว่า นวมิโต ปฏฺฐาย (จำเดิมแต่ดิถีที่ ๙)

[นปุงสกลิงค์] นวมํ สุตฺตํ (สูตรที่ ๙)

ทส ศัพท์

[ปุงลิงค์] ทสโม อาทีนโว (โทษที่ ๑๐)

[อิตถีลิงค์] ทสมี ติถี (ดิถีที่ ๑๐)

[นปุงสกลิงค์] ทสมํ สุตฺตํ (สูตรที่ ๑๐)

สังขยาศัพท์คือ ทฺวิ, ติ, จตุ และ ฉ ไม่ลง ม ปัจจัยในปูรณตัทธิต แต่ลงปัจจัยตัวอื่นดังจะกล่าวไว้ในสูตรต่อไป โดยเหตุที่ ม ปัจจัยมีใช้มากกว่าปัจจัยอื่นๆ ท่านจึงกล่าวถึง ม ปัจจัยก่อน และแสดงอุทาหรณ์อื่นว่า สตฺตโม เป็นต้น นอกจากนั้น ยังมีอุทาหรณ์อีกอื่นๆ ว่า สติโม (ที่ ๑๐๐), สหสฺสิโม (ที่ ๑,๐๐๐) โดยแปลงสระท้ายของ สต และ สหสฺส เป็น อิ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๓) ว่า สตาทีนมิ จ (และแปลงสระท้ายของ สต เป็นต้นเป็น อิ) มีตัวอย่างในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค อภิสมยสูตร (สํ. นิ. ๑๖.๗๔.๑๒๙) ว่า

เนว สติมํ กลํ อุเปติ น สหสฺสิมํ กลํ อุเปติ น สตสหสฺสิมํ กลํ อุเปติ มหาปถวึ อุปนิธาย ภควตา ปริตฺโต นขสิขายํ ปํสุ อาโรปิโต.

“ฝุ่นที่พระองค์ใช้ปลายพระนขาช้อนขึ้นมามีเพียงเล็กน้อย ไม่ถึงเศษหนึ่งส่วน ๑๐๐ ไม่ถึงเศษหนึ่งส่วน ๑,๐๐๐ ไม่ถึงเศษหนึ่งส่วน ๑๐๐,๐๐๐”

อุทาหรณ์อีกศัพท์หนึ่ง คือ กติมี ติถี (ดิถีที่เท่าไร) พบในคัมภีร์มหาวรรค อุโปสถขันธกะ (วิ. มหา. ๔.๑๕๖.๑๖๕) ว่า กติมี ภนฺเต ปกฺขสฺส (พระคุณเจ้า วันนี้กี่ค่ำ)]

“สงฺขยาปูรเณ”ติ อธิกาโร.

บทว่า สงฺขยาปูรเณ (ในตัวเต็มของจำนวน) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๔๐๗. จตุจฺเฉหิ ถฐา.

ลง ถ ปัจจัยและ ฐ ปัจจัยท้าย จตุ และ ฉ ในตัวเต็มของจำนวน

ถฐา อ. ถ และ ฐ ปัจจัย ท. *โหนฺติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *จตุจฺเฉหิ* จาก จตุศัพท์ และ ฉ ศัพท์ ท. *อตฺเถ* ในอรรถ *สงฺขยาปูรเณ* อันเป็นเหตุเต็มของจำนวน ฯ

จตุ-ฉ อิจฺเจเตหิ ถ-ฐ อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ สงฺขยาปูรณตฺเถ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ ถ และ ฐ ท้ายสังขยาศัพท์เหล่านี้คือ จตุ และ ฉ ในความหมายว่า ตัวเต็มของจำนวน

จตุนฺนํ ปูรโณ จตุตฺโถ. ทุวิตฺตํ. จตุตฺถี จตุตฺถา, จตุตฺถํ. ฉนฺนํ ปูรโณ ฉฏฺโฐ, ฉฏฺฐี ฉฏฺฐา, ฉฏฺฐํ. ฉฏฺโฐ เอว ฉฏฺฐโม.

เช่น

[ปุงลิงค์] ตัวเต็มของ ๔ ชื่อว่า จตุตถะ (ที่ ๔), มีการซ้อนพยัญชนะ

[อิตถีลิงค์] จตุตฺถี จตุตฺถา

[นปุงสกลิงค์] จตุตฺถํ

[ปุงลิงค์] ตัวเต็มของ ๖ ชื่อว่า ฉัฏฐะ (ที่ ๖)

[อิตถีลิงค์] ฉฏฺฐี ฉฏฺฐา

[นปุงสกลิงค์] ฉฏฺฐํ

ที่ ๖ นั่นแหละ ชื่อว่า ฉัฏฐมะ

การประกอบรูปศัพท์ จตุตฺโถ

ศัพท์เดิมเป็น จตุ ศัพท์กับ ปูรณ ศัพท์

ลง นํ ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย จตุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมึ ฉฏฺฐี”

ในเพราะ นํ วิภัตติ ลง นฺ อาคมด้วยสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น จตุนฺนํ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปูรณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปูรโณ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า จตุนฺนํ ปูรโณ (เหตุเต็มของ ๔) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ถ ปัจจัยท้าย จตุนฺนํ ศัพท์ในปูรณตัทธิตด้วยสูตรว่า “จตุจฺเฉหิ ถฐา”

ลบวิภัตติท้าย จตุนฺนํ และ ปูรโณ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ปูรณ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ซ้อน ตฺ เป็น ตฺถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปฐมา”

สำเร็จรูปเป็น จตุตฺถ

ตั้ง จตุตฺถ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จตุตฺถ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น จตุตฺโถ

[คำว่า ฉฏฺฐมโม นี้ลง ม ในอรรถสกัตถ์ซ้อนเข้าไปอีก แต่ก็ไม่มีความหมายอะไรเพิ่ม ดังที่ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

ฉฏฺฐมโมติ เอตฺถ โมติ โยควิภาเคน มปจฺจโย.[๓๖๙]

"ในคำว่า ฉฏฺฐมโม นี้ ลง ม ปัจจัยด้วยการแบ่งสูตรว่า โม [ในสูตรว่า สงฺขฺยาปูรเณ โม]"

อุทาหรณ์ว่า ฉฏฺฐมโม นี้ พบในคาถาเท่านั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๐๓) จึงตั้งสูตรว่า ฉฏฺฐโต จ สกตฺเถ คาถายํ (และลง ม ปัจจัยท้าย ฉฏฺฐ ศัพท์ในอรรถสกัตถ์ในคาถา) เช่น ฉฏฺฐมโม โส ปราภโว (ข้อนั้นเป็นความเสื่อมที่ ๖), ฉฏฺฐมํ ภทฺรมธนสฺส, อนคารสฺส ภิกฺขุโน (ความงามที่ ๖ ของภิกษุผู้ไม่มีทรัพย์ไม่มีเรือน) ดังนั้น คณะสงฆ์พม่าจึงมีมติให้ใช้ชื่อเรียกการสังคายนาครั้งที่ ๖ ว่า ฉัฏฐสังคีติ ไม่ใช้ชื่อว่า ฉัฏฐมสังคีติ กล่าวกันว่าในตอนประชุมเพื่อเตรียมงานการสังคายนาในครั้งนี้ พระพม่าบางรูปต้องการใช้ชื่อว่า ฉัฏฐมสังคายนา แต่ถูกคัดค้านด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์นี้ ความจริงในคัมภีร์กถาวัตถุ (ข้อ ๕๐๖ หน้า ๓๐๕) มีรูปที่ลง ม ปัจจัยในสกัตถตัทธิตในประโยคร้อยแก้วทั่วไป คือ ประโยคว่า ฉฏฺฐมี สา คติ (คตินั้นเป็นที่ ๖) แต่เนื่องจากคำในลักษณะนี้มีใช้น้อย สัททนีติปกรณ์จึงระบุว่าใช้ในคาถาเท่านั้น

นอกจากนั้น ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แสดงความเห็นว่า อาจลง ฐ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ท้าย ฉ ศัพท์ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ติดตามมา คือ สงฺขฺยาปูรเณ เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ฉฏฺฐ แล้วจึงลง ม ปัจจัยในปูรณตัทธิตก็ได้ ความเห็นเรื่องการลงปูรณตัทธิตปัจจัยในอรรถสกัตถ์นี้จะกล่าวถึงต่อไปในสูตร ๔๑๑]

“ฉาหํ, ฉฬายตนํ” อิจฺจตฺร-

ในตัวอย่างว่า ฉาหํ และ ฉฬายตนํ นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๐๘. ส ฉสฺส วา.

แปลง ฉ เป็น ส ได้บ้าง

ส อ. ส อาเทศ *ฉสฺส* ของ ฉ ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *วา* บ้าง ฯ

ฉสฺส สการาเทโส โหติ วา สงฺขฺยาเน.

แปลง ฉ เป็น ส อักษรในการนับจำนวนได้บ้าง

ฉาหมสฺส ชีวิตํ สาหํ ฉาหํ วา, สฬายตนํ.

ชีวิตของเขามี ๖ วัน เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สาหะ หรือว่า ฉาหะ = ฉ อหานิ ฉาหํ

สฬายตนํ (อายตนะ ๖) = ฉ อายตนานิ สฬายตนํ

[คำว่า ฉาหมสฺส ตัดบทเป็น (ฉ + อหํ) + อสฺส]

การประกอบรูปศัพท์ สาหํ

คำว่า สาหํ ประกอบรูปศัพท์จาก ฉ ศัพท์ และ อห ศัพท์

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ฉ ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง อ ท้าย ฉ กับ โย วิภัตติเป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทีนมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น ฉ

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย อห ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “โยนํ นิ นปุํสเกหิ”

ในเพราะ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ”

สำเร็จรูปเป็น อหานิ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ฉ อหานิ (๖ วัน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า “ทฺวิปเท ฯเปฯ กมฺมธารโย”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย ฉ และ อหานิ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

แยก ลบ รวม

แปลง ฉ เป็น ส ด้วยสูตรว่า “ส ฉสฺส วา”

สำเร็จรูปเป็น สาห

ตั้งเป็นทิคุสมาสด้วยสูตรว่า “สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ”

ตั้งเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”

ตั้งเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ทิคุสฺเสกตฺตํ”

ตั้ง สาห ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สาห ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สาหํ

[รูปว่า สาหํ, ฉาหํ เป็นทิคุสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ฉ อหานิ สาหํ, ฉาหํ (๖ วัน) ส่วน สฬายตนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ฉ อายตนานิ สฬายตนํ (อายตนะ ๖) แม้ว่าคำนี้จะไม่ใช่ตัทธิต แต่เกี่ยวกับการแปลงสังขยาศัพท์ ท่านจึงกล่าวไว้ในที่นี้ ในวุตติของสูตรนี้จึงกล่าวว่า สงฺขฺยาเน (ในการนับจำนวน)]

“ทฺวินฺนํ ปูรโณ”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวินฺนํ ปูรโณ (ตัวเต็มของ ๒) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๐๙. ทฺวิตีหิ ติโย.

ลง ติย ปัจจัยท้าย ทฺวิ และ ติ ศัพท์ในตัวเต็มของจำนวน

ติโย อ. ติย ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *ทฺวิตีหิ* จาก ทฺวิ ศัพท์ และ ติ ศัพท์ ท. *อตฺเถ* ในอรรถ *สงฺขฺยาปูรเณ* อันเป็นเหตุเต็มของจำนวน ฯ

ทฺวิ-ติ อิจฺเจเตหิ ติยปฺปจฺจโย โหติ สงฺขฺยาปูรณตฺเถ.

ลง ติย ปัจจัยท้ายศัพท์เหล่านี้คือ “ทฺวิ และ ติ” ในตัวเต็มของจำนวน

[สันสกฤตมีรูปเป็นทีฆะว่า ทฺวิตีย, ตฤตีย โดยลง ตีย ปัจจัย ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๕๗) เห็นว่าควรใช้ตามสันสกฤตเป็น ทุตีย, ตตีย ท่านอ้างรูปว่า ทุตีย จากพระบาลีและคัมภีร์วุตโตทัย (ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๒๒) ว่า

- ตณฺหา ทุตียา ปุริสสฺส โหติ (ตัณหาเป็นเพื่อนของบุรุษ)

- ครุมชฺฌโค ชกาโร, จตุตฺถโก ทุตียโก จปลา (คาถา[อันมีลักษณะที่กล่าวมาก่อน] มีทุติยคณะและจตุตถคณะเป็น ช คณะซึ่งอยู่กลางครุ ชื่อว่า จปลาอริยา)

อุทาหรณ์แรกที่ท่านอ้างมานี้ ไม่พบในพระบาลี แต่พบประโยคว่า สทฺธา ทุตียา ปุริสสฺส โหติ (ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ) ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

สทฺธา ทุตียา ปุริสสฺส โหติ
โน เจ อสฺสทฺธิยํ อวติฏฺฐติ
ยโส จ กิตฺตี จ ตตฺวสฺส โหติ
สคฺคญฺจ โส คจฺฉติ สรีรํ วิหาย.[๓๗๐]

“ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ หากความไม่มีศรัทธาวิบัติไป ยศและเกียรติย่อมมีแก่เขาด้วยเหตุนั้น อนึ่ง ผู้นั้นละทิ้งร่างกายแล้วย่อมไปสู่สวรรค์”

ในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ พบรูปว่า ทุติยา ในประโยคว่า สทฺธา ทุตียา ปุริสสฺส

โหติ แต่คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะกล่าวว่าบาทคาถาข้างต้นเป็นลักษณะของคาถาอินทรวิเชียร ถ้ามีรูปว่า ทุติยา ก็จะไม่ต้องฉันทลักษณ์ อย่างไรก็ตาม รูปว่า ทุตียโก ที่ท่านอ้างจากวุตโตทัยปกรณ์ ควรมีรูปเป็น ทุติยโก ในบาทคาถาว่า จตุตฺถโก ทุติยโก จปลา จึงจะต้องคณะฉันท์ตามลักษณะของอริยา-คาถาทั่วไปที่บาทที่ ๒ และ ๔ ประกอบด้วยคณะ ๔ คณะและอันตครุ (จตุตฺถ = ๑ ๒ ๑, โก ทุติ = ๒ ๑ ๑, ย = ๑ โก จป = ๒ ๑ ๑, ลา ๒)

อนึ่ง สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๑๗) และโมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๔) ระบุถึงรูปว่า ทุติย, ตติย แม้ในพระไตรปิฎกทุกฉบับก็มีรูปเป็นรัสสะเช่นเดียวกัน ดังนั้น คัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๗) จึงตัดสินว่าควรมีรูปเป็น ทุติย, ตติย]

วิปริณาเมน “ทฺวิติณฺณนฺ”ติ วตฺตมาเน-

บทว่า ทฺวิติณฺณํ (แปลง ทฺวิ และ ติ) ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]อยู่ด้วยการเปลี่ยนวิภัตติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๑๐. ติเย ทุตาปิ จ.

แปลง ทฺวิ และ ติ เป็น ทุ และ ต และรูปอื่นในเพราะ ติย ปัจจัย และปัจจัยอื่น

ทุตา จ อ. ทุ และ ต อาเทศ ท. ด้วย *ทฺวิติณฺณํ* ของ ทฺวิ ศัพท์และ ติ ศัพท์ ท. *โหนฺติ* ย่อมมี *ติเย อปิ* ในเพราะ ติย ปัจจัย ด้วย ฯ

ทฺวิ-ติ อิจฺเจเตสํ ทุ-ต อิจฺจาเทสา โหนฺติ ติยปฺปจฺจเย ปเร.

แปลงรูปเหล่านี้คือ ทฺวิ และ ติ เป็น ทุ และ ต ในเพราะ ติย ปัจจัยเบื้องหลัง

ทุติโย ปุริโส, ทุติยา, ทุติยํ.

เช่น

[ปุงลิงค์]	ทุติโย ปุริโส (คนที่ ๒)
[อิตถีลิงค์]	ทุติยา
[นปุงสกลิงค์]	ทุติยํ

[ในคัมภีร์อิติวุตตกะพบอุทาหรณ์ว่า ตณฺหาทุติโย ปุริโส (บุรุษผู้มีตัณหาเป็นเพื่อนสอง) คำว่า ตณฺหาทุติโย เป็นปุงลิงค์ตาม ปุริโส เพราะเป็นพหุพพีหิสมาส แต่ในรูปวิเคราะห์จะเป็น

- ตณฺหา ทุติยา ยสฺส โสยํ ตณฺหาทุติโย (บุรุษผู้มีตัณหาเป็นเพื่อนสอง)

พบในคาถาว่า

ตณฺหาทุติโย ปุริโส ทีฆมทฺธาน สํสรํ
อิตฺถภาวญฺญถาภาวํ สํสารํ นาติวตฺตติ.[๓๗๑]

“บุรุษผู้มีตัณหาเป็นเพื่อนสอง ท่องเที่ยวไปสิ้นกาลนาน ย่อมไม่พ้นไปจากสงสารอันมีความเป็นอย่างนี้และความเป็นอย่างอื่นไปได้”

การประกอบรูปศัพท์ ทุติโย

ศัพท์เดิมเป็น ทฺวิ ศัพท์กับ ปูรณ ศัพท์

ลง นํ ฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้ายด้วยสูตรว่า "สามิสฺมึ ฉฏฺฐี"

ในเพราะ นํ วิภัตติ ลง นฺ อาคมด้วยสูตรว่า "โน จ ทฺวาทิโต นํมฺหิ"

สำเร็จรูปเป็น ทฺวินฺนํ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปูรณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปูรโณ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวินฺนํ ปูรโณ (เหตุเต็มของ ๒) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ติย ปัจจัยท้าย ทฺวินฺนํ ศัพท์ในปูรณตัทธิตด้วยสูตรว่า "ทฺวิตีหิ ติโย"

ลบวิภัตติท้าย ทฺวินฺนํ และ ปูรโณ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ ปูรณ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ในเพราะ ติย ปัจจัย แปลง ทฺวิ เป็น ทุ ด้วยสูตรว่า "ติเย ทุตาปิ จ"

สำเร็จรูปเป็น ทุติย

ตั้ง ทุติย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทุติย ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทุติโย

เอวํ ติณฺณํ ปูรโณ ตติโย, ตติยา, ตติยํ.

ตัวอย่างว่า จำนวนเต็มของ ๓ มีรูปว่า

[ปุงลิงค์] ตติโย ปุริโส (คนที่ ๓)

[อิตถีลิงค์] ตติยา

[นปุงสกลิงค์] ตติยํ

ก็เช่นเดียวกันนี้

อปิคฺคหเณน อญฺญตฺถาปิ ทฺวิสทฺทสฺส ทุอาเทโส โหติ, จสทฺเทน ทิ จ.

แปลง ทฺวิ ศัพท์เป็น ทุ แม้ในที่อื่นด้วย อปิ ศัพท์ และแปลง [ทฺวิ] เป็น ทิ ด้วย จ ศัพท์

เทฺว รตฺติโย ทุรตฺตํ, ทุวิธํ, ทุวงฺคํ, ทิรตฺตํ, ทิคุณํ, ทิคุ.

เช่น ๒ ราตรี ชื่อว่า ทุรัตตะ

ทุวิธํ (๒ อย่าง) = เทฺว วิธา ทุวิธํ.

ทุวงฺคํ (องค์ ๒) = เทฺว องฺคานิ ทุวงฺคํ.

ทิรตฺตํ (๒ ราตรี) = เทฺว รตฺติโย ทิรตฺตํ.

ทิคุณํ (๒ ชั้น) = เทฺว คุณา ทิคุณํ.

ทิคุ (โค ๒ ตัว) = เทฺว คาโว ทิคุ.

[ในรูปว่า ทุรตฺตํ แปลง อิ ใน รตฺติ เป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต อนึ่ง ปทรูปสิทธิคัณฐิกล่าวว่า อุทาหรณ์ทั้งหมดนี้เป็นทิคุสมาส แต่รูปว่า ทุวิธ มักใช้เป็นพหุพพีหิสมาส โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว วิธา อสฺสาติ ทุวิธํ (มี ๒ อย่าง) ดังข้อความในคัมภีร์สุโพธาลังการ (คาถา ๒๕๒) ว่า ชนโก ญาปโก เจติ, ทุวิธา เหตโว สิยุํ (เหตุมี ๒ อย่าง คือ ชนกเหตุ และญาปกเหตุ) นอกจากนั้น คำว่า ทิคุณ ก็อาจใช้เป็นพหุพพีหิสมาสโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว คุณา เอติสฺสาติ ทิคุณา (มี ๒ ชั้น) พบในคัมภีร์มหาวรรค (วิ. มหา. ๔.๓๔๖.๑๕๗) ว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว ติจีวรํ ทิคุณํ สงฺฆาฏึ, เอกจฺจิยํ อุตฺตราสงฺคํ, เอกจฺจิยํ อนฺตรวาสกํ (ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตไตรจีวร คือ สังฆาฏิอันมี ๒ ชั้น อุตตราสงค์ชั้นเดียว อันตรวาสกชั้นเดียว")

ความจริงบทที่เป็นกรรมธารยสมาสอาจประกอบใช้เป็นพหุพพีหิสมาสได้ตามฐานะ ฉันใด แม้บททิคุสมาสก็อาจประกอบใช้เป็นพหุพพีหิสมาสได้ ฉันนั้น ดังจะเห็นได้ว่ากรรมธารยสมาสและทิคุสมาสได้รับการตั้งชื่อว่าเป็นตัปปุริสสมาสเพราะมีบทหลังเป็นประธานเหมือนตัปปุริสสมาส ดังนั้น สมาสทั้ง ๓ คือ กรรมธารยสมาส ทิคุสมาส และตัปปุริสสมาส จึงอาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสได้ในกรณีที่มีอัญญบทเป็นประธาน]

๔๑๑. เตสมฑฺฒูปปเทน อฑฺฒุฑฺฒ-ทิวฑฺฒ-ทิยฑฺฒฑฺฒติยา.

แปลง จตุตฺถ, ทุติย และ ตติย ศัพท์เหล่านั้น กับ อฑฺฒ ซึ่งเป็นบทใกล้เป็น อฑฺฒุฑฺฒ, ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ และ อฑฺฒติย

อฑฺฒุฑฺฒทิวฑฺฒทิยฑฺฒฑฺฒติยา อ. อฑฺฒุฑฺฒ, ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ, และ อฑฺฒติย อาเทศ ท. *เตสํ จตุตฺถทุติยตติยานํ* ของ จตุตฺถ ศัพท์, ทุติย ศัพท์ และ ตติย ศัพท์ ท. เหล่านั้น *สห* กับ *อฑฺฒูปปเทน* ด้วยบทใกล้คือ อฑฺฒ *โหนฺติ* ย่อมมี ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง จตุตฺถ ศัพท์กับ อฑฺฒ เป็น อฑฺฒุฑฺฒ, ทุติย ศัพท์ กับ อฑฺฒ เป็น ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ และ ตติย ศัพท์กับ อฑฺฒ เป็น อฑฺฒติย

ในรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒุฑฺโฒ เป็นต้น คำว่า อฑฺเฒน มีคำแปล ๔ มติ คือ

๑. แปลว่า "โดยกึ่งหนึ่ง" ลงตติยาวิภัตติในอรรถตติยาวิเสสนะ (มติของปทรูปสิทธินิสสัยใหม่)

๒. แปลว่า "ด้วยกึ่งหนึ่ง" ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ (มติของปทรูปสิทธิภาสาฎีกา)

๓. แปลว่า "กับด้วยกึ่งหนึ่ง" ลงตติยาวิภัตติในอรรถสหโยคะ โดยเพิ่มปาฐเสสะว่า สห เข้ามา (มติของปทรูปสิทธินิสสัยเก่า)

๔. แปลว่า "กับกึ่งหนึ่ง" ลงตติยาวิภัตติในอรรถสหัตถะ (มติของปทรูปสิทธิคัณฐิ)

อย่างไรก็ตาม บทสำเร็จตามมติเหล่านี้มิได้หมายถึงสี่ครึ่ง แต่หมายถึงสามครึ่ง คำนี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่มีความหมายโดยปริยายเหมือน Idiom ในภาษาอังกฤษ ดังคำว่า สมณสฺส โรจเต สจฺจํ (ความจริงถูกใจสมณะ) ซึ่งหมายความว่า สมณะชอบความจริง คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ความจริงย่อมชอบใจแก่สมณะ" แต่บทประธานคือ สจฺจํ (ความจริง) เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิตซึ่งกระทำกริยา ชอบใจ ไม่ได้ แม้คัมภีร์อาศุโพธะ (สูตร ๙๕๗) ก็อธิบายว่า พาลาย โรจเต โมทโก, โมทโก พาลรุจิวิสโย อิจฺจตฺโถ (ขนมย่อมชอบใจแก่เด็ก หมายความว่า ขนมมีความชอบใจของเด็กเป็นวิสัย) <มีรูปสันสกฤตว่า พาลาย โรจเต โมทกะ, โมทกะ พาลรุจิวิสยะ อิตฺยรฺถะ.>

สำนวนทางภาษาบาลีอีกคำหนึ่งที่นิยมใช้ทางพระวินัย คือ อยํ นาโค อายสฺมโต ติสฺสสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข (นาคนี้มุ่งอุปสมบทแก่ท่านพระติสสะ) ความจริงท่านพระติสสะเป็นอุปัชฌาย์ ส่วนนาคเป็นผู้จะบวช แต่ข้อความนี้สื่อถึงนาคว่าเป็นผู้บวชให้ท่านพระติสสะ ไม่ใช่ท่านพระติสสะบวชให้นาค จึงจัดเป็นสำนวนทางภาษาเช่นเดียวกัน มีประโยคจริงในคัมภีร์มหาวรรคว่า

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยํ อิตฺถนฺนาโม อิตฺถนฺนามสฺส อายสฺมโต อุปสมฺปทาเปกฺโข.[๓๗๒]

"ท่านผู้เจริญ สงฆ์จงฟังข้าพเจ้า บุคคลผู้มีชื่ออย่างนี้เป็นผู้มุ่งอุปสมบทแก่ท่านผู้มีชื่ออย่างนี้"

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (ตัทธิตกัณฑ์ สูตร ๔๔) อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า อฑฺฒุฑฺโฒ, ทิวฑฺโฒ ทิยฑฺโฒ, อฑฺฒติโย แม้เป็นศัพท์ที่ลงปูรณปัจจัย แต่มีความหมายเป็นสังขยาทั่วไป โดยหมายถึงจำนวนที่เป็นกลุ่ม คือ สามครึ่ง หนึ่งครึ่ง และสองครึ่ง จัดว่าเป็นปูรณสังขยาพิเศษที่ไม่เหมือนกับปูรณสังขยาอื่น ใช้เฉพาะเมื่อเข้าสมาสกับบทหน้า เช่น

อฑฺฒุฑฺฒ

- อฑฺฒุฑฺฒปาฏิหาริยสหสฺสานิ (ปาฏิหาริย์ ๓,๕๐๐ อย่าง),
- อฑฺฒุฑฺฒสตานิ (สิกขาบท ๓๕๐ ข้อ)

ทิยฑฺฒ

- ทิยฑฺฒสหสฺสกิเลสมารํ (กิเลสมาร ๑,๕๐๐)
- ทิยฑฺฒหตฺถุพฺเพโธ (สูงศอกครึ่ง)

อฑฺฒติย, อฑฺฒเตยฺย

- เอวํ อฑฺฒติเยสุ มาเสสุ วีติวตฺเตสุ (เมื่อสองเดือนครึ่งล่วงไปแล้วอย่างนี้)
- ติริยํ อฑฺฒเตยฺยา (สองศอกครึ่งโดยความกว้าง)
- อฑฺฒเตยฺยมาสา (สองเดือนครึ่ง),
- อฑฺฒเตยฺยหตฺโถ (สองศอกครึ่ง)

ในคัมภีร์ข้างต้นได้นำหลักฐานจากคัมภีร์ไวยากรณ์และฎีกามาอ้างอิงว่า

อฑฺฒุฑฺฒาทโย สงฺขฺยาปูรณตฺเถ ชาตาปิ น สงฺขฺยาปูรณตฺเถเยว วตฺตนฺติ. สงฺขฺยาวาจกาปิ โหนฺติ นปุํสกลิงฺคา จ. ยถา อฑฺฒุฑฺฒปาฏิหาริยสหสฺสานิ, เอตฺถ ปญฺจสตาธิกานิ ติสหสฺสานิ ปาฏิหาริยานีติ อตฺโถ.[๓๗๓]

"อฑฺฒุฑฺฒ ศัพท์เป็นต้นแม้เป็นไปในอรรถสังขยาปูรณะ ก็มิได้ดำเนินไปในอรรถสังขยาปูรณะอย่างเดียว แต่ยังแสดงจำนวน และเป็นนปุงสกลิงค์ได้อีกด้วย เช่น ในคำว่า อฑฺฒุฑฺฒปาฏิหาริยสหสฺสานิ มีความหมายว่า ปาฏิหาริย์ ๓ พัน ๕ ร้อยอย่าง"

อฑฺฒุฑฺฒสตานีติ ปญฺญาสาธิกานิ ตีณิ สตานิ.[๓๗๔]

"คำว่า อฑฺฒุฑฺฒสตานิ แปลว่า สิกขาบท ๓๕๐ ข้อ"]

เตสํ จตุตฺถทุติยตติยานํ อฑฺฒูปปทานํ อฑฺฒูปปเทน สห อฑฺฒุฑฺฒ-ทิวฑฺฒ-ทิยฑฺฒ-อฑฺฒติยาเทสา โหนฺติ.

แปลง จตุตฺถ, ทุติย และ ตติย ศัพท์เหล่านั้นซึ่งติดกับ อฑฺฒ กับ อฑฺฒ ซึ่งเป็นบทใกล้เป็น อฑฺฒุฑฺฒ, ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ และ อฑฺฒติย

[คำว่า เตสํ ในสูตร หมายถึง จตุตฺถ, ทุติย และ ตติย เพราะสูตรว่า จตุจฺเฉหิ ถฐา และ ทฺวิตีหิ ติโย ตามมาในสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม ข้อความว่า จตุตฺถทุติยตติยานํ มิได้ปรากฏในสูตรเหล่านั้นโดยตรง เป็นเพียงบทสำเร็จของสูตรทั้งสองนั้น บทนี้จึงเป็นบทพิเศษที่นอกเหนือไปจากกฎทั่วไปของ ต ศัพท์อันเป็นปักกันตวิสัย คือ มีอรรถที่ผ่านมาเป็นวิสัย (ดู อรรถของ ต ศัพท์ ๓ ประการในสุโพธาลังการมัญชรี คาถา ๑๒๒)

คำว่า อฑฺฒูปปท มีรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺฒํ อุปปทํ เยสํ เต อฑฺฒูปปทา (อัฑฒูปปทะ คือ มี อฑฺฒ เป็นบทใกล้, เป็นบทประชิด)]

เอตฺถ จ :-

อฑฺฒูปปทุปาทาน- สามตฺถา อฑฺฒปุพฺพกา
เตสํสทฺเทน คยฺหนฺเต จตุตฺถทุติยาทโย.

อนึ่ง ในสูตรนี้

ศัพท์ว่า จตุตฺถ และ ทุติย เป็นต้นที่มี อฑฺฒ เป็นบทหน้า ท่านแสดงด้วยศัพท์ว่า เตสํ เพราะความสามารถในการถือเอา อฑฺฒ ซึ่งเป็นบทใกล้

[คำว่า เตสํ ในสูตร หมายถึง จตุตฺถ, ทุติย และ ตติย ซึ่งอยู่ประชิดกับ อฑฺฒ ศัพท์ในรูปว่า อฑฺฒจตุตฺถ, อฑฺฒทุติย และ อฑฺฒตติย เพราะท่านกล่าวไว้ในสูตรว่า อฑฺฒูปปเทน (กับ อฑฺฒ ซึ่งเป็นบทใกล้) ดังนั้นในวุตติจึงอธิบายโดยเพิ่มคำว่า อฑฺฒูปปทานํ (ซึ่งติดกับ อฑฺฒ)

คำว่า อฑฺฒูปปทุปาทาน ตัดบทเป็น อฑฺฒ + อุปปท + อุปาทาน]

อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒุฑฺโฒ, อฑฺเฒน ทุติโย ทิวฑฺโฒ ทิยฑฺโฒ, อฑฺเฒน ตติโย อฑฺฒติโย.

เช่น ที่ ๔ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัฑฒุฑฒะ (สามครึ่ง)
ที่ ๒ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า ทิวัฑฒะ, ทิยัฑฒะ (หนึ่งครึ่ง)
ที่ ๓ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัฑฒติยะ (สองครึ่ง)

[คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๐๕) แสดงความเห็นว่า ความหมายว่า ที่สี่กับกึ่งหนึ่ง ที่สามกับกึ่งหนึ่ง หรือที่สองกับกึ่งหนึ่ง ซึ่งก็คือส่วนที่ ๔ ที่ ๓ หรือที่ ๒ กับอีกกึ่งหนึ่ง นั่นคือส่วนที่มีจำนวนหนึ่งครึ่งเหมือนกัน มิได้สื่อความหมายว่า สามครึ่ง สองครึ่ง หรือหนึ่งครึ่ง ท่านจึงกล่าวว่า บทเหล่านี้ คือ จตุตฺโถ, ตติโย และ ทุติโย ลง ถ และ ติย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า จตฺตาโร เอว จตุตฺโถ, เทฺว เอว ทุติโย, ตโย เอว ตติโย แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒุฑฺโฒ, อฑฺเฒน ทุติโย ทิวฑฺโฒ ทิยฑฺโฒ, อฑฺเฒน ตติโย อฑฺฒติโย จึงแปลว่า สี่กับกึ่งหนึ่ง, สองกับกึ่งหนึ่ง และสามกับกึ่งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ความหมายของศัพท์เหล่านั้นตามคำอธิบายนี้ยังไม่ชัดเจนนัก

ผู้แปลคิดว่า ปัจจัยคือ ถ และ ติย ที่ลงในสกัตถตัทธิต ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ใดๆ ดังนั้น จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ตามที่กัจจายนไวยากรณ์กล่าวไว้ เพียงแต่เพิ่มคำว่า อูโน (หย่อน) เข้ามาแปลร่วมกับ อฑฺเฒน ก็จะได้ความหมายชัดเจน โดยความหมายว่า ที่สี่หย่อนกึ่งหนึ่ง ก็คือ สามครึ่งนั่นเอง โดยความหมายว่า ที่สี่ หมายรวมถึงสิ่งสี่อย่าง โดยเอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงองค์รวมทั้งหมด ดังคำว่า ภตฺตํ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคข้าว) ซึ่งเป็นการกล่าวถึงข้าวอันเป็นบางส่วน แต่เจตนาหมายถึงองค์รวมคือข้าวและกับข้าว แม้ข้อความว่า สองหย่อนกึ่งหนึ่ง ก็คือหนึ่งครึ่ง และสามหย่อนกึ่งหนึ่ง ก็คือสองครึ่ง การเพิ่ม อูน ศัพท์เข้ามาแปลร่วมกันในที่ประกอบด้วย อฑฺฒ ศัพท์มีหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๓) และมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๒๘๗) ว่า

อฑฺฒเตฬเสหิ ภิกฺขุสเตหีติ อฑฺฒสเตน อูเนหิ เตรสหิ ภิกฺขุสเตหิ.[๓๗๕]

“คำว่า อฑฺฒเตฬเสหิ ภิกฺขุสเตหิ (กับภิกษุ ๑,๒๕๐ รูป) หมายความว่า กับภิกษุ ๑,๓๐๐ รูปที่หย่อนด้วยกึ่งร้อย”

อฑฺฒเตฬเสหีติ อฑฺเฒน เตฬเสหิ, ทฺวาทสหิ สเตหิ ปญฺญาสาย จ ภิกฺขูหิ สทฺธินฺติ วุตฺตํ โหติ.[๓๗๖]

“คำว่า อฑฺฒเตฬเสหิ แปลว่า กับภิกษุ ๑,๓๐๐ รูป[ที่หย่อน]ด้วยกึ่ง[ร้อย] ความหมายก็คือ กับภิกษุ ๑,๒๕๐ รูป”

ในประโยคแรก พระอรรถกถาจารย์เพิ่มคำว่า อูเนหิ เข้ามาอธิบายไว้อย่างชัดเจน แต่ในประโยคหลัง ท่านละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ เพราะท่านกล่าวไว้แล้วในอรรถกถาของทีฆนิกาย จึงไม่กล่าวไว้อีกในอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย นอกจากนั้น มีบางศัพท์ที่ประกอบ อูน ไว้อย่างชัดเจน เช่นคำว่า อฑฺฒูนนว (เก้าหย่อนกึ่ง, แปดครึ่ง) พบในคำว่า อฑฺฒูนนวมตฺตา ภาณวารา (ภาณวารที่มีประมาณแปดครึ่ง, แปดภาณวารครึ่ง)

คัมภีร์นิสสัยพม่าหลายฉบับแสดงรูปวิเคราะห์ไว้ต่างกับกัจจายนไวยากรณ์ โดยสรุปมี ๒ มติ คือ

๑. ตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส

- อฑฺโฒ จตุตฺโถ ยสฺสาติ อฑฺฒุฑฺโฒ (หมู่อันมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สี่, สามครึ่ง)
- อฑฺโฒ ทุติโย ยสฺสาติ ทิวฑฺโฒ, ทิยฑฺโฒ (หมู่อันมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สอง, หนึ่งครึ่ง)
- อฑฺโฒ ตติโย ยสฺสาติ อฑฺฒติโย (หมู่อันมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สาม, สองครึ่ง)

เช่น อฑฺฒติโย หตฺโถ (สองศอกครึ่ง), อฑฺฒติยา วิทตฺถิ (สองคืบครึ่ง), อฑฺฒติโย องฺคุลํ (สองนิ้วครึ่ง) มตินี้กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๕๙) และสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์วินยวินิจฉยฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๕๙) และวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๓๘๙) ว่า

ติณฺณํ ปูรโณ เตยฺโย, อฑฺโฒ เตยฺโย อสฺสาติ อฑฺฒเตยฺโย, อฑฺฒเตยฺโย จ โส กํโส จาติ อฑฺฒเตยฺยกํโส.[๓๗๗]

“ตัวเต็มของสาม ชื่อว่า เตยยะ กึ่งหนึ่งเป็นที่สามของกังสะนั้น เหตุนั้น กังสะนั้นชื่อว่า อัฑฒเตยยะ (มีกึ่งหนึ่งเป็นที่สาม, สองครึ่ง) สองครึ่งนั้นก็เป็นกังสะด้วย จึงชื่อว่า อัฑฒเตยยกังสะ (กังสะสองครึ่ง = สิบกหาปณะ โดยหนึ่งกังสะมี ๔ กหาปณะ)”

อฑฺเฒน เอกาทส อฑฺเฒกาทส, อฑฺฒํ วา เอกาทสมํ เอเตสนฺติ อฑฺเฒกาทส. อฑฺฒฏฺฐมาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.[๓๗๘]

“ธาตุสิบเอ็ด[หย่อน]ด้วยกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัฑเฒกาทสะ อีกอย่างหนึ่ง กึ่งหนึ่งเป็นจำนวนที่สิบเอ็ดของธาตุเหล่านั้น เหตุนั้น ธาตุเหล่านั้นชื่อว่า อัฑเฒกาทสะ (ธาตุสิบอย่างครึ่ง) แม้คำว่า อฑฺฒฏฺฐมา (ธาตุที่แปด[หย่อน]ด้วยกึ่งหนึ่ง, มีกึ่งหนึ่งเป็นที่แปด, ธาตุเจ็ดอย่างครึ่ง) นี้ก็มีนัยเดียวกัน [อฑฺเฒน อฏฺฐมา อฑฺฒฏฺฐมา, อฑฺฒํ อฏฺฐมํ เอเตสนฺติ อฑฺฒฏฺฐมา]”

ที่จริงแล้ว แม้สันสกฤตเองก็ได้แสดงรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสเช่นเดียวกัน มีรูปว่า อรฺธปญฺจมสุปฺโป (ผู้มีกระด้งมีกึ่งหนึ่งเป็นที่ห้า, ผู้มีสี่กระด้งครึ่ง) โดยบทสังขยาตัทธิตต้องมี อรฺธ ศัพท์

อยู่หน้าแน่นอน ดังข้อความในวารติกะซึ่งเป็นสูตรเพิ่มของปาณินิไวยากรณ์ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๒๓) ว่า

อทฺธปุพฺพปโท จ ปูรณปจฺจยนฺโต สงฺขฺยาสญฺโญ ภวตีติ วตฺตพฺพํ สมาสกนฺวิธฺยตฺถํ. อทฺธ-ปญฺจมสุปฺโป. อทฺโธ ปญฺจโม เยสนฺติ พหุพฺพีหิมฺหิ กเต อทฺธปญฺจเมหิ สุปฺเปหิ กีโต.[๓๗๙]

“อนึ่ง พึงกล่าวข้อความว่า ศัพท์ที่มีปูรณปัจจัยอยู่ท้าย อันมีบทหน้าเป็น อทฺธ ศัพท์ มีชื่อว่า สังขยา ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่การลง กนฺ ปัจจัยในสมาส เช่น อทฺธปญฺจมสุปฺโป (กระด้งมีกึ่งหนึ่งเป็นที่ห้า, สี่กระด้งครึ่ง) เมื่อกระทำพหุพพีหิสมาสแล้วโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อทฺโธ ปญฺจโม เยสํ (กึ่งหนึ่งเป็นที่ห้าของกระด้งเหล่าใด) ได้รูปว่า อทฺธปญฺจเมหิ สุปฺเปหิ กีโต (สินค้าอันบุคคลซื้อแล้วด้วยกระด้งมีกึ่งหนึ่งเป็นที่ห้า/สี่กระด้งครึ่ง)]

๒. ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส

- อฑฺฒํ จตุตฺโถ ยสฺสาติ อฑฺฒุฑฺโฒ (หมู่อันมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สี่, สามครึ่ง)
- อฑฺฒํ ทุติโย ยสฺสาติ ทิวฑฺโฒ, ทิยฑฺโฒ (หมู่อันมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สอง, หนึ่งครึ่ง)
- อฑฺฒํ ตติโย ยสฺสาติ อฑฺฒติโย (หมู่อันมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สาม, สองครึ่ง)

มตินี้กล่าวไว้ในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๐๕) ท่านประกอบทุติยา-วิภัตติท้าย อฑฺฒ ศัพท์ในอรรถกิริยาวิเสสนะ

คำอธิบายเรื่อง อฑฺฒุฑฺฒ เป็นต้นที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และนิสสัยต่างๆ ได้นำมากล่าวไว้อย่างบริบูรณ์ในเรื่องนี้แล้ว แต่ยังมีอีกความเห็นหนึ่งที่ค่อนข้างจะเข้าใจยาก กล่าวไว้ในคัมภีร์ขุททสิกขาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๘) ซึ่งอาจสรุปความได้ว่า คำว่า อฑฺฒเตยฺโย แปลตามศัพท์ว่า ส่วนที่สามด้วยกึ่งหนึ่ง หมายถึง กึ่งหนึ่งคือครึ่งศอก (หนึ่งคืบ) โดยตรง แต่หมายถึงสองศอกคืบโดยอ้อม โดยหมายเฉพาะส่วนที่สามคือครึ่งศอกเป็นหลัก คำว่า ด้วยกึ่งหนึ่ง เป็นเพียงคำขยายความของส่วนที่สามเท่านั้น ตามมตินี้จัดเป็นนานันตรินัย คือ นัยที่ไม่มีระหว่างโดยเป็นสิ่งที่ประกอบร่วมกัน ดังคำว่า ฆตตฺถิกสฺส ฆฏมานย (จงนำหม้อมา[ให้]แก่ผู้ต้องการเนยใส) คำว่า ฆฏ (หม้อ) ยังหมายรวมถึงเนยใสที่อยู่ในหม้ออีกด้วย เพราะประกอบร่วมกัน

มีข้อความในคัมภีร์ขุททสิกขาฎีกาว่า

อฑฺเฒน ตติโย ภาโค อฑฺฒเตยฺโย. เอตฺถ ทฺวินฺนํ หตฺถโกฏฺฐาสานํ สมฺปุณฺณานํ ตติย-โกฏฺฐาสสํสิชฺฌเน กรณภูตา อฑฺฒสทฺทนิทฺทิฏฺฐา ยา วิทตฺถิ สาว ตติโยติ นิทฺทิฏฺฐาติ อุปฑฺฒหตฺถ-

สงฺขาโต ตติโย ภาโค อฑฺฒเตยฺโย. โส จ นานนฺตเรน ทฺวิหตฺถตติยตา ลพฺภตีติ เทฺว หตฺถา, เอกา จ วิทตฺถิ อฑฺฒเตยฺโย. ตํสนฺนิโยเคน ปเนตฺถ อนฺตรวาสโกว อฑฺฒเตยฺโยติ เวทิตพฺโพ.[๓๘๐]

"ส่วนที่สามด้วยกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัฑฒเตยยะ ในเรื่องนี้ คืบหนึ่งที่แสดงไว้ด้วย อฑฺฒ ศัพท์ อันเป็นเครื่องมือในการให้สำเร็จส่วนที่สามของส่วนคือสองศอกถ้วน ถูกแสดงว่าเป็นส่วนที่สาม ดังนั้น ส่วนที่สามกล่าวคือครึ่งศอก (คืบหนึ่ง) จึงชื่อว่า อัฑฒเตยยะ อนึ่ง ส่วนที่สามนั้นย่อมปรากฏความมีส่วนที่สามคือสองศอกโดยนานันตรินัย (นัยที่ไม่มีระหว่างโดยเป็นสิ่งที่ประกอบร่วมกัน) ด้วยเหตุนี้ สองศอกกับคืบหนึ่งจึงชื่อว่า อัฑฒเตยยะ อนึ่ง ผ้าอันตรวาสกเท่านั้นพึงทราบว่าเป็นอัฑฒเตยยะในเรื่องนี้ เพราะประกอบด้วยส่วนดังกล่าว"

อนึ่ง ในคัมภีร์วินยวินิจฉยฎีกา (คำอธิบายคาถา ๕๗๑) กล่าวแสดงรูปวิเคราะห์ของ ทิยฑฺฒ อีกนัยหนึ่งว่า ทุติยํ อฑฺฒเมตสฺสาติ ทิยฑฺฒา (คืบที่มีกึ่งหนึ่งเป็นส่วนที่สอง ชื่อว่า ทิยัฑฒะ) ตามมตินี้มีศัพท์เดิมมาจาก ทุติยฑฺฒา ลบ ติย ปัจจัย และแปลงสระ อุ ใน ทุ เป็น อิ จึงสำเร็จเป็นรูปว่า ทิยฑฺฒา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ทุติยํ อฑฺฒเมตสฺสาติ ทุติยฑฺฒาติ วตฺตพฺเพ ติยปจฺจยโลเปน ทิยฑฺฒาติ วุตฺตํ. อฑฺฒทุติยาติ วุตฺตํ โหติ.[๓๘๑]

"กึ่งหนึ่งเป็นส่วนที่สองของคืบนั้น เมื่อควรกล่าวว่า ทุติยฑฺฒา ได้กล่าวว่า ทิยฑฺฒา ด้วยการลบ ติย ปัจจัย ความหมายก็คือ มีกึ่งหนึ่งเป็นส่วนที่สอง"

โดยทั่วไปคำว่า ทิยฑฺฒ หมายถึง หนึ่งครึ่ง แต่ในที่เกี่ยวกับหัตถบาส หมายถึง สองครึ่ง เช่นคำว่า ทิยฑฺฒหตฺถปฺปมาโณ (ระยะสองศอกกึ่งหนึ่ง) จัดเป็นศัพท์พิเศษที่แปลได้สองอย่างโดยมีรูปวิเคราะห์ต่างกัน ตามนัยหลังเป็นทวันทสมาส มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๕๙) ว่า เทฺว จ อฑฺโฒ จ ทิยฑฺฒา (สองและกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า ทิยัฑฒะ) ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณีกล่าวว่า

หตฺถปาโส นาม ทิยฑฺฒหตฺถปฺปมาโณ.[๓๘๒]

"ระยะสองศอกและกึ่งหนึ่ง[ของศอก] (สองศอกคืบ) ชื่อว่า หัตถบาส (บ่วงมือ)"]

การประกอบรูปศัพท์ อฑฺฒุฑฺโฒ

ศัพท์เดิมเป็น อฑฺฒ ศัพท์ กับ จตุตฺถ ศัพท์

[ทำตัวรูปตามวิธีนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ (ที่สี่กับกึ่งหนึ่ง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบททั้งสองเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตรว่า "อมาทโย ปรปเทภิ"

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

ลบวิภัตติท้าย อฑฺเฒน และ จตุตฺโถ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

แปลง อฑฺฒ กับ จตุตฺถ เป็น อฑฺฒุฑฺฒ ด้วยสูตรว่า "เตสมฑฺฒูปปเทน ฯเปฯ ทิยฑฺฒฑฺฒติยา."

สำเร็จรูปเป็น อฑฺฒุฑฺฒ

ตั้ง อฑฺฒุฑฺฒ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อฑฺฒุฑฺฒ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า "โส"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อฑฺฒุฑฺโฒ

[รูปว่า อฑฺฒุฑฺฒ เป็นต้นนี้เป็นตติยาตัปปุริสสมาส จึงประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของสมาส ต่างกันที่แปลง จตุตฺถ กับ อฑฺฒ เป็น อฑฺฒุฑฺฒ เป็นต้น ที่จริงแล้วบทเหล่านี้จัดเป็นบทสมาสใน เวลาตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ (ที่ ๔ กับกึ่งหนึ่ง) แล้วสำเร็จเป็น อฑฺฒจตุตฺถ แต่เมื่อแปลงเป็น อฑฺฒุฑฺฒ ตามวิธีของสูตรนี้แล้ว บทสำเร็จก็จัดเป็นตัทธิต เพราะมีการเปลี่ยนศัพท์ด้วยการอาเทศ ดังคำอธิบายในคัมภีร์สุตตนิเทศว่า

อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒุฑฺโฒติ อิทํ ตปฺปุริสสมาสตฺเตปิ อาเทสปริวตฺตนวเสน ตทฺธิตํ นาม.[๓๘๓]

"คำว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒุฑฺโฒ นี้ แม้มีความเป็นตัปปุริสสมาส ก็ได้ชื่อว่า ตัทธิต โดย เนื่องด้วยการเปลี่ยนแปลงแห่งอาเทศ"

อนึ่ง รูปว่า อฑฺฒติย มีใช้เป็น อฑฺฒเตยฺย อีกด้วย โดยลง ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต แล้ว พฤทธิ์สระ อิ ใน ติ เป็นสระ เอ มีรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺฒติโยว อฑฺฒเตยฺโย (สองครึ่งนั่นแหละ ชื่อว่า อัฑฒเตยยะ) ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๐๕) กล่าวว่า

กถํ อฑฺฒเตยฺโยติ. สกตฺเถ ณฺเย อุตฺตรปทวุฑฺฒิ.[๓๘๔]

"บทว่า อฑฺฒเตยฺโย ย่อมสำเร็จอย่างไร เมื่อลง ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิตแล้ว การ พฤทธิ์[สระ]ของบทหลังย่อมมีได้"

ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๒๔) กล่าวว่า อฑฺฒเตยฺย ศัพท์มาจากการพฤทธิ์ สระ อิ ใน ติ เป็นสระ เอ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น และซ้อน ยฺ เป็น ยฺย จึงสำเร็จรูปเป็น อฑฺฒเตยฺโย หรือ อฑฺฒเตยฺยํ ซึ่งมีรูปเป็นปุงลิงค์หรือนปุสกลิงค์ตามเนื้อความที่ศัพท์นั้นสื่อถึง ดังข้อความกล่าวว่า

เตสุ วุทฺธาทินา อฑฺฒติยสทฺเท อิการสฺส วุทฺธิ. ยสฺส ทฺวิตฺตญฺจ. อฑฺเฒน ตติโย อฑฺฒเตยฺโย อฑฺฒเตยฺยํ วา.[๓๘๕]

"พฤทธิ์ อิ อักษรในศัพท์ว่า อฑฺฒติย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น และซ้อน ย อักษร ที่ ๓ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัฑฒติยะ หรือ อัฑฒเตยยะ (สองครึ่ง)"]

"เอกญฺจ ทส จา"ติ อตฺเถ ทฺวนฺทสมาเส, "เอเกน อธิกา ทสา"ติ อตฺเถ ตปฺปุริสสมาเส วา กเต "สงฺขฺยาเน"ติ วตฺตมาเน "เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา"ติ อาตฺตํ.

เมื่อกระทำทวันทสมาสในความหมายว่า "หนึ่งกับสิบ" หรือว่ากระทำตัปปุริสสมาสในความหมายว่า "สิบที่เกินไปหนึ่ง" แล้ว เมื่อบทว่า สงฺขฺยาเน (ในการนับจำนวน) ตามมาอยู่ การแปลง[สระท้ายของ เอก] เป็น อา ย่อมมีด้วยสูตรว่า เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา (สระท้ายของ ทฺวิ, เอก และ อฏฺฐ ย่อมเป็น อา อักษรในเพราะสังขยาศัพท์ได้บ้าง)

[รูปวิเคราะห์ว่า เอกญฺจ ทส จ เป็นอสมาหารทวันทสมาส และส่วนรูปวิเคราะห์ว่า เอเกน อธิกา ทส เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส

คำว่า เอกญฺจ แปลว่า "หนึ่งด้วย" คำว่า ทส จ แปลว่า "สิบด้วย" คำเหล่านี้เป็นสังขยาศัพท์ที่มิได้มองหาวิเสสยะอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ไม่ระบุว่าคือบุคคลหรือสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเรียกว่า สามัญญวจนะ คือ คำกล่าวโดยสามัญทั่วไป คำประเภทนี้นิยมใช้เป็นนปุงสกลิงค์ เพราะนปุงสกลิงค์เป็นลิงค์สามัญทั่วไปเหมือนพจน์สามัญคือ เอกพจน์ ดังข้อความในคัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๑) และปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๒๕๓) ว่า

เอกญฺจ ทส จาติ สามญฺญวเสน นปุํสกลิงฺควุตฺติโต เอกาทโย ปริคฺคเหตฺวา วิคฺคโห กโตติ ทฏฺฐพฺโพ.[๓๘๖]

"พึงทราบว่ารูปวิเคราะห์ถูกกระทำแล้วโดยถือเอาสังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้น ด้วยความเป็นไปในนปุงสกลิงค์โดยความเป็นลิงค์สามัญว่า เอกญฺจ ทส จ (หนึ่งด้วย สิบด้วย)"

สามญฺญวจนํ หิ นปุํสกลิงฺเคน นิทฺทิฏฺฐํ.[๓๘๗]

"โดยแท้จริงแล้ว คำสามัญทั่วไปแสดงไว้ด้วยนปุงสกลิงค์"

อนึ่ง แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์จะกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ที่ประกอบใช้ เอก ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ แต่ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๖๓) ได้ตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยศัพท์ปุงลิงค์ว่า เอโก จ ทส จ เพราะถือว่าปุงลิงค์ก็อาจเป็นลิงค์สามัญทั่วไปได้เหมือนนปุงสกลิงค์

ดังนั้น คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๘) และปทสาธนะ (สูตร ๓๐๕) จึงกล่าวว่า

สามญฺเญภิมเต สทฺโท นิทฺทิสฺสติ ปุเมน วา
นปุํสเกน วาปีติ สทฺทสตฺถวิทู วทุํ.[๓๘๘]

"ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวว่า เมื่อปรารถนาอรรถสามัญทั่วไป ศัพท์ย่อมแสดงด้วยปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์"

นปุํสเกน ลิงฺเคน สทฺโททาหุ ปุเมน วา
นิทฺทิสฺสตีติ ญาตพฺพ- มวิเสเส ปนิจฺฉิเต.[๓๘๙]

"อนึ่ง เมื่อปรารถนาอรรถที่ไม่เจาะจง พึงทราบว่าศัพท์ย่อมแสดงด้วยนปุงสกลิงค์ หรือปุงลิงค์"

โดยความเป็นจริง เนื้อความสามัญที่ไม่ระบุเจาะจงในเรื่องนี้คือบทสังขยาที่ใช้เป็นวิเสสยะ ไม่ระบุว่าเป็นบุคคลสิ่งของที่เป็นรูปธรรมหรือเป็นนามธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนในกรณีที่ใช้เป็นวิเสสนะว่า เอกาทส จิตฺตานิ (จิต ๑๑ ดวง) นอกจากนั้น เนื้อความดังกล่าวยังหมายรวมถึงศัพท์นปุงสกลิงค์บางศัพท์ที่แสดงเนื้อความซึ่งไม่ชี้ชัดความเป็นเพศชายหรือเพศหญิงอีกด้วย ดังเช่น อปจฺจ ศัพท์เป็นศัพท์กลางๆ ที่มิได้ระบุว่าเป็นบุตรหรือธิดา การใช้คำในลักษณะกลางๆ โดยไม่ระบุเพศแน่นอนเช่นนี้นิยมใช้ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์

ดังข้อความในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๓๔๔) ว่า

อพฺยตฺเต คุณสนฺเทเห นปุํสกมิหุจฺจเต
เอวํ หิ สทฺทปกติ ทีเปตพฺพา วิภาวินา.[๓๙๐]

"เมื่อมีความสงสัยคุณลักษณะอันไม่ปรากฏชัด ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ย่อมถูกกล่าวไว้ในเรื่องนี้ โดยแท้จริงแล้ว ผู้มีปัญญาพึงแสดงปกติของศัพท์อย่างนี้"]

วตฺถิตวิภาสตฺโถยํ วาสทฺโท.

วา ศัพท์นี้มีความหมายว่า ววัตถิตวิภาสา

เตน เจตฺถ

เทฺวกฏฺฐานํ ทเส นิจฺจํ ทฺวิสฺสานวุติยา นวา
อิตเรสมสนฺตญฺจ อาตฺตํ ทีเปติ วาสุติ.

อนึ่ง ดังนั้น ในสูตรนี้

วา ศัพท์ย่อมแสดงความเป็น อา ของ ทฺวิ, เอก และ อฏฺฐ ในเพราะ ทส อย่างแน่นอน ย่อมแสดงความเป็น อา ของ ทฺวิ ถึง นวุติ ได้บ้าง และย่อมแสดงความเป็น อา ซึ่งไม่ปรากฏอยู่ของสังขยาศัพท์เหล่าอื่น[จาก ทฺวิ คือ เอก และ อฏฺฐ]

[สูตรว่า เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา ท่านได้กล่าวไว้แล้วในนามกัณฑ์ ในที่นี้กล่าวถึง วา ศัพท์ในสูตรนั้นอีกเพราะเกี่ยวกับการประกอบรูปศัพท์ของสังขยาศัพท์ ท่านมิได้แสดงอรรถของ วา ศัพท์ในสูตรนั้นไว้ในนามกัณฑ์ จึงมากล่าวไว้ในตัทธิตกัณฑ์นี้ หมายความว่า วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่ววัตถิต-วิภาสา ซึ่งกำหนดอุทาหรณ์ตามสมควรแก่พระไตรปิฎก มี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ แปลงเป็น อา แน่นอน เช่น เอกาทส, ทฺวาทส, พารส, อฏฺฐารส

๒. อนิจจวิธิ แปลงสระท้ายของ ทฺวิ เป็น อา ได้บ้าง เช่น ทฺวาวีสติ ฯเปฯ ทฺวานวุติ ที่ไม่แปลงก็มี เช่น เทฺววีสติ ฯเปฯ เทฺวนวุติ โดยหมายถึงจำนวนตั้งแต่ ๒๑ ถึง ๙๑

๓. อสันตวิธิ ไม่แปลงสระท้ายเป็น อา เช่น เอกวีสติ, อฏฺฐวีสติ โดยไม่ปรากฏรูปว่า เอกาวีสติ, อฏฺฐาวีสติ

คำว่า ทฺวิสฺสานวุติยา ตัดบทเป็น ทฺวิสฺส + อานวุติยา

คำว่า อิตเรสมสนฺตญฺจ ตัดบทเป็น อิตเรสํ + อสนฺตํ + จ]

“เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน”ติ รตฺตํ.

ความเป็น ร ย่อมมีด้วยสูตรว่า เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน (แปลง ท ของ ทส ท้าย เอก เป็นต้นเป็น ร ในเพราะสังขยาศัพท์) [เช่น เอการส อฏฺฐารส ที่มีการแปลง ท ของ ทส เป็น ร]

ราเทโส วณฺณมตฺตตฺตา วณฺณมตฺตปฺปสงฺคิปิ
สิยา ทสสฺส ทสฺเสว นิมิตฺตาสนฺนภาวโต.

การแปลงเป็น ร แม้มีความเกี่ยวเนื่องกับอักษรทั่วไป เพราะเป็นการแปลงอักษรเพียงตัวเดียวเท่านั้น แต่พึงมีการแปลง ท ของ ทส เท่านั้นเป็น ร เพราะอยู่ใกล้อักษรที่เป็นนิมิต (นิมิตอยู่ข้างหน้า เช่น เอก เป็นนิมิต ทำให้ได้รูปเป็น เอการส)

[ในสูตร เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน ไม่มีการระบุว่าแปลงอักษรตัวไหนของ ทส เป็น ร ในเรื่องนี้ท่านตอบว่า อักษรตัวไหนอยู่ใกล้นิมิตมากกว่ากัน ก็แปลงตัวนั้นให้เป็น ร ในที่นี้ ท อยู่ใกล้นิมิตคือ เอก มากกว่า ส เพราะฉะนั้นจึงหมายถึงการแปลง ท ให้เป็น ร เท่านั้น

คำว่า วณฺณมตฺตปฺปสงฺคิปิ ตัดบทเป็น วณฺณมตฺต + ปสงฺคี + อปิ ฉบับสิงหลมีรูปว่า วณฺณมตฺตปฺปสงฺคปิ โดยลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลปํ รูปนี้ก็สมควรเช่นเดียวกัน]

ตโต พหุวจนํ โย.

ลง โย พหูพจน์ท้าย เอกาทส นั้น

“ปญฺจาทีนมกาโร”ติ สวิภตฺติสฺส อนฺตสฺส อตฺตํ.

แปลงสระที่สุดกับวิภัตติเป็น อ ด้วยสูตรว่า ปญฺจาทีนมกาโร (แปลงสระท้ายของ ปญฺจ ศัพท์เป็นต้น ที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์เป็น อ อักษรในเพราะ โย วิภัตติ)

[เมื่อสำเร็จรูปเป็น เอการส ศัพท์แล้วลง โย ปฐมาวิภัตติ ให้แปลงสระท้ายของ เอการส กับ โย เป็น อ สำเร็จรูปเป็น เอการส ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์]

เอการส, เอกาทส.

เช่น เอการส, เอกาทส (๑๑)

ลิงฺคตฺตเยปิ สมานํ.

รูปที่เหมือนกันในทั้ง ๓ ลิงค์ย่อมมี

[สังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปญฺจ เป็นต้นไปถึง ทส (รวมไปถึง เอกาทส เป็นต้น) เป็นอลิงค์ซึ่งมีรูปไม่ต่างกันในลิงค์ทั้ง ๓]

"วา"ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๔๑๒. เอกาทิโต ทสสฺสี.

ลง อี ปัจจัยท้าย ทส เบื้องหลัง เอก เป็นต้นในตัวเต็มของจำนวนได้บ้าง

อี อ. อี ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *อนฺเต* ในที่สุด *ทสสฺส* ของ ทส ศัพท์ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *สทฺทโต* จากศัพท์ *เอกาทิโต* อันมี เอก เป็นต้น *อตฺเถ* ในอรรถ *สงฺขฺยาปูรเณ* อันเป็นเหตุเต็มของการนับ *วา* บ้าง ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการลง อี ปัจจัยในสังขยาปูรณตัทธิต เช่น เอกาทสนฺนํ ปูรณี เอกาทสี (ดิถีที่ ๑๑) บทที่ลง อี ปัจจัยแล้วไม่ต้องลงอิตถีปัจจัยซ้ำอีก เพราะมีสภาพเป็น อี เหมือนอิตถีปัจจัยอยู่แล้ว

กัจจายนไวยากรณ์กล่าวสูตรนี้เพื่อให้ลง อี ปัจจัยในปูรณตัทธิตในอุทาหรณ์ที่มีวิเสสยะเป็นอิตถีลิงค์คือ ติถิ เป็นรูปว่า เอกาทสี (ดิถี ๑๑ ค่ำ), จาตุทฺทสี (ดิถีขึ้น/แรม ๑๔ ค่ำ), ปนฺนรสี (ดิถีขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) แต่วิธีของสูตรนี้ไม่สามารถใช้กับอุทาหรณ์ที่มีวิเสสยะเป็นปุงลิงค์คือ ทิวโส เช่น จาตุทฺทโส (วันขึ้น/แรม ๑๔ ค่ำ), ปนฺนรโส (วันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ), จตฺตาลีโส (ที่ ๔๐), ปญฺญาโส (ที่ ๕๐) ดังนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๑) จึงกล่าวว่า ตสฺส ปูรเณกาทสาทิโต วา (ลง ฑ ปัจจัยท้าย เอกาทส ศัพท์เป็นต้น ในความหมายว่า เต็ม ของจำนวนนั้นได้บ้าง) มีอุทาหรณ์ว่า เอกาทโส, เอกาทสโม (ที่ ๑๑), วีโส, วีสติโม (ที่ ๒๐), ตึโส, ตึสติโม (ที่ ๓๐), จตฺตาลีโส (ที่ ๔๐), ปญฺญาโส (ที่ ๕๐) ที่จริงแล้ว ฑ ปัจจัย ก็มี อ ปัจจัยที่ ฑฺ อักษรเป็นอนุพันธ์นั่นเอง

ในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๙๒) นำอุทาหรณ์อื่นจากพระบาลีมาแสดงว่า สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป (ในกัปที่แสนหนึ่ง), เอกตฺตึเส อิโต กปฺเป (ในกัปที่ ๓๑ จากกัปนี้), ปญฺจวีเส อิโต กปฺเป (ในกัปที่ ๒๕ จากกัปนี้), เทฺวนวุเต อิโต กปฺเป (ในกัปที่ ๙๒ จากกัปนี้) โดยกล่าวว่าให้ลง ฑ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๕๐๖) กล่าวว่า ควรเพิ่มปาฐเสสะว่า มตฺถเก (ในที่สุด) เข้ามาแปล และให้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ ดังนั้น คำว่า สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป จึงควรแปลว่า ในที่สุดแห่งกัปแสนหนึ่ง ท่านอ้างประโยคว่า ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ (ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค) ซึ่งต้องเพิ่มคำว่า สนฺติเก (ในสำนัก) เข้ามาแปลร่วมกับ ภควติ ที่แปลเป็นฉัฏฐีวิภัตติว่า ของพระผู้มีพระภาค ดังข้อความว่า

อิโต สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป อุปฺปชฺชิ นายโกติ ปาฬิ, เอกนวุเต อิโต กปฺเปติ ปาฬิ จ. เอตฺถ สตสหสฺสมฺหิ กปฺเปติ สตสหสฺสานํ กปฺปานํ มตฺถเก. เอกนวุเต กปฺเปติ เอกนวุติยา กปฺปานํ มตฺถเกติ ภุมฺมวจนสฺส สามิภุมฺมวจนวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. ตถา หิ ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตีติ เอตฺถ ภุมฺมวจนสฺส ภควโต สนฺติเกติ สามิภุมฺมวจนวเสน อตฺโถ คหิโต.[๓๙๑]

“มีพระบาลีว่า อิโต สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป อุปฺปชฺชิ นายโก (พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วในที่สุดแห่งกัปแสนหนึ่งจากกัปนี้) และมีพระบาลีว่า เอกนวุเต อิโต กปฺเป (ในที่สุดแห่งกัป ๙๑ จากกัปนี้) ในเรื่องนี้ คำว่า สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป แปลว่า ในที่สุดแห่งกัปแสนหนึ่ง คำว่า เอกนวุเต กปฺเป แปลว่า ในที่สุดแห่งกัป ๙๑ พึงถือเอาเนื้อความของสัตตมีวิภัตติโดยเนื่องด้วยฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติอย่างนี้ ดังจะเห็นได้ว่า ในประโยคว่า ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ นี้ ได้ถือเอาเนื้อความของสัตตมีวิภัตติโดยเนื่องด้วยฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติว่า [ประพฤติพรหมจรรย์]ในสำนักของพระผู้มีพระภาค”

ผู้แปลคิดว่าการลง ฑ ปัจจัยตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์น่าจะสมควรกว่า เพราะอุทาหรณ์ว่า เอกนวุเต ใน เอกนวุเต อิโต กปฺเป มีศัพท์เดิมมาจาก เอกนวุติ ศัพท์ + ฑ ปัจจัย ถ้าไม่ลง ฑ ปัจจัยก็ไม่อาจสำเร็จเป็นรูปว่า เอกนวุเต ได้ หรืออาจกล่าวว่าให้แปลงสระ อิ ใน ติ เป็น อ ก็ได้ เพราะไวยากรณ์ขึ้นอยู่กับรูปศัพท์เป็นหลักสำคัญ นอกจากนั้น คำว่า สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป เป็นต้น อาจแปลว่า ในกัปแสนหนึ่ง โดยไม่ลง ฑ ปัจจัยก็ได้ ตามนัยนี้ถือว่าเป็นเอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงกัปแสนหนึ่งอันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงกัปที่แสนหนึ่งอันเป็นบางส่วน การใช้เอกเทสยูปจาระในลักษณะนี้นิยมใช้ในสังขยาศัพท์ทั่วไปและสังเกตสังขยาในคาถา ดังข้อความในคัมภีร์วุตโตทัยว่า

- ปญฺจฏฺฐนวสุ ยทิ โล จิตฺรา (คาถาที่มีลหุในมาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ [ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา] ชื่อว่า จิตรา) <วุตโตทัย ข้อ ๔๒>

- เวทสฺเสหิ, มฺตา ตฺคคา สาลินี สา (คาถาที่มี ม ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ มีจังหวะหยุด ๔ และ ๗ พยางค์นั้น ชื่อว่า สาลินี) <วุตโตทัย ข้อ ๖๘>

- วสุยุควิรตี นา, มฺยา ปุโฏยํ (คาถาที่มี น น ม ย คณะ มีจังหวะหยุด ๘ และ ๔ พยางค์นี้ ชื่อว่า ปุฏะ) <วุตโตทัย ข้อ ๗๘>

- ปญฺจสฺสจฺฉินฺนา, เวสฺสเทวี มมา ยา (คาถาที่มี ม ม ย ย คณะ มีจังหวะหยุด ๕ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า เวสสเทวี <วุตโตทัย ข้อ ๘๕>

- มฺนา ชฺรา โค, ติทสยติปฺปหสฺสิณี สา (คาถาที่มี ม น ช ร คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๓ และ ๑๐ พยางค์นั้น ชื่อว่า ปหัสสิณี) <วุตโตทัย ข้อ ๘๘>

- จตุคฺคเห,หิห รุจิรา ชภา สฺชคา, อติชคตี (คาถาที่มี ช ภ ส ช คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๔ และ ๙ พยางค์ ชื่อว่า รุจิรา ในอติชคตีฉันท์นี้, เป็นอติชคตีฉันท์) <วุตโตทัย ข้อ ๘๙>

- วสุหยยติริห, มณิคุณนิกโร (คาถาที่มีจังหวะหยุด ๘ พยางค์ และ ๗ พยางค์ในสสิกลา-คาถา ชื่อว่า มณิคุณนิกระ) <วุตโตทัย ข้อ ๙๔>]

เอกาทิโต ปรสฺส ทสสฺส อนฺเต อีปจฺจโย โหติ วา ปูรณตฺเถ.

ลง อี ปัจจัยในที่สุดของ ทส ศัพท์ที่อยู่หลัง เอก ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า เต็ม ได้บ้าง

ทสสฺส ปจฺจยาโยคา ลทฺธมนฺเตติ อตฺถโต
ตทนฺตสฺส สภาเวน อิตฺถิยํเยว สมฺภโว.

บทว่า อนฺเต (ในที่สุด) ย่อมได้[ในสูตรนี้]โดยความหมาย เพราะ
มิได้ประกอบกับปัจจัยของ ทส ศัพท์ การปรากฏในอิตถีลิงค์เท่านั้น
ย่อมมีโดยสภาพของบทที่มี อี ปัจจัยนั้นเป็นที่สุด

[ในสูตรนี้ไม่มี อนฺต ศัพท์ปรากฏโดยตรงหรือจากสูตรอื่นที่ตามมา แต่ท่านกล่าวว่า ทสสฺส อนฺเต (ในที่สุดของ ทส ศัพท์) ไว้ในวุตติ เพราะว่า ทส ศัพท์ไม่ประกอบกับ อี ปัจจัย คือไม่มีความหมายว่า “อี ปัจจัยของ ทส ศัพท์” ตามปกติแล้วฉัฏฐีวิภัตติมักสัมพันธ์เป็นอาเทสสัมพันธ์, อาคมสัมพันธ์ และโลปสัมพันธ์ เข้ากับศัพท์หลังที่เป็นอาเทศ อาคม หรือการลบ โดยมีความหมายว่า “อาเทศของ... อาคมของ... การลบของ...” แม้ในสูตรนี้ อี ก็เป็นปัจจัย มิได้เป็นอาเทศ, อาคม หรือโลปะ จึงสัมพันธ์เป็นอาเทสสัมพันธ์, อาคมสัมพันธ์ หรือโลปสัมพันธ์เข้าด้วยกันไม่ได้ ในการแปลจำเป็นต้องเติมบทว่า อนฺเต เข้ามาด้วย

คำว่า ปจฺจยาโยคา (เพราะมิได้ประกอบกับปัจจัย) หมายความว่า ทสสฺส มิได้เป็นอาเทส-สัมพันธ์เป็นต้นซึ่งประกอบรูปเข้ากับปัจจัยดังที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า อตฺถโต (โดยความหมาย) ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า สามตฺถิยโต (โดยความหมายที่เป็นไปได้) หมายถึง ความหมายที่สำเร็จโดยอ้อมตามความเหมาะสมกับฐานะ

การที่ท่านผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า ตทนฺตสฺส สภาเวน อิตฺถิยํเยว สมฺภโว (การปรากฏในอิตถีลิงค์เท่านั้นย่อมมีโดยสภาพของบทที่มี อี ปัจจัยนั้นเป็นที่สุด) คงเป็นการกล่าวตามวิธีประกอบรูปศัพท์ของกัจจายนไวยากรณ์ที่ไม่ต้องลง อี อิตถีปัจจัยซ้ำอีก ดังนั้น คำว่า เอกาทสี จึงเป็นอิตถีลิงค์ตามสภาพของบทที่มี อี ปัจจัยเป็นที่สุด ไม่ต้องลง อี อิตถีปัจจัยอีก อย่างไรก็ตาม วิธีประกอบรูปศัพท์ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ครอบคลุมทั้งสามลิงค์ และเป็นไปตามกฎปกติที่ลง อี อิตถีปัจจัยท้ายศัพท์ อ การันต์ จึงมีขอบเขตกว้างกว่า มิฉะนั้นแล้วรูปว่า เอกาทโส (วันขึ้น/แรม ๑๑ ค่ำ), จาตุทฺทโส อุโปสโถ (วันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๔ ค่ำ), ปนฺนรโส อุโปสโถ (วันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) ก็ไม่อาจสำเร็จด้วยนัยทางไวยากรณ์ได้]

เอกาทสนฺนํ ปูรณี เอกาทสี. อญฺญตฺร เอกาทสโม, เอกาทสมํ.

เช่น ดิถีเต็มแห่งดิถี ๑๑ ชื่อว่า เอกาทสี (ดิถีที่ ๑๑) ในรูปอื่น รูปว่า เอกาทสโม [ปุงลิงค์], เอกาทสมํ [นปุงสกลิงค์] ย่อมสำเร็จ

[ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวถึงการลง อ ปัจจัยท้าย เอกาทส, จาตุทฺทส และ ปนฺนรส ด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ ความจริง อ ปัจจัยนี้ก็มีลักษณะเหมือน ฑ ปัจจัยตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์นั่นเอง ดังข้อความในปทรูปสิทธิฎีกานั้นว่า

เอกาทสนฺนํ ปูรโณ เอกาทโส. จตุทฺทสนฺนํ ปูรโณ จาตุทฺทโส. ปนฺนรโส อุโปสโถติอาทิ ปน "ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตี"ติ อิมินา อปจฺจเยน สิทฺธํ.[๓๙๒]

"ส่วนอุทาหรณ์ว่า จำนวนเต็มแห่งวัน ๑๑ ชื่อว่า เอกาทสะ จำนวนเต็มแห่งวัน ๑๔ ชื่อว่า จาตุททสะ ปนฺนรโส อุโปสโถ (วันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) เป็นต้น สำเร็จแล้วด้วย อ ปัจจัยตามสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ นี้"

คำว่า เอกาทส พบในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ว่า

ตํ อติกฺกามยโต นิสฺสคฺคิยํ โหตีติ เอกาทเส อรุณุคฺคมเน นิสฺสคฺคิยํ โหติ.[๓๙๓]

"คำว่า ตํ อติกฺกามยโต นิสฺสคฺคิยํ โหติ (เมื่อภิกษุล่วงเวลานั้น ต้องอาบัตินิสสัคคีย์) หมายความว่า ต้องอาบัตินิสสัคคีย์ในวันอรุณขึ้นที่ ๑๑"]

การประกอบรูปศัพท์ เอกาทสี

ศัพท์เดิมเป็น เอกาทส ศัพท์ และ ปูรณี ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า เอกาทสนฺนํ ปูรณี]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอกาทสนฺนํ ปูรณี (เหตุเต็มแห่งดิถีสิบเอ็ด) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อี ปัจจัยท้าย เอกาทสนฺนํ ศัพท์ในปูรณตัทธิตด้วยสูตรว่า "เอกาทิโต ทสสฺสี"

ลบวิภัตติท้าย เอกาทสนฺนํ ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้าย เอกาทสด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ ปูรณี ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เอกาทสี

ตั้ง เอกาทสี ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เอกาทสี ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น เอกาทสี

อญฺญตฺร เอกาทสโม, เอกาทสมํ.

ในรูปอื่น รูปว่า

[ปุงลิงค์] เอกาทสโม

[นปุงสกลิงค์] เอกาทสมํ

ย่อมสำเร็จ

[ศัพท์เหล่านี้มักใช้กับวัน คือ เอกาทสโม ทิวโส (วันที่ ๑๑), เอกาทสมํ ทินํ (วันที่ ๑๑) เอกาทสี ติถี (ดิถีที่ ๑๑) การใช้วันเป็นการนับตามสุริยคติ ส่วนการใช้ดิถีเป็นการนับตามจันทรคติ

บทว่า เอกาทสโม, เอกาทสมํ เป็นรูปปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ที่ไม่ลง อี ปัจจัย แต่ลง ม ปัจจัยด้วยสูตรว่า สงฺขฺยาปูรเณ โม นอกจากนี้ อาจลง อ ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ หรือ ฑ ปัจจัยด้วยโมคคัลลานสูตรที่นำมาอ้างไว้ข้างต้น เช่น เอกาทโส เป็นต้น

ดังหลักฐานเกี่ยวกับรูปว่า ปนฺนรโส ดังนี้

อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส.[๓๙๔]

"วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ"

ปญฺจทสนฺนํ ติถีนํ ปูรณวเสน ปนฺนรโส.[๓๙๕]

“ชื่อว่า ปันนรสะ (ขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) โดยเนื่องด้วยการเต็มแห่งดิถี ๑๕ ค่ำ”]

เทฺว จ ทส จ, ทฺวีหิ วา อธิกา ทสาติ “ทฺวิ ทส” อิจฺจตฺร-

ในรูปว่า ทฺวิ ทส นี้ ซึ่งสำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์ว่า สองกับสิบ หรือว่า สิบกับอีกสอง

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏ]

“วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตู”ติ พาเทโส, ทสฺส ราเทโส. พารส.

แปลง [ทฺวิ] เป็น พา ด้วยสูตรว่า วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ (แปลง ทฺวิ เป็น พา ในเพราะ วีสติ, ทส และสังขยาอื่นๆ), แปลง ท เป็น ร, สำเร็จเป็น พารส (๑๒)

อญฺญตฺร อาตฺตํ. ทฺวาทส. ทฺวาทสนฺนํ ปูรโณ พารสโม, ทฺวาทสโม, ทฺวาทสี.

ในรูปอื่น มีความเป็น อา เช่น ทฺวาทส (๑๒), ตัวเต็มของ ๑๒ ชื่อว่า พารสมะ (วันที่ ๑๒), ทวาทสมะ (วันที่ ๑๒) หรือ ทวาทสี (ดิถีที่ ๑๒)

ตโย จ ทส จ, ตีหิ วา อธิกา ทสาติ เตรส. “เตสุ วุทฺธิโลปา”ทินา ติสฺส เตอาเทโส อานวุติยา. เตรสโม, เตรสี.

สามกับสิบ หรือว่า สิบกับอีกสาม ชื่อว่า เตรสะ (๑๓), แปลง ติ เป็น เต ตราบจนถึง ๙๐ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิโลปา เป็นต้น เช่น เตรสโม (วันที่ ๑๓) เตรสี (ดิถีที่ ๑๓)

จตฺตาโร จ ทส จ, จตูหิ วา อธิกา ทสาติ “จตุ ทส” อิจฺจตฺร “คณเน ทสสฺสา”ติ จ วตฺตมาเน “จตูปปทสฺส โลโป ตุตฺตรปทาทิ จสฺส จุโจปิ นวา”ติ ตุโลโป จุโจ จ.

ในรูปว่า จตุทส นี้ซึ่งสำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์ว่า สี่กับสิบ หรือว่า สิบกับอีกสี่, เมื่อสองบทว่า คณเน ทสสฺส (ในการนับ แปลง ทส) ตามมาปรากฏในสูตร[ที่จะกล่าวนี้], ลบ ตุ [ของ จตุ] และแปลง [จ ของ จตุ] เป็น จุ หรือ โจ ด้วยสูตรว่า จตูปปทสฺส โลโป ตุตฺตรปทาทิ จสฺส จุโจปิ นวา (ตุ ของ จตุ ซึ่งเป็นอุปปทะย่อมถูกลบ และแปลง จ ซึ่งแม้อยู่ต้นบทหลังเป็น จุ หรือ โจ ได้บ้าง)

จุทฺทส, โจทฺทส, จตุทฺทส. จุทฺทสโม, จตุทฺทสโม, จตุทฺทสี, จาตุทฺทสี วา.

เช่น

จุทฺทส, โจทฺทส, จตุทฺทส (๑๔)

จุทฺทสโม, จตุทฺทสโม, จตุทฺทสี หรือ จาตุทฺทสี (ที่ ๑๔)

[รูปว่า จาตุทฺทสี ทีฆะ อ ใน จ เป็น อา ด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสาปจฺจเยสุ จ ดังคำว่า ปากฏ, ปาวจน เป็นต้น ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์แล้ว รูปว่า จตุทฺทสี, จาตุทฺทสี มีใช้ทั้งสองรูป หากแต่ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับปัจจุบันมีรูปเป็น จาตุทฺทสี อย่างเดียวในอุทาหรณ์ว่า จาตุทฺทสิอุโปสโถ (วันอุโบสถที่ประกอบในดิถีที่ ๑๔ ค่ำ), จาตุทฺทสิยํ (ในดิถีที่ ๑๔ ค่ำ, ในวันขึ้น/แรม ๑๔ ค่ำ)]

ปญฺจ จ ทส จ, ปญฺจหิ วา อธิกา ทสาติ ปญฺจทส.

ห้ากับสิบ หรือว่า สิบกับอีกห้า ชื่อว่า ปัญจทสะ (๑๕)

"เตสุ วุทฺธิโลปา"ทินา ปญฺจสทฺทสฺส ทสวีเสสุ ปนฺนปณฺณอาเทสาปิ.

แปลง ปญฺจ ศัพท์เป็น ปนฺน หรือว่า ปณฺณ ในเพราะ ทส หรือ วีส ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิโลปา เป็นต้น

"อฏฺฐาทิโต จา"ติ รตฺตํ. ปนฺนรส, ปญฺจทส. ปนฺนรสโม, ปญฺจทสโม, ปนฺนรสี, ปญฺจทสี.

แปลง [ท ของ ทส] เป็น ร ด้วยสูตรว่า อฏฺฐาทิโต จ (และแปลง ท ของ ทส ท้าย อฏฺฐ เป็นต้นเป็น ร ในสังขยาได้บ้าง) เช่น

ปนฺนรส, ปญฺจทส (๑๕)

ปนฺนรสโม, ปญฺจทสโม (วันที่ ๑๕)

ปนฺนรสี, ปญฺจทสี (ดิถีที่ ๑๕)

[อาทิ ศัพท์ในสูตรว่า อฏฺฐาทิโต จ หมายเอาสังขยาที่มีจำนวนต่ำลงมา คือ ปญฺจ และ สตฺต เพราะสังขยาคือ เอก ทฺวิ และ ติ มีสูตรว่าไว้แล้วโดยเฉพาะว่า เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน ส่วน

จตุ และ ฉ ไม่มีการแปลงเป็น ร โดยมีรูปเป็น จตุทฺทส และ โสฬส การตั้งสูตรนี้ซ้ำอีกในเมื่อมีสูตร เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน แล้ว ก็เพราะว่าการแปลง ท เป็น ร ไม่มีท้าย จตุ และ ฉ จึงตั้งสูตรนี้ไว้ซ้ำอีกเพื่อให้หมายเอาสังขยาต่ำกว่า อฏฺจ ลงมา เพราะสังขยาถัดจากนี้ไปคือ เอกูนวีสติ (๑๙) ไม่มี ทส ศัพท์อีกแล้ว ดังปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๒) กล่าวว่า

"อฏฺจาทิโตติ กิมตฺถนฺ"ติ เอตฺถ อาทิสทฺโท อุปริ ทสสทฺทาภาวา เหฏฺจา ทสสทฺทเมว สงฺคณฺหาติ. "เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน"ติ อิมินาว สิทฺเธ อิมสฺสารมฺโภ นิยมตฺโถ, เตน จุทฺทสาติ เอตฺถ สติปิ เอกาทิโต ทสสฺมึ รตฺตํ น ภวติ."[๓๙๖]

"ในประโยคว่า อฏฺจาทิโตติ กิมตฺถํ (คำว่า อฏฺจาทิโต มีประโยชน์อะไร) นี้ อาทิ ศัพท์[ในสูตรว่า อฏฺจาทิโต จ] ย่อมรวมเอา ทส ศัพท์ในสังขยาต่ำลงมา เพราะไม่มี ทส ศัพท์ในสังขยาถัดไป เมื่อสำเร็จการแปลง ท เป็น ร ด้วยสูตรว่า เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน นี้ การกล่าวสูตรว่า อฏฺจาทิโต จ นี้อีกมีประโยชน์เพื่อความแน่นอน ดังนั้น แม้มี ทส ศัพท์ในคำว่า จุทฺทส นี้ ก็ไม่แปลง ท ใน ทส ท้าย เอก เป็นต้น เป็น ร"]

"ฉ จ ทส จ, ฉหิ วา อธิกา ทสา"ติ สมาเส กเต "ฉสฺสา"ติ วตฺตมาเน "ทเส โส นิจฺจญฺจา"ติ โส.

เมื่อกระทำเป็นสมาสในความหมายว่า หกกับสิบ หรือว่าสิบกับอีกหก แล้ว เมื่อบทว่า ฉสฺส (แปลง ฉ) ตามมาปรากฏ[ในสูตรที่จะกล่าวนี้], แปลง [ฉ] เป็น โส ด้วยสูตรว่า ทเส โส นิจฺจญฺจ (และแปลง ฉ เป็น โส ในเพราะ ทส อย่างแน่นอนด้วย)

"สงฺขฺยานํ, วา"ติ จ วตฺตเต. "ล ทรานนฺ"ติ ลตฺตํ.

บทว่า สงฺขฺยานํ (ของสังขยาศัพท์) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรที่จะกล่าวต่อไปนี้], แปลง [ท] เป็น ล ด้วยสูตรว่า ล ทรานํ (แปลง ท และ ร ของสังขยาศัพท์ทั้งหลายเป็น ล ได้บ้าง)

ววตฺถิตวิภาสตฺโถยํ วาสทฺโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถววัตถิตวิภาสา

โฬ นิจฺจํ โสฬเส วาสฺส จตฺตาลีเส จ เตรเส
อญฺญตฺร น จ โหตายํ ววตฺถิตวิภาสโต.

แปลง ท เป็น ฬ อย่างแน่นอนในรูปว่า โสฬส (๑๖), แปลง ท นั้นเป็น ฬ ได้บ้างในรูปว่า จตฺตาลีส (๔๐) และ เตรส (๑๓) การแปลง ท เป็น ฬ นี้ ย่อมไม่มีในรูปอื่น เพราะ [วา ศัพท์]เป็นววัตถิตวิภาสา

[ปทรูปสิทธิปกรณ์ระบุการแปลง ท เป็น ฬ แน่นอนในรูปว่า โสฬส แต่คัมภีร์อรรถกถาของพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๔๘๐) กล่าวถึงบทตั้งว่าเป็น โสทส แล้วไขเป็นรูปว่า โสฬส ดังนั้น การแปลง ท เป็น ฬ จึงมีได้เป็นส่วนใหญ่ แต่ยกเว้นในบางอุทาหรณ์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

โสทสาติ โสฬส.[๓๙๗]

“คำว่า โสทส แปลว่า ๑๖”

ที่จริงแล้วรูปว่า โสทส น่าจะคลาดเคลื่อนมาจากรูปว่า โสรส เพราะโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวถึงรูปว่า โสฬส ที่แปลง ท เป็น ฬ และ โสรส ที่แปลง ท เป็น ร ด้วยสูตรในปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๐๔ ว่า ฉตีหิ โฬ จ (แปลง ท ของ ทส ที่อยู่ท้าย ฉ และ ติ เป็น ฬ และอื่นๆ) เช่น โสฬส โสรส, เตฬส เตรส ดังนั้น ถ้ามีรูปว่า โสรสาติ โสฬส (คำว่า โสรส แปลว่า ๑๖) ก็น่าที่จะสอดคล้องกับข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ข้างต้น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปในบาทที่ ๑ ว่า โฬ นิจฺจํ โสฬเส ทสฺส (แปลง ท เป็น ฬ อย่างแน่นอนในรูปว่า โสฬส) แต่ในฉบับสิงหลและปทรูปสิทธินิสสัยใหม่พบรูปว่า โฬ นิจฺจํ โสฬเส วาสฺส โดย วา แสดงความไม่แน่นอนในรูปว่า จตฺตาลีเส จ เตรเส (ในรูปว่า จตฺตาลีส และ เตรส) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล เพราะปทรูปสิทธิฎีกาอธิบาย วา ศัพท์ในคาถาว่า วิกปฺเปน สิยา (พึงมีได้โดยวิกัปป์)

นอกจากนั้น ในบันทึกการสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ของพระสีลานันทาภิวงศ์ได้แสดงความเห็นว่า คำว่า เตรเส ควรมีรูปเป็น เตฬเส เพราะกล่าวถึงการแปลง ท เป็น ฬ ในสูตรนี้ แต่ทุกฉบับมีรูปว่า เตรเส ที่จริงแล้วรูปว่า เตฬเส น่าจะเป็นปาฐะเดิม]

ลฬานมวิเสโส กฺวจิ.

ไม่มีความแตกต่างของ ล และ ฬ ในบางตัวอย่าง

[หมายความว่า มีใช้ได้ทั้งสองรูป ใช้แทนกันได้ในบางรูป แต่ โสฬส นี้มีรูปนี้เพียงรูปเดียว กล่าวคือไม่มีรูปว่า โสลส]

โสฬส. เตฬส, จตฺตาลีสํ, จตฺตารีสํ. โสฬสโม, โสฬสี.

เช่น โสฬส (๑๖) [ไม่มี โสลส], เตฬส (๑๓) [ไม่มี เตลส], จตฺตาลีสํ (๑๔) [ไม่มี จตฺตาฬีสํ], จตฺตารีสํ (๔๐) [ไม่มี จตฺตาฬีสํ], โสฬสโม (ที่ ๑๖) [ไม่มี โสลสโม], โสฬสี (ที่ ๑๖) [ไม่มี โสลสี]

"วา, ทส ร สงฺขฺยาเน"ติ อธิกิจฺจ "อฏฺฐาทิโต จา"ติ รตฺตํ.

เมื่ออาศัยบทว่า วา (ได้บ้าง), ทส (แปลง ทส), ร (เป็น ร) และ สงฺขฺยาเน (ในการนับ) แปลง [ท ของ ทส] เป็น ร ด้วยสูตรว่า อฏฺฐาทิโต จ (และแปลง ท ของ ทส ท้าย อฏฺฐ เป็นต้นเป็น ร ในสังขยาได้บ้าง)

อฏฺฐารส, อฏฺฐาทส. อาตฺตํ.

เช่น

อฏฺฐารส (๑๘) และ อฏฺฐาทส (๑๘) ความเป็น อา ย่อมมี

อฏฺฐารสนฺนํ ปูรโณ อฏฺฐารสโม, อฏฺฐาทสโม.

จำนวนเต็มของ ๑๘ ชื่อว่า อฏฺฐารสโม หรือ อฏฺฐาทสโม (ที่ ๑๘)

เอวํ สตฺตรส, สตฺตทส. สตฺตรสโม, สตฺตทสโม.

รูปว่า สตฺตรส, สตฺตทส (๑๗), สตฺตรสโม, สตฺตทสโม (ที่ ๑๗)

ก็เช่นเดียวกันนี้

อฏฺฐาทิโตติ กิมตฺถํ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อฏฺฐาทิโต (ท้าย อฏฺฐ ศัพท์เป็นต้น) [ในสูตร ๒๕๙]

จตุทฺทส.

บทว่า อฏฺฐาทิโต (ท้าย อฏฺฐ ศัพท์เป็นต้น) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีการแปลง ท เป็น ร ในตัวอย่างว่า จตุทฺทส (๑๔)

[อาทิ ศัพท์หมายเอาสังขยาที่มีจำนวนต่ำลงมา คือ สตฺต เพราะสังขยาที่ถัดจากนี้ไป คือ เอกูนวีสติ (๑๙) ไม่มี ทส ศัพท์อีกแล้ว การตั้งสูตรนี้ซ้ำอีกในเมื่อมีสูตร เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน

แล้ว ก็เพราะว่าการแปลง ท เป็น ร ไม่มีท้าย จตุ และ ฉ โดยมีรูปเป็น จตุทฺทส และ โสฬส จึงตั้งสูตรนี้ไว้ซ้ำอีกเพื่อให้หมายเอาสังขยาที่ต่ำกว่า อฏฺฐ ลงมา ซึ่งก็คือ สตฺต และ ปญฺจ ส่วน อาทิ ศัพท์ในสูตร เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน หมายถึง เอก, ทฺวิ และ ติ]

เอเกน อูนา วีสตีติ ตปฺปุริโส. เอกูนวีสติ.

เอกูนวีสติ (๑๙) เป็นตัปปุริสสมาสโดยวิเคราะห์ว่า ยี่สิบหย่อนหนึ่ง

เอกูนวีสตาทโย อานวุติยา เอกวจนนฺตา อิตฺถิลิงฺคา จ ทฏฺฐพฺพา.

พึงทราบว่า ศัพท์ว่า เอกูนวีสติ (๑๙) เป็นต้นจนถึง นวุติ (๙๐) เป็นศัพท์ลงท้ายด้วยเอกพจน์ และเป็นอิตถีลิงค์

[คำว่า นวุติ ๙๐ นี้ หมายความไปจนถึง อฏฺฐนวุติ (๙๘) ที่มี นวุติ ศัพท์อยู่ท้าย คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๖๖) รจนาคาถาแสดงลิงค์ของสังขยาศัพท์ในภาษาบาลีว่า

ทฺวาทโย อฏฺฐารสนฺตา ติลิงฺคา พหุวาจกา
วีสตฺยาทินวุตฺยนฺตา อิตฺถิลิงฺเคกวาจกา.

สตาที อสงฺเขฺยยฺยนฺตา นปุํสกา ทฺวิวาจกา
โกฏิตฺตยมกฺโขภิณี อิตฺถิลิงฺคา ทฺวิวาจกา.[๓๙๘]

“๑. สังขยาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น อฏฺฐารส อยู่ท้าย เป็นลิงค์ทั้ง ๓ แสดงพหูพจน์

๒. สังขยาศัพท์มี วีสติ เป็นต้น นวุติ อยู่ท้าย เป็นอิตถีลิงค์ แสดงเอกพจน์

๓. สังขยาศัพท์มี สต เป็นต้นถึง อสงฺเขฺยยฺย เป็นนปุงสกลิงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒

๔. โกฏิ ศัพท์ทั้งสาม [โกฏิ ปโกฏิ และ โกฏิปฺปโกฏิ] และ อกฺโขภิณี เป็นอิตถีลิงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒”]

เต จ สงฺขฺยาเน สงฺเขฺยยฺเย จ วตฺตนฺเต.

อนึ่ง ศัพท์เหล่านี้เป็นไปในจำนวน และในสิ่งที่ถูกนับ

[คำว่า สงฺขฺยาน (จำนวน) มีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺขฺยายติ เอเตนาติ สงฺขฺยานํ (สังขยานะ คือ

เครื่องนับ, จำนวน) หมายถึง บทสังขยาใช้เป็นวิเสสยะ ประกอบกับกิริยาคุมพากย์ ส่วนบทนามที่ประกอบร่วมกับบทสังขยาใช้เป็นวิเสสนะลงฉัฏฐีวิภัตติ เช่น ภิกฺขูนเมกูนวีสติ ติฏฺจติ (สิบเก้าแห่งภิกษุทั้งหลายยืนอยู่) คำว่า เอกูนวีสติ ในประโยคนี้เข้ากับกิริยาคุมพากย์ว่า ติฏฺจติ

คำว่า สงฺเขฺยยฺย (สิ่งที่ถูกนับ) คือ บทนามใช้เป็นวิเสสยะ และบทสังขยาเป็นวิเสสนะ เช่น เอกูนวีสติ ภิกฺขโว ติฏฺจนฺติ (ภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูปยืนอยู่) จะเห็นได้ว่าบทว่า ภิกฺขโว ใช้เป็นวิเสสยะของ เอกูนวีสติ เข้ากับกิริยาคุมพากย์ว่า ติฏฺจนฺติ จึงเป็นสังขเยยยปธานะ คือ มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน

ยทา สงฺขฺยาเน วตฺตนฺเต, ตทา ภิกฺขูนเมกูนวีสติ ติฏฺจติ, โภติ ภิกฺขูนเมกูนวีสติ ติฏฺจตุ, ภิกฺขูนเมกูนวีสตึ ปสฺส, ภิกฺขูนเมกูนวีสติยา กตํ อิจฺจาทิ.

ในเวลาใดย่อมเป็นไปในอรรถว่า สังขยานะ (จำนวน) ในกาลนั้นมีตัวอย่างเป็นต้นว่า

ภิกฺขูนเมกูนวีสติ ติฏฺจติ (สิบเก้าแห่งภิกษุทั้งหลายยืนอยู่)

โภติ ภิกฺขูนเมกูนวีสติ ติฏฺจตุ (ข้าแต่สิบเก้าแห่งภิกษุทั้งหลายจงยืน)

ภิกฺขูนเมกูนวีสตึ ปสฺส (จงดูสิบเก้าแห่งภิกษุทั้งหลาย)

ภิกขูนเมกูนวีสติยา กตํ (อันสิบเก้าแห่งภิกษุทั้งหลายกระทำแล้ว)

[จะเห็นได้ว่าบทสังขยาคือ เอกูนวีสติ เป็นประธานในพากย์แรก เข้ากับกิริยาคุมพากย์เอกพจน์ว่า ติฏฺจติ ส่วน ภิกฺขูนํ ใช้เป็นฉัฏฐีวิภัตติโดยเป็นสัมพันธ์ของ เอกูนวีสติ จึงเป็นสังขยา-ปธานะ คือ มีบทสังขยาเป็นประธาน อนึ่ง ในคัมภีร์วินยวินิจฉยฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

วีสตีติอาทีนํ สงฺขฺยาเน สงฺเขฺยยฺเย จ วตฺตนโต อิธ สงฺขฺยาเน วตฺตมานํ วีสติสทฺทํ คเหตฺวา เอกวีสติ ภิกฺขูนนฺติ ภินฺนาธิกรณนิทฺเทโส กโตติ ทฏฺจพฺพํ.[๓๙๙]

“พึงทราบว่าในคาถานี้ได้กระทำการแสดงวิภัตติที่ตั้งต่างกันว่า เอกวีสติ ภิกฺขูนํ (ยี่สิบเอ็ดแห่งภิกษุทั้งหลาย) โดยถือเอา วีสติ ศัพท์ที่เป็นไปอยู่ในจำนวน เพราะ วีสติ ศัพท์เป็นต้นดำเนินไปในจำนวน และในสิ่งที่ถูกนับ”]

สงฺเขฺยยฺเย ปน เอกูนวีสติ ภิกฺขโว ติฏฺจนฺติ, โภนฺโต เอกูนวีสติ ภิกฺขโว ติฏฺจถ, เอกูนวีสตึ ภิกฺขู ปสฺส, เอกูนวีสติยา ภิกฺขูหิ กตํ อิจฺจาทิ.

ส่วนในอรรถว่า สังขเยยยะ (สิ่งที่ถูกนับ) เช่น

เอกูนวีสติ ภิกฺขโว ติฏฺฐนฺติ (ภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูปยืนอยู่)

โภนฺโต เอกูนวีสติ ภิกฺขโว ติฏฺฐถ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูป ผู้เจริญ พระคุณท่านทั้งหลายจงยืน)

เอกูนวีสตึ ภิกฺขู ปสฺส (จงดูภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูป)

เอกูนวีสติยา ภิกฺขูหิ กตํ (อันภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูปกระทำแล้ว)

[สรุปความว่า การใช้สังขยาศัพท์ในภาษาบาลีมี ๒ ประเภท คือ

๑. **สังขยาปธานะ** มีบทสังขยาเป็นประธาน คือ บทสังขยาใช้เป็นวิเสสยะ ประกอบกับกิริยาคุมพากย์ ส่วนบทนามที่ประกอบร่วมกับบทสังขยาใช้เป็นวิเสสนะลงฉัฏฐีวิภัตติ เช่น ภิกฺขูนเมกูนวีสติ ติฏฺฐติ (สิบเก้าแห่งภิกษุทั้งหลายยืนอยู่) คำว่า เอกูนวีสติ ในประโยคนี้สัมพันธ์กับกิริยาคุมพากย์ว่า ติฏฺฐติ ตามนัยนี้บททั้งสองมีวิภัตติต่างกัน เรียกว่า ภินนาธิกรณะ คือ มีวิภัตติที่ตั้งต่างกัน

๒. **สังขเยยยปธานะ** มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน คือ บทนามใช้เป็นวิเสสยะ บทสังขยาเป็นวิเสสนะ เช่น เอกูนวีสติ ภิกฺขโว ติฏฺฐนฺติ (ภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูปยืนอยู่) จะเห็นได้ว่าบทว่า ภิกฺขโว ใช้เป็นวิเสสยะของ เอกูนวีสติ เข้ากับกิริยาคุมพากย์ว่า ติฏฺฐนฺติ ตามนัยนี้บททั้งสองมีวิภัตติเหมือนกัน เรียกว่า สมานาธิกรณะ คือ มีวิภัตติที่ตั้งเหมือนกัน

สังขยาศัพท์เริ่มตั้งแต่ เอก (๑) เป็นต้นไปจนถึง ทส (๑๐) [นับรวมถึง อฏฺฐารส (๑๘)] เป็นสังขเยยยปธานะเท่านั้น เช่น เอโก พฺราหฺมโณ ติฏฺฐติ (พราหมณ์คนหนึ่งยืนอยู่), เทฺว พฺราหฺมณา ติฏฺฐนฺติ (พราหมณ์สองคนยืนอยู่) ฯลฯ อฏฺฐารส พฺราหฺมณา ติฏฺฐนฺติ (พราหมณ์สิบแปดคนยืนอยู่) ไม่มีรูปว่า พฺราหฺมณสฺส เอโก ติฏฺฐติ (คนหนึ่งของพราหมณ์ยืนอยู่) ฯลฯ พฺราหฺมณานํ อฏฺฐารส ติฏฺฐนฺติ (สิบแปดคนของพราหมณ์ยืนอยู่)

ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ วีสติ (๒๐) เป็นต้นไปจนถึง สตํ (๑๐๐) [นับรวม เอกูนวีสติ (๑๙) และ เอกูนสตํ (๙๙)] เป็นสังขยาปธานะและสังขเยยยปธานะทั้งสองอย่าง เช่น ควํ วีสติ ติฏฺฐติ (ยี่สิบแห่งโคทั้งหลายยืนอยู่), วีสติ คาโว ติฏฺฐนฺติ (โค ๒๐ ตัวยืนอยู่) ฯลฯ คุนฺนํ สตํ ติฏฺฐติ (ร้อยแห่งโคทั้งหลายยืนอยู่), สตํ คาโว ติฏฺฐนฺติ (โคร้อยตัวยืนอยู่) ดังสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๔๙๙) กล่าวว่า

เอกปฺปภุติโต ยาว   ทสกา ยา ปวตฺตติ
สงฺขฺยา ตาว สา สงฺเขฺยยฺยปฺ-   ปธานาติ ครู วทุํ.
วีสติโต ยาว สตํ   ยา สงฺขฺยา ตาว สา ปน
สงฺขฺยาปฺปธานา สงฺขฺเยยฺยปฺ-   ปธานาติ จ วณฺณยุํ.[๔๐๐]

"อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก จนถึง ทส เป็นสังขเยยยปธานะ (มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน) อาจารย์เหล่านั้นอธิบายว่า สังขยาศัพท์ตั้งแต่ วีสติ จนถึง สต เป็นสังขยาปธานะ (มีบทสังขยาเป็นประธาน) และสังขเยยยปธานะ (มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน)"

อนึ่ง คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๗๓) กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อฏฺฐารสนฺตา สงฺเขฺยยฺเย   สงฺขฺยา เอกาทโย ติสุ
สงฺขฺยาเน ตุ จ สงฺเขฺยยฺเย   เอกตฺเต วีสตาทโย
วคฺคเภเท พหุตฺเตปิ   ตา อานวุติ นาริยํ.[๔๐๑]

"สังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้น มี อฏฺฐารส เป็นที่สุด ย่อมเป็นไปในสิ่งที่ถูกนับ ในลิงค์ทั้งสาม

ส่วน วีสติ ศัพท์เป็นต้นย่อมเป็นไปในจำนวนและสิ่งที่ถูกนับ ในเอกพจน์

เมื่อมีความต่างกันแห่งกลุ่ม วีสติ ศัพท์เป็นต้นเหล่านั้นจนถึง นวุติ (๙๐) ย่อมเป็นไปแม้ในพหูพจน์ ในอิตถีลิงค์ [เช่น เทฺว วีสติโย พุทฺธทนฺตา (พระทนต์ของพระพุทธเจ้า ๔๐ ซี่), ติสฺโส วีสติโย ทินฆฏิกา (นาฬิกาแห่งวัน ๖๐ ชั่วโมง)]"

ข้อความนี้กล่าวตามคัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๙ คาถา ๘๓-๔) ว่า

วิปโณ วิกฺรยะ สํขฺยาะ   สํเขฺยยฺเย หฺยาทศ ตฺริษุ
วึศตฺยาทฺยาะ สไทกเตฺว   สรฺวาะ สํเขฺยยฺยสํขฺยโยะ
สํขฺยารฺเถ ทฺวิพหุเตฺว สฺตสฺ   ตาสุ จานวเตะ สฺตฺริยะ.[๔๐๒]

"วิปณ, วิกฺรย = การค้าขาย

สังขยาศัพท์[มี เอก เป็นต้น]จนถึง ทศ ศัพท์ [อษฺฏาทศ ศัพท์] ย่อมเป็นไปในสิ่งที่ถูกนับ ในลิงค์ทั้งสาม [เช่น เอโก วิปฺระ (พราหมณ์คนหนึ่ง) ไม่มี

รูปว่า เอโก วิปฺรสฺย (หนึ่งคนของพราหมณ์), ทศ วิปฺราณามฺ (สิบคนของพราหมณ์)]

สังขยาศัพท์ทั้งหมดมี วีสติ เป็นต้นย่อมเป็นไปในจำนวนและสิ่งที่ถูกนับในเอกพจน์เสมอ [เช่น วึศติะ ปฏาะ (ผ้า ๒๐ ผืน) หรือ วึศติะ ปฏานามฺ (๒๐ แห่งผ้าทั้งหลาย), ศตํ คาวะ (โค ๑๐๐ ตัว) หรือ ศตํ ควานามฺ (๑๐๐ แห่งโคทั้งหลาย)]

ทวิพจน์และพหูพจน์ย่อมมีได้ในความหมายของจำนวน [คือ ถ้า วึศติศัพท์เป็นต้นเป็นไปในความหมายของจำนวนมี ทฺวิ และ ตฤ เป็นต้นเมื่อต้องการกล่าวถึงความต่างกันแห่งกลุ่ม ก็ลงทวิพจน์และพหูพจน์ เช่น เทฺว วึศตี (๒๐ สองกลุ่ม), ติสฺโร วึศตยะ (๒๐ สามกลุ่ม)]

และในสังขยาศัพท์เหล่านั้น สังขยาศัพท์จนถึง นวุติ เป็นอิตถีลิงค์”

คาถาข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีว่า

วิปโณ วิกฺกโย สงฺขฺยา	สงฺเขฺยยฺเย หฺยาทสตฺติสุ
วีสตฺยาทโย สเทกตฺเต	สพฺพา สงฺเขฺยยฺยสงฺขฺยสุ
สงฺขฺยตฺเถ ทฺวิพหุตฺเต โหนฺติ	ตาสุ จานวุติยา ถิโย.]

เอวํ วีสตาทีสุปิ โยเชตพฺพํ.

แม้ในบทว่า วีสติ (๒๐) เป็นต้น พึงประกอบ[ประโยค]เช่นเดียวกันนี้

เอกูนวีสติยา ปูรโณ เอกูนวีสติโม.

จำนวนเต็มของ ๑๙ ชื่อว่า เอกูนวีสติมะ (ที่ ๑๙)

ทส จ ทส จาติ อตฺเถ ทฺวนฺทสมาสํ กตฺวา “ทสทสา”ติ วตฺตพฺเพ “สรูปานเมกเสสฺวสกินฺ”ติ เอกเสเส กเต ทสสทฺทโต ปฐมาพหุวจนํ โย.

เมื่อกระทำเป็นทวันทสมาสในความหมายว่า สิบกับสิบ แล้ว เมื่อจะกล่าวว่า ทสทส ครั้นกระทำเป็นเอกเสสสมาสด้วยสูตรว่า สรูปานเมกเสสฺวสกึ (การเหลืออยู่ศัพท์เดียวแห่งบททั้งหลายที่มีรูปเสมอกัน ย่อมมีในที่กล่าวถึงจำนวนมาก) ลง โย ปฐมาวิภัตติพหูพจน์ท้าย ทส ศัพท์

[นี้คือวิธีการอธิบายศัพท์ว่า วีสติ โดยตั้งเป็นทวันทสมาสว่า ทสทส ก่อน แล้วทำให้เป็นเอกเสสสมาสได้รูปเป็น ทส แล้วลง โย วิภัตติ ในเพราะ โย วิภัตติแปลง ทส (๒๐) เป็น วี, แล้วแปลง โย วิภัตติเป็น อีสํ สำเร็จรูปเป็น วีสํ ดังที่ท่านว่าไว้ดังนี้]

“ทส โย” อิตีธ-

ในรูปนี้ว่า ทส โย (ลง โย ท้าย ทส) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๑๓. คณเน ทสสฺส ทฺวิติจตุปญฺจฉสตฺตอฏฺฐนวกานํ วีติจตฺตารปญฺญาฉสตฺตาสนวา โยสุ โยนญฺจีสมาสํจิริตีตฺติ.

ในการนับจำนวน แปลง ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐ และ ๙๐ เป็น วี, ติ, จตฺตาร, ปญฺญา, ฉ, สตฺต, อส และ นว ในเพราะ โย วิภัตติ[ตามลำดับ] และแปลง โย วิภัตติ เป็น อีสํ, อาสํ, จิ, ริ, ติ, อีติ และ อุติ [ตามลำดับ]

วีติจตฺตารปญฺญาฉสตฺตาสนวา อ. วี, ติ, จตฺตาร, ปญฺญา, ฉ, สตฺต, อส และ นว อาเทศ ท. *ทสสทฺทานํ* ของ ทส ศัพท์ ท. *ทฺวิติจตุปญฺจฉสตฺตอฏฺฐนวกานํ* ที่เป็นหมวดสอง, หมวดสาม, หมวดสี่, หมวดห้า, หมวดหก, หมวดเจ็ด, หมวดแปด, หมวดเก้า *ทสสฺส* ของ ทส ศัพท์ *วตฺตมานสฺส* อันเป็นไปอยู่ *คณเน* ในสังขยา *โหนฺติ* ย่อมมี *โยสุ* ในเพราะ โย วิภัตติ ท. ฯ

อีสมาสํจิริตีตฺติ จ อ. อีสํ, อาสํ, จิ, ริ, ติ, อีติ และ อุติ อาเทศ ท. ด้วย *โยนํ* ของ โย วิภัตติ ท. *โหนฺติ* ย่อมมี ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ทส ศัพท์ที่มีอรรถว่า ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐ และ ๙๐ ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า ทฺวิ, ติ (หมวดสอง, หมวดสาม) เป็นต้น เป็น วี, ติ เป็นต้น หมายความว่า ตามปกติศัพท์ที่ถูกทำเป็นเอกเสสแล้วนั้นมักมีอรรถของศัพท์ที่ถูกลบไปด้วย เช่น ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา บทว่า ปุริสา ซึ่งมาจาก ปุริส จ ปุริส จ และลบ ปุริส บทหน้าไป มีอรรถว่า "บุรุษสองคน" ในกรณีเดียวกัน รูปวิเคราะห์ว่า ทส จ ทส จ วีสํ (๒๐) แม้จะลบ ทส ศัพท์หน้าไป ทส ศัพท์หลังก็มีอรรถว่า "๒๐" ท่านจึงให้แปลง ทส ศัพท์ดังกล่าวเป็น วี ในเพราะ โย วิภัตติ และแปลง โย เป็น อีสํ เมื่อตั้งเป็นนามเพราะเป็นตัทธิตแล้ว ให้ลง สิ วิภัตติ แล้วจึงลบ สิ สำเร็จรูปเป็น วีสํ

ก ปัจจัยในคำว่า นวก พึงนำมาประกอบกับบทหน้าทุกๆ บท คือ ทฺวิ, ติ, จตุ, ปญฺจ, ฉ, สตฺต, อฏฺจ มีความหมายเป็น ทฺวิก (หมวดสอง = ๒๐) ติก (หมวดสาม = ๓๐) เป็นต้น การประกอบกับบทหน้าทุกๆ บทที่เรียกว่า ปัจเจกสัมพัชฌนะ นิยมใช้ในสมาส ไม่นิยมใช้ในตัทธิตปัจจัย แต่ท่านประกอบไว้ในที่นี้เพื่อย่อคำ

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปิณฑนะ คือ รวบรวมการิยะ ๒ อย่างอันได้แก่ การแปลง ทส เป็น วี และ โย เป็น อีสํ เป็นต้น]

คณเน ทสสฺส สมฺพนฺธีนํ ทฺวิก-ติก-จตุกฺก-ปญฺจก-ฉกฺก-สตฺตก-อฏฺจก-นวกานํ กเตกเสสานํ ยถากฺกมํ วี-ติ-จตฺตาร-ปญฺญา-ฉ-สตฺต-อส-นวอิจฺจาเทสา โหนฺติ โยสุ ปเรสุ, โยนญฺจ อีสํ-อาสํ-จิ-ริ-ติ-อีติ-อุติ อิจฺเจเต อาเทสา โหนฺตีติ ทฺวิทสตฺถวาจกสฺส ทสสฺส วีอาเทโส โหติ โยวจนสฺส อีสญฺจ.

ในการนับจำนวน แปลงหมวด ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ และ ๙ ที่สัมพันธ์กัน[เป็นสมาสกัน]ของ ทส (คือ ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐ และ ๙๐) ที่กระทำให้เป็นเอกเสสสมาสแล้ว เป็นรูปว่า วี, ติ, จตฺตาร, ปญฺญา, ฉ, สตฺต, อส และ นว ในเพราะ โย วิภัตติเบื้องหลังตามลำดับ และแปลง โย วิภัตติทั้งหลายเป็นรูปเหล่านี้คือ อีสํ อาสํ, จิ, ริ, ติ, อีติ และ อุติ ด้วยสูตรนี้จึงแปลง ทส ที่แสดงความหมายของ ทส สองศัพท์ เป็น วี และแปลง โย วิภัตติเป็น อีสํ

สรโลปาทิ.

การลบสระเป็นต้นย่อมมี [คือ มีการลบสระหน้าในการประกอบรูป วี + อีสํ ลบ อี ที่ วี]

"สงฺขฺยานํ, วา, อนฺเต"ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สงฺขฺยานํ (แห่งสังขยาศัพท์) บทว่า วา (ตามสมควร) และบทว่า อนฺเต (ในที่สุด) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๔๑๔. ติ จ.

ลง ติ อาคมในที่สุดของสังขยาศัพท์ตามสมควร

ติ อ. ติ อาคม *โหติ* ย่อมลง *อนฺเต* ในที่สุด *สงฺขฺยานํ* ของสังขยาศัพท์ ท. *วา* ตามสมควร ฯ

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฑฒนะ คือ ดึงบทว่า อนฺเต มาไว้ในสูตรนี้]

ตาสํ สงฺขฺยานมนฺเต ติการาคโม โหติ วา.

ลง ติ อักษรเป็นอาคมในที่สุดของสังขยาศัพท์เหล่านั้นตามอุทาหรณ์

ววตฺถิตวิภาสตฺโถยํ วาสทฺโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถววัตถิตวิภาสา

วิภาสา วีสตึสาน- มนฺเต โหติ ติอาคโม
อญฺญตฺถ น จ โหเตว ววตฺถิตวิภาสโต.

ลง ติ เป็นอาคมในที่สุดของ วีส และ ตึส ได้บ้าง แต่ไม่ลง [ติอาคมนั้น]ในรูปอื่นนั่นเทียว เพราะ วา ศัพท์เป็นววัตถิตวิภาสา

[ท่านแสดงการลง ติ อาคมท้าย วีส และ ตึส ได้บ้าง ไม่ลงท้ายศัพท์อื่น เพราะ วา ศัพท์ทำหน้าที่ววัตถิตวิภาสาซึ่งกำหนดรูปตามอุทาหรณ์ในพระบาลี จึงมีรูปเป็น วีสํ วีสติ, ตึสํ ตึสติ ในวรรณกรรมบาลีรุ่นหลังพบรูปว่า จตฺตาลีสติโม (ที่ ๔๐) รูปนี้ไม่ถูกต้อง เพราะลง ติ อาคมท้าย จตฺตาลีส ไม่ได้ และไม่พบในพระไตรปิฎก

รูปว่า วีสติ เป็นต้นประกอบจาก วีสํ ลง ติ อาคมแล้วลบนิคคหิตเหลือ วีส รูปอื่นๆ ก็เป็นโดยนัยเดียวกันนี้]

“พฺยญฺชเน จา”ติ นิคฺคหีตโลโป.

การลบนิคคหิตย่อมมีด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ (นิคคหิตย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง)

ปุน ตทฺธิตตฺตา นามพฺยปเทเส สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

เมื่อตั้งชื่อเป็นนามแล้ว เพราะ[สังขยาศัพท์]เป็นตัทธิต ให้ลงวิภัตติมี สิ วิภัตติเป็นต้นได้

ภิกฺขูนํ วีสติ วีสํ วา, วีสติ ภิกฺขู วีสํ วา อิจฺจาทิ.

เช่น ภิกฺขูนํ วีสติ วีสํ วา (๒๐ แห่งภิกษุทั้งหลาย) หรือมีรูปว่า วีสติ ภิกขู วีสํ วา (ภิกษุทั้งหลาย ๒๐ รูป) ดังนี้เป็นต้น

[บทว่า วีสํ ในเบื้องแรกลง โย วิภัตติแล้วแปลง โย เป็น อีสํ เมื่อตั้งเป็นนามอีกครั้งหนึ่งแล้วจึงลง สิ วิภัตติได้ และมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เอกพจน์ในทุกวิภัตติ ดังคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๖๑) กล่าวว่า

นิปฺผนฺนาปิ วิภตฺตีหิ สทฺทา วีสนฺติอาทโย
อนิปฺผนฺนตฺตํ เปกฺขนฺติ นิจฺจ'เมกิตฺถิวาจกา.[๔๐๓]

“ศัพท์ว่า วีสํ เป็นต้น แม้สำเร็จด้วยวิภัตติทั้งหลายแล้ว ย่อมมองหาความไม่สำเร็จ จึงเป็นศัพท์แสดงความเป็นเอกพจน์และอิตถีลิงค์เสมอ”

ที่จริงแล้วบทที่ทำเอกเสสทุกศัพท์ก็มีลักษณะทำนองเดียวกันนี้ คือ เมื่อลงวิภัตติท้ายบททั้งสองแล้วจึงลบไปในภายหลังโดยเป็นการลบในกรณีสมาส ต่อมาเมื่อตั้งเป็นนามแล้วก็ลงวิภัตติอีกครั้งหนึ่ง จัดว่าเป็นลักษณะทั่วไปของบทสมาส เพราะปทรูปสิทธิปกรณ์ถือว่าเอกเสสนับเข้าในทวันท-สมาส เหมือนบทกิตก์ว่า โค (วัว) สำเร็จด้วยการลง สิ วิภัตติในรูปวิเคราะห์ว่า คจฺฉตีติ โค (สัตว์ผู้ไปชื่อว่า โค) หลังจากนั้นจึงลง โย วิภัตติเป็นต้นท้าย โค ศัพท์เป็นรูปว่า คาโว, คโว เป็นต้น เหมือนดั่งเป็นบทที่ยังมิได้ลงวิภัตติ ที่จริงแล้ว คำว่า โค ก็ลง สิ วิภัตติอีกครั้งหนึ่ง เพราะมาจาก

คมุ (คติมฺหิ = ไป) + กฺวิ ⟹ ค + สิ ⟹ โค

โดยแปลง สิ วิภัตติที่แปลงครั้งแรกเป็น โอ หลังจากนั้น จึงลง สิ วิภัตติแล้วลบไป ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๙๔) ว่า

นิปฺผนฺเน อปิ ธาตูหิ สทฺเท โคอิติอาทโย
อนิปฺผนฺนํว เปกฺขนฺติ คาวาทิวิธิเภทโต.
ตถา หิ คจฺฉตีติ โค อิติ วุตฺตปทํ ปุน
อนิปฺผนฺนํ กริตฺวาน คาโว อิจฺจาทิกํ'พฺรวุํ.[๔๐๔]

"แม้เมื่อศัพท์สำเร็จแล้วด้วยธาตุทั้งหลาย ศัพท์ว่า โค เป็นต้นย่อมมองหาความไม่สำเร็จ เพราะจำแนกวิธีโดยความเป็น คาโว เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า บทที่กล่าวแล้วว่า คจฺฉตีติ โค อาจารย์ทั้งหลายกระทำให้เป็นบทที่ยังไม่สำเร็จอีก จึงกล่าวบทว่า คาโว (โคทั้งหลาย) เป็นต้น"]

การประกอบรูปศัพท์ วีสติ

ศัพท์เดิมเป็น ทส จ ทส จ

[ประกอบวิธีนามจนสำเร็จรูปเป็น ทส จ ทส จ (๒๐)]

ลบ จ ศัพท์ทั้งสองศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ลบ ทส ศัพท์แรกโดยเหลือไว้ศัพท์หนึ่งด้วยสูตรว่า "สรูปานเมกเสสฺวสกึ"

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ทส (๒๐) ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

แปลง ทส (๒๐) เป็น วี และแปลง โย วิภัตติเป็น อีสํ ด้วยสูตรว่า "คณเน ทสสฺส" เป็นต้น
= (วี + อีสํ)

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วีสํ

ลง ติ อาคมด้วยสูตรว่า "ติ จ"

ในเพราะพยัญชนะหลัง ลบนิคคหิตท้าย วีสํ ด้วยสูตรว่า "พฺยญฺชเน จ"

สำเร็จรูปเป็น วีสติ

ตั้ง วีสติ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วีสติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "เสสโต โลปํ คสิปิ"

สำเร็จรูปเป็น วีสติ

[การประกอบรูปศัพท์ วีสติ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์นี้ อาจดูยึดยาวโมคคัลลาน-

ไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๙๖) และปทสาธนฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๓๗) จึงกล่าวว่าศัพท์เหล่านี้เป็นสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลกโดยความเป็นรูฬหินาม ไม่ต้องแยกรากศัพท์และทำตัวรูปแต่อย่างใด ดังข้อความว่า

เกจิ วีสติอาทโยปิ นิปฺผาเทนฺติ. เต ปนิธ โลกปฺปสิทฺธา สญฺญาสทฺทาเยวาติ น นิปฺผาทียนฺเต.[๔๐๕]

"อาจารย์บางคนย่อมให้สำเร็จสังขยาศัพท์มี วีสติ เป็นต้น แต่สังขยาศัพท์เหล่านั้นเป็นเพียงสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลก ดังนั้น จึงมิได้ให้สำเร็จในคัมภีร์นี้"

กจฺจายเนน วีสติอาทโยปิ อเนกายาเสน นิปฺผาทิตา. เต ปนิธ โลกปฺปสิทฺธา สญฺญาสทฺทาเยวาติ น นิปฺผาทียนฺเต. ยถา โกฏิอาทโย สกนาเมหิ สญฺญาสทฺทา.[๔๐๖]

"พระกัจจายนะให้สำเร็จสังขยาศัพท์มี วีสติ เป็นต้นด้วยความเพียรอันมาก แต่สังขยาศัพท์เหล่านั้นเป็นเพียงสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลก ดังนั้น จึงมิได้ให้สำเร็จในคัมภีร์นี้ เหมือนสัญญาศัพท์มี โกฏิ เป็นต้นที่ให้สำเร็จด้วยชื่อของตน"

รูปว่า โกฏิ เป็นต้นเป็นสังขยาศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์

วีสติ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	**เอกพจน์**
ปฐมา	วีสติ
อาลปนะ	วีสติ
ทุติยา	วีสตึ
ตติยา	วีสติยา
จตุตถี	วีสติยา
ปัญจมี	วีสติยา
ฉัฏฐี	วีสติยา
สัตตมี	วีสติยา, วีสติยํ

วีสํ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	**เอกพจน์**
ปฐมา	วีสํ
อาลปนะ	วีสํ
ทุติยา	วีสํ
ตติยา	วีสาย
จตุตถี	วีสาย
ปัญจมี	วีสาย
ฉัฏฐี	วีสาย
สัตตมี	วีสาย, วีสายํ

พระกัจจายนะจะกล่าวถึงรูปนี้ในสูตรว่า สกนาเมหิ ต่อไป แต่โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่าแม้รูปว่า วีสติ เป็นต้นก็แยกรากศัพท์ไม่ได้เหมือน โกฏิ ศัพท์เป็นต้นนั้น]

วีสติโม.

วีสติโม (ที่ ๒๐)

ตถา เอกวีสติ กุสลจิตฺตานิ เอกวีสํ วา, เอกวีสติโม.

เช่นเดียวกันนี้

เอกวีสติ กุสลจิตฺตานิ เอกวีสํ วา (กุศลจิตทั้งหลาย ๒๑ ดวง)

เอกวีสติโม (ที่ ๒๑)

พาวีสติ พาวีสํ วา, พาวีสติโม.

พาวีสติ หรือว่า พาวีสํ (๒๒), พาวีสติโม (ที่ ๒๒)

ทฺวาวีสติ ทฺวาวีสํ วา, ทฺวาวีสติโม.

ทฺวาวีสติ หรือว่า ทฺวาวีสํ (๒๒) , ทฺวาวีสติโม (ที่ ๒๒)

เตวีสติ เตวีสํ วา, เตวีสติโม.

เตวีสติ หรือว่า เตวีสํ (๒๓), เตวีสติโม (ที่ ๒๓)

จตุวีสติ จตุวีสํ วา, จตุวีสติโม.

จตุวีสติ หรือว่า จตุวีสํ (๒๔), จตุวีสติโม (ที่ ๒๔)

ปณฺณวีสติ ปณฺณวีสํ วา, ปณฺณวีสติโม.

ปณฺณวีสติ หรือว่า ปณฺณวีสํ (๒๕), ปณฺณวีสติโม (ที่ ๒๕)

ปญฺจวีสติ ปญฺจวีสํ วา, ปญฺจวีสติโม.

ปญฺจวีสติ หรือว่า ปญฺจวีสํ (๒๕), ปญฺจวีสติโม (ที่ ๒๕)

ฉพฺพีสติ ฉพฺพีสํ วา, ฉพฺพีสติโม.

ฉพฺพีสติ หรือว่า ฉพฺพีสํ (๒๖), ฉพฺพีสติโม (ที่ ๒๖)

สตฺตวีสติ สตฺตวีสํ วา, สตฺตวีสติโม.

สตฺตวีสติ หรือว่า สตฺตวีสํ (๒๗), สตฺตวีสติโม (ที่ ๒๗)

อฏฺฐวีสติ อฏฺฐวีสํ วา, อฏฺฐวีสติโม.

อฏฺฐวีสติ หรือว่า อฏฺฐวีสํ (๒๘), อฏฺฐวีสติโม (ที่ ๒๘)

เอกูนตึสติ เอกูนตึสํ วา, เอกูนตึสติโม.

เอกูนตึสติ หรือว่า เอกูนตึสํ (๒๙), เอกูนตึสติโม (ที่ ๒๙)

[คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถฎีกา (คำอธิบายสูตร ๕๔๗) กล่าวว่าให้ลง ก ปัจจัยท้าย เอก ศัพท์ในความหมายว่า อสหาย (ไม่มีเพื่อน) ได้รูปว่า เอโกเยว เอกโก (บุรุษผู้เดียว), เอกิกา เอกกา (สตรีผู้เดียว), เอกกํ (ตระกูลแห่งเดียว) หรือลง อากี ปัจจัยในความหมายดังกล่าว ได้รูปว่า เอกากี (บุรุษผู้เดียว), เอกากินี (สตรีผู้เดียว), เอกากิ (ตระกูลแห่งเดียว) และได้แสดงการลงปูรณตัทธิตปัจจัยท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้นจนถึง สหสฺส ดังนี้

ตารางแสดงปูรณตัทธิตปัจจัยและอุทาหรณ์

ศัพท์	ปัจจัย	อุทาหรณ์
ทฺวิ, ติ	ติย	ทุติโย, ตติโย
จตุ, ฉ	ถ, ฐ	จตุตฺโถ, ฉฏฺโฐ
ปญฺจ, สตฺต ฯเปฯ ทส	ม	ปญฺจโม, สตฺตโม ฯเปฯ ทสโม
เอกาทส ฯเปฯ อฏฺฐารส	ฑ, ม	เอกาทโส เอกาทสโม ฯเปฯ อฏฺฐารโส
วีส - วีสติ เป็นต้นถึง สหสฺส	ฑ, ม	วีโส วีสติโม, ตึโส ตึสติโม, จตฺตาลีโส จตฺตาลีสโม, ปญฺญาโส ปญฺญาสโม, สฏฺฐิโม, สตฺตติโม, อสีติโม, นวุโต, นวุติโม, สติโม, สหสฺสิโม (แปลง อ ท้าย สต, สหสฺส เป็น อิ)

ทส จ ทส จ ทส จาติ "ทสทสทสา"ติ วตฺตพฺเพ เอกเสเส กเต "คณเน ทสสฺสา"-ติอาทินา ติ-อีสมาเทสา, "กฺวจา"ทินา รสฺสตฺตํ นิคฺคหีตาคโม จ.

เมื่อท่านจะกล่าวว่า ทสทสทส ในความหมายว่า สิบกับสิบกับสิบ (= ๓๐) เมื่อกระทำเป็นเอกเสสสมาสแล้ว แปลง [ทส (๓๐)] เป็น ติ และแปลง [โย วิภัตติ]เป็น อีสํ ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า คณเน ทสสฺส (ในการนับจำนวน แปลง ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐ และ ๙๐ เป็น วี, ติ, จตฺตาร, ปญฺญา, ฉ, สตฺต, อส และ นว ในเพราะ โย วิภัตติ[ตามลำดับ] และแปลง โย วิภัตติ เป็น อีสํ, อาสํ, ฐิ, ริ, ติ, อีติ และ อุติ [ตามลำดับ]) ความเป็นรัสสะ[ของ อี ที่ อีสํ] ย่อมมีด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า กฺวจา (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง) และให้ลงนิคคหิต-อาคม[ด้วยสูตรว่า นิคฺคหีตญฺจ]

เสสํ วีสติสมํ.

วิธีการที่เหลือเหมือนกับ[การประกอบรูป] วีสติ [ในสูตร ๔๑๔]

ตึสติ, ตึสํ, ตึส วสฺสานิ, นิคฺคหีตโลโป. ตึสํ, ตึสาย อิจฺจาทิ.

เช่น ตึสติ, ตึสํ, ตึส วสฺสานิ (ปีทั้งหลาย ๓๐ = ๓๐ ปี), ให้ลบนิคคหิต
ตึสํ, ตึสาย
ดังนี้เป็นต้น

[รูปว่า ตึสติ ให้แปลง ทส เป็น ติ และแปลง โย เป็น อีสํ ได้รูปว่า ติ + อีสํ ทำรัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ เป็นต้น จากนั้นลงนิคคหิตอาคมท้าย ติ ด้วยสูตรว่า นิคฺคหีตญฺจ ต่อมาจึงลง ติ อาคมด้วยสูตรว่า ติ จ แล้วลบนิคคหิตท้าย ตึสํ ในเพราะพยัญชนะหลัง ด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ (พยาขยาของสิงหลกล่าวว่าให้ลบด้วยมหาสูตร ก็คือสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น) ต่อมาจึงตั้งเป็นนาม แล้วลง สิ แล้วลบ สิ เหมือนการประกอบรูป วีสติ ในสูตร ๔๒๑ ส่วนรูปว่า ตึสา ใน ตึสาย ลง อา อิตถีปัจจัยท้าย ตึส ศัพท์ เพราะเป็นอิตถีลิงค์ โดย ตึส มาจาก ตึสํ และลบนิคคหิตด้วยมหาสูตร เพราะไม่มี ติ อาคมเป็นนิมิต

การประกอบรูปศัพท์ข้างต้นต้องประกอบใช้สูตรหลายสูตร และซับซ้อนพอสมควร คัมภีร์ปทสาธนะ (สูตร ๒๕๕) กล่าวว่ามีศัพท์เดิมมาจากรูปอิตถีลิงค์ว่า ตึสา ลง สิ วิภัตติแล้วลบไป แล้ว

จึงทำรัสสะ อา ใน สา เป็น อ ได้รูปว่า ตึส เมื่อลงนิคคหิตเป็นอาคม ได้รูปว่า ตึสํ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตึสาสทฺทสฺส ปน สิโลเป ทีฆรสฺสาติ โยควิภาคา รสฺเส, ตึส. นิคฺคหีตาคโม, ตึสนฺติปิ โหติ.[๔๐๗]

"อนึ่ง เมื่อลบ สิ วิภัตติท้าย ตึสา ศัพท์ ทำรัสสะด้วยการแบ่งสูตร[ให้เหลือ]ว่า ทีฆรสฺสา (ความเป็นทีฆะและรัสสะย่อมมี) ได้รูปว่า ตึส ลงนิคคหิตเป็นอาคม ได้รูปอีกอย่างหนึ่งว่า ตึสํ"]

เอกตึสติ เอกตึสํ วา, พาตฺตึสํ, ทฺวตฺตึสํ, เตตฺตึสํ อิจฺจาทิ.

เช่น เอกตึสติ หรือว่า เอกตึสํ (๓๑)

พาตฺตึสํ, ทฺวตฺตึสํ (๓๒)

เตตฺตึส (๓๓)

ดังนี้เป็นต้น

จตุทสตฺถวาจกสฺส กเตกเสสสฺส ทสสฺส จตฺตาร, โยวจนสฺส อีสํ.

แปลง ทส ที่แสดงความหมายว่า ๔๐ ที่ทำเป็นเอกเสสสมาสแล้วเป็น จตฺตาร และแปลง โย วิภัตติเป็น อีสํ

จตฺตาลีสํ. "ล ทรานนฺ"ติ รสฺส ลตฺตํ. ตาลีสํ วา.

เช่น จตฺตาลีสํ (๔๐), แปลง ร เป็น ล ด้วยสูตรว่า ล ทรานํ (แปลง ท และ ร ของสังขยาศัพท์ทั้งหลายเป็น ล ได้บ้าง) หรือได้รูปว่า ตาลีสํ (๔๐)

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีปาฐะเกินมาบทหนึ่งท้าย ตาลีสํ วา เป็นรูปว่า จตฺตาลีสติโม (ที่ ๔๐) บทนี้ไม่สมควร เพราะไม่ใช่ฐานะที่แสดงปูรณสังขยาในเรื่องนี้ และไม่อาจลง ม ปัจจัยท้าย จตฺตาลีสติ จนสำเร็จรูปเป็น จตฺตาลีสติโม ได้ เนื่องจากต้องลง ติ อาคมท้าย วีส และ ตึส เป็นรูปว่า วีสติ, ตึสติ เท่านั้น เมื่อรูปว่า จตฺตาลีสติ ไม่มีใช้ รูปว่า จตฺตาลีสติโม ก็ไม่อาจมีได้ แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๑) ก็กล่าวถึงการลง ฑ ปัจจัยในปูรณสังขยาด้วยสูตรว่า ตสฺส ปูรเณกาทสาทิโต วา (ลง ฑ ปัจจัยท้าย เอกาทส ศัพท์เป็นต้น ในความหมายว่า ตัวเต็มของสิ่งนั้น ได้บ้าง) จึงมีรูปว่า จตฺตาลีโส (ที่ ๔๐) เท่านั้น ที่จริงแล้วโมคคัลลานไวยากรณ์แสดงรูปว่า จตฺตาลีโส แต่ในพระบาลียัง

พบรูปว่า จตฺตารีโส อีกด้วย รูปนี้ก็สมควร เพราะการแปลง ร เป็น ล ไม่แน่นอน จึงมีรูปว่า จตฺตาลีสํ, จตฺตารีสํ ทั้งสองแบบ เมื่อมีรูปดังกล่าว รูปว่า จตฺตาลีโส, จตฺตารีโส ก็สมควรเช่นเดียวกัน ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

จตฺตาลีสมฺหิโต กปฺเป　　วรุโณ นาม ขตฺติโย
สตฺตรตนสมฺปนฺโน　　จกฺกวตฺตี มหพฺพโล.[๔๐๘]

"ในกัปที่ ๔๐ นับจากกัปนี้ไป พระเถระชื่อเอกสัญญกะได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าวรุณ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก"

จตฺตาลีสมฺหิ สหสฺเส　　กปฺปานํ อฏฺจตึส เต
อิสิมุคฺคสนามา เต　　จกฺกวตฺตี มหพฺพลา.[๔๐๙]

"ในกัปที่ ๔๐,๐๐๐ [นับจากกัปนี้ไป] พระเถระชื่ออิสิมุคคทายกะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓๘ ชาติ มีพระนามว่าอิสิมุคคะ มีพลานุภาพมาก"

จตฺตารีสมฺหิ เอกูเน　　กปฺเป อาสึสุ โสฬส
เทวคนฺธสนามา เต　　ราชาโน จกฺกวตฺติโน.[๔๑๐]

"ในกัปที่ ๓๙ [นับจากกัปนี้ไป] พระเถระชื่อเทพคันธะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ มีพระนามเหมือนกันว่าเทพคันธะ"]

เอกจตฺตาลีสํ, ทฺวาจตฺตาลีสํ, ทฺวิจตฺตาลีสํ, เตจตฺตาลีสํ, ติจตฺตาลีสํ อิจฺจาทิ.

เช่น เอกจตฺตาลีสํ (๔๑)

ทฺวาจตฺตาลีสํ, ทฺวิจตฺตาลีสํ (๔๒)

เตจตฺตาลีสํ, ติจตฺตาลีสํ (๔๓) ดังนี้เป็นต้น

ปญฺจทสตฺถวาจกสฺส ทสสฺส ปญฺญา, โยวจนสฺส อาสญฺจ. ปญฺญาสํ.

แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๕๐ เป็น ปญฺญา, และแปลง โย วิภัตติเป็น อาสํ เช่น ปญฺญาสํ (๕๐)

"เตสุ วุทฺธิโลปา"ทินา ปณฺณาเทโส.

แปลง [ทส] เป็น ปณฺณ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิโลปา เป็นต้น

ปณฺณาสํ วา.

เช่น อีกรูปหนึ่งว่า ปณฺณาสํ (๕๐)

เอกปญฺญาสํ, เทฺวปญฺญาสํ, ทฺวิปญฺญาสํ.

เช่น

เอกปญฺญาสํ (๕๑), เทฺวปญฺญาสํ, ทฺวิปญฺญาสํ (๕๒)

ฉทสตฺถวาจกสฺส ทสสฺส ฉ, โยวจนสฺส ฐิอาเทโส "ส ฉสฺส วา"ติ สการาเทโส.

แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๖๐ เป็น ฉ และแปลง โย วิภัตติเป็น ฐิ แปลง [ฉ] เป็น ส อักษรด้วยสูตรว่า ส ฉสฺส วา (แปลง ฉ เป็น ส ได้บ้าง)

สฏฺฐิ, ทฺวาสฏฺฐิ, เทฺวสฏฺฐิ, ทฺวิสฏฺฐิ, เตสฏฺฐิ, ติสฏฺฐิ.

เช่น

สฏฺฐิ (๖๐)

ทฺวาสฏฺฐิ, เทฺวสฏฺฐิ, ทฺวิสฏฺฐิ (๖๒)

เตสฏฺฐิ, ติสฏฺฐิ (๖๓)

สตฺตทสตฺถวาจกสฺส ทสสฺส สตฺต, โยวจนสฺส ริ ติ จ.

แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๗๐ เป็น สตฺต และแปลง โย วิภัตติเป็น ริ หรือ ติ

สตฺตริ, สตฺตติ, ทฺวาสตฺตริ, ทฺวาสตฺตติ, ทฺวิสตฺตริ, ทิสตฺตติ, เตสตฺตติ, ติสตฺตติ อิจฺจาทิ.

เช่น สตฺตริ, สตฺตติ, (๗๐)

ทฺวาสตฺตริ, ทฺวาสตฺตติ, ทฺวิสตฺตริ, ทิสตฺตติ (๗๒)

เตสตฺตติ, ติสตฺตติ (๗๓)

อฏฺฐทสตฺถวาจกสฺส ทสสฺส อส, โยวจนสฺส อีติอาเทโส จ.

แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๘๐ เป็น อส และแปลง โย วิภัตติเป็น อีติ

อสีติ, เอกาสีติ, เทฺวอสีติ, เตอสีติ, จตุราสีติ. "กฺวจา"ทินา ทีโฆ.

เช่น

อสีติ (๘๐)

เอกาสีติ (๘๑)

เทฺวอสีติ (๘๒)

เตอสีติ (๘๓)

จตุราสีติ (๘๔) ทีฆะ[สระ อ ของ อสีติ เป็น อา] ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า กฺวจา (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

นวทสตฺถวาจกสฺส ทสสฺส นว, โยวจนสฺส อุติ จ.

แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๙๐ เป็น นว และแปลง โย วิภัตติเป็น อุติ

นวุติ, ทฺวานวุติ, เทฺวนวุติ, ทฺวินวุติ, เตนวุติ, ตินวุติ, จตุนวุติ, ฉนฺนวุติยา, ฉนฺนวุตีนํ ปาสณฺฑานํ.

เช่น

นวุติ (๙๐)

ทฺวานวุติ, เทฺวนวุติ, ทฺวินวุติ (๙๒)

เตนวุติ, ตินวุติ (๙๓)

จตุนวุติ (๙๔)

ฉนฺนวุติยา (๙๖)

ฉนฺนวุตีนํ ปาสณฺฑานํ ([ธรรมวินัยของพระสุคตประเสริฐ]กว่าลัทธิปาสัณฑะทั้ง ๙๖)

[คำว่า ฉนฺนวุตีนํ ความจริงควรมีรูปเป็นเอกพจน์ว่า ฉนฺนวุติยา เพราะ นวุติ ศัพท์มักใช้เป็นอิตถีลิงค์ เอกพจน์ ยกเว้นในการจำแนกหมู่อาจใช้เป็นพหูพจน์ได้ ดังนั้น คำนี้จึงจัดเป็นวจน-

วิปัลลาสนัย คือ สำนวนที่แสดงการเปลี่ยนพจน์ กล่าวคือ เมื่อควรจะแสดงเป็นรูปเอกพจน์ ได้แสดงเป็นรูปพหูพจน์]

“คณเน, ทสสฺสา”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า คณเน (ในการนับจำนวน) และบทว่า ทสสฺส (แห่ง ทส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๔๑๕. ทสทสกํ สตํ ทสกานํ สตํ สหสฺสญฺจ โยมฺหิ.

ในการนับจำนวน แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑๐๐ (สิบหนของ ทส ศัพท์) เป็น สตํ และแปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑,๐๐๐ (ร้อยหนของ ทส ศัพท์) เป็น สหสฺสํ ในเพราะ โย วิภัตติ

ทสสทฺทํ อ. ทส ศัพท์ *ทสทสกํ* ที่มีจำนวนสิบหนของ ทส ศัพท์ *คณเน* ในสังขยา *สตํ* เป็น สตํ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ

ทสสทฺทํ อ. ทส ศัพท์ *สตํ* ที่มีจำนวนร้อยหน *ทสกานํ* ของ ทส ศัพท์ ท. *สหสฺสํ* จ เป็น สหสฺสํ ด้วย *โหติ* ย่อมเป็น *โยมฺหิ* ในเพราะ โย วิภัตติ ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ทส ที่ทำเป็นเอกเสสแล้วมีความหมายว่า ร้อย (ทส = ของ ทส ศัพท์, ทสก = มีจำนวนสิบหน) เป็น สตํ และแปลง ทส ที่ทำเป็นเอกเสสแล้ว มีความหมายว่า พัน (ทสกานํ = ของสิบ, สตํ = มีจำนวนร้อยหน) เป็น สหสฺสํ กล่าวคือ ในเบื้องแรกให้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ = ทส แล้วลบ ทส ให้เหลือเพียงศัพท์เดียว คำว่า ทส ในบทสำเร็จนี้มีความหมายของ ทส ๙ ศัพท์ที่ถูกลบไปด้วย จึงแปลว่า ร้อย ให้แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ร้อย นี้เป็น สตํ โดยมี โย วิภัตติเป็นนิมิตแล้วลบไป แม้บทว่า สหสฺสํ ก็มาจากรูปวิเคราะห์ที่มี ทส ศัพท์ ๑๐๐ ศัพท์ เมื่อลบไป ๙๙ ศัพท์แล้วเหลือเพียงศัพท์เดียว จึงแปลง ทส ที่แปลว่า พัน เป็น สหสฺสํ

คำว่า ทสทสกํ (ทส ศัพท์ที่มีจำนวน ๑๐ หนของ ทส ศัพท์) หมายถึง ทส ที่แปลว่า ๑๐๐ นั่นคือ ๑๐ x ๑๐ = ๑๐๐ คำนี้จัดเป็นคุณิตสังขยา คือ สังขยาคูณ หมายความว่า แปลง ทส ที่เป็นเอกเสสมีความหมายว่า ๑๐๐ เป็น สตํ ในวุตติของสูตรนี้จึงอธิบายว่า ทสทสกตฺถวาจกสฺส ทสสทฺทสฺส สตํ โหติ (แปลง ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ๑๐๐ เป็น สตํ) คำว่า ทสทสกํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทส ปริมาณานิ อสฺสาติ ทสกํ (ทสกะ คือ ทส ศัพท์ที่มีจำนวน ๑๐ หน) = ลง ก

ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิต และหมายถึง ทสสทฺทํ (โดยทั่วไป สทฺท มักใช้เป็นรูปปุงลิงค์ แต่ในที่นี้ใช้เป็นนปุงสกลิงค์โดยลิงควิปัลลาส เหมือน อตฺถ, ธมฺม ศัพท์ที่ใช้เป็นนปุงกลิงค์ได้ในที่บางแห่ง)

- ทสสทฺทานํ ทสกํ ทสทสกํ (ทสทสกะ คือ ทส ศัพท์ที่มีจำนวน ๑๐ หนของ ทส ศัพท์)

คำว่า ทสกานํ สตํ (ทส ที่มีจำนวนร้อยหนของ ทส ศัพท์) คือ การแปลง ทส ศัพท์ที่มีอรรถว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺสํ นั่นเอง ในวุตติของสูตรนี้จึงอธิบายว่า สตทสกตฺถวาจกสฺส ทสสฺส สหสฺสํ โหติ (แปลง ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺสํ) ในที่นี้คำว่า ทสกานํ ลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทสสทฺทา เอว ทสกา (ทส ศัพท์นั่นเอง) ส่วน สตํ (มีจำนวนร้อยหน) ลง ก ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิตแล้วลบไป มีรูปวิเคราะห์ว่า สตํ ปริมาณานิ อสฺสาติ สตํ ด้วยเหตุนี้ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงได้ให้คำว่า ทสสฺส ติดตามมาจากสูตรว่า คณเน ทสสฺส เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้เป็นวิเสสยะของ ทสทสกํ และ สตํ นั่นเอง แม้คัมภีร์นยาสะก็อธิบายความในลักษณะนี้ว่า

ทสทสกตฺถวาจโก ทสสทฺโท ทสทสกนฺติ คหิโต. ทสกานํ สตกตฺถวาจโก ทสกานํ สตนฺติ คหิโต.[๔๑๑]

"ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า สิบหนของ ทส ศัพท์ ท่านถือเอาว่าเป็น ทสทสกํ (ทส ศัพท์ที่มีจำนวน ๑๐ หนของ ทส ศัพท์) ส่วน ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ร้อยหนของ ทส ศัพท์ ท่านถือเอาว่าเป็น ทสกานํ สตํ (ทส ที่มีจำนวนร้อยหนของ ทส ศัพท์)"

จะเห็นได้ว่าในประโยคข้างต้น คำว่า สตก (ร้อยหน) ใน สตกตฺถวาจโก (แสดงความหมายว่าร้อยหน) บอกให้รู้ว่า สตํ ศัพท์ว่ามีศัพท์เดิมมาจาก สตกํ ลบ ก ปัจจัยเพื่อย่อคำ

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า คำว่า ทสสฺส ไม่ควรติดตามมาสูตรนี้ เพราะมี ทส ศัพท์ใน ทสทสกํ อยู่แล้ว อีกทั้งในวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ก็กล่าวไว้โดยไม่เพิ่ม ทส ศัพท์เข้ามาเป็นปาฐเสสะว่า คณเน ปริยาปนฺนสฺส ทสทสกสฺส สตํ โหติ ดังนั้น คำว่า ทสก ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ทส ปริมาณานิ อสฺสาติ ทสกํ (ทสกะ คือ สังขยาที่มีจำนวน ๑๐ ครั้ง) โดย ทสก หมายถึง คณนํ (สังขยา) ตามนัยข้างต้นสูตรนี้มีคำแปลโดยเพิ่มคำว่า สังขยา แทน ทส ศัพท์ว่า "ในการนับจำนวน แปลงสังขยาที่มีความหมายว่า ๑๐๐ (สิบเท่าของ ทส ศัพท์) เป็น สตํ และแปลงสังขยาที่มีความหมายว่า ๑,๐๐๐ (ร้อยเท่าของ ทส ศัพท์) เป็น สหสฺสํ ในเพราะ โย วิภัตติ" สังขยาดังกล่าวก็คือ ทส ศัพท์นั่นเอง]

คณเน ปริยาปนฺนสฺส ทสทสกตฺถวาจกสฺส ทสสทฺทสฺส สตํ โหติ, สตทสกตฺถวาจกสฺส ทสสฺส สหสฺสํ โหติ โยมฺหิ.

แปลง ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ๑๐๐ ที่ใช้ในการนับจำนวน เป็น สตํ และแปลง ทส ที่แสดงความหมายว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺสํ ในเพราะ โย วิภัตติ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ทุติยสัมปิณฑนะ คือ รวบรวมการแปลงอย่างที่ ๒ โดยแปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺสํ อีกด้วย

คำว่า สตทสก ในวุตตินั้นแปลตามศัพท์ว่า ร้อยหนแห่ง ทส ศัพท์ คือ ๑,๐๐๐ มีรูปวิเคราะห์เป็นอมาทิปรตัปปุริสสมาสว่า ทสกานํ สตํ สตทสกํ (ร้อยหนแห่ง ทส ศัพท์)

ในฉบับสิงหลพบรูปว่า สตทสกตฺถวาจกสฺส ทสสฺส สหสฺสํ โหติ (แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺสํ) แต่ฉบับพม่าเดิม ฉบับปทรูปสิทธิภาสาฏีกา ฉบับปทรูปสิทธิคัณฐิ และฉบับปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ กล่าวถึงรูปว่า สตทสกตฺถวาจกสฺส สตสฺส สหสฺสํ โหติ (แปลง สต ที่มีความหมายว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺสํ) ตามปาฐะนี้ให้แปลง สต ศัพท์ที่มีความหมายว่า พัน เป็น สหสฺสํ

อย่างไรก็ตาม ในฉบับแปลนี้ได้ใช้ตามฉบับสิงหล จะเห็นได้ว่าปทรูปสิทธิปกรณ์ได้ให้ ทส ศัพท์ติดตามมาในสูตรนี้ การติดตามมาสูตรนี้ของ ทส ศัพท์มีประโยชน์เพื่อให้แปลง ทส ศัพท์เป็น สตํ และ สหสฺสํ นั่นเอง นอกจากนั้น ยังสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

อนึ่ง คำในสูตรนี้ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติท้ายบทการีและการิยะเป็นรูปว่า ทสทสกํ สตํ (แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑๐๐ เป็น สตํ) ทสกานํ สตํ สหสฺสํ (แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺสํ) แต่ในวุตติของปทรูปสิทธิปกรณ์ประกอบใช้ฉัฏฐีวิภัตติท้ายบทการีเป็นรูปว่า ทสทสกตฺถ-วาจกสฺส ทสสทฺทสฺส สตํ โหติ (แปลงเป็น สตํ แห่ง ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ๑๐๐), สตทส-กตฺถวาจกสฺส ทสสฺส สหสฺสํ โหติ (แปลงเป็น สหสฺสํ แห่ง ทส ที่แสดงความหมายว่า ๑,๐๐๐) เพื่อมองหาการอาเทศ กล่าวคือ คำหรืออักษรที่ถูกแปลงจะกระจายรูปเป็นวิภัตติที่ ๖ ตามแบบปกตินั่นเอง เช่น ภาษาบาลีมีสำนวนว่า “อพฺภ อาเทศ แห่ง อภิ” หมายถึง แปลง อภิ เป็น อพฺภ นั่นเอง ข้อนี้เหมือนสูตรว่า อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ (อํ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป แปลงเป็นนิคคหิต) ในสูตรนี้คำว่า อํโม เป็นการีที่ลงปฐมาวิภัตติ แต่ในกัจจายนวุตติอธิบายเป็นรูปฉัฏฐีวิภัตติว่า อํวจนสฺส มการสฺส จ นิคฺคหีตํ โหติ (แปลงเป็นนิคคหิตแห่ง อํ วิภัตติและ ม อักษร)

ดังข้อความในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๕) ว่า

ทสสฺส ทสกํ สตํ โหตีติ วตฺตพฺเพ อาเทสาเปกฺขโต ทสทสกสฺส สตํ โหตีติ วุตฺติยํ วุตฺตํ.[๔๑๒]

“เมื่อควรกล่าวว่า ทสสฺส ทสกํ สตํ โหติ (แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑๐๐ เป็น สตํ) ได้

กล่าวไว้ในวุตติ[ของกัจจายนไวยากรณ์]ว่า ทสทสกสฺส สตํ โหติ (แปลงเป็น สตํ แห่ง ทส ศัพท์ที่มีความหมายว่า ๑๐๐) โดยมองหาการอาเทศ”]

อิมินา นิปาตเนน โยโลโป.

ลบ โย วิภัตติด้วยนิปาตนศัพท์นี้ [คือคำว่า สตํ, สหสฺสํ]

ตทฺธิตตฺตา ปุน นามพฺยปเทเส สฺยาทฺยุปฺปตฺติ.

เมื่อตั้งเป็นนามอีกเพราะ[สังขยาศัพท์]เป็นตัทธิต ให้ลง สิ วิภัตติเป็นต้น

นิคฺคหีตสฺส โลโป.

ลบนิคคหิต

“สินฺ”ติ อมาเทโส.

แปลง [สิ วิภัตติ] เป็น อํ ด้วยสูตรว่า สึ (แปลง สิ วิภัตติท้ายนปุงสกลิงค์ อ การันต์เป็น อํ แน่นอน)

การประกอบรูปศัพท์ สตํ

ศัพท์เดิมเป็น ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ
[ประกอบวิธีนามจนสำเร็จรูปเป็น ทสทสทสทสทสทสทสทสทสทส (๑๐๐)]
ลบ จ ศัพท์ทั้งสิบด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”
ลบ ทส ๙ ศัพท์แรกด้วยสูตรว่า “สรูปานเมกเสสฺวสกึ”
ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ทส (๑๐๐) ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ในเพราะ โย วิภัตติ แปลง ทส (๑๐๐) เป็น สตํ ด้วยสูตรว่า “ทสทสกํ สตํ ฯเปฯ โยมฺหิ”
ลบ โย วิภัตติท้าย สตํ ด้วยนิปาตนศัพท์ว่า สตํ ในสูตรว่า “ทสทสกํ สตํ ฯเปฯ โยมฺหิ”
ตั้ง สตํ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สตํ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ลบนิคคหิต ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า “พฺยญฺชเน จ”
แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”
แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สตํ

โยชนานํ สตํ, สหสฺสํ.

ร้อย หรือพันแห่งโยชน์

สตํ นปุํสกเมกวจนนฺตญฺจ.

บทว่า สตํ เป็นนปุงสกลิงค์ ลงท้ายด้วยเอกพจน์

ตถา สหสฺสํ.

บทว่า สหสฺสํ ก็เช่นเดียวกัน

[คำว่า สตํ, สหสฺสํ แม้จะกล่าวถึงจำนวนมาก ก็นิยมใช้เป็นเอกพจน์ และเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น โดยคล้อยตามวิธีใช้ในพระไตรปิฎกตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน]

วคฺคเภเท สพฺพตฺถ พหุวจนมฺปิ ภวติ.

แม้พหูพจน์ย่อมมีในศัพท์ที่มักใช้เป็นเอกพจน์ทั้งปวง ในการจำแนกหมู่

เทฺว วีสติโย.

เช่น เทฺว วีสติโย (๔๐)

เอวํ ตึสาทีสุปิ.

แม้ใน ตึสํ (๓๐) เป็นต้นก็เช่นเดียวกันนี้

เทฺว สตานิ, พหูนิ สตานิ, เทฺว สหสฺสานิ, พหูนิ สหสฺสานิ.

สองร้อย, หลายร้อย, สองพัน, หลายพัน

[ถ้าใช้โดยทั่วๆ ไป สังขยาที่เป็นเอกพจน์แน่นอน คือ วีสติ เป็นต้นไปถึง สตํ, สหสฺสํ อาจใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้ ในกรณีที่กล่าวแยกหมู่มากกว่าหนึ่งหมู่ เช่น

- เทฺว วีสติโย (๔๐) คือ ๒๐ สองครั้ง คำนี้มีความหมายเหมือน จตฺตาลีส (๔๐)
- เทฺว สตานิ (๒๐๐) คือ ๑๐๐ สองครั้ง

จะเห็นได้ว่า คำว่า สงฺฆ (สงฆ์, กลุ่ม) เป็นศัพท์ที่ใช้เป็นเอกพจน์แน่นอน แต่อาจ

ประกอบใช้เป็นพหูพจน์ได้ในกรณีที่กล่าวแยกหมู่กัน ดังคำว่า เทฺว สงฺฆา (สงฆ์สองกลุ่ม) ในคัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๑๑๓, ๑๑๔) ว่า

สเจ ปน เทฺว สงฺฆา วิสุํ อุโปสถํ กโรนฺติ, ทฺวินฺนํ สตฺตพฺภนฺตรานํ อนฺตเร อญฺญเมกํ สตฺตพฺภนฺตรํ อุปจารตฺถาย ฐเปตพฺพํ.[๔๑๓]

"อนึ่ง ถ้าสงฆ์สองกลุ่มทำอุโบสถแยกกัน พึงตั้งเจ็ดอัพภันดรแห่งหนึ่งอื่นในระหว่างเจ็ดอัพภันดรทั้งสองแห่งเพื่อให้เป็นอุปจาระ"

สเจ ปน เทฺว สงฺฆา วิสุํ วิสุํ อุโปสถาทิกมฺมํ กโรนฺติ, ทฺวินฺนํ อุทกุกฺเขปานํ อนฺตเร อญฺโญ เอโก อุทกุกฺเขโป อุปจารตฺถาย ฐเปตพฺโพ.[๔๑๔]

"อนึ่ง ถ้าสงฆ์สองกลุ่มทำกรรมมีอุโบสถเป็นต้นทีละพวก พึงตั้งสถานที่วักน้ำแห่งหนึ่งอื่นในระหว่างสถานที่วักน้ำทั้งสองแห่งเพื่อให้เป็นอุปจาระ"

ในพระบาลีและอรรถกถาบางแห่งพบศัพท์พหูพจน์ว่า เทวสงฺฆา (หมู่เทพ) โดยหมายถึงหมู่เทพหลายกลุ่ม ดังข้อความว่า

ปสฺสนฺติ ตํ เทวสงฺฆา ทสสหสฺสี ปโมทิตา
นมสฺสมานา นิปตนฺติ ตุฏฺฐหฏฺฐา ปโมทิตา.[๔๑๕]

"หมู่เทพในหมื่นจักรวาลได้เห็นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น จึงมาประชุมกัน ต่างก็ยินดีร่าเริงบันเทิงใจ หมอบลงกราบ"

ปสฺสนฺติ ตํ เทวสงฺฆา ปสนฺนา ตุฏฺฐมานสา
ปญฺจวณฺณิกปุปฺเผหิ ปูชยนฺติ นราสภํ.[๔๑๖]

"หมู่เทพได้เห็นพระศาสดาพระองค์นั้นต่างก็เลื่อมใสมีใจยินดี พากันบูชาพระองค์ผู้องอาจกว่านรชนด้วยดอกไม้เบญจพรรณ"

ตาวตึสภวเน หฏฺฐตุฏฺฐา เทวสงฺฆา เจลุกฺเขปาทีนิ ปวตฺเตนฺตา กีฬึสุ.[๔๑๗]

"หมู่เทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ต่างร่าเริงยินดี โบกสะบัดผ้าปลิวไสวเป็นต้นเล่นระเริงแล้ว"]

สตสฺส ทฺวิกนฺติ อตฺเถ ฉฏฺฐีตปฺปุริสํ กตฺวา "สตทฺวิกนฺ"ติ วตฺตพฺเพ "ทฺวิกาทีนํ ตทุตฺตรปทานญฺจ นิปจฺจนฺเต"ติ วุตฺติยํ วจนโต อิมินา นิปาตเนน อุตฺตรปทสฺส ปุพฺพนิปาโต. กการโลโป จ โหติ.

เมื่อกระทำเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสในความหมายว่า หมวดสองแห่งร้อย (๒๐๐) แล้ว เมื่อจะกล่าวว่า สตทฺวิกํ (๒๐๐) ให้วางบทหลัง[คือ ทฺวิก] ไว้ข้างหน้าด้วยนิปาตนศัพท์นี้ เพราะคำในวุตติว่า "รูปของ ทฺวิก เป็นต้นซึ่งเป็นบทหลังของ สต และ สหสฺส นั้น ย่อมถูกให้สำเร็จ" และมีการลบ ก อักษร

[ท่านพระพุทธัปปิยะแสดงการประกอบรูปศัพท์ ทฺวิสตํ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ว่า ให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า สตสฺส ทฺวิกํ เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า สตทฺวิกํ แล้ว ให้สลับเสียงเป็น ทฺวิกสตํ และลบ ก ปัจจัยด้วยนิปาตนศัพท์ ที่เป็นคำในกัจจายนไวยากรณ์ว่า ทฺวิกาทีนํ ตทุตฺตรปทานญฺจ นิปจฺจนฺเต (รูปของ ทฺวิก เป็นต้นซึ่งเป็นบทหลังของ สต และ สหสฺส นั้น ย่อมถูกให้สำเร็จ)

นิปาตนศัพท์ คือ ศัพท์ที่อยู่ในสูตรที่ท่านกระจายไว้เฉพาะใช้ในสูตร เป็นวิธีการประกอบรูปศัพท์ด้วยคำในสูตรนั้นๆ โดยเป็นวิธีพิเศษที่ไม่ใช้สูตรอื่นๆ หรือมหาสูตร แต่อนุญาตให้คำในสูตรหรือในวุตติสามารถนำมาใช้ประกอบรูปศัพท์ได้ เช่นคำว่า ทุมฺหิ ในสูตรว่า ทุมฺหิ ครุ ที่ทำให้แปลง ทฺวิ เป็น ทุ หรือคำว่า กุ ในสูตรว่า กึสฺพฺพญฺเญกยกุหิ ทาทาจนํ ที่ทำให้แปลง กึ เป็น กุ ได้ หรือคำว่า สตํ ที่ทำให้ลบ โย วิภัตติท้าย สตํ ได้ ในที่นี้เป็นคำจากวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ข้างต้น]

ทฺวิสตํ.

เช่น ทฺวิสตํ (สองร้อย)

เอวํ สตสฺส ติกํ ติสตํ.

สามร้อย ชื่อว่า ติสตะ ก็เช่นเดียวกันนี้

ตถา จตุสตํ, ปญฺจสตํ, ฉสตํ, สตฺตสตํ, อฏฺฐสตํ, นวสตํ, ทสสตํ สหสฺสํ โหติ.

รูปว่า จตุสตํ, ปญฺจสตํ, ฉสตํ, สตฺตสตํ, อฏฺฐสตํ, นวสตํ และ ทสสตํ หรือ สหสฺสํ

ก็เช่นเดียวกันนี้

อถ วา เทฺว สตานิ ทฺวิสตนฺติ ทิคุสมาโส.

อีกอย่างหนึ่ง เป็นทิคุสมาสด้วยรูปวิเคราะห์ว่า สองร้อย ชื่อว่า ทวิสตะ

เอวํ ติสตํ, จตุสตํ อิจฺจาทิ.

รูปว่า ติสตํ (สามร้อย) และ จตุสตํ (สี่ร้อย) ดังนี้เป็นต้น ก็เป็นทิคุสมาสเช่นเดียวกัน

[นัยหลังที่กล่าวด้วย อถ วา (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นนัยตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ จัดเป็นนัยที่ท่านพระพุทธัปปิยะต้องการนำเสนอ เพราะประกอบรูปศัพท์ง่ายกว่านัยของกัจจายนไวยากรณ์]

๔๑๖. ยาว ตทุตฺตรึ ทสคุณิตญฺจ.

สังขยาศัพท์ที่มากกว่า[พันที่กล่าวมาแล้ว]นั้นมีอยู่เพียงใด ให้คูณด้วยสิบเท่านั้นนั่นเทียว

ตทุตฺตรึ อ.เบื้องบนแห่งสังขยาเหล่านั้น *อตฺถิ* มีอยู่ *ยาว* เพียงใด ฯ

ทสคุณิตํ จ อ.การคูณด้วยสิบ นั่นเทียว *กาตพฺพํ* อันท่าน พึงกระทำ *ตาว* เพียงนั้น ฯ

[สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตรที่กล่าวถึงวิธีการคูณด้วยสิบในสังขยาศัพท์ตั้งแต่หมื่น (ทสสหสฺสํ) ขึ้นไปนอกจาก สตํ และ สหสฺสํ ซึ่งท่านได้กล่าวมาแล้วในสูตรก่อน ไม่ใช่วิธิสูตรที่แสดงการประกอบรูปศัพท์ จึงไม่อาจใช้สูตรนี้ประกอบรูปศัพท์ได้ หมายความว่า คำว่า สตํ เป็นจำนวน ๑๐ คูณ ๑๐ = ๑๐๐ และคำว่า สหสฺสํ เป็นจำนวน ๑๐๐ คูณ ๑๐ = ๑,๐๐๐ ฉันใด สังขยาศัพท์ที่มีจำนวนสูงกว่า ๑,๐๐๐ ที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็คูณด้วยสิบเพื่อที่จะสร้างหลักนับใหม่ ฉันนั้น กล่าวคือ

๑,๐๐๐ คูณ ๑๐	=	๑๐,๐๐๐ (ทสสหสฺส = นหุต, นิยุต)
๑๐,๐๐๐ คูณ ๑๐	=	๑๐๐,๐๐๐ (สตสหสฺส = ลกฺข)
๑๐๐,๐๐๐ คูณ ๑๐	=	๑,๐๐๐,๐๐๐ (ทสสตสหสฺส)

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิคัณฐิกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะเหมือน เอว ศัพท์ คือ ห้ามการประกอบรูปศัพท์ด้วยวิธีตัทธิตเหมือน วีสติ เป็นต้น ในสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ทสสหสฺสํ เป็นต้นไป โดยกล่าวตามปทรูปสิทธิฎีกาที่ไข ทสคุณิตญฺจ เป็น ทสคุณิตเมว (ให้คูณด้วยสิบเท่านั้น) ดังนั้น ทสสหสฺสํ, สตสหสฺสํ และ ทสสตสหสฺสํ จึงเป็นทิคุสมาสตามปกติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทส สหสฺสานิ ทสสหสฺสํ หรือ ทสนฺนํ สหสฺสานํ สมาหาโร ทสสหสฺสํ (หนึ่งหมื่น)

- สตํ สหสฺสานิ สตสหสฺสํ หรือ สตานํ สหสฺสานํ สมาหาโร สตสหสฺสํ (หนึ่งแสน)

- ทส สตสหสฺสานิ ทสสตสหสฺสํ หรือ ทสนฺนํ สตสหสฺสานํ สมาหาโร ทสสตสหสฺสํ (หนึ่งล้าน)]

ยาว ตาสํ สงฺขฺยานมุตฺตรึ, ตาว ทสคุณิตญฺจ กาตพฺพํ.

บทที่เหนือขึ้นไป[กว่าพัน]ของสังขยาเหล่านั้นมีอยู่เพียงใด พึงกระทำการคูณด้วยสิบเพียงนั้นนั่นเทียว

[คำว่า ตทุตฺตรึ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตาสํ อุตฺตรึ ตทุตฺตรึ (ตทุตตริ คือ บทที่เหนือขึ้นไปของสังขยาเหล่านั้น) คำว่า อุตฺตริ นี้ ในคัมภีร์ไวยากรณ์และพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาและฎีกาฉบับสิงหล พบรูปที่มีนิคคหิตอยู่ท้ายว่า อุตฺตรึ แต่ในฉบับพม่ามีใช้ทั้งสองรูป คือ อุตฺตริ และ อุตฺตรึ ถ้าพิจารณาตามปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๕) ก็ควรมีรูปว่า อุตฺตรึ เพราะท่านแสดงการลบสระ อ หลัง อุตฺตรึ ศัพท์ในรูปว่า อุตฺตริมฺปิ = อุตฺตรึ + อปิ ดังนั้น สูตรนี้ในฉบับสิงหลจึงมีรูปว่า ยาว ตทุตฺตรึ ทสคุณิตญฺจ แม้ในปทรูปสิทธิคัณฐิที่แต่งโดยอาศัยคัมภีร์พยาขยาของสิงหลก็มีรูปเดียวกันนี้ แต่ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่พบรูปเหมือนฉบับฉัฏฐสังคีติ

ต ศัพท์ใน ตทุตฺตรึ หมายถึง สังขยาศัพท์คือ สตํ และ สหสฺสํ ส่วน อุตฺตรึ ศัพท์หมายถึงสังขยาศัพท์ ๓ ศัพท์ คือ ทสสหสฺสํ, สตสหสฺสํ และ ทสสตสหสฺสํ อนึ่ง ฎีกาของปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า โกฏิปริยนฺตํ (มีโกฏิเป็นที่สุด) มิได้รวมเอา โกฏิ ศัพท์ไว้ในที่นี้ด้วย เพราะ ยาว (เพียงใด) ใช้ในความหมายว่า มริยาทะ คือ เขตแดน ดังเช่นคำว่า อาปพฺพตา เขตฺตํ (นาจรดภูเขา) หมายถึง นามิได้อยู่ในขอบเขตของภูเขา

อปาทานของ อุตฺตรึ ศัพท์ คือ สหสฺสํ ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า ตโต สหสฺสโต อุตฺตรึ (เหนือกว่าพัน)]

เอตฺถ ทกาโร สนฺธิโช.

ท อักษรในคำว่า ตทุตฺตรึ นี้เกิดแต่การสนธิ

ยถา ทสสฺส คณนสฺส ทสคุณิตํ สตํ โหติ. สตสฺส ทสคุณิตํ สหสฺสํ.

[จำนวน]คูณด้วยสิบกับจำนวนสิบ (สิบคูณด้วยสิบ) มีรูปว่า สตํ (ร้อย)

[จำนวน]คูณด้วยสิบกับร้อย มีรูปว่า สหสฺสํ (พัน) ฉันใด

สหสฺสสฺส ทสคุณิตํ ทสสหสฺสํ, อิทํ นหุตนฺติปิ วุจฺจติ. ทสสหสฺสสฺส ทสคุณิตํ สตสหสฺสํ, ตํ ลกฺขนฺติปิ วุจฺจติ. สตสหสฺสสฺส ทสคุณิตํ ทสสตสหสฺสํ.

[จำนวน]คูณด้วยสิบกับพัน มีรูปว่า ทสสหสฺสํ (หนึ่งหมื่น) จำนวนนี้เรียกว่า นหุตํ (หมื่น) ก็มี

[จำนวณ]ที่คูณด้วยสิบกับหมื่น มีรูปว่า สตสหสฺสํ (แสน) จำนวนนี้เรียกว่า ลกฺขํ (แสน) ก็มี

[จำนวณ]ที่คูณด้วยสิบกับแสน มีรูปว่า ทสสตสหสฺสํ (ล้าน) [ฉันนั้น]

[ประโยคว่า ยถา เป็นต้น เป็นประโยคอุปมานะ ส่วนประโยคหลังว่า สหสฺสสฺส ทสคุณิตํ ทสสหสฺสํ เป็นประโยคอุปไมย ต้องเพิ่มอุปมานโชตกะว่า ตถา (ฉันนั้น) เข้ามา ในเรื่องนี้ท่านแสดงเปรียบเทียบว่า จำนวนหนึ่งหมื่นเป็นต้นไปจนถึงล้าน มีการเพิ่มขึ้น ๑๐ เท่าเหมือน สตํ และ สหสฺสํ ที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน ดังคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๖) ว่า

ยถา สตสฺส ทสคุณิตํ สหสฺสํ, ตถา สหสฺสสฺส ทสคุณิตํ ทสสหสฺสนฺติ โยชนเมเวตฺถ กาตพฺพํ.[๔๑๘]

“พึงกระทำการประกอบศัพท์นั่นเทียวในที่นี้ว่า [จำนวน]คูณด้วยสิบกับร้อย มีรูปว่า สหสฺสํ (พัน) ฉันใด [จำนวน]คูณด้วยสิบกับพัน มีรูปว่า ทสสหสฺสํ (หนึ่งหมื่น) ฉันนั้น”

อุทาหรณ์ของสูตรนี้ว่า ทสสหสฺสํ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์เป็นทิคุสมาสว่า

- ทส สหสฺสานิ ทสสหสฺสํ (หนึ่งหมื่น)
- สตํ สหสฺสานิ สตสหสฺสํ (หนึ่งแสน)
- ทส สตสหสฺสานิ ทสสตสหสฺสํ (หนึ่งล้าน)]

“ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตี”ติ วตฺตเต.

สูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ตัวอย่างที่ยังมิได้แสดง[ในไวยากรณ์นี้]ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๔๑๗. สกนาเมหิ.

ศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยสูตร ย่อมสำเร็จด้วยชื่อของตนด้วยนิปาตนสูตร

เย สทฺทา อ.ศัพท์ ท. เหล่าใด *อนุปปนฺนา* ไม่สำเร็จแล้ว *ลกฺขเณน* ด้วยสูตร ฯ

เต สทฺทา อ.ศัพท์ ท. เหล่านั้น *สิชฺฌนฺติ* ย่อมสำเร็จ *สกนาเมหิ* โดยชื่อของตน *นิปาตนา* ด้วยนิปาตนสูตร ฯ

[สังขยาศัพท์ตั้งแต่ วีสติ เป็นต้นมาจนถึง ทสสตสหสฺส สำเร็จด้วยสูตรว่า คณเน ทสสฺส เป็นต้น โดยตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสแล้วทำเป็นเอกเสสบ้าง เช่น วีสติ หรืออาจจะไม่ทำเป็นเอกเสสบ้าง เช่น ทสสตสหสฺส แต่สังขยาศัพท์ทั้ง ๒๐ ลำดับเหล่านี้มี โกฏิ เป็นต้นจนถึง อสงฺเขยฺยฺย ย่อมสำเร็จด้วยชื่อของตน คือ ไม่ต้องประกอบรูปศัพท์เหมือน วีสติ เป็นต้นที่กล่าวมาแล้วในสูตรก่อน โดยสูตรนี้จัดเป็นนิปาตนสูตรที่ทำให้สำเร็จรูปสังขยาศัพท์เหล่านั้น ตามประเภทของสูตร ๔ อย่าง เรียกว่า ปริภาสาสูตร ประเภทวิธยังคปริภาสา คือ ปริภาสาสูตรที่มีวิธีเป็นองค์

วิธีประกอบรูปศัพท์ โกฏิ คือ ศัพท์เดิมเป็น สตสหสฺสสต ศัพท์ที่มาจากรูปวิเคราะห์ว่า สตสหสฺสานํ สตํ แล้วใช้รูปเป็น โกฏิ ตามชื่อเรียกของตนด้วยสูตรนี้ ลง สิ ปฐมาวิภัตติแล้วลบเสีย สำเร็จรูปเป็น โกฏิ]

ยาสํ ปน สงฺขฺยานํ อนิทฺทิฏฺฐนามเธยฺยานํ ยานิ รูปานิ, ตานิ สเกหิ นาเมหิ นิปจฺจนฺเต.

รูปศัพท์ของสังขยาที่ยังมิได้แสดงชื่อไว้เหล่าใดมีอยู่ รูปศัพท์เหล่านั้นย่อมถูกให้สำเร็จด้วยชื่อของตน

[ท่านอนุญาตให้สูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ ติดตามมาสู่สูตรนี้ แต่บทที่พบ

ในสูตรนั้นมิได้กล่าวไว้โดยตรงในวุตติของสูตร เพราะท่านใช้ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันเป็นเครื่องอธิบายเพื่อให้ได้ความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น คำบางศัพท์ในวุตติจึงจัดเป็นอนุวัตตนวุตติ ไม่ใช่ปักขิปนวุตติ กล่าวคือ

- คำว่า ยาสํ (ของสังขยาเหล่าใด) ใช้แทน เย (ศัพท์เหล่าใด) ใน ยทนุปปนฺนา (ศัพท์เหล่าใดไม่สำเร็จ)

- คำว่า อนิทฺทิฏฺฐนามเธยฺยานํ (ที่ยังมิได้แสดงชื่อไว้) ใช้แทน อนุปปนฺนา (ไม่สำเร็จ)

- คำว่า ยานิ รูปานิ (รูปศัพท์เหล่าใด) ใช้แทน เย

- คำว่า ตานิ (รูปศัพท์เหล่านั้น) เป็นนิยมะของ ยานิ ในประโยคต้น

- คำว่า สเกหิ นาเมหิ ใช้แทน สกนาเมหิ (ด้วยชื่อของตน)

- คำว่า นิปจฺจนฺเต (ย่อมถูกให้สำเร็จ) ใช้แทน นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร)]

สตสหสฺสานํ สตํ โกฏิ. อิตฺถิลิงฺคา เอกวจนนฺตา จ. วคฺคเภเท พหุวจนญฺจ ภวติ.

ร้อยแห่งแสน ชื่อว่า โกฏิ (สิบล้าน) อนึ่ง คำว่า โกฏิ เป็นอิตถีลิงค์ ลงท้ายด้วยเอกพจน์ และพหูพจน์ย่อมมีได้ในการจำแนกหมู่

[ศัพท์เหล่านี้ คือ โกฏิ ปโกฏิ โกฏิปฺปโกฏิ และ อกฺโขภิณี เป็นอิตถีลิงค์ เอกพจน์ แต่เมื่อมีการจำแนกหมู่ก็เป็นพหูพจน์ได้บ้าง เช่น เทฺว โกฏิโย (สองโกฏิ)

ความจริงแล้ว การคูณด้วยร้อยแสน ก็คือ การคูณด้วยสิบล้านนั่นเอง แต่ในภาษาบาลีไม่นิยมใช้หลักล้าน จึงกล่าวถึงแสนเป็นหลัก (แม้ในภาษาพม่าปัจจุบันก็ไม่นิยมใช้หลักล้าน ถ้าพูดถึงจำนวนหนึ่งล้าน จะพูดว่า สิบแสน หรือถ้าพูดถึงจำนวนสิบล้าน จะพูดว่า ร้อยแสน) ในปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๗) อธิบายว่า

สตสหสฺสานํ สตํ นาม ทสสตสหสฺสสฺส ทสคุณิตํ โกฏิฏฺฐานํ. ตํ หิ เอกาทิสงฺขฺยาโกฏิภูตตฺตา "โกฏี"ติ วุจฺจติ.[๔๑๙]

"ขึ้นชื่อว่าร้อยแสน เป็นหน่วยโกฏิที่คูณล้านหนึ่งเป็นสิบเท่า โดยแท้จริงแล้ว หน่วยโกฏินั้นได้ชื่อว่า โกฏิ เพราะเป็นยอดของจำนวนมี เอก เป็นต้น"

ข้อนี้หมายความว่า โกฏิเป็นลำดับสูงสุดของสังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก เป็นต้นมา โดยนับ

ตั้งแต่การคูณด้วยสิบเรื่อยมาทีละลำดับ ซึ่งมีจำนวนศูนย์เพิ่มขึ้นลำดับละหนึ่งตัว แต่สังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปโกฏิ เป็นต้นไปจนถึง อสงฺเขฺยยฺย ให้คูณด้วยร้อยแสน มีจำนวนศูนย์เพิ่มขึ้นลำดับละ ๗ ตัว ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า โกฏิ คือ ลำดับสูงสุดของจำนวน เอก เป็นต้น]

โกฏิสตสหสฺสานํ สตํ ปโกฏิ,

ร้อยแห่งแสนโกฏิ ชื่อว่า ปโกฏิ

ปโกฏิสตสหสฺสานํ สตํ โกฏิปฺปโกฏิ.

ร้อยแห่งแสนปโกฏิ ชื่อว่า โกฏิปโกฏิ

เอวํ นหุตํ, นินฺนหุตํ, อกฺโขภินี, พินฺทุ, อพฺพุทํ, นิรพฺพุทํ, อหหํ, อพพํ, อฏฏํ, โสคนฺธิกํ, อุปฺปลํ, กุมุทํ, ปุณฺฑรีกํ, ปทุมํ, กถานํ, มหากถานํ, อสงฺเขฺยยฺยนฺติ.

รูปว่า

นหุตํ (นหุตะ)	นินฺนหุตํ (นินนหุตะ)
อกฺโขภินี (อักโขภินี)	พินฺทุ (พินทุ)
อพฺพุทํ (อัพพุทะ)	นิรพฺพุทํ (นิรัพพุทะ)
อหหํ (อหหะ)	อพพํ (อพพะ)
อฏฏํ (อฏฏะ)	โสคนฺธิกํ (โสคันธิกะ)
อุปฺปลํ (อุปปละ)	กุมุทํ (กุมุทะ)
ปุณฺฑรีกํ (ปุณฑรีกะ)	ปทุมํ (ปทุมะ)
กถานํ (กถานะ)	มหากถานํ (มหากถานะ)

อสงฺเขฺยยฺยํ (อสังขเยยยะ, อสงไขย)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า อกฺโขภินี พบในปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนกัจจายนไวยากรณ์มีรูปว่า อกฺโขภิณี ใน คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสัย (คำอธิบายคาถา ๔๗๔) กล่าวถึงรูปว่า อกฺโขภนี ตามฉบับสิงหล แต่ ท่านยังกล่าวถึงรูปว่า อกฺโขภิณี อีกด้วย ส่วนในต้นฉบับคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ฉบับฉัฏฐสังคีติ พบ

รูปว่า อกฺโขภิณี เหมือนกัจจายนไวยากรณ์ นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๕๑๓) ยังกล่าวถึงรูปว่า อกฺโขภณี, อกฺขุภิณี ว่าต่างกันเพียงมาตราเท่านั้น

ในปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๑ หน้า ๘๒) กล่าวถึงรูปว่า อกฺโขภณี หรือ อกฺโขภนี ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + ขุภ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย (สันสกฤตเป็น อกฺเษาหิณี) มีรูปวิเคราะห์ว่า โขเภตพฺพาติ โขภนี, น โขภนี อกฺโขภนี (สิ่งที่ปรปักษ์ให้สั่นคลอนไม่ได้) และมีข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๘๔) ว่า

เกนจิ โขเภตุมสกฺกุเณยฺยตาย อกฺโขภนี, ยุ, นทาทิ. ขุภ จลเน.[๔๒๐]

“ชื่อว่า อักโขภนี เพราะเป็นสิ่งที่ปรปักษ์ให้สั่นคลอนไม่ได้ ลง ยุ ปัจจัย เป็นนทาทิคณะ [ที่ลง อี ปัจจัยเหมือน นที ศัพท์] ขุภ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า หวั่นไหว”

คำว่า อกฺโขภินี ในเรื่องนี้เป็นชื่อของจำนวนสังขยาที่มีศูนย์ ๔๒ ตัวในจำนวนสังขยา ๒๐ ลำดับตั้งแต่โกฏิจนถึงอสงไขย นอกจากนั้น คำนี้ยังเป็นชื่อของขนาดกองทัพในสมัยก่อนที่ประกอบด้วยกองช้าง (หัตถานีกะ), กองม้า (หยานีกะ), กองรถ (รถานีกะ) และกองทหารราบ (ปัตตานีกะ) ขนาดกองทัพ ๑ อักโขภินี กล่าวไว้ ๔ มติในคัมภีร์ทางศาสนาและวรรณกรรมสันสกฤตว่า

๑. ขนาดกองทัพที่ยาตราผ่านมัดไผ่ ๖๐ มัดซึ่งมีไผ่มัดละ ๖๐ ลำแล้วทำให้แหลกละเอียดเป็นผง มตินี้พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๓๘๔) ว่า

สฏฺฐิวํสกลาเปสุ ปจฺเจกํ สฏฺฐิทณฺฑิสุ
ธูลีกเตสุ เสนาย ยนฺติยากฺโขภนิตฺถิยํ.[๔๒๑]

“เมื่อมัดไผ่ ๖๐ มัดที่มีไผ่มัดละ ๖๐ ลำถูกกองทัพที่ยาตราผ่านไปกระทำให้แหลกละเอียดเป็นผง ขนาดกองทัพย่อมได้ชื่อว่า อักโขภินี เป็นไปในอิตถีลิงค์”

๒. ขนาดกองทัพที่มีช้าง ๙ พันเชือก รถ ๙ แสน ม้า ๙ โกฏิ พลเดินเท้า ๙ ร้อยโกฏิ หญิงสาว ๙ แสนโกฏิ และหญิงรับใช้ ๙ ล้านโกฏิ มตินี้เป็นวาทะของบุรพาจารย์ พบในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๓๓) ว่า

นวนาคสหสฺสานิ นาเค นาเค สตํ รถา
รเถ รเถ สตํ อสฺสา อสฺเส อสฺเส สตํ นรา.
นเร นเร สตํ กญฺญา เอเกกิสฺสํ สติตฺถิโย
เอสา อกฺโขภณี นาม ปุพฺพาจริเยหิ ภาสิตา.[๔๒๒]

"ช้างมี ๙ พันเชือก ในช้างทุกเชือกมีรถ ๑๐๐ คัน [รวมเป็นรถ ๙ แสน] ในรถทุกคันมีม้า ๑๐๐ ตัว [รวมเป็นม้า ๙ โกฏิ] ในม้าทุกตัวมีพลเดินเท้า ๑๐๐ นาย [รวมเป็นพลเดินเท้า ๙ ร้อยโกฏิ] ในพลเดินเท้าแต่ละนายมีหญิงสาว ๑๐๐ นาง [รวมเป็นหญิงสาว ๙ หมื่นโกฏิ] ในหญิงสาวแต่ละนางมีหญิงรับใช้ ๑๐๐ นาง [รวมเป็นหญิงรับใช้ ๙ ล้านโกฏิ] กองทัพเช่นนี้ชื่อว่า อักโขภินี อันบุรพาจารย์กล่าวไว้"

๓. ขนาดกองทัพที่มีช้าง ๑ โกฏิ รถ ๑๐ โกฏิ ม้า ๑๐๐ โกฏิ พลธนู ๗๐๐ โกฏิ พลเดินเท้า ๑๔,๐๐๐ โกฏิ รวมทั้งหมด ๑๔,๘๑๑ โกฏิ พบในคัมภีร์ฎีกาของมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๕ คำอธิบายคาถา ๑๐๓) ว่า

สตํ สตสหสฺสานํ ทนฺตีนนฺตุปการเก
นาเค นาเค ทส รถา อสฺสา ทส รเถ รเถ.
อสฺเส อสฺเส สตฺต ธนุคฺคหา ปุริสา เตสญฺจ วีสติ
เอตทกฺโขภินี เสนา ตว ปุตฺตสฺส นริสฺสราติ

เอวํ โลเก วิสฺสุตํ ปากฏํ กตฺวา วุตฺตตฺตา จุทฺทสโกฏิสหสฺสานิ อฏฺฐ โกฏิสตานิ เอกาทสโกฏิโย จาติ เอวํ อกฺโขภินีเสนาย ปมาณํ ชานิตพฺพํ. น เหตฺถ สนฺเทโห กาตพฺโพ.[๔๒๓]

"พึงทราบจำนวนของกองทัพอักโขภินีอย่างนี้ว่า ๑๔,๘๑๑ โกฏิ เพราะกล่าวไว้กระทำให้ประจักษ์ในโลกดังนี้ว่า

'ช้างมี ๑ โกฏิ ในช้างทุกเชือกที่สนับสนุน[การรบ]มีรถ ๑๐ คัน [รวมเป็นรถ ๑๐ โกฏิ] ในรถทุกคันมีม้า ๑๐ ตัว [รวมเป็นม้า ๑๐๐ โกฏิ] ในม้าทุกตัวมีพลธนู ๗ นาย [รวมเป็นพลธนู ๗๐๐ โกฏิ] พลธนูแต่ละนายมีพลเดินเท้า ๒๐ นาย [รวมเป็นพลเดินเท้า ๑๔,๐๐๐ โกฏิ] ข้าแต่จอมเทพ เหล่านี้เป็นกองทัพอักโขภินีของโอรสแห่งพระองค์'

โดยแท้จริงแล้ว บุคคลไม่พึงกระทำความสงสัยในเรื่องนี้"

๔. ขนาดกองทัพที่มีรถ ๒๑,๘๗๐ คัน ช้าง ๒๑,๘๗๐ เชือก ม้า ๖๕,๖๑๐ ตัว พลเดินเท้า ๑๐๙,๓๕๐ นาย

รวมทั้งหมด ๒๑๘,๗๐๐ ดังข้อความในคัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๘ คาถา ๘๐-๑) ว่า

เอเกไภกรถา ตฺรฺยศฺวา ปตฺติะ ปญฺจปทาติกา
ปตฺตฺยงฺไคสฺตฺริคุไณะ สรฺไวะ กฺรมาทาขฺยา ยโถตฺตรมฺ.
เสนามุขํ คุลฺมคเณา วาหินี ปฤตนา จมูะ
อนีกินี ทศานีกินฺ- โยกฺเษาหิณฺยถ สํปทิ.[๔๒๔]

"กองทัพที่มีช้าง ๑ เชือก รถ ๑ คัน ม้า ๓ ตัว พลเดินเท้า ๕ นาย ชื่อว่า ปัตติ ชื่อทั้งหลาย[ว่า เสนามุข เป็นต้น]ย่อมมีตามลำดับด้วยกองทัพ [ช้าง รถ ม้า และพลเดินเท้า]ทั้งหมด ที่เป็นองค์ประกอบของกองทัพปัตติซึ่งคูณเป็น ๓ เท่าต่อๆ มา

กองทัพเสนามุข (มี ๓ เท่าของกองทัพปัตติ) กองทัพคุลมะ (มี ๓ เท่าของกองทัพเสนามุข) กองทัพคณะ (มี ๓ เท่าของกองทัพคุลมะ) กองทัพวาหินี (มี ๓ เท่าของกองทัพคณะ) กองทัพปฤตนา (มี ๓ เท่าของกองทัพวาหินี) กองทัพจมู (มี ๓ เท่าของกองทัพวาหินี) กองทัพอนีกินี (มี ๓ เท่าของกองทัพจมู) กองทัพอนีกินี ๑๐ เท่า ชื่อว่า กองทัพอักเษาหิณี นอกจากนั้น [ศัพท์ว่า สํปตฺติะ เป็นต้น]ย่อมเป็นไปในความสมบูรณ์"

คาถาข้างต้นปริวรรตเป็นภาษาบาลีว่า

เอเกภกรถา ตฺยสฺสา ปตฺติ ปญฺจปทาติกา
ปตฺยงฺเค ติคุเณ สพฺเพ กมาทาขฺยา ยโถตฺตรํ.
เสนามุขํ คุมฺมคณา วาหินี ปตนา จมู
อนีกินี ทสานีกินฺ- โยกฺโขภิณฺยถ สํปทิ.

ตามข้อความข้างต้น ท่านแสดงกองทัพในสมัยก่อนว่ามี ๙ ประเภท จำแนกตามจำนวน รถ ช้าง ม้า และพลเดินเท้า ดังนี้

ตารางแสดงกองทัพ ๙ ประเภท

จำนวน	รถ	ช้าง	ม้า	พลเดินเท้า
ปัตติ	๑	๑	๓	๕
เสนามุข	๓	๓	๙	๑๕

จำนวน	รถ	ช้าง	ม้า	พลเดินเท้า
คุลมะ	๙	๙	๒๗	๔๕
คณะ	๒๗	๒๗	๘๑	๑๓๕
วาหิณี	๘๑	๘๑	๒๔๓	๔๐๕
ปฤตนา	๒๔๓	๒๔๓	๗๒๙	๑,๒๑๕
จมู	๗๒๙	๗๒๙	๒,๑๘๗	๓,๖๔๕
อนีกินี	๒,๑๘๗	๒,๑๘๗	๖,๕๖๑	๑๐,๙๓๕
อักเษาหิณี	๒๑,๘๗๐	๒๑,๘๗๐	๖๕,๖๑๐	๑๐๙,๓๕๐

อนึ่ง คัมภีร์ฎีกาของอมรโกษชื่ออมรวิเวก (กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๘ คำอธิบายคาถา ๘๑) กล่าวสรุปว่า อักเษาหิณีประกอบด้วยช้าง ๒๑,๘๗๐ เชือก รถ ๒๑,๘๗๐ คัน ม้า ๖๕,๖๑๐ ตัว พลเดินเท้า ๑๐๙,๓๕๐ นาย รวมเป็นกองทัพ ๒๑๘,๗๐๐ ส่วนกองทัพที่ประกอบด้วยช้างเป็นต้น ๑๓๒,๑๒๔,๙๐๐ ชื่อว่า มหาอักเษาหิณี ดังข้อความว่า

มหากฺเษาหิณีปฺรมาณํ ตุ :-

ขทฺวยํ ๑ นิธิ ๙ เวทากฺษิ ๔-๒ จนฺทฺรากฺษยคฺนิ ๑-๒-๓ หิมำศุภิะ ๑
มหากฺเษาหิณิกา โปฺรกฺตา สงฺขฺยา คณิตโกวิเท.[๔๒๕]

"ส่วนจำนวนมหาอักเษาหิณี พึงทราบ[ด้วยคาถา]ว่า ผู้เชี่ยวชาญสังขยากล่าวจำนวนชื่อมหาอักเษาหิณีด้วยช้างเป็นต้น ๑๓๒,๑๒๔,๙๐๐"

ข้อความข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีได้ว่า

มหากฺโขภิณีปฺปมาณนฺตุ :-

ขทฺวยํ ๑ นิธิ ๙ เวทากฺขิ ๔-๒ จนฺทกฺขฺยคฺคิ ๑-๒-๓ หิมํสุภิ ๑
มหากฺโขภิณิกา วุตฺตา สงฺขฺยา คณิตโกวิเท.

ในเรื่องนี้ท่านใช้สังเกตสังขยา คือ สังขยาที่หมายรู้กันทางโลก โดย ข (ท้องฟ้า) ใช้แทนเลข ๑, นิธิ (ขุมทรัพย์) ใช้แทนเลข ๙, เวท (พระเวท) ใช้แทนเลข ๔, อกฺขิ (ดวงตา) ใช้แทนเลข ๒, จนฺท (พระจันทร์) ใช้แทนเลข ๑, อกฺขิ ใช้แทนเลข ๒, อคฺคิ (ไฟ) ใช้แทนเลข ๓, หิมํสุ (พระจันทร์) ใช้แทนเลข ๑ (ดู เรื่องสังเกตสังขยา ในสูตร ๔๐๖ และ วุตโตทยมัญชรี คำอธิบายคาถา ๑๐)]

อิจฺเจวํ จานโต จานํ สตลกฺขคุณํ มตํ
โกฏิปฺปภุตีนํ วีส- สงฺขฺยานญฺจ ยถากฺกมํ.

"การคูณด้วยร้อยแสน (สิบล้าน) จากฐานหนึ่งสู่ฐานหนึ่งตามลำดับของสังขยาศัพท์ ๒๐ ศัพท์มี โกฏิ เป็นต้น ย่อมมีโดยประการอย่างนี้"

[สังขยาศัพท์มี โกฏิ เป็นต้นที่กล่าวไว้ในสูตรนี้ แต่ละลำดับเป็นจำนวนที่คูณด้วยร้อยแสน หรือสิบล้าน ซึ่งต่างจากสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ทส (สิบ) เป็นต้นจนถึง ทสสตสหสฺส (ล้าน) ที่คูณด้วยสิบ ดังข้อความที่พระพุทธัปปิยะได้กล่าวไว้ข้างต้น กล่าวคือ สังขยาศัพท์ตั้งแต่โกฏิขึ้นไป มีชื่อเรียกเป็นหน่วยนับเป็นชื่อๆ ไป ชื่อเหล่านี้ไม่ได้เพิ่มทีละลำดับ แต่เพิ่มทีละ ๘ ลำดับ (คูณด้วย ๑๐,๐๐๐,๐๐๐) อธิบายว่า ๑ โกฏิ คือ สิบล้าน หน่วยนับถัดไปเรียกว่า ปโกฏิ คือ สิบล้านคูณด้วยสิบล้าน พึงทราบตามตารางดังต่อไปนี้

ลำดับ	จำนวนสังขยา	เท่ากับ	จำนวนศูนย์
๑	๑๐ ล้าน	๑ โกฏิ	๗
๒	๑๐ ล้านโกฏิ	๑ ปโกฏิ	๑๔
๓	๑๐ ล้านปโกฏิ	๑ โกฏิปโกฏิ	๒๑
๔	๑๐ ล้านโกฏิปโกฏิ	๑ นหุตะ	๒๘
๕	๑๐ ล้านนหุตะ	๑ นินนหุตะ	๓๕
๖	๑๐ ล้านนินนหุตะ	๑ อักโขภินี	๔๒
๗	๑๐ ล้านอักโขภินี	๑ พินทุ	๔๙
๘	๑๐ ล้านพินทุ	๑ อัพพุทะ	๕๖
๙	๑๐ ล้านอัพพุทะ	๑ นิรัพพุทะ	๖๓
๑๐	๑๐ ล้านนิรัพพุทะ	๑ อหหะ	๗๐
๑๑	๑๐ ล้านอหหะ	๑ อพพะ	๗๗
๑๒	๑๐ ล้านอพพะ	๑ อฏฏะ	๘๔

ลำดับ	จำนวนสังขยา	เท่ากับ	จำนวนศูนย์
๑๓	๑๐ ล้านอฏฏฐะ	๑ โสคันธิกะ	๙๑
๑๔	๑๐ ล้านโสคันธิกะ	๑ อุปปละ	๙๘
๑๕	๑๐ ล้านอุปปละ	๑ กุมุทะ	๑๐๕
๑๖	๑๐ ล้านกุมุทะ	๑ ปุณฑรีกะ	๑๑๒
๑๗	๑๐ ล้านปุณฑรีกะ	๑ ปทุมะ	๑๑๙
๑๘	๑๐ ล้านปทุมะ	๑ กถานะ	๑๒๖
๑๙	๑๐ ล้านกถานะ	๑ มหากถานะ	๑๓๓
๒๐	๑๐ ล้านมหากถานะ	๑ อสงไขย	๑๔๐

ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ อสงไขยในที่นี้เป็นลำดับนับที่ ๒๐ โดยนับจากโกฏิ มีศูนย์จำนวน ๑๔๐ ตัว (ลำดับที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ก็กล่าวตามข้อความในกัจจายนไวยากรณ์นั้นแหละ จึงอ้างถึงกัจจายนไวยากรณ์เป็นหลักในเรื่องนี้) คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๖๖) ได้ประพันธ์เป็นกึ่งคาถาเพื่อสรุปจำนวนศูนย์ของอสงไขยว่า

จตฺตาลีสสตํ สุญฺญํ อสงฺเขยฺยฺยนฺติ วุจฺจติ.[๔๒๖]

“ศูนย์ที่มีจำนวน ๑๔๐ ตัว ได้ชื่อว่า อสงไขย”

ตารางแสดงการนับคุณิตสังขยา (สังขยาคูณ)

ลำดับ	จำนวนสังขยา	คูณ	เท่ากับ	เลขหน้าศูนย์	จำนวนศูนย์
๑	ทส (สิบ)	ทส (สิบ)	สตํ (ร้อย)	๑	๒
๒	สต	ทส (สิบ)	สหสฺส (พัน)	๑	๓
๓	สหสฺส	ทส (สิบ)	ทสสหสฺส, นหุต (หมื่น)	๑	๔
๔	ทสสหสฺส	ทส (สิบ)	สตสหสฺส, ลกฺข (แสน)	๑	๕
๕	สตสหสฺส	ทส (สิบ)	ทสสตสหสฺส (ล้าน)	๑	๖

ลำดับ	จำนวนสังขยา	คูณ	เท่ากับ	เลขหน้าศูนย์	จำนวนศูนย์
๖	ทสสตสหสฺส	ทส (สิบ)	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	๑	๗
๗	โกฏิ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	ปโกฏิ	๑	๑๔
๘	ปโกฏิ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	โกฏิปฺปโกฏิ	๑	๒๑
๙	โกฏิปฺปโกฏิ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	นหุต	๑	๒๘
๑๐	นหุต	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	นินฺนหุต	๑	๓๕
๑๑	นินฺนหุต	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อกฺโขภินี	๑	๔๒
๑๒	อกฺโขภินี	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	พินฺทุ	๑	๔๙
๑๓	พินฺทุ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อพฺพุท	๑	๕๖
๑๔	อพฺพุท	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	นิรพฺพุท	๑	๖๓
๑๕	นิรพฺพุท	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อหห	๑	๗๐
๑๖	อหห	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อพพ	๑	๗๗
๑๗	อพพ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อฏฏ	๑	๘๔
๑๘	อฏฏ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	โสคนฺธิก	๑	๙๑
๑๙	โสคนฺธิก	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อุปฺปล	๑	๙๘
๒๐	อุปฺปล	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	กุมุท	๑	๑๐๕
๒๑	กุมุท	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	ปุณฺฑรีก	๑	๑๑๒
๒๒	ปุณฺฑรีก	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	ปทุม	๑	๑๑๙
๒๓	ปทุม	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	กถาน	๑	๑๒๖
๒๔	กถาน	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	มหากถาน	๑	๑๓๓
๒๕	มหากถาน	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อสงฺเขยฺย	๑	๑๔๐

จำนวนสังขยาที่อยู่หน้า โกฏิ นั้น เริ่มตั้งแต่ เอก (หนึ่ง) ทส (สิบ) สต (ร้อย) สหสฺส (พัน) ทสสหสฺส (หมื่น) สตสหสฺส (แสน) และ ทสสตสหสฺส (ล้าน) รวมเป็นจำนวนสังขยา ๗ ลำดับ นับ

เป็นสังขยาภูมิ ๑ ภูมิ เมื่อรวมกับ โกฏิ เป็นต้น ๒๐ ลำดับหรือ ๒๐ ภูมิ ก็มีจำนวนสังขยาทั้งหมดในภาษาบาลี ๒๗ ลำดับ หรือนับตามสังขยาภูมิก็ได้ ๒๑ ภูมิ แต่สังขยา คือ ทสสตสหสฺส (ล้าน) ไม่ค่อยนิยมใช้ในภาษาบาลี ถ้าต้องการกล่าวถึงจำนวน ๑๐ ล้าน มักใช้เป็น สตํ สตสหสฺสานิ หรือ สตํ ลกฺขานิ (ร้อยแสน) ไม่นิยมใช้เป็น ทส ทสสตสหสฺสานิ (๑๐ ล้าน) ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงสังขยาในภาษาบาลีตั้งแต่ สตํ (ร้อย) เป็นต้นไป โดยเริ่มตั้งแต่จำนวนที่คูณด้วยสิบเป็นต้นมา และมิได้กล่าวถึง ทสสตสหสฺส (ล้าน) เพราะมีที่ใช้น้อย ดังนั้น ลำดับสังขยาในคัมภีร์นั้นจึงมีเพียง ๒๔ ลำดับ ดังข้อความว่า

สตํ สหสฺสํ นิยุตํ ลกฺขํ โกฏิ ปโกฏิโย
โกฏิปฺปโกฏิ นหุตํ ตถา นินฺนหุตมฺปิ จ.
อกฺโขภนีตฺถิยํ พินฺทุ อพฺพุทญฺจ นิรพฺพุทํ
อหหํ อพพํ เจวา- ฏฏํ โสคนฺธิกุปฺปลํ.
กุมุทํ ปุณฺฑรีกญฺจ ปทุมํ กถานมฺปิ จ
มหากถานาสงฺเขยฺยยฺ- มิจฺเจตาสุ สตาทิ จ
โกฏฺยาทิกํ ทสคุณํ สตลกฺขคุณํ กมา.[๔๒๗]

"สตะ (ร้อย) สหัสสะ (พัน) นิยุตะ (หมื่น) ลักขะ (แสน) โกฏิ (โกฏิ) ปโกฏิ โกฏิปโกฏิ นหุตะ นินนหุตะ อักโขภนี ซึ่งเป็นไปในอิตถีลิงค์ พินทุ อัพพุทะ นิรัพพุทะ อหหะ อพพะ อฏฏะ โสคันธิกะ อุปปละ กุมุทะ ปุณฑรีกะ ปทุมะ กถานะ มหากถานะ และอสงไขย

ในบรรดาสังขยาศัพท์เหล่านี้ ศัพท์มี สต เป็นต้นคูณด้วย ๑๐ ส่วน โกฏิ ศัพท์เป็นต้นคูณด้วยร้อยแสนตามลำดับ"

เพื่อเทียบเคียงลำดับสังขยาในภาษาบาลีและสันกสฤต ขอนำข้อความจากคัมภีร์อมรโกษมาอธิบายเพิ่มเติมในเรื่องนี้ กล่าวคือ คัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๒ วรรค ๙ คาถา ๘๔) กล่าวว่า

สํขฺยารฺเถ ทฺวิพหุตฺเว สฺตสฺ ตาสฺ จานวเตะ สฺตฺริยะ
ปํเกฺตะ ศตสหสฺราทิ กฺรมาทฺทศคุโณตฺตรมฺ.[๔๒๘]

"ทวิพจน์และพหูพจน์ย่อมมีในอรรถของสังขยาศัพท์[ที่มีวิภัตติเสมอกัน] และในบรรดาสังขยาศัพท์มี วึศติ เป็นต้นนั้น วึศติ เป็นต้นจนถึง นวติ เป็นอิตถีลิงค์

สังขยาศัพท์ที่คูณด้วยสิบในศัพท์ถัดไป เริ่มตั้งแต่ ทศ ศัพท์ที่ได้ชื่อว่า ปังกติ (ตามบาลีชื่อปันติ) เป็นศัพท์มี ศต และ สหสฺร เป็นต้นตามลำดับ”

คาถาข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีได้ว่า

สงฺขฺยตฺเถ ทฺวิพหุตฺตาสฺสุ ตาสุ จานวุติยา ถิโย
ปนฺตฺยา สตสหสฺสาทิ กมา ทสคุณุตฺตรํ.

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ตั้งสังขยาสิบ (ทศ) แล้วคูณด้วยสิบ เป็น ศต (ร้อย) ตั้งสังขยาร้อยแล้วคูณด้วยสิบ เป็น สหสฺร (พัน) แม้สังขยาศัพท์ต่อมาๆ ก็คูณด้วยสิบเช่นกัน คือ อยุต (หมื่น), ลกฺษ (แสน), ปฺรยุต (ล้าน), โกฏิ, อรฺพุท, อพฺช, ขรฺพ, นิขรฺพ, มหาปทฺม, ศํกุ, ชลธิ, อนฺตฺย, มธฺย และ ปรารฺธ (บาลีเป็น อยุต, ลกฺข, ปยุต, โกฏิ, อพฺพุท, อพฺพ, ขพฺพ, นิขพฺพ, มหาปทุม, สงฺกุ, ชลธิ, อนฺตฺย, มชฺฌ, ปรทฺธ) รวมทั้งหมดตั้งแต่ โกฏิ เป็นต้นมามีสังขยา ๑๑ ลำดับ ลงท้ายที่ ปรารฺธ ถ้านับตั้งแต่ เอก เป็นต้นมาก็มีทั้งหมด ๑๘ ลำดับ คัมภีร์อมรโกษนิสสัย (กัณฑ์ ๒ วรรค ๙ คาถา ๘๔) นำคาถาจากฎีกาของอมรโกษชื่ออมรวิเวกมาอ้างไว้ว่า

เอก-ทศ-ศต-สหสฺรายุต-ลกฺษ-ปฺรยุต-โกฏฺยาะ กฺรมศะ
อรฺพุทมพฺชํ ขรฺพ-นิขรฺพ-มหาปทฺม-ศํกวสฺตสฺมาตฺ
ชลธิศฺจานฺตฺยํ มธฺยํ ปรารฺธมิติ ทศคุโณตฺตราะ สํชฺญาะ
สํขฺยายาะ สฺถานานำ วฺยวหารารฺถํ กฤตาะ ปูรฺไพะ.[๔๒๙]

“โบราณาจารย์กระทำชื่อที่คูณ ๑๐ คือ เอก, ทศ, ศต, สหสฺร, อยุต, ลกฺษ, ปฺรยุต, โกฏิ, อรฺพุท, อพฺช, ขรฺพ, นิขรฺพ, มหาปทฺม, ศํกุ, ชลธิ ที่อยู่ท้าย ศํกุ นั้น, อนฺตฺย, มธฺย และ ปรารฺธ ตามลำดับ เพื่อเรียกฐานะของจำนวน”

ข้อความข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีว่า

เอก-ทส-สต-สหสฺสายุต-ลกฺขปฺ-ปยุต-โกฏิโย กมา
อพฺพุท’มพฺพํ ขพฺพ-นิขพฺพ-มหาปทฺธ-สงฺกโว ตสฺมา
ชลธิจฺจานฺตฺยํ มชฺฌํ ปรทฺธมิติ ทศคุโณตฺตรา สญฺญา
สงฺขฺยาย ฐานานํ พฺยวหารตฺถํ กตา ปุพฺเพ.

ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะพบคาถาที่กล่าวถึงสังขยา ๑๘ ลำดับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปุราณของสันสกฤต โดยท่านผู้แต่งได้ปริวรรตเป็นภาษาบาลีว่า

เอกํ ทส สตญฺเจว สหสฺส'มยุตํ ตถา
ลกฺขญฺจ นิยุตญฺเจว โกฏิ อพฺพุทเมว จ.
พินฺโท ขพฺโพ นิขพฺโพ จ สงฺโข ปทฺโธ จ สาคโร
อนฺตฺยํ มชฺฌํ ปรทฺธญฺจ ทสวุทฺธฺยา ยโถตฺตรํ.[๔๓๐]

"[สังขยาศัพท์เหล่านี้ คือ] เอก, ทส, สต, สหสฺส, อยุต, ลกฺข, นิยุต, โกฏิ, อพฺพุท, พินฺท (อพฺพ), ขพฺพ, นิขพฺพ, สงฺข (สงฺกุ) ปทฺธ (มหาปทุม), สาคร (ชลธิ), อนฺตฺย, มชฺฌ, ปรทฺธ พึงคูณด้วยสิบตามลำดับเหนือขึ้นไป"

รูปสันสกฤตของคาถาข้างต้น คือ

เอกํ ทศ ศตํ ไจว สหสฺร'มยุตํ ตถา
ลกฺษํ จ ปฺรยุตํ ไจว โกฏิรรฺพุทเมว จ.
วฤนฺท ขรฺโว นิรฺขวศฺจ ศงฺขํ ปทฺมศฺจ สาคระ
อนฺตฺยํ มธฺยํ ปรารฺทฺธํ จ ทศวฤทฺธฺยา ยโถตฺตรมฺ.

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๗๔-๗๖) ได้นำข้อความมาจากฎีกาของอมรโกษมากล่าวว่าเป็นลำดับสังขยา ๒๐ ลำดับที่คูณด้วยสิบ เริ่มตั้งแต่ ทส เป็นต้นมาจนถึง สงฺขฺย ที่อยู่หน้า อสงฺเขฺยยฺย คือ เอก, ทส, สต, สหสฺส, อยุต, ลกฺข, ปยุต, โกฏิ, อพฺพุท, ปทุม, ขพฺพ, มหากถ, มหาปทุม, สงฺกุ, สมุทฺท, อนฺตฺย, มชฺฌ, ปรทฺธ, อมต และ สงฺขฺย ตามลำดับที่กล่าวมานี้ สงฺขฺย เป็นลำดับที่ ๒๐ โดยนับตั้งแต่ เอก เป็นต้นมา ส่วน อสงฺเขฺยยฺย เป็นลำดับที่ ๒๑ โดยเหตุที่ท่านผู้แต่งมิได้อ้างที่มาจากสันสกฤต จึงไม่อาจนำข้อความจากต้นฉบับสันสกฤตมาอ้างไว้ในเรื่องนี้

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ปทสาธนฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๕๗) ก็กล่าวถึงสังขยาศัพท์ ๒๐ ลำดับเหล่านี้ แต่มีชื่อต่างกันเล็กน้อย และมีอสงไขยเป็นลำดับที่ ๒๐ โดยเริ่มนับตั้งแต่ ทส เป็นต้นไป ตามคำอธิบายในคัมภีร์รัตนโกษและฎีกาว่า

รตนโกสาทีสุ :-

"สตํ สหสฺสมยุตํ นิยุตํ ปยุตํ ตถา
โกฏิรพฺพุทมิจฺเจวํ กมา ทสคุณุตฺตรนฺ"ติ วุตฺตํ.

ตํ ยถา ทสสงฺขฺยา ทสคุณา สตํ. สตํ ทสคุณํ สหสฺสํ. สหสฺสํ ทสคุณมยุตํ. อยุตํ ทสคุณํ นิยุตํ. นิยุตํ ทสคุณํ ปยุตํ. ปยุตํ ทสคุณํ โกฏิ. โกฏิยา ทสคุณุตฺตรมพฺพุทํ. อพฺพุทา ปทุมํ. ปทุมา พพฺพํ.

พพฺพา มหาพพฺพํ. ตโตปิ มหาปทุโม. ตโตปิ สํกุ. สํกุโต สมุทฺโท. ตโต อนนฺโต. อนนฺตา มชฺฌํ. มชฺฌา ปรทฺธํ. ปรทฺธา อมตํ. อมตํ ทสคุณุตฺตรํ สงฺขฺยํ. สงฺขฺยาวีสติมํ ฐานํ อสงฺเขฺยยฺยํ.[๔๓๑]

"ในคัมภีร์รัตนโกษเป็นต้นกล่าวว่า

'สังขยาศัพท์ที่คูณด้วยสิบในศัพท์ถัดไป พึงทราบตามลำดับอย่างนี้ว่า สตํ (ร้อย) สหสฺสํ (พัน) อยุตํ (หมื่น) นิยุตํ (แสน) ปยุตํ (ล้าน) โกฏิ (โกฏิ) และอัพพุทะ (๑๐ โกฏิ) เป็นต้น'

สังขยาศัพท์เหล่านั้นคืออะไร คือ สังขยาสิบ คูณด้วย ๑๐ เป็น สตํ (ร้อย) สังขยาร้อย คูณด้วย ๑๐ เป็น สหสฺสํ (พัน) สังขยาพัน คูณด้วย ๑๐ เป็น อยุตํ (หมื่น) สังขยาหมื่น คูณด้วย ๑๐ เป็น นิยุตํ (แสน) สังขยาแสน คูณด้วย ๑๐ เป็น ปยุตํ (ล้าน) สังขยาล้าน คูณด้วย ๑๐ เป็น โกฏิ (โกฏิ) สังขยาโกฏิ คูณด้วย ๑๐ เป็น อัพพุทะ (สิบโกฏิ) สังขยาที่คูณด้วยสิบจากอัพพุทะ เป็นปทุมะ จากปทุมะเป็นพัพพะ จากพัพพะเป็นมหาพัพพะ จากมหาพัพพะเป็นมหาปทุมะ จากมหาปทุมะเป็นสังกุ จากสังกุเป็นสมุททะ จากสมุททะเป็นอนันตะ จากอนันตะเป็นมัชฌะ จากมัชฌะเป็นปรัทธะ จากปรัทธะเป็นอมตะ สังขยาอมตะ คูณด้วย ๑๐ เป็นสังขยะ ฐานะหน่วยที่ ๒๐ เป็นอสงไขย"

นอกจากนั้น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกายังแสดงจำนวนของ โกฏิ เป็นต้นต่างไปจากกัจจายนไวยากรณ์ คือ ท่านกล่าวว่า โกฏิ มีจำนวนศูนย์ ๑๒ ตัว ซึ่งมากกว่าจำนวนที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ ๕ ตัว โดยถือว่า ๑ โกฏิเป็นจำนวนคูณ ๖ เท่าของ ทสสตสหสฺส (ล้าน) โดยเทียบกับจำนวน ๖ ลำดับคือ ทส, สต, สหสฺส, ทสสหสฺส, สตสหสฺส และ ทสสตสหสฺส ไม่ใช่จำนวน ๑๐ ล้านตามมติกัจจายนไวยากรณ์ และ ปโกฏิ ก็มีจำนวนศูนย์ ๑๙ ตัว โดยคูณด้วย ๗ ดังนี้เป็นต้นเรื่อยไปจนถึง อสงฺเขฺยยฺย มีจำนวนศูนย์ ๑๔๕ ตัว อีกทั้งได้ระบุว่าเป็นมติของท่านผู้แต่งคัมภีร์ฎีกานั้น ส่วนคัมภีร์กัจจานัตถทีปนี (สูตร ๓๙๔) กล่าวว่า ความเห็นข้างต้นคงจะเป็นวิธีคำนวณง่ายๆ สำหรับเด็กที่ไม่เคยเรียนคณิตศาสตร์มาก่อน จึงเป็นเพียงการนับตามหลักสูตรคูณธรรมดาเพื่อให้เข้าใจง่าย

อนึ่ง สังขยาตั้งแต่โกฏิเป็นต้นไป ในวรรณกรรมบาลีต่างๆ แบ่งออกเป็น ๓ มติ คือ

๑. มติที่กล่าวถึงสังขยา ๒๐ ลำดับตั้งแต่โกฏิจนถึงอสงไขย พบในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๔-๙๕), อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๗๔-๗๗) และอรรถกถาของคัมภีร์อปทาน (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๔)

๒. มติที่กล่าวถึงสังขยา ๑๖ ลำดับตั้งแต่โกฏิเป็นต้นไปยกเว้นอักโขภินี พินทุ กถานะ และมหากถานะ พบในคัมภีร์ทีปวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓ คาถา ๑๐-๓) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ทส ทส สตํ เจว สตํ ทส สหสฺสิโย
สหสฺสํ ทส ทสสหสฺสํ จ ทส ทสสหสฺสํ สตสหสฺสิโย.
ทส ทสสตสหสฺสํ จ โกฏิ ปโกฏิ โกฏิปโกฏิโย
นหุตญฺจ นินฺนหุตญฺจ อพฺพุโท จ นิรพฺพุโท.
อพพํ อฏฏญฺเจว อหห-กุมุทานิ จ
โสคนฺธิยํ อุปฺปลโก ปุณฺฑรีกปทุมฺมโก.
เอตฺตกา คณิตา สงฺเขปา คณนา คณิตา ตหึ
ตโต อุปริมภูมิ อสงฺเขยฺยยาติ วุจฺจติ.[๔๓๒]

“สิบสิบเท่า เป็น สต (ร้อย) ร้อยสิบเท่า เป็น สหสฺส (พัน) พันสิบเท่า เป็น ทสสหสฺส (หมื่น) หมื่นสิบเท่า เป็น สตสหสฺส (แสน) แสนสิบเท่า เป็น ล้าน (ทสสตสหสฺส) [ต่อมาเป็นลำดับ] โกฏิ ปโกฏิ โกฏิปโกฏิ นหุตะ นินนหุตะ อัพพุทะ นิรัพพุทะ อพพะ อฏฏะ อหหะ กุมุทะ โสคันธิยะ อุปปละ ปุณฑรีกะ ปทุมะ จำนวนเพียงเท่านี้ที่นับไว้ เป็นจำนวนที่นับไว้ในเรื่องนั้น จำนวนสูงกว่านั้นได้ชื่อว่า อสงไขย”

ข้อความจากคัมภีร์ทีปวงศ์ที่นำมาอ้างอิงไว้ในที่นี้ พบในคัมภีร์อภิธานนิสสัยใหม่ ฉบับวิสุทธาราม (คำอธิบายคาถา ๔๗๔) และกัจจานัตถทีปนี (สูตร ๓๙๔) แต่คัมภีร์ทีปวงศ์ ฉบับวัดท่ามะโอ ซึ่งปริวรรตจากอักษรพม่าและเทียบเคียงกับฉบับโรมัน ปรากฏข้อความที่กล่าวถึงสังขยา ๒๐ ลำดับทั้งหมดว่า

ทสํ ทสกํ สตํ จ สตํ ทส สหสฺสิโย
ทส สหสฺสํ นหุตํ ทส นหุตํ สตสหสฺสิโย.
ทสสตสหสฺสํ โกฏิ ทส โกฏิ ปโกฏิโย
ตถา โกฏิปโกฏิ จ นหุตํ นินฺนหุตํปิ จ
อกฺโขภิณี จ พินฺทุ จ อพฺพุโท จ นิรพฺพุโท.
อหหํ อพพํ เจว อฏฏํ โสคนฺธิกุปฺปลํ
กุมุทํ ปุณฺฑรีกญฺจ ปทุมํ กถานทฺวยํ.
เอตฺตกา คณิตา สงฺขฺยา คณนา คณิตา ตหึ
ตโต อุปริมภูมิ อสงฺเขยฺยฺโยติ วุจฺจติ.[๔๓๓]

"สิบสิบเท่า เป็น สต (ร้อย) ร้อยสิบเท่า เป็น สหสฺส (พัน) พันสิบเท่า เป็น ทสสหสฺส (หมื่น) หมื่นสิบเท่า เป็น สตสหสฺส (แสน) [ต่อมาเป็นลำดับ] ล้าน (ทสสตสหสฺส) โกฏิ สิบโกฏิเป็น ปโกฏิ เช่นเดียวกันนี้ โกฏิปโกฏิ นหุตะ นินนหุตะ อักโขภิณี พินทุ อัพพุทะ นิรัพพุทะ อหหะ อพพะ อฏฏะ โสคันธิกะ อุปปละ กุมุทะ ปุณฑรีกะ ปทุมะ กถานะทั้งสอง [กถานะและมหากถานะ] จำนวนเพียงเท่านี้ที่นับไว้ เป็นจำนวนที่นับไว้ในเรื่องนั้น จำนวนสูงกว่านั้นได้ชื่อว่า อสงไขย"

ตามข้อความในฉบับข้างต้น ปโกฏิเท่ากับ ๑๐ โกฏิ มีศูนย์เพียง ๘ ตัว และสังขยาศัพท์ถัดไปจากนี้จนถึงอสงไขย ก็จะเพิ่มจำนวนศูนย์ลำดับละ ๑ ตัวเท่านั้น

๓. มติที่กล่าวถึงสังขยา ๑๘ ลำดับ โดยตั้งแต่โกฏิเป็นต้นไปจนถึงอัพพุทะ ให้คูณด้วยร้อยแสนเหมือนมติของกัจจายนไวยากรณ์ ตั้งแต่นิรัพพุทะจนถึงอสงไขย (เว้นอักโขภินี และพินทุ) ให้คูณด้วย ๒๐ พบในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๓๓) ดังนี้

ลำดับ	สังขยาหลัก	เลขหน้าศูนย์	จำนวนศูนย์
๑	โกฏิ	๑	๗
๒	ปโกฏิ	๑	๑๔
๓	โกฏิปฺปโกฏิ	๑	๒๑
๔	นหุต	๑	๒๘
๕	นินฺนหุต	๑	๓๕
๖	อพฺพุท	๑	๔๒
๗	นิรพฺพุท	๒	๔๓
๘	อพพ	๔	๔๔
๙	อฏฏ	๘	๔๕
๑๐	อหห	๑๖	๔๖
๑๑	กุมุท	๓๒	๔๗

ลำดับ	สังขยาหลัก	เลขหน้าศูนย์	จำนวนศูนย์
๑๒	โสคนฺธิก	๖๔	๔๘
๑๓	อุปฺปล	๑๒๘	๔๙
๑๔	ปุณฺฑรีก	๒๕๖	๕๐
๑๕	ปทุม	๕๑๒	๕๑
๑๖	กถาน	๑,๐๒๔	๕๒
๑๗	มหากถาน	๒,๐๔๘	๕๓
๑๘	อสงฺเขยฺยฺย	๔,๐๙๖	๕๔

ท่านผู้แต่งสัททนีติปกรณ์ได้อ้างข้อความจากโกกาลิกสูตร ที่พบในสังยุตตนิกาย สคาถ-วรรค, อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต และขุททกนิกาย สุตตนิบาต มาเป็นหลักฐานในเรื่องนี้ว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อพฺพุทา นิรยา, เอวเมโก นิรพฺพุโท นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ นิรพฺพุทา นิรยา, เอวเมโก อพโพ นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อพพา นิรยา, เอวเมโก อฏโฏ นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อฏฏา นิรยา, เอวเมโก อหโห นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อหหา นิรยา, เอวเมโก กุมุโท นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ กุมุทา นิรยา, เอวเมโก โสคนฺธิโก นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ โสคนฺธิกา นิรยา, เอวเมโก อุปฺปลโก นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อุปฺปลกา นิรยา, เอวเมโก ปุณฺฑรีโก นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ ปุณฺฑรีกา นิรยา, เอวเมโก ปทุโม นิรโย.[๙๓๔]

"ดูกรภิกษุ ๒๐ อัพพุทนรก เป็นหนึ่งนิรัพพุทนรก ๒๐ นิรัพพุทนรก เป็นหนึ่งอพพนรก ๒๐ อพพนรก เป็นหนึ่งอฏฏนรก ๒๐ อฏฏนรก เป็นหนึ่งอหหนรก ๒๐ อหหนรก เป็นหนึ่งกุมุทนรก ๒๐ กุมุทนรก เป็นหนึ่งโสคันธิกนรก ๒๐ โสคันธิกนรก เป็นหนึ่งอุปปลกนรก ๒๐ อุปปลกนรก เป็นหนึ่งปุณฑรีกนรก ๒๐ ปุณฑรีกนรก เป็นหนึ่งปทุมนรก"

ท่านยังกล่าวว่าลำดับสังขยาตามข้อความที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ไม่ตรงกับลำดับที่ปรากฏในพระบาลี โดยประพันธ์เป็นคาถาว่า

กโม กจฺจายเน เอโส ปาฬิยา โส วิรุชฺฌติ
ปาฬิยนฺตุ กโม เอวํ เวทิตพฺโพ นิรพฺพุทํ

อพพํ อฏฏํ อหหํ กุมุทญฺจ สุคนฺธิกํ
อุปฺปลํ ปุณฺฑรีกญฺจ ปทุมนฺติ ชิโน'พฺรวิ.[๔๓๕]

"ลำดับที่กล่าวมานี้เป็นลำดับในกัจจายนไวยากรณ์ ลำดับข้างต้นย่อมขัดแย้งกับพระบาลี ส่วนลำดับ[ที่คูณด้วย ๒๐] ในพระบาลีพึงทราบอย่างนี้ว่า นิรัพพุทะ, อพพะ, อฏฏะ, อหหะ, กุมุทะ, โสคันธิกะ, อุปปละ, ปุณฑรีกะ และ ปทุมะ"

ชื่อนรกมีอัพพุทะเป็นต้นนี้เป็นนรกที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ ในการแสดงปทุมนรกที่พระโกกาลิกะผู้มีจิตประทุษร้ายพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะไปเกิดหลังเสียชีวิตแล้ว ตามข้อความในพระบาลีได้ระบุว่า ๒๐ อัพพุทนรกเป็น ๑ นิรัพพุทนรก แม้อพพนรกเป็นต้นก็คูณด้วย ๒๐ จนถึงปทุมนรก นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๐๘) อังคุตตรนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๓๖๖) และสุตตนิบาต (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๗) ได้กล่าวว่า อัพพุทนรกเป็นต้นนั้นไม่ใช่ชื่อนรกที่ต่างไปจากนรก ๘ ขุม แต่เป็นชื่อของสถานที่แห่งหนึ่งในนรกอเวจีซึ่งสัตว์นรกหมกไหม้อยู่เป็นเวลาหนึ่งอัพพุทะ จึงได้ชื่อว่าอัพพุทนรก แม้นิรัพพุทนรกเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน อนึ่ง แม้ในพระบาลีจะตรัสไว้ถึงปทุมะเท่านั้น แต่สัททนีติปกรณ์กล่าวว่าให้คูณด้วย ๒๐ เรื่อยไปจนถึงอสงไขยโดยกล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้นซึ่งมิได้กล่าวถึงอักโขภินีและพินทุ และแสดงการคูณด้วย ๒๐ เรื่อยไปทั้งหมด

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า สัททนีติปกรณ์กล่าวถึงการคูณด้วย ๒๐ เรื่อยไปจนถึงอสงไขยโดยกล่าวว่า

เตนาโวจุมฺห ปาฬินเยน ปน อพฺพุทปริโยสาเน วีสติคุณํ กตฺวา นิรพฺพุทาทิกา ยาว อสงฺเขฺยยฺยา เวทิตพฺพาติ

"ดังนั้น เราจึงกล่าวว่า แต่ตามนัยแห่งพระบาลี พึงทราบนิรัพพุทะเป็นต้นถึงอสงไขยโดยทำการคูณด้วย ๒๐ ถัดมาจากอัพพุทะ"

ข้อความนี้คงจะกล่าวไว้โดยอ้างข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาทั้งสามฉบับที่กล่าวว่า เอส นโย สพฺพตฺถ (พึงทราบนัยนี้ในบททั้งหมด) แต่ในพระบาลีตรัสไว้ถึงปทุมะเท่านั้น และในคัมภีร์ฎีกาของสังยุตตนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๖๓-๖๔) และอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๔๓๒) กล่าวว่า

สพฺพตฺถาติ อพพาทีสุ ปทุมปริโยสาเนสุ สพฺเพสุ นิรเยสุ.[๔๓๖]

"คำว่า สพฺพตฺถ (ในนรกทั้งหมด) คือ ในนรกทั้งหมดซึ่งมีอพพะเป็นหนต้น มีปทุมะเป็นหนปลาย"

ตามความเห็นของสัททนีติปกรณ์ คำว่า สพฺพตฺถ ในประโยคนี้แปลว่า ในบททั้งหมด แต่คัมภีร์ฎีกาประสงค์เอาข้อความว่า ในนรกทั้งหมด ทำให้จำนวนสังขยาศัพท์ที่คูณด้วย ๒๐ มีลำดับแตกต่างกัน ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๒๙) จึงกล่าวว่า ชื่อ ๑๐ อย่างมีอัพพุทะเป็นต้นเป็นชื่อของนรกแต่ละชั้นที่ต้องคูณด้วย ๒๐ ไม่ใช่ลำดับสังขยาตั้งแต่โกฏิเป็นต้นมา ดังนั้น ลำดับที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์จึงไม่ขัดแย้งกับพระบาลี ดังข้อความว่า

สทฺทนีติยํ ปน ปาฬินยํ คเหตฺวา "วีสติ อพฺพุทานิ เอกํ นิรพฺพุทํ นาม. วีสติ นิรพฺพุทานิ เอกํ อพพํ นาม"อิจฺจาทินา นิรพฺพุทาทีนํ สงฺขฺยานมฺปิ วีสติมตฺตคุณํ นาม วุตฺตํ. ตํ น ยุชฺชติ. นิรเยสุ หิ วีสติมตฺตคุเณน อพฺพุทนิรพฺพุทาทีนํ ทสนฺนํ นิรยานํ ตานิ นามานิ สิทฺธานิ ภวนฺติ. ครู ปน ตานิ นามานิ คเหตฺวา ทสคุณสิทฺเธสุ คณนปเถสุ ปกฺขิปึสุ. ตสฺมา นามมตฺเตน สทิสานิ ภวนฺติ. คุณวิธิ ปน วิสทิโส เอว.[๔๓๗]

"ส่วนในสัททนีติปกรณ์ได้ถือเอานัยจากพระบาลีแล้ว กล่าวว่าสังขยาศัพท์มีนิรัพพุทะเป็นต้นคูณด้วย ๒๐ เท่านั้นโดยกล่าวว่า '๒๐ อัพพุทะเป็น ๑ นิรัพพุทะ ๒๐ นิรัพพุทะเป็น ๑ อพพะ' เป็นต้น ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะชื่อดังกล่าวของนรกทั้ง ๑๐ มีอัพพุทะและนิรัพพุทะเป็นต้นสำเร็จแล้วด้วยการคูณ ๒๐ ในนรกทั้งหลาย แต่ครูทั้งหลายถือเอาชื่อเหล่านั้นแล้วใส่ไว้ในแนวคำนวณที่สำเร็จด้วยการคูณ ๑๐ ดังนั้น จึงมีชื่อเหมือนกันอย่างเดียว แต่วิธีคูณต่างกันโดยแท้"

สรุปว่า ลำดับที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ แม้สอดคล้องกับพระบาลี ก็ไม่ใช่จำนวนของสังขยาศัพท์ ๒๐ ลำดับที่ใช้โดยทั่วไปในภาษาบาลี

นอกจากนั้น ปทรูปสิทธิฎีกาได้อธิบายเพิ่มเติมว่า อพฺพุทาทิปทุมาวสานํ สีตนรกนามเธยฺยฏฺฐานํ (สังขยาศัพท์มี อพฺพุท เป็นต้นจนถึง ปทุม เป็นที่สุด เป็นฐานะของชื่อนรกเย็น) โดยกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาของสุตตนิบาต (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๗) ว่า อปเร สีตนรกา เอว เอเตติ (อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าเป็นนรกเย็นนั่นแหละ) ถ้าเป็นเช่นนั้น ลำดับของอัพพุทะเป็นต้นก็ไม่ตรงกับลำดับสังขยา ๒๐ ลำดับตามที่กัจจายนไวยากรณ์กล่าวไว้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

อนึ่ง ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายเรื่องอสงไขยว่า

อสงฺเขฺยยฺยนฺติ โกฏิโต อุปริ วีสติมํ คณนฏฺฐานํ, น กปฺปาสงฺเขฺยยฺยํ ตสฺส คณนโต อสงฺเขฺยยฺยวเสน วุตฺตตฺตา. วุตฺตญฺหิ "เตสมนฺตรา กปฺปา, คณนาโต อสงฺขิยา"ติ.[๔๓๘]

"คำว่า อสงฺเขฺยยฺยํ (อสงไขย) คือ ลำดับจำนวนที่ ๒๐ ถัดไปจากโกฏิ ไม่ใช่กัปที่นับไม่ถ้วน เพราะพระพุทธเจ้าตรัสไว้ด้วยการนับจำนวนไม่ถ้วนของกัปนั้น สมจริงพระพุทธพจน์ว่า เตสมนฺตรา กปฺปา, คณนาโต อสงฺขิยา (กัปที่มีในระหว่างพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์นั้น นับจำนวนไม่ได้)"

อสงไขยที่เป็นหน่วยสุดท้ายในจำนวน ๒๐ ลำดับตั้งแต่โกฏิเป็นต้นมานี้ นับได้ว่ามีศูนย์ ๑๔๐ ตัวท้ายเลข ๑ ตามคำอธิบายนี้คำว่า อสงฺเขยฺยฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก อ + สงฺเขยฺยฺย โดย อ ศัพท์มีอรรถว่า เจริญ (วุฑฺฒิ) ดังคำว่า สํวราสํวโร (ความสำรวมน้อยใหญ่), กมฺมากมฺมํ (กรรมน้อยใหญ่), ผลาผลํ (ผลน้อยใหญ่), อเสกฺขา ธมฺมา (เสกขธรรมที่เจริญสูงสุด) มีรูปวิเคราะห์ว่า วุฑฺฒิปฺปตฺตํ สงฺเขยฺยฺยํ อสงฺเขยฺยฺยํ (จำนวนที่นับได้ซึ่งมากที่สุด ชื่อว่า อสงไขย) ส่วนอสงไขยที่เป็นจำนวนกัปอันนับไม่ถ้วน มีรูปวิเคราะห์ตามปกติว่า น สงฺเขยฺยฺยํ อสงฺเขยฺยฺยํ (จำนวนที่นับไม่ถ้วน ชื่อว่า อสงไขย)

อสงไขยที่ปรากฏในวรรณกรรมบาลีต่างๆ จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อสงไขยอันเป็นสังขยาศัพท์ลำดับที่ ๒๐ คือ อสงไขยที่มีจำนวนศูนย์ ๑๔๐ ตัวท้ายเลข ๑ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ หรือมีจำนวนศูนย์ ๑๔๕ ตัวตามมติของอภิธานัปปทีปิกาฎีกา

๒. กัปอสงไขย คือ จำนวนกัปที่นับไม่ถ้วนในระหว่างพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งกับพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง แต่ยังนับได้ว่าเป็นหนึ่งหรือสองอสงไขยตามระยะเวลา เช่น ในช่วงเวลา ๔ อสงไขยแสนกัปอันเป็นกาลบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าโคตมะ

- ระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าทีปังกรกับพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะเป็นหนึ่งอสงไขย
- ระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะกับพระพุทธเจ้ามังคละเป็นหนึ่งอสงไขย
- ระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าโสภิตะกับพระพุทธเจ้าอโนมทัสสีเป็นหนึ่งอสงไขย
- ระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้านารทะกับพระพุทธเจ้าปทุมุตตระเป็นหนึ่งอสงไขย

รวมเป็น ๔ อสงไขย

ระยะเวลาเหล่านี้เป็นช่วงต่อระหว่างกัป กล่าวคือ

- ระหว่างพระพุทธเจ้าทีปังกรในสารมัณฑกัปกับพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะในสารกัป
- ระหว่างพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะในสารกัปกับพระพุทธเจ้ามังคละในสารมัณฑกัป
- ระหว่างพระพุทธเจ้าโสภิตะในสารมัณฑกัปกับพระพุทธเจ้าอโนมทัสสีในวรกัป
- ระหว่างพระพุทธเจ้านารทะในวรกัปกับพระพุทธเจ้าปทุมุตตระในสารกัป

ส่วนระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งๆ ที่มีหลายพระองค์ในแต่ละกัปนั้น เรียกว่าอันตรกัป

๓. อสงไขยกัป คือ จำนวนกัปที่นับไม่ถ้วน ซึ่งเป็นเศษหนึ่งส่วนสี่ของมหากัป คือ กัปอันมากมาย กล่าวคือ มหากัปแบ่งออกเป็น ๔ กัป คือ

๓.๑ อายุกัป คือ อายุขัยโดยเฉลี่ยของมนุษย์ตามสมควรแก่กาลเวลานั้นๆ เช่น มนุษย์ในสมัยพุทธกาลมีอายุร้อยปี มนุษย์ในสมัยกึ่งพุทธกาลมีอายุ ๗๕ ปีโดยลดลงศตวรรษละ ๑ ปี

๓.๒ อันตรกัป คือ อายุขัยของมนุษย์ที่ลดลงและเพิ่มขึ้น โดยลดลงตั้งแต่เวลาที่มีอายุหนึ่งอสงไขยจนถึงเวลาที่มีอายุ ๑๐ ขวบ และเพิ่มขึ้นตั้งแต่เวลาที่มีอายุ ๑๐ ขวบจนถึงเวลาที่มีอายุหนึ่งอสงไขย

๓.๓ อสงไขยกัป คือ อันตรกัป ๖๔ กัป หรือ ๒๐ กัป มี ๔ อย่าง คือ

๓.๓.๑ สังวัฏฏกัป ช่วงเวลาที่โลกพินาศไปเริ่มตั้งแต่การปรากฏของฝนล้างโลก

๓.๓.๒ สังวัฏฏฐายีกัป ช่วงเวลาที่โลกพินาศแล้วดำรงอยู่เป็นเวลานาน

๓.๓.๓ วิวัฏฏกัป ช่วงเวลาที่โลกก่อตัวขึ้นใหม่ เริ่มตั้งแต่มีฝนตกสร้างโลกจนถึงมีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงดาวในที่สุด

๓.๓.๔ วิวัฏฏฐายีกัป ช่วงเวลาที่โลกก่อตัวขึ้นใหม่แล้วดำรงอยู่เป็นเวลานาน เริ่มตั้งแต่การมีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงดาว จนถึงการปรากฏของฝนล้างโลกในที่สุด

๓.๓.๕ มหากัป คือ อสงไขยกัป ๔ กัป มหากัปนี้เป็นเวลาเทียบเท่ากับเวลาที่นำเมล็ดพันธุ์ผักกาดออกจากกองเมล็ดพันธุ์ผักกาดกว้างและยาว ๑ โยชน์ (๑๖ ตร.กม.) โดยนำออกมาทีละเม็ดต่อหนึ่งร้อยปี เมล็ดพันธุ์ผักกาดย่อมหมดสิ้นไป แต่มหากัปยังไม่หมดสิ้นไป]

“เทฺว ปริมาณานิ เอตสฺสา”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว ปริมาณานิ เอตสฺส (จำนวน ๒ อย่างมีอยู่แก่กองนี้) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๑๘. ทฺวาทิโต โกเนกตฺเถ จ.

ลง ก ปัจจัยท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้นในความหมายอันมาก และอื่นๆ

โก จ อ. ก ปัจจัย ด้วย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *คณนโต* จากสังขยาศัพท์ *ทฺวาทิโต* อันมี ทฺวิ เป็นต้น *อเนกตฺเถ* จ ในอรรถอันมิใช่หนึ่ง ด้วย ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการลง ก ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น ในอรรถหลายอย่างอันได้แก่ สกัตถ์ และปริมาณะ เป็นต้น ดังปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

อเนกตฺเถติ สกตฺถปริมาณตฺถาทิวเสน อเนกสฺมึ อตฺเถ.[๔๓๙]

“คำว่า อเนกตฺเถ (ในความหมายอันมาก) คือ ในความหมายอันมาก โดยประเภทแห่งความหมายว่า สกัตถ์ และปริมาณะ”

ปริมาณะ

- เทฺว ปริมาณานิ อสฺสาติ ทฺวิโก ราสิ (กองที่มีจำนวน ๒)
- ทฺวิกํ วตฺถุ (วัตถุที่มีจำนวน ๒)

บทที่ลง ก ปัจจัยในอรรถนี้มีรูปเป็นไตรลิงค์

สกัตถ์

- เทฺวเยว ทฺวิกํ (สองนั่นแหละ)

บทที่ลง ก ปัจจัยมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการิยะอื่นอันได้แก่การลบ ก ปัจจัย และการสลับบทกัน ดังที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อนว่า สตสฺส ทฺวิกํ ทฺวิสตํ]

ทฺวิ อิจฺเจวมาทิโต คณนโต กปฺปจฺจโย โหติ อเนกตฺเถ.

ลง ก ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์มีศัพท์ว่า ทฺวิ อย่างนี้เป็นต้นในความหมายอันมาก

ทฺวิโก ราสิ,

กองที่มีจำนวน ๒ (มี ๒ อย่าง) ชื่อว่า ทวิกะ

ทฺวิกํ.

วัตถุที่มีจำนวน ๒ ชื่อว่า ทวิกะ

การประกอบรูปศัพท์ ทฺวิโก

ศัพท์เดิมเป็น ทฺวิ ศัพท์ ปริมาณ ศัพท์ และ ต ศัพท์

[ประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของนามจนสำเร็จรูปเป็น เทฺว ปริมาณานิ อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว ปริมาณานิ อสฺส (ปริมาณ ๒ มีอยู่แก่หมู่นั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ก ปัจจัยในปริมาณตัทธิตด้วยสูตรว่า “ทฺวาทิโต โกเนกตฺเถ จ”

ลบวิภัตติท้าย เทฺว ปริมาณานิ และ อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสามด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ปริมาณ ศัพท์ และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น ทฺวิก

ตั้ง ทฺวิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทฺวิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทฺวิโก

[คำว่า ทฺวิก มีรูปวิเคราะห์เป็นปริมาณตัทธิตว่า เทฺว ปริมาณานิ อสฺสาติ ทฺวิโก หรือ ทฺวิกํ โดยมองหารูปปุงลิงค์คือ ราสิ หรือรูปนปุงสกลิงค์คือ วตฺถุ]

เอวํ ติกํ, จตุกฺกํ, ปญฺจกํ, ฉกฺกํ, สตฺตกํ, อฏฺฐกํ, นวกํ, ทสกํ, ปณฺณาสกํ, สตกํ, สหสฺสกํ อิจฺจาทิ.

สังขยาศัพท์เป็นต้นว่า

ติกํ (มี ๓ อย่าง) = ตีณิ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ติกํ.

จตุกฺกํ (มี ๔ อย่าง) = จตฺตาริ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ จตุกฺกํ.

ปญฺจกํ (มี ๕ อย่าง) = ปญฺจ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ปญฺจกํ.

ฉกฺกํ (มี ๖ อย่าง) = ฉ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ฉกฺกํ.

สตฺตกํ (มี ๗ อย่าง) = สตฺต ปริมาณานิ เอตสฺสาติ สตฺตกํ.

อฏฺฐกํ (มี ๘ อย่าง) = อฏฺฐ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ อฏฺฐกํ.

นวกํ (มี ๙ อย่าง) = นว ปริมาณานิ เอตสฺสาติ นวกํ.

ทสกํ (มี ๑๐ อย่าง) = ทส ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ทสกํ.

ปณฺณาสกํ (มี ๕๐ อย่าง) = ปณฺณาส ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ปณฺณาสกํ.

สตกํ (มี ๑๐๐ อย่าง) = สตํ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ สตกํ.

สหสฺสกํ (มี ๑,๐๐๐ อย่าง) = สหสฺสํ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ สหสฺสกํ.
ก็เช่นเดียวกันนี้

สงฺขฺยาตทฺธิตํ.

จบ สังขยาตัทธิต

สรุป ปัจจัยในสังขยาตัทธิตมี ๖ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. **ม ปัจจัย :** สงฺขฺยาปูรเณ โม (ลง ม ปัจจัยในตัวเต็มของจำนวน)

- ปญฺจนฺนํ ปูรโณ ปญฺจโม (ที่ ๕)

๒. **ถ ปัจจัย :** จตุจฺเฉหิ ถฐา (ลง ถ ปัจจัยและ ฐ ปัจจัยท้าย จตุ และ ฉ ในตัวเต็มของจำนวน)

- จตุนฺนํ ปูรโณ จตุตฺโถ (ที่ ๔)

๓. **ฐ ปัจจัย :** จตุจฺเฉหิ ถฐา.

- ฉนฺนํ ปูรโณ ฉฏฺโฐ (ที่ ๖)

๔. **ติย ปัจจัย :** ทฺวิตีหิ ติโย (ลง ติย ปัจจัยท้าย ทฺวิ และ ติ ศัพท์ในตัวเต็มของจำนวน)

- ทฺวินฺนํ ปูรโณ ทุติโย (ที่ ๒)

- ติณฺณํ ปูรโณ ตติโย (ที่ ๓)

๕. **อี ปัจจัย :** เอกาทิโต ทสสฺสี (ลง อี ปัจจัยท้าย ทส เบื้องหลัง เอก เป็นต้นในตัวเต็มของจำนวนได้บ้าง)

- เอกาทสนฺนํ ปูรณี เอกาทสี (ดิถีที่ ๑๑)

๖. **ก ปัจจัย :** ทฺวาทิโต โกเนกตฺเถ จ (ลง ก ปัจจัยท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้นในความหมายอันมาก และอื่นๆ)

- เทฺว ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ทฺวิกํ (มี ๒ อย่าง)

---

๗. อัพยยตัทธิต

“เอกสฺมึ วาเร ภุญฺชติ, ทฺวิวาเร ภุญฺชตี”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า เอกสฺมึ วาเร ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคครั้งหนึ่ง) ทฺวิวาเร ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคสองครั้ง) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๑๙. เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุํ.

ลง กฺขตฺตุํ ปัจจัยในความหมายของ สกึ ท้าย เอก ศัพท์เป็นต้น

กฺขตฺตุํ อ. กฺขตฺตุํ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *ฐาเน* ในฐานะ *สกิสฺส* ของ สกึ ศัพท์ *ปรสฺส* อันเป็นเบื้องหลัง *สทฺเทหิ* จากศัพท์ ท. *เอกาทิโต* อันมี เอก เป็นต้น ฯ

[คำว่า สกิสฺส เป็นบทสัมพันธ์ที่ไม่มีเนื้อความเกี่ยวข้องกับ กฺขตฺตุํ จึงต้องเพิ่มบทว่า ฐาเน เข้ามาแปล การที่บทสัมพันธ์ที่มองหาปาฐเสสะว่า ฐาเน อย่างนี้ เรียกว่า ฐานสัมพันธ์ คือ สัมพันธ์กับ ฐาน ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา ความจริงแล้วในภาษาบาลีและสันสกฤต บทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติอาจมองหาบทที่เกี่ยวเนื่องกันได้โดยไม่ต้องกล่าวถึงบทนั้นไว้ ดังประโยคว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สํโฆ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระสงฆ์จงฟังคำของข้าพเจ้า) คำว่า เม เป็นบทสัมพันธ์ที่มองหาปาฐเสสะว่า วจนํ ซึ่งมิได้กล่าวไว้โดยตรง

อย่างไรก็ดี ตามสำนวนภาษาทางไวยากรณ์ บทสัมพันธ์ บทอปาทาน และบทอาธาระ อาจมองหาศัพท์ที่ต่างกันออกไป กล่าวคือ

๑. บทสัมพันธ์

มองหา : ฐาน (ฐานะ, ตำแหน่ง) มีรูปเป็น ตสฺส ฐาเน (ในฐานะของสิ่งนั้น)

พบในสูตรว่า : ยเมทนฺตสฺสาเทโส และ เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน (ในบางสูตรก็เพิ่ม อนฺต ศัพท์เข้ามา ท่านเรียกว่า อันตาเปกขะ คือ มองหา อนฺต ศัพท์ ดังที่กล่าวว่า อนฺตาเปกฺขายํ ฉฏฺฐี = ฉัฏฐีวิภัตติมองหา อนฺต ศัพท์)

๒. บทอปาทาน

มองหา : อุตฺตร, ปร (เบื้องหลัง) มีรูปเป็น ตโต อุตฺตรสฺส หรือ ปรสฺส (เบื้องหลังจากนั้น)

พบในสูตรว่า : ตโต จ วิภตฺติโย ในวุตติเพิ่ม ปรา เข้ามา และในสูตรว่า ตโต สสฺส สฺสาย ในวุตติเพิ่ม ปรสฺส เข้ามาสัมพันธ์กับ ตโต

๓. **บทอาธาระ**

มองหา : ปร (เบื้องหลัง) เช่น สเร ปเร (ในเพราะสระอันเป็นเบื้องหลัง)

พบในสูตรว่า : สรา สเร โลปํ ที่เพิ่ม ปเร

สรุปความว่า บทสัมพันธ์อาจเพิ่ม ฐาน หรือ อนฺต ศัพท์, บทอปาทานอาจเพิ่ม อุตฺตร หรือ ปร ศัพท์เข้ามาได้เอง ซึ่งเป็นข้อความที่สามารถอนุมานรู้ได้จากสูตรของคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๖๖-๗) ที่กล่าวไว้ว่า ตสฺมินฺติ นิทฺทิฏฺเฐ ปุพฺพสฺส (ในการแสดงว่า ตสฺมึ การเปลี่ยนแปลงที่พึงกระทำย่อมมีแก่อักษรหน้า) <มีรูปสันสกฤตว่า ตสฺมินฺนิติ นิรฺทิษฺเฏ ปูรฺวสฺย.> และ ตสฺมาทิตฺยุตฺตรสฺส (ในการแสดงว่า ตสฺมา การเปลี่ยนแปลงที่พึงกระทำย่อมมีแก่อักษรหลัง) <มีรูปสันสกฤตว่า ตสฺมาทิตฺยุตฺตรสฺย.>

ในเรื่องนี้ คัมภีร์มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๖) ประพันธ์คาถาสรุปความไว้ว่า

ฉฏฺฐี สุตฺเต ตสฺส ฐาเน ปญฺจมี จ ตทุตฺตเร
สตฺตมี จ ปเร วาเจฺย คเมฺย โจปปเท กฺวจิ.[๔๔๐]

[ษษฺฐี สูตฺเร ตตะ สฺถาเน ปญฺจมี จ ตทุตฺตเร
สปฺตมี จ ปเร วาเจฺย คเมฺย โจปปเท กฺวจิตฺ.]

"ในสูตรไวยากรณ์ บทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติย่อมมีในฐานะของสิ่งนั้น บทที่ลงปัญจมีวิภัตติย่อมมีในเบื้องหลังจากนั้น ส่วนบทที่ลงสัตตมีวิภัตติย่อมมีในเพราะสิ่งที่บุคคลกล่าวถึงอันเป็นเบื้องหลัง ในบางแห่งก็มีได้ในอุปปทสมาสที่อนุมานรู้ได้"]

เอก-ทฺวิ-ติ อิจฺเจวมาทิโต คณนโต สกิสฺส ฐาเน วารตฺเถ กฺขตฺตุํปจฺจโย โหติ.

ลง กฺขตฺตุํ ปัจจัยในฐานะของ สกึ ศัพท์ คือในความหมายว่า ครั้ง ท้ายจำนวนนับซึ่งมีศัพท์ว่า เอก ทฺวิ ติ อย่างนี้เป็นต้น

[ข้อความว่า สกิสฺส ฐาเน (ในฐานะของ สกึ ศัพท์) ก็คือ ความหมายของ สกึ ศัพท์นั่นเอง ซึ่งก็คือความหมายว่า วาร (ครั้ง) ดังปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๙) กล่าวว่า

วารตฺโถ นาม ปุนปฺปุนํ อาวตฺตนํ.[๔๔๑]

"ความเป็นไปบ่อยๆ ชื่อว่าความหมายว่า ครั้ง"

ในคัมภีร์มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๘๕) อธิบาย วาร ศัพท์ว่า วาโร กฺริยาภฺยาวุตฺติ คณนํ (การนับความเป็นไปบ่อยๆ ด้วยกิริยา ชื่อว่า วาระ) <มีรูปสันสกฤตว่า วาระ กฺริยาภฺยาวฤตฺติ คณนมฺ.>]

เอกกฺขตฺตุํ ทฺวิกฺขตฺตุํ ภุญฺชติ.

ย่อมบริโภคหนึ่งครั้ง สองครั้ง

[รูปวิเคราะห์ที่แท้จริงของ เอกกฺขตฺตุํ คือ เอกสฺมึ วาเร เอกกฺขตฺตุํ (ครั้งหนึ่ง มีรูปว่า เอกกฺขตฺตุํ) แต่กิริยาคุมพากย์ว่า ภุญฺชติ ท่านใส่เข้ามาเพื่อให้เนื้อความปรากฏชัดเท่านั้น]

"สพฺพาสมาวุโส"ติอาทินา สิโลโป.

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า สพฺพาสมาวุโส (ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั่นเทียว)

การประกอบรูปศัพท์ เอกกฺขตฺตุํ

ศัพท์เดิมเป็น เอก ศัพท์ และ วาร ศัพท์

[ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้ายบททั้งสอง และแปลง สฺมึ วิภัตติท้าย วาร ศัพท์ เป็น เอ เป็นต้น สำเร็จรูปเป็น เอกสฺมึ วาเร]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอกสฺมึ วาเร (ในครั้งหนึ่ง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง กฺขตฺตุํ ปัจจัยในความหมายว่า ครั้ง ด้วยสูตรว่า เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุํ

ลบวิภัตติท้าย เอกสฺมึ และ วาเร ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ วาร ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ตั้ง เอกกฺขตฺตุํ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เอกกฺขตฺตุํ ศัพท์ด้วยสูตรว่า "ลิงฺคตฺเถ ปฐมา"

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

สำเร็จรูปเป็น เอกกฺขตฺตุํ

เอวํ ติกฺขตฺตุํ, จตุกฺขตฺตุํ, ปญฺจกฺขตฺตุํ, ฉกฺขตฺตุํ, สตฺตกฺขตฺตุํ, อฏฺฐกฺขตฺตุํ, นวกฺขตฺตุํ, ทสกฺขตฺตุํ, สตกฺขตฺตุํ, สหสฺสกฺขตฺตุํ, พหุกฺขตฺตุํ, กติกฺขตฺตุํ.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ติกฺขตฺตุํ (สามครั้ง) = ติวาเร ติกฺขตฺตุํ.

จตุกฺขตฺตุํ (สี่ครั้ง) = จตุวาเร จตุกฺขตฺตุํ.

ปญฺจกฺขตฺตุํ (ห้าครั้ง) = ปญฺจวาเร ปญฺจกฺขตฺตุํ.

ฉกฺขตฺตุํ (หกครั้ง) = ฉวาเร ฉกฺขตฺตุํ.

สตฺตกฺขตฺตุํ (เจ็ดครั้ง) = สตฺตวาเร สตฺตกฺขตฺตุํ.

อฏฺฐกฺขตฺตุํ (แปดครั้ง) = อฏฺฐวาเร อฏฺฐกฺขตฺตุํ.

นวกฺขตฺตุํ (เก้าครั้ง) = นววาเร นวกฺขตฺตุํ.

ทสกฺขตฺตุํ (สิบครั้ง) = ทสวาเร ทสกฺขตฺตุํ.

สตกฺขตฺตุํ (ร้อยครั้ง) = สตวาเร สตกฺขตฺตุํ.

สหสฺสกฺขตฺตุํ (พันครั้ง) = สหสฺสวาเร สหสฺสกฺขตฺตุํ.

พหุกฺขตฺตุํ (หลายครั้ง, มากครั้ง) = พหูสุ วาเรสุ พหุกฺขตฺตุํ.

กติกฺขตฺตุํ (กี่ครั้ง) = กติสุ วาเรสุ กติกฺขตฺตุํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

“เอเกน วิภาเคนา”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า เอเกน วิภาเคน (โดยส่วนเดียว) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

มณฺฑูกคติยา สงฺขฺยาคฺคหณมนุวตฺตเต.

ศัพท์ว่า สงฺขฺยา (ท้ายสังขยาศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]โดยมัณฑูกคตินัย

[สงฺขฺยา ศัพท์จากสูตรว่า สงฺขฺยาปูรเณ โม ตามมาถึงสูตร สกนาเมหิ แล้วข้ามสูตร เตสํ โฌ โลปํ ติดตามมาในสูตรนี้ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นมัณฑูกคตินัย คือ นัยที่เหมือนการกระโดดอย่างกบ กล่าวคือ นำบทในสูตรต้นกระโดดไปเติมในสูตรหลังๆ ข้ามสูตรอื่นๆ ไป ๒-๓ สูตร]

๔๒๐. วิภาเค ธา จ.

ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายสังขยาศัพท์ในอรรถว่าส่วน

ธา จ อ. ธา ปัจจัย ด้วย *โหติ* ย่อมลง *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สงฺขฺยาโต* จ จากสังขยาศัพท์ ด้วย *วิภาเค* ในอรรถส่วน ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการลง ชฺฌํ ปัจจัยท้าย เอก และ ทฺวิ และลง โส ปัจจัยท้าย สุตฺต ศัพท์เป็นต้น ซึ่งเป็นการรวบรวมการิยะและนิมิตตะทั้งสองอย่าง จึงต้องแปลตามศัพท์ท้าย ธา จ และ สงฺขฺยาโต จ]

วิภาคตฺเถ เอกาทิสงฺขฺยาโต ธาปจฺจโย โหติ.

ลง ธา ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้นในความหมายว่า ส่วน

[ตามปกติ วิภาค ศัพท์มักใช้ในภาวสาธนะ แปลว่า “การจำแนก” มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภชนํ วิภาโค (การจำแนก ชื่อว่า วิภาคะ) แต่ในที่นี้แปลว่า ส่วน หรือ กลุ่ม มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า วิภชียเตติ วิภาโค (ส่วน/กลุ่มที่ถูกจำแนก ชื่อว่า วิภาคะ)]

จสทฺเทน เอกทฺวิโต ชฺฌํ จ, สุตฺตาทิโต โส จ.

ลง ชฺฌํ ปัจจัยท้าย เอก ศัพท์, ทฺวิ ศัพท์ และลง โส ปัจจัยท้าย สุตฺต ศัพท์ เป็นต้นด้วย จ ศัพท์

เอกธา.

เช่น เอกธา (โดยส่วนเดียว)

[คำว่า เอกธา นี้ อาจตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอเกน วิภาเคน เอกธา (โดยส่วนเดียว) โดยลง ธา ปัจจัยในอรรถวิภาคะ และลบ นา วิภัตติท้าย เอกธา หรืออาจจะตั้งรูปวิเคราะห์โดยประกอบกิริยาคุมพากย์ว่า กโรติ เป็นรูปว่า เอกปฺปการํ กโรติ เอกธา (กระทำให้เป็นอย่างเดียว) โดยลง ธา ปัจจัยในอรรถปการะ และลบ อํ วิภัตติท้าย เอกธา ศัพท์ก็ได้ ที่จริงแล้ว ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๐) ถือว่าให้ลง ธา ปัจจัยในอรรถว่า ปการะ ด้วยสูตรว่า ธา สงฺขฺยาหิ (ลง ธา ปัจจัยท้ายศัพท์แสดงจำนวนที่เป็นไปในอรรถปการะ) หลังจากนั้น จึงลบตติยาวิภัตติหรือทุติยาวิภัตติท้ายบทสำเร็จตามสมควร เช่น

- ทฺวีหิ ปกาเรหิ, เทฺว วา ปกาเร กโรติ ทฺวิธา กโรติ.

(ย่อมกระทำด้วยอย่างสอง หรือกระทำให้เป็นสองอย่าง ได้รูปว่า ทฺวิธา กโรติ)

- พหูหิ ปกาเรหิ, พหู วา ปกาเร กโรติ พหุธา กโรติ.

(ย่อมกระทำด้วยอย่างอันมาก หรือกระทำให้เป็นหลายอย่าง ได้รูปว่า พหุธา กโรติ)

- เอกํ ราสึ ปญฺจปฺปการํ กโรติ ปญฺจธา กโรติ.

(ย่อมกระทำกองหนึ่งให้เป็นห้าอย่าง ได้รูปว่า ปญฺจธา กโรติ)

- ปญฺจปฺปการเมกปฺปการํ กโรติ เอกธา กโรติ.

(ย่อมกระทำห้าอย่างให้เป็นหนึ่งอย่าง ได้รูปว่า เอกธา กโรติ)]

การประกอบรูปศัพท์ เอกธา

ศัพท์เดิมเป็น เอก ศัพท์ และ วิภาค ศัพท์

[ลง นา ตติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้ายบททั้งสอง แปลง นา เป็น เอน แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น เอเกน วิภาเคน]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอเกน วิภาเคน (โดยส่วนหนึ่ง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ธา ปัจจัยในอรรถวิภาคะด้วยสูตรว่า “วิภาเค ธา จ”

ลบวิภัตติท้าย เอเกน และ วิภาเคน ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ วิภาค ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

ตั้ง เอกธา ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง นา ตติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เอกธา ศัพท์ด้วยสูตรว่า "วิเสสเน จ"

ลบ นา วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

สำเร็จรูปเป็น เอกธา

[บทที่ลง ธา ปัจจัยด้วยสูตรนี้ และ โส ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ให้ลงตติยาวิภัตติอยู่ท้าย ดังท่านพระพุทธัปปิยะกล่าวไว้ในเรื่องนิบาตว่า โสโตธาปจฺจยนฺตา จ (ศัพท์ทั้งหลายอันมี โส ปัจจัย, โต ปัจจัย และ ธา ปัจจัยอยู่ท้ายย่อมเป็นไปในอรรถของตติยาวิภัตติด้วย)]

ทฺวีหิ วิภาเคหิ ทฺวิธา ทุธา วา, เทฺวธา. ตีหิ วิภาเคหิ ติธา เตธา วา.

โดยสองส่วน มีรูปว่า ทฺวิธา หรือว่า ทุธา, เทฺวธา

โดยสามส่วน มีรูปว่า ติธา หรือว่า เตธา

"เตสุ วุทฺธิ"ติอาทินา อิการสฺเสกาโร.

แปลง อิ อักษรเป็น เอ อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

เอวํ จตุธา, ปญฺจธา, ฉธา, สตฺตธา, อฏฺฐธา, นวธา, ทสธา, สตธา, สหสฺสธา, กติธา, พหุธา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

จตุธา (โดยสี่ส่วน) = จตูหิ วิภาเคหิ จตุธา.

ปญฺจธา (โดยห้าส่วน) = ปญฺจหิ วิภาเคหิ ปญฺจธา.

ฉธา (โดยหกส่วน) = ฉหิ วิภาเคหิ ฉธา.

สตฺตธา (โดยเจ็ดส่วน) = สตฺตหิ วิภาเคหิ สตฺตธา.

อฏฺฐธา (โดยแปดส่วน) = อฏฺฐหิ วิภาเคหิ อฏฺฐธา.

นวธา (โดยเก้าส่วน) = นวหิ วิภาเคหิ นวธา.

ทสธา (โดยสิบส่วน) = ทสหิ วิภาเคหิ ทสธา.

สตธา (โดยร้อยส่วน) = สเตน วิภาเคหิ สตธา.

สหสฺสธา (โดยพันส่วน) = สหสฺเสน วิภาเคหิ สหสฺสธา.

กติธา (โดยส่วนเท่าใด) = กติหิ วิภาเคหิ กติธา.

พหุธา (โดยส่วนมาก) = พหูหิ วิภาเคหิ พหุธา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ธา ปัจจัยที่ลงในอรรถว่า ส่วน นี้ ท่านกล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์เพราะจะนิยมใช้เป็นส่วนมาก ในที่บางแห่งก็ลง ธา ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตได้บ้าง เช่น ปญฺจธา (มี ๕ ประการ) ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์มณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๒๐๒) ว่า ปญฺจ ปการา เอตสฺสาติ ปญฺจธา (ปัญจธา คือ มี ๕ ประการ) แม้คัมภีร์ฎีกาใหม่ของสุโพธาลังการก็ไข ธา ปัจจัยด้วย ปการ ศัพท์ที่ประกอบกับบทหน้าเป็นพหุพพีหิสมาส เช่น ทฺวิธา ทฺวิปฺปการา (มีสองอย่าง) พบในคำอธิบายคาถา ๑๖๕, ๑๗๓, ๒๐๒ และไข ติธา ด้วย ปการ หรือ วิธ ศัพท์ว่า

- ติปฺปการา (มีสามอย่าง) พบในคำอธิบายคาถา ๑๗๖
- ติวิธา (มีสามอย่าง) พบในคำอธิบายคาถา ๑๗๗
- ติวิธํ (มีสามอย่าง) พบในคำอธิบายคาถา ๒๒๘
- ติปฺปกาโร (มีสามอย่าง) พบในคำอธิบายคาถา ๒๓๕

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๖๙) กล่าวสรุปความหมายของ ธา ปัจจัยเป็นคาถาสองบาทว่า

ธา วิภาเค ปกาเร จา- กาเร อสฺสตฺถิยํปิ จ.[๔๔๒]

"ธา ปัจจัยย่อมเป็นไปในความหมายว่า ส่วน, ประการ (อย่าง), อาการ (ลักษณะ) และอัสสัตถิตัทธิต"]

ชฺฌํปจฺจเย- เอกธา กโรตีติ เอกชฺฌํ.

ใน ชฺฌํ ปัจจัย ย่อมกระทำโดยส่วนเดียว มีรูปว่า เอกชฺฌํ

[รูปวิเคราะห์จริงของ เอกชฺฌํ คือ เอเกน วิภาเคน เอกชฺฌํ ลง ชฺฌํ ปัจจัยในความหมายว่า ส่วน เหมือน เอกธา]

เอวํ เทฺวชฺฌํ.

อุทาหรณ์ว่า เทฺวชฺฌํ (โดยส่วนสอง) = ทฺวีหิ วิภาเคหิ เทฺวชฺฌํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

โสปจฺจเย- สุตฺเตน วิภาเคน สุตฺตโส.

ใน โส ปัจจัย โดยส่วนคือพระบาลี มีรูปว่า สุตฺตโส

[คำว่า สุตฺต โดยทั่วไปแปลว่า พระสูตร ในที่บางแห่งหมายเอาถึงพระพุทธพจน์ทั้งหมด แปลว่า พระบาลี (คำว่า บาลี ในที่นี้หมายถึงภาษามคธ ส่วนคำว่า พระบาลี หมายถึง พระไตรปิฎก) ในบางที่เป็นพระพุทธพจน์ในคัมภีร์ขันธกะและบริวาร บางที่ก็เป็นพระพุทธพจน์ในคัมภีร์มาติกา ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยว่า

สุตฺตโสติ ขนฺธกปริวารโต อาหริตพฺพสุตฺตวเสน สุฏฺฐุ วินิจฺฉิตานิ.[๔๔๓]

“คำว่า สุตฺตโส (โดยส่วนคือพระบาลี) คือ วินิจฉัยไว้ดีโดยเนื่องด้วยพระบาลีที่พึงนำมาจากคัมภีร์ขันธกะและบริวาร”

น สุวินิจฺฉิตานิ สุตฺตโส อนุพฺยญฺชนโสติ มาติกาโต จ วิภงฺคโต จ น สุฏฺฐุ วินิจฺฉิตานิ.[๔๔๔]

“คำว่า น สุวินิจฺฉิตานิ สุตฺตโส อนุพฺยญฺชนโส (มิได้วินิจฉัยไว้ดีโดยพระบาลีและคำอธิบาย) หมายความว่า มิได้วินิจฉัยไว้ดีโดยมาติกาและวิภังค์”]

เอวํ พฺยญฺชนโส, ปทโส, อตฺถโส, พหุโส, สพฺพากาเรน สพฺพโส, อุปายโส, เหตุโส, ฐานโส, โยนิโส.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

พฺยญฺชนโส (โดยส่วนคือศัพท์) = พฺยญฺชเนน วิภาเคน พฺยญฺชนโส.

ปทโส (โดยส่วนคือบท) = ปเทน วิภาเคน ปทโส.

อตฺถโส (โดยส่วนคืออรรถ) = อตฺเถน วิภาเคน อตฺถโส.

พหุโส (โดยส่วนอันมาก) = พหุนา วิภาเคน พหุโส.

โดยอาการทั้งปวง มีรูปว่า สพฺพโส = สพฺเพน อากาเรน สพฺพโส.

อุปายโส (โดยอุบาย) = อุปาเยน อุปายโส.

เหตุโส (โดยเหตุ) = เหตุนา เหตุโส.

ฐานโส (โดยพลัน) = ฐาเนน ฐานโส.

โยนิโส (โดยแยบคาย, อย่างเหมาะสม) = โยนิยา โยนิโส.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[โส ปัจจัยที่ลงท้าย อุปาย, เหตุ, ฐาน และ โยนิ เป็นรูปว่า อุปายโส, เหตุโส, ฐานโส และ โยนิโส ลงในอรรถตติยาวิภัตติ จึงแปลว่า โดยอุบาย เป็นต้น โดยเหตุที่ โส ปัจจัยท้ายศัพท์ดังกล่าว มิได้ลงในความหมายว่า ส่วน คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๕๒๓) จึงกล่าวว่าให้แปลง นา วิภัตติท้ายศัพท์เหล่านั้นเป็น โส ด้วยมหาสูตร

สรุปว่า โส ปัจจัยที่ลงด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ใช้ในความหมาย ๔ ประการ กล่าวไว้ในคัมภีร์คัมภีรัตถนิยาม (ข้อ ๔๙๓) คือ

๑. ปการ เช่น สพฺเพน ปกาเรน สพฺพโส (โดยประการทั้งปวง), ปุถุปฺปกาเรหิ ปุถุโส (โดยประการอันมาก)

๒. อาการ เช่น สพฺเพน อากาเรน สพฺพโส (โดยอาการทั้งปวง มีรูปว่า สพฺพโส)

๓. ส่วน เช่น สุตฺเตน วิภาเคน สุตฺตโส (โดยส่วนคือพระบาลี มีรูปว่า สุตฺตโส)

๔. ตติยาวิภัตติ เช่น อุปายโส (โดยอุบาย)

นอกจากนั้น โส ปัจจัยยังลงในอรรถวิจฉา เช่น

- ปทโส ธมฺมํ วาเจยฺย (พึงสอนธรรมทีละส่วน)

- ขณฺฑโส ฉินฺนมิจฺฉามิ (เราต้องการตัดเป็นชิ้นๆ)

- จาตุมหาปเถ พิลโส วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส (พึงชำแหละให้เป็นกองๆ แล้วนั่งในทางใหญ่ ๔ แพร่ง)]

อุทาหรณ์ว่า ปทโส (ทีละส่วน) ในประโยคว่า ปทโส ธมฺมํ วาเจยฺย (พึงสอนธรรมทีละส่วน) ลง โส ปัจจัยในอรรถวิจฉา ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๘) ว่า โส

วิจฺฉาปกาเรสุ (ลง โส ปัจจัยในอรรถวิจฉาและปการะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทํ ปทํ กตฺวา ปทโส (ทำให้เป็นส่วนๆ ได้รูปว่า ปทโส) แม้คำว่า พิลโส วิภชิตฺวา (แยกเป็นกองๆ) ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า พิลํ พิลํ วิภชิตฺวา พิลโส (ชำแหละเป็นกองๆ ได้รูปว่า พิลโส) หรือคำว่า ขณฺฑโส กตฺวา (ทำเป็นชิ้นๆ) ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า ขณฺฑํ ขณฺฑํ กตฺวา ขณฺฑโส (ทำเป็นชิ้นๆ ได้รูปว่า ขณฺฑโส) ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาว่า

ปทโส ธมฺมํ วาเจยฺยาติ เอกโต ปทํ ปทํ ธมฺมํ วาเจยฺย, โกฏฺฐาสํ โกฏฺฐาสํ วาเจยฺยาติ อตฺโถ.[๔๔๕]

“คำว่า ปทโส ธมฺมํ วาเจยฺย (พึงสอนธรรมทีละส่วน) หมายความว่า พึงสอนธรรมทีละส่วนพร้อมกัน ความหมายคือ พึงสอนแต่ละส่วน”

ปทโสติ เอตฺถ โสปจฺจโย วิจฺฉตฺถวาจโกติ อาห ปทํ ปทนฺติ.[๔๔๖]

“โส ปัจจัยในคำว่า ปทโส นี้ แสดงอรรถวิจฉา ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ปทํ ปทํ (ทีละส่วน)”

พีลโสติ พีลํ พีลํ กตฺวา.[๔๔๗]

“คำว่า พีลโส แปลว่า ทำให้เป็นกองๆ”

ในมหาสติปัฏฐานสูตรและอรรถกถา พบรูปว่า พิลโส ในประโยคว่า จาตุมหาปเถ พิลโส วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส (พึงชำแหละให้เป็นกองๆ แล้วนั่งในทางใหญ่ ๔ แพร่ง) แต่ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๘๖) กล่าวถึงรูปว่า พีลโส โดยทำทีฆะ อิ ใน พิ เป็น อี

ในที่บางแห่ง โส ปัจจัยยังลงในอรรถสกัตถ์อีกด้วย ตามหลักฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ตตฺถ สพฺพโสติ สพฺพากาเรน, สพฺพาสํ วา อนวเสสานนฺติ อตฺโถ.[๔๔๘]

“ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า สพฺพโส แปลว่า โดยอาการทั้งปวง หรือ[รูปสัญญา]ทั้งหมด คือ ไม่มีส่วนเหลือ”

ตามนัยแรก คำว่า สพฺพากาเรน ไขอรรถของ โส ปัจจัยว่ามีอรรถอาการะ

ตามนัยที่ ๒ คำว่า สพฺพาสํ ไขอรรถของ โส ปัจจัยว่ามีอรรถสกัตถ์ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพา เอว สพฺพโส ([รูปสัญญา]ทั้งหมดนั่นแหละ) ตามคำอธิบายนี้ คำว่า สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เพราะล่วงพ้นรูปสัญญาโดยอาการทั้งปวง

- เพราะล่วงพ้นรูปสัญญาทั้งหมด

ประโยคเต็มของข้อความข้างต้นพบในคัมภีร์วิภังค์ ว่า

สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา อนนฺโต อากาโสติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๔๔๙]

"ภิกษุย่อมบรรลุอากาสานัญจายตนฌานอยู่ โดยบริกรรมว่า อากาศไม่มีที่สุด เพราะล่วงพ้นรูปสัญญา (สัญญาในรูปฌาน) โดยอาการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญา (สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบระหว่างวัตถุกับอารมณ์) เพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา (สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน)"

อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๙) ได้แสดงถึง โส ปัจจัยลงในอัสสัตถิตัทธิต ดังคำว่า ปญฺจปญฺจโส (มีอักษร ๕ เสียงๆ) โดย ปญฺจปญฺจโส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. โดยกลุ่มละ ๕ ๆ = ปญฺจ จ ปญฺจ จ ปญฺจปญฺจ, ปญฺจปญฺจวิภาเคนาติ ปญฺจปญฺจโส (โส ปัจจัยลงในอรรถว่า วิภาค = กลุ่ม)

๒. มีอักษร ๕ เสียงๆ = ปญฺจ จ ปญฺจ จ ปญฺจปญฺจ, ปญฺจ ปญฺจ เอเตสมตฺถีติ ปญฺจปญฺจโส (โส ปัจจัยลงในอัสสัตถิตัทธิต)

กล่าวโดยสรุป โส ปัจจัยในวรรณกรรมบาลีมีอรรถ ๗ ประการ ขอประพันธ์คาถาท่องจำในเรื่องนี้ว่า

โส ปกาเร จ อากาเร วิภาเค ตติยตฺถเก
สกตฺเถปิ จ วิจฺฉายํ อสฺสตฺถิยญฺจ วตฺตติ.

"โส ปัจจัยย่อมเป็นไปในความหมายว่า ปการะ, อาการ, ส่วน, อรรถของตติยาวิภัตติ, สกัตถ์, วิจฉา และอัสสัตถิตัทธิต"

โดยความเป็นจริง ศัพท์ทั้ง ๔ ประเภท คือ อุปสรรค นิบาต ธาตุ และปัจจัย อันได้แก่ตัทธิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัย มีเนื้อความมากตามศัพท์เฉพาะที่พบในแต่ละแห่ง สำหรับผู้ที่สามารถเข้าใจเนื้อความของศัพท์ทั้ง ๔ ประเภทเหล่านั้นได้โดยสิ้นเชิง มีเพียงพระขีณาสพผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณแล้ว ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๒๘๘) กล่าวว่า

ธาตโว ปจฺจยา เจว อุปสคฺคนิปาตกา
อเนกตฺถาว เต ปฏิ- สมฺภิทาญาณโคจรา.[๔๕๐]

"ธาตุ ปัจจัย อุปสรรค และนิบาต มีอรรถมากเป็นอเนกโดยแท้ ศัพท์เหล่านั้นเป็นอารมณ์ของปฏิสัมภิทาญาณ"]

๔๒๑. สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตุ ถา.

ลง ถา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายสรรพนามในการแสดงปการะ

ถา ตุ อ. ถา ปัจจัย ด้วย *โหติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *ปการวจเน* อันเป็นเครื่องกล่าวซึ่งปการะ *ปรํ* ในเบื้องหลัง *สพฺพนาเมหิ* จากสรรพนาม ท. ฯ

[ตุ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมการลง ถตฺตา ปัจจัย มีรูปว่า ตถตฺตา, ยถตฺตา, อญฺญถตฺตา]

สพฺพนาเมหิ ปการวจนตฺเถ ถาปจฺจโย โหติ.

ลง ถา ปัจจัยท้ายสรรพนามในความหมายที่แสดงปการะ

ตุสทฺเทน ถตฺตาปจฺจโย จ.

และลง ถตฺตา ปัจจัยด้วย ตุ ศัพท์

สามญฺญสฺส เภทโก วิเสโส ปกาโร. ตสฺสาภิธาเนติ อตฺโถ.

ความพิเศษที่ทำให้สิ่งทั่วไปแตกต่างกัน ชื่อว่า ปการะ ความหมายคือ [ลง ถา ปัจจัย]ในความหมายที่แสดงปการะนั้น

[คำว่า ปการะ คือ ความพิเศษที่เป็นลักษณะเฉพาะ ตรงข้ามกับ สามญฺญ ซึ่งหมายถึงสิ่งทั่วๆ ไป ประโยคข้างต้นนี้แสดงลักษณะของ ปการ ศัพท์ในสูตรนี้ ท่านผู้แต่งได้นำมาจากคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒๕) ว่า สามานฺยสฺย เภทกะ ปฺรการะ (มีคำแปลเหมือนกัน)

ประโยคหลัง คือ ตสฺสาภิธาเนติ อตฺโถ (ความหมายคือ [ลง ถา ปัจจัย]ในความหมายที่แสดงปการะนั้น) แสดงข้อความว่า

- คำว่า วจน ใน ปการวจน เป็นคำไวพจน์ของศัพท์ว่า อภิธาน
- คำว่า ปการวจน มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า ปการสฺส วจนํ ปการวจนํ.

ตามหลักการใช้ที่พบในคัมภีร์ไวยากรณ์ คำว่า ปการ ใช้ในความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. ความพิเศษ เช่น ตถา (อย่างนั้น) แสดงว่าเป็นลักษณะเฉพาะที่ต่างจากลักษณะทั่วไป

๒. ความเหมือนกัน เช่น ณโวปคฺวาทีหิ (ลง ณว ปัจจัยท้าย อุปคุ ศัพท์เป็นต้นในอรรถว่าบุตร) อาทิ ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถว่า ปการะ หมายถึง นามศัพท์ อุ การันต์ที่เหมือนกับ อุปคุ ศัพท์ หรือคำว่า ภูวาทโย ธาตโว (ภู ธาตุเป็นต้นชื่อว่า ธาตุ) ในเรื่องนี้ศัพท์ที่แสดงกิริยาเหมือน ภู ธาตุ ชื่อว่า ธาตุ เป็นต้น

มีหลักฐานในคัมภีร์กาตันตรวฤตติฎีกา (ปริจเฉทที่ ๒ คำอธิบายสูตร ๓๒๕) ว่า

ปการสทฺโท วิเสสตฺโถ สทิสตฺโถ จ. ยถา พฺราหฺมโณ อิติ สามญฺญํ, ตสฺส วิเสสา มาถุราทโย. รูปมิติ สามญฺญํ, ตสฺส วิเสสา สุกฺกาทโย. ปกาโร ยถา เทวทตฺตปฺปการา สทิสา อิติ. อิห ตุ วิเสสตฺโถ อิจฺจาห สามญฺเญตฺยาทิ.[๕๕๑]

“ปการ ศัพท์มีความหมายว่า พิเศษ และความหมายว่า เหมือนกัน เช่น คำว่า พราหมณ์ เป็นคำสามัญทั่วไป ส่วนพราหมณ์ชาวมถุระเป็นความพิเศษของพราหมณ์นั้น คำว่า รูป เป็นคำสามัญทั่วไป ส่วนสีขาวเป็นต้นเป็นความพิเศษของรูปนั้น ตัวอย่างปการะ เช่น เทวทตฺตปฺปการา ที่แปลว่า ผู้เหมือนกับเทวทัต แต่ในสูตรนี้มีความหมายว่า พิเศษ ดังนั้นจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สามญฺ (ความพิเศษที่ทำให้สิ่งทั่วไปแตกต่างกัน ชื่อว่า ปการะ)”

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายจากคัมภีร์กาตันตรวฤตติฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๒๕) แต่ฉบับฎีกาของกาตันตระใช้เลขสูตรแตกต่างจากคัมภีร์กาตันตระฉบับอื่น โดยจัดอยู่ในสูตร ๔๐๔ เล่ม ๔ หน้า ๕๒๐ ฉบับพิมพ์ใหม่นี้ได้รวมคัมภีร์อธิบายเป็นสันสกฤตไว้ ๓ ฉบับ คือ

๑. กาตันตรวฤตติฎีกา

๒. กาตันตรวฤตติปัญชิกา

๓. กลาปจันทระ

พร้อมกับฉบับแปลฮินดีชื่อสมีกษา

อนึ่ง แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๔๙) ก็แสดงความหมายของ ปการ ศัพท์ว่า ปกาโร ตุลฺยเภเทสุ (ปการ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เหมือนกัน และพิเศษ)]

โส ปกาโร ตถา, ตํ ปการํ ตถา, เตน ปกาเรน ตถา, เยน ปกาเรน ยถา.

ประการนั้น มีรูปว่า ตถา

ซึ่งประการนั้น มีรูปว่า ตถา

โดยประการนั้น มีรูปว่า ตถา

โดยประการใด มีรูปว่า ยถา

การประกอบรูปศัพท์ ตถา

ศัพท์เดิมเป็น ต ศัพท์ และ ปการ ศัพท์

[ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้ายศัพท์ทั้งสอง แปลง สิ วิภัตติเป็น โอ เป็นต้น สำเร็จรูปเป็น โส ปกาโร]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า โส ปกาโร (อย่างนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ถา ปัจจัยในอรรถปการะด้วยสูตรว่า “สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตุ ถา”

ลบวิภัตติท้าย โส และ ปกาโร ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของ ต และ ปการ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ปการ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ตั้ง ตถา ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ตถา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น ตถา

[บทที่ลง ถา ปัจจัยอาจลงวิภัตติทั้ง ๗ หมวดได้ เมื่อลงวิภัตติแล้วก็ลบเสียเพราะเป็นอัพยยตัทธิต ท่านจึงแสดงด้วยวิภัตติหมวดต่างๆ ในรูปวิเคราะห์ เพื่อให้ปรากฏข้อความนี้ ในความจริงรูปวิเคราะห์โดยทั่วไปต้องลงปฐมาวิภัตติในบทสำเร็จเท่านั้น ยกเว้นพิเศษในอัพยยตัทธิตที่ลงวิภัตติทั้ง ๗ หมวดเหล่านี้]

เอวํ สพฺพถา, อญฺญถา, อิตรถา, อุภยถา.

สพฺพถา (โดยประการทั้งปวง) = สพฺเพน ปกาเรน สพฺพถา.

อญฺญถา (โดยประการอย่างอื่น) = อญฺเญน ปกาเรน อญฺญถา.

อิตรถา (โดยประการนี้) = อิตเรน ปกาเรน อิตรถา.

อุภยถา (โดยประการทั้งสอง) = อุภเยน ปกาเรน อุภยถา.

ถตฺตา-ปจฺจเย. เตน ปกาเรน ตถตฺตา.

ใน ถตฺตา ปัจจัย โดยประการนั้น มีรูปว่า ตถตฺตา

เอวํ ยถตฺตา, อญฺญถตฺตา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ยถตฺตา (โดยประการใด) = เยน ปกาเรน ยถตฺตา.

อญฺญถตฺตา (โดยประการอย่างอื่น) = อญฺเญน ปกาเรน อญฺญถตฺตา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๔๔) กล่าวว่า ถตฺตา ปัจจัยไม่พบในพระบาลี แต่มีรูปที่คล้ายคลึงกันว่า ตถตฺต (ความเป็นอย่างนั้น), อญฺญถตฺต (ความเป็นอย่างอื่น) โดยลง ตฺต ปัจจัย ท้าย ตถา, อญฺญถา ศัพท์]

“โก ปกาโร”ติ อตฺเถ-

ในความหมายว่า ประการไร [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๒๒. กิมิเมหิ ถํ.

ลง ถํ ปัจจัยท้าย กึ และ อิม ศัพท์ในการแสดงปการะ

ถํ อ. ถํ ปัจจัย *โหติ* ย่อมลง *อตฺเถ* ในอรรถ *ปการวจเน* อันเป็นเครื่องกล่าวซึ่งปการะ *ปรํ* ในเบื้องหลัง *กิมิเมหิ* จาก กึ และ อิม ศัพท์ ท. ฯ

กึ-อิม อิจฺเจเตหิ ถํปจฺจโย โหติ ปการวจนตฺเถ.

ลง ถํ ปัจจัยท้ายศัพท์เหล่านี้คือ กึ และ อิม ในความหมายที่แสดงปการะ

“กิสฺส ก เว จา”ติ เอตฺถ จสทฺเทน กิสฺส กาเทโส.

แปลง กึ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง กึ เป็น ก ในเพราะ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ)

กถํ

เช่น กถํ (อย่างไร)

การประกอบรูปศัพท์ กถํ

ศัพท์เดิมเป็น กึ ศัพท์ และ ปการ ศัพท์

[ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้ายศัพท์ทั้งสอง (กึ เป็น ก) แปลง สิ เป็น โอ เป็นต้น สำเร็จรูปเป็น โก ปกาโร]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า โก ปกาโร (ประการใด) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ถํ ปัจจัยในอรรถปการะด้วยสูตรว่า “กิมิเมหิ ถํ”

ลบวิภัตติท้าย โก และ ปกาโร ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของ กึ ศัพท์ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ทำปกติสระท้ายของ ปการ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส”

ลบ ปการ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ในเพราะ ถํ ปัจจัย แปลง กึ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ”
ตั้ง กถํ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ”
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กถํ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปฐมา”
ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ”
สำเร็จรูปเป็น กถํ

กํ ปการํ กถํ, เกน ปกาเรน กถํ, อยํ ปกาโร อิตฺถํ, อิมํ ปการํ อิตฺถํ. อเนน ปกาเรน อิตฺถํ.

ซึ่งประการไร มีรูปว่า กถํ (อย่างไร)
โดยประการไร มีรูปว่า กถํ (อย่างไร)
ประการนี้ มีรูปว่า อิตฺถํ
ซึ่งประการนี้ มีรูปว่า อิตฺถํ
โดยประการนี้ มีรูปว่า อิตฺถํ

[คำว่า อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ (ภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้) สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๔๕) กล่าวว่ามาจาก เอวํนาม แปลง เอวํ ศัพท์เป็น อิตฺถํ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอวํ นามํ อสฺสาติ อิตฺถนฺนาโม แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวไว้ในหมวดนิบาตว่า เอวํ, อิติ และ อิตฺถํ เป็นนิบาตในอรรถว่า นิทัสสนะ ตามมตินี้จึงวิเคราะห์ว่า อิตฺถํ นามํ อสฺสาติ อิตฺถนฺนาโม]

“อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จา”ติ อิมสทฺทสฺส อิกาโร, ทฺวิตฺตํ.

แปลง อิม ศัพท์เป็น อิ อักษรด้วยสูตรว่า อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ (แปลง อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ ในเพราะ ถํ, ทานิ, ห, โต และ ธ) และซ้อนพยัญชนะ

เอตฺถ หิ กฺขตฺตุํอาทิถํปริโยสานปฺปจฺจยนฺตานํ อพฺยยตทฺธิตตฺตา นามพฺยปเทสํ กตฺวา วิภตฺติมฺหิ กเต “สพฺพาสมาวุโส”ติอาทินา วิภตฺติโลโป.

อนึ่ง ในสูตรนี้ เมื่อตั้งชื่อให้เป็นนามแล้วลงวิภัตติ ให้ลบวิภัตติด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า สพฺพาสมาวุโส (ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั่นเทียว) เพราะบทที่ลงท้ายด้วยปัจจัยมี กฺขตฺตุํ เป็นต้นมี ถํ เป็นที่สุดเป็นอัพยยตัทธิต

[บทที่ลง กฺขตฺตุํ ปัจจัยเป็นต้นด้วยสูตรว่า เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุํ จนถึงลง ถํ ปัจจัยด้วยสูตรว่า กิมิเมหิ ถํ เป็นอัพยยตัทธิต ต้องตั้งชื่อให้เป็นนามแล้วจึงลงวิภัตติ หลังจากนั้นจึงลบวิภัตติตามสมควร]

“กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ”ติอาทินา วุตฺตโตอาทิปฺปจฺจยนฺตา จ อิเธว อพฺยยตทฺธิเต สงฺคยฺหนฺติ.

บทที่ลงท้ายด้วย โต ปัจจัยเป็นต้นที่กล่าวมาแล้วด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ (ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติในบางแห่ง) ย่อมนับเข้าในอัพยยตัทธิตนี้นั่นเทียว

๔๒๓. ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]

เย สทฺทา อ.ศัพท์ ท. เหล่าใด *อนุปปนฺนา* ไม่สำเร็จแล้ว *ลกฺขเณน* ด้วยสูตร ฯ

เต สทฺทา อ.ศัพท์ ท. เหล่านั้น *สิชฺฌนฺติ* ย่อมสำเร็จ *นิปาตนา* ด้วยนิปาตนสูตร ฯ

[สูตรนี้เป็นมหาสูตรในตัทธิต ท่านกล่าวไว้เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ที่ไม่มีสูตรอื่นกำกับไว้ หรือเพื่อห้ามวิธีอื่นที่อาจนำมาทำตัวได้ เช่น การลง ก ปัจจัยในความหมายว่า คล้ายเหมือน เป็นต้น ดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๘๔ ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๒ คำอธิบายสูตร ๔๗) ได้อธิบายลักษณะของนิปาตนสูตรว่า

อปฺปตฺตสฺส ปาปนํ ปตฺตสฺส ปฏิเสโธ จ นิปาตนํ.[๔๕๒]

“การให้ถึงวิธีที่ยังมาไม่ถึง และการห้ามวิธีที่มาถึงแล้ว ชื่อว่า นิปาตนะ”

แม้คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๕๗๑) ก็กล่าวว่า

เอตฺถ จ นิปาตนํ นาม อสมฺปตฺตํ สมฺปาเทติ, สมฺปตฺตํ นิวาเรติ. เตน อิมินา ลกฺขเณน ยสฺมึ ยสฺมึ กเร ยํ ยํ รูปํ สิชฺฌติ, ตํ ตํ ตตฺถ ตตฺถ กาตพฺพํ.[๔๕๓]

"อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าการให้สำเร็จในสูตรนี้ ย่อมยังวิธีที่ยังไม่มาถึงให้สำเร็จ และห้ามวิธีที่มาถึงแล้ว ดังนั้น เมื่อกระทำอย่างใดๆ ด้วยสูตรนี้แล้ว รูปใดๆ ย่อมสำเร็จ รูปนั้นๆ พึงกระทำในสูตรนั้นๆ"

ข้อความในสูตรนี้กล่าวไว้ตามคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๕๙) และวุตติของกาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๒๙, ๑๒๙) ว่า

ยทิห ลกฺขเณนานุปปนฺนํ, ตํ สพฺพํ นิปาตนา สิทฺธํ.[๔๕๔]

"บทใดไม่สำเร็จแล้วด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินินี้ บททั้งหมดนั้นย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร"

ยํ ลกฺขเณนานุปฺปนฺนํ, ตํ สพฺพํ นิปาตนา สิทฺธํ.[๔๕๕]

"บทใดไม่สำเร็จแล้วด้วยสูตร บททั้งหมดนั้นย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร"

โดยเหตุที่อุทาหรณ์ในพระไตรปิฎกมีความวิจิตรพิสดาร หลักภาษาที่กล่าวไว้ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์เป็นการแสดงโดยมากเท่านั้น ท่านจึงกล่าวสูตรนี้เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ที่มิได้แสดงไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ สูตรนี้เป็นหนึ่งในมหาสูตร ๔ สูตร ซึ่งมีลักษณะเหมือนมหาปเทศ ๔ ตามหลักพระวินัย ดังคัมภีร์รูปเภทปกาสนี (คาถา ๕-๖) กล่าวว่า

วินเย วินยญฺญูนํ นยคฺคาหาย สาธุกํ
จตุมหาปเทสํ ตํ อภาสิ นายโก ยถา.
สทฺเทสุ สทฺทวิญฺญูนํ นยคฺคาหาย สาธุกํ
มหาปเทสสุตฺตํ ตํ ภาสิ กจฺจายโน ตถา.

"พระศาสดาตรัสมหาปเทศ ๔ นั้นเพื่อการรับเอานัยในพระวินัยของท่านผู้รู้นัยด้วยดี ฉันใด พระกัจจายนะกล่าวมหาปเทสสูตรนั้นเพื่อการรับเอานัยในไวยากรณ์ของท่านผู้รู้ไวยากรณ์ด้วยดี ฉันนั้น"

คำว่า ยทนุปปนฺนา มีความหมาย ๓ นัย คือ

๑. เย + อนุปปนฺนา โดยลบสระ เอ และลง อ อักษรเป็นอาคมด้วยมหาสูตร (ลง ทฺ อักษรเป็นอาคมอีกด้วย) หรือสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) ว่า เอโอนม วณฺเณ (ในเพราะอักษรหลัง ให้แปลง เอ และ โอ เป็น อ)

๒. ยํ + อนุปปนฺนา โดย ยํ เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายพหูพจน์ ในพระบาลีบางแห่งมีตัวอย่างที่ประกอบใช้ ยํ นิบาตในความหมายว่า เย ดังหลักฐานในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๑๖๘) ว่า

ยํ ตุมฺเหติ เย ตุมฺเห. อถ วา ยทิ ตุมฺเหติ วุตฺตํ โหติ. ยทิสทฺทสฺส หิ อตฺเถ อยํ นิปาโต.

“คำว่า ยํ ตุมฺเห แปลว่า ท่านทั้งหลายเหล่าใด อีกอย่างหนึ่งแสดงความหมายว่า ถ้าท่านทั้งหลาย ที่จริงแล้วบทนิบาตนี้ย่อมเป็นไปในอรรถของ ยทิ ศัพท์”

๓. ยํ + อนุปปนฺนา โดย ยํ เป็นลิงควจนวิปัลลาส ก็คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลิงค์พหูพจน์ว่า เย ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ว่า ยํ ดังอุทาหรณ์ของลิงควิปัลลาสว่า จตฺตาโร สติปฏฺฐานา (สติปัฏฐาน ๔) และอุทาหรณ์ของวจนวิปัลลาสว่า สงฺขาเรสุ สติ วิญฺญาณํ โหติ (เมื่อมีสังขารทั้งหลาย ย่อมมีวิญญาณ) กล่าวคือ ในอุทาหรณ์ที่ ๑ คำว่า สติปฏฺฐานา เป็นนปุงสกลิงค์ที่มีรูปเหมือน จิตฺตา แต่เมื่อควรประกอบใช้บทวิเสสนะเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า จตฺตาริ ก็ใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า จตฺตาโร ในอุทาหรณ์ที่ ๒ บทลักขณวันตกัตตาว่า สงฺขาเรสุ เป็นพหูพจน์ แต่เมื่อควรประกอบใช้ลักขณกิริยาเป็นรูปพหูพจน์ว่า สนฺเตสุ ก็ใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า สติ ดังนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลาสูตร ๖๗๒) จึงตั้งสูตรแสดงวิปัลลาส ๖ ประการว่า ลิงฺควิภตฺติวจนกาลปุริสกฺขรานํ วิปลฺลาโส (การเปลี่ยนลิงค์ วิภัตติ พจน์ กาล บุรุษ และอักษรย่อมมีได้) โดยความเป็นจริงการเปลี่ยนลิงค์เป็นต้นนี้มีประโยชน์เพื่อให้คำสละสลวยทั้งในประโยคร้อยแก้วและร้อยกรอง ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๒๔๙) กล่าวว่า

วจนสิลิฏฺฐตฺเต ปน สติ วิสทิสลิงฺควจนานมฺปิ ปทานํ อญฺญมญฺญสํโยโค โหติ.[๔๕๗]

“แต่เมื่อมีความสละสลวยแห่งถ้อยคำ การประกอบซึ่งกันและกันของบทที่แม้จะมีลิงค์และพจน์ต่างกันย่อมมีได้”

คำว่า อนุปปนฺนา ตัดบทเป็น น + อุปปนฺนา คำว่า อุปปนฺนา แปลว่า “สำเร็จแล้ว” หรือ “บริบูรณ์แล้ว” ความหมายแรกกล่าวไว้ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ ความหมายหลังพบในปทรูปสิทธิภาสาฏีกา ส่วนปทรูปสิทธิคัณฐิตัดบทเป็น น + นุปปนฺนา โดย นุปปนฺนา มาจาก นิ = นิฏฺฐํ (ความสำเร็จ) + อุปปนฺนา (ถึง) คำว่า อนุปปนฺนา จึงแปลตามความเห็นนี้ว่า “ไม่ถึงความสำเร็จ”

คำว่า นิปาตนา มาจาก นิปาตน ศัพท์ + สฺมา วิภัตติ ลง สฺมา ในอรรถตติยาวิภัตติ ดังคำว่า มตฺตา สุขปริจฺจาคา (ด้วยการสละสุขเล็กน้อย) คำว่า นิปาตน

โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นิปาตียนฺเต เอเตนาติ นิปาตนํ (สูตรเครื่องให้สำเร็จศัพท์[ที่ไม่สำเร็จด้วยสูตร])]

เย สทฺทา ลกฺขเณน อนุปปนฺนา อนิทฺทิฏฺฐลกฺขณา อกฺขราทิโต นาโมปสคฺคนิปาตโต วา สมาสตทฺธิตาทิโต วา, เต นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

ศัพท์เหล่าใดยังมิได้สำเร็จด้วยสูตร คือ ยังมิได้แสดงสูตรไว้โดยอักษรเป็นต้น ก็ดี โดยนาม อุปสรรค หรือนิบาตเป็นต้น ก็ดี โดยสมาสหรือตัทธิตเป็นต้น ก็ดี ศัพท์เหล่านั้นย่อมสำเร็จด้วยสูตรนี้

[คำว่า ลกฺขณ ในประโยคนี้ใช้ในความหมายว่า สูตร ซึ่งก็คือสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ ดังคัมภีร์การิกา (คาถา ๕๕) ที่เป็นวรรรณกรรมบาลีฉบับแรกของพม่าและแต่งก่อนสัททนีติปกรณ์ได้แสดงคำไวพจน์ของสูตรว่า

อารมฺโภ วจนํ ปตฺติ ลกฺขณํ โยคเมว จ
วากฺยํ สุตฺตยตนาทิ สุตฺตานมภิธายกํ.[๕๕๘]

"ศัพท์ที่กล่าวสูตร คือ อารมฺภ วจน ปตฺติ ลกฺขณ โยค วากฺย สุตฺต และยตน เป็นต้น"

ข้อความว่า "ยังมิได้แสดงสูตรไว้โดยอักษรเป็นต้น" หมายความว่า ไม่มีสูตรที่กล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ที่ประกอบขึ้นจากอักษรแต่ละตัว พร้อมทั้งบทและพยัญชนะ ดังสัททนีติปกรณ์แสดงตัวอย่างของอักษร บท และพยัญชนะ ดังนี้

ตัวอย่างอักษร

- เจตฺย = เจติย (เจดีย์)
- ขตฺย = ขตฺติย (กษัตริย์) ลบสระ อิ ใน ติ
- ปทฺม = ปทุม ลบสระ อุ ใน ทุ
- นิเสฺนห = นิสิเนห ลบสระ อิ ใน สิ
- รตฺน = รตน ลบสระ อ ใน ต
- กฺริย = กิริย
- เกฺลส = กิเลส ลบสระ อิ ใน กิ ด้วยสูตร ๖๙ ว่า สรโลโป ยมนราทีสุ วา (ในเพราะ ย, ม, น และ ร อักษรเป็นต้น ลบสระได้บ้าง)

ตัวอย่างบท

- เอฬมูโค (ทั้งหนวกทั้งใบ้) แปลง มุข เป็น มูค ด้วยสูตร ๑๐๓ ว่า เอฬโต มุขสฺส มูโค (แปลง มุข เป็น มูค ท้าย เอฬ ศัพท์)

ตัวอย่างพยัญชนะ

- ตถาคโต (ผู้ตรัสอย่างนั้น)
- สุคโต (ผู้ตรัสดี)
- กุสีโต (ผู้จมลงอย่างน่าเกลียด, ผู้เกียจคร้าน) แปลง ท เป็น ต ด้วยสูตร ๗๓ ว่า โต ทสฺส (แปลง ท เป็น ต)

ตัวอย่างของนาม อุปสรรค นิบาต สมาส ตัทธิต รวมทั้งอาขยาตและกิตก์ที่ละไว้ด้วย อาทิ ศัพท์ พึงทราบตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวตารที่ประกอบใช้สูตรนี้เป็นหลัก ดังนี้

ตัวอย่างนาม

- ปุพฺเพ (ในกาลก่อน) แปลง สฺมึ เป็น เอ (หน้า ๓๒)
- จตสฺสนฺนํ (แก่/แห่ง ๔) แปลงสระ อุ ของ ตุ เป็น อ (หน้า ๓๘)

ตัวอย่างอุปสรรค

- โสณฺณํ = สุวณฺณํ (ทอง) แปลง ว เป็น โอ และลบ อุ <ตัวอย่างนี้ไม่พบในคัมภีร์พาลาวตาร แต่น่าจะเข้ากับเนื้อความของสูตรนี้ เพราะ สุ เป็นบทอุปสรรคที่มีอรรถว่า โสภณ (งาม) และคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๘๗) ก็แสดงรูปวิเคราะห์ว่า โสภโณ วณฺโณ ยสฺส สุวณฺณํ (วัตถุที่มีสีงาม)>

ตัวอย่างนิบาต

- กจฺจิ โน = กจฺจิ นุ (หรือไร) ลบสระ อุ และลง โอ อาคม (หน้า ๗) ในคัมภีร์พาลาวตารมิได้ใช้สูตรนี้ในการประกอบรูปศัพท์ แต่ใช้ จ ศัพท์ในสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺรากาโร.

ตัวอย่างสมาส

- พหุนทิโก สมุทฺโท (มหาสมุทรที่มีแม่น้ำมาก) ทำรัสสะ อี ใน ที เป็น อิ (หน้า ๕๐)
- อิตฺถิปุมํ (สตรีและบุรุษ) ทำรัสสะ อี ใน ถี เป็น อิ (หน้า ๕๒), ตั้งอัพยยีภาวสมาสเป็นเอกพจน์ (หน้า ๕๓)

ตัวอย่างตัทธิต

- อชฺช (ในวันนี้)
- สชฺชุ (ในกาลที่เสมอกัน)
- อปรชฺชุ (ในวันอื่นอีก) ลง ชฺช, ชฺชุ ปัจจัยท้าย อิม, สมาน, อปร ศัพท์ และแปลง อิม เป็น อ, แปลง สมาน เป็น ส (หน้า ๔๑ : นามกัณฑ์)

- ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา) ทำรัสสะ อา ใน ญา เป็น อ (หน้า ๖๑)
- โสวณฺณมยํ (สิ่งที่ทำด้วยทอง) พฤทธิ์สระ อุ เป็น โอ (หน้า ๖๒)
- เตรส (๑๓) แปลง ติ เป็น เต (หน้า ๖๓)
- ทณฺฑิตฺตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) ทำรัสสะ อี ใน ฑี เป็น อิ (หน้า ๖๓)
- อรหตา (ความเป็นพระอรหันต์) ลบ นฺต ศัพท์ (หน้า ๖๕)
- อชฺชวํ (ความซื่อตรง) แปลง อุ ของ ชุ เป็น อว (หน้า ๖๕)
- มลินี กโรติ (ย่อมกระทำให้หม่นหมอง) ลง อี ปัจจัย (หน้า ๖๖)

ตัวอย่างอาขยาต

- ปเจ (พึงหุง) แปลง เอยฺย เป็น เอ (หน้า ๗๒)
- อปจิ (หุงแล้ว) ทำรัสสะ อี ใน จี เป็น อิ (หน้า ๗๔)
- กิณาติ (ย่อมซื้อ) ทำรัสสะ อี ใน กี เป็น อิ และแปลง นา เป็น ณา (หน้า ๗๘)
- กยิรติ (ย่อมกระทำ) ลบ รฺ ของ กรฺ ธาตุ (หน้า ๗๙)
- อกาสิ, อกริ (ได้กระทำแล้ว) ทำรัสสะ อี เป็น อิ (หน้า ๗๙)

ตัวอย่างกิตก์

- ภยทสฺสาวี (ผู้เห็นภัยโดยปกติ) แปลงสระ อิ เป็น อ (หน้า ๘๕)
- ภิกฺขุ (ผู้เห็นภัยในวัฏสงสาร) ทำรัสสะ อู เป็น อุ (หน้า ๘๖)

ในสัททนีติปกรณ์และนิรุตติทีปนีได้กล่าวถึงการเพิ่มพยางค์และการลดพยางค์ในบท จัดว่านับเข้าในวิธีของสูตรนี้อีกด้วย ในที่นี้ขอนำมากล่าวไว้เพื่อประเทืองปัญญาแก่ผู้สนใจภาษาบาลี

กล่าวคือ สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๑) กล่าวถึงการเพิ่มพยางค์ในบทว่า อปฺปกฺขรานํ พหุตฺตมญฺญถตฺตญฺจ (ความมากและความเป็นอย่างอื่นของพยางค์น้อยย่อมมี) การเพิ่มพยางค์ในบทด้วยการลงอาคมและอาเทศนี้เรียกว่า ปสารณนัย คือ การยืดคำ (ไม่เหมือนกับสัมปสารณนัยในนิรุตตินัย ๑๐) ส่วนการลดพยางค์ในบทด้วยการลบและอาเทศ เรียกว่า สังโกจนนัย คือ การย่อคำ พึงประกอบใช้สูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๒) ว่า พหฺวกฺขรานํ อปฺปตฺตมญฺญถตฺตญฺจ (ความน้อยและความเป็นอย่างอื่นของพยางค์มากย่อมมี) เช่น

ตัวอย่างการเพิ่มพยางค์ในบท

- เอกจฺจิโย, เอกจฺเจยฺโย = เอกจฺโจ (บางคน)
- มาติโย = มจฺโจ (มนุษย์) - กิจฺจยํ = กิจฺจํ (หน้าที่)

- สุวามิ = สามิ (เจ้านาย) - สุวามินิ = สามินิ (เจ้านายหญิง)
- สตฺตโว = สตฺโต (สัตว์) - สุสรติ = สรติ (ระลึกอยู่)
- ทุเว = เทฺว (สอง) - ปขุมํ = ปมฺหํ (ขนตา)
- ปณฺฑิติยํ = ปณฺฑิจฺจํ (ความเป็นบัณฑิต)
- สุวเกหิ ปุตฺเตหิ = สเกหิ ปุตฺเตหิ (ด้วยบุตรทั้งหลายของตน)

ตัวอย่างการลดพยางค์ในบท

- อาเจโร = อาจริโย (อาจารย์) - ติณฺหํ = ติขิณํ (อันคมกล้า)
- สุณฺหา = สุณิสา (สะใภ้) - อภิณฺหํ = อภิกฺขณํ (บ่อยๆ)
- ปณฺโห = ปุพฺพณฺโห (เวลาเช้า) - อจฺเฉรํ = อจฺฉริยํ (น่าอัศจรรย์)
- ปาฏิหีรํ, ปาฏิเหรํ = ปาฏิหาริยํ (ปาฏิหาริย์)
- มจฺเฉรํ, มจฺฉรํ = มจฺฉริยํ (ความตระหนี่)
- กจฺจาโน = กาติยาโน (พระกัจจานะ)
- ปทฺมานิ = ปทุมานิ (ดอกปทุมทั้งหลาย)

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ท่านนิยมใช้สูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้นในสนธิกัณฑ์ นามกัณฑ์ และสมาสกัณฑ์ ในอาขยาตกัณฑ์นิยมใช้สูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น และส่วนมหาสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ นี้มีใช้น้อยที่สุด พบในสมาสเกี่ยวกับการลง อี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะ และการลง ก ปัจจัยที่มีความหมายว่า คล้ายเหมือน เป็นต้นในตัทธิต นอกจากนั้น มหาสูตรว่า ปจฺจยา-ทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ปทรูปสิทธิ-ปกรณ์นิยมใช้ในการลงกิตก์ปัจจัยและการประกอบรูปศัพท์ด้วยการอาเทศเป็นต้น แต่คัมภีร์พาลาวตารใช้สูตร ยทนุปปนฺนา นี้เป็นมหาสูตรที่ใช้ครอบคลุมทุกปริจเฉท โดยไม่กล่าวถึงมหาสูตรอีก ๓ สูตรไว้ในคัมภีร์ เพราะถือว่าใช้มหาสูตรเพียงสูตรเดียวก็เพียงพอแล้ว เนื่องด้วยพาลาวตารเป็นคัมภีร์ย่อกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ จึงไม่แสดงบางสูตร

อนึ่ง บางท่านคิดว่าสูตร วชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนฺเต (ศัพท์ว่า ปพฺพชฺชา เป็นต้นย่อมสำเร็จด้วย วช ธาตุเป็นต้น) ว่าเป็นมหาสูตรเช่นเดียวกัน แต่สูตรดังกล่าวไม่จัดเป็นมหาสูตร เพราะเกี่ยวกับอุณาทิปัจจัยที่เป็นศัพท์เฉพาะเท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๖๓๘) ว่า

อุณาทิปจฺจยา อนิฏฺฐงฺคตา เย ปโยคา, เต สพฺเพ อิมินาว สิชฺฌนฺติ. อญฺเญสํ หิ ปจฺจยา-ทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีตฺยาทีนิเยว นิปฺผาทกานีติ.[๔๕๙]

"อุทาหรณ์เหล่าใดลงอุณาทิปัจจัย (ปัจจัยมี อุณฺ = ณุ เป็นต้น) ไม่ถึงความสำเร็จ อุทาหรณ์ทั้งหมดนั้นย่อมสำเร็จด้วยสูตรนี้นั่นแหละ เพราะสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ เป็นต้น เป็นสูตรทำให้สำเร็จบทกิตก์อื่น"]

ตทฺธิตโต ตาว-

ลำดับแรก อุทาหรณ์โดยตัทธิต เช่น

อิมสฺมา ชฺช สิยา กาเล สมานาปรโต ชฺชุ จ
อิมสทฺทสฺส'กาโร จ สมานสฺส จ โส สิยา.

ลง ชฺช ปัจจัยท้าย อิม ศัพท์ในกาลเวลา
ลง ชฺชุ ปัจจัยท้าย สมาน ศัพท์ และ อปร ศัพท์
แปลง อิม ศัพท์เป็น อ อักษร
และแปลง สมาน ศัพท์เป็น ส

อิมสฺมึ กาเล อิมสฺมึ ทิวเส วา อชฺช, สมาเน กาเล สชฺชุ, อปรสฺมึ ทิวเส อปรชฺชุ.

ในกาลนี้ หรือว่า ในวันนี้ มีรูปว่า อชฺช
ในกาลที่เสมอกัน มีรูปว่า สชฺชุ (ในขณะทำกรรมนั้นเอง)
ในวันอื่นอีก มีรูปว่า อปรชฺชุ (ในวันหน้า, ในวันข้างหน้า)

[คำว่า อชฺช มาจาก อิม ศัพท์ + ชฺช ปัจจัยในอรรถว่า กาล หรือ วัน ลง ชฺช ปัจจัย และแปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรนี้ แม้รูปว่า สชฺชุ ก็มาจาก สมาน ศัพท์ + ชฺชุ ปัจจัย แปลง สมาน เป็น ส ด้วยสูตรนี้ อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๐๗) แสดงรูปวิเคราะห์ สชฺชุ ว่า สมาเน อหนิ สชฺชุ (ในวันที่เสมอกัน มีรูปว่า สชฺชุ = ในวันที่ทำกรรมนั้นเอง)

รูปว่า อชฺช มักใช้ในความหมายหลังว่า "ในวันนี้" แต่บางแห่งอาจใช้ในความหมายว่า "ในกาลนี้, บัดนี้" ตามความหมายแรกว่า อิมสฺมึ กาเล (ในกาลนี้) ดังหลักฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๑๗๒) ว่า

วตฺตุกาโม อหํ อชฺช ปจฺจยาการวณฺณนํ
ปติฏฺฐํ นาธิคจฺฉามิ อชฺโฌคาโฬฺหว สาครํ.[๙๐]

"บัดนี้ ข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวอธิบายปัจจยาการ ทั้งๆ ที่ยังไม่ได้ที่อาศัย เหมือนบุรุษก้าวลงสู่สาครยังไม่ได้ที่เหยียบยัน ฉะนั้น"

นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งพบคำไวพจน์ของ อชฺช อีกหลายคำว่า

๑. อชฺชทิวส (วันในกาลนี้, วันนี้) พบในอรรถกถาชาดกว่า

หิยฺโย ปวตฺตมฺปิ อชฺชทิวสํ น ปาปุณิ.[๙๖๑]

"แม้อายุที่ดำเนินไปในวันวานก็ไม่มาถึงวันนี้"

๒. อชฺชกาล (กาลในวันนี้, ปัจจุบันนี้) พบในอรรถกถาพุทธวงศ์และอรรถกถาธรรมบทว่า

ยาวชฺชกาลา อวินาสยนฺตา ปาฬิกฺกมญฺเจว จ ปาฬิยตฺถํ.
กถานุสนฺธึ สุคตสฺส ปุตฺตา ยถาสุตํเยว สมาหรึสุ.[๙๖๒]

"เหล่าโอรสพระสุคต ไม่ทำลำดับพระบาลีและอรรถแห่งพระบาลีให้เสื่อมเสีย ช่วยกันรวบรวมตามที่ศึกษาสดับฟังสืบต่อเรื่องกันมา จนตราบเท่าปัจจุบันนี้"

อาจริยปรมฺปราย ยาวชฺชกาลา อาภโต.[๙๖๓]

"อาจารย์ต่อๆ มาได้นำพุทธวงศ์มาแล้วจวบจนถึงปัจจุบันนี้"

สา อปรภาเค อฏฺฐ สลากภตฺตานิ ปฏฺฐเปสิ. ตานิ ยาวชฺชกาลา ทียนฺติเยว.[๙๖๔]

"นางยักษิณีนั้นได้ตั้งสลากภัต ๘ ที่ไว้ในกาลต่อมา มหาชนย่อมถวายสลากภัตเหล่านั้นจวบจนถึงปัจจุบันนี้"

๓. อชฺชตนกาล (กาลที่มีในวันนี้, ปัจจุบันนี้) พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและอัฏฐสาลินีว่า

ยํ คติกาลาหาราทิสมฺปตฺติยา อภาเวน อชฺชตนกาลปุริสานํ วิย วสฺสสตมตฺตปริมาณสฺส อายุโน ขยวเสน มรณํ โหติ, อิทํ อายุกฺขเยน มรณํ นาม.[๙๖๕]

"มรณะใดย่อมมีด้วยการสิ้นอายุซึ่งมี ๑๐๐ ปีเป็นกำหนด เช่นเดียวกับอายุของคนทุกวันนี้ เพราะไม่มีสมบัติคือคติ, กาล และอาหารเป็นต้น ข้อนี้ชื่อว่ามรณะด้วยการสิ้นอายุ"

ตโต อุทฺธํ เตสํเยว สิสฺสานุสิสฺสสงฺขาตาย อาจริยปรมฺปราย ยาวชฺชตนกาลา อาภโต.[๙๖๖]

"ต่อจากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั่นแหละนำมาแล้วโดยสืบต่อกันมาตามอาจารย์จนถึงปัจจุบันนี้"]

การประกอบรูปศัพท์ อชฺช

ศัพท์เดิมเป็น อิม ศัพท์ และ กาล ศัพท์

[ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้ายบททั้งสอง แปลง สฺมึ เป็น เอ เป็นต้น สำเร็จรูปเป็น อิมสฺมึ กาเล]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อิมสฺมึ กาเล (ในกาลนี้) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ชฺช ปัจจัยในอรรถกาลด้วยสูตรว่า "ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ"

ลบวิภัตติท้าย อิมสฺมึ และ กาเล ด้วยสูตรว่า "เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ"

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส"

ลบ กาล ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า "ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ"

ตั้ง อชฺช ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า "ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ"

ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อชฺช ศัพท์ด้วยสูตรว่า "โอกาเส สตฺตมี"

ลบ สฺมึ วิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ"

สำเร็จรูปเป็น อชฺช

นิปาเตหิ ภวตฺเถ ตนปฺปจฺจโย.

ลง ตน ปัจจัยท้ายนิบาตในอรรถว่า มี

อชฺช ภวํ อชฺชตนํ, อชฺช ภวา อชฺชตนี, เสฺว ภวํ สฺวาตนํ.

เช่น

คำที่มีในวันนี้ (คำสมัยใหม่) มีรูปว่า อชฺชตนํ (นปุงสกลิงค์)

กิริยาที่มีในวันนี้ มีรูปว่า อชฺชตนี (อิตถีลิงค์)

บุญที่มีในวันพรุ่งนี้ มีรูปว่า สฺวาตนํ

[ในคัมภีร์เถรคาถา พบรูปปุงลิงค์ว่า อชฺชตโน ธมฺโม (ธรรมที่มีในวันนี้) ดังนี้

นายํ อชฺชตโน ธมฺโม นจฺเฉโร นปิ อพฺภุโต
ยตฺถ ชาเยถ มีเยถ ตตฺถ กึ วิย อพฺภุตํ.[๙๖๗]

"ธรรมนี้มิใช่มีแต่วันนี้ ไม่น่าอัศจรรย์ ทั้งมิใช่ไม่เคยมีมา ในโลกที่สัตว์เกิดสัตว์ตายจะไม่เคยมีได้อย่างไร"

ในพระบาลีมักพบประโยคที่นิมนต์พระพุทธเจ้าเพื่อฉันภัตตาหารว่า อธิวาเสตุ เม ภนฺเต ภควา อชฺชตนาย ภตฺตํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคโปรดรับภัตของข้าพระองค์ เพื่อบุญและปีติปราโมทย์ที่มีในวันนี้ หรือ อธิวาเสตุ เม ภนฺเต ภควา สฺวาตนาย ภตฺตํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคโปรดรับภัตของข้าพระองค์ เพื่อบุญและปีติปราโมทย์ที่มีในวันพรุ่งนี้) คำว่า อชฺชตนํ และ สฺวาตนํ หมายถึง ปุญฺญญฺเจว ปีติปาโมชฺชญฺจ (บุญและปีติปราโมทย์) ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อชฺชตนายาติ ยํ เม ตุมฺเหสุ การํ กโรโต อชฺช ภวิสฺสติ ปุญฺญญฺจ ปีติปาโมชฺชญฺจ, ตทตฺถาย.[๖๘]

"คำว่า อชฺชตนาย (เพื่อบุญและปีติปราโมทย์ที่มีในวันนี้) หมายความว่า บุญและปีติปราโมทย์ใดจักมีในวันนี้แก่ข้าพระองค์ผู้กระทำสักการะในพระองค์อยู่ [พระผู้มีพระภาคโปรดรับภัต] เพื่อประโยชน์แก่บุญและปีติปราโมทย์นั้น"

ตตฺถ สฺวาตนายาติ ยํ เม ตุมฺเหสุ สกฺการํ กโรโต เสฺว ภวิสฺสติ ปุญฺญญฺเจว ปีติปาโมชฺชญฺจ, ตทตฺถาย.[๖๙]

"ในพากย์นั้น คำว่า สฺวาตนาย (เพื่อบุญและปีติปราโมทย์ที่มีในวันพรุ่ง) หมายความว่า บุญและปีติปราโมทย์ใดจักมีในวันพรุ่งแก่ข้าพระองค์ผู้กระทำสักการะในพระองค์อยู่ [พระผู้มี-พระภาคโปรดรับภัต]เพื่อประโยชน์แก่บุญและปีติปราโมทย์นั้น"

ในบางที่ คำว่า อชฺชตนา และ สฺวาตนา เป็นอิตถีลิงค์ที่หมายถึง ยาคุ (ข้าวยาคู) ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๒๓๗) ว่า

ภิกฺขู อชฺชตนาย วา สฺวาตนาย วา ยาคุยา นิมนฺเตตฺวา เตสํ ฆรํ ปวิฏฺฐานํ ยาคุํ เทติ.[๗๐]

"บุคคลนิมนต์ภิกษุทั้งหลายเพื่อข้าวยาคูที่มีในวันนี้หรือวันพรุ่ง แล้วถวายข้าวยาคูแก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นผู้เข้ามาสู่เรือน"

คำว่า อชฺชตนี หมายถึง วิภตฺติ คือ วิภัตติที่มีในวันนี้ หมายถึง วิภัตติที่แสดงข้อความที่เกิดขึ้นในวันนี้

รูปว่า อชฺชตนํ, อชฺชตนี ไม่ซ้อนพยัญชนะเป็น อชฺชตฺตนํ, อชฺชตฺตนี เพราะว่าสันสกฤตมีรูปที่ไม่ซ้อนพยัญชนะว่า อทฺยตนํ, อทฺยตนี ข้อนี้ต่างกับคำว่า หิยฺยตฺตนี ที่ซ้อนอักษร เพราะว่าสันสกฤตมีรูปสังโยคว่า หฺยสฺตนี จึงต้องซ้อนให้มีรูปสังโยคเหมือนสันสกฤต

คำว่า สฺวาตนํ มีศัพท์เดิมมาจาก เสฺวตนํ แปลง เอ เป็น อา ด้วยสูตรนี้เช่นกัน]

เอวํ ปุราตนํ, หิยฺโย ภวํ หิยฺยตฺตนํ, หิยฺโย ภวา หิยฺยตฺตนี อิจฺจาทิ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ปุราตนํ (คำที่มีในอดีต, คำเก่า)

กรรมที่มีเมื่อวานนี้ มีรูปว่า หิยฺยตฺตนํ (นปุงสกลิงค์)

กิริยาที่มีเมื่อวานนี้ มีรูปว่า หิยฺยตฺตนี (อิตถีลิงค์)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า หิยฺยตฺตนํ, หิยฺยตฺตนี มาจาก หิยฺโย ศัพท์ + ตน ปัจจัย แปลง โอ เป็น อ ด้วยสูตรนี้ และซ้อน ตฺ เป็น ตฺต ด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) กล่าวว่า ให้แปลงสระ โอ และสระ เอ ของ เสฺว ใน สฺวาตน เป็น อ ด้วยสูตรว่า เอโอนม วณฺเณ (ในเพราะอักษรหลัง ให้แปลง เอ และ โอ เป็น อ) ดังตัวอย่างในพระบาลีว่า

- อคฺคมกฺขายติ (กล่าวว่าเลิศ) = อคฺโค + อกฺขายติ
- ปจฺจยาการเมว (ปัจจยาการนั่นแหละ) = ปจฺจยากาโร + เอว
- หิยฺยตฺตนํ (บุญที่มีเมื่อวานนี้) = หิยฺโย + ตนํ
- ปาตราโส (การบริโภคในเวลาเช้า) = ปาโต + อาโส
- ปาตมนุสิฏฺโฐ (สั่งสอนแล้วในเวลาเช้า) = ปาโต + อนุสิฏฺโฐ
- กกุสนฺธ โกณาคมโน (พระกกุสันธะและพระโกณาคมน์) = กกุสนฺโธ + โกณาคมโน
- เถร วาทานมุตฺตโม (คำสอนของพระเถระดีเลิศกว่าคำสอนทั้งหลาย) = เถโร + วาทานํ + อุตฺตโม

คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (คำอธิบายสูตร ๑๑๘) ได้กล่าวถึงการลง ณิก ปัจจัยในอรรถวิจฉาด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๐) ว่า ทิสฺสนฺตญฺเญปิ ปจฺจยา (แม้ปัจจัยอื่น[จากปัจจัยที่กล่าวไว้แล้ว]ย่อมมีได้) เช่น เทวสิกํ (ทุกๆ วัน) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทิวเส ทิวเส เทวสิกํ ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาของพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๑๐๖) ว่า

เทวสิกนฺติ ทิวเส ทิวเส.[๔๗๑]

“คำว่า เทวสิกํ แปลว่า ทุกๆ วัน”]

อพฺยยตทฺธิตํ.

จบ อัพยยตัทธิต

สรุป ปัจจัยในอัพยยตัทธิตมี ๑๐ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. **กฺขตฺตุํ ปัจจัย :** เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุํ (ลง กฺขตฺตุํ ปัจจัยในความหมายของ สกึ ท้าย เอก ศัพท์เป็นต้น)

- เอกสฺมึ วาเร เอกกฺขตฺตุํ (ครั้งหนึ่ง)

๒. **ธา ปัจจัย :** วิภาเค ธา จ (ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายสังขยาศัพท์ในการจำแนก)

- เอเกน วิภาเคน เอกธา (โดยส่วนเดียว)

๓. **ชฺฌํ ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ.

- อเกน วิภาเคน เอกชฺฌํ (โดยส่วนเดียว)

๔. **โส ปัจจัย :** จ ศัพท์ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ.

- สุตฺเตน วิภาเคน สุตฺตโส (โดยส่วนคือพระบาลี)

๕. **ถา ปัจจัย :** สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตุ ถา (ลง ถา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายสรรพนามในการแสดงปการะ)

- โส ปกาโร ตถา (ประการนั้น)

๖. **ถตฺตา ปัจจัย :** ตุ ศัพท์ในสูตรว่า สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตุ ถา.

- เตน ปกาเรน ตถตฺตา (โดยประการนั้น)

๗. **ถํ ปัจจัย :** กิมิเมหิ ถํ (ลง ถํ ปัจจัยท้าย กึ และ อิม ศัพท์ในการแสดงปการะ)

- โก ปกาโร กถํ (ประการไร)

๘. **ชฺช ปัจจัย :** ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร)

- อิมสฺมึ กาเล อิมสฺมึ ทิวเส วา อชฺช (ในกาลนี้ หรือว่า ในวันนี้)

๙. **ชฺชุ ปัจจัย :** ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

- สมาเน กาเล สชฺชุ (ในกาลที่เสมอกัน)

๑๐. **ตน ปัจจัย** : ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

- อชฺช ภวํ อชฺชตนํ (บุญที่มีในวันนี้)

สามญฺญวุตฺติภาวตฺถา- พฺยยโต ตทฺธิตํ ติธา
ตตฺราทิ จตุธาปจฺจา- เนกตฺถสฺสตฺถิสงฺขฺยโต.

ตัทธิตมี ๓ อย่าง โดย[จำแนกเป็น]สามัญญวุตติตัทธิต ตัทธิตที่มีอรรถภาวะ (ภาวตัทธิต) และอัพยยตัทธิต

ในบรรดาตัทธิตทั้งสามอย่างนั้น [สามัญญวุตติ]ตัทธิตอย่างแรก มี ๔ อย่าง โดย[จำแนกเป็น]อปัจจตัทธิต อเนกัตถตัทธิต อัสสัตถิตัทธิต และสังขยาตัทธิต

[คำว่า จตุธาปจฺจาเนกตฺถสฺสตฺถิสงฺขฺยโต ตัดบทเป็น จตุธา + อปจฺจ + อเนก + อตฺถ + อสฺสตฺถิสงฺขฺยโต

คำว่า สามญฺญวุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า สามญฺญโต วุตฺติ ยสฺสาติ สามญฺญวุตฺติ (ตัทธิตที่มีความเป็นไปโดยทั่วไป[กับลิงค์ทั้ง ๓])

คำว่า สงฺขฺยโต มีศัพท์เดิมมาจาก สงฺขฺยาโต ให้รัสสะ อา เป็น อ เพื่อรักษาคณะฉันท์ให้เป็น ช คณะว่า ถิสงฺขฺย (๑ ๒ ๑) โดยรัสสะด้วยสูตรว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสาปจฺจเยสุ จ (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง) เช่น กญฺญโต (จากสาวน้อย), อิตฺถิโต (จากหญิง), ชมฺพุโต (จากต้นหว้า) ดังที่กล่าวไว้ในนามกัณฑ์ สูตร ๒๖๑ แต่อุทาหรณ์ที่ทำรัสสะในเพราะ โต ปัจจัยนี้ไม่แน่นอน ดังตัวอย่างว่า นิจฺจสญฺญาโต (จากนิจจสัญญา), สุขสญฺญาโต (จากสุขสัญญา) และ อตฺตสญฺญาโต (จากอัตตสัญญา) ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๓๑๖) ว่า

โส วิปสฺสนากฺขเณ อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาโต จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต, ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญาโต, อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญาโต, นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิโต, วิราคานุปสฺสนาย ราคโต, นิโรธานุปสฺสนาย สมุทยโต, ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทานโต จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต อสฺสสติ เจว ปสฺสสติ จ. เตน วุจฺจติ “วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี”ติ.[๔๗๒]

“ในขณะเจริญวิปัสสนา ภิกษุนั้นปลดเปลื้องจิตจากนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา จากสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา จากอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา จากความเพลิดเพลินด้วย

นิพพิทานุปัสสนา จากราคะด้วยวิราคานุปัสสนา จากสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา จากความยึดมั่นด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ย่อมหายใจออกและหายใจเข้า

เพราะเหตุนั้นจึงตรัสว่า วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตให้หลุดพ้น เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตให้หลุดพ้น เมื่อหายใจออก)”

แม้ในพระบาลีก็พบอุทาหรณ์ว่า คณนาโต อสงฺขิยํ (นับไม่ถ้วนโดยจำนวน) ในคัมภีร์อปทานว่า

สตฺตสตฺตติกฺขตฺตุญฺจ เทวรชฺชํ กริสฺสติ
ปเทสรชฺชํ วิปุลํ คณนาโต อสงฺขิยํ.[๔๗๓]

“ผู้นี้จักครองเทวสมบัติตลอด ๗๗ ชาติ จักเป็นพระเจ้าประเทศราชอันไพบูลย์นับชาติไม่ถ้วน”

สรุปความว่า บทตัทธิตแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. **สามัญญวุตติ** ตัทธิตที่มีได้ทั่วไปกับลิงค์ทั้ง ๓ คือ มีรูปได้ทั้ง ๓ ลิงค์นั้นเอง แบ่งออกเป็น

๑.๑ อปัจจตัทธิต หรือโคตตตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงเหล่ากอ

๑.๒ อเนกัตถตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงอรรถหลายประการ คือ ระคนแล้ว, ข้ามไป, เที่ยวไป, นำไปด้วยสิ่งนั้น เป็นต้น

๑.๓ อัสสัตถิตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

๑.๔ สังขยาตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงจำนวน

๒. **ภาวตัทธิต** ตัทธิตที่แสดงความหมายว่า ความเป็น มีลิงค์เฉพาะศัพท์

๓. **อัพยยตัทธิต** ตัทธิตที่เป็นอัพยยศัพท์ จัดเป็นอลิงค์

ปทรูปสิทธิปกรณ์ถือว่า วิเสสตัทธิตนับเข้าในอเนกัตถตัทธิตแล้ว จึงไม่นับเป็นตัทธิตหนึ่งต่างหากในสามัญญวุตติ ๔ ประเภท แต่ท่านแสดงวิเสสตัทธิตไว้เป็นอีกแผนกหนึ่งต่อจากภาวตัทธิต ไม่รวมอยู่ในอเนกัตถตัทธิต ทำให้เข้าใจว่าไม่รวมอยู่ในอเนกัตถตัทธิต ดังนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์จึงจำแนกตัทธิตไว้ ๔ ประเภท ดังข้อความในคัมภีร์ปโยคสิทธิ (สูตร ๑๒๐) ว่า

สามญฺญญฺจ วิเสโส จ ภาวโช จ นิปาตโช
อิติ วิญฺญูหิ วิญฺเญยฺโย ตทฺธิโต ตุ จตุพฺพิโธ.[๔๗๔]

"ตัทธิตมี ๔ ประเภท คือ สามัญญตัทธิต วิเสสตัทธิต ภาวตัทธิต (ตัทธิตที่ลงในอรรถภาวะ) และนิปาตตัทธิต (ตัทธิตที่เกิดจากนิบาต) ผู้มีปัญญาพึงทราบอย่างนี้"

ในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๓) พบคาถาที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

สามญฺญญฺจ วิเสโส จ นิปาโต ภาวโช ตถา
อิติ วิญฺญูหิ วิญฺเญยฺโย ตทฺธิโต ตุ จตุพฺพิโธ.[๔๗๕]

"ตัทธิตมี ๔ ประเภท คือ สามัญญตัทธิต วิเสสตัทธิต นิปาตตัทธิต และตัทธิตที่ลงในอรรถภาวะ (ภาวตัทธิต) ผู้มีปัญญาพึงทราบอย่างนี้"

คาถาข้างต้นที่พบในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย คงไม่ใช่คาถาที่ประพันธ์ของท่านผู้แปลคือพระอัคคธัมมาภิวงศ์ แต่น่าจะเป็นคาถาที่โบราณาจารย์ชาวสิงหลประพันธ์ไว้ในคัมภีร์โมคคัลลานพยาขยาที่เป็นฉบับแปลภาษาสิงหล ความจริงคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัยนี้เป็นตำราแปลและอธิบายโมคคัลลานไวยากรณ์ที่นำคำแปลและคำอธิบายโดยย่อซึ่งเขียนไว้ด้วยภาษาสิงหลมาเป็นโครงร่างของคัมภีร์ แล้วอธิบายเพิ่มเติมจากไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตโดยละเอียด

ตามคำอธิบายของโมคคัลลานไวยากรณ์ ตัทธิตมี ๔ ประเภท คือ

๑. **สามัญญตัทธิต** ตัทธิตที่ทั่วไปกับลิงค์ทั้ง ๓ คือ มีรูปได้ทั้ง ๓ ลิงค์

๒. **วิเสสตัทธิต** ตัทธิตที่มีลิงค์เฉพาะศัพท์ ลงในอรรถสกัตถ์ เช่น อากาสานญฺจํ (อากาศอันไม่มีที่สุดนั่นแหละ) เป็นต้น หรือในอรรถสมูหะ เช่น คามตา (กลุ่มหมู่บ้าน)

๓. **ภาวตัทธิต** ตัทธิตที่ลงในความหมายว่า ความเป็น มีลิงค์เฉพาะศัพท์ เช่น จนฺทตฺตํ (ความเป็นพระจันทร์)

๔. **นิปาตตัทธิต** ตัทธิตที่นับเข้าในนิบาตอันเป็นอลิงค์ ลง โต ปัจจัย เช่น คามโต (จากหมู่บ้าน) เป็นต้นไปจนถึง จี ปัจจัย เช่น ธวลี (เป็นสีขาว)

มีข้อสังเกตว่า คำว่า สามญฺญวุตฺติ ในปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายไว้ว่า อปจฺจาทิสามญฺญตฺถวุตฺติโต ภาวตฺถโต อพฺยยโต จาติ ตทฺธิตํ ติธา ภวติ (ตัทธิตมี ๓ ประการอย่างนี้ โดยเป็นไปในอรรถสามัญทั่วไปมีอปัจจะเป็นต้น โดยตัทธิตที่มีอรรถภาวะ และโดยอัพยยตัทธิต) ตามนัยนี้คำว่า สามญฺญวุตฺติ มีรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า สามญฺเญ วุตฺติ ยสฺสาติ สามญฺญวุตฺติ (ตัทธิตที่มีความเป็นไปในอรรถสามัญทั่วไป) แต่รูปวิเคราะห์ที่กล่าวว่า สามญฺญโต วุตฺติ ยสฺสาติ สามญฺญวุตฺติ (ตัทธิตที่มี

ความเป็นไปโดยทั่วไป[กับลิงค์ทั้ง ๓]) ซึ่งสอดคล้องกับลักษณะของสามัญญวุตติตัทธิตที่ปรากฏในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๗) ว่า

ตตฺถ สามญฺญตทฺธิโต นาม อปจฺจสํสฏฺฐาทฺยตฺเถสุ ชาโต ลิงฺคตฺตยสาธารโณ วาสิฏฺฐ-ฆาติกาทิ.[๔๗๖]

“ในเรื่องนั้น ตัทธิตที่ทั่วไปกับลิงค์ทั้งสาม มี วาสิฏฺฐ และ ฆาติก เป็นต้น ที่มีในอรรถว่าอปัจจะและสังสัฏฐะเป็นต้น ชื่อว่า สามัญญตัทธิต”

ในรูปวิเคราะห์แรกของ สามญฺญวุตฺติ แสดงสามัญญวุตติตัทธิตว่ามีลักษณะเป็นไปในอรรถสามัญทั่วไปนอกจากอรรถภาวะและอัพยยะ จำแนกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. อปัจจตัทธิต

๒. อเนกัตถตัทธิต

๓. อัสสัตถิตัทธิต

๔. สังขยาตัทธิต

ดังนั้น บทตัทธิตอื่นทั้งหมดนอกจากภาวตัทธิตและอัพยยตัทธิตจึงได้ชื่อว่า สามัญญวุตติ-ตัทธิต ส่วนรูปวิเคราะห์หลังแสดงว่าสามัญญวุตติตัทธิตมีลักษณะเป็นไปในลิงค์ทั้ง ๓ โดยแตกต่างกับภาวตัทธิตที่เป็นนปุงสกลิงค์อย่างเดียว และอัพยยตัทธิตไม่มีลิงค์ทางไวยากรณ์โดยไม่มีรูปต่างกันตามลิงค์ต่างๆ ดังนั้น การจำแนกตัทธิตออกเป็น ๓ ประเภทตามรูปวิเคราะห์นี้ จึงกล่าวตามลิงค์ของบทสำเร็จ]

อิติ ปทรูปสิทฺธิยํ ตทฺธิตกณฺโฑ ปญฺจโม.

จบ ตัทธิตกัณฑ์ที่ ๕ ในปทรูปสิทธิปกรณ์

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๕๒
๒	พา. นวฏี. หน้า ๑๙๙
๓	มหานิ. อ. หน้า ๗๗
๔	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๖๑
๕	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๔.๒๘
๖	พา. นวฏี. หน้า ๑๙๙
๗	นีติ. สุตฺต. หน้า ๒๗๖
๘	กจฺจายนเภท. คาถา. ๑๔๐
๙	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา. ๒๖๗
๑๐	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๔๓๐
๑๑	ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๒๔๐
๑๒	ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๓๓๖
๑๓	ขุ. สุ. ๒๕.๙๙๗.๕๒๖
๑๔	สุตฺตนิ. อ. ๒.๔๒๙
๑๕	ที. สี. ๙.๒๖๓.๙๐
๑๖	ที. อ. ๑.๒๒๙
๑๗	มณิมญฺชู. ๒.๕
๑๘	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๖๑
๑๙	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๖๑
๒๐	เภทจินฺตา. คาถา ๑๐๙
๒๑	พา. หน้า ๕๗
๒๒	สารสฺวต. ๑.๑๘๘ : สมาสปฺรตฺยโยะ อิติ ษษฺจีโลปะ. ณกาโร วฤทฺธฺยรฺถะ.
๒๓	สารสฺวตฏีกา. ๑.๑๘๘ : สมาสปฺรตฺยโยะ อิติ วิภกฺติโลเป อุกฺตารฺถานมิติ อปตฺยศทฺเพ ลุปฺเต อุปคุ อณฺ อิติ สฺถิเต ณกาโร วฤทฺธฺยรฺถะ อีพรฺถศฺจ.
๒๔	กัจจายนสุตตัตถฏีกา. สูตร ๕๑๖
๒๕	กจฺจายนเภท คาถา ๑๔๒
๒๖	พา. นวฏี. หน้า ๒๐๐-๑
๒๗	กาตนฺตฺร. ๓.๔๓๕ : โย’นุพนฺโธ’ปฺรโยคี. อนุพธฺยต อิตฺยนุพนฺธะ, อปฺรยุกฺติรปฺรโยคะ. อนุพนฺโธ ย โส’ปฺรโยคี อนุจฺจารณีโย ภวติ.
๒๘	กาตนฺตฺรปญฺชิกา. ๓.๔๓๕ ฉบับฎีกาอยู่ในสูตร ๘๕๑ เล่ม ๕ หน้า ๔๘๒ : อนุพธฺยเต อิตฺยนุพนฺธะ. กรฺมณิ ฆญฺ. อนุปูรฺโวยํ พนฺธิริห วิโลปเน วรฺตเต. ยถา เคารฺนุพธฺยตามิติ. เอเตนานฺวตฺถพลาเทวานุพนฺธสํชฺญา สิทฺเธติ ทรฺศิตมฺ.
๒๙	โมคฺ. ปญฺจิกาฏี. ๑.๒๓
๓๐	พา. นวฏี. หน้า ๒๐๓
๓๑	นฺยาส. สูตร ๓๔๔
๓๒	นีติ. สุตฺต. สูตร ๘๓๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๓	พา. นวฏี. หน้า ๒๐๒
๓๔	นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๕๒
๓๕	ขุ. สุ. ๒๕.๖๑๗.๔๕๖
๓๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๖๕
๓๗	มุคฺธโพธนวฏีกา. คำอธิบายสูตร ๔๑๕ : ตสฺมาตฺ น ปตติ วํโศ เยน ชาเตน ตทปตฺยํ ตสฺมินฺ, เตน ปุตฺรเปาตฺรปฺรเปาตฺราเทา เอวํ กนฺยายาญฺจ อปตฺยปฺรตฺยยะ สฺยาตฺ ฯเปฯ ตตศฺจ อปตฺยปฺรตฺยยานฺตาตฺ ปุนรปฺรตฺยโย น สฺยาตฺ เอเกไนวาปตฺยปฺรตฺยเยน ตทรฺถสฺยาปิ ปฺรติปาทนาตฺ.
๓๘	นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๕๒
๓๙	พา. หน้า ๕๘
๔๐	พา. นวฏี. หน้า ๒๐๓
๔๑	สิทฺธานฺตเกามุที. สูตร ๑๐๘๙ : อปตฺยํ เปาตฺรปฺรภฤติ โคตฺรมฺ.
๔๒	พาลมโนรมา. คำอธิบายสูตร ๑๐๘๙ : อปตฺยศพฺโท หิ อาตฺมชปรฺยายะ, กึ ตุ ปุตฺรเปาตฺราทิสํตติปรฺยายะ น ปตนฺติ นรเก ปิตโร เยน ตทปตฺยมิติ.
๔๓	จานฺทฺร. อัธยายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๑๗ : อาทฺยาตฺ. อปตฺเย โย'ณาทโย ภวนฺติ,เต ปรมปฺรกฤเตเรว ภวนฺติ. สรฺวปูรฺวชานำ หิ ตทปตฺยมฺ.
๔๔	ปทสาธนฏีกา. คำอธิบายสูตร ๓๐๕
๔๕	กาตนฺตฺร. ๒.๒๘๘ : อปตฺยสามานฺยวิวกฺษายมาทฺยปฺรกฤเตเรว. เปาตฺราเทสฺตุ ปฺรศสฺย เอวาปตฺเย สฺตฺรีวรฺชฺชิเต'ณาทโย'ภิธียนฺเต.

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๖	นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๕๒
๔๗	ธาน. คาถา ๑๐๙
๔๘	โมค. ๔.๑
๔๙	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๔.๑
๕๐	พา. ๕๗
๕๑	มุคฺธโพธ. สูตร ๑๒๒
๕๒	วิมาน. อ. หน้า ๒๑
๕๓	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๔.๒
๕๔	นฺยาสปฺปทีปิกา. คำอธิบายสูตร ๓๔๔
๕๕	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๖๖
๕๖	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๒.๖๐
๕๗	พา. นวฏี. หน้า ๒๐๔-๕
๕๘	ที. ฏี. ๓.๑๘๐
๕๙	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๒๘
๖๐	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๑๒๐
๖๑	นฺยาส. สูตร ๑๑๙, ๒๑๒
๖๒	นีติ. ปท. หน้า ๒๔๔
๖๓	พา. นวฏี. หน้า ๒๐๕
๖๔	กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๘๑
๖๕	นฺยาส. สูตร ๒๐๕
๖๖	นฺยาส. สูตร ๕๑๗
๖๗	นีติ. สุตฺต. สูตร ๘๖๐
๖๘	นฺยาส. สูตร ๔๐๔
๖๙	กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๕๗๖
๗๐	นีติ. สุตฺต. สูตร ๘๖๐
๗๑	นีติ. สุตฺต. สูตร ๘๖๐
๗๒	กาตนฺตฺรวฤตฺติฏีกา. ๑.๒๔ :

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	อาคโม'นุปฆาเตน วิการศฺโจปมรฺทนาตฺ อาเทศศฺจ ปฺรสงฺเคน โลปะ สรฺวาปกรฺษาตฺ.	๙๐	ขุ. ชา. ๒๗.๑๖๖.๔๔๗
๗๓	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๙๘	๙๑	ขุ. อป. ๓๒.๑๖.๓๓๑
๗๔	ธาน. คาถา ๘๕๒	๙๒	วิ. อ. ๒.๔๖๒
๗๕	ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๑๑๘๕ : อปตฺเย กุตฺสิเต มูเฒ มโน'เราตฺสรฺคิกะ สฺมฤตะ นการสฺย จ มูรฺธนฺยสฺ เตน สิธฺยติ มาณวะ. ณตฺววิธานารฺถมิทมฺ อณะ สิทฺธตฺวาตฺ. อนธีตเวทตฺวานฺมูฒตฺวํ, วิหิตานนฺษฺฐานาจฺจ กุตฺสิตตฺวมฺ. อิทญฺจ วจนํ พฺราหฺมณมาณว อิติ ณตฺวนิปาตนาลฺลทฺธมิตฺยาหุะ.	๙๓	วิ. อ. ๓.๓๕๓
		๙๔	พา. นวฏี. หน้า ๒๑๑
		๙๕	สารตฺถ. ๓.๓๒๑
		๙๖	ธาน. คาถา ๕๑๓
		๙๗	กจฺจานสงฺเขป. สูตร ๕๒๓
		๙๘	ธาน. คาถา ๕๑๔
		๙๙	อุตฺตร. ฏี. หน้า ๓๖๔
		๑๐๐	ขุ. ชา. ๒๘.๔๑๖.๑๑๕
๗๖	วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๖๗๘.๑๙	๑๐๑	มูลฏี. ๒.๗๗
๗๗	ธาน. คาถา ๒๓๒	๑๐๒	สิทฺธานฺตเกามุที. สูตร ๑๖๑๖ : อปูปภกฺษณํ หิตมสฺไม อาปูปิกะ.
๗๘	พา. หน้า ๕๗		
๗๙	ปทสาธน. สูตร ๓๐๕	๑๐๓	ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๑๖๑๖ : อเนน อปูปศพฺทะ อปูปภกฺษเณ ลากฺษณิก อิติ สูจิตมฺ.
๘๐	วิ. อ. ๑.๑๒๙		
๘๑	นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๖๔	๑๐๔	พาลมโนรมา. คำอธิบายสูตร ๑๖๑๖ : อปูปศพฺทสฺตพฺภกฺษเณ ลากฺษณิก อิติ ภาวะ.
๘๒	สารตฺถ. ๑.๔๓๔		
๘๓	นีติ. สุตฺต. สูตร ๘๖๔	๑๐๕	วิ. มหาวิ. ๑.๓๔.๒๐
๘๔	นีติ. สุตฺต. สูตร ๘๖๔	๑๐๖	วิ. อ. ๑.๒๑๘
๘๕	กาศิกา. อัธยายะ ๔ ปาทะ ๔ สูตร ๒ : กฺริยาปฺรธานตฺเวปิ อาขฺยาตสฺย ตทฺธิตะ สฺวภาวาตฺ สาธนปฺรธานะ.	๑๐๗	ขุ. จริยา. ๓๓.๗๗.๕๙๑
		๑๐๘	วิสุทฺธิ. ๒.๙๓
		๑๐๙	วิสุทฺธิ. ๒.๑๒๙
๘๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๗๔	๑๑๐	อภิ. อ. ๑.๑๒๓
๘๗	โมคฺ. ๔.๑๔	๑๑๑	อภิ. อ. ๑.๒๐๖
๘๘	ขุ. ชา. ๒๘.๔๕๔.๑๗๐	๑๑๒	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๗๖
๘๙	ขุ. ชา. ๒๘.๑๕๔๘.๒๙๒	๑๑๓	ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๑๘

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๑๔	สารตฺถ. ๒.๒๘
๑๑๕	โมคฺ. ๔.๑๑
๑๑๖	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๔๔
๑๑๗	สุตฺตนิ. อ. ๒.๓๐๐
๑๑๘	ธาน. คาถา ๗๘
๑๑๙	ธาน. คาถา ๗๙
๑๒๐	กงฺขา. นวฏี. หน้า ๑๔๒
๑๒๑	วิสุทฺธิ. ๒.๔๕๑
๑๒๒	อมรโกษ. กัณฑ์ ๑ วรรค ๔ คาถา ๒๐
๑๒๓	ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๙๓
๑๒๔	ที. ปา. ๑๐.๓๓๖.๒๒๓
๑๒๕	ธาน. คาถา ๑๘๔-๘๕
๑๒๖	องฺ. ติก. ๒๐.๗๑.๒๐๖-๗
๑๒๗	องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๔๒.๒๐๗
๑๒๘	ที. มหา. ๑๐.๒๗๓.๑๗๓
๑๒๙	ที. อ. ๒.๒๔๘
๑๓๐	ขุ. จูฬ. ๓๐.๗๑.๑๕๘
๑๓๑	ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๑๒๙๓ : ปญฺจาลาะ องฺคาะ วงฺคาะ กลิงฺคาะ อิตฺยาทโย ชนปทสฺย ยถายถํ พหุวจนาทฺยนฺตา เอว สํชฺญา. น ตตฺร ยตฺเนน ลิงฺคสํขฺเย ปฺรติปาทนีเย.
๑๓๒	ที. อ. ๑.๒๑๕
๑๓๓	ที. อ. ๑.๒๕๑
๑๓๔	ที. อ. ๑.๒๖๔
๑๓๕	ที. อ. ๒.๗๘
๑๓๖	ที. ฏี. ๑.๓๕๐
๑๓๗	พา. หน้า ๙๘
๑๓๘	องฺ. ฏี. ๒.๑๙๐
๑๓๙	ที. สี. ๙.๒.๑
๑๔๐	ที. อ. ๑.๔๑-๔๒
๑๔๑	ที. ฏี. ๑.๖๓
๑๔๒	สารตฺถ. ๑.๗๖
๑๔๓	ที. ฏี. ๒.๓๐๖
๑๔๔	ธาน. คาถา ๗๔-๕
๑๔๕	กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๕๒๔
๑๔๖	โมคคัลลานนิสสัย. ๒.๕๒
๑๔๗	ธาน. คาถา. ๕๘-๖๐
๑๔๘	ธาน. คาถา ๘๐๖
๑๔๙	ขุ. ชา. ๒๗.๔๖.๒๕๙
๑๕๐	มิลินฺท. หน้า ๓๘๐, วิสุทฺธิ. ๑.๔๔
๑๕๑	สํ. ส. ๑๕.๑๙๔.๒๐๐
๑๕๒	ขุ. เถร. ๒๖.๒๓.๒๖๘
๑๕๓	อมรโกษ. กัณฑ์ ๑ วรรค ๔ คาถา ๒๐
๑๕๔	ธาน. คาถา ๔๑๘
๑๕๕	ที. อ. ๑.๕๗
๑๕๖	ที. อ. ๒.๒๖
๑๕๗	พุทฺธวํ. อ. หน้า ๑๐
๑๕๘	ชา. อ. ๑.๒๔
๑๕๙	มหาโพธิวํส. หน้า ๕๖-๗
๑๖๐	ชินจริต. คาถา ๒๑๕
๑๖๑	ชินจริต. คาถา ๒๑๗
๑๖๒	นีติ. สุตฺต. สูตร ๖๗๕
๑๖๓	กงฺขา. หน้า ๑๐๖
๑๖๔	ธาน. คาถา ๔๘๕

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๖๕	ธาน. คาถา ๒๗๗
๑๖๖	วิ. มหาวิ. ๑.๓๘๔.๒๙๐
๑๖๗	สารตฺถ. ๒.๔๒๐
๑๖๘	ธาน. คาถา ๙๑๓
๑๖๙	ธาน. คาถา ๗๙๙
๑๗๐	ปาจิตฺ. โย. หน้า ๑๘
๑๗๑	ธาน. คาถา ๘๐๕
๑๗๒	ปาจิตฺ. โย. หน้า ๒๕๘-๕๙
๑๗๓	ธาน. คาถา ๔๕๐
๑๗๔	ขุ. เปต. ๒๖.๒๔๕.๑๘๒
๑๗๕	เปต. อ. หน้า ๑๑๔
๑๗๖	ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๒
๑๗๗	ธาน. คาถา ๘๔๖
๑๗๘	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๔.๖๙
๑๗๙	โมคฺ. ปญฺจิกาฏี. ๔.๖๙
๑๘๐	อภิ. อ. ๑.๙๖
๑๘๑	มูลฏี. ๑.๖๕
๑๘๒	มูลฏี. ๑.๖๕-๖๖
๑๘๓	นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๗๓
๑๘๔	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๘๒
๑๘๕	ตรฺกสํคฺรห. อนุมานขณฺฑ ข้อ ๕๘ : ตถา หิ กศฺจิทฺควยปทารฺถมชานนฺ กุตศฺจิทารณฺยกปุรุษาทฺ โคสทฤโศ ควยะ อิติ ศฺรุตฺวา วนํ คโต วากฺยารฺถํ สฺมรนฺ โคสทฤศํ ปิณฺฑํ ปศฺยติ, ตทนนฺตรํ “ควยศพฺทวาจฺโยยมฺ” อิตฺยุปมิติ รุทฺปทฺยเต.
๑๘๖	กจฺจายนสาร. คาถา ๙
๑๘๗	กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ. สูตร ๑๔
๑๘๘	สํ. ส. ๑๕.๑๕๙.๑๔๖
๑๘๙	โมคฺ. ๔.๒๗๒
๑๙๐	สํ. อ. ๑.๑๗๖
๑๙๑	สํ. อ. ๒.๓๔๓
๑๙๒	สํ. ฏี. ๒.๒๙๓
๑๙๓	กัจจานัตถทีปนี. สูตร ๓๕๘
๑๙๔	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๗๕
๑๙๕	สี. นวฏี. ๑.๒๘๐
๑๙๖	ขุ. ชา. ๒๘.๑๒๔๗.๓๕๖
๑๙๗	ชา. อ. ๑๐.๓๙๔
๑๙๘	กาศิกา. ๕.๓.๑๐๐ : อรฺจฺจาสุ ปูชนารฺหาสุ จิตฺรกรฺมฺมธฺวเชษุ จ อิเว ปฺรติกฤเตา โลปะ กโน เทวปถาทิษุ.
๑๙๙	ที. อ. ๑.๒๒๙
๒๐๐	ที. ฏี. ๑.๓๖๔
๒๐๑	วิสุทฺธิ. ๑.๑๙๔
๒๐๒	วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๒๓๗
๒๐๓	วิ. อ. ๓.๓๑๒
๒๐๔	วิ. มหาวิ. ๒.๖๘๐.๒๐
๒๐๕	สิทฺธานฺตเกามุที. สูตร ๒๐๐๒ : อิวารฺเถ กนฺ สฺยาตฺ สมุทาเยน เจตฺสํชฺญา คมฺยเต.
๒๐๖	ม. ม. ๑๓.๓๕๓.๓๔๐
๒๐๗	ปทสงฺคห. ข้อ ๒๓๖
๒๐๘	ม. มู. ๑๒.๔๐๘.๓๖๙
๒๐๙	ม. อ. ๒.๒๑๘
๒๑๐	ขุ. ธ. ๒๕.๕๑.๑๙๕-๙๖
๒๑๑	ธาน. คาถา ๑๑๔๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๑๒	มหานิ. อ. หน้า ๑๕๗
๒๑๓	มหานิ. อ. หน้า ๑๕๗
๒๑๔	โมคฺ. ปญฺจิกาฏี. ๒.๔
๒๑๕	ที. สี. ๙.๕๕๖.๒๔๖
๒๑๖	ที. สี. ๙.๒๒๖.๗๔
๒๑๗	วิ. มหาวิ. ๑.๑๖๔.๙๕
๒๑๘	วิ. มหา. ๔.๑๓๕.๑๔๘
๒๑๙	กงฺขา. หน้า ๑๐๙
๒๒๐	วิ. มหา. ๕.๒๘๙.๗๒
๒๒๑	ปาจิตฺ. โย. หน้า ๓๙๓
๒๒๒	ม. ฏี. ๒.๓๒๓
๒๒๓	สารตฺถ. ๑.๓๗๐
๒๒๔	สี. นวฏี. ๑.๒๑๑
๒๒๕	นีติ. สุตฺต. สูตร ๔๘๙
๒๒๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๘๖
๒๒๗	นฺยาส. สูตร ๘๒
๒๒๘	นฺยาส. สูตร ๒๒
๒๒๙	อนุฏี. ๑.๑๑๐
๒๓๐	ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๘
๒๓๑	นฺยาส. สูตร ๑๘๓
๒๓๒	นฺยาส. สูตร ๓๑๖
๒๓๓	ชาลินี. คาถา ๙๓
๒๓๔	โมคฺ. ปญฺจิกาฏี. ๑.๑
๒๓๕	ชาลินี. คาถา ๑๐๐
๒๓๖	ปโยคสิทฺธิ. ๒.๑๔
๒๓๗	นฺยาส. สูตร ๓๑๖
๒๓๘	อมรวิเวก. กัณฑ์ ๑ วรรค ๑ คำอธิบายคาถา ๓๘ : อณิมา มหิมา ไจว คริมา ลฆิมา ตถา ปฺราปฺติะ ปฺรากามฺยมีศิตฺวํ วศิตฺวํ จาษฺฏ สิทฺธยะ.
๒๓๙	ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๒๓, ศพฺท-กลฺปทฺรุม. เล่ม ๑ หน้า ๒๔ : อณิมา ลฆิมา ปฺราปฺติะ ปฺรากามฺยํ มหิมา ตถา อีษิตฺวญฺจ วศิตฺวญฺจ ตถา กามาวสายิตา.
๒๔๐	ทากฺษิณ. เล่ม ๑ หน้า ๑๗ : อณิมา ลฆิมา ปฺราปฺติะ คริมา มหิเมศิตา ปฺรากามฺยํ วศิตา เจติ ไอศฺวรฺยาษฺฏก'มฺจฺยเต.
๒๔๑	วิ. อ. ๑.๑๑๗
๒๔๒	ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๒๗
๒๔๓	มหาภาษฺย. อัธยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๑๑๙
๒๔๔	ปทวิจารคัณฐิ. หน้า ๑๘๘
๒๔๕	พา. หน้า ๖๔
๒๔๖	เภทจินฺตา. คาถา ๑๖๐
๒๔๗	พา. หน้า ๖๔
๒๔๘	สทฺทวุตฺติ. คาถา ๓๑-๓๒
๒๔๙	ธาน. คาถา ๑๕๑
๒๕๐	กัจจานัตถทีปนี. สูตร ๓๖๒
๒๕๑	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๓๘๗
๒๕๒	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๔.๑๒๗
๒๕๓	วิ. ป. ๘.๓๖๔.๓๓๙
๒๕๔	วิ. อ. ๔.๔๙๙
๒๕๕	วิ. อ. ๓.๑๖๓
๒๕๖	เนตฺติ. อ. หน้า ๓๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๕๗	ศพฺทสุโตมมหานิธิ. หน้า ๔๗๔
๒๕๘	ม. มู. ๑๒.๘๓.๕๘
๒๕๙	ที. อ. ๒.๓๑๘
๒๖๐	สี. นวฏี. ๒.๑๓๙
๒๖๑	โมค. ๔.๑๒๓
๒๖๒	ขุทฺทก. อ. หน้า ๑๕๗
๒๖๓	วิ. อ. ๑.๒๑๙
๒๖๔	สารตฺถ. ๒.๑๑-๑๒
๒๖๕	วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๑๑๓
๒๖๖	ม. ฏี. ๓.๙๔
๒๖๗	นีติ. ธาตุ. หน้า ๔๘๘
๒๖๘	พา. หน้า ๖๔
๒๖๙	องฺ. ฏี. ๒.๗๗
๒๗๐	โมค. ปญฺจิกา. ๔.๑๒๗
๒๗๑	ปาจิตฺ. โย. หน้า ๒๕๙
๒๗๒	วิ. อ. ๒.๔๑๗
๒๗๓	ปาจิตฺ. โย. หน้า ๑๑๐-๑
๒๗๔	ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๑๗๘๘ : กรฺม กฺริยา การฺยํ จ. ศรีรายาสมาตฺรสาธฺยํ เศาจาทิ กฺริยา. ศาสฺตฺเรณ วิหิโต ยาคาทิะ การฺยมฺ อิติ ตโยรฺเภทมาหุะ.
๒๗๕	วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๔๙
๒๗๖	วิสุทฺธิ. ๑.๓๖
๒๗๗	วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๗๕
๒๗๘	กงฺขา. นวฏี. หน้า ๓๔๘
๒๗๙	ที. ฏี. ๒.๓๒
๒๘๐	วชิร. หน้า ๗๑
๒๘๑	กงฺขา. หน้า ๑๐๙
๒๘๒	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๕๕๐
๒๘๓	องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๑๙๒.๒๑๑
๒๘๔	องฺ. ฏี. ๓.๗๑
๒๘๕	ชา. อ. ๔.๒๖๓
๒๘๖	องฺ. อ. ๑.๓๒๔
๒๘๗	ที. ฏี. ๑.๒๕๕
๒๘๘	สี. นวฏี. ๒.๖
๒๘๙	โมค. ๔.๑๔๒
๒๙๐	ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๒๐๓
๒๙๑	ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๓๑๑
๒๙๒	มุคฺธโพธนวฏีกา. คำอธิบายสูตร ๔๖๒ : ตรศฺจ ตมศฺจ ตรตเมา. เทฺวา จ พหวศฺจ ทฺวิ-พหวะ เตศามฺ, ทฺวิพหูนมิติ นิรฺธารเณ ฉฏฺฐฺยา ทฺวโยรฺมธฺเย เอกสฺไยว อุตฺกรฺษะ สมฺภวตีตฺยต อาห วฤตฺเตา เอกสฺยาติสเย อิติ.
๒๙๓	กจฺจายนวณฺณนา. สูตร ๓๖๓
๒๙๔	มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๔๖๒ : อตฺร ทฺรษฺฏฺวฺยมฺ- สุตฺเร อุตฺกรฺษศพฺทํ ปฺรยุชฺย วฤตฺเตา อติศยศพฺทะ ปฺรยุกฺตะ. อสฺยายมภิปฺรายะ- วิ-ทฺวตฺตระ วิทฺวตฺตมะ อิติวตฺ มูรฺขตระ มูรฺขตมะ อิตฺยปิ ภวติ. น หิ ปฺรกรฺษมาตฺเร เอว ตรตเมา, ปรนฺตุ อปกรฺษสฺย อติศเยปิ. คุณานามุตฺกฤษฺฏา ปกฤษฺฏตฺเวปิ ตทติศย เอว ตรตมปฺรโยชกะ.
๒๙๕	สงฺคห. ฏี. หน้า ๑๖๗
๒๙๖	ม. ฏี. ๓.๔๔, องฺ. ฏี. ๓.๒๗๔
๒๙๗	พา. นวฏี. หน้า ๒๑๘

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง

๒๙๘ นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๘๖

๒๙๙ พา. นวฏี. หน้า ๒๑๘

๓๐๐ พา. นวฏี. หน้า ๒๑๘

๓๐๑ องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๙๕.๑๐๘

๓๐๒ นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๘๖

๓๐๓ โมคฺ. ๔.๖๔

๓๐๔ ปทสาธนฏีกา. คำอธิบายสูตร ๓๕๐

๓๐๕ กาศิกา. ๕.๓.๕๕ : ยทา จ ปฺรกรฺษวตำ ปุนะ ปฺรกรฺโษ วิวกฺษฺยเต ตทาติศายิกานฺตาทประ ปฺรตฺยโย ภวตฺเยว.

๓๐๖ มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๔๖๒ : เอวมฺ อุตฺกรฺษรฺถปฺรตฺยยานฺตา ปูรฺววลิงฺคา เอว. วิทฺวตฺตระ วิทฺวตฺตมะ, อุภยตฺร วิทฺยายา อุตฺกรฺโษ คมฺยเต. อิยมนโยรติศเยน ศุภฺรา ศุภฺรตรา อาสามติศเยน ศุภฺรา ศุภฺรตมา, ปุํวทฺภาวะ. เอวมฺ อติศเยน สาธฺวี สาธุตรา อิตฺยาทิ.

๓๐๗ ธาน. คาถา ๒๖๖

๓๐๘ นฺยาส. สูตร ๒๖๗

๓๐๙ ธาน. คาถา ๙๒๙

๓๑๐ นีติ. สุตฺต. สูตร ๕๕๔

๓๑๑ โมคฺ. ปญฺจิกา. ๔.๗๘

๓๑๒ กาศิกา. อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๙๔ :

ภูมนินฺทาปฺรศํสาสุ นิตฺยโยเค'ติศายเน
สํสรฺเค'สฺติวิกฺษายำ ภวนฺติ มตุพาทยะ.

๓๑๓ ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๑๘๙๔ : สํสรฺคะ สํโยคะ. เตน สํยุกฺตทณฺฑ เอโวจฺยเต, น ตุ คฤหาวสฺถิตทณฺโฑปิ. อิห ทณฺฑปุรุษโยะ สํโยเค สตฺยปิ ทณฺฑี ปุรุษ อิตฺยาทิวตฺ ปุรุษี ทณฺฑะ, ปุรุษวานฺ ทณฺฑะ อิติ น ปฺรยุชฺยเต วฤตฺตินิยามกสฺย วิลกฺษณสํพนฺธสฺยาภาวาตฺ.

๓๑๔ ม. ฏี. ๑.๗๓-๔

๓๑๕ นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๘๘

๓๑๖ ที. มหา. ๑๐.๓๔๘.๒๓๓

๓๑๗ ที. มหา. ๑๐.๓๔๘.๒๓๕

๓๑๘ ขุ. ชา. ๒๗.๑๙๑.๗๑

๓๑๙ ขุ. วิ. ๒๖.๕๕.๑๕๗

๓๒๐ สี. นวฏี. ๒.๒๓๖

๓๒๑ โมคฺ. ปญฺจิกาฏี. ๔.๘๘

๓๒๒ ปโยคสิทฺธิ. ๕.๘๘

๓๒๓ โมคฺ. ๔.๘๗

๓๒๔ นีติ. สุตฺต. ๗๘๙

๓๒๕ รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๐๐

๓๒๖ โมคฺ. ๔.๘๐

๓๒๗ มุคฺธโพธนวฏีกา. คำอธิบายสูตร ๔๔๑ : เอวํ มตฺวรฺถียาตฺ สรูโป มตฺวรฺถีโย น สฺยาตฺ. ยถา ธนมสฺยาสฺตีติ ธนวานฺ ปุนรฺธนวานสฺยาสฺตีตฺยรฺเถ ฌภานฺตาทปิ วตุรฺน สยาตฺ. อสรูปตฺยะ สฺยาเทว ยถา ชฺญานมสฺตฺยสฺย ชฺญานี ปุนรฺชฺญานินะ สนฺตฺยสฺย อิตฺยรฺเถ ชฺญานิมานฺ ราชา อิติ.

๓๒๘ ที. สี. ๙.๒๖๓.๙๐

๓๒๙ ที. อ. ๑.๒๒๙

๓๓๐ มุคฺธโพธนวฏีกา. คำอธิบายสูตร ๔๔๗ : มธุ มาธุรฺยยสฺยาสฺมินฺ วา มธุโร รสะ ศพฺทศกฺติ สฺวภาวาตฺ วิวกฺษิตารฺถ เอว ตฺย. ทฺรวฺยาภิธานนฺตุ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	ตทฺโยคาตฺ มธุโร คุฑะ ยถา ศุกฺลาทิคุณโยคาตฺ ศุกฺละ ปฏ อิตฺยาทิ.
๓๓๑	ธาน. คาถา ๑๔๘
๓๓๒	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๔.๘๐
๓๓๓	วิมาน. อ. หน้า ๓๖
๓๓๔	ม. อ. ๑.๑๖๔, สารตฺถ. ๒.๒๗๙-๘๐
๓๓๕	ปาจิตฺ. โย. ๓๘๔
๓๓๖	วินยวินิจฺฉยฏีกา. ๒.๓๙
๓๓๗	ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๙๘
๓๓๘	ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๑๙๑๔ : นครมิติ นคา วฤกฺษาะ ปรฺวตาศฺจ. ชาติศพฺโทยมฺ. ตถา จ นครีตฺยตฺร งีษฺ ภวติ.
๓๓๙	นีติ. ปท. หน้า ๒๓๗
๓๔๐	นีติ. ปท. หน้า ๒๓๘
๓๔๑	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๔๗๒
๓๔๒	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๗๓
๓๔๓	โมคฺ. ๔.๗๘
๓๔๔	โมคฺ. ปญฺจิกา. ๔.๗๘
๓๔๕	กาศิกา. อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๙๔ : คุณวจเนภฺโย มตุโพ ลุคฺวกฺตวฺยะ. ศุกฺโล คุโณสฺยาสฺติ, ศุกฺละ ปฏะ. กฤษฺณะ, เศฺวตะ.
๓๔๖	สิทฺธานฺตเกามุที. สูตร ๑๘๙๖ : คุณวจเนภฺโย มตุโป ลุคิษฺฏะ. ศุกฺโล คุโณสฺยาสฺตีติ ศุกฺละ ปฏะ. กฤษฺณะ.
๓๔๗	ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๑๘๙๖ : คุณวจเนภฺย อิติ คุเณ ตทฺวติ จ ปฺรสิทฺธา เย ศุกฺลาทยสฺต เอว คฤหฺยนฺเต, น ตุ รูปาทโยปิ. เตน รูปี วสฺตฺรมิตฺยาทิปฺรโยโค น ภวติ.
๓๔๘	สารตฺถ. ๒.๔๒๗
๓๔๙	กาตนฺตฺรวฤตฺติฏีกา. ๒.๓๐๒ ฉบับฏีกาอยู่ในสูตร ๓๘๑ เล่ม ๔ หน้า ๔๘๒ : เนวมฺ, สติ สมฺภเว ลุคารภฺยเต. น หิ ชาติศพฺเทภฺโย เคารศฺวะ อิติ ภาวะ. เตษำ ตุ คุณศพฺทานำ ตุลฺยาภิธานสามานฺยมสฺติ, อโต ภวตฺเยว.
๓๕๐	วิ. อ. ๑.๑๔๓, วิสุทฺธิ. ๑.๑๖๙
๓๕๑	วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๒๑๔
๓๕๒	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๗๔
๓๕๓	โมคฺ. ๔.๗๘
๓๕๔	ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๑๘๙๔ : อสฺตีติ ปฺรุษฺวจเน อวิวกฺษิเต กาลสฺตุ วิวกฺษิตะ ธเนคเต ภาวินิ วา ธนวานยมฺ อิติ ปฺรตีตฺยภาวาตฺ.
๓๕๕	กาศิกา. อัธยายะ ๓ ปาทะ ๔ สูตร ๑ : คาโว วิทฺยนฺเตสฺเยติ วรฺตมานวิหิโต มตุพาสีทฺภวิเตติ สํพนฺธาทตีเต ภวิษฺยติ จ สาธุรฺภวติ.
๓๕๖	พา. นวฏี. หน้า ๒๒๑
๓๕๗	ที. มหา. ๑๐.๒๑๖.๑๓๕-๓๖
๓๕๘	วิ. อ. ๑.๑๘๕
๓๕๙	ขุทฺทก. อ. หน้า ๖, ปฏิสํ. อ. ๒.๙๙, มหานิ. อ. หน้า ๔๔๙
๓๖๐	ชาลินี. คาถา ๑๓๘
๓๖๑	วจนตฺถโชติกา. คำอธิบายคาถา ๑๐, ฉนฺโทสารตฺถมญฺชูสา. คำอธิบายคาถา ๙
๓๖๒	สุตฺตนิทฺเทส. คำอธิบายสูตร ๓๙๒
๓๖๓	วชิรสารตฺถสงฺคห. คาถา ๑๐๖

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๖๔	วชิรสารตฺถสงฺคหฏีกา. คำอธิบายคาถา ๑๐๖
๓๖๕	สทฺทพินฺทุ. คาถา ๒
๓๖๖	ฉนฺโทสารตฺถมญฺชูสา. คำอธิบายคาถา ๙
๓๖๗	วชิรสารตฺถสงฺคห. คาถา ๑๑๑
๓๖๘	ขุ. จริยา. ๓๓.๑๒๔.๕๙๖
๓๖๙	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๐๗
๓๗๐	สํ. ส. ๑๕.๓๖.๒๘
๓๗๑	ขุ. อิติ. ๒๕.๑๕.๒๔๑
๓๗๒	วิ. มหา. ๔.๑๒๖.๑๓๗
๓๗๓	พา. นวฏี. หน้า ๒๒๔
๓๗๔	วิมติ. ๒.๓๗๗
๓๗๕	ที. อ. ๑.๑๒๓
๓๗๖	ม. อ. ๓.๒๘๗
๓๗๗	วินยวินิจฺฉยฏีกา. ๑.๕๙
๓๗๘	วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๓๘๙
๓๗๙	วารฺติก. อัธยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๒๓ : อรฺธปูรฺวปทศฺจ ปูรณปฺรตฺยยานฺตะ สํขฺยาสํชฺโฌ ภวตีติ วกฺตวฺยํ สมาสกนฺวิธฺยรฺถมฺ. อรฺธปญฺจม-ศูรฺปะ. อรฺทฺธะ ปญฺจโม เยษามิติ พหุวฺรีเหา กฤเต'รฺทฺธปญฺจไมะ สูรฺไปะ กฺรีตะ.
๓๘๐	ขุทฺทสิกฺขาฏีกา. คำอธิบายคาถา ๓๘
๓๘๑	วินยวินิจฺฉยฏีกา. คำอธิบายคาถา ๕๗๑
๓๘๒	กงฺขา. นวฏี. หน้า ๑๔๕
๓๘๓	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๓๘๗
๓๘๔	โมคฺ. ๔.๑๐๕
๓๘๕	พา.นวฏี. หน้า ๒๒๔
๓๘๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๑๑
๓๘๗	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๒๕๓
๓๘๘	พา. หน้า ๕๘
๓๘๙	ปทสาธน. สูตร ๓๐๕
๓๙๐	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๓๔๔
๓๙๑	นีติ. ปท. หน้า ๕๐๖
๓๙๒	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๑๒
๓๙๓	วิ. มหาวิ. ๒.๔๖๓.๓
๓๙๔	วิ. มหา. ๔.๑๖๘.๑๗๕
๓๙๕	กงฺขา. นวฏี. หน้า ๑๔๑
๓๙๖	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๑๒
๓๙๗	วิ. อ. ๓.๔๘๐
๓๙๘	กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๕๖๖
๓๙๙	วินยวินิจฺฉยฏีกา. ๒.๑๗๓
๔๐๐	นีติ. ปท. หน้า ๔๙๙
๔๐๑	ธาน. คาถา ๔๗๓
๔๐๒	อมรโกษ. กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๙ คาถา ๘๓-๘๔
๔๐๓	กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๕๖๑
๔๐๔	นีติ. ธาตุ. หน้า ๔๙๔
๔๐๕	โมคฺ. ๓.๙๖
๔๐๖	ปทสาธนฏีกา. คำอธิบายสูตร ๑๓๗
๔๐๗	ปทสาธน. สูตร ๒๕๕
๔๐๘	ขุ. อป. ๓๒.๒๐.๑๗๒
๔๐๙	ขุ. อป. ๓๒.๒๘.๒๖๕
๔๑๐	ขุ. อป. ๓๒.๒๐.๑๘๙
๔๑๑	นฺยาส. สูตร ๓๙๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๑๒	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๑๕
๔๑๓	กงฺขา. หน้า ๑๑๓
๔๑๔	กงฺขา. หน้า ๑๑๔
๔๑๕	ขุ. พุทฺธ. ๓๓.๑๘.๔๔๐
๔๑๖	ขุ. พุทฺธ. ๓๓.๒๖.๔๔๑
๔๑๗	พุทฺธวํ. อ. หน้า ๓๙๗, ชา. อ. หน้า ๘๒
๔๑๘	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๑๖
๔๑๙	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๑๗
๔๒๐	ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๓๘๔
๔๒๑	ธาน. คาถา ๓๘๔
๔๒๒	นีติ. สุตฺต. สูตร ๘๓๓
๔๒๓	มหาวํสฏีกา. ปริจเฉทที่ ๓๕ คำอธิบายคาถา ๑๐๓
๔๒๔	อมรโกษ. กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๘ คาถา ๘๐-๑
๔๒๕	อมรวิเวก. กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๘ คำอธิบายคาถา ๘๑
๔๒๖	กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๕๖๖
๔๒๗	ธาน. คาถา ๔๗๔-๗๖
๔๒๘	อมรโกษ. กัณฑ์ ๒ วรรค ๙ คาถา ๘๔
๔๒๙	อมรวิเวก. กัณฑ์ ๒ วรรค ๙ คำอธิบายคาถา ๘๔
๔๓๐	กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๕๖๖
๔๓๑	ปทสาธนฏีกา. คำอธิบายสูตร ๒๕๗
๔๓๒	ทีปวํส. ปริจเฉทที่ ๓ คาถา ๑๐-๓
๔๓๓	ทีปวํส. ปริจเฉทที่ ๓ คาถา ๑๐-๓
๔๓๔	สํ. ส. ๑๕.๑๘๑.๑๘๒, องฺ. ทสก. ๒๔.๘๙.๑๓๙-๔๐, ขุ. สุ. ๒๕.๑๐.๔๖๓-๖๔, เนตฺติ. หน้า ๑๗๖
๔๓๕	นีติ. สุตฺต. สูตร ๘๓๓
๔๓๖	สํ. ฏี. ๑.๒๖๓-๖๔, องฺ. ฏี. ๓.๔๓๒
๔๓๗	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๔๒๙
๔๓๘	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๑๖
๔๓๙	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๑๗
๔๔๐	มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๖ : ษษฺฐี สุตฺเร ตตะ สฺถาเน ปญฺจมี จ ตทุตฺตเร สปฺตมี จ ปเร วาจฺเย คมฺเย โจปปเท กฺวจิตฺ.
๔๔๑	รูป. ฏี. คำอธิบายสูตร ๔๑๙
๔๔๒	กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๕๖๙
๔๔๓	วิ. อ. ๒.๓๑๙
๔๔๔	วิ. อ. ๓.๕๐
๔๔๕	วิ. อ. ๒.๒๖๐
๔๔๖	ปาจิตฺ. โย. หน้า ๖
๔๔๗	ที. ฏี. ๒.๓๘๖
๔๔๘	วิสุทฺธิ. ๑.๓๖๑
๔๔๙	อภิ. วิ. ๓๕.๕๐๘.๒๒๔
๔๕๐	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๒๘๘
๔๕๑	กาตนฺตฺรวฤตฺติฏีกา. ๒.๓๒๕ ฉบับฏีกาอยู่ในสูตร ๔๐๔ เล่ม ๔ หน้า ๕๒๐ : ปการศพฺโท วิเศษารฺถะ สาทฤศฺยารฺถศฺจ. ยถา พฺราหฺมณะ อิติ สามานฺยมฺ, ตสฺย วิเศษฺยา มาฐุราทยะ. รูปมิติ สามานฺยมฺ, ตสฺย วิเศษฺยาะ ศุกฺลาทยะ. ปฺกาโร ยถา เทวทตฺตปฺรการาะ สทฤศา อิติ. อิห ตฺ วิเศษารฺถ อิตฺยาห สามนฺเยตฺยาทิ.

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๕๒	โมคฺ. ปญฺจิกาฏี. ๒.๔๗	๔๗๖	พา. นวฏี. หน้า ๒๓๗
๔๕๓	นฺยาส. สูตร ๕๗๑		
๔๕๔	กาศิกา อัธยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๕๙ : ยทิห ลกฺษเณนานุปปนฺนํ, ตตฺสรฺวํ นิปาตนาตฺ สิทฺธมฺ.		
๔๕๕	กาตนฺตฺร. ๔.๒๙,๑๒๙ : ยลฺลกฺษเณนานุตฺปนฺนํ, ตตฺสรฺวํ นิปาตนาตฺ สิทฺธมฺ.		
๔๕๖	รูปเภทปฺปกาสนี. คาถา ๕-๖		
๔๕๗	นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๒๔๙		
๔๕๘	การิกา. คาถา ๕๕		
๔๕๙	นฺยาส. สูตร ๖๓๘		
๔๖๐	วิสุทฺธิ. ๒.๑๗๒		
๔๖๑	ชา. อ. ๖.๔๕		
๔๖๒	พุทฺธวํ. อ. หน้า ๒		
๔๖๓	พุทฺธวํ. อ. หน้า ๖		
๔๖๔	ธมฺม. อ. ๑.๔๒		
๔๖๕	วิสุทฺธิ. ๑.๒๕๐		
๔๖๖	อภิ. อ. ๑.๓๓		
๔๖๗	ขุ. เถร. ๒๖.๕๕๒.๓๕๕		
๔๖๘	ที. อ. ๑.๒๔๙		
๔๖๙	วิ. อ. ๑.๒๐๖		
๔๗๐	วิ. อ. ๓.๒๓๗		
๔๗๑	วิ. อ. ๓.๑๐๖		
๔๗๒	วิสุทฺธิ. ๑.๓๑๖		
๔๗๓	ขุ. อป. ๓๓.๗๐.๘		
๔๗๔	ปโยคสิทฺธิ. สูตร ๑๒๐		
๔๗๕	โมคคัลลานนิสสัย. ๒.๑๕๓		

ลกฺขี จ สาครปฏา สธรา'จลา จ
สมฺปตฺติโย จ วิวิธา อปิ รูปโสภา
สพฺพา จ ตา อปิ จ มิตฺตสุตา จ ทารา
เก วาปิ กํ อนุคตา มรณํ วชนฺตํ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๑๘

"โชคลาภ ปฐพีและบรรพตที่มีอรรณพเป็นอาภรณ์ สมบัตินานัปการ ความงามด้วยรูปกาย มิตรสหาย บุตรธิดา และภรรยา ทั้งหมด[ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต]นั้น สิ่งไหนเล่าจะติดตามใครผู้ย่างสู่ความตายได้"

ลำดับสูตร

/**ตทฺ** (เลขหน้า/ตทฺธิตกณฺฑ), /**อาขฺ** (เลขหน้า/อาขฺยาตกณฺฑ), /**กิพฺ** (เลขหน้า/กิพฺพิธานกณฺฑ)

อักษรลำดับสูตร	**ลำดับสูตร กัจจายนะ**	**ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ**	**หน้า**
เอติมาสมิ	๖๓	๒๑๗	๗๑๐/๑
เอเตสโม โลเป	**๑๘๓**	**๔๘**	**๒๕๕,๒๒๕/๑,ตทฺ**
เอยฺยสฺส ญาโต อิยาญา	๕๐๘	๕๑๕	/อาขฺ
เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส	๒๒	๒๘	๑๔๐/๑
เอเห ญํ	๓๒	๕๐	๒๖๕/๑
โอ อว สเร	๕๑๓	๔๓๕	/อาขฺ
โอ อวสฺส	๕๐	๔๕	๒๔๗/๑
โอ สเร จ	๗๘	๓๑	๑๔๙/๑
โอกาเส สตฺตมี	๓๐๒	๙๔,๓๑๙	๓๗๒,๑๑๐๘/๑
โอภาโว กฺวจิ โยสุ วการสฺส	๐	๑๐๙	๔๑๒/๑
กคา จชานํ	๖๒๓	๕๕๔	/กิพฺ
กฑฺยาทีหิ โก	๖๖๓	๖๗๓	/กิพฺ
กตฺตริ กิตฺ	๖๒๔	๕๖๓	/กิพฺ
กตฺตริ จ	๒๘๘	๗๘,๒๙๓	๓๕๒,๙๗๖/๑
กตฺตริ จ	๔๕๔	๔๔๐	/อาขฺ
กตฺตริ ปรสฺสปทํ	๔๕๖	๔๓๐	/อาขฺ
กตฺตุกรณปเทเสสุ จ	๕๔๘	๕๙๗	/กิพฺ
กทฺ กุสฺส	๓๓๕	๓๔๖	๑๕๐/๒
กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี	๓๑๐	๓๒๔	๑๑๒๗/๑
กมฺมตฺเถ ทุติยา	๒๙๗	๗๖,๒๘๔	๓๔๙,๙๔๐/๑
กมฺมธารยสญฺเญ จ	๓๓๒	๓๔๓	๙๗/๒
กมฺมนิ โณ	๖๕๔	๖๔๙	/กิพฺ
กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต	๖๒๖	๖๓๔	/กิพฺ
กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต	๒๙๙	๒๘๘	๙๕๙/๑
กรเณ ตติยา	๒๘๖	๘๓,๒๙๑	๓๕๘,๙๗๒/๑
กรโต ริริย	๕๕๔	๖๐๑	/กิพฺ

อักษรลำดับสูตร	**ลำดับสูตร กัจจายนะ**	**ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ**	**หน้า**
ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ	๕๗๑	๖๒๔	/กิพฺ
ปญฺจมี ตุ อนฺตุ หิ ถ มิ ม, ตํ อนฺตํ สฺสุ วฺโห...	๔๒๔	๔๕๐	/อาขฺ
ปญฺจมฺยตฺเถ จ	๓๑๒	๓๒๖	๑๑๓๑/๑
ปญฺจาทีนมกาโร	๑๓๔	๒๕๑	๗๙๖/๑
ปญฺจาทีนมตฺตํ	๙๐	๒๕๒	๗๙๘/๑
ปฏฺฐาทีหฺยลํ	๖๖๕	๖๗๕	/กิพฺ
ปฏิโต หิสฺส เหรณฺ-หีรณฺ	๖๖๒	๖๗๒	/กิพฺ
ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี	๒๔๐	๑๙๓	๖๐๖/๑
ปติสฺสินีมฺหิ	๙๑	๑๙๔	๖๐๙/๑
ปตฺตวจเน อลมตฺเถสุ จ	๕๖๓	๖๓๙	/กิพฺ
ปโต ยา	๑๑๒	๑๘๓	๕๗๖/๑
ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสุ โวโน	๑๔๗	๒๔๖	๗๘๓/๑
ปร เทฺวภาโว ฐาเน	๒๘	๔๐	๒๐๑/๑
ปรสมญฺญา ปโยเค	๙	๑๑	๖๗/๑
ปราณฺย'ตฺตโนปทานิ	๔๐๗	๔๓๙	/อาขฺ
ปโร วา สโร	๔๐	๕๕	๒๘๐/๑
ปโรกฺขา อ อุ เอ ตฺถ อํ มฺห, ตฺถ เร...	๔๒๖	๔๕๙	/อาขฺ
ปสญฺญสฺส จ	๗๒	๑๘๕	๕๗๘/๑
ปสตฺถสฺส โส จ	**๒๖๓**	**๓๙๒**	**๓๐๓/ตทฺ**
ปา ปิโพ	๔๖๙	๔๙๔	/อาขฺ
ปาทิโต ริตุ	๕๖๗	๕๗๕	/กิพฺ
ปาราทิคมิมฺหา รู	๕๓๔	๕๙๒	/กิพฺ
ปาสฺส จนฺโต รสฺโส	๔๓	๓๓	๑๕๔/๑
ปิตาทีนมสิมฺหิ	๒๐๙	๑๖๘	๕๓๖/๑
ปุถสฺส ปุถุปถา'โม วา	๖๖๖	๖๗๖	/กิพฺ
ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน	๔๙	๔๔	๒๔๓/๑

หมายเหตุ ตัวเลขที่แสดงในส่วนของการแสดงหน้า เป็นการแสดง “หน้าและเล่ม” ของหนังสือที่ปรากฏสูตรอยู่ เช่น

- สูตร **อ กมฺมนฺตสฺส จ : ๖๓๔/๑** ปรากฏอยู่ในหน้า ๖๓๔ ของหนังสือปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑

- สูตร **อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ : ๒๗๖/๒** ปรากฏอยู่ในหน้า ๒๗๖ ของหนังสือปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๒ (สมาส)

- สูตร **อโต ณิ วา : ๕๓/ตทฺ** ปรากฏอยู่ในหน้า ๕๓ ของหนังสือปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓ (ตัทธิต)

ดัชนีค้นคำ

ก-ค	หน้า	ค-น	หน้า

นิสฺสารโต นลนลีกทลีสมานํ
อตฺตาน'เมว ปริหญฺญติ อตฺตเหโต
สมฺโปสิโตปิ กุสหาย'มิวากตญฺญู
กาโย น ตสฺส อนุคจฺฉติ กาลเกรา.

เตลกฏาหคาถา คาถาที่ ๔๗

"ร่างกายย่อมทำลายตัวเองถ่ายเดียวเหมือนต้นอ้อและกล้วย เพราะไร้แก่นสาร แม้ถูกปรนนิบัติอย่างดีเพราะความยึดมั่นในตนก็ไม่ติดตาม บุคคลนั้นหลังความตาย เปรียบดั่งสหายชั่วผู้ไม่รู้คุณ"

รูปศัพท์ หน้า

๑. สนธิกัณฑ์

สรสันธิวิธาน

ปกติสันธิวิธาน

พยัญชนสันธิวิธาน

นิคคหีตสันธิวิธาน

๒. นามกัณฑ์

ปุงลิงค์

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

โกสัลละ, พระ. **มหารูปสิทธินิสสัย [ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี, ๒๕๐๘.

____________. **วิสุทธาโยงกัจจายนสุตตัตถฎีกา [กัจจายนสุตตัตถฎีกา].** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๖.

คันธสาระ, พระ. **กัจจายนสารมัญชรี.** กรุงเทพฯ: ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

____________. **เนตติปกรณ์ [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๐.

____________. **ปัชชมธุ [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๐.

____________. **วุตโตทยมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

____________. **สุโพธาลังการมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

คิริศจันทรวิทยารัตนะ. “มุคธโพธสังเกฺษปฎีกา” ใน **มุคธโพธวยากรณะ.** กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จักกปาละ, พระ. **พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

จันทรโกมิน. **จานทรวยากรณะ.** ปูนา: โรงพิมพ์เอม, ๒๔๙๖.

ชเวอ่อง, **ปาณินิ สิทธานตเกามุที ปาฐ นิสสัย อธิบาย.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, พ.ศ. ๒๕๓๓.

ชนกะ, พระ. **รูปสิทธิภาสาฎีกา [ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา].** อมรปูระ: โรงพิมพ์นิวบาม่า, ๒๕๔๐.

ชัมพุธชะ, พระ. **ปทรูปสิทธินิสสัย.** มันดเลย์: ปิฎกัตต่อเปียนปวาเย, ๒๔๘๒.

____________. “รูปเภทปกาสนี” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสย-ปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ชญาเนนทรสรัสวดี. “ตัตตวโพธินี” ใน **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

ชาคระ, พระ. **ปาจิตยาทิโยชนา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

____________. **ปรมัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๐.

ญาณินทะ, พระ. **ฉันโทสารัตถมัญชูสา.** ม.ป.ท. ม.ป.ป.

ตันเปียน, อำมาตย์. **นยาสัปปทีปิกา.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กวิมยัดมัน, ๒๔๕๖.

ตารานาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

____________, **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

____________, **อาศุโพธวยากรณะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์ภารตียวิทยาสังสถาน, ๒๕๓๕.

ตริโลจนทาสะ, “กาตันตรวฤตติปัญชิกา” ใน **กาตันตรวยากรณะ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ทาฐานาคะ, พระ. **นิรุตติสารมัญชูสา.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ทุรคสิงหะ, “กาตันตรวฤตติ” ใน **กาตันตรวยากรณะ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

____________, “กาตันตรฎีกา” ใน **กาตันตรวยากรณะ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ธรรมกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมเสนาบดี, พระ. “การิกา” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

นาคะ, พระ. **กัจจานสังเขป.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑ, ๒๕๐๙.

นาเคศภัฏฏะ, **ปริภาเษนทุเสขระ.** พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

ปตัญชลิ. **วยากรณมหาภาษยะ.** ปูนา: โรงพิมพ์ภันดาร์การ์ อินสทิทุท, ๒๕๒๘.

ปาณินิ. **ปาณินียศิกษา.** เดลฮี: โรงพิมพ์พับลิชชิ่ง เฮ้าส์, ๒๕๓๔.

ปิยทัสสีและอื่นๆ, **ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย ๗ คัมภีร์.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ธนวตี, ๒๕๑๐.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

____________. **ปทรูปสิทธิฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

ภัฏโฏชิ ทิกษิต. **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. "สัททสารัตถชาลินี" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

มหาวิชิตาวี, พระ. **กัจจายนวัณณนา.** นครปฐม: สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๗.

มหายสะ, พระ. "กัจจายนเภทะ" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

มัลลินาถะ, **อมรปทปาริชาตะ.** มัทราส: โรงพิมพ์วสันตะ, ๒๔๒๗.

เมธาวี, พระ. **กัจจายนคุฬหัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๙๙.

โมคคัลลานะ, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

____________. **โมคคัลลานปัญจิกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

____________. "อภิธานัปปทีปิกา" ใน **ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. "กัจจายนสาระ" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

รฆุนาถศาสตรี, **อมรวิเวก.** บอมเบย์ : โรงพิมพ์นิรนยะ-สุการ์, ๒๓๖๓.

รัตนปัญญะ, พระ. **วชิรสารัตถสังคหะ.** กรุงเทพฯ: วัดสุทัศน์เทพวราราม, ๒๕๑๒.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี: โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

“วจนัตถโชติกา” ใน **ฉันท์ฎีกา ๓ จองตะแว [คัมภีร์รวมฉันท์ฎีกา ๓ คัมภีร์].** มันดเลย์: โรงพิมพ์ปเทสาปิฏกัต, ๒๕๐๕.

วชิรพุทธิ, พระ. **นยาสะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วาสุเทพ. “พาลมโนรมา” ใน **ไวยากรณสิทธานตเกามุที.** ดิลลี: โรงพิมพ์โมติลาน พนารสีทาส, ๒๕๐๔.

วิสุทธาจาระ, พระ. **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฏกัตสาอุตไส, ม.ป.ป.

____________. **วิสุทธาโยง กัจจายนสุตตัตถะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวตี. ๒๕๐๕.

โวปเทวะ. **มุคธโพธวยากรณะ.** กัลกัตตา: โรงพิมพ์คิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

ศรรววรรมัน. **กาตันตรวยากรณะ.** นิวเดลฮี: โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะและอื่นๆ, พระ. **สุโพธาลังการฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๗.

สังฆรักขิตะ. พระ. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๙๘.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. **สุตตนิเทศ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๗๘.

สัทธรรมคุรุ, พระ. “สัททวุตติ” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

สัทธรรมสิริ, พระ. “สัททัตถเภทจินตา” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

สีลานันทะ, พระ. **ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๓.

เสนาปติ, พระ. "การิกา" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

อมรสิงหะ และอัคคธัมมะ. **อมรโกษ และอมรารถประกาศิกา ภาษาฎีกา**. ฉบับโรเนียว, ๒๔๘๒.

อริยวังสะ, พระ. **มณิสารมัญชูสา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๒.

อัคคธัมมะ, พระ. **กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปัญญาพลปิฏกัต. ๒๕๑๗.

____________. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

____________. **โมคคัลลานปัญจิกานิสสัย.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต. ๒๔๗๖.

____________. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกานิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๗.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์**, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อาทิจจวังสะ, พระ. **ปทสังคหะ.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๗.

อุกกังสาจาระ, พระ. **สะปเยกัน สัททาจีนิสยะเตต [กัจจานัตถทีปนี].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑปิฏกัต. ๒๕๐๔.

____________. **รูปสิทธิคัณฐิ [ปทรูปสิทธิคัณฐิ].** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

อุตตมสิกขะ, พระ. "กัจจายนเภทนวฎีกา" ใน **สัททาแงฎีกาปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ธัมมวตี, ๒๔๗๒.

อุปติสสะ, พระ. **มหาโพธิวงศ์.** มองลำไย: วัดต่องปอก, ๒๔๙๙

Malalasekara, G.M. **Dictionary of Pali Proper names,** London: The Pali Text Society, 1974.

รายนามผู้บริจาค

จัดพิมพ์หนังสือ ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓

รายนามผู้บริจาค ๓๐,๐๐๐ บาท

พล.ท. นรวีร์ - คุณเสริมสุข - คุณนรัชชา - คุณจิตพัต ปัทมสถาน

รายนามผู้บริจาค ๑๕,๐๐๐ บาท

คุณสุทธิศักดิ์ - สิริลักษณ์ โล่ห์สวัสดิ์

รายนามผู้บริจาค ๑๐,๐๐๐ บาท

คุณเสาวณิต เหลืองอรุณรุ่ง

Mr.Eckhard & Mrs.Vera Rheinwald

รายนามผู้บริจาค ๙,๐๐๐ บาท

คุณสวัสดิ์ คุณสุมล สามัคคีนิชย์

รายนามผู้บริจาค ๘,๒๕๐ บาท

คุณบุญยภักร์ วณิชพันธุ์

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๐ บาท

คุณพรศรี มหาคุณ

รายนามผู้บริจาค ๓,๐๐๐ บาท

ดร.นริศ ชัยสูตร

คุณวาริน แผ้วพาลชน

คุณรัชนี ตรีพิพัฒนกุล

คุณสมชาย คุณบุบผา อมรเกียรติขจร

คุณสุรเกียรติ - คุณปาริชาต - คุณพัชรพร เกษมสุวรรณ

คุณบุญเลิศ - คุณอุษณีย์ สว่างกุล และ ครอบครัว

คุณชัยพนธ์ โอสถาพันธุ์

รายนามผู้บริจาค ๒,๐๐๐ บาท

พระราชปฏิภาณโสภณ วัดราชโอรสาราม ฯ

คุณสุภาภรณ์ อังชัยสุขศิริ

กองทุนเผยแผ่ธรรม อ. นิศา เชนะกุล
คุณวณิชย์ - คุณจินตนา ศิริสันธนะ

รายนามผู้บริจาค ๑,๕๐๐ บาท

คุณลัญชนา ทัตตานนท์
คุณสุภาณี สายสนธิ์ และ ลูกหลาน

รายนามผู้บริจาค ๑,๔๐๐ บาท

คุณสุภาพรรณ เดโชพลชัย

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๐ บาท

คุณนันทนา พิศิษฏพงศ์
คุณจันทร์เพ็ญ ตั้งมั่นอนันตกุล
คุณรุจยา บุณยทุมานนท์
คุณปานทิพย์ ควรทรงธรรม
คุณศิรสา กันต์พิทยา
คุณวงศ์ศิริ สุทธจินดา
คุณสุนิสา ควรทรงธรรม
คุณสมบัติ แก้วจินดา
คุณสุวิชญ โรจนวานิช
คุณอรรจนีย์ บุณยทุมานนท์

รายนามผู้บริจาค ๘๐๐ บาท

คุณปิยะนันท์ ใจจงรักษ์

รายนามผู้บริจาค ๗๕๐ บาท

คุณกรพินธุ์ โอฬารเสถียรกุล

รายนามผู้บริจาค ๗๐๐ บาท

คุณจารุวัลย์ ตุลเติมชัย

รายนามผู้บริจาค ๕๐๐ บาท

คุณปิยนันท์ ใจจงรักษ์
คุณปราณี รัตนไมตรีเกียรติ
คุณวารวราณ กาจินา

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐ บาท

พระมหาศิริศักดิ์ ทตฺตสิริ
คุณธนภัทร รักประดิษฐ

รวมยอดบริจาคทั้งสิ้น ๑๓๕,๘๐๐ บาท

(หนึ่งแสนสามหมื่นห้าพันแปดร้อยบาทถ้วน)